

Ф. А. БОЙНАЗАРОВ

ҚАДИМГИ
ДУНЁ
ТАРИХИ

Ф. БОИНАЗАРОВ

КАДИМГИ ДУНЁ ТАРИХИ

*Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги
томонидан олий ўқув юртлари учун дарслик
сифатида тавсия этилган*

0'гДШ

Илму кШиЪхопаз?

ТОШКЕНТ
АБДУЛЛА КОДИРИЙ НОМИДАГИ ХАЛҚ МЕРОСИ НАШРИЁТИ
2004

Бойназаров Ф.

Қадимги дунё тарихи: Олий ўқув юртлари учун дарслик.— Т.: А. Қодирий номидаги халқмероси нашр., 2004. — 464 б.

Мазкур китоб олий ўқув юртлари талабаларига дарслик вазифасини ўташи билан бирга, шу соҳа олимлари ва қадимги дунё тарихи билан қизиққан барча ўқувчилар ҳам керакли маълумотлар олиши мумкин. Унда муаллиф ўзининг илгари чоп эттирган «Антик дунё» («Мехнат», 1989), «Ўрта Осиёнинг даври» («Ўқитувчи», 1991), «Қадимги дунё тарихи» («Ўзбекистон», 2002) ва «Қадимги давр тарихи» («Сангзор», 2002) китобларига киритилган маълумотлардан унумли фойдаланган.

ББК 63.3(0)3я73

КИРИШ

Инсоният ўзининг қадимги тарихига ҳамма вақт қизиқиш билан қараб келган. Бу даврни биз антик дунё деб атаймиз. Антик дунёда яшаган бобокалонларимиз ҳаётига ҳар биримиз қизиқиш билан қараймиз. Табиийки, улар ўз тили, адабиёти, санъати ва маданиятига эга бўлган.

Атоқли олимлардан Х. Кор-Ўғли¹, Н. Маллаев², А. Алимхамедовнинг³ таъкидлашича, маданиятнинг асл бешиги шарқ мамлакатлари бўлган, дастлабки адабий ёдгорликлар аввало Миср, Эрон, Хитой, Ҳиндистон, Бобил (Вавилония) каби мамлакатларда яратилган.

Марказий Осиёнинг антик даврларига оид адабиёт ёдгорликларидан атиги бир-икки нусхаси сақланиб қолганда эди, бугунги авлодларимиз қалби олам-олам қувонч ва фахр-ифтихор ҳисси билан тўлиб-тошган бўларди. Афсуски, бебаҳо антик ёдгорликлар Марказий Осиё адабиётида сақланиб қолмаган. Сўғдиёнинг антик даврларида яшаган бобокалонларимиз ҳаёти билан археологик қазилмалар орқали танишимиз, холос. Бу ноёб топилмалар узоктарихнинг залворли ходисаларидан дарак беради. Биз уларнинг шакли, гўзаллиги ва ҳоказо муҳташам шахарлар хулосалар чиқарамиз. Антик даврларда бизда муҳташам шахарлар бўлганлиги, маданият ва санъат гуллаб-яшнаганлигини срасаз қиламиз. Бу қадимий ёдгорликлар биз учун бебаҳо бойликдир. Бу бойликнинг қиймати пул ёки олтин билан ўлчанмайди, улар қадимий бўлганлиги учун ҳам бебаҳо дир. Ахир, бу ёдгорликлар антик аждодларимиз билан тенгдош, уларнинг қўли теккан.

Бирок, антик даврларни ўрганишимизда ёлғиз бу археологик қазилмалар кифоя қилмайди, фақат уларнинг ўзи билангина қаноатланмаймиз. Бу қадим топилмалар фоят гўзал ва қанчалик ноёб бўлмасин, биз уларнинг фақатташки шаклига қараб фикрлаймиз, тахмин юритаемиз.

Биз антик даврларда яшаган бобокалонларимизнинг тимсолий шаклини эмас, жонли ҳаётини кўргимиз, улар билан дардлашгимиз келади. Бобокалонларимиз қандай кишилар бўлган, улар ўз ватанини қандай севишган, босқинчи душманларга қарши қандай курашганлар?.. Мана шуларни батафсил билсак эди. Ҳозирги дарёлар, шахарлар, тоғлар антик даврда ҳам худди шундай бўлганми, уларни ўз кўзимиз билан кўрсак деймиз. Бунинг имкони борми? Ахир, бу ҳақда ҳеч бир ёзма

4306020600-470

к М361(04)-2004

18В^ 5-86484-003-3

© Ф. Бойназаров,
А. Қодирий номидаги халқ
мероси нашриёти, 2004.

¹ Кор-Оғли Х. Узбекская литература. М.: «Вьющая школа», 1976, 5—7-бетлар.

² Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. Т.: «Ўқитувчи», 1976. 27—30-бетлар.

³ Алимхамедов А. Антик адабиёт тарихи. Т.: «Ўқитувчи», 1976, 5-бет.

манбага эга эмасмиз-ку? Тўғри, апмн I м ИИ НГ' ИН ЙИ
етиб келмаган. Қадим аждодларимиз қакиди с^ ЮИ. флирмшп
қолдиклари, гўзал санъат обидалари, бебачо ир йологи! ИИ
қолган, холос.

Биз авлодлар қалбини бир бебаҳо бойлик ўзига исир МИИ I н
Сўғдиёна хақида хикоя қилувчи грск ва Рим идиби! I илнр
Уларни варақласак, Марказий Осиё халқларииниш'опики ижол!
қадим замонлардаёқ ўзига хос равишда ривожлвляНЛИГИНИШ I
бўламиз. Бундай оғзаки ижод намупалари бўлм. . . . I I рИ "Г" ОИ Г' н
Геродотнинг¹ «Тарих» асаридан, «Широк» афсонпсн - I НОЛИМННМ
«Харбий хийлалар» китобидан салмокли ур. . . . ЯЛВЯН I рЧ шр
ўзларининг гўдаклик даврлари билан, кишилиқним! мукнм. гю
намояндалари сифатида, бутун кишилиқ жамгпи пшпш) ИП. рпмн
ифода қиладилар. Гомер (Хомер) достопларипп ўқир! ИН |уш| и
ўзининг порлоқ гўдаклик (фақат грекларникИИИ МИ.
хотирлайди»², деб ёзган эди улуг рус танқидчи! И М I I. ИМ |НШ
Хақиқатнинг асл ифодасига эга бўлган бу сўзлар ИНСОНИННИИ I И пн
даврини қуйловчи Гомер асарлари нақаднр ВевйК.0 П IН.и
тасдиқлайди. Ҳамма халқларнинг гўдаклик динри ЙИр ЯирИ I I ШИШ
ҳолда кечган. Шунинг учун ҳам фақат ЎЗИМИЭН. \п;|
халқларнинг антик даврларига ҳам қизиқиш билап ҚйриПмш Гомер
достонларида тасвирланган воқеалар бизга ЯКИНДЯ ИНИШ Н I I Iр Гўс
тарихимиз хақида хикоя қилаётгандектуоладп. ЖЗХОНД I I ВДМ
маънавий озиқ олмаган биронта адабиёт топилмаса I I рй!

Антик дунёнинг бадий гўзаллигига асос солгап Гомяр ИЖОДИГИШ
эмас, шу билан бирга, Эсхил, Софокл, Эврипид ВЯ АриИ ГофйН каби
сўз санъаткорларининг нодир адабиёт дурдопалари кам БИТМИ! Гугимас
бадий эстетик завқ манбаидир. Гесиод, Геродот, ФукиДИ I Кс IOФонт
каби тарихий насрни гўзал саҳифалар билан бойпм.ш \ |у| И I П |дол
ларнинг мўътабар номлари ҳам биз учун гоят ҚИММ. Дир Бу
адибларнинг асарларйда антик ўтмишнинг ўзига хос киррй шрии
кузатамиз.

Антикдунёнингяна бир гўзал бадий саҳифаси бўлМИШ Рим ПДабисти
ҳам юнон адабиётидан озиқ олиб, унинг таъсириДЙ РИВОЖЛИМДИ,

¹ Геродотнинг эрамиздан аввалги V асрда, Полиэннинг эрамизДИН ИЛГри М ВЮга
яшаганлигини эсласангиз, Ўрта Осиёда оғзаки ижод қадим ВйВрляраёқ
ривожланганлигининг гувоҳи бўласиз. «Тўмарис» афсонасидаги Эрон шоҳи Кир
(эрамиздан илгариги 559—529 йил), «Широк» афсонасидаги Доро I (эрами ДИН анвалги
521—489 йил)нинг яшаб ўтган даприни назарда тутиб, бу афсонвЛВр шу йиллар
атрофида яратилганлигини аниқлаш мумкип Муалтиф,

² Белинский В. Г. Таилангап асарлар. Г.: Узбекистон Даинат НОШРИЕТИ, 1955, 173-
бет.

тараккий этди. Антик даврнинг сўнги босқичи ҳисобланган Рим адабиёти
ҳам инсониятга олам-олам маънавий бойлиқлар инъом этди.

Дархақиқат, грек ва Рим адабиёти мисолида биз ўз ўтмишимизнинг
гўдақлар даврини кўрамиз. Бой ва бетакрор тарихимизнинг антик даври
тасвирланган гўзал саҳифаларга дуч келамиз. Ҳатто, Гомер даврларидаёқ,
скифларнинг номи узок Афинага етиб борганди. Бу ўринда Гомернинг
скифлар хақидаги фикри беихтиёр эътиборимизни ўзига жалб этади.
«Гомер ўзининг поэмасида скифлар хақида қуйлаган эди, — деб ёзади
Флавий Арриан «Александрнинг юриши» асарида. — Скифлар хақиқатгўй
одамлар бўлган. Улар Осиёда яшайди, бир оз камбағалроғу, аммо жуда
хақиқатгўй»¹.

Бу сатрларни мутолаа қилиб туриб, чуқур ўйга толасан, киши.
Эрамиздан илгариги VIII—VII асрларда яшаган юнон шоири Гомернинг
скифларга бундай таъриф бериши тасодифий хол бўлмаса керак, албатта.
Бундан аён кўринадики, ўша даврлардаёқ Греция билан Марказий Осиё
ўртасида сиёсий-маданий алоқалар мавжуд бўлган. Қадимдан жаҳон
кезишни энг яхши одат деб билган грек ва Рим сайёҳлари Марказий
Осиёга бир неча маротаба ташриф буюришган. Греция, Ўрта Осиё, Хитой,
Ҳиндистон мамлакатлари орасида қарвон тинимсиз катнаб турган.
Эрамиздан анча илгарийёқ ўрта осиеликларга Филотаун — Афлотун
(Платон), Сукрот (Сократ), Арасту (Аристотель), Букрот (Гиппократ),
Файсоғурас (Пифагор) номлари яқиндан таниш эди. Бу улуг олимларни
ўрта осиеликлар худди ўзларининг донишмандларидек хурмат билан
тилга олганлар. Улар хақида халқимиз орасида донолик ва акд-фаросатдан
хикоя қилувчи хилма-хил афсоналар яратилган.

Узоқ юнон ўлкаси билан Марказий Осиё халқлари ўртасида қадим-
қадим замонлардаёқ маданий алоқа бўлганлигини аниқ мисоллар орқали
ҳам исбот этиш мумкин. Жумладан, фессалияликларнинг қадимий
ёдномаси бўлган «Эллада қахрамонлари» асарида амазонкалар хақида
хикоя қилинади². Муаррих адиб Юстиннинг фикрича, амазонкалар скиф
авлодларидан бўлган экан³.

Улуг юнон фожианависи Эсхилнинг (эрамиздан илгариги VI асрда
яшаб ўтган) фикрича, инсон зотига олов ҳада этмокчи бўлган Прометей
хукмдор Зевснинг қаҳрига учраб, скифлар ўлкасидаги қояга занжирбанд
қилинади⁴.

Эрамиздан аввалги VI—V асрлардаёқ бўлиб ўтган эрон-юнон уруши
чоғида узок юнон ўлкасидан Баркалик бутун бир элат Бактрияга, милет

¹ Арриан Флавий. Поход Александра. М.—Л.: Изд-во АН, 1962, 33-бет.

² Эллада қахрамонлари. Т.: «Ёш гвардия», 1976, 134—136-бетлар.

³ Юстин. Эпитома Помпея Трога. «Вестник древний истории», 1954, № 2, 211-бет.

⁴ Эсхил. Занжирбанд Прометей. Т.: Ф. Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти,
1978, 11-бет.

ўлкасидаги бранхид ва эвергет кабилалари Сўғди! ИИГЙ Ирон ШИ И I ир томонидан бадарға қилинган эди¹. Ёу қакда КурЦИЙ I\ф УИШ... «Александр Македонский тарихи» асаридл шундай бир I И ИИ I|. . . . ШИНИ келтиради. Александр бранхидлар яшаётган ШВҚарги I ПИЙ ЙО|. . . . Бранхидлар шоҳни яхши кутиб олиб, дарров УНИНИ ЙМРИГИ вўйиунмЛИ. Милетликлар илгаридан бранхидларни СОТҚИНЛИГИ учун I I . . . I I . . . ир эди. Шунинг учун шоҳ бранхидлар тақдирини қм/ I . . . шии улир/ I топширди.

Милетликлар бу муаммони ҳал қила олмагач, ШОҲ уни \ ИИ Ц ИШ учун киришиб, шаҳарни ўраб олади-да, битта кам ОЛИЯ. . . . ир кириб ташлайди. Ҳатто шаҳар девори ҳам ер билан ГвП II I И(I И . . . Иб дарахтлар ҳам илдизи билан қўпориб ташланади, ТОКИ б) орДС бирон бир дарахт кўкармаслити ва қайта ҳаёт бино бўлмЛОЛИГИ учун шун ШЙ қилинади. Бу шоҳ томонидан сотқинлардан ўм ОЛИШ учун ҚўЛИНГНН усул эди².

Мана шу мисолларнинг ўзиёқ, айрим грек кабилалариНИШ ҚИДИМДан бу ерда яшаганлиги, юнонлар билан ўрта осиеликлар ўртт ия МВЦ . . . й ва иктисодий-сиёсий алоқаларнинг қадимдап мавжуд бўлгй. . . . ИШ бир-бирининг урф-одати, маданияти, тарихи ва адабийТИНИ ўргвИИШГИ кизикиш пайдо бўлганлигидан далолат беради.

Қадимги Юнон вилояти билан Марказий Осиё (МарРИёна, I ир! ПИИЯ, Сўғдиёна, Бактрия) ва ҳатто Каспий бўйлари, Кавкпз, Парфия, Хиндистон ўртасидаги турли хил алоқаларнинг маъжудлиГИНИ пўл йўлақай баён этиб боришга ҳаракат қиламиз. Қадимдан Эрои, I реция, Македония, Миср, Парфия, Мидия, Гиркания, Сўғдиёна, БактРИЯ, ҳатто хинд ва римликлар ўртасида ҳам мустаҳкам дўстлик алоқалари мавжуд бўлган. Уруштуфайли, савдо-сотик, маданий ва адабий алоқалар орқали бўлса-да, бу ўлкаларда яшовчи кабилалар, эллар ва ЭЛВЛар вакиллари бир дастурхондан туз-насибаейишган, қуда-қудағай бўлишган. Бир сигирнинг сутини ичишган, бир қўйнинг гўштини ейишган, \,тпо бир хонадонда ётишган. Бир-биринингтилини ўрганишган, бир-бирипиғ динига эътиқод қўйишган, бир-бирининг урф-одатларини қабул қилишган. Ёинки бир қўйни тинглаб, бир қўшиқни жон-дили билаи ижро этишган. Бир-биридан насл-насаб орттириб, эт билап тирНОҚ каби бирикиб кетишган. Мусофирлик азобини бирга тотишгап. Тақдир тақозосига қўра уларнинг жасади ҳам бир жойга қўйилгап. Кўпгипа тарихчилар, мабодо Эром, Греция, Миср, Македония, Рим, Марғиёна, Гиркания, Туркия, Кавказ, Сўғдиёна, Бактрия, хинд ўлкасипиғ антик дунёси ҳақида сўз юритишганда фақат қирғин-барот урушни, жлҳолатпн, ваҳшийликни, ёвузликни эшлашади. Тўғри, буларнинг ҳаммасига уруш

сабабчи, аммо мустаҳкам дўстлик, қуда-андачилик, қўшничилик ва ҳамдардчилик, маданий ва адабий алоқалар ҳам бўлган-ку? Қадимги дунё халқларининг турли хил алоқалари ҳақида ёки урушлар тарихига тўхталганда масаланинг мана шу томонига ҳам эътибор беришимизга тўғри келади. Биз ажодларимиз хотирасига содиқ қолиб, халқлар ўртасидаги дўстликни мустаҳкамлаш тарафдори бўлишимиз керак. Қадимдан халқимиз мусофирга жой берган, сув, туз-намак улашган. Бу бежиз эмас, албатта. Эътибор берган бўлсангиз, айникса, айрим македонлар, греклар, италянлар, форслар, араблар, туркманлар, ўзбеклар, тожиклар, қирғизлар, қозоқлар, афгонлар, хиндлар, мўғулларнинг ташқи кўринишларида ҳам, ҳатто характерида ҳам кўп жиҳатдан ўхшашликлари бор. Бу мамлакатлар вакиллариининг кўпчилигини бир жойга йиғиб, бир хил кийим кийинтирсангиз, уларнинг юз кўринишига қараб қайси миллатга дахлдор эканлигини ажратиш қийин. Чунки турли хил сабабларга қўра ажодларимизнинг бир-бирлари билан қонлари қўшилиб кетган. Масалан, Курций Руфнинг таъкидлашича, Александр ўзининг урф-одатига содик қолган жангчиларни маҳаллий халқ билан аралаштирарди¹. Бундан ташқари, Александр Македонский даврида кўпгина ўрта осиеликлар жанг ёки асир сифатида олис Македония ёки Грецияга бориб, ўша юртларда уйланиб, бола-чақали бўлиб қолиб кетишган. Кир, Доро даврларида ҳам бобокалонларимиз Эрон ва Миср ўлкаларига бориб қолган. Эҳтимол, уларнинг насллари ҳозир ҳам яшаб келаётгандир. Ёки қадимдан Марказий Осиёга келиб қолган греклар, эронликлар, араблар ҳозир ҳам биз билан дўст бўлиб, қуда-қудағай бўлиб яшашмоқда. Шу жиҳатдан олиб қараганимизда, узоқ тарихга бориб тақалган халқлар ўртасидаги дўстликни мустаҳкамлаш бугунги авлодларнинг ҳам бурчидир.

Дарҳақиқат, «Илиада» ва «Одиссея» дostonларида эрамиздан илгариги XIII—XII асрлар воқеалари тасвирланади. Бу даврда греклар билан трояликлар ўртасида бўлиб ўтган қирғин-барот уруш ўн йилдан кўпроқ вақт давом этади. Гомернинг «Илиада» дostonида тасвирланишича: юнонлар Троя ерларини забт этганларида Қора денгиз соҳилларига — Пафлагония, Сангарий вилоятларига келганлиги, хиппомолглар² билан учрашганлиги қайд қилинади. Бироқ, шу ўринда Гомер қайси асрни назарда тутяпти? Ўзи яшаган замониними ёки Юнон-Троя уруши (эрамизгача XIII—XII аср) давриними? Масаланинг бу жиҳати ҳозирча тарихчиларга маълум эмас. Осиёнинг ғарбида жойлашган, қулай ва гўзал географик шароитга эга бўлган, ҳозирги Туркия давлати ҳудудида барпо этилган мухташам ва улкан Троя шаҳрини греклар ўн йил давомида камал қилиб туради. Грекларнинг айрим тўдалари ўшанда скифлар юртига

¹ Арриан. Поход Александра. М—Л.: изд-во ЛН, 1962, 128-бет.

² Курций Руф. История Александра Македонского. 269-бет.

келган. Грекларнинг Оливия ўлкасига қачоп ва қандай ҚВЛИБ I ОЛПИНИГИ хусусида олимлар ўртасида ҳамон кучли мунозара, тортишув ди Баъзи бир тадқиқотчилар греклар Панта вилоятига, ОЛВИЯ ун.н им эрамизгача XIII асрда бўлиб ўтган Юнон-Троя урушп плпипм қВЛИБ қолган десалар, бошқа бир гуруҳтадқиқотчилар улар эрВМИ ДЦН И ПГВ. XIII асрда улкан Греция девори билан боғлиқ даврдя ҚВЛГВН, Цвган фикрни олға сурадилар'. Маълумки, эрамиздап авВйЛПИ VIII .п ргя ҚВЛИБ Юнон давлати шу қадар кучайиб кетадики, у КИЧИК Осив* М Осие' мамлакатларининг бир қисми бўйлаб то Қора двНГИЗ IТрофларигача «Грек девори» деб аталмиш чегарада мустаҳкамлападп.

Бу улкаи давлат чегарасининг энг чекка ўлкаларига грвл I Яби Iалари кўчиб келиб, кейинчалик бу ерларда ўтроқ бўлиб пшаб ҚОЛИШЙДИ. Оливиядаги грек қабилалари билан Греция ўртасида муСТЙХҚЯМ МВВНИЙ алоқа мавжуд эди. Гомернингэрамизгачабўлган VIII асрдЙ ЯШВГВНЛИГИНИ ҳисобга олсак, оливиялик греклар ҳақида шоир чуқур МВЫМОПН ЭЙ бўлганлигини пайқаймиз. Оливиялик греклар эса СКИФлар биЛВН бнма-ён яшашарди. Грек қабилалари билан скифлар ўртасида ЯҚИН I, \, \ ИЧИК алоқалари, ўзаро иқтисодий боғланишлар бўлиб турган, Гомвр ўшанда оливиялик греклардан скифлар ҳақида турли хил афсоналар, рИВОЯТЛар эшитганлиги, ҳақиқатдан дарак берувчи хикоялар ТИНГЛавНЛИГИ шубҳасиздир.

Шу ўринда скифларнинг ўзи кимлар, дегап саволиИН! гуРИЛИШИ табиий. Скифлар қакида изчил илмий тадқиқот ишларппп олиб борган рус олими В. Н. Дьяковнинг фикрича, «скифлар МарКЙЗИЙ Осиедан тарқалган, уларнингтили шимолий эрон группасига ЯҚИН ЭДИ, Уларнипг она тиллари Ўрта Осиеда яшовчи сак ва массагет қабилалариникига ўхшаш бўлган. Илгари киммерийлар яшаган ерларпи скпф қабилалари эгаллаб олганди»².

Скифлар ҳақида йирик тадқиқотлар яратган яна бир олим Л. В. Дитмарнинг фикрича, «скифлар, асосан деҳқончилик билап шугуллапган кўчманчи қабилалардан бўлиб, асосан чўл жойларда яшашлрди» (Россиянинг жанубий қисмида жойлашган)³.

Скифлар ўзларини энг қадимги қабилалардан деб ҳисоблашарди. Рим адиби Юстиннинг фикрича, «скифлар Осиедан тарқалган бўлиб, энг қадимги қабилалардан бири эди. Қадимийликка дахлдорлик ҳақида скифлар билан мисрликлар ўртасида қаттиқ баҳс бўларди»⁴.

¹ Латышев В.В. Известия древних писателей о Скифи и Кавказе. «Вестник древней истории». 1948, № 2. Б. Рмбаков, А. Геродотова. Скифия. М.: Изд-во «Наука», 1979.

² Дьяков В. Н. Древняя Товрикадо римской оккупации. Уч. Зап. МПН I. Том XXVIII. Выш. I, 4-бет.

* Дитмар Л. В. От скифа до Элевантинн, М.: 1961, 22-бет.

⁴ Юстин. Эпитома Помпея Трога. «Вестник дрейней истории», 1954, № 2, 211-бет.

Юкоридаги фикр ва мулоҳазалар Марказий Осиедан тарқалган скифларнинг доврўи қадим-қадим замонлардаёқузокГреция ва Римгача етиб борганидан дарак берарди. Хўш, Европа ерларига скифлар қандай килиб келиб қолди? Волга, Дон, Днепр ва хатто Дунай дарёлари бўйларига нима учун скифлар кўчиб келиб, бу ерларда мустаҳкам жойлашиб олишди? Бу саволларга нисбатан тўтри жавобни грек адиби Геродот ижодидан қидиришга ҳаракат қиламиз.

Геродот асарларининг тўртинчи китоби, ўн биринчи бобида берилган хикояда скифларнинг киммерийлар юртига қандай келиб қолганлиги воқеаси баён қилинади. Унда айтилишича, скифлар кўчманчи қабилалар бўлиб, аслида Осиеда яшаган, сўнгра улар Аракс' дарёси бўйида массагетлар билан бўлган жангда мағлубиятга учраганларидан сўнг киммерийлар ерига келиб қолади. Скифлар бу ерларга жуда катта кўшин билан бостириб келишади. Шунда киммерийлар ўзаро кенгашиб оладилар. Шох мамлакатни скифлар ҳужумидан ҳимоя қилиш керак деса, халқ беҳуда кон тўкишнинг бефойдалигини айтиб, узоқ юртларга кетишни таклиф этади. Бир қарорга кела олмаган киммерийлар ўртасида ўзаро низолар келиб чиқади. Шундай килиб, киммерийлар иккита бўлинадилар. Бир қисми ўз ерларини ташлаб кетмоқчи бўлса, бошқа бир қисми скифларга қарши курашга отланмоқчи эканликларини (шоҳ тарафдорлари) маълум қиладилар. Икки ўртада қаттиқжанг бошланади. Халқ шоҳ тарафдорларини ўлдириб, уларни Тир дарёси бўйига дасрн этади, сўнг ерларини ташлаб, узоқ элларга кетадилар. Кимсасиз қолган киммерийлар ерларини скис)лар эгаллаб олади². Шу тарика греклар (Оливия) билан скифлар ўртасида яқин алоқа ва ўзаро қўшничилик муносабатлари бошланади.

Шундай килиб, скифлар Дон, Дунай, Волга, хатто Днепр дарёлари бўйларига кўчиб борадилар. Скисрларнинг бу ерларга келиб қолиш тарихи ҳақида Геродот яна бир қанча кизиқ-қизиқ хикоялар ёзиб қолдирган. Геродот ижоди тўққизта китобдан иборат. Учинчи китобнинг бир қисми ва тўртинчи китоб тўлиқ холда скисрлар ҳаётига бағишланган.

Геродотни биз тарихчи сифатида яхши биламиз. Аммо унинг ижодига яқиндан ёндошсак, энг аввало грек адабиётининг улуғ намояндаси бўлганлигининг ҳам гувоҳи бўламиз. Тўққиз китобнинг ҳар бири юз эллик ва ундан ортиқ хикоя, ривоят ва ўзига хос тарихий новеллаларни ўз ичига олади.

Геродот ижоди орқали биз ўша даврда Марказий Осиеда халқ оғзаки ижоди анча ривожланганлигини биламиз.

¹ Аракс — Окс—Амударё.

² Геродот. История в девяти книгах. Книга IV, 302—303-бетлар

Дархақиқат, илк халқ оғзаки ижоди намуналари ҳисобланган «Тўмарис», «Широқ» афсоналарини ҳам Геродот, Полиэн ижодида учратамиз. Ҳатто бу афсоналарнинг ҳам маълум даражада тарихий асосга эга эканлигини грек адабиётининг улуғ намояндаси Ксенофонтнинг асари орқали билиб оламиз. Ксенофонтнинг бундан ташқари «Анабасис», «10000 юриши» асарларида қарийб ярим асрдан кўпроқ давом этган (эрамиздан аввалги 500—449 йиллар) Эрон-Юнон уруши тасвирланади. Бу урушда Ахмонийлар давлатининг бир қисмида яшаган ўрта осиеликлар ҳам иштирок этган. Эрон-Юнон уруши чоғида асир тушган кўпгина греклар, ҳатто Ўрта Осиега бадарга қилинган. Кўплаб ўрта осиеликлар эса уруш туфайли грек ерларида қолиб кетганлар. Маълумки, Марказий Осие ўша даврларда (эрамиздан илгариги VI—V аср) улкан Ахмонийлар давлати қўл остида эди. Шунинг учун ҳам Доро Сўғдиёна ва бактрияликлардан жуда катта куч тўплаб, улардаи Эрон-Юнон урушида фойдаланади. Эронликлар билан грек-македонлар ўртасидаги кейинги урушда (эрамиздан илгариги IV) ҳам жуда кўп сўғдиёналиклар қатнашади. Бу урушда грек-македонияликлар Ахмонийлар¹ давлатининг бир қисми бўлган Сўғдиёнага ҳам бостириб келади. Бу даврда (эрамиздан илгариги 329—327 йиллар) грек-македонлар Александрнинг буйруғига кўра, сўғдиёналикларнинг урф-одатини қабул қилади. Ҳатто Александрнинг ўзи ҳам сафарда сўғдиёналикларнинг кийимини кийиб юради. Бунинг сабаби, сўғдиёналикларнинг кийими жуда кўркам ва ихчам бўлиб, айниқса жанг пайтида кийиб юриш қулай эди. Шарқона кийим Александрга ҳам жуда ярашарди. Александр грек-македонларнинг кийимини кийса ёш болага ўхшаб, ўз салобатини йўқотиб қўярди. Агар шарқликларнинг кийимини кийса савлатли ва кўркам бўлиб, Осие шохларидек улуғвор қиёфада кўринарди.

Сўғдиёналиклар ўз ватанини босқинчи ёвлардан мардонавор туриб химоя қилишган. Улар Александр қўшинларига ҳар томонлама ҳужум қилиб, сира тинчлик бермайди. Ҳатто Александрнинг ўзи Сўғдиёнада икки марта оғир яраланади. Натижада, у сўғдиёналиклар билан битим тузишга мажбур бўлади. Сўғдиёналикларга ўзини яқин олиб, гўзал Роксанага уйланади.

Сўғдиёналик Спитамен босқинчи ёвларга қарши курашиб, ватанпарварликининг ёрқин тимсолига айланади. Сўғдиёнада бўлиб ўтган антик даврлардаги бундай тарихий воқеалар грек ва Рим адабиётида яратилган ўнлаб асарлар саҳифаларида ўзининг ёрқин ифодасини топган. Квинт Курций Руфнинг «Александр Македонскийнинг тарихи», Аррианнинг «Александрнинг юриши», Плутархнинг «Александр», Полиэннинг «Ҳарбий хийлалар», Диодорнинг «Тарихий кутубхона»,

Кўпгина манбаларда «Ахоманийлар» ёки «Ахоманийлар» лейилган.

Юстиннинг «Помпей Трог эпитоми» (Помпей Трогнинг «Филипп тарихи»), Страбоннинг «География» асарларида Сўғдиёнанинг антик даврлари тасвирланган.

Бу асарлар шунчаки тарихий солномалардангина иборат эмас, балки улар гўзал бадиий тасвир асосига қурилганлиги билан ҳам ўқувчи диққатини ўзига жалб этади. Улар воситасида антик даврларда яшаган бобокалонларимиз ҳаёти билан яқипдан танишамиз. Уларда ажодларимизнинг ватанпарвар ва жанговар руҳда бўлганлиги ҳақида хикоя қилинади.

Мазкур асарларда она Ватанни мардонавор химоя қилган Спитамен каби халқимизнинг миллий қаҳрамонлари образи яратилган. Шунингдек, халқимиз қадимдан ўз донишмандларини ҳам вояга етказган. Сўғдиёнада маданият гуллаб яшнаган. Антик ажодларимизнинг ҳам асл фарзандлари бўлган. Бундай ҳақиқатга яқин воқеалардан хикоя қилувчи саҳифаларни ўқиб, биз авлодларнинг қалби фахр ҳисси билан тўлади. Бу асарларда Амударё, Сирдарё ва Зарафшон бўйларида бўлиб ўтган тарихий ходисалар, жанглар ўзининг ҳақиқий бадиий ифодасини топган. Муҳташам бинолари вайрон этилиб, ёниб қолган қадим Самарқанднинг мозийдаги тарихий қиёфаси кўз олдимизда аниқ гавдаланади.

Айтиш керакки, грек ва Рим адабиётининг ёрқин намуналари бўлган бу асарларда қадим Сўғдиёнанинг гўзал бадиий тасвири маҳорат билан ифода этилган. Бу асарлар нимаси биландир бизнинг қалбимизни ўзига ром этади. Балки, улар юртимизнинг қадим ўтмишидан хикоя қилувчи ягона жонли гувоҳ бўлгани учундир. Биз уларни қўлдан туширмай, берилиб, қайта-қайта ўқигимиз келади. Ундаги таниш номлар, кадрдон жойларга дуч келганимизда юрагимиз «жиз» этади.

Антик даврларда Ўрта Осиега сак, скиф, массагет, сўғд, дах қабилалари яшаган. Бироқ бу қабилалар ҳозирги шаклланган ўзбек, тожик, қирғиз, қозоқ ёки туркман миллатларининг қайси бирига тегишли эканликларини айтиш қийин. Фанда турли хил тахминлар бор, ammo бу қабилалар антик даврларда бир-бири билан ниҳоятда иноқ, қон-қариндош бўлиб яшаганликларини пайқаш мумкин. Чунки уларнинг қисмати, тақдири бир бўлган. Урф-одати бир-бирига жуда яқин эди. Улар она диёрига бостириб қирган босқинчи ёвларга қарши бир тан, бир жон бўлиб курашганлар. Қир ва Доронинг¹ босқинчилик зулмига қарши мардонавор кураш олиб борганлар. Улар биргаликда Александр Македонскийга кўп марта талафот келтирган. Эрон ва Юнон ўлкаларига сон-саноксиз ўрта осиеликлар қол қилиб олиб кетилган. Улар турли қабил вакиллари бўлса ҳам, ўзга юртларда мусофирлик азобларини бирга тортиб, ҳамдард яшаганлар.

¹ Бу ўринда V асрга тегишли Эрон шоҳи Доро билан III асрда яшаган Дорони пазарда тутмоқдамиз. Икки Дорони бир-бирига чалкаштирмаклик керак.

Қадим замонлардаёқ босқинчи ёвларга қарши кураш юксак инсоний-ижтимоий туйғуга айланган. Бу муқаддас туйғуларнинг ёрқин тимсоли Спитамен ва унинг дўстлари Датаферн, Катен фаолиятларидир. Бугунги кунда биз авлодлар учун Спитамен сиймоси юксак ватанпарварлик рамзига айланган. Бироқ сўғдиёналикларнинг бундай босқинчи ёвга қарши мардонавор курашларини баъзи тадқиқотчилар нотўғри талқин қиладилар. Жумладан, «Эллинизм тарихи» китобининг муаллифи, атоқли тарихчи И. Г. Драйзен Спитамен ҳаракатини «ёввойилик» аломати деб нотўғри баҳолайди¹.

Александр Ўрта Осиёдан орттирган бойликларини Македония ва Александрия шаҳрига кетма-кет жўнатиб турган. Рус олими М. М. Лютовнинг фикрича, Александр Осиёдан орттирган шу қадар беҳисоб бойликларини Македонияга жўнатганки, масалан бир қарвон бойликни юклаш учун 10000 жуфт қўтос ва 3000 туя керак бўлган².

Александр Македонский эрамиздан аввалги 332 йилда Александрия шаҳрини қуриш учун кўплаб сўғдиёналик ажойиб меъморлар, наққошлар, хунармандлар, қўли гўл усталарни қўл қилиб, хайдаб кетган. Бу юксак санъат арбобларининг кўпчилиги тақдир тақозосига қўра олиш Греция ва Максдопияда умрбод қолиб кетганлар.

Профессор И. В. Григорьевнинг фикрича, Александр Ўрта Осиёдан шу даражада беҳисоб бойликларни ўлжа қилиб оладик, унинг ҳисоби йўқ эди³. М.М. Лютов ҳам бу фикрни тасдиқлаб, биргина Суз ибодат-хонасидан қимматбаҳо тиллалар, мўйнали буюмлар ва бошқа бойликлар билан бирга 50000 талант тилла ўлжа олинганлигини айтади⁴.

Мана шу мисолнинг ўзиёқ грек-македон қўшинлари Ўрта Осиёда талон-тарожлик қилиб, турли-туман бойликларимизни талаб кетган-лигидан далолат беради. Аслида, Александр қўшинлари Ўрта Осиё маданиятига ваҳшийларча муносабатда бўлган. Юксак санъат обидаларимизни вайрон қилган.

Грек ёзувчиси Диодор Сицилийскийнинг «Тарихий кутубхона» асарининг еттинчи китобида таъкидланишича, Александр ҳарбий юриш давомида 120000 сўғдиёналикни қурбон қилган⁵.

Кўриниб турибдики, бундай воқеалар Александр шахсини улуғлаш ва уни ижобий шахс сис)атида ўрганишимиз асосиз эканлигини исбот

¹ Драйзен И.Г. История ЭЛЛИНИЗМА. М.: Типо-литограф. В. Ф. Рихтера, 1891, 183-бет.

² Лютов М.М. Александр Великий в Туркестане. Т.: Типо-литография С. И. Лохтина, 1890, 8-бет.

³ ФригОрвев В.В. Поход Александра в Туркестан. Журн. М.Н.П., сентябрь, 1881, 28-бет.

⁴ Лютов М. М. Уша асар, 8-бет.

⁵ Диодор. Историческая библиотека. Часть седьмая. В Санк-Петербург, при ИМП АН., 1774, 109-бет.

қилади. Биз ўрганаётган асарларнинг айрим саҳифаларида Александр образини ижобий маънода тасвирлашга мойиллик борлиги сезилади.

Ўз халқимиз тарихини муқаммал билмас эканмиз, ўзга халқлар тарихини ўрганишимиз учун эҳтиёж сезилмайди. Зўрма-зўракилик билан ўрганилган тарих сунъийдир.

Маълумки, халқимиз тарихида урушлар салномаси муҳим ўрин тутди. Аммо мана шу урушлар салномасини ўрганиш жараёнида давр ва халқ тарихи билан боғлиқ муҳим жумбоқларни ечиш мумкин. Шундай экан, саналар рўйхатини санашдан узоқлашиб, воқеалар моҳиятига кўпроқ эътиборни қаратишга мақсадга мувофиқдир.

Ўрта Осиё, жумладан туркий халқлар тарихига яқиндан ёндошар эканмиз, муҳим босқич сифатида аҳмонийлар даври, Александр Македонский юриши, арабларнинг кириб келиши, Темурийлар сулоласи каби йирик тарихий воқеаларни ўрганиш ва ўқувчига етказиш аҳамиятлидир. Шундай экан, ушбу дарслик фақат дорилфунун ва дорилмуаллимларнинг қуллиётларида эмас, жумҳуриятимизнинг барча олий ўқув юрларида ўтилса маъқул бўларди.

Ҳолбуки, ҳозиргача мактаблар ва олий ўқув даргоҳларида Ўрта Осиё халқлари тарихини ўрганишга кам эътибор бериб келинмоқда. Ажратилган соатлар эҳтиёжни мутлақо қониқтирмайди. Ҳатто халқимиз тарихидаги ҳар бир муҳим даврларни алоҳида дарслик қилиб, ишлаб чиқиш мавриди етиб келди.

Ушбу дарсликнинг «Ўрта Осиёнинг антик даври» деб аталишига сабаб, Окс (Аму) ва Яксарт (Сир) дарёлари ўртасида бўлиб ўтган тарихий воқеаларга асосий эътибор қаратилган бўлсада, яна бир қанча масалалар бевосита Ўрта Осиё ва қўшни вилоятлар ҳудуди билан боғлиқдир. Яна шуниси эътиборга лойиқки, қадимги Ўрта Осиёда ҳозиргидек шаклланган, чегараланган жумҳуриятлар бўлмаган. Бу ерда яшовчи халқларнинг тақдири бир бўлиб, бир хонлик ва шохликларга бирлашишган. Ўзбек, қозок, қирғиз, тожик, туркман элатлари бир туғ остига бирлашиб, бир маслақ йўлида эрки ва икболи учун курашган замонлар бўлган. Бу нарса айниқса, босқинчилик урушларига қарши курашда, салб юришларида, муҳтожлик кунларида янада тобланган, замон синовларидан ўтган. Энг муҳими, миллий урф-одатларимизнинг яқинлигидан ташқари, кўпгина ҳолларда бир-бирининг қони қўшилиб, аралашиб кетган. Эндиликда қадимдан қисматлари ўхшаш ва яқин бўлган халқларнинг дўстлигини бобоқалонларимиз каби янада мустаҳкамлаш лозим бўлади.

Ҳозир ҳам Ўрта Осиёнинг турли вилоятларида араб, эрон, грек каби миллатларга мансуб одамлар яшамокда. Улар бу ерларга бежиз келиб қолишмаган, албатта. Узоқ мозийнинг аччиқ зайли уларни тақдир тақозосига қўра бу ерларга етаклаб келишган. Ҳатто уларнинг кўпчилиги

ўз она тилларини ҳам унутишиб Ўрта Осиё тилларида сўзлашади. Не-не замонлар ўтди. Эндиликда улар Ўрта Осиёни ҳақиқий ўз ватаним деб билишади. Қачонлардир аждодлари қисматларини шу ерларга боғлашган. Бу хайратли ва адоқсиз тарихнинг ечилмаган жумбоқлари ҳали жуда кўп. Шу туфайли антик ўтмиш ҳақида гап кетганда алоҳида миллат тарихини эмас, иложи борича Ўрта Осиёдаги барча элатлар, қабилалар тарихини бир мавзу руҳида ўрганишга эътибор бериш зарурияти туғилади.

Ғарбий Европа тадқиқотчилари грек ва Рим тарихий прозасини ўзига хос нуктаи назардан туриб баҳоламоқдалар. Немис олими У. Вилькен ўзининг 1931 йилда нашр қилдирган Александр Македонский ҳақидаги китобида бу асарлар юзасидан фикр юритар экан, Александрпи «Халқ манфаатини кўзлаган шох», дейди. Француз академиясининг аъзоси, «Буюк Александр» номли тўпламнинг муҳаррири Жюль Ромен эса Александр шахсини буюклаштиришга ҳаракат қилади. Амрика адиби А. С. Робинсон ўзининг бир асарида «Александр умумипсоний фикрлар ғоясининг тантанасини инсониятга мерос қилиб қолдирди», деб ёзади. Англия тадқиқотчиси М. Тари ҳам Александр шахсини улуғлашга ҳаракат қилади.

Бундан ташқари, Италия тарихчиси Антонино Польеро, америкалик олимлар В. Уилер, Катрлз, Англия олимлари Берпа, Тойпби, Франция тадқиқотчилари Жак Модель, Жап Бспау-Мешеплар ҳам Александр номини улуғлайдилар.

Чет эллик тадқиқотчиларнинг бундай ғоявий пуктаи назарини фалсафа фанлари доктори, профессор А. С. Шафмон ўзининг «Буржуа тарихшунослигида Александр Македонский»¹ асарида бирмунча танқид остига олиб ўтгап.

Грек ва Рим адабиётида яратилган Аррианнинг «Александрнинг юриши», Курций Руфнинг «Александр Македонский тарихи», Полиэннинг «Ҳарбий хийлалар», Плугархнинг «Александр ва Цезарь», Юстиннинг «Помпей Трог эпитоми», Страбоннинг «География» асарлари Ўрта Осиёнинг антик даврларига оид сиёсий ва иқтисодий масалаларни ўрганишда, этнография ва ижтимоий жумбоқларни ечишда, шунингдек география, табиатшунослик ва маданият тарихини тадқиқ этишда муҳим аҳамиятга эгадир. Бу асарларни тарихчилар, географлар, этнографлар, файласуфлар ва бошқа бир қанча соҳа билимдонлари ўз соҳасининг талаблари асосида ўрганиб келмоқдалар. Улар мазкур асарларни фақат тарихий солномалардан иборат, деб талқин этишмоқда. Тарих яхлит ҳолда илмий кузатилган деб баҳо берилмоқда. Холбуки, бу асарлар

¹ Шафмон А.С. Александр Македонский у буржуазной истографии. Казань. «Вопросм истории, филологии и педагогике». Выш. 2, 1967.

бадийликнинг ҳам ёрқин намунасидир. Унда тарихий ўтмиш ўзининг бадий ифодасини топган.

Таникли олим С. Я. Лурье Геродот хикояларининг юксак бадий хусусиятга эга эканлигини алоҳида таъкидлайди¹.

Геродот ижодининг бадий хусусиятлари ҳақида В. Клигер², А. Доватур³ каби олимлар ҳам йирик тадқиқот ишларини яратганлар.

Арриан ўзининг «Александрнинг юриши» асарининг дастлабки саҳифаларида шундай ёзади: «Ҳам насрда, ҳам назмда Александр ҳақида ҳеч нарса ёзилгани йўқ. Агар ёзилган бўлса, майлига, аввал ўшаларни ўқишсин, сўнгра меникини, кейин ўзи таажжубланади»⁴. Мана шу фикрнинг ўзиёқ Арриан энг аввало бадий асар ёзишга қўл урганлигини исботлайди.

Диодор ҳақида йирик тадқиқотлар олиб борган М. Мандес ёзувчининг «Тарихий кутубхона» асарини таҳлил қилар экан, «Диодор тарихий солномалар рўйхатчиси эмас, у энг аввало ёзувчидир»⁵, деб таъкидлаган эди.

Плутарх эса бадий асар ёзаётганлигини таъкидлаб, «Мен тарих эмас, ҳаётнома ёзаяпман, рассомлар сурат чизишганда кўз ва юз тузилишига кўпроқ эътибор берганларидек, биз ҳам қахрамонларнинг маънавий дунёсини кўрсатиб беришга ҳаракат қилдик», деган эди\

Биз текшираётган асарлар, энг аввало тарихий-бадий асарлар эканлиги ҳақида яна кўплаб мисоллар келтириш мумкин.

Антик даврга ёндошиш, уни ўрганиш ва муносабат билдириш анча мураккаб масала. Биргина тарихий сюжет ёки антик ижодкор маҳоратига баҳо берганда тарихчилар ва файласуфларнинг фикрига ҳам таянишга тўғри келади. Биргина адабиётшунослик илмининг ҳукми таҳлилда баъзи чалкашликларни юзага келтириши мумкин. Шунинг учун ҳам тарих, география, фалсафа, этнография, археология каби фанларгатаянишимиз лозим бўлади. Бу фанларнинг ҳамкорлигисиз антик даврлар тасвирланган асарларни пухта таҳлил қилиш қийин.

Бадий адабиёт инсоният тарихини акс эттиради. Шунинг учун ҳам биз кўпинча Геродот, Ксенофонт, Арриан, Курций Руф, Помпей Трог асарларини тарихий асар сифатида қараймиз. Аслида, бу асарлар тарихий

¹ Лурье С.Я. Художественная техника Геродота. Геродот. М-Л.: Изд-во АН. 1947.

² Клигер 8. Сказочные мотивы и истории Геродота. Киев.: Типография ИМП Университета, 1983.

³ Доватур А. Повествовательный и научный стиль Геродота. Издательство университета, 1957.

⁴ Поход Александра. М-Л.: Изд-во АН, 1962, 14-бет.

⁵ Манвес М. Опыт историко-критического комментария. Греческая история Диодора. Одесса.: 1901, 11-бет.

⁶ Плутарх. Сравнительное жизнеписание. М.: В трех томах, том 1, изд-во АН. 1961, 465-бет.

наsrнинг еркин намунаси. Уларда гўзал бадий ифодани кузатамиз. Ўз ўрнида тарихчилар ҳам бу асарларни ўқиб, тарих ҳақида хулоса чиқарадилар. Ҳамма даврларда ҳам тарих фани билан адабиёт ўзига хос равишда чамбарчас боғланиб келган.

Кейинги даврларда XX аср адабиётининг ёркин намунаси бўлган бир қатор тарихий романлар вужудга келди. Масалан, В. Яннинг «Оловли кўргон», Миркарим Осимнинг «Александр ва Спитамен» киссалари, Явдат Илёсовнинг «Сўғдиёна», Мақсуд Қориевнинг «Спитамен» романларида тарихнинг аксини кўрамыз. Уларнинг грек ва Рим романлари таъсирида туғилганлиги шубҳасиздир. Муаллифлардан антик даврларнинг кишилик жамияти учун, бугунги инсонлар учун хизмат қиладиган жиҳатларини, муҳим кирраларини каламга олишга алоҳида эътибор берганлар.

Анъана ва яратувчанлик фақат бугунги кундаги адабиётимизга хос хусусият эмас. Бу масала адабиётнинг ҳамма даврларида, унинг барча тараққиёт босқичларида, ҳатто антик адабиётда ҳам ўзига хос равишда ҳал қилиниб келинган. Масалан, грек адабиёти Геродот ва Фукидид ижоди ўша даврда яратилган кўплаб тарихий асарларнинг юзага келишига катта таъсир этганлиги маълум. Плутарх ўз ижоди давомида Геродот ва Фукидид асарларидан озик олганлиги ҳақида ишонарли маълумотлар бор.

Геродот асарлари Плутарх, Юстин ижодларига ҳам катта таъсир ўтказган. Таиикли тадқиқотчи М. Мандеснинг фикрича, «Юстиннинг кўпгина фикрлари Геродотдан олинганлиги¹, Диодорнинг кўпгина тасвирлари Фукидидга яқин турганлиги қайд этилади². Арриан Ксенофонт ижодини давом эттирганлигини очик-ойдин айтади.

Ксенофонтнинг «Анабассис», «10000 юриши», «Киропедия» асарлари таъсирида Аррианнинг «Александрнинг юриши» асари юзага келади.

Грек ва Рим насрида Сўғдиёнанинг тарихий қиёфаси ифодаланар экан, бу тасвирларда ва айрим эпизодларда ўзига хос, бир-бирига ўхшаш томонлар борлигини кўрамыз. Тарихни ҳамма вақт тарихий тараққиётда, ривожланишда, турли хил ўзгаришлар жараёнида кузатамиз.

Бадий адабиётда анъана умумий тараққиётлар, маънавий кжсалишлар жараёнида туғилади. Антик адабиётнинг ўрта асрлар, Уйғониш даври ва ҳатто янги давр адабиёти тараққиётига катта таъсир кўрсатганлигини ҳисобга олсак, адабиёт фақатгина бадий-эстетик завқ манбаи бўлибгина қолмасдан, балки кейинги давр маданияти ва адабиётига самарали таъсир этиши билан ҳам характерлидир. Муҳими шундаки, мазкур асарларда бир хил мавзу каламга олинади. Бу тарихий мавзу бўлиб, у юкорида

кўриб ўтганимиздек, Курций Руф («Александр Македонский тарихи»), Плутарх («Александр»), Арриан («Александрнинг юриши»), Диодор («Тарихий кутубхона») асарларида ҳам тасвирланган эди. Демак, шу ўринда грек ва Рим адабиётининг антик даврлари намуналари билан бизнинг ҳозирги адабиётимиз ўртасида ҳам маълум боғланиш бор эканлиги равшанлашади. Бу боғланиш энг аввало анъана ва замонавийлик масаласида яққол кўзгаташланади. Бундай муштарак жиҳатларни классик адабиёт намуналарида ҳам яққол кўришимиз мумкин.

Александр ва Искандар образлари шу даражада бир-бирига қоришиб, бирикиб кетгани, эндиликда Александр деганда Искандар, Искандар деганда Александр кўз ўнгимизда намоён бўлади. Шу туфайли бўлса керак, Я. Илёсовнинг «Сўғдиёна», М. Қориевнинг «Спитамен» романларида бу қахрамон бир эпизодда Александр, бошқа бир эпизодда Искандар деб номланади. Бу икки образни бир «колип»га жойлаштиришимиз унча тўғри бўлмаса керак. Чунки, Александр деганимизда Филипп II нинг ўғли Александр Македонский, яъни Курций Руф, Плутарх, Арриан, Диодор асарларидаги Александр образи кўз ўнгимизга келса, Искандар образи кўпроқ халқ ижодиётига, классик адабиётга, яъни Искандар ҳақидаги ривоятларга, Низомий, Дехлавий, Жомий, Навоий дostonларидаги образга тегишлидир.

Александр образида салбийликка, Искандар образида эса кўпроқ ижобийликка мойиллик сезамиз.

Европа адабиётида Александр Македонскийга кизиқиш қанчалик кучли бўлса, осиеликлар ижодида Искандар Зулқарнайнга ҳам шунчалик эътибор сезилади. Европада Александр Македонский ҳақида ниҳоятда кўп асарлар яратилган. Осиеда Искандар Зулқарнайн ҳақида ундан ҳам кўпроқ асарлар юзага келган.

Бу икки образ икки қитъанинг кўп жиҳатларини бир-бирига боғлайди. Бу боғланиш энг аввало адабий жараёнда, бу икки образга муносабатда кўринади. Улар баҳонасида икки қитъа адабиётининг умумий йўналишлари ва алоҳида жанрларнинг ўзига хос хусусиятлари ўрганилмоқда.

Александр образи билан Искандар образлари тарозининг икки палласига қўйилган ижод мезонларига ўхшайди. Баъзи даврларда гоҳ бир томоннинг, бошқа бир даврда иккинчисининг салмоғи ортган.

Бир-бирининг синонимига айланган бу икки образ жаҳондаги ҳамма халқлар санъатида кириб борган, ҳатто ҳар бир хонадонга таниш бўлган. Бироқ шундай бўлса-да, ҳар бир киши Искандар Зулқарнайн ва Александр Македонский ҳақида кўпроқ билгиси, бу хусусда кизиқарли саргузаштларни тинглагиси келади.

Осиеликлар Александр Македонскийни Искандар Зулқарнайн образи орқали яхши билсалар, европаликлар Искандар Зулқарнайнни Александр

¹ Мандес М. Опнт историко-критического комментария. Греческая история Диодора, Отношение Диодора к Геродоту и Фукидиду. Одесса: Экон., 1901, 111-бет.

² Ўша асар, 155-бет.

Македонский оркали таниЙДИЛар, ПвКИН ИсквНДВр ОбрИ... ЧН Александр Македонский тарихи... ахсп мм обрпш ту кунГВЧВ ВЙНН бир нарса деб караб КСЛИНДИ, Ушбу ИВРСЛИКНИН! му|...|фи ЦМ ИЛГВри шундай фикрда эди¹. Ёу ўрипла ИоквНДврНИ КВН...811 б ён кЛвКСВЛдр деб аташ бошланди, деган савол гуғилвди Мвовлага якиндвн ёндошспк, «Искандар — Алвксандр Мвл едон! I ий гврмини |I \ a< р охирида пвийдо бўлди. Бу термин ихтпрочнаарп КИ I ритрьси, М М 'I.....| П П ОСI роумовлар эди. Искаплар КвКИДв ИЛК ЦС... (ФирДВйСИЙ) ИрВГИЛГВНИПИ ўн аср, охиргисша (Наиоий, XV ш р) Веш В< р б\$ ДИИ И 181 I ЙИДИ В В. Григорьеп айпанидск, -Мскапаар АлвКСВНДр Ма.....СКИЙ" цепш терминни илгариги гарихий сакифаларда учратмвймиз

Искандар образини гасвирловчи аорларда бвллтври... I гўзал бадий бўёкка кенг эйтибор берилган,

«Алексаидр», «АлвКОВНДР КвКИДв роМВН», «ИСКВНДв|... П «Сндди Искандарий», «ХирОДИОМвИ ИСКвИДарий ОЙИИВИ ИСКвНДВрИЙ» каби асарларда бадий ИЖОДИЙ Квёл КучЛИДИр АлвКСвНДР ВКИДВИ иасрий намуналарда эса («Александрнинг юриши», «Александр Мвквдоиский тарихи», «Александр», «Тарихий кутубхоив» Iв цокаэо) гарихий хакикатнинг кўламдор талкин... I кўрамиэ Эндиликдв Алвксандр Македонскийнинг тарихий шахси, Алвксандр вв Исквндар образлари хусусида жохон ОЛИМЛари ўрТвСИДв КИЗГИН МунОэврлвр ОвВОМ пмокда.

Европаликлар Искапдар ЗулкариВЙН ОбрвЗИНИ ЁргвНИШДа КвНГ на чукур имкониятларга эга бўлмагвнидвк, осиеликлвр Александр Македонский тарихий шахси Вв Обрвзиип ^ргпшишда қамон кийинчиликларга дуч келмоқдвлар, Алвю вндр Маквдонскийнинг образи ва Ўрта Осиёнинг антик даврларини псви|...|чи Арриан, Курций Руф, Диодор асарлари хали ўрта ост... цр р|... а гаржима қилипгап эмас.

Бу ҳолат Александр Македо... ИЙ вв у яшаган даврни ўрганиш борасидаги имкониятларимиапп чвКЛвб ҚўЙМОҚда Худди шунингдек, Осиё халқларипиг ижод дурдонвлври бўлган Искандар ҳақидаги асарлариипг ҳаммаси ҳам Европа КВЛКЛари тилларига таржима қилинганича йўк. Айпап бИЗ, ўрта осиспп пвр Александр Македонскийни ўрганишда қийналГанимиздек, улар И(I андар Зулқарнайинни ўрганишда мушкул вазиятларга тушиб қолмоқда, Ди I масаланинг мана шу томонига, хали кўпчиликка маълум Оўлмагап ЖИХвТИГВ ЭЪТиборни жалб қилмоқчимиз. I"рек ва Рим адибларп Курций I'уф> Плутарх, Арриан, Диодор ижодларида Александр МаквДОНСКИЙНИНГ Ўрта Осиёдаги ҳаёти кенг ва батасрил тасвирлапади. I>га учуп муҳими Александр Македонскийнинг Ўрта Осиёга келган даври характерини ўрганишдир.

Бундан кўринадики, Александрнинг тарихий шахси ва ҳаётини ўрганиш баҳонасида антик даврни ва ундан кейинги даврларни ҳам ўрганиш имкони туғилади. Ўрта Осиёнинг антик даврлари ҳақида гап кетганда, бевосита Александр Македонский ва у билан боғлиқ воқеаларни эслаймиз. Грек ва Рим адабиётининг ёрқин саҳифаси ҳисобланган «Александр Македонский тарихи», «Александрнинг юриши», «Тарихий кутубхона» асарларини ўқисак, кўпроқ Ўрта Осиёнинг антик даврлари кўз ўнгимиздан ўтади. Ҳатто Александр Македонскийни ҳам бир муддат унутиб қўйиб, қадимги даврлардаёқ гуллаб-яшнаган, ҳозирда ҳам яшаб келаётган тарихий шахарлар «ичига кириб» қоламиз, таниш дарёларда «сузамиз», кадрдон тоғларнинг чўккиларига чиқамиз, гўзал ва бепоён водийлар кучоғида бўламиз. Миллий фахримиз ва ғуруримиз бўлган Спитамен билан учрашамиз. Қаранги, қадим даврларда боскинчи ёвларга қарши мардонавор курашиб келган Спитамендек ватанпарвар ўғлонларимиз ўтган, у «енгилмас куч», «қудратли куч» деб ном олган Александрни таҳликага қўйиб, унга катта талафотлар етказган эканки, бу ҳақда ўзимизда ҳеч бир тарихий ёзув сақланиб қолмаганлиги бизни ғоят ташвишга солади. Спитамен жасорати билан ҳам грек ва Рим адабиёти намуналари оркали танишиш шарафига муяссар бўламиз. Бундан кўринадики, Александрни ўрганиш борасида у билан боғлиқ даврни ўрганиш, ундаги ижтимоий-сиёсий воқеалар билан яқиндан танишамиз, адабиёт ва санъат намуналарини билиб оламиз. Александр баҳонасида Квинт Курций Руф, Плутарх, Арриан, Диодор, Страбон каби грек ва Рим адиблари ва уларнинг ижоди бизга таниш бўлиб қолди, ҳатто бошқа грек ва Рим адибларига қараганда бу ижодкорларни биз ўзимизга яқин оламиз. Александр ҳақида асар ёзганликлари учун эмас, Ўрта Осиёнинг антик даврларини тасвирлаганликлари учун ҳам бу адиблар биз учун ардоқли ва мўътабардир. Зеро, биз — ўрта осиеликлар бобокалонларимизнинг антик даврлари ҳақида мана шу адиблар ижоди орқалигина ёзма манбага эгамиз.

Шарқ билан Ғарб ўртасида қадимдан иқтисодий, сиёсий ва маданий алоқалар кенг йўлга қўйилган. Қадимгилар тили билан айтганда, қуёш чиқадиган томон — Шарқ, қуёш ботадиган томон Ғарб ҳисобланган. Инсониятни кўпроқ қуёш чиқиш ва ботиш томон қизиқтириб келган. Ғарбдан саёхатчилар, олимлар, мунажжимлар қуёш чиқиш томонни кўриш орзусида кўпроқ шарққа томон йўл олсалар, шарқликлар қуёшнинг ботиш томонини кўриш учун ғарбга томон йўл олганлар. У замонларда давлатлар, мамлакатлар ўртасида чегара бўлмаган. Саёхатчилар учун ҳар томонга йўл кенг очик бўлган, Сайёҳларни — мусофирларни ҳамма халқлар ҳурмат қилиб, ўз хонадонларидан жой, нон-туз беришган.

Шарқликлар тасавурида Ғарб — қуёшнинг ботиш тарафи қанчалик сирли жумбоқ бўлиб келган бўлса, ғарбликларни эса Шарқ — қуёшнинг

¹ Бойназаров Ф. Антик дунё. Т.: «Маснаф» нашриёти, 19Х9, 16-бст.

чикиш тарафи шунчалик кизиштириб келган. Шаркнипг оғзаки ва ёзма адабиётида Греция (Юнонистон), Рум ҳақида анчагина маълумотлар берилган. Кузатишлар шунни кўрсатадики, қадимдан Ғарбда ёзма адабиёт, Шарқда эса оғзаки адабиёт кенг таракқий этган.

Эхтимол, Шарқда ҳам ёзма адабиёт кучли бўлгандир. Аммо исломдан илгариги ёзма адабиёт ҳақида гап кетганда, олимлар турли хил тахмин ва гипотезаларга таяниб хулоса чиқарганлар. Ҳар бир халқ ўз маданиятининг қадимийлиги билан фахрланади. Халқбор жойда адабиёт бор, санъат таракқийети мавжуд. Шарқда ёлғиз ёзма сдгорлик памунаси хисобланган «Авесто» (эрамиздан олдин VIII—VII асрлар)ни олиб кўрайлик олимлар «Авесто»ни ҳатто эрамиздан илгариги X IX асрларда юзага келган деб айтишмоқда. Зардуштийлик динининг бу муқаддас китобида муҳим фалсафий руҳдаги ҳикоялар ўрип олган. Ду поёб асардаги бир ҳикоятга эътибор берайлик. Унда ҳикоя қилинишича, яхшиликни яратувчи Ахурамазда билан ёмонлик кучи Ахриман ўртасида кураш кетади. Яхшилик билан ёмонлик ўртасида кураш \еч тўхтамайди, Гоҳ Ахурамазда ғолиб келади, гоҳ Ахриман. Аммо уларшпп \сч бири ўлмайди ҳам, йўқбўлиб ҳам кетмайди. Кураш давом ЭТввлади. Ду \икоят руҳини инсоният тарихий таракқийлигини кўрсатишича, катто бугунги кун ҳаётимизга \ам татбиқ ЭПИШИМВ мумкип.

Ахурамазда йўлпа ҒОВ бўлиб, А\риман \ам гурди хп (\>ормаларда яшаб қолаверади, Инсон бор экан яхшилик ва ёмонлик ўртасидаги кураш давом этаверади. Бутабиатнинг қонуни, Табиат ўзи мана шундай қарама-қарши кучларни яратиб Кўйибди, ТаБИЙ! \ам қарама-қаршиликлардан иборат. Яхшилик ва ёмонлик ўртасидаги кураш барча халқлар ижодида ҳам мавжуд. Халқ ижодидаги қахрамонлар қамма вақт ёмонликка қарши курашиб келган, Лммо ёмонлик қеч қачон йўқ бўлиб кетмаган. Ёмоньякнинг тугаши ва фақат яхшиликнинг яшаб қолиши халқорзусига айланиб келган,

Шарқнипг антик тарихида айтилган бу фикр ғайритабиий куч таъсирида, тасодифан айтилиб ҚОЛИНМаган. Эрондан Бактрияга келиб яшаб қолган Спитама Зардуштр тпмоппиап бу фикрнинг ҳикоятлар руҳига сипдирилиши, энг аввало «АвейТО» яратилган антик замонларда Шарқда илм-фаннинг, адабиёт ва санъатнинг ўзига хос равишдатаракқий этганлигидан далолат беради. Эхтимол, Шарқнипг антик даврларида «Авесто» каби ўнлаб нодир асарлар яратилгандир. Ёзув таракқий этган. Чунки «Авесто» бизгача ёзма равишда етиб келган. Афсуски, юзлаб ҳикояларни қамраб олган мана шу ёлғиз подир асар «Авесто» халигача барча Шарқ халқлари тилларига таржима қилинган эмас. Шунинг учун ҳам Шарқнинг антик тарихи йўқ деган фикрлар асоссиздир.

Эрамиздан анча илгари, «Авесто» билан қарийб бир даврда яратилган «Бундахшин», «Бекистун», «Донкрад» каби асарлар ҳам антик замоннинг

бебаҳо дурдоналари бўлиб, у асарларда ҳам энг қадимги замонларнинг кўплаб ҳикоятлари ўрин олган.

Шундай қилиб, Зардуштийлик динининг ўрнини ислом дини эгаллади. Шарқ халқлари ҳаётида Зардуштийлик дини ҳам катта сиёсий ва маърифий ўрин тутган. Шунинг учун ҳам Шарқдаги кўпгина халқлар бу диндан халигача воз кечгани йўқ. «Авесто» ўн икки минг қорамол терисига битилган.

Маълумки, Александрнинг Шарққа қилган юриши давригача Ҳиндистондан Кавказгача, Хитойдан Эронгача бўлган бепоён ўлкаларда зардуштийлик дини кенг қулоч ёйган эди. Мана шу зардуштийлик динининг муқаддас китоби «Авесто»ни Александр Македонский Истахр шаҳри яқинидаги тоғ этагида катта бир гулханда ёқиб юборади. Авестошунос атоқли олим А. О. Маковельскийнинг таъкидлашича, зардуштийлик динини таҳқирлагани учун ҳам бу динга эътиқод қўйган осиеликлар Александр Македонскийни Ахриман деб атаб бошлайдилар. «Лаънати бадқирдор, зардуштийлик динини оёқ ости қилди, бу қуёш худоси эмас, Ахриман сиймоси-ку, дея ҳақоратлайдилар»¹.

Атоқли шарқшунос олим Е. Э. Бертельс «Авесто»нинг асл нусхасини Александр Македонский Эрон шохининг пойтахти бўлган Истахр (Персеполь) шаҳридан топиб олиб ёқиб юборганини таъкидлаб, шундан сўнг унинг ёвуз Ахриман деб ном чиқарганини, қоралаганини айтади².

Е.Э. Бертельс ва О. А. Маковельский каби атоқли олимларнинг юқоридаги фикрлари тўғри экаглигига ишонсак, исломгача бўлган даврда Шарқ халқлари Александрни хуш кўришмаган. Ҳатто уни ёвуз куч — Ахриман билан тенг кўрганига эътибор берсак, шарқликлар Александрни Исқандар деб атаганига эътирозли бўлиб чиқади, Исқандар улғу ном, у қуёшга тенглаштирилган.

Александр Македонский Ўрта Осиёга юриш қилганида (эрамиздан илгариги 329—327 йиллар) бу ерда Мароқанд, Ғазо, Киропиль ва яна етти та шахарнинг бўлганлиги маълум. Шубҳасиз шахар бор жойда ёзув ҳам бўлган. Сўед ёзувидаги тарихий китоблардан айримлари бизгача етиб келганда эди, ўтмишимизга доир кўпгина жумбоқлар ҳал бўларди.

Шарқ адабиётида Исқандар образининг келиб чиқиши ва унинг пайдо бўлиши ҳақидаги кўпгина тадқиқотчиларнинг фикрлари аниқ тарихий ва илмий фикрларга асосланмаган. Шарқда Исқандар образининг яратилиши тарихи бир томондан исломнинг муқаддас китобларига, жумладан «1<уръон>га, иккинчи томондан, халқнинг бой оғзаки ижодида боғланиши тўғри изоҳлаб берилмоқда. Бирок, айрим тадқиқотчилар далилланмаган фикрларига асосланиб, бу образнинг пайдо бўлишида

¹ Маковельская А.О. Авесто. Баку: изд. АЗАН, 1960, 97-бет.

² Кастюхин Е.А. Александр Македонский в литературной и фольклорной традиции, М.: «Наука», 1972, 71-бет.

Александр Македонский тарихий шахси ва образининг таъсири катта эканлигини тахмин қилмоқдалар.

Айрим тадқиқотчилар эса, Шаркнинг антик даврларига шубҳа билан қарайдилар.

Е.А. Костюхин «Шарқда ҳеч қандай антиклик бўлмаган»¹ («на Востоке не было никакой античности») деган асоссиз фикрларни айтади. Асримизнинг бошларидаёқ Ўрта Осиёга келиб катта тарихий, археологик, этнографик ишлар олиб борган С.П. Толстов, В.А. Шишкин, М.Е. Массон, А.Ю. Якубовский, М.Н. Дияков, А. Н. Берштам, Г.А. Пугаченкова, Л.Э. Ремпель, Л.Н. Гумилев, С.Г. Клошторний, Д.Н. Лев каби атоқли олимларнинг асарларини синчиклаб ўқиб чиқсак, бу рус олимлари Шарк маданияти, жумладан Ўрта Осиё маданияти энг қадимги маданият ўчоқларидан бири эканлигини илмий исботлаб беришган.

Ҳақиқатан ҳам, фақат Е.А. Костюхингина эмас, бошқа кўпгина олимлар ҳам ҳозиргача Ўрта Осиёнинг антик дунёси бўлганлигига шубҳа билан қарашарди. Биз ушбу ишда Ўрта Осиёнинг антик оламидаги сирли ва қизиқарли воқеаларига тўхталиб ўтамиз.

Қадимги даврларда ўтган атоқли саркардалар ичида Александр Македонскийнинг поми бутуи дунёга маълум ва машҳурдир. Ер қуррасининг энг чекка ўлкаларигача донғи кетган бу шахс яшаб ўтган давр билан бизнинг замонамизни йигирма уч аср ажратиб туради. Бу давр мобайнида у ҳақда жуда кўплаб асарлар яратилди. Уининг ҳаёти ва фаолияти тасвирлапгаи, бадиий ҳамда илмий асарлар юзага келдики, ҳали ҳеч бир тарихий шахс ҳақида бунчалик кўп асарлар юзага келмаган бўлса керак. Бирок, орадан йигирма уч аср ўтгап бўлса ҳам Александр Македонский ҳақида бадиий ва илмий асарлар яратиш ниҳоясига етганича йўқ. Бундай яратувчилик, ихтирочилик япа даном этаверади. Йиллар ўтган сайин бу масалага эътибор ортмоқда, қизиқиш яна кучаймоқда. Тадқиқотчилар бу икки образ таҳлили орқали жуда кўплаб чигал масалаларни ҳал қилмоқдалар, мунозара ва баҳслар давом этмоқда.

Қддим тарихимизга одилона ва ҳушёрлик билан муносабатда бўлмоқ лозимдир. Хусусан, Ўрта Осиёнинг антик даврига оид жуда кўплаб тарихий ва қимматли манбаларга эгамиз. Айрим фараз ва ноаниқ манбалардан қочиб, иложи борича далиллар асосида иш қўришга ҳаракат қиламиз. Бугунги ўқувчи тарихнинг айнан ўзини билгиси, тарихий далилларни мушоҳада қилгиси келади.

Ҳозирги кунга келиб, давр талабларига қўра тарихга муносабат ўзгарди. Шу кунгача қораланиб, салбий баҳоланиб келган айрим тарихий шахсларга нисбатан эндиликда ижобий ёндошувлар пайдо бўлди. Шу

¹ *Бертельс Е.Э.* Избр. трудм. Навои и Джами. М.: «Восточная литература», 1965, 315-бет.

нуктаи назардан Александр Македонскийни бутунлай салбий қиёфада таърифлашимиз ҳам нотўғридир. Александр Македонский орқали биз Осиёнинг антик даврини ўрганмоқдамиз. Унинг «Эфемериди» деб номланувчи «Шохжурнали»да қадим тарихимиз ёзиб қолдирилган. Унинг сафдошлари Аристовуль, Птолемей, Эвман, Диодот, Каллисфен бебаҳо манбаларни битганлар.

Ўрта Осиёнинг антик даврлари тасвирланган грек ва Рим тарихий насрини биз бебаҳо дуру гавҳарлар қонига қиёс қилишимиз мумкин. Ҳақиқатан ҳам бу тарихий наср намуналари биз учун бебаҳо ва эъзозлидир. Мана шу тарихий насрлар орқали биз антик дунёмизни танидик, антик давримизнинг саҳифасини қайтадан яратдик.

Тўғри, Александр Македонскийнинг шахсини улуғлаб бўлмаганидек, таъбир жоиз бўлса, унга нисбатан ҳақорат тошларини отавериш ҳам ноўриндир. Чунки ўша антик замонларда босқинчилик урушлари улуғланган, салб юришлар шарафли ёрликҳисобланган. Шу билан бирга, тарих саҳифаларини ўқиб шундай хулосага келдикки, Александр Македонский характерида шундай бир хислат бор экан: бу ҳам бўлса, у ўз ихтиёри билан таслим бўлган элатларга озор бермаган. Шунинг учун ҳам Александр номига ноўрин ҳақоратлар айтиш муаррих адиб Арриан таъбири билан изоҳлаганда, адолатдан эмас. Чунки у замонларнинг талаби мана шуни тақозо этарди.

«Александрни ҳақорат қилган одам унинг қилган хизматларини инобатга олиб, ўзини у билан солиштириб кўриб, сўнгра гапирмоғи л~~к~~ерак. Ўйламай-нетмай уни нотўғри ҳақорат қилган киши ҳаётдан ўз ўрнини толмаган, аянчли одамдир. Шу сабабли бундай одамлар икки қитъада ном таратган шохни қоралаб, ҳақорат қилишади. Мен ўйлайманки, ўша пайтда Александрнинг номи етиб бормаган на бир шаҳар, на бир одам, на бир халқ бўлган. Буни одамларнинг кўрган тушларидан, содир бўладиган воқеаларнинг олдиндан таъбирини айтиб берадиганларнинг фикрлари орқали ҳам билиш мумкин Улар хотирасида Александр улуғ сиймо бўлиб қолган. Унинг ишларини эса, уни ҳурмат қилганим учун, ҳақиқат тарафдори бўлганим учун, одамларга ҳақиқатни айтиб бериш учун танқид қилдим»¹.

Ўрта Осиёнинг антик даврлари тасвирланган грек ва Рим тарихий асарларидан айрим парчаларни айнан келтиришга ҳаракат қилдик. Қадимги тарихчилар ижодида ҳам айрим чалкашликлар ва географик, этнографик нотўғри талқинлар борлигини эслатишга уриниб кўрдик.

Узоқ тарихга тўхталганда турли хил тахмин ва таваккал фикрлар юритишдан қўра, ҳар бир тарихчи адиб ижодига алоҳида-алоҳида тўхталишга тўғри келди. Бу ўринда бир нарсани айтиб ўтиш лозим.

Ўлкамизнинг антик ҳаётида бўлиб ўтган айрим воқеаларга ҳар бир адиб алоҳида тўхталиб ўтган. Яъни бир тарихий воқеа бир неча адиб ижодида талқин этилган. Масалан, Клит фожиаси, Александрнинг халқ урф-одатини қабул қилиши ва унинг маҳаллий кийимда юриши, Роксанага уйланиши, Киропиль (Кирополь) шаҳрини қўлга киритиши, Бессни қўлга олиши, Спитаменга қарши курашига ўхшаш жуда қўплаб тарихий воқеаларни бир неча адиблар ижодида учратамиз. Бу воқеаларнинг нечоғли ҳақиқатга яқинлигини билишда уларга қайта-қайта ва алоҳида тўхталишга тўғри келди.

Шуни алоҳида таъкидлашни истардик, антик даврларда яшаган Александр Македонскийни бугунги кунимиз учун, бизнинг замондошларимизга, атом асрида яшаётган кишиларга идеал қилиб кўрсатиш, Александрдай бўлишга ундаш ҳам адолатдан эмас. Ўз даври учун улуг бўлган, Александр ўтган замонларда ҳам улуғлигича қолган. Бугунги кунда бизнинг замондошимиз Александрдек бўлишни орзу қилмайди, балки унга бағишланган асарларни таажжуб ва хайрат билан ўқийди... Бу тарихий мемуар асарлардан тегишли хулосалар чиқаради, улардан тарихий ва маърифатчи сабоқ олади.

••••• \ • : " , ' № " ! " : ••••• : \ • > ?

I БОБ ҚАДИМГИ ЁДНОМАЛАР

ГЕРОДОТ

Улуғ юнон олими ва тарихчиси Геродот эрамиздан аввалги 484 йилда Кичик Осиёнинг Галикарнос¹ шаҳрида туғилган. Галикарнос шаҳри Кичик Осиё ва грек шаҳарларини бир-бирига боғлайдиган қулай порт шаҳри бўлиб, у ерда савдо-сотик ишлари кенг ривожланган эди. Эрамиздан аввалги XI асрда қурилган бу шаҳарга турли мамлакатлардан сайёҳлар, йўловчилар, донишмандлар, шоирлар ва муаррихлар тез-тез ташриф буюриб туришган. Унинг отаси Галикарнос шаҳрининг обрўли ва саводхон кишиларидан бири бўлган. У ўғли Геродотнинг ёшлигида билимх>лишига алоҳида эътибор билан қарай бошлади. Геродот болалик чоғларидаёқ атоқли грек сўз санъаткорлари ва улуг муаррихларининг асарларини кунтбилан мутолаа қилади. Айниқса Гомер, Гесиод, Аристей, Архилох, Сапфо, Алкей, Анекреонт, Пиндор ва Эсхил асарларини кизиқиш билан ўқийди.

Геродот грек адабиётини жуда севади. Айниқса тарихий наср намуналари Геродот эътиборини беихтиёр ўзига тортади. Осиё ва Европадаги бир неча мамлакатлар тарихига ҳам кизиқиш билан қарайди, бу мамлакатларнинг географияси, тарихи ва адабиётини ўрганади. Машҳур географлардан милетлик Кадм, лампсаклик Харон каби ўз даврининг атоқли олимлари ижодини диққат билан кузатади. Айниқса, милетлик олим Гекатеянинг «Ерни айланиб ўтиш» асари Геродотда катта таассурот қолдиради.

Геродот дунёқарашининг юксалишида тоғаси Паниасид катта роль ўйнайди. Паниасид ўз даврининг таниқли шоирларидан бири эди. У халқ оғзаки ижодига жуда катта кизиқиш билан қарарди. Унинг халқ қаҳрамони Геракл ҳақида тўплаган ҳикоят ва ривоятлари антик даврлардаёқ халқ оғзаки ижодининг ривожига катта таъсир кўрсатади.

Геродот ёшлигидан саёҳат қилишни яхши кўради. Галикарнос порт шаҳри, савдо-сотик билан шуғулланувчи савдогарлар, йўловчилар шаҳри бўлгани учунми, ўспиринлик йилларидаёқ у яқин атрофдаги

¹ Айрим манбаларда Фурияда туғилган дейилади. Масалан, С. Лурье. Геродот. М.—Л.: Изд. АН. 1947, 10-бет.

мамлакатларга бориб келади. Денгиз шунқорлари ва сайёҳлар тилидан ғаройиб саргузаштларни тинглашни жуда-жуда ёқтиради. «Эрон тарихи» китоби Геродот эътиборини айниқса ўзига тортади, Бу китоб лампсаклик Харон қаламига мансуб бўлиб унда Кир ва Камбис ҳукмронлигига қарам Ҳинд, Бактрия, Сўд ва Кавказ мамлакатлари ҳақида хикоя қилинади. Умуман Ахмонийлар давлати, эрамиздан аввалги V асрда Эрон-Юнон урушида эронликлар мағлубиятга учрагандан сўнг, юнон муаррихлари Ахмонийлар давлати тарихига қизиқиш билан қарай бошлайди. Хароннинг «Эрон тарихи» китобида Ахмонийлар давлатига қарам бўлган Осиёдаги кўпгина мамлакатлар ҳақида қимматли маълумотлар бор. Китобда, айниқса Бактрия ва Сўдиёнада яшовчи элатлар, уларнинг жанговарлиги ва қахрамонлиги ҳақида хикоя қилувчи кўплаб тарихий сюжетлар кенг ўрин эгаллаган.

Геродотнинг она юрти Кария ва унга қўшни Иония ва Эолия зиёлилар шахри бўлиб, у қарийб 70 йилга яқин Кир ва Камбис томонидан барпо этилган улкан Ахмонийлар давлати таъсирида бўлади. Иония — Гомер ватанидир. Бу ўлкадан Анакреонт, Апелеса, Парассия, Фалес, Анаксимандр каби ўз даврининг донишманд файласуфлари етишиб чиққан. Ўзининг табиий гўзаллиги билан машҳур бўлган Ионияга унга қўшни — она шахри Галикарносдан Геродот тез-тез ташриф буюриб туради. Ионияликлар ҳам Осиё ва Европа мамлакатлари бўйлаб денгиз саёҳатларига чиқар эдилар. Ҳатто улар Туркия, Шимолӣ Юнонистон ерлари (аввал Фракия деб аталган) каби узоқ ўлкаларга, Переней ярим ороллари ўшанда Террениа деб аталган гўзал воҳаларга ҳам келиб кетар эдилар. Иониядан Қизил денгиз ва Қора денгиз томонларга денгиз сайёҳлари тинимсиз катнаб турарди.

Бу саёҳатчилардан ва узоқ йиллар давом этган Эрон-Юнон уруши катнашчиларидан Геродот Осиё мамлакатлари ҳақида қизиқ хикоялар эшитади.

Эрамиздан аввалги 490 йилда бўлиб ўтган Марафон жангида грекларнинг эронликлар устидан ғалаба қозониши, эронликларнинг катта жангга отланиши, эрамиздан аввалги 480 йилда Саломия оролида бўлиб ўтган қирғин жангга яна грекларнинг ғалаба қилиши, ниҳоят эрамиздан аввалги 479 йилда бўлиб ўтган Самос жанги, эрамиздан илгариги 468 йилда бўлиб ўтган Эвримедонт дарёси (Геродот у пайтда 15 ёшда эди) ёнидаги греклар билан эронийлар ўртасидаги тўқнашувлар Геродот туғилган йилларнинг ниҳоятда оғир, социал, қарама-қаршилиқларга бой бир давр бўлганлигини англатади. Қирғин урушлар, жангу жадалларни бошидан кечирган Геродот туғилган ўлка тарихий саргузаштларга бой эди. Бундай тарихий воқеаларни кўп эшитган Геродот кейинчалик ҳақли равишда тарихий хикоялар ижодкори бўлиб қолади.

Эронликлар устидан ғалаба қозонилгандан сўнг, грек ҳокимликлари ўртасида ўзаро келишмовчиликлар авжига чиқади. Геродотнинг она шахри Галикарнос ҳокими Лигдамидга қарши кўтарилган исёнда Паниасид билан Геродот ҳам иштирок этган эди. Лигдамид исённи қуч билан бостиради. Паниасид ўлимга маҳкум этилади. Геродот эса мамлакатдан қувгин қилинади. Шундан сўнг, бўлажак тарихчи Осиё мамлакатлари бўйлаб сафарга чиқишга қарор қилади.

Гўзал Иония шахрига келиб денгизчилар билан дўстлашади. Геродот дастлаб Кичик Осиёга яқин ўлкаларга саёҳат қилади. Сўнгра Фракия бўйлаб Европа сафарини давом эттириб, Болкон оролларида бўлади. Истр (Дунай) дарёси қирғокларига келади. Кейин Византия ўлкасига боради. Бу ерларни Доро эрамиздан аввалги 512 йилда скифлар ерига юриш қилишдан аввал босиб олган эди. Доро ҳозирги Истанбул шахрига яқин жойда Боспор дарёсининг қучли оқимида скифлар ерига ўтиш учун кўприк қурганди. Геродот бу кўприкдан ўтиб Теар дарёси қирғоклари бўйлаб ўз саёҳатини давом эттиради. (Бобо эски дарёси Туркия томонда жойлашган, бу дарё Геродотни ўзига мафтун этади. Дарё бўйида яшовчи халқлар Теарнинг шифобахшлигини, ундан одамлар ва отларни даволашда фойдаланишларини айтади).

Юнон-Троя урушидан кейин греклар Қора денгиз бўйларидаги айрим элатларни ўзларига қарам қилиб олган эдилар. Оливия шахри атрофидаги ўлкалар ҳам Қора денгиз атрофида жойлашган эди. Қора денгиз бўйларига жойлашган Очакова шахридан шимол томонга то ҳозирги Парутино, Ильинск қишлоқларигача чўзилган 25 километрлик масофа ўша пайтларда Греция қўл остида эди¹.

Оливия шахри скифларга жуда яқин масофада жойлашганди. Ҳатто бу шаҳарда айрим скиф вакиллари ҳам учратиш мумкин эди. Геродот Қора денгиз қирғоклари бўйлаб сафардалигида Оливия шахри ва уларга яқин жойлашган скифлар ҳақида қизиқарли маълумотларни эшитади. Ундан илгари ҳам скифлар ҳақида талайгина китобларни ўқиб, уларнинг ҳаёт кечириш тарзига қизиқиб қолган эди. Грек тарихчиси Гекатай асарларидан скифлар ҳақида бирмунча маълумотлар олган эди. Қадим замонларда Аристей деган шоир ўзининг «Аримасплар» поэмасида скифлар ҳаётини қуйлаган. Улуғсўз санъаткори Гомер ўзининг «Одиссея» поэмасида скифлар юртига қисқача таъриф бериб, «бу эллар ҳамма вақт туман билан қопланган, осмонида қалин булутлар сузарди» (XI кўшиқ, 14—15-мисралар), деб айтган эди.

Мана шу далилларнинг ўзиёқ юнонларнинг эрамиздан илгариги VIII—VII асрларда скифлар ҳаётига қизиқиш билан қараганлиги, ҳатто скифлар

¹ Латышев В.В. Исследование об истории и государственной устройстве г. Оливии, СПб, 1887, 128-6сТ.

юртига келиб кетганлигидан, Европа ва Осиё мамлакатлари ўртасида иктисодий-сиёсий алоқа мавжуд бўлганлигидан далолат беради. Дарҳақиқат, юнонлар билан трояликлар ўртасидаги қарийб ўн йилдан зиёд давом этган қирғин-барот уруш, эрамиздан аввалги XIII асрда бўлиб ўтган эди. Грек лашкарлари ҳозирги Туркия ерларига бостириб келади. Ҳатто Қора денгиз бўйларидаги айрим элатларни ҳам ўзларига қарам қилиб олади.

Эрамиздан аввалги VIII асрда яшаб ўтган юнон шоири Гомернинг ижодида Юнон-Троя уруши воқеалари ўзининг кўламдор бадиий ифодасини топган. Трояликлар билан скифлар ўртасида ҳам маълум алоқалар мавжуд эди. Гомер поэмаларида скифларнинг бепоён ўлкаларга жойлашганлиги ва уларнинг жуда катта элат эканликлари эҳтирос билан таърифланади.

Гомердан сўнг скифлар ҳаётига қизиқиш билан қараган маърифатли зиёлилардан бири Геродот эди. Геродотнинг скифлар ҳаётига қизиқиш билан қарашида Гомер ижодининг таъсири бор, албатта. Геродот дунёга келган Галикарнос шаҳри Гомернинг она шаҳри Ионияга қўшни ҳудудда эди. Шунинг учун ҳам Гомер поэмалари Иония атрофидаги шаҳарларда жуда кўп нусхаларда кенг тарқалганди. Галикарносликлар Гомер поэмаларини ўқишни ўзлари учун шараф деб билганлар. Ҳатто улар учун Гомер поэмаларини ёд олиш одат тусига кирганди.

Геродот Юнон-Троя уруши тафсилотларини баён қилувчи Гомер достонларини («Илиада», «Одиссея») берилиб ўқийди Шундан сўнг Геродотда Трояга бориш ва узок скифлар юртига саёҳат қилиш истаги тугилади.

Геродот Қора денгиз бўйларидаги. Понта ярим оролидан ўтиб, Тавракага — ҳозирги Крим оролларида келади. Ундан сўнг Меодита — Азов денгизи томон юради. Бирмунча вақт бу ерларда бўлиб, Истр дарёси воҳаси бўйлаб саёҳатини давом эттиради. Танаис — Дон дарёси бўйларида скиф қабилалари ҳаёти билан танишади.

Қора денгиз бўйларига яқин жойлашган Истр бўйларида Тир ва Ольвияда яшаётган греклар билан суҳбатлашади. Чунки бу ерлар қадим-қадимдан юнонларга қарам эди. Бу ўлкаларда асосан грек-юнон қабилалари яшарди. Улар скифлар билан ўзаро иктисодий алоқа қилиб турарди.

Геродот Борисфен — Днепр дарёси бўйларига келади. Шундан сўнг бепоён кенгликлар бошланади. Бу ерларда ўрмон йўқ эди, фақат турлитуман ўт-ўланлар ўсарди. Борисфеннинг қуйи оқимигина ўрмон билан қопланган эди. Бу ерда у скифлар ҳокими Ариапайтнинг ишонган кишиси Тимидан айрим қизиқарли маълумотларни олади. Геродотнинг таъкидлашича, Борисфен дарёси Истрдан кейинги энг йирик дарёлардан бўлиб, «фойдали нарсаларга жуда бой эди» (Геродот, IV, 13-бет).

Геродот Герр — Самара ва Гиркис — Донецкдарёси бўйларида яшовчи скиф қабилалари ҳаёти билан анча яқиндан танишади. Геродотнинг бу дарёлар бўйида яшовчи скиф қабилалари ҳақида айтган қизиқарли хикоялари кишининг диққат-эътиборини беихтиёр ўзига жалб этади. Наҳотки, антик даврларда Волга, Дон, Дунай, Днепр дарёлари бўйларида скифлар яшаган бўлса, деган савол ҳаёлингизга келади. Ахир, скиф қабилалари Ўрта Осиёда, қадимий Сўғдиёна ерларида яшамаганмиди, деб ўйлаб қоласиз.

Қадимда скиф қабилаларининг Волга, Дон, Днепр, Дунай дарёлари бўйларида яшаганликлари барча олимларнинг эътиборини ўзига тортади. Бу ҳақда жуда кўплаб қизиқарли баҳс ва мунозаралар бўлиб ўтади. Скиф қабилаларининг бу дарёлар бўйларида яшаганлиги илмий жиҳатдан асосланади. Атоқли олим А. Б. Дитмар қадимги скиф қабилалари ҳақида бир қатор йирик тадқиқотлар яратган ва скифларнинг келиб чиқиш тарихи ҳақида ўзининг қимматли фикрларини билдирган. «Скифлар Ўрта Осиёдан тарқалган эди, — деб ёзади А. Б. Дитмар ўзининг «Скифиядан Элефантингача» номли тадқиқотида, — уларнинг (скифларнинг — Б. Ф.) тили шимолий эрон тиллари группасига киради, шунингдек, улар Ўрта Осиёда яшаган сак ва массагет қабилалари билан урудош эди. Киммерийлар¹ ўзларига яқин бўлган скиф қабилалари билан яқин иттифоқ бўлиб яшаганлар. Кримнинг тоғли ўлкаларида яшовчи киммерийлар скифларга кирмайди.

Скифлар² деҳқончилик билан шуғулланувчи кўчманчи қабилалардан бўлиб, асосан чўл кенгликларида (Жануби-Шарқий Европа қисмида), Гипанис дарёсининг қуйи оқимида ҳамда Борисфен дарёси бўйларида истикомат қилишган».

Мана шу далилнинг ўзи Европанинг анча ичкарасигача чўзилган бепоён ўлкаларда, Волга, Дон, Днепр, Дунай дарёлари бўйларида ястаниб ётган кенг чўлликларда скифлар яшаганлигини тасдиқлайди. Улар турли сабабларга кўра қадимда Ўрта Осиёдан бу ерларга келиб қолган эди.

Бу ерларда яшовчи скифлар «буғдой, пиёз, саримсоқ ва мош истеъмол қилганлар. Улар буғдойни фақат ўзлари учунгина экиб қолмасдан, балки савдо-сотик учун ҳам экардилар»³.

Геродот кейинчалик шохлик хукмрон бўлган скифлар⁴ ўлкасига келади. Бу скифлар қучли давлатга эга эдилар. Танаис дарёсидан шарқий

¹ Киммерийлар—Қора денгизнинг шимолий қисмида жойлашган ҳозирги Керчен водийси, Кримнинг тоғли ўлкаси.

² Дитмар А. Б. От скифинг до Элефантингача. Гос. изд-во географической литературн. М.: 1961, 22-23-бетлар.

³ Геродот. История в девяти книгах. Кн. IV, 17, 116-бет.

⁴ Демак, айрим ўлкаларда скифлар ўзларининг шохларига эга бўлмаган — Б.Ф.

томон анча узокда жойлашган бу скифларнинг ўз подшоҳлари бўлиб, бошқа скиф қабилалари уларга қарам эди. Подшоҳлик скифлар ўзга скифларни ўзларига қул деб биларди. Геродот скифларнинг урф-одатлари билан яқиндан танишади. Уларнинг асосий юмушлари чорвачиликдан иборат эди. Скифларнинг чорвачилик ишларига Геродот қатта қизиқиш билан қарайди. Кўчманчилик жонига теккан скифлар кўчганда қулай бўлсин учун намаздан ғилдиракли арава — уй ясаб олган эдилар. Юк ташиш ишларида отдан ташқари моллардан ҳам фойдаланишарди. Уларнинг эшак ва чўчкаси йўқ эди. Бундаи ташқари, Геродот скифларнинг ҳарбий ишлари ва қуроли билан ҳам танишади, ўрганади,

Геродот яна Ольвияга қайтиб келади. Маълумки, бу элда асосан греклар яшарди. Бирмунча вақт у Ольвияда бўлгандан сўнг, скифларга қўшни бошқа халқлар ҳаёти ва урф-одатларини ўрганишга киришади. Агафирсовлар — Шаркий Руминия юртига боради. Бу ердаги невров қабилаларининг ҳаётини ўргана бошлайди. Невровлар ўзларини ғаройиб одамлар деб ҳисоблардилар. Улар ҳар йили қишда «бўри»га айланарди. Яъни, жунли кийимларни кийиб, ёввойи ҳолда юришга ўрганиб қолишганди. Уларнинг тили эски славян тилларига яқин эди. Қишда асосан улар ўзларига бўри терисидан кийим тикиб олишарди.

Геродот сўнг Андрофа элига боради. Бу элатлар шимол тарафдан скифларга қўшни эди. Уларнинг ёввойиларга хос одатлари бўлиб, ҳеч қанақа қонунга бўйсунмасди. Кўчманчи ҳолда ҳаёт кечирар, кийимлари скифларникига ўхшарди. Ўзларининг махсус сўзлашув тиллари бор эди.

Геродотнинг аниқлашича, скифларнинг шимол томонида яна Мелианхленлар қабиласи яшарди. Улар ҳамма вақт қора тусда кийиниб юрарди. Урф-одатлари скифларникига яқин турарди. Бу қабилалар тиллари ҳам невров қабилалари сингари эски славян тиллари группасига кирарди.

Шимол томонда жуда совуқ бўлган кенг ялангликлар жойлашган эди. Танаис дарёси билан Меотида — Азов денгизи ўртасида сарматлар яшарди. Улар шимол томонга чўзилган ўн беш кунлик кенг ўлкада ёввойи ва экилган дарахтлар ичида яшарди. Улар скифлар тилида гаплашарди, бироқ уларнинг тиллари қадимдан шакланган эди. Сарматларнинг урф-одатлари скифларникига сира ҳам ўхшамасди. Сарматлар (сараматлар) скиф қабилаларига уруғдош бўлишган.

Геродотнинг ёзишича, сарматлардан яна шимол томонга юрилса, қалин ўрмонлар билан ўралган ўлкага чиқиларди. У ерларда будинлар яшарди. Бу халқнинг сочлари малла, қўзлари қўқиш эди. Будинларнинг асосий қисми кўчманчилик билан ҳаёт кечирарди. Овқатларига қарағайнинг уруғидан соларди. Уларнинг қадимдан қурилган Гелион — Саратов деб аталмиш шаҳри бўлган. Бу шаҳардаги уйлар ёғочдан тикланган эди.

Будинлар орасида телонлар ҳам яшарди. Улар савдо билан шуғулланувчи шаҳардан эдилар. Телонлар, деҳқончилик ва боғдорчилик билан ҳам шуғулланарди. Кўпроқ буюғидан тайёрланган овқатни истеъмол қилишарди.

Будинлардан кейин кенг дашт ерлар бошланарди. Шаркий Сибирь томонда овчилик билан шуғулланувчи халқларни тиссагетлар ва эирклар деб аташади. Бу қабилалар Ўрол ва Комега яқин жойларда яшаган. Улар билан скифларнинг маълум алоқаси бўлган. Бироқ, бу ерлар скиф ерларидан ўзининг совуқлиги ва нотекислиги билан ажралиб туради. Тиссагетлар ва эиркларнинг орқа томонидаги баланд тоғлар (Ўрол тоғлари ортидан) орасида аргиппейлар яшарди. Уларнинг юзлари япалок, улғ тарихчи ёзишича, соқоллари ўсган бўларди.

Аргиппейлар понтик дарахтининг, ҳосилини истеъмол қилишган. Бу дарахтнинг ҳосилини есангиз данаги ажралади-да, қоп-қора ичимлик ҳосил бўлади. Бу ичимликни асхи деб аташарди. Аргиппейлар бу ичимликни сутга аралаштириб нон ҳам тайёрлашган. Улар скифларга хос кийиниб юрса-да, тиллари уларникидан фарқ қилади.

Аргиппейлар юрти анча таниқли эди. Бу ерга скиф вакиллари ва Ольвиядан грек авлодлари ҳам келиб туришади. Аммо улар ўзаро сўзлашувда таржимонлардан фойдаланганлар.

Аргиппейлардан кейин қанақа халқ яшашини ҳеч ким билмайди. У томонлар баланд тоғликлардан иборат бўлган. Аргиппейларнинг фикрига қўра, бу тоғда эчки туёқди одамлар яшар эмиш. Ундан анча узокдаги халқлар йилда олти ой ухлашармиш. Геродот бу ўринда тундрани назарда тутаётган бўлса керак.

Аргиппейлардан шимол томонда бир қўзли аримасплар бор эмиш. Геродот бу афсонага унчалик ишонмаслигини айтади. Улар билан ёнма-ён товуктусли, қушларга хос бургут қанотли тилла тақинчокли грифлар яшаркан. Бу юртлар ниҳоятда бой бўлганмиш. Грек ва скиф савдогарлари бу юртларга келиб тилла харж қилиб олар экан. Бу юртларда олтин кўп бўлган. Бу ўлкаларнинг қаерда жойлашганини олимлар аниқайтолмаяпти. Ё Ўрол тоғи ёки шимолий Қозоғистон. Бу ерда Степнякда олтин қони бўлган, ёйинки Олтой.

Совраматлар ўлкасидан тўртта дарё оқиб ўтган. Танаис (Дон), Оар (Волга), Лик (Ўрол), Сиргис (номаълум дарё). Бу дарёларнинг ҳаммаси Меотида (Азов) денгизига қуйилади. Бу дарёлар сохилларида асосан скифлар яшади. Кейинги вақтларда бу юртларнинг ҳокимлари аёл кишилар бўлган.

Меотида денгизидан жануб томонга, Панта бўйларигача чўзилган совраматлар ери 30 кунлик йўл. Панта сохилларидан қолхидага — Кавказ тоғларига ўтиш осонроқ. Бу йўллар сўнгсиз, бироқ ҳавф-хатар йўқ ҳисоби. Бу ерликлар олтин тумшукли «Арго»да денгиз бўйлаб сузиб юришни

ёқтиришади. Геродот «Арго» билан Пантадан сузиб ўтиб, колхидалар юртига боришга қарор қилади.

«Арго» уч кун, икки кеча деганда милетлар юртининг қишлоқларидан бири Сикопга етиб келади. Сикопнинг табиати мафтункор ва ғаройиб эди. Геродот бу ердан бошқа кемага ўтиради. Бу кема вино, мева-сабзавотлар, асал, кема ясайдиган ёғоч ва ёнилғи олиб келиш учун кетаётган эди. Кема Панта соҳилларида жойлашган бир қанча шаҳарларда тўхтаб, Галис (Қизил ирмоқ) дарёсига етиб келади. Бу дарё орқали Фермодонт (Рион дарёси яқинидаги бир ирмоқ) дарёсига келади. Шундан сўнг Фасис — Рион дарёсига ўтади. Охири колхидалар ўлкасига етиб келади.

Колхидаларни арабларга, форсларга яқин халқ бўлган деган тахминлар бор. Улар танларининг қора ранглиги, сочларининг жингалаксимонлиги билан бошқа қабилалардан ажралиб туради.

Геродот Самос оролида бирмунча вақт бўлиб, Осиё бўйлаб сафарга жўнайди. Кичик Осиё ва Эрон мамлакатлари томон йўлга тушади. Эрамизгача бўлган VI асрда Кир, Ксеркс ва Камбуз томонидан тузилган Ахмонийлар давлати ниҳоятда кучайиб кетган эди. Ахмонийлар давлатига ҳозирги Эрон, Ироқ, Афғонистон, Туркия, Ливан, Сирия, Иордания, Исроил, араб мамлакатларининг бир қисми, Ўрта Осиё, Кавказорти қарарди. Бу ўлкалар территориял жихатдан 24 ҳокимликка бўлиниб, ҳар бир ҳокимлик эрамизгача — V асрда улкан Ахмонийлар давлатига қарам бўлган.

Геродот дастлаб Ахмонийлар давлатининг маркази бўлган Суз шаҳрига келади. Эфес ва Сард шаҳарларида бўлади. Кичик Осиёдаги Галис, Месопотамиядаги Эвфрат ва Тигр дарёларидан ўтади. Фракия ўлкаларини кезади. Бу ерда у ўнг қўлига қилич, чап қўлига найза тутган улкан одамлар билан учрашади.

Геродот ўз асарларида Кавказ тоғларини жуда кенг таърифлайди. Айниқса, Каспий денгизи ва унинг соҳилларини, бу соҳилда яшовчи элатлар ҳаёти ҳақида қимматли маълумотлар беради. Аракс дарёси Каспий денгизига келиб қўшилади, дейди тарихчи. Эсхил ўзининг «Занжирбанд Прометей» трагедиясида Кавказ тоғлари ва Каспий денгизи ҳақида сўз юритади, бу ерларни «гекатей милет» деб атайди.

Геродотнинг фикрича, Каспий бўйларида қўчманчи массагетлар яшайди. Массагетлар балиқ гўшти, парранда ва сутли таомларни истеъмол қилишади. Бу ернинг халқлари жуда жангари бўлишган. Айтишларича, Эрон шохи Кир ҳам уларни ўзига бўйсундира олмаган.

Геродот Месопотамия ва Вавилония ўлкаларининг табиатига ҳам кенг тўхталади. Бу жойлар Орол денгизига яқин бўлиб, айрим тадқиқотчилар бу ўлкаларга Геродот келмаган дейишса, бошқалар келган дейишади.

Геродот Ўрта Осиё ҳақида тарихий жихатдан жуда муҳим маълумотлар келтиради. Бу ерда бир неча ҳокимликлар мавжудлигини, уларнинг ҳаммаси улкан Эрон давлатига қарам эканлигини таъкидлайди. Бу ҳокимликларни аниқноми билан атайди. Жумладан, Бактрия, Гиркания, Каспий, сўғдлар, саклар, хорасмийлар ва арийлар. Бу ўринда изох талаб номлардан арийлар Афғонистоннинг ғарбий қисмига жойлашган элатлардир. Бактриянинг пойтахти ўша вақтда Балх шаҳри бўлган Каспий ҳокимлигига Туркменистоннинг жануби-ғарбий қисмида жойлашган қабилалар кирган. Хорасмийлар-хоразмликлар, сўғдлар Политимет (Зарафшон) бўйларида, саклар Тяньшань тоғининг ғарбий этакларида жойлашган эдилар.

Бу халқлар шарқдан то Каспий денгизигача бўлган ҳудудга тарқалган.

Гиркания билан Хорасм ўлкаси ўртасидан Арес дарёси ўтади. Бу дарёдан узун-узун каналлар казилиб, суғориш шохобчаларидан деҳқончиликда унумли фойдаланадилар.

Шундан сўнг Геродот Ҳиндистон ўлкасида саёҳатини давом эттиради. Панжобга боради. Бу ерга бостириб келган Доро ҳақида қимматли маълумотлар тўплайди.

Геродот асарида Ҳиндистоннинг гўзал табиати ўзининг ажойиб тасвирини топган. Геродот кейинги асарларида Ливия, Миср ўлкаларини ҳам кенг тасвирлайди. Айниқса, Нил дарёси бўйида яшовчи элатлар, Қуш, Эфиопия мамлакатининг тарихи ҳақида қимматли маълумотлар келтиради.

Шундан сўнг улкан Эллин давлатига қарам бўлган яна бир қанча катта-катта ўлкаларда бўлади. Хиос, Теос, Фокей, Класомен, Родос, Книд, Милет, Фаселид, Галикарнос каби гўзал шаҳарлар ва у ердаги тарихий воқеаларни тасвирлайди.

Геродот тўққиз кун кемада денгизлар оша сузиб Нил дарёси қирғоқларига жойлашган Фива шаҳрига етиб келади. Мисрликлар бу шаҳарни Апе деб аташган.

Гомер ўзининг «Илиада» достонида Фива шаҳрининг таърифини келтирар экан, бу шаҳарнинг етти дарвозаси –бор эканлигини, унинг ниҳоятда мухташам ва гўзаллигини қайд этади. Нил дарёсининг Ўрта оқимида жойлашган бу шаҳар қадимда Мисрнинг пойтахти бўлган. Осиёликлар бу шаҳарни Мисрдаги юз дарвозали шаҳар деб аташади.

Фива шаҳри қулай географик шароитда жойлашган. Қадимдан савдо-сотик ва ҳарбий юришлар шаҳри бўлган. Қизил денгизга чиқиш ва бу денгиз бўйлаб турли томонларга сафар қилиш мумкин эди. Қадимги даврларда халқ оғзаки ижодида, ҳатто эрамиздан илгариги XIII—XII асрларда Фива шаҳри ҳақида жуда кўплаб «Цикл достонлар» яратилган. Бу достонларнинг айрим нусхалари ҳозиргача сақланган. Мазкур анъаналарни сўз санъаткори Гомер ҳам ижодий давом эттиради.

Геродотнинг адабий мероси жуда бой. Бу адабий меросни кичик новеллалар ёки ҳикоялар тўплами деб ҳам аташимиз мумкин. Биз Геродотни тарихчи сифатида таниймиз, холос. Аммо унинг ижодига яқиндан ёндошсак, гўзал бадиий тасвирларни ҳам кузатамиз.

«СКИФЛАР»

Геродот тарихнинг шунчаки хабарчиси эмас, балки тарихни жонлантириб кўрсатувчи етук ижодкордир. Унинг скифлар ҳақидаги асарлари ниҳоятда бебаҳо ва кадрли. Айниқса, скифларнинг ҳаёти ҳақидаги ҳикоялари, уларнинг урф-одатлари ва удумлари ҳақидаги бадиий лавҳалар шундай жонли ва ҳаётий тарзда ифодаланганки, уларни ўқиган ўқувчи хаяжонга тушади.

Геродотнинг «Скифлар» асари жаҳон адабиёти хазинасидан муносиб ўрин эгаллаган. Бу асар жуда кўплаб тилларга таржима қилинган. Скифларни биринчи бўлиб жаҳонга танитган ҳам Геродотдир. XVII—XVIII асрлардаёқ рус императорлари Геродотнинг «Скирлар» асарини жуда катта қизиқиш билан ўқишган ва жуда кўп нусхаларда таржима қилишга буйруқ беришган. Натижада, асар бир неча марта таржима қилиниб, қайта-қайта нашр этилади¹. Скифлар ҳақида Геродотдан илгари юнон адиблари Гомер, Эсхил ҳам ёзганлар. Лекин скифларнинг ҳақиқий ва биринчи тарғиботчиси Геродот эди.

Геродотнинг «Скифлар» асарининг бадиий услуби, ундаги ҳикояларнинг характерли хусусиятлари ҳақида бир қанча илмий тадқиқот ишлари юзага келди. Бу илмий-тадқиқотлар ичида, айниқса, И.Я. Тимошенконинг «Геродот ва унинг асари»², Витольд Клингернинг «Ҳикоячилик мотивлари»³ асарлари, шунингдек, «Шарқ халқларининг тарихий ҳикоялари»⁴ каби жуда катта аҳамиятга эга бўлган ижод дурдоналари юзага келди. Бу асарлар билан чуқур танишсак, Геродотнинг бадиий сўз санъаткори эканлигига яна бир бор ишонч ҳосил қиламиз.

Энг характерли томони шундаки, Геродот ўз кўзи билан кўрган ва эшитган воқеаларни қаламга олади, ёлғон-яшиқ, сохта маълумотлар билан иш кўрмайди. Тарихий ҳақиқатни аниқ ва реал тасвирлашга ҳаракат қилади. Шунингдек, Геродот ижодида мифологик характеридаги ҳикоялар ҳам берилган.

Геродот жуда катта билим ва чуқур ирода ҳамда матонат эгаси бўлган. У жуда кўплаб эллар-элатларни, бир талай мамлакатларни пиёда кезган.

¹ Геродот. Скифия. С. Петербург: 1883; Геродот. Скифия. Одесса: 1842, Словарь Геродоту Скифия, Киев: 1876; Геродот. Восточные народы. М.: 1887.

² Тимошенко И.Я. Геродот и его сочинение, Полтова: 1899.

³ Клиггер В. Сказочные мотивы Геродота. Киев: 1903.

⁴ Геродот и исторические рассказы восточных народов. М.: 1887.

Ўзи кўрган-билган воқеаларни қаламга олган. Ҳамма вақт одамлар орасида бўлган, қаерга бормасин, инсонларнинг қалбига йўл топган. Эллар ва элатларнинг ҳаётига кириб борган. Улар билан яқиндан танишган. Узоқ-узоқ қабилалар билан ҳам дўстлашган. Бегона одамларни ҳам ўзининг самимийлиги ва дилкашлиги билан ром этган. Узинингзийраклиги билан бир қабиланинг урф-одатларини, ўзига хос яшаш шароитини иккинчи қабиланикидан фарқлай олган. Эринмасдан олам кезган. Жаҳонгашта адиб бутун умрини ижодга бахшида этган. Кўп қарама-қаршиликларга, кийинчиликларга, азобларга дуч келган. Бироқ, кўлидан қаламини туширмаган. Таҳликага ва умидсизликларга берилмаган. У инсоният учун хайрли иш қилаётганини чуқур хис этади.

Геродот катта ишга қўл уради. Фақат скифларнинг эмас, Европа ва Осиёдаги ҳатто Африкадаги кўпгина қабилаларнинг ҳаётига оид маълумотларни бадиий акс эттиради. Геродотни биз энг аввало тарихчи сифатида эмас, бадиий ижодкор сифатида таниймиз. Аммо унинг ижодидаги гўзал бадиий тасвир воситалари хали етарлича тадқиқ қилинганча йўқ. Геродот энциклопедист олим ҳам эди. Унинг ижоди тарих, этнография, география, жамиятшунослик ва фалсафа фанлари учун ҳам зарур манба бўлиб хизмат қилади.

Геродот ижоди «Тўққиз китоб тарихи» деб номланувчи катта илмий-бадиий хазинани ташкил этиб, бу китобларнинг ҳар қайсиси юзлаб ҳикояларни ўз ичига олган.

Геродот ҳикояларида скифларнинг келиб чиқиши ҳақида турли хил ривоятлар битилган. Жумладан, тўртинчи китоб тўлалитича скифлар ҳаётига бағишлангандир. Бу китобнинг бешинчи ҳикоятида айтилишича, екифлар билан гўё юнон маъбуд ва маъбудалари ўртасида яқин қариндошлик алоқалари бўлганлиги, греклар муқаддас билган маъбудлар маъбуди Зевс гўёки скифлар учун ҳам маъбуд бўлган эмиш. Гўё скифлар ҳам Зевсни ўз маъбуди сифатида қабул этган. Бу фикр шунингдек, антик даврларда кўпгина халқларнинг қисмати бир-бирига жуда ўхшаш Вб уйғун бўлган. Фақат халқлар қисматигина эмас, балки уларнинг орзу-уйлари, кураш ва интилишлари ҳам бир-бирига жуда яқинлашган.

Скифлар ўз келиб чиқишлари ҳақида шундай ҳикоя қиладилар. Лптишларича, ҳаммаёқдастлаб яп-яланғоч чўл бўлган. Бу чўлда Тарғитой цеган бир одам пайдо бўлган. Тарғитой Зове билан дарё кизи Борисфенесадан туғилади.

Тарғитойдан уч ўғил пайдо бўлади: Липоксай, Арпаксай ва энг кичиги | олоқсай. Бу ўғиллар ҳаётигида, кунлардан бир кун осмондан олтин Иарсалар ёғилади. Булар қуйидагилар: омон, арқон, болта ва товоқ. Бу ОШИН нарсаларга катта ўғил яқинлашганда, улар ўзларидан шундай нур Гвратиб ярқирайдики, орқага чекинишга мажбур бўлади. Ўртанча ўғил ЦҚИНЛашганда ҳам шундай ходиса юз беради. Энг кичик ўғил

яқинлашгайда бу олтин буюмлар ўзидан ярқироқ нур таратишдан тўхтади. Нағижанда, у бу олтинларни олиб, уйига равона бўлади, Шундан сўнг қатта ўғил Липоксай кичик укаси Қолоқсайга шохликпи ипъом этади¹.

Ҳикоя қилишларича, Липоксайдан тарқалган скифларни «Авхатовлар» деб аташган. Ўртанча ўғил Арпаксайдин тарқалган скифларни «Катиарам» ва «Траспиямлар» дейишган. Кичик ўғил, шоҳ Қолоқсайда тарқалган скифларни «Паралатамлар» деб номлаганлар. Скифлар шоҳи уларни Сколотлар деб аташган. Скифлар эса уларни эллинлар деб аташган. «Бу воқеа Доронинг скифлар ерига ҳужумидан минг йиллар илгари бўлиб ўтган эди»².

Панта вилоятида яшаган греклар ҳам скифлар ҳақида турли хил хикоятлар битганлар. Греклар ўзларини скифлар билан қон-қариндош деб биледи. Чунки Панта вилоятидаги Ольвия ўлкасига скиф вакиллари келиб туришади.

Геродотнинг Панта юртидаги эллинлар тилидан эшитган хикоялари ўқувчининг эътиборини беихтиёр ўзига тортади. Ҳикоя қилипишича, Геракл Гелион буқаларини ҳайдаб, ўша замонларда кимсасиз юрт бўлган, кейинчалик скифлар эгаллаган жойларга келиб қолади. Геракл совуқдан ўзини сақлаш учун йўлбарс терисини ёпиниб олган эди. Кунлардан бир кун у қаттиқ уйкуга кетганида, оти ғойибона йўқолиб қолади.

Геракл (юнонларнинг афсонавий паҳлавони) отини қидириб қўп элларга боради. Сўнгра Галеей деган жойга келади. Бу ерда у одамсифат Илон қизга йўликади. Илон қизнинг юқори қисми аёл зотига ўхшаса, қуйи қисми илонга ўхшайди. Таажжубга тушган Геракл ундан «Бегона отга қўзинг тушмадимми?» деб сўрайди. Илон қиз Геракл агар ўзи билан қувушса, отини беражанини айтади.

Чорасиз қолган Геракл Илон қизнинг бу таклифига рози бўлади.

Бироқ Илон қиз отни тезда қайтариб бермайди. У Геракл билан яна тан маҳрамликни давом эттиришни хоҳлайди. Геракл ундан отни қайтариб олиб, тезроқ ўз юртига кетиш учун, қизнинг ҳамма шартларини бажаришга рози бўлади.

Нихоят, қиз Гераклга отни қайтариб берар экан, шундай дейди: «Сенинг отинг биз томонга келганда, мен уни эҳтиёт қилиб яшириб қўйгандим. Эвазига сен мени мукофотладинг. Энди мен сендан уч ўғил туғаман. Айт-чи, улар улғайгандан сўнг нима қилиши керак? Илон қизнинг саволига Геракл шундай жавоб беради: «Сен ўғилларингга шундай шарт қўясан, улардан қайси бириси бу ёйни мен каби қуч

билан торта олса, унга менинг қайишим билан ўз ерингни берасан. Қолган иккисини бу ерлардан ҳайдаб юборасан». Шундай қилиб, Геракл ўзининг ёйи билан олтин товоқсимон тўқали қайишини Илон қизга қолдиради.

Кунлардан бир кун Илон қиз учта ўғил туғади. Уларда бирига Агофирс деб ном қўяди, иккинчисини Гелон деб атайди. Учтинчиси, энг кейин туғилганини Скиф дейди. Уч ўғилдан иккитаси, яъни Агофирс ва Гелон отаси Геракл қўйган шартни бажара олмагани учун, Илон қиз уларни мамлакатдан қувиб юборади. Энг кейин туғилган кичик ўғил Скиф отаси Геракл шартларини бажаргани учун, Илов қиз унга товоқсимон олтин тўқали қайиш билан бепоён ерларни беради. Шундан буён скифлар бу элларда пайдо бўладилар»³.

Бу хикояларнинг мазмунига диққат билан эътибор берсак, Геродот скифларга бир қадар хайрихоҳлик билан қараганлигининг гувоҳи бўлаемиз. Бу ўз навбатида, ольвиялик греклар билан скиф қабилалари ўртасидаги муносабатнинг ижобий бўлганлигидан ҳам далолат беради. Албатта, бу афсоналардаги воқеаларга фантастик бўёқлар билан жило берилган. Шундай бўлса-да, бу афсоналарнинг ғоявий руҳи халқлар дилидаги тилак ва орзуларга ҳамоҳангдир.

Геродотнинг шоир Аристей ҳақидаги хикоялари ҳам ғоят қизиқарлидир. Ҳикоя қилинишича, ёшлик йиллари Проконнесда ўтган Аристей ниҳоятда талантли шоир бўлиб, у скифлар ҳақида ажойиб поэма ёзган. Канстробия ўғли Аристей хоҳишига биноан Исседонлар юртига келиб қолади. Аристей Исседонлар юртида бирмунча вақт бўлиб, аримаслар билан танишади. Бир кўзли одамлар ва олтин қўриқловчи одамсифат қушлар ҳақида хикоя қилади. Денгиз бўйида яшовчи гипербаривлар ҳақида тўхталади. Скифларга ўз ерларини ташлаб кетган киммерийлар ҳақида ҳам Аристей поэмасида қизиқ эпизодлар бор эди.

Аристейнинг бу ўлкалардаги скифлар ҳақидаги хикоялари Геродотни хаяжонга солади.

Аристей ҳақида проконнесликлар Геродотга қизиқарли воқеаларни хикоя қилиб беради. Бу хикоялардан бирида айтилишича, Аристей Проконнес шахрининг мўғтабар кишиларидан бири бўлган. Кунлардан бир кун у тегирмонга боради-да, ўша ерда ўлиб қолади. Бу фожиадан хабар топган тегирмончи тегирмонни ёпади-да, марҳумнинг қариндош-уруғларига хабар бериш учун кетади. Бутуи шаҳар аҳли мотам тутиб, Аристей номига дуолар ўқиб, худога илтижо қилади. Бу воқеа устига қандайдир бир шаҳардан йўловчи келиб қоладида, Аристейнинг тирик эканлигини, йўлда у билан ҳамроҳ бўлганлигини айтади. Шунда бутун Проконнес шахрининг аҳли ва маросимга ҳозирлик қўраётган қариндош-

¹ Геродот. История в девяти книгах. Книга четвертая. В 2-х томах, том I. М: 1985, 299-бет. Бундан кейинги манбалар ҳам шу китобдан олинади.

² Геродот. История в девяти книгах. Книга четвертая, 299-бет.

Геродот. История в девяти книгах. Книга четвертая, 301—302-бетлар.

уруғлари тегирмон томон чопадилар. Бу ердан Аристейпинг на тирик, наўликжасадитопилади. Шундан сўнг, Аристейни кўп йиллар кидириб, ҳеч қаердан топишолмайди. Орадан етти йил ўтгандан сўнг, Аристей пайдо бўлиб, Проконнесда ижодипи давом эттиради.

Бу ерда у «Аримаспнома» поэмасипи ёзиб ҚОЛДИРади-да, иккнпчи марта ғойиб бўлади.

Геродот ижодида шоир Аристейпинг кейипги ҳлсти ҳақида ғаройиб саргузаштларберилади. Унда \икоя қилипишича, АристеЙ иккипчн мртл пинхона ғойиб бўлгандап сўнг, орадаи икки юз қирқ ЙИП ўтгач, у Италиянинг Метапонт деган жойида пайдо бўлади. Лрпстсн метапонтликларга башорат қилиб, Аполлоп шарафига ибодатхона қуриб, қурбонликлар қилишини айтади ва бу ибодатхонага прокоппеслик Аристей номини ёзиб кўйишни буюради. Шундай қилиб, мстапоптликлар Аристейни ўз шоиримиз деб фахрланадилар. Шундай ажойиб кунларпиб бирида, Аристей қарга бўлиб осмонга учиб кетади. Таажжуб'га тушгап метапонтликлар бу воқеанинг сирини билиш учун ўз вакилларипи Дсль<)а ибодатхонасига юборадилар. Ибодатхона коҳини Пифипи мгетапонт халқиниинг вакилларига, бу воқеа худонинг изми биладп бўлганлигипи башорат қилади¹.

Геродот хикоясида қайд этилишича, «Аристей шара(())ига қурилган Аполлон ибодатхонаси бор. Унинг атрофига энг гўзал ва хушбўй дафна дарахти ўтказилган. Юнонлар бу дарахтни гоят қадрлаган. Дафна дарахти, ғалаба ёки шухрат тожи деган рамзий маънога эга. Дафна япроги ва новдаларидан қадимги юнонлар гулчамбарлар ясаб, бўйнига осиб юришган. Қувончли кунларда, қатта ғалаба, ютуқларга эришган кунлари шундай қилишган. Бу ерда одамлар мудом гавжум бўлади. Улар Аристейдан миннатдордирлар»².

Бу хикояларнинг кўпчилигида греклар билан скифларнинг эътиқодлари бир хил эканлиги ифодаланади. Қадим-қадим замонларда, кўпгина халқлар деярли бир хил нарсага сиғинганлар, уни муқаддас билганлар. Масалан, қуёш, олов, осмон ва ҳоказо. Бундан ташқари, табиат гўзалликларининг рамзий маъбудалари ҳам мавжуд бўлган. Масалан, Олов маъбуди Гефест, Қуёш маъбуди Гелиос, гўзаллик маъбудаси Афродита ва ҳоказо. Геродотнинг хикояларида бундан ташқари Геракл, Аполлон, Гера каби паҳлавонлар, маъбуд ва маъбудалар номи ҳам бўлганки, улар скифларнинг ҳам маъбудаларига айланган.

Греклар маъбуд ва маъбудаларни фақат ўзларининггина эмас, ер юзидаги барча мавжудотлар — инсонлар учун ҳам муқаддас билган.

Геродот хикояларининг айримлари ўзига хос илмий характер касб этади. Тўртинчи китобнинг 36—37-хикоятларида шундай фикрларни

ўқиймиз. Геродотнинг таъкидлашича, Ер худди циркуль билан чизиб кўйгандек айлана шаклида. Унда Осиё ўзининг кенлиги жиҳатидан Европага тенг туради.

Ернинг айлана шаклида эканлигини изоҳлаган Геродот ўз даврининг донишманди бўлганлигидан далолат беради. Ўша даврларда инсонлар Ер теп-текис шаклида бўлса керак, деб тасаввур қилганлар. Ҳатто юнонлар қуёш чиқадиган томон — Осиё тарафда бир сир бор, деб ўйлаганлар. Юнонлар Хитойгача борган, аммо ернинг «охирги нуктаси»га етолмаган. Қуёш эса тобора узоклашиб кетаверган. Сўнгра бу сир худонинг қаромати бўлса керак, деб ўйлаганлар. Осиёликлар ҳам ўз навбатида Қуёш ботиш томонда бир мўъжиза бўлса керак, деб тахмин қилганлар.

Йигирма тўққизинчи хикоятда ёзилишича, иссиқ ўлкаларда молларнинг шохи тез ўсади. Совуқ ўлкаларда эса жуда секин ёки умуман шох ўсиб чиқмаслиги мумкин.

Шундай қилиб, Геродотнинг ижодий мероси тўққиз китобдан иборат бўлиб, ҳар бир китоб юз эллик ва ундан зиёд хикоятларни ўз ичига мужассам этган. Тадқиқотчилар ватаржимонлар бу хикоятларни бобларга бўлишган. Геродотнинг таъкидлашича, уларнинг ҳар қайсиси ўзига хос ало\ида хикоятлардир.

Геродот скифлар таомига ҳам қизиқиш билан қарайди. Олтмиш биринчи хикоятда бу ҳақда шундай дейилади: «Жонлиқнинг гўштини суягидан ажратадида, қозонга салади. Суягини ўчоққа қалаб ёқади ва шу билан қозонни қайнатиб, гўштни пиширишади.

Мабодо қозон тополмаса, гўштни жонлиқнинг қорнига салади-да, сув қуяди. Тагига суяк қалаб ёқади. Суяк жуда яхши ёнади. Суякдан тозаланган гўшт тез пишади. Таом тайёр бўлгач қассоб бир бўлак гўштни ва пиширилган қоринни худо йўлига бағишлайди. Уй хайвонларининг ҳаммасини ҳам қурбонлик қилавериш мумкин, айниқса отни қурбонлик қилиш алоҳида буюрилган.

Худого ишонувчи скифларнинг ҳаммасида ҳам шундай қурбонлик қилиш одати бор. Айниқса, Арей шарафига қурбонлик қилиш алоҳида одатга айланган. Ҳар бир скиф шохлиги Арей шарафига алоҳида чирок ёқади. Узунлиги 3 стадий келадиган узун ходаларни қалаб, унча баланд бўлмаган қўрғон ясайди. Бу қўрғоннинг тепасини тўрт бурчакли майдон қилади. Қўрғоннинг уч томони тўғри тушган бўлиб, тўртинчи томони ясси холда ясалади. Қўрғои нобоп об-\авода бузилиб кетмаслиги учун ясси холда ясалади. Қўрғон об-хаводан бузилиб кетмаслиги учун ҳар йили юз эллик арава хода келтирилиб, уни қайтадан мустаҳкамлайди. Қўрғоннинг тепасига буюк Арей сиймоси ва унинг темирдан ясалган қиличини қўяди. Бу қиличга скифлар ҳар йили сиғиниб, шохдор моллар ва отларни қурбон қиладилар. Бундан ташқари, асир олинган қулларни қатор қилиб қўйиб санайдилар, уларнинг юзинчисини мол каби сўйиб,

¹ Геродот. История в девяти книгах. Книга четвертая, 303-бет.

² Геродот. Ўша асар, 313-бет.

уларнинг қонини Арей сиймосигл қўнишлп гемир **КИЛИЧ** устидан қуядилар. Сўнгра қурбон қилинган одлмпиш уш **ВЛКЭСИНИ ҚЎЛИ** билан бирга кесиб олиб, осмонга отадилар, Қўл қаерга бориб гушса, ўшв ерда қолади. Қурбон қилинган одамнинг жасади алоҳида • гади ••'. «Улар чўчкани қурбоилик қилмайдилар ва умум!... учкв сакламайдилар»³

Геродот скифларнинг \арбий одатига аоир қам гаройиб вокваларни хикоя қилади. «Скифлар бир.....и ўлжаси бўлган ашм!... ин! қо.....I ичадилар. Сўнгра жапгда ўлдпрглп цушманларниН! **ҚИМВСИНИНГ** калласини кесиб олиб, шоҳ хузурига олиб келадилар ва эвазига шокдан мукофот олади. Акс \одлп мукофотдан маҳрум бўладилар, Душманнинг бошидаги терисини шундай ажратади: бошинин] теласини қулоғи олдидан айллпл шлклида кссади. Сўнгра тери **ҚИСМИНИ** ажратиб **ОЎЎДИ** Тери юмшоқ ҳолда пишгапча қўдл ийланиб, отнинг бошидаги тўғасига олиб қўяди, Скиф отда юрганда упи қўриб мағрурланади.

Душман калласининг терисидан кўпчйлик отларига юган, жабдук қилиб олишгап. Агар бундай терилар кўпайиб ктса ўзлри учуп кишдик кийим қилиб, кийиб оладилар. Кўпинча ўлжа олинган душманнинг ўпг қўлининг терисиини шилиб олиб, ёй ва унинг ўкларни солиб қўядилп кин яслб олдиллр. Ҳақиқатан ҳам одам териси жуда қалип, иркироқ ил чидамли бўлади. Кўпичча душман терисини бутунлай шилиб олиб; таскқа кийдирадилар, ўзлари билан бирга отда олиб юрадилар»³.

Геродот тўртинчи китобининг олтмиш бешинчи хикоясидл шупдай дейилади: «Айрим скифлар ашаддий душманларнинг каллаларига бошқача муносабатда бўладилар. Улар калланинг юқори косасини қосдан пастроқдан ажратадилар-да, унинг ички қисмини тозалайдилар. Агар скиф камбагал бўлса, ундан коса ўрнида фойдаланадилар. Агар скиф бадавлат бўлса, косасимон калланинг ички қисмини яхшилаб тозалайдилар-да, унинг ичини олтин билан қоплайди ва идиш ўрнида фойдаланади.

Скиф ўз раўйига қарши чикқан туғишганларига ва хатто оғир жиноят қилган қабиладошларига ҳам шундай муносабатда бўлади. Меҳмон келганда, мана шу бошнинг юқори қисмидан ясалган косасимон идишда таом сузиб берадилар».

Геродотнинг кейинги хикояларида ҳам қизик воқеалар баёнига дуч келамиз. Бир хикояда шундай ривоят қилинади. Бошлиқ хар йили вино тайёрлайди. Душманни ўлдирган скифлар бу винодан бир косадан ичади, скифлардан айримлари жасорат кўрсатмаган бўлса, даврдан четроқда ўтиради. Улар учун бундай муносабат оғир жазо эди. Агар даврадаги

скифлар орасида жуда кўп душман ўлдирганлари бўлса, бундайлар икки коса винони бирдан ичадилар.

Геродот антик дунёдаги бошқа ижодкорлардан шу билан фарк қиладики, у фидойи адиб эди. Ўз ҳаётини, таҳликага қўйиб бўлса-да, ижод дардида узоқ юртларни кезди. Жаҳонгашта адиб не-не хавф-хатарларга дуч келмади бу сафарларида. У аввал ўз кўзи билан кўриб, қулоғи билан эшитгач, кейин ижод қиларди. Хар қандай фараз ва тахминлар унинг учун бегона эди. У минглаб қабила ва элатларда бўлади. Юзлаб дарёларни кечиб ўтади. Баланд тоғлардан ошади. Ўша пайтда ҳеч бир ижодкорнинг қадами етмаган узоқ ўлкаларни кезади. Хали қўл урилмаган мавзуларни биринчи бўлиб ёритади. Шунинг учун ҳам Геродот номи тарихимизда алоҳида аҳамият касб этади. Жаҳон адабиётида мўътабар ўрин олган Геродот номини биз ўрта осиеликлар ҳам жуда қадрлаймиз. Негаки, бу улғ зот тарихчилардан биринчи бўлиб бизни бобо-калонларимиз ҳаёти билан таништиради.

Геродот бир қанча Осие мамлакатларида бўлиб, сўнгра истикомат қилиш ниятида Афина давлатининг қўл остидаги Фурия шаҳрига келади. Италиянинг жанубига жойлашган Фурия шаҳри ўз гўзаллиги жиҳатидан дунёда тенгсиз эди. Геродот бирмунча муддат Фурия шаҳрида яшаб, эрамиздан аввалги 430 йилда ўша ерда вафот этади.

КВИНТ КУРЦИЙ РУФ

Квинт Курций Руф эрамизнинг олтинчи йилида Рим императорлигига қарашли Тира шаҳрида туғилди. Унча катта бўлмаган бу шаҳарнинг табиати ниҳоятда гўзал эди. Курций Руфлар хонадони унча бадавлат бўлмаса ҳам ўзига ярашарли эди. Бўлуши ёзувчининг ёшлигидан билимга чанқоклигини сезган хонадон эгалари уни лотин мактабига ўқишга беришади. Саводи чикқандан сўнг у лотин тилида ёзилган асарларни ихлос билан ўқий бошлайди. Бироқ бу вақтда лотин тилида ёзилган бадий асарлар барчага бирдек етишмасди. Кўпгина юнон адабиёти намуналарини лотин тилида ўқиб қоникмагандан кейин у грек тилини ўрганишга зўр бериб интилади. 22—23 ёшида Афина сафарига жўнайди. Афинанинг қадимий адабиёт, маданият ёдгорликларига қизиқиш билан қарайди. Афина сафари саёҳат шинавандасининг дунёқарашига жуда катта таъсир кўрсатади.

Курций Руф Афинадан тўғри Грецияга қўшни бўлган Шарк мамлакатларига йўл олади.

У қаерда бўлмасин, халқ оғзаки ижоди дурдоналарини йиғиб юради. У Александр Македонский ҳақида қизик-қизик хикоят ва ривоятлар эшитади. Шундан сўнг у Александр Македонскийнинг тарихига жуда қизиқиб қолади. Афинага қайтиб келиб Александр Македонскийнинг

¹ Геродот. История в девяти книгах. Кн. четвертая, 224-бет.

² Ўша китоб, 225-бет.

³ Ўша китоб, 325-бет.

хаётига оид манбаларпи тўплай бошлайди. Айниқса, Александрия шаҳри Курций Руфда катта таассурот қолдиради. Александрнинг Осиё мамлакатлари бўйлаб юриши ёзиб борилган махсус «Шоҳ журнали» ёки «Эфемериди» билан тапишади. Александр билан ҳарбий юришга отланган, ШОХНИНГ энг яқин кишилари бўлган Птолемей ва Аристоклнинг «кундалик»ларини синчиклаб ўқийди.

Бундан ташқари, Курций Руф Александр ҳақида ёзилган тарихий асарлар билан ҳам диққат билан танишиб чиқади. Айниқса, Клитарх ва Магасфен романларини қайта-қайта мутулаа қилади. Чунки бу адиблар Александриинг замондошлари эди. Клитарх ва Магасфен баён қилган Шарқ мамлакатларига оид воқеаларнинг тафсилотлари билан яқиндаи танишади.

Курций Руф) эрамизнинг 30-йиллари охирида Римга қайтиб келади. Римдаги адабий гуруҳлар билан алоқа боғлайди. Нотиклик санъатига оид асарлар ёза бошлайди. Унинг бу асарлари ўша даврдаги адабий жамоатчиликнинг эътиборини ўзига тортган эди. Бироқ Курций Руфнинг ўз олдига қўйган мақсади бутунлай бошқа нарса эди. У «Александр Македонскийнинг тарихи» номли романини ниҳоясига етказиш учун тинимсиз ижод билан машхур бўлади.

Бунинг учун у узок йиллар зарур манбалар йиғишга киришади. Ўрта Осиёнинг тарихига оид маълумотларни ўрганиш Курций Руф учун бирмунча қийинчиликлар туғдиради. Узок ва бегона ўлкаларнинг тарихини ёзиш ёзувчини анча йиллар ўйлантириб юради. Ўрта Осиё ва Ҳиндистон тафсилотлари ёзувчини ташвишга солади. Муҳими шундаки, Курций Руф келажак авлод олдига жавобгар бўлиб қолишидан чўчийди. Шунинг учун ҳам тарихий далилларга жуда ҳушёрлик билан муносабатда бўлади. Тарихий воқеалар баённинг аниқ бўлишига интилади.

Хатто Александр билан ёнма-ён юриб, жангларида бевосита катнашган, воқеаларнинг жонли гувоҳи бўлган Птолемейнинг «Кундалик»ларига ҳам бир қадар шубҳа билан қарайди. У бу ҳақда тўхталиб, «Птолемей ўз «кундалиги»да Александрни ҳаддан зиёд мактаб юборган» деган, фикрни айтади. Курций Руфнинг тарихий манбаларга бундай синчковлик билан қараганлигининг сабаби, ёзувчи тарихий асар ёзишнинг ўта масъулиятли бир иш эканлигини чуқур хис этганлигидан далолат беради. Тарихий асар ёзишнинг нақадар мураккаб эканлигини Курций Руф тушуниб етган, албатта. Айниқса, Александр Македонский ҳақида асар ёзиш ёзувчидан тинимсиз изланиш ва оғир меҳнатни талаб этади. Ёзувчи фақатгина тарихий далилларга, тарихий асарларга ёки «Куядалик»ларга таянибгина қолмасдан, Ўрта Осиё ва Ҳиндистон сафарида бўлган кўпгина сайёҳлар билан ҳам суҳбатлашади. Александр Македонскийнинг Осиё мамлакатларига қилган ҳарбий юришидан аввал ҳам, кейин ҳам Ўрта Осиёга жуда кўплаб Греция ва Рим сайёҳлари келарди.

Иккинчи томондан, римликлар Александр Македонскийнинг хаётига жуда қизиқиш билан қарашарди. Ҳар бир римлик саркарда ўзини Александр Македонскийга киёс қиларди, хатто унинг тарихига хавас билан қарарди.

Эрамиз I асрининг 40-йилларида Римда императорлик қилган Клавдий Александр Македонскийга ниҳоятда ҳурмат билан муносабатда бўлади. Шунинг учун бўлса керак, Курций Руф ўз асарининг бир саҳифасида император Клавдийни мактаб ўтади.

Калигулнинг императорлик даври анча нотинч эди. Бу даврда Рим адабий муҳитида нотинчлик пайдо бўлади, адабий ва сиёсий гуруҳ аъзоларига эътиборсизлик билан қарала бошланади. Бироқ, 41-йилда Клавдий императорлик тахтига ўтиргандан сўнг Рим адабий муҳитида анча ижобий жонланишлар сезилди. Клавдий саводхон бўлгани учун ҳам Римда илм-фаннинг ривожига астойдил эътибор билан қарайди. Хатто ўзи ҳам илм-фан ва бадиий ижод билан машғул бўлади. Император айниқса бадиий адабиётни севар, замондошлари ва ўтмишдошлари асарларини ўқишга қизиқарди.

Император Клавдий юнон адабиёти намуналарини ҳам берилиб ўқийди. Шунингдек, Гомер поэмалари, Эсхил, Софокл, Эврипид трагедиялари унинг севган асарларидан эди. Хатто Клавдийнинг ўзи ҳам трагедиялар ёзишга киришади. Унинг трагедиялари Рим театрларида тўхтовсиз намойиш этилар эди.

Курций Руф мана шундай адабиёт ва санъатга эътибор ортган Клавдий императорлиги даврида қизғин ижод оғушига чўмилади. Бироқ Курций Руфнинг бу асари ўз даврида машхур бўлмади. Ёзувчининг ўзи бунга эътибор бермаган бўлса керак. Курций Руф ниҳоятда эҳтиёткор ёзувчи эди. Ўзи учун ниҳоятда бебаҳо бўлган бу асарнинг ўзгалар назарига тушгандан сўнг қандай баҳога сазовор бўлиши ёзувчини ўйлантирарди. Клавдий императорлиги тугатилиб 68—69 йилларда Рим тахтига Веспасиан ўтиргандан сўнг, яна адабий муҳитга эътиборсизлик бошланади. Курций Руфнинг хаёти бир оз мураккаблашади. У ўзининг «Александр Македонский тарихи» асарини якунлаб 78 йилда Римда вафот этади.

Курций Руф олдига қўйган эзгу мақсадга, ниятига эришади. У Александр Македонскийнинг тарихига бағишланган ўн та китоб ёзади. Ўн та китобни ўз ичига олган бу асарнинг кейинги тақдири гоят ачинарлидир. Асарнинг биринчи ва иккинчи китоблари йўқолиб кетган. Бешинчи китобнинг охири ва олтинчи китобларнинг бошланиши сақланмаган. Шунингдек, асарнинг ўнинчи китобидаги айрим саҳифалар ҳам йиртилиб кетган. Асарнинг Ўрта Осиёга бағишланган китобидаги саҳифалардан айрим сатрлар ўчганлигини ҳисобга олмаганда, асар бизгача тўлиқ етиб келган.

«АЛЕКСАНДР МАКЕДОНСКИЙ ТАРИХИ»

Ўрта Осиё, жумладан Сўғдиёнинг антик даврлари тасвирланган асарлар ичида Квинт Курций Руфнинг «Александр Македонский тарихи» асари алоҳида ўрин тутди. Унда Ўрта Осиёнинг эрамиздан аввалги IV—III асрларига оид воқеалар тасвирга кенгрок олинган. Курций Руфнинг бу асарининг Ўрта Осиё ҳақидаги бошқа асарлардан фарқи томони шундаки, унда икки дарё Окс (Аму) ва Яксарт (Сир) оралиғидаги тарихий воқеалар кенг ифодаланган.

Курций Руфнинг ушбу асари Диодор, Юстин, ҳатто жаҳон адабиётида муҳим ўринга эга бўлган Плутархнинг «Александр» романидан ҳам устун эканлигини кўрамай. У «Александрнинг юриши» асарида ҳам бир қадар устун даражададир. Асарда тасвирланган воқеаларнинг баёни фикримизнинг исботи бўла олади.

Асарнинг VII китобида ва УШ китобнинг бир қисмида Ўрта Осиё воқеалари тасвирланади.

Асарда ифодаланишича, Александр Сўғдиёна ерларига қўшни бўлган Гирканияга катта қўшин билан бостириб киради. «Атроф кумлик, сахро, қуёш киздиради. Сув танқис эди. Кумлик худди олов пуркаётгандек»¹.

Асардан келтирилган бу парчада ёзувчи Амударёнинг нариги томонидаги туриман чўлларини тасвирлапти. Македонияликларнинг Ўрта Осиёнинг олов пуркаб турган иссиғига мослашишлари жуда қийин бўлади. «Бу ерларда кечаси юриш анча қулай. Айниқса, трнг палласидаги муздаккина сахро шабадаси, қуёш чиқиши билан ҳарорат кўтарилади. Сўнгра бутун аззои баданингиз ёна бошлайди. Жангчилар аввал рухан тушқунликка тушади, сўнгра иссиқка бардош беролмай, ҳолдан тоя бошлашади»².

Курций Руф худди Ўрта Осиё чўлларида ўзи бўлгандек, бу ерларнинг табиат манзараларини ўз кўзи билан кўргандек тасвирлайди. Ёзувчи ўз асарида сахро манзарасига анча кенг ўрин берган. Ой ёки кунини аниқ кўрсатмаса ҳам, македонияликларнинг бу ерлардан саратон ойларида ўтганлигини аниқлаш қийин эмас.

Яна бир ўринда ёзувчи жангчилар иссиқка бардош беролмай охири виноларигача, ҳатто мойларигача ичиб қўйганлигини айтади. Уларга суюклик бўлса бас эди, қараб ўтирмасдан ичаверарди. Айримларининг қорни шундай шишиб кетган эдики, ҳатто қурол кўтаришга ҳам дармони етмасди, деб хикоя қилади ёзувчи. Ҳақиқатан ҳам Курций Руф асари Ўрта Осиёга бағишланган бошқа кўпгина грек ва Рим адабиётидаги

¹ *Квинт Курций Руф. История Александра Македонского. Сохранившиеся книги. Изд-во. Московского университета. 1963. 26-бет. Бундан кейинги манбалар ҳам шу китобдан олинади.*

² *Курций Руф. Ўша асар, 265-бет.*

асарлардан шу билан фарқ қиладики, унда табиат тасвирига алоҳида эътибор берилган.

Асарни ўқир экансиз, сизга яқиндан таниш бўлган табиат манзаралари, географик муҳит тасвирлари бирма-бир кўз ўнгингиздан ўтаверади. Одам ўтса оёғи, қуш учса қаноти қуядиган, бу борса келмас сахроларда ҳам скиф қабилаларининг яшаётганлигини кўриб, ёзувчи ҳайратга тушгандек бўлади. Ҳатто асарни ўқиган китобхон ҳам бундай воқеаларга қизиқиб қарайди. Зим-зиё, поёнсиз Сахрои кабирда одамлар яшамокда. Скиф қадим-қадимдан мана шундай матонатли, меҳнатқаш ва кучли ирода эгаси бўлган.

«Александр жангчилари мешга сув тўлдириб келаётган бир чолни тутиб келтирадилар. Александр у кишидан сувни қаерга олиб бораётганини сўрайди. Шунда у сахрода чанқаб ётган ўғилларига олиб бораётганини айтади. Александр мешни қайтариб бериб, «Бу сувнинг ҳаммасини мен ичолмайман, аскарларимга бўлиб берай десам етмайди, ундан кўра сен ўғилларинга олиб борақол, деб сув тўлдирилган мешни чолга қайтариб беради»¹.

Беихтиёр ўйланиб қоласиз, балки бу номаълум киши зулм тиғига чидай олмай, мана шу сахрода яшашга аҳд қилгандир. Балки шу сахрода яшашни афзал кўргандир. Чўлнинг осойишталиги унга хузур бағишлар. Чунки бу сахрода у эркин ва озод яшайди. Мана шу сахронинг ҳукмрони у. Зулмдан қочиб, балки қирғин урушлар жонларига теккани учундир, қадимда кўпчилик одам оёғи етмайдиган узоқ чўлларда, олис ва баланд тоғ чўққилари устида яшаганлар.

Асарни ўқир экансиз, мана шу сахро ҳам Ватаннинг бир бўлаги эканлигини, унинг ҳам ўз эгалари борлигини ҳис қиласиз.

Александрнинг атрофидаги обрўли маслаҳатчилар ҳатто бу сахрони тарк этиш, орқага қайтиш лозимлигини улғ саркардадан ялиниб сўрашади².

Бироқ, Александр ўз йўлидан қайтмайди.

Шундан сўнг Александр Окс дарёсидан ўтиб, унча катта бўлмаган бронхидлар шаҳарчасига етиб келади. Ёзувчи бу шаҳар аҳолисининг тарихига алоҳида тўхталади. Эрон шоҳи Ксеркс греклар билан бўлган жангда, уларнинг бир қисмини асир олиб, Сўғдиёна чўлларига олиб келиб ташлаган эди. Бугун бу бронхидлар Александрни ўзларининг яқин қавмларидек қарши оладилар. Ёзувчининг ўз асарида тасвирланаётган воқеалардан илгариги даврга, узоқ ва яқин ўтмишга мурожаат этиши тарихий наср талабига хосдир. Бундай ретроспектив эпизодлар тарихий насрда кўп учрайди. Бу ўринда ёзувчи бронхидлар тарихига мурожаат

¹ *Курций Руф. Ўша асар, 165-бет.*

² *Ўша асар, 267-бет.*

этиб, катта бир вокеани эсга олишга мувофиқ бўлган. Бундай кишлок ва шаҳарлар Ўрта Осиё ҳудудининг бир нечта жойларида бор.

Тўртинчи куни Александр Мароқанд шаҳрига етиб келади. «Мароқанднинг деворлари баланд ва мустаҳкам эди. Упиғ ичига жойлашган қалъа иккинчи девор билан ўралган. Александр у ерда катта кўшинни қолдириб, ўзи яқин орадаги кишлоқларни ёқиб, талай бошлайди¹.

Мана шу эпизоддан ҳам кўриниб турибдики, Александр Ўрта Осиёда ўта шафқатсизлик ва талон-тарожликни авжига чиқарган. Бунинг бир кишлоқларни култепага айлантган. Шаҳарларни ўзининг тошотар машинаси² билан бузиб, вайрон қилган.

Курций Руфнинг бу асари Александрнинг Шарқ мамлакатларига, жумладан, Ўрта Осиёга юришини тасвирлабгина қолмасдан, балки Ўрта Осиёнинг узоқтарихига оид ҳам кўпгина маълумотларни беради. Масалан, асарни ўқир эканмиз, биз учун афсонавий Эрон шоҳи саналган Кирнинг тарихий шахс эканлигига ишонч ҳосил қиламиз. Курций Руфнинг таъкидлашича, Эрон шоҳи Кир эрамиздан илгариги 559—529 йилларда яшаб ўтиб, Яксарт (Сир) дарёси ёқасидаги Ғазо шаҳрини эгаллаб олади. Ҳатто Кир бу дарё яқинида шаҳар³ қурганлигини асар муаллифи таъкидлаб ўтади. Бу шаҳарда катта кучга эга бўлган мемакен қабилалари яшар эди.

Мемакенлар Александрнинг 50 та отлик аскарини очиқ чехра билан қарши олиб, қуюкдастурхон ёзади. Кун бўйи йўл юриб чарчаган, ширин таомларни еб ором олган македониялик жангчилар ярим тунда каттик уйқуда ётганларида улар мемакенлар томонидан кириб ташланади. Бу хабарни эшитиб, Александр жуда дарғазаб бўлади. Ғазо шаҳрини яқсон қилиб ташламоқчи бўлади. Бироқ, биринчи ҳужумдаёқбу шаҳарни олиш қийин кечади. Мемакенлар шаҳарни мардонавор ҳимоя қиладилар.

Асарда ифодаланган бундай ватанпарварликка оид эпизодлар Яксарт дарёси ёқасидаги халқларнинг қадимда ниҳоятда жасур бўлганлигини, босқинчи ёвга қарши шафқатсиз кураш олиб борганлигини кўрсатади.

Курций Руф асаридатасвирланган Яксартдарёси атрофидаги воқеалар ўқувчини ҳаяжонга солади. Мухими шундаки, Курций Руфнингбу асари бундан қарийб 20 аср илгари яратилгани ҳолда, унда тасвирланган воқеалар XXII аср аввал бўлиб ўтган бўлса ҳам ҳамон бугунги ўқувчи учун замонавийдир. Чунки биз асарни ўқир эканмиз, бугунги кунимиз чўққисидан туриб, ўз тарихимизнинг узоқ ўтмишига назар ташлаймиз. Узоқ тарихий ўтмишимизда бўлиб ўтган воқеаларни бугунги кунимизга

қийслаймиз. Босқинчилик урушлари одамлар бошига не-не қирғинлар келтирганини Курций Руф асарини ўқиб яна бир бор гувоҳ бўламиз. Канчадан-қанча одамлар қул қилиб хайдаб кетилган, минг-минглаб кишилар аёвсиз кириб ташланган. Сон-саноксиз аёллар яқин кишисидан ажралиб, дод-фарёд чеккан. Ёш гўдақлар қолган. Ҳатто тирик болалар итларнинг олдига ташланган.

Неча марталаб босқинчилар юртимизга бостириб келган, бойликларимизни талаб кетган. Мухташам шаҳарларимизни вайрон қилган, кишлоқларимизга ўт қўйган.

Эрон шоҳлари Кир, сўнгра Доро бу ерларда қонли из қолдирди. Бироқсўғдиёналиклар босқинчи ёвга қарши ҳамиша мардонавор курашиб келганлар. Ҳеч қачон ўз қабиласини, элатини душман оёғи остига ташлаб қўймаган. Ўлса ҳам курашиб ўлган. Александр Македонский Сўғдиёни осонгина қўлга киритаман деб ўйлаган эди. Скифлар ўз ерларини урушсиз, қаршиликсиз менга топширади, деб ҳаёл сурган эди. Александрнинг ўйлари оқибатда хом ҳаёл бўлиб чиқди. Сўғдиёналиклар Александрга ҳар томонлама ҳужум қилиб, тинчлик бермайди.

Айниқса, Киропил шаҳрини олаётганда Александр жуда қийналади. Катта тош қирраси бўйнига зарб билан келиб урилиб, яраланади. «Александрнинг кўз ўнгини қоп-қора туман қоплайди. У ҳолсизланиб, отдан йиқилиб тушади. Александрни бу ҳолатда кўрган македониялик жангчилар таҳликага тушиб, йиғлашади. Улар ўз шоҳларини ўлиб қолди, деб ўйлайдилар»¹.

Курций Русрнинг асари жуда ўқишли. Унда кўплаб қизиқарли воқеаларнинг тафсилоти баён қилинган, уларни қўлдан қўймай, берилиб ўқигинг келади. Айниқса, сўғдиё халқининг миллий қахрамони Спитамен ҳақида анча кенг маълумотга эга бўламиз. Асарда Спитамен жисмонан бақувват, тadbиркор, жасур ва мард инсон сифатида бадиий ифодаланади.

Эрон шоҳлари Кир ва Доро ўзини Ахмонийлар подшоҳи деб эълон қилгандан сўнг сўғдиёналиклар ҳам унга қарам бўлиб қолади. Оддий халқнинг подшоҳлик ҳақидаги тушунчалари ўша даврларда бутунлай бошқача эди. Яъни оддий халқ подшоҳларни муқаддас, маъбудваш деб тушунардилар. Ҳатто Греция ва Римда подшоҳларни маъбуд ва маъбудалар билан тенг қўйишган.

Эрон шоҳи Дорога хиёнат қилгани учун хоин Бессни Спитамен Александр қўлига топширади. Бироқ ўзи Александрга бўйсунмайди. Сўғдиёни Александр қўлига осонликча топшириб қўймайди. Александр Спитаменга катта-катта ваъдалар беради. Ҳатто Сўғдиёна ҳокимлигини инъом этмоқчи бўлади. Спитамен эса ватанфурушликни қилгандан кўра, ўлимни афзал билади.

¹ Ўша асар, 273-бет.

² Осиёликлар тилида тўлғама ҳам дейилган.

³ Археологлар бу шаҳарни Ўратепа яқинида қурилган, деб аниқлик киритадилар.

¹ Ўша асар, 276-бет.

Александр Спитаменни таъкиб қилишга киришади. Унинг Марокандда эканлигини эшитиб, саркарда Менедема қўмондонлигида уч минг пиёда, 800 отлиқ қўшин юборади. Ўзи эса Танаис дарёси бўйлаб кетади. Бу дарё бўйида у шаҳар қуради. Атоқли олим Бобожон Ғафуров Александрия эсхата¹ шаҳри Танаис дарёси бўйида эмас, Яксарт (Сир) дарёси бўйида қурилганлигини таъкидлайди². Унга Александрия деб ном беради. Асарда таъкидланишича, бу шаҳар жуда қисқа вақт ичида тикланган. Бор-йўғи ўн етти кунда қуриб битказилган. Олимларнинг таъкидлашича, бу шаҳар ҳозирги Хўжанд шаҳри ўрнида қурилгандир. Профессор М. М. Лютовнинг таъкидлашича, Александрия шаҳри ҳозирги Хўжанднинг айнан ўрнида эмас, Сирдарёнинг Бекободга яқин жойида қурилган³.

Бу шаҳарни Александр грек савдогарларига топширади.

Ҳақиқатан ҳам Александр Македонский Ўрта Осиё территориясида бир неча шаҳарлар барпо қилди. Уларнинг айримларининг номлари ҳозир ҳам сақланиб турибди.

Н.П. Остроумовнинг изохлашича, Ўрта Осиёда Искандар қўл, Искандарсой, Искандар қалъа, Искандар минора, Искандар шаҳар каби номларни турли жойларда эшитиш мумкин⁴.

Искандар дарё Яғнаб дарёси билан қўшилиб, Фон дарёсини ҳосил қилади. Бу дарё Тожикистонда жойлашган бўлиб, Ҳисор тоғлари этагида Искандар қишлоғи ҳам бор.

Александрнинг шахсига оид маълумотлар ҳам асарда кенг тасвирга олинади. Унинг Киропил шаҳрини қўлга киритиш чоғида яраланиши ва анча вақт бу яра дардидан азоб чекиши тасвирланади. «Александр яралангандан сўнг бир неча кун иситмалаб ётиб қолади. Александр отга миниб у ёқда турсин, оёғида турулмайди. Баъзан у руҳан тушқунликка ҳам тушарди. Кўпроқ жангчиларни ўйларди. Паймонам яқин кўринади, агар ўлиб қолсам, уларнинг холи не кечади, деб жангчиларига қараб кўяди.

Овози жуда нимжонлашиб қолган зўрға гапирарди, Унинг овозини жуда яқин ўтирган киши ҳам базўр эшитарди»⁵.

Асарда бундай ҳаяжонли эпизодлар жуда кўп берилган. Бу эпизодда босқинчи бўлса ҳам Александрнинг тақдирига бир қадар ачиниш билан қарайсан киши. Ҳақиқатан ҳам сўғдиёналиклар Александр ўйлагандек бўлиб чикмади. Александр бу ерда кўп талафотлар кўради, яраланади.

Машҳур саркардаларини йўкотади, паҳлавон жангчиларидан ажралади. Ҳатто ўзи бирон кун ором олиб яшай олмайди.

Саркарда Менедем Спитаменни қўлга тушириш учун катта қўшин билан кетган эди. Спитамен македонияликларнинг қўшини келаётгани ҳақидаги хабарни эшитиб, шаҳар дарвозасини очиб қўяди-да, ўзи жангчилар билан тўқайзорлар орасига яширинади. Йўлнинг икки томони қалин дарахтзор билан қопланган эди «Бепарво келаётган душманга тўсатдан ҳужум қилган Спитамен қўшинларни қуршаб олади. Менедем қўшинлари ҳар қанча қаршилик кўрсатмасин, Спитамен жангчилари уларни қириб ташлайди»¹. Бу Александр учун катта йўқотиш эди. Александр қўшинлари ҳам ҳеч қачон бундай муваффақиятсизликка дуч келмаганди.

Асарда фақат скиф жангчиларининггина эмас, македон жангчиларининг ҳам мардлиги ва жасурлиги ёрқин бадиий картиналарда ифодаланади. Македонияликлар билан Спитамен қўшинлари ўртасида шиддатли жанг бошланади. Менедемнинг ниҳоятда машҳур оти бор эди. Бу от бир неча марта хавф остида қолган ўз хўжайини Менедемни жанггоҳдан олиб чиқиб, қутқариб қолган эди. Бу сафар бунинг ҳеч иложи бўлмади. Спитамен қўшинлари ён атрофий темир халқадек ўраб олганди. Бу халқадан чиқшининг ҳеч иложи йўқ. Менедем яқин дўсти Гипсидга мурожаат этиб, учқур отини миниб жанггоҳдан чиқиб қочишни айтиди. Гипсид дўсти Менедемни жанггоҳга ташлаб, қочиб қолишни ўзига эп кўрмайди. Дўсти билан ёнма-ён туриб, ҳалок бўлади»².

Мухими шундаки, бу асарни узоқ римлик холис бир ёзувчи ижод этган. У македониялик ҳам эмас, сўғдиёналик ҳам эмас. У македониялик бўлганда Александрга, сўғдиёналик бўлганда Спитаменга ён босиши табиий эди. Чунки, ҳар бир ёзувчи бир жамиятда яшагани ҳолда ўша жамиятнинг манфаатидан четда туриши мумкин эмас. Курций Руфнинг ўз асарида воқеликка холисона ёндошиш жараёнини кўрамиз.

Иккинчи марта яралангандан сўнг «Александр Танаис дарёси ёқасидаги қалъасида узоқ вақт ётиб қолади. Ниҳоят, у оёқка туриб ўз жангчилари ёнига келади. Македонияликлар ўз шоҳини жуда соғинган эдилар. Александрнинг оёқка турганлигини кўриб, жангчилар севинганларидан уни кўз ёши билан қарши оладилар. Кўнгиллари урушни қўмсаб қолганлигини изҳор қилишади»³.

Бу эпизодда, биринчидан, жангчиларнинг Александрга садоқати ифодаланган бўлса, иккинчидан, македон жангчиларининг урушни қўмсаб қолганликларига ишора қилинмоқда. Ажиб замонлар бўлган,

¹ Курций Руф. Ўша асар, 280-бет.

• Курций Руф. Ўша асар, 280-бет.

• Уша жойида.

¹ Эсхата—энг чеккадаги шаҳар.

² Гафуров Б. «Таджики». М.: Изд-во «Наука», 1972, 96-бет.

³ Лютов М.М. Александр Великий в Туркестане. Т.: Типолитография С. И. Лахтина, 1890, 17-бет.

⁴ Остроумов Н.П. «Искандар Зулкарнайн», Т.: Типолитография торг—дома Б. Коменские, 1896, 6-бет.

⁵ Курций Руф. Ўша асар, 279-бет.

одамлар қирғин урушни хошлашган. Улар урушни қандайдир бахт деб билганлар. Уруш минг-минглаб кишилар бошида ажал уруғини сочишини, инсониятга офат бўлиб ёғилишини хаёлларига ҳам келтиришмаган.

Урушга қарши чиққанлар оғир жазога тортилган.

Курций Руф ўз асарида скифларни адолат ва тинчлик тарафдори сифатида тасвирлайди. Ҳатто асарда шундай эпизодлар берилганки, скиф халқи тинчлик тарафдори эканлиги равшанлашади.

Йигирмага яқин отлик скифлар ўз миллий одатларига хос кийиниб, македон қўшинлари жойлашган лагерга келади. Улар морнинг олдида махсус топшириқ билан келганликларини, ўз ниятларини шахсан унинг ўзига айтиш ииятида эканликларини билдиради. Скифлар шохчодирига киришиб, Александрнинг қаршисида ўтиришади. Улар шохнинг кўзига тикилиб қарашди. Александр уларнинг саволига жавоб беришдан ожиз эди. Буни скифлар сезиб туришарди¹.

Бу ўринда сзувчи скифларнинг ниҳоятда синчков эканликларини таъкидламоқда. Асарда бундай психологик эпизодлар жуда кўп учрайди. Курций Руф асардаги кўпгина воқеаларга ҳаётӣ ҳақиқат мезонидан келиб чиқиб ёндошади. Бадиӣ ифодалар қаърида психологик ҳолатларнинг мавжудлигини кўрамиз. Инсоннинг кўзига қараб унинг ички туйғуларини, кўнглида яшириниб ётган ҳолатларини аниқлаш психологизмнинг асосӣ негизини ташкил этади. Бу психологик негизга эга бўлган ҳаётӣ ва бадиӣ боғланишларни бир-биридан фарқлаш лозим. Бу жараённи чуқур ўрганиш анча мураккаб бўлиб, ўзига хос илмӣ мушоҳадани такозо этади. Инсоннинг кўзига қараб, унинг ички дунёсини аниқлаш ҳар қимнинг ҳам қўлидан келавермайди. Ўткир психолог бу ишнинг уддасидан чиқиши мумкин. Курций Руф ўз асарида скиф элчиларининг мана шундай синчков, зийрак эканликларини ифодалайди.

Мана шу далилнинг ўзиёқ қадимги даврларда халқимиз орасида донишмандлар, фозиллар, ақли расо кишилар бўлганлигини далиллайди.

Курций Руфнинг таъкидлашича, скифларнинг бошқа варвар уруғларидан фарқи шунда эдики, уларнинг фикр ифодалашлари кўпол эмас, маданияти ҳам дуруст эди².

Бундай фикрлар Курций Руф асарининг бадиӣ, айни чоғда тарихӣ қимматини оширган. Скифларга берилган бундай юксак баҳо, айни чоғда Курций Руф дунёқарашининг кенглигини белгилайди. Ўзга халқлар, ўзга миллатлар маданиятига ҳурмат билан қараган ёзувчининг асаригина бошқа халқларнинг ҳам сеvimли асарига, маданиятининг нодир намунасига айлана олади. Ўз замонасида Римда ижобӣ баҳосини тополмаган Курций Руфнинг бу романи орадан қарийб йигирма аср

¹ *Курций Руф*. Ўша асар, 281-бет.

² Ўша жойда.

ўтган бўлса ҳам, бугунги кунда бизнинг маданиятимизнинг, бутун Ўрта Осиё халқлари маданиятининг бебаҳо асарига айланди. Узок ўтмишимиздан хикоя килувчи бу асар ҳақиқатан бугунги кунда скифлар авлоди учун ҳам нодир ёдгорликдир. Яна бир ўринда муаллиф «Айтишларича, уларнинг орасида донишмандлари ҳам бор экан»¹, деб таъкидлайди.

Албатта, бу далилларни Курций Руф Ўрта Осиёга келган, скифлар билан учрашган, уларнинг урф-одатлари, маданиятини яхши билган қайсидир тарихӣ асардан олган. Бўлмаса, бунчалик аниқ маълумотларни скифлар билан боғланмаган киши айта олмасди. Ёзувчининг маҳорати шундаки, у тарихӣ ҳақиқатнинг моҳиятидан келиб чиқиб, бадиӣ ҳақиқатни ҳаётӣ ва жонли ифодалай олган.

Курций Руфнинг қайд қилишича, ҳатто скифларнинг нутқи ҳам жозибадор эди². Ўзининг гўзал нутқида, маданиятига эга бўлган скифларнинг ўша даврларда ўзига хос адабиёти ҳам бўлган. Бирок, афсуски, бу адабиёт намуналарини йиғишга қизиқиш кам эди. Скифлар ҳақида «қундалик» ёзиб қолдирган, скифлар диёрига келган, Александр билан ёнма-ён юрган Аристокл халқ афоризмларини йиға бошлаган. Аристокл бу афоризмлардан айримларини Александрга ўқиб берганда шох унинг қўлидаги афоризмлар ёзилган дафтарни жаҳд билан тортиб олиб, йиртиб-йиртиб сувга улоқтириб юборади³. И. Г. Драйзеннинг шу фикрига таянсақ, македон қўшинлари орасида скифлар адабиётига қизиқувчилар бўлганлиги табиӣдир. Александрдан илгари ҳам, ҳатто Геродот даврларида ва ундан аввал ҳам Ўрта Осиё оғзаки адабиёти намуналари ёзиб олинган. Бу халқ адабиёти намуналарига греклар қизиқиш билан қараган. Халқ оғзаки ижодининг дастлабки намуналари бўлган «Тўмарис», «Широк» афсоналари ва «Авесто»да ҳам бир қанча хикоятлар бор. Геродот асарларида яна бир қанча хикоятлар баён қилинади. Бу афсоналарни шубҳасиз ўрта осиеликлар ижод қилган. «Тўмарис» афсонасида массагет, «Широк» афсонасида сак қабилаларининг босқинчи ёвларига қарши кураши аниқ бадиӣ бўёқларда кўрсатиб берилган. Бу қабилаларнинг тадбиркорлигига, жасур ва мардлигига алоҳида тўхталган. Шунинг ўзиёқ ҳар иккала афсонанинг ҳам Ўрта Осиёда яшовчи халқ донишмандлари томонидан яратилганини исботлайди.

Бу ҳар иккала қабила — массагетлар ва саклар қадимда Ўрта Осиёда яшаган. Грек адабиётида таъкидланишича, айниқса, Эсхил, Ксенофонт, Геродот, Полиэн ижодида қайд қилиб ўтилишича, «Тўмарис» ва «Широк» афсоналарида тасвирланган давр, бу афсоналарнинг тарихӣ илдизи

¹ *Курций Руф*. Ўша асар, 282-бет.

² Ўша жойда.

³ *Драйзен И. Г.* История Эллинизма. М.: Типо-литография В.Ф. Рихтер, 1891.234-бет.

эрамиздан аввалги VI—V асрларга тўғри келади. Бундан кўринадики, VI—V асрларда «Тўмарис», «Широк» каби халқ оғзаки ижоди намуналарига эга бўлган бу қабилаларнинг кейинчалик Александрнинг юриши ва унинг Ўрта Осиёга келиши даврида янада ривожланганини, ўзига хос адабиёти бўлганлигини кўрсатади.

Скифлар Александрнинг чодирига киргандан сўнг, шохга турли хил мураккаб саволлар бера бошлайди. «Нега бизнинг еримизга бёқ босдинг? Сен кимсан, қаердан келдинг? Биз сенга хизмат қилишни, эгилишни хохламаймиз. Биз скифларга ҳўкиз, омов, қилич, ёй ва қозон-товоқ бўлса бас. Биз бу нарсаларни ўртоқларимиз билан ўзаро баҳам кўраимиз ва биргаликда душманга қарши курашамиз. Ҳўкиз ва омов билан ер ҳайдаб, ҳосил оламиз. Товоқда дўстлар билан вино ичамиз. Ёйда узокдаги душманни қирамиз... қиличда эса яқиндагисини. Биз шундай қилиб Сурия, кейин эса Эрон ва Индей шохларини енгиб келганмиз»¹.

Асардан келтирилган ушбу парчадан ҳам кўриниб турибдики, Курций Руф скифларнинг қадимда тинчликсевар халқ бўлганлигини, босқинчилик урушларини бошидан кўп кечирганлигини қайд қилмоқда. Бу хилдаги эпизодлар орқали скифларнинг яшаш шароитини англаш, уларнинг мақсади ва турмуш кечиришларини билиб олиш мумкин. Асар муаллифи жуда ғўзал образли ифода топган. Омов ва ҳўкиз. Бундан кўринадики, скифлар ўша даврларда асосан деҳқончилик билан шуғулланган. Мухими шундаки, Курций Руф скифлар² ҳаётини тўғри ва аниқ ифодалай олган. Демак, скифлар омов ва ҳўкизда ер ҳайдаб, деҳқончилик қилишни ҳам, вино ичиб дўстлашишни ҳам, қўлида ёй ва қилич тутиб душманга қарши курашишни ҳам яхши билган. Мухими шундаки, скифларнинг Александрга берган саволлари ўзига хос фалсафий характерга эга. «Нега бизнинг ўлкамизга оёқ босдинг?» — деган саволлари билан Александрни шошириб қўяди. «Бизнинг тинчлигимизни нега буздинг», — деб Александрдай бир қўлида Европани, бир қўлида Осиёни ушлаб турган шохга мурожаат этишларининг ўзи скифларнинг доворак, кўркмас, қатъий фикрли бўлганликларидан далолат беради.

Скиф донишмандлари билан Александр ўртасида мунозара давом этади. «Сен бу ерга қароқчиларни тутгани келганман деб мақтанасан, ўзинг талончилик билан шуғулланысан-ку? Сенга бунча бойликнинг нега кераги бор? Бизга ўзга юртларнинг ҳокимликлари керак эмас»³. Бу баҳо ортиқча мактов ва хушомадлардан ҳоли бўлиб, икки ўртада кескин

¹ Курций Руф. Ўша асар. 284-бет.

² Грек ва Рим адабиёти намуналарида скиф, дак, сак, массагет қабилалари тилга олинади, Биз бу асарларда атамалар қандай берилган бўлса, шундай қўллаяпмиз — Б.Ф.

³ Курций Руф. Ўша асар. 285-бет.

карама-қаршилиқ, шиддатли сўз ўйини бўлганлигини кўрсатади. Скифлар ўзларининг маънавий жихатдан бақувват ва устун эканликларини намойиш этадилар. Курций Руфнинг ғоявий позицияси скифлар томонида эканлигини ушбу эпизод орқали билиб олиш қийин эмас.

Масалага яқиндан ёндошсак, бир қарашда ёзувчи босқинчилик урушларини қоралагандек туюлади. Асарнинг бошидан охиригача харбий юриш, қирғин урушлар, жангу жадаллардан иборат сюжетга дуч келамиз. Аслида Курций Руфнинг дунёқарашида урушни ёқлаш эмас, уни қоралаш, босқинчилик урушларини тўхтатишдек бир юксак ғоя борлигини пайқаймиз. Бу жихатдан скифларнинг Александрга берган саволлар тарикасидаги фикрлари ёзувчининг ички оламида тинчликни ёқлашга мойиллик борлигини кўрсатади. Скифларнинг шохга қилган кейинги мурожаатлари ҳикматли сўзларни эслатади. Скиф донишмандлари 27—28 ёшлар чамасидаги Александрга ўзларининг қимматли маслаҳатларини беради.

Асарда ифодаланган бундай комусий фикрлар бевосита кишининг диққатини ўзига жалб этади.

Тинчликни, дўстликни ҳимоя қилиб келган скиф элчилари ҳақиқатни айтиб ўз элатлари томон кетади. Скифларнинг ўткир ва аччиқ ҳақиқатни ифодаловчи фикрлари Александрнинг юрагига санчилган ханжардек туюлади. Ҳақиқатни, адолатни ва дўстликни жангу жадалларда, қирғин урушларда деб тушунган Александр янги урушга тараддуд кўради.

Александр унча катта бўлмаган қўшин билан Кратерни Мароқандга юборади. Македон қўшинлари яқинлашиб келаётганидан огоҳ бўлган Спитамен Сўғдиёнанинг ичкараси томон кетади. Кратер Политимет (Зарафшон) дарёси бўйидаги Менедем қўшинлари ҳалокатга учраган ерга келади. Спитамен жангчилари ўшанда македонларнинг икки минг пиёда, уч юз отлик армиясини шафқатсиз кириб ташлаган эди. Кратер худди шу ерга келгандан сўнг, жангчиларни ўз урф-одатларига кўра дафн этади. Македон қўшинлари уруш келтирган даҳшатни ўз кўзлари билан кўрадилар. Александр «Кишлоққа ўт қўйишни, йигитларни ва кексаларни ўлдиришни буюради»¹.

Курций Руф асарида таъкидланишича, Александрнинг шу билан тўртинчи марта қишлоқларга ўт қўйиши эди. Александр Сўғдиёнага юриш қилар экан, ўз сиёсатида бу ерда осойишталик ўрнатиш, ўғрилиқ ва талон-тарожлик ишларига чек қўйишни ўз олдига мақсад қилиб қўйганлигини эълон қилган эди. Бироқ, у кўпгина қишлоқларга ўт қўйиб, урушга яроқли эркакларни ўлдириб, болалар ва аёлларни ўлжа қилиб олишни жангчиларига буюради.

¹ Курций Руф. Ўша асар. 288-бет.

Курций Руф ўз китобида Сўғдиёна ўлкасининг манзарасига қайта-қайта мурожаат этади. Китобда ифодаланишича, Сўғдиёнанинг «катта қисми саҳродан иборат. Бу чўлнинг кенглиги 80 стадий, узунасига кесиб ўтмоқчи бўлсангиз бепоёнدير»¹. Китоб муаллифи кейинги саҳифаларда бу кенгликларнинг ўзига хос хусусиятлари, пейзаж тасвири ва бадиий ифодаларини беради.

Курций Руфнинг Политимет (Зарафшон) дарёси ҳақидаги хулосалари, бу дарёга берган таърифлари китобхоннинг эътиборини ўзига жалб қилади. Дарёга нисбатан ишлатилган бадиий бўёқлар, ўхшатишлар нимаси биландир киши дилига яқин, қайсидир қирраси билан танишдек туюлади. Романда таърифланишича, «Маҳаллий аҳоли Политимет деб атаган бу дарё қудратли тўлқин билан оқарди. Унинг қирғоклари тобора торайиб боради-да, бирдан ернинг тагига кириб кетади. Ернинг тагида оқаётган сувнинговози эшитилибтуради. Бироқўзининг миқдорини йўқотмайди»².

Худди шунга ўхшаш табиат мўъжизаси ҳақиқатан ҳам Зарафшон дарёси воҳасида мавжуд. Дарё ўз ўзанини ернинг тагига буриб юборади. Беш-олти километр чамаси ернинг тагидан жуда катта тезликда оқиб келган дарё ҳозирги кунда ҳам Булунғур ва Панжакент районлари чегарасидан чиқади. Бу ерни булунғурликлар Равотхўжадейишади. Антика ҳолат шундоққина Килдон қишлоғининг ёнгинасида жойлашган бу ерлар Курций Руфнинг тасвирига жуда ўхшаш. Ушбу сатрлар муаллифи ҳам бу мўъжизанинг тирик гувоҳи бўлган.

Курций Руф скифларнинг жасур, мардонавор эканликларини қайта-қайта таърифлагиси келади. Уларнинг ҳаётига, турмуш тарзига такрор-такрор мурожаат этади. Романда тасвирланишича, Александр скифларнинг катта бир гуруҳини асир олади. «Жисмоний жиҳатдан бақувват бўлган скифлардан 30 кишини ўлимга маҳкум этганда, улар ўлимдан ҳам қўрқмасдан, халқ қўшиқларини баралла айтиб, хурсанд бўлиб борарди»³. Александр скифларнинг мардлигига койил қолади ва скифларни асирликдан озод қилади.

Мана шу эпизоддан ҳам кўриниб турибдики, кишини тетикликка, романтик кўтаринкиликка ундовчи халқ қўшиқлари ўша даврларда анча ривожланган. Демак, скифларнинг ўзига хос адабиёти ҳам мавжуд эди.

Александр шундан сўнг Окс (Аму) дарёси қирғоклари томон юради. Тўрт кундан сўнг дарё бўйига етиб боради.

Курций Руф Окс дарёси тасвирига ҳам алоҳида эътибор билан қарайди. Китобда ифодаланишича, дарё суви лойқа ва бўтана эди, унинг сувини ичиб бўлмасди. «Македонияликлар чуқур қилиб қазиган қудукдан ҳам

сув чиқмайди»¹. Курций Руср массагетларнинг тадбиркорлиги ва жанговарлиги мавзусига алоҳида тўхталиб ўтади. Массагетлар Александр қўшинларига катта талафот келтиради. Романда ҳикоя қилинишича, «Массагетлар 800 нафар отличжангчиларини қишлоқяқинидаги ўрмонга яшириб қўяди. Бир неча киши пода хайдаб ўрмонга қараб бемалол кетаверади. Тайёр ўлжани қўлдан чиқармаслик учун Аттин ўзининг 300 отлич жангчиси билан ҳеч шубҳа қилмасдан ўрмонга кириб боради. Массагетлар Аттин қўшинига қўққисдан ҳужум қилиб, уларнинг ҳаммасини кириб ташлайди»².

Бу машғум хабар Александрнинг саркардаси Кратерга етиб келади ва у ёрдамга шошилади. Массагетлар аллақачон у ердан жўнаб қолишганди.

Александр бу талафот ҳақидаги шум хабарни эшитиб, жуда дарғазаб бўлади. Курций Руср ўз романининг кейинги саҳифаларида ов эпизодларини исродалар экан, «Базоир деб аталмиш у ерларнинг ўрмонларида хилма-хил ёввойи ҳайвонлар ниҳоятда кўп эканлитини, ов қилишининг гашти борлигини»³ қайд этади.

Александр хушманзара Базоир ўрмонларидан яна Мароқанд томон йўл олади. Кексайиб қолганлиги туфайли Артабаз Мароқанд ҳокимлигидан озод этилиб, унинг ўрнига Клит тайинланган эди. Клит Александрнинг энг яқин кишиси эди. Бунинг икки сабаби бор. Биринчидан, Клит бир даҳшатли жангда шохнинг ҳаётини сақлаб қолган эди. Граник яқинидаги жангда у Александрнинг бошига қилич солаётган Резак қўлини чопиб ташлайди. Иккинчи сабаби, Клитнинг опаси Гелланикани шох ўз онасидек севарди. Чунки, Гелланика Филипп саройида энага бўлиб хизмат қилар, Александрни гўдаклигидан тарбиялаб, унга қўқрак сути берганди⁴. Шунинг учун ҳам Александр босиб олган территориясининг катта қисмини — Сўғдиёнани ва унинг марказий шахри Мароқанд ҳокимлигини катта ишонч билан Клитга топшириб қўйганди.

Александр Мароқандга келганда Клит афсонавий Дианс шарафига катта зиёсрат бериб, шохни иззат-икром билан кутиб олади. Зиёфат чоғида анчагина қайфи ошиб қолган Клит Александрга таъна тошлари отиб, уни камситишга ҳаракат қилади. Александрни ўлимдан саклаб қолганлигини миннат қилади, учинчидан, Александрнинг ўзини обрўсизлантиришга ҳаракат қилади. Ниҳоят, қаҳр-ғазаби ошган Александр «қиличини қинидан суғуриб олиб, Клитга ташланмоқчи бўлганда Птолемей билан Пердикк шохни ушлаб қолади. Ҳамма зиёфатни тарк этиб ўтиришдан чиқиб кетади.

¹ *Курций Руф*. Ўша асар, 295-бет.

² Ўша асар, 296-бет.

³ Ўша асар, 301-бет.

⁴ Иккинчи томондан Гелланика Филиппнинг энг яқин кишиси бўлган Дрониднинг кизи эди. Айрим манбаларда Ланика деб аталиб, у Клитнинг онаси бўлган дейилади.

¹ *Курций Руф*. Ўша асар, 287-бет.

² Ўша асар, 288-бет.

³ Ўша асар, 294-бет.

Александр соқчинингнайзасини олади-да, энг кейип чиқиб кетаётган Клитнинг биқинига саичади. Клит йиқилиб, жон беради»¹.

Александр ҳақидаги асарларнинг деярли ҳаммасида Клит воқеаси тасвирланган. Бу воқеа кўпгина асарларда унчалик ўзгаришга учрамасдан, асосан шу мазмунда ўз ифодасини топган. Шундай қилиб, учипчи марта ташриф буюрган Александрнинг «пойқадамига» Мароқанд шаҳри хуш келмади. Биринчи марта у Мароқанднинг баланд ва мустаҳкам деворларидан ўтолмаган эди. Сўнгра, Зарафшон бўйларида Аттин бошчилигидаги катта қўшинидан ажралади. Бугун эса Мароқандда энг яқин кишиси Клитни ўз қўли билан ўлдирди.

Китобда ифодаланган кўпгина муҳим воқеалар Мароқанд, Сўғдиёна шаҳарлари атрофида, Зарафшон воҳаси бўйларида бўлиб ўтганлигининг гувоҳи бўламыз.

Клит фожиасидан сўнг Александр Мароқандда ўн қунча бўлади. Сўнгра Мароқанд ҳокимлигини Аминтага топшириб, ўзи Сўғдиёнанинг чекка ўлкаларидан бири Ксениппга келади. «Бу ердаги жангда Александрнинг 80 жангчиси ўлади, 350 киши ярадор бўлади»². Шундан сўнг Александр Сўғдиёнадаги йирик шаҳарлардан бири—Херионни босиб олади. Наутакдан³ ўтиб, Херион⁴ қалъасига келади. Бу қалъанинг ҳокими Сисимифр эди. Такдир тақозосига кўра, Сисимифр ўз онасига уйлапиб, ундан икки ўғил кўрган эди. Роман муаллифи ўша даврларда Херионда шундай одат бўлганлигини қайд қилади.

Бундай ғаройиб воқеалар ўтмишда содир бўлган. Масалан, авлиссифат Ардавироз ўзининг етгита синглисига уйланади. Зардуштийлик динига тобе бўлган Атосса акаларига турмушга чиқади. Айтишларича, Доронинг кизи ҳам ўзининг бир неча ака-укаларига турмушга чиқади⁵.

Сисимифр ўзининг юртдошлари билан шаҳарни қаттиқ туриб ҳимоя қиларди. Ташқарига олиб чиқувчи ер ости йўллари уларнинг ўзларигагина маълум эди. Александр улардан шаҳарни топширишни талаб қилади. Элчи қилиб ўзининг энг яқин кишиси — сўғдиёналик Оксиартни юборади. Сисимифр шаҳарни топширишга рози бўлади. Бироқ унинг онаси (шунингдек, хотини) «ўзгаларнинг оёғи остига шаҳарни ташлагунча ўлмоқ афзалдир, жонингнинг тинчини ўйлагунча, виждонингни ўйлагин»⁶, дейди.

¹ *Курций Руф.* Ўша асар, 307-бет.

² Ўша асар, 309-бет.

³ Наутак — Қарши шаҳри яқинида эканлиги аниқланган.

⁴ Херион — Окс дарёсининг юқори оқими, Бақтрия билан Сўғдиёна чегарасида, баланд тоғлар бағрида жойлашган.

⁵ Авесто. Изд-во. АН Аз, Баку: 1960, 80—81-бетлар.

⁶ *Курций Руф.* Ўша асар, 311-бет.

Сўнгра, «Сисимифр Оксиартга ўғилларини, хамюртларини қўшиб он'асининг хузурига юборади. Оксиартнинг берган ваъдаларига ишонгандан сўнг, шаҳарни топширишади. Александр Сисимифрнинг икки ўғлини ўзига жангчи қилиб олади, ўзини ҳоким қилиб тайинлаб, бундан буён дўст бўлиб қолишга ваъда беради»¹.

Китобда Херион қалъаси атрофида бўлиб ўтган воқеалар тафсилоти анча таъсирли баён этилган. Ўқувчини бундай хаяжонга солувчи воқеалар ўзига хос бадиий равишда инкишоф этилган. Айниқса, Сўғдиёна ерларида бўлиб ўтган охириги машъум воқеалар ўқувчи қалбини беихтиёр ларзага келтиради. Бу машъум воқеалар нималардан иборатдеган саволга, асарнинг кейинги саҳифаларидан жавоб топамиз.

Александр даҳлар элига юриш қилади. Бу ерда Македон қўшинларига тез-тез хужум қилиб, хавф туғдираётган довьорак Спитамен бор эди. Спитаменнинг ватанпарварлиги ва матонати ҳақидаги хикоялар ҳам китобдан кенг ўрин эгаллаган. Айниқса, Спитаменнинг ўлими ҳақидаги эпизод анча таъсирли баён этилган.

Спитамен фожиасига сабаб бўлган хоинларга, қўрқоқ ва сотқинларга, айниқса унинг хотинига нисбатан ўқувчи қалбида кучли нафрат ўти алангланади.

Хориб-чарчаган Спитамен ширин таом ва вино таъсирида қаттиқ уйқуда ётарди. «Хотини пинҳона келиб, қиличини кинидан суғуриб олади-да, Спитаменнинг бошини кесиб ташлайди. Қўнгра беланган эрининг калласини бу жиноятдан огоҳ бўлган қулга келтириб беради. Сўнгра македон қўшинлари жойлашган лагерга келиб, Александрга хабар қилишни, муҳим хабар олиб келганлигини, шохга шахсан ўзи етказиши лозимлигини айтади. Александр бу мудҳиш воқеадан огоҳбўлгач, қаттиқ ғазабланади.

Александр Спитамен билан яккама-якка жангда олишиш ниятида эди. Жаллод хотинни лагердан ташқарига ҳайдаб юборишни, унга шерик бўлган қулни ерли халқнинг энг оғир жазосига маҳкум этишни буюради². Спитаменнинг хотини эрининг боши эвазига Александрдан катта мукофот олишдан умидвор эди. У хор-зор бўлиб ўлади. «Ўз эрига хиёнат қилган хотин менга дўст бўлармиди», дейди Александр. «Оксиарт шохнинг шаънига катта зиёфат бериб, уни иззат-икром билан қарши олади. Оксиартнинг учта ўғли бор эди. Александр уларнинг иккитасини ўз қўшинида хизмат қилишни сўрайди. Оксиарт бунга жону дилидан рози бўлиб, Сўғдиёнанинг ўттизта энг гўзал кизини Александрга инъом этмоқчи бўлади. Улар орасида Оксиартнинг гўзал кизи Роксана ҳам бор эди. Роксана ниҳоятда гўзал эди. Унинг ҳусни жамоли бутун

Курций Руф. Ўша асар, 311-бет.

² Ўша асар, 311-бет.

македонликларнинг эътиборини ўзига тортади. Айниқса, Александр Роксанага махлиё бўлиб қолганди»¹.

Шоҳ Роксанага уйланиб, Оксартни Сўгдиёнага ҳоким қилиб тайинлаб, ўзи хинд эли томон юришини давом эттиради.

Китобда Алексаидрнинг Роксанага уйланиши билан Сўгдиёна тасвирига яқун ясалади.

ПЛУТАРХ

Плутарх эрамизнинг 46 йилида Грециядаги Беотин ўлкасининг шимоли-гарбий қисмига жойлашган унча катта бўлмаган Херон шаҳрида туғилган. Унинг отаси Автобул ўз замонасининг ўқимишли кишиларидан бири эди. Шунинг учун ҳам у Плутархнинг чуқур илм олишига алоҳида эътибор билан қарайди. Унинг бобоси Ламприй ҳам илм-маърифатга рағбатли киши эди. Ламприй хонадонига херонлик адабиёт ахллари, донишмандлар тез-тез ташриф буюриб, қуюқ суҳбатлар қилиб турарди.

Бобосининг бобоси Никарх ҳам Херонда яшаб, эрамиздан аввалги 31-йилда Антоний билан Октавиан кўшинлари ўртасида бўлиб ўтган Аксиум жангининг иштирокчиси бўлган эди. Плутархнинг иккала акаси Ламприй билан Тимон ҳам ўқимишли бўлиб улғаяди.

Плутарх Тимоксена исмли гўзал аёлга уйланади. Ундан тўрт ўғил, бир қиз кўради. Икки ўғли — каттаси ва энг кичиги ҳамда қизи ёшлигида ўлиб кетади. Қизининг ўлими муносабати билан хотини Тимоксенага йўллаган ғоят ҳаяжонли мактуби Плутархнинг танланган асарларидан ўрин олган.

Географик шароити қулай бўлган бу шаҳарда қадимда боскинчилик урушлари кўп бўлган. Дастлаб, ўзаро яқин-атрофдаги ўлкаларда турли уруш хатарлари бўлиб, кичкина Херонни талаб кетарди. Жангу жадалларни бошидан кўп кечирган херонликлар ўз шаҳрини жон-жаҳдлари билан ҳимоя қилишарди. Бундай қирғин урушлар ичида энг дахшатлиси эрамиздан аввалги 338 йилда бўлиб ўтганди. Шоҳ Филипп II даврида Македония истилочилари Херонга бостириб келадилар. Херонликлар катта отряд тузиб, Филипп кўшинига қарши бир неча кун каттиқ туриб жанг қилдилар. Ниҳоятда катта кучга эга бўлган Филипп кўшинларини қайтара олмаган бўлса ҳам, херонликларнинг ватанпарварлиги кейинчалик узоқ йиллар давомида тилларда дoston бўлиб юрди.

Херон тарихий воқеаларга бой шаҳар бўлгани учун ҳам унинг одамлари кўпроқ ўтмиш ҳақида қизиқ-физик ҳикоялар сўзлашга оdatланиб қолган эдилар. Мана шундай тарихий воқеаларни болалигида Плутарх кўп тингларди. Балки ўтмиш саргузаштларининг таъсиридадир, Плутарх улгайганда ўз шаҳрининг ва умуман грек халқининг тарихига хайрат

билан қарай бошлади. Херонни жуда севарди. У қаерда бўлмасин, бу шаҳар билан қалбан боғланиб турарди.

Плутарх саёхат қилишни яхши кўрарди. Ўзга халқлар ўтмишига ҳам қизиқиш билан эътибор берарди. Кейинчалик у Афинадаги адабий ҳаёт билан яқиндан алоқа боғлайди. Маданият маркази бўлган бу шаҳарда грек донишмандлари асарларини берилиб ўқийди. Қадимий тарихга эга бўлган, илм-маърифат маскани Афина шаҳри Плутарх дунёқарашига катта таъсир ўтказди. Замонасининг илгор сриккли файласуфи Аммон Саккас билан яқин алоқада бўлади. У билан бирга кўп ўтмай Кичик Осиё, Греция, Италия саёхатига жўнайди. Бу саёхат давомида Плутарх кўпгина сирли воқеаларнинг, ғаройиб саргузаштларнинг гувоҳи бўлади.

Афинада у фалсафа илмини чуқур ўргатувчи Аммония мактабига катнайди. Бу мактабга у ўзининг дастлабки ижод машқлари билан иштирок этади. Эрамизнинг 60-йилида у замонасининг маърифатли кишиси, тарихчи Нейрон билан Греция бўйлаб саёхатга чиқади.

Сўнгра Македония сафари чоғида Александрия шаҳрига боради. Плутарх бу шаҳарда бўлганида Александр Македонский ҳақида кўплаб ривоят ва ҳикоятлар эшитади. Александр тарихи билан яқиндан қизиқади. У ҳақда асар ёзиш ниятида сракт ва материаллар тўплай бошлайди.

Эрамизнинг 90-йилларигача Плутарх Италия ерларида, хусусан Римда бўлади. Римдаги адабий ҳаёт уни янги ижод сари ундайди, у лотин тилини ўрганишга киришади. Бирок давлат ишлари билан банд бўлганлиги туфайли у узоқ йиллар бу тилни ўргана олмайди. Фақат кексайгандагина лотин тилида ёзилган асарларни ўқишга муяссар бўлади.

Рим тарихига қизиқиш билан қараган Плутархни император Троян, кейинчалик Адриан ҳам қабул қилади. Плутархнинг чуқур билим эгаси эканлиги, ёзувчи дунёқарашдаги илгор фикрлар Рим императорларини қизиқтириб қолгади. Шунинг учун ҳам Плутархга Рим императорлигининг яқин кишиси деган шарафли ном берди. Кейинчалик Плутарх Рим империясининг элчиси, ҳатто Грециянинг Ахайм вилояти прокурори лавозимига ҳам кўтарилади. Плутарх биринчи ўринда ўзини Афина фарзанди, унинг садокатли фуқароси деб тушунади. Греция Рим императорлиги қўл остида бўлса ҳам Плутарх Афинани севарди. Афина билан мумкин қадар ҳамиша яқин алоқада бўлишга интиларди. Плутархга ёзувчилик каламини тутқазган ҳам Афина шаҳри эди.

Плутарх жуда чуқур илм соҳиби эди. Уни қомусчи адиб десак ҳам бўлади. Шу билан бирга, у сермахсул ёзувчи, катта талант эгаси эди.

Кексалик чоғида Плутарх яна она шаҳри Херонга қайтиб боради. Мазмунли умр кечириб, эрамизнинг 127 йилида васрот этади.

Плутархнинг адабий ҳаёт йўли драматик воқеаларга ниҳоятда бой. Унинг кўпгина асарлари бизгача етиб келмаган. Плутархнинг ўлимидан сўнг унинг асарларини ўғли Ламприем тўплайди. Унинг айтишича, отасининг асарлари 210 тадан зиёд бўлган.

¹ Курций Руф. Уша асар, 317-бст.

Плутарх асарларини икки гуруҳга бўлиб ўрганишимиз мумкин: тарихий асарлар ва фалсафий-адабий асарлар.

Плутарх асарлари жанр жиҳатидан ҳам хилма-хилдир. Муҳими шундаки, унинг асарлари фалсафий фикрларга бойлиги билан антик адабиётда яратилган кўпгина асарлардан ажралиб туради. Унинг «Кўшалок ҳаётномалар» асари греклар ва римликлар тарихига асосланган бўлиб, Плутарх номини танитади. Бу асар замондошлари ва ўтмишдошлари таржимаи ҳолини тасвирлашга қаратилган бўлиб, тўпламда у ўзининг ҳақиқий бадиий маҳоратини қаҳрамонларига характеристика бериш ва образлар яратиш жараёнида намоиш этади.

Плутархнинг бу асарига прототип бўлган қаҳрамонлар ичида саркардалар, императорлар, давлат ишлари билан банд бўлган бошқа кишилар, шунингдек, оддий халқ вакиллари, пок қалбли инсонлар бор. Ўзи Рим императорлигига яқин киши бўлгани, императорликда мансабдор шахс сифатида ишлаганлиги туфайли, салтанатнинг ички сирлари билан яқиндан таниш бўлган Плутарх императорлар ва саркардалар образини яратишга алоҳида эътибор беради.

Плутарх 50 та «Ҳаётнома» ёзади. Шулардан 46 таси грек ва римликлар ҳаётидан олиб ёзилган биографик характердаги асарлардир.

Муҳим томони шундаки, Плутарх римликларга ён босадими ёки кўпроқ грекларга, деган савол туғилиши табиий. Плутарх ўзи грек бўлса ҳам, Греция тупроғида туғилса ҳам, ўзини Римнинг фахрий фуқароси деб ҳисобларди. Рим императорлигида эса мартабали кишилардан бири бўлган, шунинг учун ҳам у ўз асарларида римликлар ҳаётига худди греклар ҳаётига қарагандек қизиқиш билан қарар, ҳатто уларнинг ҳаётини аслидагидан гўзал қилиб тасвирлашга уринарди. Афина ва Рим Плутарх учун гўё тарозининг икки палласи эди, уларга мисоли эгизак шанкар деб қарарди.

Ўтмиш Плутарх учун бамисоли бир кўзгудир. Мана шу кўзгуга қараб у ўзининг ҳаётини ўзгартиришга, келажagini қайта қуришга ҳаракат қилади. Унинг «Александр», «Эмилиий Павел», «Перикл», «Гай Марий» асарларида ўтмишнинг гўзал бадиий ифодаси акс этган. Ёзувчи ўзининг бу асарларида қаҳрамонларнинг ижобий томонларини тасвирлашга, ёмон томонларини эса мумкин қадар четлаб ўтишга ҳаракат қилади. Плутарх асарларидаги қаҳрамонлар ўзларининг ижобий хислатлари билан ўзаро мусобақалашади. Инсон туғилганда соф ва покиза бўлиб туғилар экан, у улғайганда ҳам шундай бўлиб қолиши керак, деган ғоя Плутарх асарларида бўртиб кўринади.

Плутархнинг барча биографик характердаги асарлари деярли бир хил услубда ёзилган. Қаҳрамоннинг туғилган жойи, болалиги, улғайгандан кейинги ишлари, характердаги айрим хислатлари тасвири ва ҳоказолар.

Плутарх ўз қаҳрамонларининг тақдирини ўша давр тақдири билан боғлайди. Қаҳрамонларининг характеридан даврнинг муҳим хусусиятларини ахтаришга интилади.

Плутарх асарларидаги енгил ҳазил-мутойиба, ўқувчининг кўнглини олувчи тасвирлар, агтика даврининг буюк комедиянависи Аристофан асарларини эсга солади. Унинг ижодий услуби, ифода воситалари Менандр ижодига яқин туради. Бу ҳолат Плутархнинг Аристофан ва Менандр аъёнларини давом эттирганлигидан далолат беради.

«КЎШАЛОҚ ҲАЁТНОМАЛАР»

Плутарх ижодида биографик характердаги «Александр» номли романи алоҳида ўрин тутаяди. Характерли томони шундаки, бу асарда ёзувчи Александрнинг ҳаётига оид муҳим саналарни бирма-бир санаб ўтирмайди, Александрнинг ҳаёти билан боғлиқ воқеаларни кўпроқ бадиий йўсинда ҳикоя қилишга эътибор беради. Шу жиҳатдан, «Александр» тарихий роман бўлса ҳам, тарихда қайд этилган саналарни биз бу асарда деярли учратмаймиз. Асосан Александрнинг характерига оид хислатларни теранроқ, очиб бериш ёзувчининг асосий диққат марказида турганлигини сезамиз. Шунинг учун бўлса керак, китобда Ўрта Осиё, жумладан ҳозирги Ўзбекистон тасвирига камроқ эътибор берилган. Бу роман Ўрта Осиёнинг, шунингдек, Ўзбекистоннинг антик даврларини тасвирловчи бошқа грек ва Рим романларидан шу жиҳати билан фарқ қилади. Квинт Курций Руфнинг «Александр Македонскийнинг тарихи», Аррианнинг «Александрнинг юриши» китобларида ўлкамиздаги қадимий шаҳарларнинг номлари, дарё ва тоғлар тасвири, географик муҳит белгилари кенг тасвирга олинган бўлса, Плутархнинг «Александр» романида бу масалаларга унчалик катта эътибор билан қаралмайди. Ёзувчи Александрнинг Ўрта Осиёдаги ҳаётини унинг характери билан боғлаб ўрганишга ҳаракат қилади. Масалан, Курций Руф Александр ва Клит фожиаси билан боғлиқ воқеанинг қаерда бўлганлиги, бу воқеанинг тафсилоти нимадан иборат эканлигини атрофлича баён қилишга ҳаракат қилса, Плутарх бу ҳодисанинг қандай кечганлигини, Клит фожиасининг сабабини очиб беришга ҳаракат қилади. Бу воқеани ифодалашда Арриан услуби Курций Руф тасвирига яқин туради.

Бундан кўринадики, Курций Руф ва Арриан асарларида нарсалар ва жойларнинг тафсилотлари баёни ва пейзаж етакчи ўринда турса, Плутарх романида қаҳрамонлар характерини очиш ва уларга характеристика бериш масаласи бирмунча устивор аҳамият касб этади.

Курций Руф ва Арриан асарларида баён етакчилик қилса, Плутарх романи драматизмнинг чуқурлиги билан характерланади. Ўз қаҳрамонларидан мумкин қадар ижобий хислатларни ахтариш, муҳим фазилатларни қаҳрамонларига ҳаёти этиш Плутарх ижодининг бош

хусусиятини ташкил қилади. Бундай бадиий услуб Плутарх номини жаҳонга танитди. Плутархнинг биографик характердаги асарлари билан яқиндан танишсак, қатор тарихий шахслар ёзувчининг ижодида ўзининг бадиий ифодасини топганлигининг гувоҳи бўламиз. Булар қуйидагилардир: Тесей ва Рамул, Ликург ва Нума, Солон ва Попликола, Фемикстокл ва Камилл, Перикл ва Фабий Максим, Гай Марций Кориолан ва Алкивиад, Эмилиий Павел ва Тимолеонт, Пелопид ва Марцелл, Аристид ва Катон Старший, Филопеман ва Тит Квинтий Фйламинин, Пирр ва Марий, Лисандр ва Сулла, Кимон ва Лукулл, Никий Красс, Эвмен ва Серторий, Агесилай ва Пампей, Александр ва Цезарь, Факион ва Катон Младший, Агид-Клеоман ва Тиберий Гракх, Гай Гракх, Демосфен ва Цицерон, Деметрий Полиокрет ва Антоний, Дион ва Брут, шунингдек, яна тўртта биография: Артаксеркс, Арат, Гольба, Отон. Бу номларга диққат билан эътибор берсак, улар грек ва Рим тарихида яшаб ўтган машҳур тарихий шахслардир. Кдрангки, ёзувчи уларнинг деярли барчасини бир-бирига қиёслаб тасвирлайди. Шунинг учун бу хилдаги асарлар мажмуаси умумий ном остида «Кўшалок ҳаётномалар» деб номланиши бежиз эмас.

«Кўшалок ҳаётномалар» мажмуасидан фахрли ўрин эгаллаган «Александр» характер жиҳатдан «Цезарь» асарига яқин туради. Ундаги бош қаҳрамонлар бир-бирига қиёсланиб, солиштирилади. Ҳар иккала асар умумий ном остида «Александр ва Цезарь» деб аталади. Мухими шундаки, Цезарь ҳаёти Александр ҳаётига қиёс қилинади. Цезарь ўз даврининг Александрни бўлиб гавдаланади. Ёзувчи ўз қаҳрамонини шундай деб аташга журъат қилади. Ҳар иккала қаҳрамоннинг характерларидаги муҳим фазилатларни бир-бирига муқояса қилади.

Бундай муқояса қилиш, қиёслаш усули Плутарх ижодининг ўзига хос хусусиятларидан бўлиб, унинг мазкур бадиий услубига грек ва Рим адабиётидаги ҳеч бир адиб тенг келолмайди.

Плутарх «Александр» романида Александр Македонский образини яратишга ҳаракат қилар экан, Александрнинг Сўғдиёнадаги ҳаётига алоҳида тўхталиб ўтади. Шу орқали сўғдиёналикларнинг ҳаёти, бу ерда бўлиб ўтган муҳим воқеалар, шаҳар ва қишлоқлар билан боғлиқ эпизодларни беришга ҳаракат қилади. Асарни ўқир эканмиз, халқимизнинг қадим тарихи билан қисқача бўлса-да танишиб, эстетик завқ оламиз. Сўғдиённинг антик ҳаёти ҳақида ёзилган қисқа бир сатр ҳам бутун бир романнинг кучига татийди. Чунки бунинг сабаби, ўша даврдан дарак берувчи бадиий ижод намуналарининг жуда камлигидадир.

«Александр» ҳаётномасининг саҳифаларини варақласак, (варварлар) скифлар ҳаётига оид маълумотлар билан ҳам яқиндан танишамиз. Маълумки, бу қабилалар қадимдан Сўғдиёна ерларида яшаб келганлар.

Романда Эрон шоҳи Доро ва унинг қотили Бесс ҳақидаги саргузаштлар жуда қисқа берилган. Аррианнинг асарида Доро Кавказ тоғларида ўлдирилади¹. Бесс эса Сўғдиёнада, Мароқанд яқинидаги бир қишлоқда Спитамен ва Датаферн ёрдамида, Александр саркардаси Птолемей томонидан қўлга олинади².

Курций Руф ҳам «Александр Македонскийнинг тарихи» китобида Доро ва Бесс билан боғлиқ воқеаларга кенг ўрин ажратган³.

, Плутарх бу темага алоҳида тўхталиб ўтирмайди.

Ҳаётномада тасвирланишича, Александр Бессни қўлга олгандан сўнг, уни ўлим жазосига маҳкум этиб, Гиркания томон юришни давом эттиради йўлда гирканлар Александрнинг Букефал номли отини ўғирлаб кетилади. Александр бундан жуда дарғазаб бўлади. Бошқа тарихий асарларда тасвирланишича ҳам, Букефалга теги келадиган от ўша пайтда йўқ эди. Александр уни жуда севарди. Букефалнинг ўғирлаб кетилиши Александрни чуқур қайғуга солади, чунки у бу гўзал отга меҳр қўйиб қолганди. Александр бутун Осиёни мана шу бебаҳо ва тенгсиз тулпори билан айланиб чиқишни орзу қиларди.

Букефални топиш амри маҳол бўлади. Скифлар Александрнинг бу отни қанчалик севишини яхши биларди. Улар Букефални ўғирлаб, Александрнинг йўлини кесиб қўйишмоқчи бўлганди. Бироқ Александр турли томонларга чопарлар юбориб, агар скифлар Букефални қайтариб беришмаса, бутун скиф болаларини ва хотин-қизларини қийнаб ўлдиражагини маълум қилади. Бу шум хабардан сўнг, скифлар Букефални эгасига қайтариб беради. Александр бундан беҳад хурсанд бўлади. Ҳатто Букефални олиб келган скифларга катта пул ҳам ҳадя қилади⁴.

Роман саҳифаларида варварларнинг урф-одатларига кенг ўрин ажратилган. Асарда ёзилишича, Александр варварларнинг урф-одатига риоя қилади. Ҳатто варварларнинг миллий қийимларини қийиб юришни маъқул қўради.

Мана шу маълумотдан ҳам кўриниб турибдики, эраимиздан илгариги 329—327 йиллардаёқ Сўғдиёнада яшаган элатларнинг уз миллий қийимлари, ўзига хос урф-одатлари мавжуд бўлган. Ҳатто уларнинг урф-одатлари ва миллий қийимлари македонларга ҳам манзур бўлган.

Уларнинг миллий қийимларини қийиб, урф-одатларига амал қилганликлари учун ҳам варварлар Александрга аста-секин кўника

¹ Арриан. Поход Александра. М.-Л.: Изд. АН, 1962, 126-бет. (Бундан кейинги манбалар ҳам шу асардан олинади.

² Арриан. Уша асар, 131-бет.

³ Квинт Курций Руф. История Александра Македонского. Изд-во МГУ, 1963. 269—274-бетлар.

⁴ Плутарх. «Сравнительное жизнеописание». В трех томах, том II. М.: Изд-во АН 1968. 428-бет.

бошлайдилар. Ҳатто, шоҳ македон жангчиларига ҳам ерли халқнинг урф-одатларини ўрганишни таъкидлайди.

Ёзувчи ўз асарида Сўғдиёнада яшовчи элатларнинг барчасини умумий ном остида «варварлар» деб атайди. Бошқа асарлардаги каби Сўғдиёнада яшовчи элатларнинг ҳаётига алоҳида тўхталиб ўтирмайди. Бирок Александрнинг варварларнинг урф-одатларига қизиқиши масаласи бошқа асарларда бунчалик кенг ифодаланмаган.

Александр варварларнинг кийимини дастлаб уларнинг вакиллари билан учрашганда, уларнинг уйларига ташриф буюрганда, хуллас, ахён-ахёнда кийган бўлса, кейинчалик у бутунлай «варварчасига» кийиниб юришга кўникиб қолади¹.

Китобнинг кейинги саҳифаларида янада муҳимроқ воқеаларга дуч келамиз. Александр ўз ҳокимиятини қуч ва зўравонлик билан эмас, балки варварлар билан яқин алоқа боғлаш орқали, ҳатто улар билан қўшилиш орқали бу ишни амалга ошириш мумкин, деб ўйларди. Шунинг учун ҳам у жангчиларини маҳаллий халқнинг урф-одатини ўрганишга ундаса, варварларни эса македонларнинг одатига кўникишга чорларди. Шу мақсадда ўттиз минг маҳаллий болаларга грек маданиятини ўргатиш мақсадида махсус жой ва уларга сабоқ бериш учун маърифатли кишиларни тайинлайди.

Мана шундан ҳам кўриниб турибдики, Ўрта Осиёда, жумладан сўғдиёналик бу ўттиз минг бола фақат тилдан эмас, балки грек урф-одатларидан, маданиятидан ҳам сабоқ олган. Бирок Александр бу ўттиз минг сўғдиёналиқдан ўзининг ҳарбий мақсадларида фойдаланишни мўлжаллайди. Ҳатто Ҳиндистонга юриш қилганда уларни ўз лашқарларига қўшиб олади. Александрнинг Ҳиндистонга юриши чоғида сўғдиёналиклар ҳам фаол қатнашган эди.

Демак, греклар билан сўғдиёналиклар, Европа билан Осиё ўртасида ўзаро адабий-маданий алоқа боғланган. Греклар осиеликларнинг маданиятига, осиеликлар эса грекларнинг маданиятига қизиқиш билан қарай бошлаган. Бу ўринда шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш керакки, Александр билан бирга Ўрта Осиёга босқинчилик, жаҳолат ва қирғин уруш даҳшатлари келган бўлса, яна шу билан бирга, ўзига хос грек маданияти ҳам кириб келганди.

Асарда қайд этилишича, Александр «Орексарт дарёси бўйига келади. Бу ерда скифлар билан тўқнашади»².

Балки бу ўринда ёзувчи Яксарт дарёсини Орексарт деб номлагандир. Бошқа грек ва рим романларида Орексарт³ деган дарёнинг йўқлиги маълум.

¹ Плутарх. Ўша асар, 428-бет.

² Яксарт — «Асл инжу» деган маънони англатади.

³ Орексарт — Геродотнинг «Тарих» ёки «Тадкикот» асарида Массает диёрида Аракс деган дарё тилга олинади. У Гирканиядан оқиб ўтади. Кўп ўринларда Аракс дарёси Окс деб юритилиши таъкидланади. Лекин у Окс дарёси эмас.

Плутарх китобида унинг ўтмишдошлари бўлган кўплаб тарихчиларнинг номларини ҳам келтириб ўтади. Булар Клитарх, Поликлит, Онесикрит, Антиген, Истр, Аристокбул, Харет, Птолемей, Антиклид, Филон Фиванский, теангеллик Филипп, Гекатей Электрийский, Филипп Холкидский, Дурид Самосский ва бошқалар. Бу тарихий шахсларнинг айримлари Александрнинг саркардалари ва унинг яқин кишилари бўлган. Масалан, Аристокбул, Птолемей, Харет, Антиклид Александр билан бирга Ўрта Осиёга келган, Сўғдиёна тупроғида юз берган воқеаларини ўз кўзлари билан кўрган. Ўзлари гувоҳбўлган воқеаларни махсус «Кундалик»ларида қайд қилиб борган. Бундан ташқари, Клитарх, Поликлит, Онесикрит, Антиген, Истр Александр ҳақида махсус бадиий асарлар ёзган адиблардир. Бундан кўринадики, Плутарх Александр ҳақида асар ёзишдан аввал жуда кўплаб тарихий ва бадиий асарларни синчиклаб ўрганиб чиққан. Айниқса, Ўрта Осиё хусусидаги далилларни тўплашда аниқ фикрларга эга бўлиш учун Сўғдиёнадаги воқеаларнинг шохиди бўлган Птолемей, Аристокбул, Харет «Кундалик»лари билан яқиндан танишган.

Аристокбул Александрнинг яқин кишиси эди. Птолемей атоқли саркарда бўлган. Харет эса Александрнинг шахсий кўрикчиси эди. Плутарх уларнинг шу тарихий асарларини ўқиш билангина чекланиб қолмаган, бутун умрини тарихни ўрганишга бағишлаган. Греция ва Римда яшаган замондошлари орасида тарих илмини назарда тутадиган бўлсак, Плутархга тенг келадиган адиб йўқ эди. Плутарх тарихнинг ҳақиқий билимдони бўлган.

Шунинг учун ҳам Плутархни комусчи адиб сифатида тилга олишлари ҳам бежиз эмас.

«Ҳаётнома»да тасвирланишича, Александр македон кўшинларининг «рухан тушқунликка тушиб қолишларидан доимо чўчирди. Агар варварлар македонияликларда тушқунлик кайфиятини сезса, улар турли томондан ҳужумни кучайтиришлари мумкин деб ўйларди»¹.

Шунинг учун бўлса керак, у ўз юртларига қайтиб кетишни истаган кўпгина жангчиларига рухсат беради. Иккинчи томондан, жаҳонгир ўз жангчиларининг қўнгли хуш бўлиши ва рухан тушқунликка тушмасликлари учун маҳаллий аҳоли билан алоқани мустаҳкамлашга интилар эди. Бунинг учун ерли халқнинг урф-одатини қабул қилиш энг қулай йўл эди. Ҳатто македон жангчиларининг маҳаллий хотин-қизларга уйланишига ҳам рухсат берилган эди. Унинг бу сиёсати айрим македонияликларга хуш келмаса, бошқа бирлари уни қўллаб-қувватлашарди. Саркарда Кратер македон-грек маданиятини ерли халққа сингдириш, ерли халқнинг урф-одатини эса қабул қилмаслик масаласини ёқлаб чиқса, бошқа бир саркарда, масалан, Гестеион ерли халқнинг

Плутарх. Ўша асар, 429-бет.

маданиятини ва урф-одатларини македонларга қабул қилиш ҳақидаги Александрнинг буйруғини астойдил қўллаб-қувватларди.

Буларнинг ҳар иккаласи ҳам Александрнинг яқин кишиларидан эди. Бу ҳақда ёзувчи ўзига хос бир ўхшатиш келтириб ўтади: «Гефестион Александрнинг дўсти, Кратер эса шохнинг дўстидир»¹.

Александрнинг Роксанага уйланиш масаласига ҳам романда алоҳида тўхтаб ўтилган.

Роксананинг чиройли ва гўзал бўлганлигини ёзувчи алоҳида қайд этади. Александр бу гўзални севиб қолади ва унга уйланади. Роксана Александрнинг ҳаёли ва орзусидаги қиз эди. Унга уйлангандан сўнг «варварлар билан янада яқин алоқа боғланади, варварлар ҳам Александрга ишонч билан қарай бошлайди»².

Бу эпизоддан очик-ойдин маълум бўлдики, Александр варварларнинг урф-одатини қабул қилиш кераклиги ҳақидаги ғоясини шунчаки таъкидлабгина қолмасдан, унга биринчи бўлиб ўзи амалий жавоб беради, сўғдиёналик гўзал Роксанага уйланиши бунинг ёркин исботи бўлди.

Грек ва Рим тарихий насрининг айрим саҳифаларида, Ўрта Осиёдаги турли хил қабилаларни умумий ном остида варварлар деб атаганликларининг гувоҳи бўламиз. Жумладан, Квинт Курций Руф «Александр Македонскийнинг тарихи»³, Арриан «Александрнинг юриши»⁴ асарларида Сўғдиёна ҳаётини тасвирлар экан, бу ердаги қабилаларни варварлар деб номлайди. Тарих фанлари доктори О.О. Крюгернинг таъкидлапгича, греклар ўзларидан бошқа ҳамма халқларни варварлар деб аташган⁵.

Тарих тадқиқотчилари В.Г. Борухович, И.Э. Фролов ҳам О.О. Крюгернинг варварларга берган юқоридаги изоҳига яқин фикрни айтиб, греклар грек тилида сўзлашмайдиганларни варварлар деб номлашган, дейди⁶. Худди мана шундай фикрни таникли тадқиқотчи Ф.Н. Арскийнинг илмий қарашларида ҳам учратамиз⁷.

Бундан кўриниб турибдики, варвар атамасини фақат ўрта осийликларга тегишли деб қарашимиз унчалик тўғри эмас. Чунки греклар грек тилида сўзлашмаган барча халқларни варварлар деб аташган. Мухими шундаки, ўша даврларда жуда кўплаб халқлар грек тилида сўзлашган. Улкан юнон давлати босиб олган ўлкаларда грек тили ва ёзувини жорий этган. Ҳатто

¹ Плутарх. Ўша асар, 430-бет.

² Ўша жойда.

³ Курций Руф. История Александра Македонского. Изд-во МГУ, 1963, 303—315-бетлар.

⁴ Арриан. Поход Александра. М-Л.: Изд-во АН, 1962, 143—149-бетлар.

⁵ Крюгер О.О. Краткий словарь имен и названий. Арриан. Поход Александра. М—Л.: Изд-во АН, 1962, 389-бет.

⁶ Ксенофонт. Киропедия, М.: «Наука», 1976, 296-бет.

⁷ Арский Ф.Н. Страбон. М.: «Мисль», 1978, 23-бет.

Александр ҳам ўттиз минг сўғдиёналик фарзандларга, грек тили ва маданиятини ўргатувчи махсус марказ ташкил этади¹. Александр истилосидан сўнг то арабларнинг босқинчилик давригача (эрамизнинг VII асригача) Ўрта Осиёда грек ёзуви мавжуд эди². Араблар Ўрта Осиёни босиб олгандан сўнг, улар миллий маданиятимизни, грек ёзуви ва маданияти намуналарини ҳам туб илдизи билан йўқ қилиб ташлашга қаттиқ киришдилар.

Эрамиздан аввалги 329—327 йилларда грек-македонларнинг ўрта осийликларга варварлар деб қараши турли хил маъно касб этади. Биринчиси, бу ердаги қабилаларни умумий ном остида варварлар деб атаган бўлсалар (бу шунчаки қабилла номига нисбатан берилган атама), иккинчидан, варвар сўзи тилга дахлдор бўлиб, греклар бошқа тилда сўзлашувчиларни варварлар деб атаганлар. Учинчидан, грек-македонлар осийликларга маълум даражада паст назар билан қараганлар.

Бу ердаги халқларни ваҳший ва маданиятга жаҳл билан қаровчилар деб тушунишган.

Варвар сўзи ўша даврларда ҳам грек-македонларнинг сўзлашув нутқида мавжуд эди. Варвар сўзининг луғавий маъноси римликлар тили билан айтганда, «ажнабий» демакдир. Ўша даврларда Рим улкан Эллин давлатига қарар эди. Грек-македон кўшинлари орасида жуда кўплаб римликлар бўлган. Римликлар ўрта осийликларни варварлар деб атаганликларининг асосий сабаби шудир.

«Русча-ўзбекча луғат»да таърифланишича, «Варварский, -ая, -ое.

1. Варварларга оид; Варвар(лар) ..., -ое племана, Варварлар қабилалари;
2. Варварларча, ёввойиларча, бадавийларча, ваҳшийна; -ое отношение к памятникам культуры, маданият ёдгорликларига ёввойиларча (ваҳшийларча) муносабат;
3. Шафқатсиз, бераҳм, ёвуз; -ое, оружие массового уничтожения людей — одамларни ёппасига қирадиган ёвуз қурол;
4. Жуда оддий, кўпол, дағал; не, приёми, жуда оддий (кўпол) усуллар.

Варварство — 1. Варварлик даври. 2. Ваҳшийлик, ёввойилик, бадавийлик, жохиллик, золимлик, жаҳолат-дахшат. 3. Маданий бойликларга ёввойиларча муносабат, маданиятсизлик.

Варвар: 1. Варвар (қадимги юнонларда ва римликларда: маданиятдан орқада қолган чет элликларга берилган); 2. Варвар, ваҳший, бадавий, маданият душмани; 3. Маданиятсиз одам, жохил, нодон, варвар³.

С. И. Ожеговнинг таърифича, варвар сўзи грек ва римликларга хос бўлиб, «ажнабий кишиларни менсимаслик, кўзга илмаслик, писанд

¹ Плутарх. Сравнительное жизнеописание. М.: Изд-во АН, 1963, 430-бет.

² Мсисаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. Т.: «Ўқитувчи» нашриёти, 1963, 34-бет.

³ Ўзбекча-русча луғат. Икки томлик, II том. Т.: Ўзбек энциклопедияси. 1983, 98—99-бетлар.

килмасликдир. Маданий бойликларга кўпол, вахшийларча муносабатда бўлишдир»¹.

Грек-македон боскинчилари ўрта осиеликларни варварлар, ёввойи, вахший кишилар деб атаганлар. Иккинчидан, ўрта осиеликларга паст назар билан қараганлар. Аслида, грек-македон боскиичилари золимлик ва жаҳолатни авжига чиқарган. Вахшийлик ва золимлик оловини алангалайтирган, шаҳарларни вайрон қилган, қишлоқларга ўт қўйган. Маданий бойликларимизни талаб, ўз юртларига олиб кетган. Холбуки, Ўрта Осиёдаги маданият греклар ва Рим маданиятидан қолишмас эди. Мустаҳкам деворлар билан ўралган мухташам шаҳарлар грек-македонларни лол қолдирганди. Ўрта Осиё ўша даврлардаёқ «шаҳарлар ўлкаси» деб ном олган.

Ўрта осиеликларнинг темирдан ясалган қурол-аслаҳалари, олтин идишлари жуда гўзал бўлган. Ўрта осиеликларнинг ғоявий-сиёсий тушунчалари ҳам юксак эди. Айниқса, ватанпарварлик ғоят улуғланган. Плутарх ҳам ўз асаридида ўрта осиеликлар маданиятини юксак баҳолайди.

Плутарх асаридида Филота ва Клит фожиаси билан боғлиқ воқеалар ҳаяжонли эпизодларда ифодаланган. Филота Парменионнинг ўғли, Парменион Филиппнинг энг яқин кишиси, Александрнинг эса энг кекса маслаҳатчиларидан эди. Александрнинг Осиёга юришини ҳам Парменион маслаҳат берганди. Унинг уч ўғли бўлиб, уларнинг иккитаси отасининг кўзи ўнгида жангда ҳалок бўлади. Кичик ўғил Филотани Александрнинг ўзи қурбон қилади. Бунинг сабаби, Дамашқда Доро бойликлари қўлга киритилгандан сўнг, Киликида жангда асир тушганларни Македон лагерига олиб келишади. Бу асир олинганлар орасида пианлик Антигона исмли аёл ҳам бор эди. Антигонанинг ҳусни-жамоли Филотанинг эгиборини ўзига тортади. Бу аёл билан шароб ичиб, кайфи ошиб қолади-да, ўзининг жангдаги кўрсатган жасоратларидан ҳикоялар айтиб мактанеди, Александрни камсити. Кунлардан бир кун Антигона Филота айтган гапларни ўзининг бир жазманига айтади. Бу гап айланиб Кратернинг қулоғига етиб келади. Кратер Антигонани чақиради-да, пинхона Александрнинг олдида олиб киради. Александр бўлган воқеани Антигонанинг оғзидан эшитиши, Филота билан алоқани узмаслик, бўлган гапдан ўзини пинхона-хабардор қилиб туришлигини тайинлайди.

Филота яна Антигона билан учрашишни давом эттириб, кайфи ошганда Александрни камситиб кўрсатишга уринади.

Шу вақт ичида бошқа бир македон, Халастр шаҳрилик Димн ўзининг яхши кўрган қизи Александрга қарши фитна тайёрлаётганини Никомахга айтади. Никомах бу воқеани акаси Кебалинга етказди. Кебалин Филотага

муҳим гапи борлигини айтиб, укаси иккаласини Александр ҳузурига киритишни сўрайди. Филота турли хил баҳоналар билан Александрнинг банд эканлигини айтади. Улар иккинчи марта келади. Бироқ Филота уларни Александрнинг ҳузурига қўймайди. Филотага нисбатан уларда шубҳа бўлгандан сўнг, бошқа бир кишига мурожаат қилади. Кебалин укаси билан Александрнинг олдида киргандан сўнг, аввал Димн ҳақида гапиради, кейин Филотага нисбатан қўнғилларида шубҳа борлигини маълум қилади. Александр Димнни ҳибсга олиш ҳақида буйруқ беради. Бироқ, Димн ҳибсга олиш учун келган жангчиларга қаршилиқ қилгани учун жангчилар уни ўлдириб қўяди. Димндан бошқа гувоҳлар билан ҳам Филотанинг фитнага аралашгани тасдиқланади. Ниҳоят, Филота ҳибсга олиниб, ўлимга маҳкум этилади¹. Шундан сўнг Александр Македонияга элчи жўнатиб, Филотанинг отаси Парменионни ҳам ўлдириш ҳақида буйруқ юборади. Шундан сўнг Александрнинг яқин кишилари ўртасида шубҳа нисбатан қўрқинчли шубҳа пайдо бўлади.

Шундан сўнг Плутарх асаридида Клит фожиаси билан боғлиқ эпизодлар бошланади. Клит фожиасидан уч кун аввал Александр қизиқ бир туш кўрган эди. Тушида «Клит Парменионнинг ўғиллари билан қора кийимда ўтирарди, уларнинг ҳаммаси ўлик ҳолда эди»².

Ҳар иккала асарда бу воқеалар шунчаки қуруқ баён тарзида эмас, балки кескин бадиий ситуациялар фонидида берилади. Филота фожиаси бошқа романларда берилмаган ёки қисқагина таъкидлаб ўтилган. Бу фожа эса Александр ҳақидаги деярли барча асарларда қайд қилинади. Плутарх ўз романида Клит фожиасининг қаерда содир бўлганлигини ҳам айтмайди. Квинт Курций Руф асаридида таъкидланишича, Клит ўша вақтда Мароканд ҳокими эди. Александр катта ишонч билдириб, ўзининг яқин кишиси Клитга энг катта ўлка—Сўғдиёна ҳокимлигини топширганди³.

Шундай қилиб, Плутархнинг «Александр» асари Ўрта Осиё ҳақида, қадимий Сўғдиёна тарихи ва бу ерларда бўлиб ўтган қизиқ-қизиқ воқеалар ҳақида анчагина маълумот беради. Бу асар она юртимизнинг, кадрдон элимизнинг, жонажон шаҳримиз, хаттоки қишлоқларимизнинг антик даврларидан ҳикоя қилувчи нодир адабиёт ёдгорликдир.

АРРИАН

Арриан — тўлиқ исми шарифи Квинт Энний Флавий Арриан бўлиб, у Кичик Осиёнинг Вифини деган жойида, тахминан эрамининг 90—95-йиллари орасида туғилиб, 175 йилда вафот этган. Вифинида асосан

¹ Плутарх. Ўша асар, 431-бет.

² Уша асар, 432-бет.

³ Квинт Курция Руф. История Александра Македонского. Изд-во МГУ, 1963, 307-бет.

¹ Ожегов С.И. Словарь русского языка. М.: Изд-во «Русский язык», 1983, 63-бет.

Рим ҳукмронлиги даврида келиб қолган греклар яшарди. Вифини ўша даврларда анча узоқ-узоқларга донғи кетган бадавлат ҳокимликлардан бири эди. Жугрофий шароити қулай, кўркамлиги ва табиий гўзаллиги билан мафтункор бўлган бу вилоятда ҳокимлар билан бирга ҳарбийлар ҳам яшарди. Шунинг учун ҳам бу ерда илм олиш учун қулай шароитлар мавжуд эди. Аҳоли икки тилда — грек ва латин тилларида сўзлашарди.

Айниқса, Никомидия шаҳри Арриан дунёқарашининг шаклланишида муҳим аҳамиятга эга бўлди. Бу шаҳар фақат Вифини вилоятигина эмас, балки улкан Рим давлати тарихида ҳам алоҳида ўрин тутган. Рим ўз ҳукмронлигини қўлга киритиш чоғида бу шаҳар мустаҳкам истехком ролини ҳам бажарган. Никомидияда илм-маърифат кишилари, замонасининг донишмандлари кўп бўлган. Рим ҳукмронлигига қарши бу вилоятда ва унинг маркази бўлган Никомидияда асосан латин тили ҳукмрон тил бўлса ҳам, аҳоли орасида грек тилида сўзлашиш одат тусига кирган. Юнонистоннинг улуғ сўз санъаткори Гомер асарларини ўқиш ва мутолаа қилиш, улкан юнон драматурглари Эсхил, Софокл, Эврипид асарларини сахнада томоша қилиш ҳар бир никомидияликни қизиқтирарди. Бундай қизғин адабий муҳит Аррианнинг эътиборини ўзигаторгади.

Арриан эрамизнинг 112—116 йилларида замонасининг атоқли файласуфи Эпиктет қўлида таҳсил олади.

Эпиктет фақат Вифини ёки Никомидиядагина эмас, балки Рим давлатида ҳам обрўга эга бўлиб, ҳатто, Грецияда ҳам танилган олимлардан бири эди.

Эпиктет эрамизнинг тахминан 50—133 йилларида яшаб ижод қилган. Ўша давр фалсафасини ривожлантириш борасида Эпиктетнинг хизмати ғоят салмоқлидир. У фалсафада антик даврларда донғи кетган юнонистонлик донишманд Сукротдан қолишмасди.

Арриан Эпиктет қўлида юнон тилидан таълим олади. Латин ва грек тилларини пухта ўрганади. Юнон ва Рим тарихига катта қизиқиш билан қарайди. Нотиклик санъати ва фалсафадан чуқур билим олади.

Маълумки, Сукрот каби Эпиктет фалсафаси ҳам бизгача асл ҳолида етиб келмаган. Сукротнинг фалсафасини унинг шогирди Ксенофонт (эрамизгача 430—355 йиллар) давом эттиргани каби, Арриан ҳам ўз устози фалсафасини кейинчалик ривожлантиради ва устози Эпиктетга содиқ қолади.

Сукрот фалсафаси билан Ксенофонт, Эпиктет фалсафаси билан Арриан ижоди орқали танишамиз. Арриан Ксенофонт ижодига ва у орқали Сукрот фалсафасига жуда катта қизиқиш билан қарайди. Ҳали таълим олиб юрган ёшлик чоғларидаёқ Ксенофонт ижодида кенг ўрин эгаллаган антик даврларга оид тарихий воқеалар, айниқса, Шарқ шаҳарлари таърифи унинг эътиборини беихтиёр ўзига тортади.

Аррианнинг ҳаётини Ксенофонт ҳаётига қиёс қилиш мумкин. Ксенофонт каби Арриан ҳам ҳарбий машғулотларни пухта ўрганади, нотиклик санъати ва фалсафани ривожлантиради.

Ксенофонт Сукрот ҳақида ёзгани каби, Арриан ҳам Эпиктет фаолиятига, ўз устозининг ижодиётига қизиқиш ва ҳурмат билан қарайди.

Унинг Эпиктет фалсафаси таъсирида ёзилган: «Эпиктет суҳбати», «Эпиктет илми бўйлаб ҳукмронлик» каби асарлари илмий-назарий фикрларга ниҳоятда бойдир. Бу асарларни ўқисак, фақатгина Эпиктет ижодининг назарий асослари билангина эмас, балки унинг шахсий ҳаёти билан ҳам яқиндан танишамиз.

Эпиктетнинг асли келиб чиқиши қўл бўлган. Шунинг учун ҳам у Римнинг қўлчилик жамияти тарихига ва унинг социал асосларига алоҳида эътибор билан қарайди. Ёшлигиданоқ этика ва фалсафа таълимини ривожлантириб, тезда мамлакатга донғи кетади. Номалум бир қўлнинг машхур бўлиб кетганидан саросимага тушган ва Рим ҳокимлигига тобе бўлган илм ахллари Эпиктетни турли хил йўллар билан камсита бошлайдилар. Ҳатто эрамизнинг биринчи асри охирларида бу улуг файласуфни Италиядан чиқариб юборишга муваффақбўладилар. Такдир тақозоси уни Никопол ва Эпир шаҳарларига етаклаб боради. Эпиктетнинг ҳаёт йўли ниҳоятда мураккаб кечади. У ўз бошидан ниҳоятда кўп қийинчиликларни ўтказади. Турмушда қарама-қаршилиқларга, тўқнашувларга дуч келади. Арриан ўз устози ва унинг таълимоти ҳақидаги «Эпиктет суҳбати», «Эпиктет илми бўйлаб ҳукмронлик» каби асарларини чоп этишга қизиқмади. Шундай бўлса-да, бу асарлар кейинчалик илм ахллариининг эътиборини ўзига тортди.

Албатта, Аррианнинг Эпиктет ҳақидаги асарлари билан Ксенофонтнинг Сукрот ҳақидаги асарларини ғоявий-бадиий жиҳатдан бир хил савияда, бир хил шаклда деб тушунмаслик керак. Тасвир жиҳатдан ҳам, шакл ва мазмун жиҳатдан ҳам бу асарлар бир-биридан фарқ қилади. Бу ҳолат «Сукрот ҳақида эсдаликлар» асарида кўзга яққолроқ ташланади. Арриан Ксенофонт ёки Сукрот ижодига нечоғли катта қизиқиш билан қарамасин, унинг ўз услуби, ўз тасвирлаш йўналиши борлиги сезилиб туради.

Ксенофонт, шунингдек, Платон ижодида ҳам Шарқ тасвири, унинг шаҳарлари тарихи кенг ўрин олган. Бундан кўришиб турибдики, Европа билан Осиё ўртасидаги боғланиш Эллинизм давридан илгари ҳам мавжуд бўлган. Бу нарса фақат тарихий талқинга эга бўлибгина қолмасдан, балки бадиий тасвирга ҳам олинган. Масалан, эрамиздан олдинги XIII—XII асрларда бўлиб ўтган Юнон-Троя уруши воқеалари тасвирланган Гомернинг «Цикл дostonлари»ни, айниқса «Илиада» ва «Одиссея»ни тилга олишимиз мумкин. Ёки Эсхилнинг «Эронийлар» тарихий

трагедиясини кўриб чиқишимиз мумкин. Бу асарларда Ғарб мамлакатлари билан Шарқ ўртасидаги алоқаларнинг бадиий тасвирини кузатамиз. Осиё мавзуи Ксенофонт ижодида алоҳида ўрин тутди. Ксенофонт ижоди Арриан дунёқарашининг ўсишигагина эмас, балки ижодининг ривожланишига ҳам катта таъсир этганлигини англаймиз. Арриан ўз ижодий изланишлари давомида Ксенофонт ижодига жуда кўп мартаба мурожаат этади ва унинг ижобий анъаналарини изчиллик билан ижодий давом эттиради.

Эпиктет фалсафасига кизиқиш Рим адабиётида асосан эрамизнинг II асрига келиб кучаяди. Мамлакатнинг қуйи табақа вакилларигина эмас, балки Рим императорлари ҳам Эпиктет фалсафасига ихлос билан қарай бошлади. Масалан, Рим императори Марк Аврелий Эпиктет фалсафасига ғоят юксак баҳо беради. Эпиктетнинг ижод дурдоналари асосан Арриан ижоди орқалигина бизгача етиб келган. Бироқ Арриан ўз устозининг бутун ижодини тўплаб, унинг фалсафий қарашларини изчил таҳлил қилиб бера олмади. Шундай бўлса ҳам у ўз устозига меҳр-муҳаббат билан қараганлиги, унинг илғор фикрларини давом эттирганлиги ва Эпиктет номини улуғлагани учун ҳам замондошлари ва кейинги авлод уни «янги Ксенофонт» деб атайдилар. Бу бежиз бўлмай, Аррианнинг ижоди кўп жиҳатдан Ксенофонтдан устун эканлигини кўрсатади.

Бунинг сабаби бор, албатта. Арриан замонасининг бадавлат хонадонларига мансуб бўлгани учун ҳам ёшлигиданок ҳарбий юришларга қизиқиш билан қарайди. Ҳарбий тактиканинг амалий ва назарий асосларини пухта ўрганади. Бу ҳаётий тажрибалар унинг кейинги давр ижодига ижобий таъсир кўрсатади. Арриан ижодида «Кора денгиз тасвири», «Кизил денгиз қирғоқлари бўйлаб саёҳат» асарлари алоҳида ўрин тутди. Бу асарлар ўзининг тарихий асоси, муҳим ҳарбий қимматга эга эканлиги жиҳатидангина эмас, балки бадиий тасвир жиҳатдан ҳам таҳсинга сазоворлиги билан ажралиб туради. Ҳақиқатан ҳам Арриан эрамизнинг 131 йилида императорнинг топириғига биноан Крраденгиз қирғоқлари бўйлаб экспедицияга юборилади. Саёҳат таассуротлари асосида яратилган бу асарлар Рим императорига жуда ёқиб қолиб, Аррианнинг мавқеини оширади. Аррианнинг кейинги ижоди Рим императорлиги ҳаёти билан боғлиқдир. Айниқса, «Кизил денгиз қирғоқлари бўйлаб саёҳат» асари араб ва ҳинд давлатлари тарихи билан боғлиқ бўлиб, бу асар Рим императорининг эътиборини ўзига тортади.

Рим императорлигида сенатор даражасига кўтарилганда Арриан эрамизнинг 116 йилида давлат ишлари юзасидан Грецияга боради. Бу императорлик делегациясига Авидия Нигрин раҳбарлик қиларди. Делегация аъзолари орасида Арриан ўзининг билимдонлиги ва дунёқарашининг кенглиги билан ажралиб турарди. Рим давлатининг чегараларига оид қимматли маълумотларни тўплаган. Арриан

императорлик таҳсинига сазовор бўлиб, «Императорнинг элчиси» деган фахрий ном олади. Арриан императорликнинг обрў-эътиборини қозонгандан сўнг эрамизнинг 121 — 124 йилларида императорликда элчи бўлиб ишлайди.

Рим императорлигининг ишончини тўла қозонган Арриан 131 — 137 йилларда Каппадокией вилоятига ҳоким этиб тайинланади. Каппадокией вилояти энг чекка ва нотинч вилоятлардан бири эди. Шунинг учун ҳам Рим императори унга катта ишонч билдириб, Аррианни мана шу вилоятга ҳоким қилиб юборди. Катта ҳарбий тактикага эга бўлган Арриан Каппадокией вилоятини ташқи душмандан химоя қилади. Аррианнинг чекка ўлкаларга қилган саёҳатлари, ҳарбий юришлари, сенатор ва элчи бўлиб ишлаган кезларидаги орттирган тажрибалари, ниҳоят, вилоят ҳокимлиги даражасига кўтарилиши шахсий ҳаётидагина эмас, балки ижодий фаолияти саҳифаларини ҳам бойитиб боради. Ҳарбий юришларга ниҳоятда қизиққонлиги, ўзи катта ҳарбий тажрибага эга бўлганлиги учун ҳам у ўзидан илгари ўтган саркардалар, машҳур лашкарбошилар, паҳлавон жангчилар ҳаётига, жанглар ва қиргин урушлар тарихига қизиқиш билан қарайди. Тарихий воқеалар ҳақида қимматли далилларни, зарур ҳужжатларни йиғади. Узок йиллар давомида Александр Македонскийнинг ҳаёти ва ҳарбий юришига оид маълумотларни тўплайди.

Ўша даврларда Александр Македонскийнинг ҳаётига ҳар бир римлик алоҳида қизиқиш билан қарарди. Рим императори ўз ҳукмронлигини тобора мустаҳкамлаб, Александр Македонскийдек ҳарбий юришлар қилишни орзу ҳам қилиб туради. Айниқса, Рим императори Траян (113—117 йиллар) ҳукмронлиги даврида Александр Македонский шахсига қизиқиш янада кучаяди. Траян ўзини Александр билан тенг баҳолайди. Кўп жиҳатдан ўзини ундан устун ҳам қўяди.

Римликлар Александр Македонский ҳақидаги тарихий китобларни қўлдан туширмай ўқишарди. Аррианнинг Александр Македонский ҳақидаги хикоялари императорга ҳам жуда ёқди.

Европаликларни антик даврларда Осиёнинг табиий гўзалликлари, жуғрофий кенгликлари, мухташам бинолари, урф-одатлари қизиқтириб келган. Бу узок ва бегона ўлкалар ҳақида ҳар бир грециялик ва римлик қизиқ-қизиқ хикоялар тинглашни ёқтирарди, албатта.

Александр Македонскийнинг Осиё бўйлаб ҳарбий юриши даврида грек-македон қўшинлари орасида римликлар ҳам бор эди. Ўша даврларда Рим давлати Юнон давлатига қарам эди. Македонлар, греклар, римликларнинг кўпгина бобокалонлари турли хил сабабларга қўра Ўрта Осиёда қолиб кетганди.

Рим императори Адриан (76—138) ҳам Александрнинг ҳарбий юришларини эътибор бериб қузатган, унинг тарихига оид асарларни

кўп ўқирди. Узоқ йиллар давомида у императорлик тахтини сақлаб қолди (117—138 йиллар). Адриан бир неча марта дахлар, кельтлар ва шарқлик кабилалар билан бўлган оғир жангларда Александрнинг ҳарбий тактикасини қўллайди. Бундай ҳарбий тактикани қайта ишлаб чиқиш, унинг назарий асосларини ва амалий моҳиятини бойитишни, бу ҳақда йирик асар езишни император 136 йилда Аррианга топширади. Арриан бу ишнинг уддасидан чиқиб, икки қисмдан иборат китоб ёзади. Бу китоб Адрианга жуда маъқул бўлади.

Адриан ҳокимлигининг сўнгги йилларида Арриан Римнинг давлат ва ҳарбий ишларидан четлаштирилади. Шундан сўнг у маҳаллий аҳамиятга эга бўлган кичик лавозимларда ишлайди. 147 йилда у Афинадаги кичик бир лавозимга тайинланади. Бу даврда у қизғин ижодий ишга берилади. Афинадаги адабий муҳит билан боғланади. Бироқ унинг Афинадаги ҳаёти бир оз қийинлашади. Шунинг учун ҳам у она шаҳри Никомидияга қайтиб келиб, ўша ерда ҳаёт кечира бошлайди.

Арриан ижодида «Ов ҳақида» асари муҳим аҳамият касб этади. Бу асарида у кельт кабиласининг овчилик тактикаси ҳақида ҳикоя қилади. Асар тарихий далилларга бой бўлибгина қолмасдан, «Аланлар тарихи» асари каби бадиий характерга ҳам эгадир. Бундан ташқари, Аррианнинг Тимолеон ва Дион ҳақидаги биографик характердаги асарлари бизгача етиб келмаган.

Аррианнинг ижодини синчиклаб ўргансак, биографик характерга эга бўлган асарларнинг кўплаб яратилганлигига гувоҳ бўламиз. Бу хилдаги асарларни яратиш Греция—Рим адабиётида анъанавий тусга кириб қолганди. Арриан ўзининг бир қатор тарихий-биографик асарлари, жумладан «Александрнинг юриши» мемуар типидagi асари билан бу жанр соҳасини янада бойитди.

Биографик жанр, грек-Рим адабиётининг антик даврларидаёқ кенг ривожланган эди. Мавзу кўлами хилма-хил бўлган қароқчилар ҳақидаги туркум асарлар ҳам бу даврда кўплаб яратилган. Мазкур мавзуга Арриан ҳам кўл уради. Уни кўпроқ қароқчи Тиллобор фаолиятига оид материаллар қизиқтиради.

Арриан ўзидан аввал ўтган биографик жанр усталарининг анъаналарини давом эттиради. Масалан, Эллинизм давригача Юнонистонда машҳур бўлган Феопомп ўзининг ҳақиқатгўй қароқчи образлари, Цицерон адолат тарафдорлари бўлган қароқчилар фаолиятини тасвирлаганиги билан айниқса халқ ўртасида машҳур эдилар. Арриан бу анъанани янги бир даврда, Рим императорлиги таъсирида давом эттиради. Муҳими шундаки, қароқчилар фаолияти тасвирлаган бу асарларда ҳақиқат ва адолат учун кураш ғояси илгари сурилади. Шунинг учун ҳам бу характердаги асарларни халқ севиб ўқирди. Дарҳақиқат, қароқчилар ҳақидаги асарлар дастлаб халқ оғзаки ижодида пайдо бўлган.

Кейинчалик бундай образлар ёзма адабиётга ҳам кўчади. Халқ яратган қароқчи образлари адолат учун курашади, фуқаро манфаатини кўзлайди. Шунинг учун ҳам Аррианнинг бу мавзудаги асари Рим фуқаролари ўртасида тезда овоза бўлади. Олимларнинг таъкидлашича, 136 йилда Аррианнинг давлат ва ҳарбий ишлардан четлаштирилишига сабаб ҳам унинг халқчил асарлар ёзганлигидир. У ўз асарларида адолат ва ҳақиқат учун курашувчи қароқчиларни ёқлаб чиққан эди.

Сукротнинг дунёқараши ҳам ана шундай халқчил характерга эга эди. Шунинг учун ҳам халқ ўзининг бу донишманд ҳомийси ҳақида ўнлаб, юзлаб ривоятлар яратган. Сукрот ҳозирги кунда ҳам европаликлар сингари Осиё халқи қалбида, уларнинг ўлмас ижодида яшаб келмоқда. Ўз навбатида, Эпиктет дунёқараши ҳам Сукротникидан қолишмасди. Фалсафий қарашлари бир-бирига жуда яқин бўлган бу икки улуғ донишманд ўзларининг илғор қарашлари билангина эмас, балки икки атоқли ёзувчиларни—Ксенофонт ва Аррианни тарбиялаб вояга етказганликлари учун ҳам кадрлидир. Сукрот ўзи ҳеч нарса ёзмаган бўлса ҳам, унинг фалсафаси юқорида таъкидланганидек Ксенофонт ижоди орқали бизгача етиб келди. Ксенофонт ўз устози Сукрот номини жаҳонга танитди. Эпиктет фалсафаси эса Арриан ижодининг ёрқин саҳифаларини безади. Ўз устозларига содиқ қолган икки шогирднинг ижоди ҳам шу тарзда халққа яқин бўлиб қолди. Шунинг учун Сукротни улуғлаган Ксенофонт ҳам, Эпиктетни улуғлаган Арриан ҳам устозлари сингари жаҳонга танилди. Аррианнинг ўнлаб ижод дурдоналари орасида «Александрнинг юриши» асари алоҳида ажралиб туради. Арриан номини жаҳон адабиётига олиб чиққан ҳам унинг мана шу асаридир.

«Александрнинг юриши»ни синчиклаб ўқиб чиксак, бу асар Ксенофонтнинг «Ўн мингчилар юриши» асарининг услубига жуда яқин турганлигини кўрамиз. Бу асарида Ксенофонт Кирнинг ҳарбий босқинчилик юришларини тасвирлаган. Ксенофонт билан Арриан ижоди ўртасида кўп жиҳатдан ўхшашлик мавжуд. Икки адибни қарийб тўрт аср бир-биридан ажратиб турган бўлса ҳам, уларнинг асарлари жанр хусусиятларига кўра ҳам, мавзу жиҳатдан ҳам бир-бирига яқин туради. Арриан Ксенофонт ижодига қайта-қайта мурожаат қилганлигини кўрамиз. Ксенофонтнинг тарихий воқеаларни тасвирлаш маҳорати, ижодий тажрибалари Арриан учун чинакам ижодий мактаб вазифасини ўтаган. Ксенофонтнинг ижодий мактаби таъсири остида, хусусан «Ўн мингчилар юриши» асарининг давоми сифатида Аррианнинг «Александрнинг юриши» асари дунёга келади.

Арриангача ҳам Александр ҳақида кўплаб асарлар яратилган. Бироқ Арриан яратган асар тарихий далилларнинг аниқлиги, воқеалар тасвирининг жонлилиги билан улардан сезиларли даражада ажралиб туради. Шунинг учун ҳам «Александрнинг юриши» асари Арриангача

яратилган Александр ҳақидаги асарлар ичида энг юксаги ва машхури бўлади. Арриан ўз асарининг кириш қисмида бу ҳақда тўхталиб, шундай таъкидлаб ўтади: «Александр ҳақида жуда кўп кишилар ёзган, аввал сиз уларнинг асарларини ўқинг-да, сўнгра менинг асаримга баҳо беринг». Ҳақиқатан ҳам Арриан асарининг Александр ҳақида яратилган ўзга асарлардан устун томони шундаки, бошқа муаллифлар бу мавзуда ёзувчи ёки тарихчи сифатида ёндошган бўлсалар, Арриан ҳарбий мутахассис, ҳатто саркарда сифатида қарайди. Ёзувчининг қалами ҳам бундан илгари яратилган ўнлаб биографик характердаги асарларнинг ёзилиши жараёнида анча чархланиб қолган эди. У бутун ижоди давомида тарихга мурожаат қилиб келди. Сенатор ва императорнинг элчиси (консул) лавозимларида ишлаб юрган кезларида бевосита давлат ишлари ва ҳарбий масалаларга тегишли муҳим воқеаларнинг гўёҳиди бўлган. Қизил денгиз ва Қора денгиз бўйлаб қилган сафарлари давомида Осиё тарихига қизикиши ҳам ана шунинг натижасидир.

Масаланинг яна бир муҳим томони шундаки, машхур файласуф, ўз даврининг донишманди Эпиктет илмини чуқур ўрганган Арриан Александрнинг ҳарбий юришига фалсафий нуқтаи назардан ёндошган бўлиши ҳам табиий.

Арриан Александр Македонскийнинг шахсига жуда катта масъулият билан ёндошади. Александрга улкан тарихий шахс сифатида қарайди. Узининг ўта мураккаб мавзуга қўл ураётганини ҳис этади. «Александр ҳали ўзининг ҳақиқий ёзувчисини топа олмаганлигини» алоҳида таъкидлайди.

Кир эса ўзининг моҳир ёзувчисини топа олган эди. Бу ёзувчи Ксенофонт эди. Александр-чи? Унинг ҳақиқий ёзувчиси ким? Арриан мана шундай шарафли номга сазовор бўлишни доимо орзу қиларди. Александр ҳарбий саркарда сифатида Кирдан устун туради. Шунинг учун ҳам Ксенофонт анъаналарини давом эттириш, унинг услубини шунчаки қўллаш билан чекланиб қолиш ҳам Арриан учун бир ёқламалик бўлур эди.

Александр ҳақида асар ёзиш Аррианни кўп йиллар ўйлантириб келди. Бу жумбоқни ечиш учун у узоқ йиллар ижодий изланди. Эпиктетнинг тарихий ҳикоялари ичида Александрга бағишланганлари ҳам кўп эди. Бундай ҳикояларни у устозидан берилиб, мароқ билан тингларди. Александрнинг Осиё бўйлаб қилган ҳарбий юришини фалсафий изохлаш Эпиктетни ҳам ўйлантириб юрган масалалардан бири эди. Бироқ бу ҳақда Эпиктет бирон сатр ҳам ёзиб қолдирмаган. Умуман, ўша даврлардаги улуғ донишмандларнинг қўпчилиги ўз фалсафасини, тарихий ёки илмий аҳамиятга эга бўлган қарашларини ёзиб қолдиришга у қадар қизиқмаган. Улар бор илмини авлодларга берганлар. Бундай одат ўша пайтларда деярли барча халқлар донишмандларига хос хусусият эди.

Сукротнинг номи ўрта осийликларга яқиндан таниш. Бу донишманд образини Ўрта Осиё халқларининг оғзаки ижодида кўплаб учратамиз. Бунга сабаб, Сукротнинг Александр Македонскийдан илгари яшаганлиги бўлса керак. Александр Македонский тарихчилари Сукротнинг фалсафасидан сройдаланган бўлишлари эҳтимолдан узоқ эмас.

Сукрот каби Эпиктетни ҳам тарихий воқеалар қизиқтирган, албатта. Уз устозидан сабоқ олиб юрган ёшлик йилларидаёқ Аррианда Александрни, унинг ҳарбий юришларини тасвирлашга иштиёқ кучайган эди. Аммо узоқ йиллар бу ҳақда ҳеч нарса ёзмади. Бундай оғир ва мураккаб мавзуга кўп йиллар қўл уришга журъат қилолмай юрган.

Арриан катта ҳаёт тажрибасига эга бўлгандан сўнг, тўплаган бой тарихий ва илмий материалларига асосланиб «Александрнинг юриши» китобини ёзишга киришади. Асар ёзишни узоқ йиллар кўнглига тугиб юрган, Александрнинг ҳаётига оид айрим қизиқарли эпизодларни илгари ҳам ёзишга улгурган бўлса-да, асосий ишни Римнинг давлат ва ҳарбий ишларидан четлаштирилгандан кейингина бошлади. Бу даврда Рим императори Адриан ўлдирилган эди. Арриан ўзининг она шахри Никомидияга келиб, анчадан буён ўзини қийнаб юрган кўнглидаги орзусини қоғозга туширишга аҳд қилади. Бундай бир озгина аввал, 2—3 йил мобайнида Афинада, сўнгра Македониянинг Александрия шаҳрида бўлиб, бу шаҳарларнинг жаҳонга машхур мухташам кутубхоналаридан Александрга оид маълумотларни тўплаган, ўз шахсий архивини анча бойитган эди. Маълумки, Филипп подшоҳидиги даврида алоҳида эътибор берилган, бироқ ундан илгари ҳам мавжуд бўлган Афина кутубхонаси, Александр даврига келиб жаҳондаги тенгсиз кутубхоналардан бирига айланганди. Сўнгра барча мамлакатлардан тўпланган маданий бойликлар, қўлёзмалар, адабиёт ва санъат асарлари, тарихий ёдгорликлар шахсан Александрнинг буйруғига биноан Александрия кутубхонасига келтирилди. Рим империяси кучайгандан сўнг Греция ва Македония каби кўпгина Эллин мамлакатлари бирин-кетин босиб олинади. Афина ва Александрия кутубхонасидаги бебаҳо адабий ёдгорликлар, илмий бойликлар Римга келтирилади. Бироқ Афина ва Александрия кутубхоналари аввалги доврўғини йўқотмайди. Ҳар бир илм аҳли бу кутубхоналарга келиб, ундан сабоқ олишни ўзлари учун фахр деб билишади. Жумладан, тақдир тақозосига кўра Римнинг давлат ва ҳарбий ишларидан четлаштирилгандан сўнг Афинага келиб кичик бир лавозимга эга бўлган Арриан ҳам мана шу кутубхонада сабоқ олишни давом эттиради.

Александр даврига келиб, Македония давлатининг мавқеи анча ошиб кетган эди. Афинадаги маданий бойликлар ҳам Александрия шаҳрига ташилди. Эрамиздан аввалги 332 йилда Александр асос солган бу игахарни, шоҳ Александр энг бой ва гўзал шаҳарга айлантираман, деб айтган эди. Александрия кутубхонасида у ҳақида ёзилган бадиий, илмий ва тарихий

асарлар жуда кўп эди. Шу билан бирга, Осиё тарихига оид, унинг шаҳар ва қишлоқларига тегишли, тоғ ва дарёлари ҳақидаги маълумотлар ҳам шу кутубхонада сақланарди. Александр босиб олган ўлкаларнинг харитаси, Осиё халқининг яшаш шароити, урф-одатларини ифодаловчи ноёб асарлар шу кутубхонада ўз ўқувчисини кутмоқда эди. «Мен Александр билан бирга харбий юришда бўлган кишилар ҳақида маълумот тўплашга киришдим», — дейди бир ўринда Арриан. Унинг, айниқса, Ҳиндистон ҳақидаги тўплаган маълумотлари гоят қимматлидир. «Мен Ҳиндистон донишмандларини қидирмоқдаман», дейди Арриан бошқа бир ўринда.

Афсуски, Аррианнинг кўпгина китоблари бизгача етиб келмаган. Фақат Аррианнинггина эмас, балки грек ва Рим адибларининг кўпгина асарлари ҳам турли хил сабабларга кўра йўқолиб кетган. Биргина Александрнинг ўлимидан сўнг у ҳақда турли хил даврларда юзлаб китоблар ёзилган. Афсуски, бу китоблардан айрим саҳифаларгина бизгача етиб келган. Агар мана шу китоблардан ўнтаси тўлиғича сақланиб қолинганда эди, Ўрта Осиёнинг, жумладан, ҳозирги Ўзбекистоннинг антик даврларига оид кўпгина қимматли далилларга эга бўлардик.

Бундай нодир асарларни ўқиш Аррианга насиб этган. У ўзининг «Александрнинг юриши» асарида Ўрта Осиё, жумладан бугунги Ўзбекистон худудида яшовчи қабилалар, бу ернинг жуғрофий шароити, шаҳарларининг номи, табиат манзараларини шундай аниқ ҳикоя қиладики, худди бу ерларни у ўз кўзи билан кўргандек тасвирлайди. Гўё Арриан Ўрта Осиёда, жумладан, Ўзбекистонимизда бўлгандек. Бу асар бизга Ўзбекистоннинг антик даврларига оид қимматли маълумотларни беради.

Аррианнинг «Вифини тарихи» деб номланувчи 8 китобдан иборат йирик асарлари мажмуаси ҳам бизгача етиб келмаган. Бу мажмуада Арриан ўзи туғилиб ўсган она юрти Вифини ҳақида ҳикоя қилган эди. Унда эраמידан аввалги 75 йилгача бўлган давр ўз ифодасини топганди. Бу давр шох Никомац III ҳукмронлиги даврига тўғри келади.

Бундан ташқари, Арриан «Парфян тарихи» номли 17 китобдан иборат асар ёзади. Бу асарлар мажмуасида эса, Парфян урушигача бўлган давр, Траян (113—117 йиллар) салтанати билан боғлиқ воқеалар тасвирланади. Афсуски, бу асар ҳам бизгача етиб келмаган. Бу асарларнинг қачон ёзилгани, унда ҳикоя қилинган воқеаларнинг характери, бадиий тасвир воситалари ҳақида ҳам, табиийки, аниқ бир маълумотга эга эмасмиз.

«АЛЕКСАНДРНИНГ ЮРИШИ»

Арриан асарининг иккита китоби — учинчи ва тўртинчи китоблари Ўрта Осиё тарихига бағишланган. Учинчи китоб 30 бобдан ташкил топган.

Учинчи китобнинг 28-бобидан бошлаб Ўрта Осиё тарихининг ўзига хос тасвири келтирилади.

«Александр Окс дарёси қирғоғига келди»¹, дейди муаллиф. Бунгача бўлган бобларда Александрнинг Эронга қилган юриши, Эрон шоҳи Доро устидан ғалаба қозониши ҳикоя қилинади. Эрон шоҳи енгилгандан сўнг, у Кавказ тоғларига қараб қочади. Александр уни изма-из таъқиб этиб келаверади. Таъқиб бир неча кун давом этади. Доро Кавказ тоғларига яширинмоқчи бўлади. Бироқ Бесс Эрон шохининг энг яқин кишиси бўлишига қарамасдан, Дорони ўлдириб, бойликларини олиб, Ўрта Осиёга қараб қочади. Александр Доронинг ўлигини топгач, жасадни Шарқ удумига кўра иззат-эҳтиром билан дафн этишни буюради-да, ўзи Бесснинг изидан кетади. Бир неча вақт Кавказда бўлиб, у ерда «шаҳар куради ва унга Александрия деб ном беради»².

«Окс дарёси ҳозирги Амударёнинг қадимги номидир. Бу дарё ҳинд дарёларини ҳисобга олмаганда, Осиёдаги энг катта дарёлардан бири эди»³, — дейилади асарда. Александр Окс дарёсидан кечиб ўтишга ҳаракат қилади. Бироқ дарё жуда кенг эди, ундан кечиб ўтиш мумкин эмасди. Дарёнинг кенглиги 6 стадий (1 стадий—грек ўлчовида 184 метру 98 сантиметрга тўғри келади). Шу билан бирга, дарё анча чуқур эди. Бу дарёга қулай кўприк қуриш учун узоқдан ёғоч олиб келишга тўғри келарди. Дарёга кўприк қуриш анча узоқ вақтни талаб этарди. Шунинг учун Александр теридан қайикка ўхшаш сув ўтмайдиган мослама ясашни буюради. Териларни ўсимликларнинг қуруқ пояси билан тикдиради (бундай ўсимликнинг номини муаллиф тилга олмайди. Эҳтимол у камиш бўлса керак. Чунки дарё бўйларига камиш ўсади). Шундай қилиб, Александр қўшинлари Окс (Аму) дарёсидан беш кун давомида ўтиб олади.

«Дарёдан ўтолмаган урушга яроқсиз, кекса кишиларни Александр уйларига жўнатиб юборади. Ўз ихтиёрлари билан Александр қўшинларини тарк этиб, ўз юртларига кетмоқчи бўлган фессалияликларга ҳам рухсат беради»⁴. Шу воқеалар билан боғлиқ эпизодларга эътибор берсак, Александр дастлаб Ўрта Осиёни жангу жадалларсиз, осонгина қўлга қиритиш ниятида бўлган.

Александр Окс дарёсидан ўтгандан сўнг, Сўғдиёна — ҳозирги Ўзбекистон томон шошилади. Чунки бу ерда Бесс катта қўшин билан Александрга қарши куч тўплайпти, деган хабар тарқалади. Шу вақт Спитамен билан Датаферндан Александрга чопар келиб, агар кичик

¹ Арриан. Поход Александра. М.-Л.: Изд-во АН, 1962, 130-бет (Бундан кейинги манбалар ҳам шу асардан олинади).

² Уша асар, 129-бет.

³ Уша асар, 130-бет.

⁴ Уша асар, 130-бет.

бир отряд юборилса, Бессни ушлаб беришлигини билдиради. Бу хабарни эшитгандан сўнг Александр отрядга Лагонинг ўғли Птолемейни бош қилиб, Спитамен билан Датаферн хузурига юборади. Бу отряд жуда яхши куролланган, сараланган жангчилардан иборат эди.

Бактрия ва Сўғдиёнанинг хокими бўлган Бесс аслида Ахмонийлар сулоласидан бўлган. Доро Шни ўлдиргандан сўнг у ўзини шоҳ деб эълон қилади. Ахмонийлар, сўғдиёналиклар Бессни тутиб беришга қарор қиладилар.

Птолемей 10 кунлик йўлни тўрт кунда босиб ўтиб, Спитамен тунаган лагерь яқинига келади. Пиёда аскарларга юришни давом эттиришни буюриб, ўзи отлик аскарлар билан Бесс жойлашган қишлоққа яқинлашади. Спитамен Бессни ўз қўли билан душманга тутиб беришни ор билиб, Птолемейга Бесс жойлашган қўрғонни кўрсатиб, ўзи Сўғдиёнанинг ичкарисига қараб кетади. Птолемей Бесс жойлашган қўрғонни ўраб олиб (қўрғон девор билан ўралган, унинг махсус дарвозаси бор эди), унинг кўрикчиларига агар Бессни тутиб беришса, уларга тегмасликка ваъда қилади. Шундан сўнг қўрғоннинг дарвозаси очилади, жангу жадалсиз тинч йўл билан улар Бессни асир олишиб, яна Александр хузурига қайтишади. Александр ўз подшоҳи Дорога хиёнат қилган Бессдан нафратланади. Шунинг учун ҳам Птолемейга «Бессни яланғоч қилиб, кўчанинг ўнг томонига боғлаб қўйишни буюради. Шармандаларча қип-яланғоч турган Бесснинг ёнидан Александрнинг бутун қўшинлари саф тортиб ўтади»¹.

Мана шу эпизоддан ҳам кўриниб турибдики, Александрнинг Бессни шундай шармандали ҳолга қўйиши ва қўшинига намойиш этиши билан муҳим бир масалага ишора қилинапти.

Биринчидан, кимда-ким хиёнат йўлига қадам қўйса — жазоси шу, шармандали ўлим, демоқчи бўлса, иккинчидан, ўз жангчиларига ҳам катта сабоқ бермоқда.

Маълумки, бундан илгариги даврларда Эрон шоҳи Кир, сўнгра Доро Ўрта Осиёга тез-тез ҳужум қилиб, бу ердаги тарқоқ қабилаларни босиб олганди.

Эрон шоҳлари Доро ва Кир VI—V асрларда яшаб ўтган. Бу ҳақда грек ёзувчиси Ксенофонтнинг «Киропедия», Плутархнинг «Артакрикс» асарларини ўқиб, кенг маълумот оламиз. Александр давридаги Эрон шоҳи Доро эса бошқа тарихий шахс. Икки Эрон шоҳлари Доролар ўртасида қарийб икки асрлик давр оралиғи бор. Иккала Доро ҳам улкан Ахмонийлар давлатининг подшоҳи эди. Шунингдек, улар ўзларини Сўғдиёнанинг ҳам подшоҳи деб ҳисобларди. Сўғдиёна ҳам Ахмонийлар давлатига қараган. Подшоҳлик ўша вақтларда улуғланган. Бесс ўз подшоҳи

Дорога хиёнат қилгани учун ҳам Спитамен ундан нафратланади. Иккинчи томондан, Спитамен Александрнинг Бессни таъқиб этиб келаётганини сезиб, башарти Бессни тутиб берсам Александр скифлар ерига келмаслиги мумкин, деган фикрга боради. Романда Спитамен жойлашган қўрғоннинг номи айтилмаган. Птолемейнинг Амударёдан кейин ўн кунлик йўлни тўрт кунда босиб ўтиб, қўрғонга етиб келиши, бу қўрғоннинг Самарқандга яқинроқ жойда бўлганлигидан далолат беради.

Биз бу ўринда асарда тасвирланган воқеаларни сўзма-сўз келтириб ўтирмасдан, унга ўз муносабатимизни билдиришга ҳаракат қиламиз. Юкоридаги эпизоддан кўриниб турибдики, қадим замонларда ҳам соткинларнинг тақдири шармандали ҳолда яқун топган. Антик даврлардаёқ халқимиз соткинларга аёвсиз муносабатда бўлган. Сотқинни нафақат оддий фуқаро, ҳатто подшоҳлар ҳам кечирмаган. Бесс каби хиёнаткорлар ўша замонларда ҳам учраб турган. Бесснинг сотқинлиги билан боғлиқ эпизодларни Арриан бекорга қаламга гўлмаган.

Юкоридаги воқеаларга диққат билан эътибор берсак, Арриан шу эпизоддаёқ тўрт образнинг характерини тасвирляпти. Александр, Птолемей, Бесс ва Спитамен образлари. Александр катъий фикрли, шафқатсиз, Птолемей ўз шоҳига садоқатли. Бесс сотқин, лекин Спитамен-чи? Бу ўринда қизиқ бир ифодага дуч келамиз. Бесс ҳар қанча сотқин бўлмасин, ҳар қанча нафратга лойиқ бўлмасин, Спитамен уни ўз қўли билан тутиб бермайди. Аррианнинг таъкидлашича, «Бессни ўз қўли билан тутиб беришдан Спитамен ор қилади»¹. Мана, Арриан романининг нозик, ўзига хос тасвири. Спитамен ўз қўли билан Бессни тутиб, Александрга топшириши мумкин эди. Ёки бўлмаса, ўзининг хос кишилари орқали Бесснинг қўл-оёқларини кишанлаб, Александрга юбориши ҳам мумкин эди, Бирок, Спитаменнинг бундай қилишига номуси йўл қўймайди. Душмани олдида эгилишни хохламайди. Бесс Спитаменнинг қароргоҳига бошпана қидириб келади. Спитаменни ўзига яқин олади. Спитамен-чи? Бесс ҳар қанча яқин бўлмасин, бундай сотқинга Спитамен мард ва жасур ўғлон сифатида шафқатсиз, она Ватанига бостириб келаётган ёвга эса тиз чўкишни, она юртининг душман оёғи остида топталишини сира-сира хохламайди. Асарни ўқиб, антик даврлардаёқ халқимиз сотқин ва хоинларга нисбатан шафқатсиз бўлган, уларни энг оғир жазога ҳукм этган, деган тушунча пайдо бўлади. Ўша даврдаёқ Спитамен каби ҳалол, покиза инсонлар кўп бўлганлигига яна бир бор ишонч ҳосил қиламиз.

Аррианнинг тарихий хизмати шундаки, асардаги воқеалар тасвирига у ҳақиқий ижодкор кўзи билан қарайди. Тарихий ҳақиқатни бўямасдан кўрсатишга ҳаракат қилади. Бундан илгариги эпизодларда, жумладан,

¹ Ўша асар, 131-бет.

¹ Ўша асар, 131-бет.

Эрон шоҳи Доро билан бўлган жанг тасвирларида ҳам адиб ўзининг мана шу позициясида қолади. Дорога нисбатан сўғдиёналикларнинг нафрат ўти кучли. Чунки у македонлар билан бўлган урушгача Сўғдиёна ерларини босиб олиб, бойликларимизни талаб, одамларимизни қул қилиб олиб кетган эди. Эронликлар билан македонлар ўртасида бўлиб ўтган қирғин жангларда минг-минглаб сўғдиёналиклар ҳам қатнашиб, уларнинг кўплари қурбон бўлган эди. Доро конхўр, Доро ёвуз, Доро мол-дунё, дуру жавохирларга хирс қўйган шоҳ. Аммо у сотқин эмасди. Осиёга бостириб келган ёвга қарши бир неча йиллар давомида курашади. Асарда Доро шоҳ бўлса ҳам ўз ватанига содиқ қолади. Александр бир неча марта катта-катта ваъдалар бериб, ундан таслим бўлишни таклиф қилганда ҳам Доро унамайди. Греklar билан эронийлар ўртасида уруш узоқ вақт давом этади. Хатто Доронинг онаси, хотини, ўғил ва кизи Александр қўлига асир тушганда ҳам Доро душманга тиз чўкишни хоҳламайди. Ўз юртига сотқинлик қилишни истамайди. Душманга қарши кураш режасидан қайтмайди. Арриан бу ўринда Доронинг қилмишидан нафратланиши ва уни ҳақорат қилиши ҳам мумкин эди. Бироқ адиб хамиша воқеага реал ёндашишга ҳаракат қилган.

Ўз навбатида, ёзувчи Александрнинг характери ни ёрқин бўёқларда очиб беради. Босқинчилик Александрнинг қонида бор эди. Отаси Филипп Ининг бутун умри жангу жадалларда ўтган. Ёзувчи Александрни босқинчи, шу билан бирга, танги ва мард саркарда образи сифатида тасвирлайди. У Доронинг онаси, хотини ва фарзандларига озор етказмайди. Ўғлини энг билимдон, донишманд кишилар қўлига топшириб, сабоқ беришни лозим топади.

Доронинг кизига уйланишни кўпгина яқин кишилар Александрга таклиф этади. Бироқ Александр уларнинг бу таклифини рад қилади. Доронинг оиласига яхшилик қилишга интилади. Оиласи асир тушиб қолганини эшитиб, Доро Александрга иккита мактуб йўллайди.

Мана шу тасвирлар Арриан романида ғоят объектив ифодаланган.

Александр ўзининг энг ашаддий душманига нисбатан шафқат қилади, жанг майдонини мардлик ва матонат майдони деб билади. Ўлимидан сўнг шоҳни Эрон урф-одатига кўра дафн этса, Бессни шафқатсиз равишда жазолайди. Уни шармандали ҳолда яланғоч қилиб, Эронга олиб келади-да ўлимга маҳкум этади. Ўлими олдидан қўли, бурни ва оёқларини кесиб, қийнайди.

Токи инсоният бундай сотқинлик йўлига қайта қадам босмасин, деган рамзий маъно бор бунда. Бессни бутун эронликлар ва кўшин олдидан жазолайдилар.

Биз Арриан китобида ҳозирги Ўзбекистон ҳудудининг антик даврлари, қадим Сўғдиёна тасвирланган воқеалар йўналишига асосий диққатни жалб қилмоқдамиз.

Александр Бессни қўлга туширгандан сўнг маҳаллий аҳолидан кўплаб отлар йиғиб, Сўғдиёнанинг марказий шаҳри Мароканд томон йўл олади. Ўз кўшинлари билан эрамиздан аввалги 329 йилнинг баҳорида Сўғдиёнага кириб келади. У Хиндиқуш тоғларидан ўтаётганда жуда қийналади. Бироқ китобнинг мана шу ўрнида айрим чалқаш тасвирлар ҳам борки, таҳлил жараёнида бирмунча қийинчиликлар туғдиради.

Марокандга томон келаётганда Александр кўшинлари варварларнинг қаршилигига дуч келади. Варварлар 30 мингдан зиёдроқ эди. Улар Александр кўшинларини анча шошириб қўяди. Хатто македонларни орқага қайтаришга муваффақ бўладилар, сўнгра ўзлари баланд тоғ чўққиси томон чекинади. Александр куч тўплаб қуролли, сараланган армияси билан тоғтомон ҳужумни давом эттиради. Варварларнинг қаттиқ қаршилигига қарамасдан, Александр уларни енғади. Икки ўртада шиддатли жанг боради. «Варварлар томонидан отилган ёй Александрнинг ўнг курагига келиб тегади. Ёй Александрнинг курак суягига бориб етган эди. Тоғ чўққисига чиқиб олган варварларнинг кўпчилиги пастликка томон улоктирилади»¹.

Мухими шундаки, Александр Сўғдиёнани осонгина қўлга киритаман, бу ердаги тарқоқ қабилалар менга қаршилик қилмасдан таслим бўлади, деб ўйлаган эди. Варварларнинг бундай қаттиқ қаршилик кўрсатиши Александр учун қутилмаган бир ҳодиса эди.

Арриан варварларнинг ҳужумини тасвирлаш орқали Сўғдиёна элидаги қабилаларнинг ватанпарварлигини кўрсатишга ҳаракат қилади. Бошқа эллардаги кўпгина халқлар қаршиликсиз ўз ихтиёрлари билан таслим бўлганлар. Сўғдиёналиклар эса Александр билан бир неча бор жанг қилади. Юртига бостириб келаётган ёвни қайтариш учун курашади. Мана шу биринчи ҳужумдаёқ Александр кўшинлари анча талафот кўрган эди, унинг ўзи биринчи марта сўғдиёналиклар томонидан яраланади. Арриан асарида ватанпарварлик ғояси илгари сурилади. Сўғдиёнада яшовчи элатларнинг мардлиги, ботирлиги, жасурлиги ўзига хос равишда кўтаринки руҳда тасвирланади.

Тарихий воқеликка бундай холисона ёндошиш, ёзувчининг ҳалоллигини, покиза инсон бўлганлигини исботлайди. Арриан мана шундай ёзувчилик бурчига охиригача содиқ қолади. Кўпгина ёзувчиларнинг ижодини олиб қарасак, Александрнинг босқинчилик сиёсати кўқларга кўтарилиб мақталганини, сўғдиёналикларнинг ўз ватанини химоя қилишларини ваҳшийлик, ёввойилик деб тасвирлашгача

бориб етганини кўрамиз. Арриан эса вокеаларнинг тафсилотини тўғри баён қилишга ҳаракат қилади.

Варварларнинг енгилиши ва Александрнинг яраланиши билан романнинг учинчи китоби яқунланади.

Асарнинг тўртинчи китоби Александрнинг Танаис¹ дарёси ёқасига келиши, дарё бўйига шаҳар қуриш ва унга Александр² деб ном бериши билан бошланади. Бу шаҳарнинг келажакда янада тараққий этишига Александр ишонди. Иккинчи томондан у скифларнинг ҳужумидан сақловчи мустаҳкам қўрғон бўлишини назардатутган. Страбон ҳам ўзининг «География» асарида Александр Танаис дарёси бўйига келмаганлиги ва у ердаги қабилалар билан жанг қилмаганлигини таъкидлайди³.

Кўп ўтмасдан «яқин атрофда яшовчи варварлар, бу янги қурилган шаҳарга ҳужум қилиб, македониялик аскарлар гарнизонини ўраб олади. Бу қўзғолонда кўплаб скифлар иштирок этган эди. Улар орасида Бессни тутиб берган одамлар бор эди»⁴.

Демак, варварлар деб номланувчи ватанпарварлар орасида сак, скиф қабилалари ҳам бўлган. Бессни тутиб беришда Спитамен билан Датаферн қатнашгани шундай ҳулоса чиқаришга асос бўлади. Ёзувчининг ғоявий позициясининг юксаклиги шундаки, Сўғдиёнада яшовчи қабилалар тарқок бўлган, деган қарашга чек қўяди. Александр кўшинларига дарё ёқасида қилинган ҳужум бу ердаги турли қабилаларнинг бирлигини, ўзаро иноклигини исботлайди. Ёзувчининг таъкидлашича, «варварларнинг бу қўзғолонида сўғдиёналиклар ҳам бор эди»⁵.

Бундай қайта-қайта қилинган ҳужумлар Александрни дастлаб шошириб қўяди. Айниқса, варварлар, сўғдиёналиклар ва бошқа элатларнинг бирлашганини эшитган Александр куч тўплаб, зудлик билан харбий юришни давом эттиради.

Пиёда аскарларга баланд нарвонлар тайёрлашни буюриб, ўзи отлик аскарлар билан Ғазо шаҳри томон юради. Александрнинг мақсади, Ғазо шаҳрида тўпланган варварларнинг катта қўшинига зарба бериш эди. Бироқ варварлар Ғазо шаҳрини ташлаб, алақачон яқин орадаги етти шаҳарга жойлашиб олган эди.

Шундай қилиб, «икки кун ичида Александр кўшинлари етти шаҳардан бештасини қўлга киритади. Олтинчи шаҳар улардан энг каттаси

¹ Танаис — Дон дарёси.

² Александрия шаҳри — Танаис (Дон) дарёси ёқасига эмас, Яксарт (Сир) дарёси ёқасига, Хўжанд шаҳрига яқин жойда, Бекобод тарафда қурилганлиги маълумдир.

³ Страбон. История в семнадцати книгах. Кн. седьмая. 52Кбет.

⁴ Александрнинг юриши, 333-бет.

⁵ Ўша асар, 133-бет.

бўлиб, у Кир шаҳри деб номланган эди. Бу шаҳар Кир томонидан қурилганлиги учун Киропиль (Кирополь) деб аталади»¹.

Китобда тасвирланишича, Киропиль шаҳри қўлга киритиш ниҳоятда қийин бўлган. Ниҳоят, шаҳар ўртасидан ўтувчи дарё Александрнинг диққатини ўзига тортади. Баҳор ва ёз ойларида бу дарё қор ва сел сувлари билан тўлиб оқса, ҳозир эса жуда саёз бўлиб қолган эди. Мана шу дарёнинг ўзани орқали шаҳарга кириб олиш мумкин. Шаҳар химоячиларининг бутун диққат-эътибори ташқарида — қалъа деворларига, махсус машинада отилаётган улкан тошларда эди. Александр ўз кўшинларининг бир қисми билан орқа томондан дарё ўзани орқали шаҳарга кириб олади. Шаҳар ичкарасида жанг бошланади.

Тошдан ясалган қурол Александрнинг боши ва бўйинини яралайди. Жароҳат Александрни анча довдиратиб қўяди. Шох бўйинини ушлаганча ҳушидан кетади.

Кратер ва бошқа кўшин бошлиқлари камондан отилган ўқдан ҳалок бўлади. Босқинчилардан кўп киши яраланади. Икки ўртада шиддатли жанг чоғида шаҳар химоячиларидан 8000 га яқин киши ҳалок бўлади. 15 мингга яқин химоячилар шаҳар ичкарасидаги қалъага кириб олади. Александр уларни бир кун давомида ўраб туради. Ниҳоят химоячилар сув танкислиги туфайли таслим бўладилар.

Бу Александрнинг иккинчи марта яраланиши эди. Бу яра унга анча азоб беради.

Александрнинг махсус тош отадиган машинаси ҳақидаги тасвир Арриан романида бир неча эпизодларда қайд этиб ўтилади.

Бундай машинанинг яратилиши эрамиздан илгари IV— III асрлардаёқ Грецияда илм-фаннинг ниҳоятда ривожланганлигидан далолат беради. Афина шаҳри илм-фаннинг қадимий ўчоғи бўлган. Гомернинг «Цикл дostonлари» эрамиздан илгариги VIII—VII асрларнинг нодир намунаси. Буюк сўз санъаткорининг бизгача етиб келган «Илиада», «Одиссея» дostonлари жаҳон маданиятининг илк ўчоғи бўлган Юнонистонда илм-фан анча тараққий этганлигидан дарак беради.

Жаҳон адабиётида илк бор трагедия жанрини бошлаб берган ва унинг гултожиги айланган Эсхил, Софокл, Эврипид ҳам мана шу грек адабиётининг, Афанининг улуғ адибларидан эди. «Комедиянинг отаси» деб ном олган Аристофон комедиялари ҳам мана шу адабий муҳит маҳсулидир. Улуғ донишмандлари Сукрот, Аристотель номлари ўрта осиеликларга қадим-қадимдан таниш бўлиб, илм-фаннинг ривожланишига бу алломалар жуда катта таъсир кўрсатган эди.

Ҳақиқатан ҳам қадимги Грецияда фақат адабиёт ва санъатгина эмас, балки илм-фан ҳам тараққий этган эди. Кўпгина фанларнинг тарихи

¹ Ўша асар, 134-бет.

Афина шахрига бориб такалади. Маълумки, адабиёт ва санъат тараққий этган жойда илм-фан ҳам ривожланади.

Александрнинг тошотар машинаси ўша даврдаёқ Осиё мамлакатларига маълум ва машхур бўлади. Хитойликлар Александр билан урушмаслик тўғрисида аҳднома тузиб, унга кўпдан-кўп ёрликлар, беҳисоб мол-дунёлар бериб, ниҳоят бу машинани ҳам қўлга киритган эди.

Эрамиздан илгариги IV—III асрларда Осиёдаги тараққий этган мамлакатлардан бири бўлган Хитой бу машинани кейинчалик ўз шароитига мослаштириб, қайта ишлаб чиқаради. Чунки, Хитой ҳам ўша даврларда Осиёдаги ҳар томонлама ривожланган мамлакатлардан бири бўлиб, илм-фаннинг юксаклиги жиҳатидан Афинадан қолишмасди. Европада Греция, Осиёда Хитой илм-фаннинг энг қадимги ўчоқларидан бири бўлган. Бу машина эрамиздан илгариги IV—III асрлардан то эрамизнинг XIII асригача ҳам инсоният учун ниҳоятда хавфли эди. Унинг хавфи ўша даврлар учун ўз даврига нисбатан олиб қарайдиган бўлсак, ҳозирги атом бомбасининг хавфи билан баробар эди. Ҳозирги кунда атом бомбаси инсоният бошига киргин келтирувчи хавфли офат бўлса, қадимги даврларда Александрнинг машинаси ҳам шунчалик хавфли эди.

Хитойликлардан бу машинани Чингизхон тортиб олиб, Осиё ва Европадаги бир қанча мамлакатларни ишғол этади. Чингизхоннинг тошотар машинаси ҳақидаги жонли тасвирни бадий адабиётда В. Яннинг «Чингизхон», «Ботухон», «Сўнги денгизгача» романларида учратамиз. Кейинчалик бу машинадан Амир Темур ҳам ўрни келганда фойдаланган. Бу ҳақда С. Бородин ўзининг «Самарқанд осмонида юлдузлар» романида тўхтаб ўтган.

Бундан кўринадики, юнонларнинг Сукрот, Платон, Аристотель каби донишмандлари, улар ҳақидаги фалсафий мазмундаги ҳикоялар, уларнинг илгор фикрлари билан бирга, инсоният бошига киргин келтирувчи ҳарбий мақсадларда ишлатиладиган машиналари ҳам Осиёга ўша даврдаёқ етиб келган эди.

Александр Македонскийнинг мана шу машинаси бўлмаганда унинг Ўрта Осиёни ишғол этиши қийин эди. Чунки Арриан романида тасвирланганидек, Сўғдиёнадаги деярли ҳамма шаҳарлар хатто айрим қишлоқлар ҳам мустаҳкам девор билан ўралган. Бу деворлардан тошотар машинасиз Александрнинг ўтиши амри маҳол эди. Арриан романида тасвирланган Киропиль шахри ҳам Эрон шоҳи Кир томонидан шундай мустаҳкам қурилган. Бу мустаҳкам девор билан ўралган шаҳарни ёй, найза ёки қилич каби оддий қуроллар билан қўлга киритиш мумкин бўлмаган.

Ўша даврларда ва ундан илгари ҳам, Рим ҳукмронлигига Европадаги гуллаб-яшнаган шаҳарлардан бири бўлган Афинада ишлаб чиқилган бу машина Европанинг ғарбий мамлакатларига нисбатан ҳам Осиёга тезроқ етиб келди.

Француз халқининг қаҳрамонлик эпоси «Ролланд ҳақида қўшиқ»да тасвирланишича, Испаниянинг Сарагач шахри баланд ва қалин девор билан ўралган эди. Беҳисоб қўшин билан Сарагач шахрига бостириб келган француз қаҳрамони Ролланд бир неча ой шаҳарни камал қилади, бироқ унинг ичига киришнинг ҳеч иложини тополмайди. Абдурахмон бошлиқ сарагачликлар шаҳарни мардонавор химоя қиладилар.

Француз халқ эпоси бўлган «Ролланд ҳақида қўшиқ» ҳам тарихий асосга эга. Франция қироли Карл катта кучга эга эди. Бироқ унда афиналиклар аллақачон эрамиздан IV аср илгари яратган тошотар машина йўқ эди. Шунинг учун ҳам француз қироли Сарагач шахрини ишғол этолмайди. Александр даврида Осиёга етиб келган бу машина орқали Чингизхон, Амур Темур Сарагач шахридан ўн баробар мустаҳкам бўлган қўлаб қалъаларни мана шу машина ёрдамида ёриб кирган.

Мухими шундаки, грек илм-фанининг бундай намуналари фақат босқинчилик урушлари мақсадларида бизгача етиб келмасдан, балки бундай босқинчилик урушларидан бир неча асрлар илгари ҳам Греция ва Рим ва Осиё адабий алоқалари мавжуд эди. Геродот асарларида берилган Ўрта Осиё тасвирлари бунинг ёрқин намунасидир. Ёки бўлмаса Ўрта Осиёда яшовчи массагет, шак қабилалари ҳақидаги фикрларнинг Геродот, Полиэн ижодида тасвирланиши бунга яққол мисол бўла олади. Сукрот, Платон, Арасту каби грек донишмандлари ҳақида яратилган халқ афсона ва ривоятлари юнонлар билан сўғдиёналиклар ўртасида қадимдан турли хил алоқалар мавжудлигини исботлайди.

Бизнинг узоқ ўтмишимиздан ҳикоя қилувчи «Тўмарис» афсонаси ўзининг тарихий асосига эга эканлиги сир эмас. Эрон шоҳи Кир массагетлар қабиласи устига бостириб келади. Золим Кир массагетлар қабиласига аёвсиз зулм ўтказди. Босқинчи Кирнинг золимлигидан кўп азоб чеккан массагетлар, ниҳоят «Тўмарис» афсонасини яратадилар. Халқ қаҳрамони Тўмарис Кирнинг устидан ғалаба қозонади. Мана шу «Тўмарис» афсонасининг асосида тарихий ҳақиқат ётади. Геродотнинг «Тарих ёки тадқиқот» асаридатаъкидланишича, ўша даврларда ҳақиқатан ҳам массагетлар қабиласига Тўмарис деган жасур аёл шох бўлган экан. Арриан романида Кир билан боғлиқ воқеалар биринчи бор такрорланади. Масалан, романининг бир эпизодида Кирни қўлаб-қувватлаган, қадимда Ариаспом деб аталган, кейинчалик, Эвергет деб номланган элга Александр келади. Эвергетлар скифлар билан бўлган жангда Кирга ёрдам берган эди. Александр уларга ҳурмат билан муносабатда бўлади. Уларни Эллин одамлари билан тенг ҳуқуқли деб эълон қилади. Уларнинг яхшироқ ҳаёт кечиришлари учун қўшни ерлардан истаганча жой беради. Чунки Александр ҳам Кир каби скифларнинг қаршилигига учраб, бир неча бор сўғдиёналикларнинг тўсатдан қилинган ҳужумлари дахшатини тортмоқда эди. Геродот ижодида «Тўмарис» ҳикояси ва у билан боғлиқ

тафсилотлар баёни берилган. Геродотнинг таъкидлашича, Кир ҳақиқатан ҳам Эрон шоҳи бўлган. Эрамиздан илгариги VI—V асрларда яшаб ўтган Ксенофонт Кир ҳақида эпопея ёзади. Бу эпопеяни «Ўн мингилар юриши» деб ҳам атаймиз. Бу эпопея Кирнинг бутун таржимаи холини ёритиб берган. Ҳатто Александр Македонский Эрон шоҳи Кирнинг қабрини очиб кўрганлигини Арриан ҳам таъкидлаб ўтади. Бундан чиқадики, Кирнинг массагетлар қабиласи устига, яъни Ўрта Осиёга бостириб келганлиги ҳам тарихий ҳақиқат. Бу ерда шахар¹ қурганлиги ва унга Кир деб ном берилганлиги ҳақидаги Аррианнинг тафсилотлари ҳам ҳақиқатга яқиндир. Бу шахарни Кир ёки Киропиль деб ҳам атаганлар. Киропиль шахри Ўратепага яқин жойдан топилади.

Ҳатто, Арриан китобининг бир саҳифасида Камбиз (Камбис) ва Кирнинг скифларга қарши кураши ҳақида тўхталиб ўтади.

«Массагетларга қарши юриш ва Кирнинг ўлими» хикоясида айтилишича, Кир Вавилонияни босиб олиб, массагетларни ўзига бўйсундирмоқчи бўлади. Массагетлар Каспий денгизининг Шарқва Ғарб ўлкалари бўйлаб чўзилган кенг ўлкаларга жойлашган жуда кўп сонли қабилалардан эди. Каспий бошқа денгизлар билан қўшилмайди. Уни узунасига 15 кунда сузиб ўтиш мумкин. Денгизнинг Ғарбий томони Кавказнинг баланд тоғлари билан ўралган. Кавказда турли халқлар яшайди. Улар ёввойи дарахтларнинг ҳосилини истеъмол қиладилар. Денгизнинг Шарқтомонидаги кенг текисликлар массагетлар ерларидир.

Улар ҳам отлик, ҳам пиёда жанг қиладилар. Ёй, найза ва дасталари узун ойболталар билан қуролланган. Тилла ва мисни жуда кўп ишлатади. Мисдан ясалган найза, ёй ва ойболталарни бўйнига елка аралаш осиб юрадиган камар ватасмалари тилла билан безатилган. Шунингдек, отларга мисдан совут тақар, юганлар ва суликларга безаклар тақишган, темир ва қумушни ишлатмаганлар. Экин экиш билан шуғулланмаганлар. Гўшт, балиқ ва сут маҳсулотлари билан озиқланганлар. Қуёшни худо ўрнида кўриб, отларни унинг номига қурбонлик қилганлар.

Кир уларга қарши урушни хоҳдаб қолади. У жуда мағрур эди, шунинг учун ҳам ўзгаларни назарга илмасди.

Массагетларнинг подшоҳи малика Тўмарис эди. Унга уйланиш нияти борлигини изхор этиш учун Кир ўз одамларини маликанинг қароргоҳига юборади. Тўмарис Кирнинг ёвуз нияти борлигини сезиб, унга рад жавобини беради. Шундан сўнг Кир мамлакат ҳокимлигини ўғли Камбизга қолдириб, ўзи Тўмарисга қарши жангга отланади.

Тўмарис барча қўшинларини йиғиб, Кирни қарши олади, икки ўртада қирғин жанг бошланади. Ватанпарварлар мардонавор туриб жанг қиладилар, аввал улар узокдан душман устига ёй ўқларини ёғдирадилар.

¹ Кир шахри Яксарт (Сир) дарёси яқинида, Арриан асарига эса Танаис дарёсига яқин деб берилди.

Сўнгра найза ва ханжар билан олишув бошланади. Жанг узок давом этади. Ён беришни ҳеч бир томон хоҳамасди. Нихоят, массагетлар ғолиб келдилар, йигирма тўққиз йил (эрамизгача бўлган 558—529 йиллар) подшоҳлик қилган Кир ўлдирилиб, душман лашкарлари кириб ташланади.

Кирнинг ўлими ҳақидаги хикоялардан энг ҳақиқатга яқини мана шу.

Шуниинг учун ҳам «Тумарис», «Широқ» афсоналарини халқимиз тарихидан хикоя қилувчи нодир асарлар деб биламиз Ўрта Осиё ҳудудида яшовчи массагет, шак қабилалари ҳаёти билан боғлиқ воқеаларни ўрганишда бу асарлар муҳим манба бўлиб хизмат қилади. «Широқ» афсонасида тасвирланган воқеаларнинг ҳам тарихий асоси бор. Ҳақиқатан ҳам Эрон шоҳи Доро шак қабилалари устига бостириб келиб, уларга беҳад азоблар беради. Тўмарис сингари Широқ ҳам халқ қахрамони, оддий бир чўпон золим Доронинг бутун бошли катта бир қўшини устидан ғалаба қозонади. Халқимиз қадимдан шундай бўлишини орзу қилган. Босқинчилар ҳеч қачон муваффақият эгаси бўлиб қолмаган. Кирга қарши ҳам, Дорога қарши ҳам тинимсиз кураш олиб борган. Ўз ватанини, қабиласини жон-дилидан севган, уни мардонавор ҳимоя қилган. Полиэннинг «Харбий хийлалар» асаридан ташқари, Геродотнинг ҳам Доро ҳақида хикоялари мавжуд.

Ахмонийлар сулоласи: Кир I (558 — 530), Камбиз II (530—522), Доро I (522-486), Ксеркс I (486-465), Артаксеркс I (465-424), Соғдиан II (424-423), Доро II (423-404), Артаксеркс II (404-358), Артаксеркс III (358-338), Арсес (338-336), Доро III (336-330). Бу Ахмонийлар сулоласининг ҳукмронлигини Александр Македонский тугатади.

Эрон подшоҳликлари билан юнонлар ўртасида ҳам қадимдан қирғин урушлар жуда кўп бўлган. Масалан, Эсхилнинг «Эронийлар» трагедиясида Соломин оролида бўлиб ўтган эронлар билан греклар ўртасидаги уруш тафсилотлари тасвирланади. Трагедия тарихий асосга эга. Бу асар Эсхил томонидан эрамиздан илгариги 472 йилда ёзилган.

Муҳими шундаки, бу тарихий ҳақиқатга эга Эрон-Юнон урушида Эсхилнинг ўзи бевосита иштирок этади. Кўрган-билган воқеалари асосида тарихий асар яратади. «Эронийлар» трагедияси антик даврда яратилган биринчи тарихий трагедия эди. Бу трагедиядаги кўпгина образлар реал ҳаётда бўлиб ўтганлиги билан эътиборга лойиқдир.

Эсхилдай буюк трагедиянависнинг мамлакатда рўй бераётган муҳим ижтимоий-сиёсий воқеалардан, ўз замонасидаги кескин ситуациялардан четда туриши мумкин эмасди. Унинг «Эронийлар»дан ташқари ҳамма трагедиялари мифологик характерга эга. Эсхил антик адабиётда биринчи бўлиб тарихий мавзуга қўл ураётган экан, бундай асарларнинг кучли ғоявий-эстетик аҳамиятга эга эканлигини амалда исбот этади.

Бу трагедияда ўрта осиеликларга қадимдан таниш бўлган Ксеркс образи марказий фигура сифатида берилди. Ксеркс қадимги халқоғзаки ижоди намуналарида ва классик адабиётида маълум ва машҳур образдир. Кайковус Ўрта Осиёга бир неча марта ёвузларча бостириб келган Эрон шохидир. Бундан кўринадики, Ўрта Осиё ҳақидаги илк бадиий ижод намуналари эрамиздан бир неча аср илгарик грек адабиётида пайдо бўлган эди. Геродот ва Ксенофонт томонидан Осиё ва Ўрта Осиё билан боғлиқ воқеалар массагетлар, шақлар, скифлар ва улар ҳаётига оид эпизодлар қаламга олинади. Бирок, Александр Македонскийнинг ҳаётини тасвирловчи грек ва Рим адабиёти намуналари, Птолемей ва Аристоклининг «Кундалик»лари, Арриан, Плутарх, Руф, Юстин, Диодор Китобларидагидек Сўғдиёнанинг антик даврларига оид бадиий тасвир воситалари илгари ўтган адиблар ижодида ўзининг бундай батафсил ифодасини топмаган. Тўғри, улар ижоди орқали ҳам биз кўпгина маълумотларга эга бўламиз. Масалан, эрамиздан илгариги XIII—XII асрларда яшаб ўтган Юнонистоннинг улуғ шоири Гомернинг «Троя» цикл достонларини олиб қарайлик. Бу цикл достонларда Юнон-Троя уруши воқеалари тасвирланган эди. Бу уруш ҳам тарихда бўлиб ўтган.

Гомернинг «Илиада» достонидида тасвирланишича, юнонлар Троя устига бостириб келгандан сўнг бу шаҳарни ўн йил давомида қамал қилади. Бирок уни босиб ололмади. Осиёликлар ҳақиқий ватанпарварлик намуналарини кўрсатадилар. Юнонларнинг Трояга келиши воқеалари ҳам ўзига хос Осиё тасвирини беради. Чунки ўша даврларда Троя Осиёдаги энг тараққий этган шаҳарлардан бири бўлган.

Эсхилнинг «Эронийлар» трагедиясида тасвирланган воқеалар, айниқса, Ксеркснинг отаси шох Доро образи «Широқ» афсонасидаги Дорони эсга солади. Дарҳақиқат, Доро ўша даврларда ниҳоятда бойиб, ҳарбий жиҳатдан кучайиб кетганди. Ўша даврларда Ахмонийлар давлати ҳам энг йирик ва марказлашган давлатлардан бири бўлган.

Доро Осиё мамлакатларидан, жумладан, Ўрта Осиёдан ҳам сон-саноксиз кишиларни қўл қилиб, мол-дунёларини талаб, бошига не-не кулфатлар ёғдирмаган дейсиз? Сўғдиёналиклардан кейинчалик ҳарбий аскар сифатида фойдаланган. Дордан қолган дунё унинг ўғли Ксерксни Юнонистондай буюк давлат билан беллашишга даъват этади. Бу даврда, яъни эрамиздан илгариги V—IV асрларда Юнонистон кучли ва марказлашган давлат бўлиб, Афина шаҳрининг довуғи оламга ёйилган эди.

Эрон шохи Доро ҳам Осиёдаги кўпгина қўшни мамлакатларни қўлга киритгандан сўнг Юнонистонни босиб олишга шайланганди. Кейинги даврларда иктисодий жиҳатдан ва ҳарбий устуликка эга бўлган Эрон подшоҳликлари Ўрта Осиёга бир неча марта ҳужум қилиб, бу ердаги қабилаларни талаган. Эрон билан Сўғдиёна ўртасида жуда кўп қирғин

урушлар бўлган. Сиёвуш, Афросиёб афсоналари ўша энг қадимги даврлардан қолган ёрқин саҳифадир.

Эрон подшоҳликлари Сўғдиёнага ҳам ҳокимлик қилишга ҳаракат қиларди. Сўғдиёнадаги қабила ва элатларнинг тарқоқлиги марказлашган йирик давлатга эга эронликлар учун жуда қўл келарди. Фақат Сўғдиёнагина эмас, Бактрияни ҳам улар ўзларига қарам қилиб олганди. Ўрта Осиё икки асрдан зиёдроқ давр мобайнида Ахмонийлар давлатига қарам бўлган. Александр Македонский Эрон ва Ўрта Осиёни босиб олгандан сўнг Ахмонийлар давлати тугатилади. Ахмонийлар давлати энди энг йирик Эллин давлатига тобе бўлиб қолади. Арриан асаридида берилган ва ўз подшоҳи Дорони ўлдириб, Александр тазйиқидан қочиб келган Бесс ҳам сўғдиёналиклар орасидан бошпана топиш ниётида бўлади. Фақат бошпана топиш ниётида эмас, илгаригидек ўз зулмини, ўзининг босқинчилик сиёсатини ўтказиб келган Бесс яна улкан қўшин тўплаш, Эрон шохлиги тахтига ўтириш, ўзини Ахмонийлар подшоҳи деб эълон қилиш орзусидан кечмайди.

Қадимда Эрон шохлиги Сўғдиёна ерларига жуда кўп ҳужумлар қилган, аҳолидан қатта-қатта ўлпон, солиқдар йиғиб олган. Арриан асаридида тасвирланган Киропиль шаҳри ва шунга ўхшаш бир неча шаҳарлар қуриб, уларда ўз кишиларини сақлаган.

Икки асарда, яъни Эсхилнинг «Эронийлар» номли тарихий трагедиясида тасвирланган Доро билан Аррианнинг «Александрнинг юриши» тарихий асаридида берилган Доро образини бир тарихий шахс деб тушунмаслик керак. Улардан бири эрамиздан илгариги V асрда, иккинчиси III асрда яшаган. Бирок ҳар иккала Доро ҳам Сўғдиёнага ҳужум қилиб, бу ерларни босиб олган. Ҳар иккала Доро ҳам ўзларини Сўғдиёнанинг подшоҳи деб эълон қилганлар.

Арриан асаридида ватанпарварлик, қаҳрамонлик гўзал бадиий лавҳаларда ифодаланган. Китобни ўқир экансиз, Ватанга бўлган муҳаббат туйғуси ўқувчи қалбидида алангаланди. «Еттинчи шаҳарни Александр қамал қилади. Шаҳар ҳимоячилари очлик ва сувсизликдаи қирилиб кетгунларича уни қамал қилиб туришни буюради».

Александр мана шундай бир шафқатсиз жазо чорасини қўллаган эди. Ҳазо шаҳрини қўлга киритганда аёлларни, брлаларни ўлжа қилиб олишни ўз аскарларига буюрган эди.

Китобда тасвирланишича, варварларнинг ватан ҳимоясида скифлар ҳам қатнашган эди. Уларнинг кўпчилиги мардонавор жанг қилиб, қирилиб кетади. Биродарларининг бундай фожиали қисматида скифлар бефарқ қараб туришмайди.

Арриан асари антик давр грек ва рим адабиётидаги кўпгина юксак савиядаги асарлар билан тенг туради. Воқеаларни ҳикоя тарзида баён қилиш грек ва Рим адабиётининг антик даврларига хос анъана эди.

Эллинизм даврдан илгари яшаб ўтган Ксенофонт ҳам ўзининг «Ўн мингилар юриши» асарида ва умуман Кир ҳақидаги эпопеясида («Киропедия») худди шундай тасвир услубини қўллаган, шунга амал қилган эди. Арриан Ксенофонтнинг анъаналарини давом эттиради. Ксенофонтнинг Кир ҳақидаги эпопеяси антик адабиёт тарихида муҳим ўрин тутди. Бу асар тарихий насрнинг ривожланишига катта таъсир этган эди. Ҳатто Арриан Ксенофонтдан ўрганганини очик-ойдин тан олади. Эллинизм даври (эрампдан аввалги VII—III асрлар) грек адабиётида бадиий тасвирни юксалтириш ва характер яратиш масаласига алоҳида эътибор берилди. Асклепида Самосский эпиграммаларида эстетик картиналар яратиш маҳорати кучли эди. Аполлония Родосскийнинг «Аргановтики» асарида психологизмни чуқурлаштиришга алоҳида эътибор берилди. Аристотелнинг шогирди бўлган Феофрастнинг «Характерлар» асарида характерни тасвирлаш юқори поғонага кўтарилди. Ўз романига қўл уришдан аввал Арриан замондошларининг асарларини ўқиган бўлиши керак. Айниқса, Арриан яшаган даврда ва ҳатто аттика даврининг охириги асрлари, Эллинизм даври адабиётида ҳам тарихий наср анча ривожланган эди.

Китобда ифодаланишича, Танаис дарёсининг нариги қирғоғида осиелик скир қўшинлари пайдо бўлади. Улар дарёнинг бериги қирғоғидаги варвар биродарларининг қўзғолони ҳақидаги хабарни эшитиб, македонларга қарши курашга шай турар эдилар. Кўп босқинчилик урушларини бошидан кечириб, Ватанни жон-дилдан севиш ва уни қаттиқ туриб ҳимоя қилишни яхши тушунган скиф элатлари македонларга қарши катта қўшини тўплайдилар. «Спитаменнинг Мароқандда катта қўшин тўплаганлиги ҳақидаги хабар Александрнинг қўлоғига етиб келади. Сўнгра Спитаменга қарши ўзининг энг машҳур лашкарбошилари Андрамаха, Менедама ва Каранин сараланган аскарлари билан юборди»¹.

Албатта, ўша даврларда Сўғдиёнада яшовчи элатлар миллат сифатида шаклланмаган эди. Скир, сак, дах, субд элатларининг қайси миллатга мансуб эканлигини аниқлаш қийин. Лекин уларнинг қисмати бир хил бўлган. Урф-одати, тили, турмуш тарзи бир-бирига яқин эди. Босқинчиларга қарши курашда улар бир жон-бир тан бўлиб иштирок этганлар.

Александр ўзининг ҳарбий юриши давомида турли хил тилларни биладиган тилмочларни ҳам ўзи билан бирга олиб юради. «Мароқанд ҳимоясини мустаҳкамлаётган Спитаменга қарши юборилган Александр қўшини орасида скиф тилларини яхши биладиган Фарнух деган Ликейц

Александрнинг юриши, 131-бет.

қабиласига мансуб бир тилмоч ҳам бор эди. У маҳаллий тилларни, улар билан яқин муносабатда бўлишни яхши билган»¹.

Китобда скифлар ҳаётига оид яна бир қатор муҳим маълумотлар берилган. Танаис дарёсининг нариги қирғоғида тўпланган скиф қўшинлари карама-қарши қирғоқда турган македонияликларга қараб қичқиришар, ҳақоратлар, биз «скифлар билан ҳазиллашманглар», деб бақаришар эди. Гоҳида дарёнинг тор ўзанидан туриб македон қўшинларига қарши ёй ўқларини ёғдирардилар. Уларга қараб «Осиелик элатлар билан скифлар ўртасида фарқ йўқ»², деб қўйишарди.

Маиа шу эпизоддан ҳам кўриниб турибдики, бошқа қабилалар билан скифлар ўртасида дўстона муносабат бўлган. Бир элатнинг бошига оғир мусибат тушса, иккинчиси ёрдамга келган. Адибнинг маҳорати шундаки, бу ўринда варвар ва скиф қабилалари орқали Ўрта Осиёдаги бошқа қабилалар ўртасида ҳам ўша вақтларда мустаҳкам дўстлик алоқалари бўлганлигига ишора қилапти. Иккинчи томондан, Арриан Осиёдаги бу қабилалар ўртасида ватанпарварлик туйғуси кучли бўлганлигини ҳам таъкидлапти. Юқорида Киропиль шахрини ҳимоя қилишда варварлар орасида скифлар ҳам бор эди, деган фикрни айтган бўлса, кейинги эпизодда скифларнинг бошқа бир қўшинлари варварларга ёрдамга келганлигини таъкидлайди. Бундай эпизодлар романнинг маълум даражада ғоявий мундарижасини бойитган.

Сўғдиёна ва Бактрияда яшаган антик даврдаги эллар ва элатлар, уларнинг ҳаёти ва турмуши ҳақида тўхталганди, бирини иккинчисидан устун қўйиш ёки камситиш хатодир. Айрим тадқиқотчилар бу ердаги барча ғалаба ёки муваффақият яхлит бир уруғ, ёинки бир элатники деб қарашга бориб етадилар. Жумладан, Ўрта Осиё тарихини ўрганишда жуда катта аҳамиятга эга бўлган, улкан тадқиқот ишларидан бири ҳисобланган «Тожиқлар» китобининг муаллифи, йирик тадқиқотчи олим Бобожон Ғафуров Ўрта Осиёдаги барча ютуқ ҳамда юксалишларнинг тепасида биргина халқ турганлигига ишора қилади³. Масалага бундай ёндошиш бошқа халқларни камситишга олиб келади. Александр Македонский даврида Ўрта Осиёда яшаган кўплаб қабилаларнинг ёки уруғларнинг қайси миллатга тегишли бўлганлигини ажратиш қийин. Чунки бу даврдан бизгача ёзма ёдгорликлар етиб келмаган. Агар жонли гувоҳ — ёзма манбалар етиб келганда эди, биз уларнинг ёзуви ёки нутқига қараб қайси миллатга дахлдор эканлигини аниқлашимиз мумкин эди. Тарихий манбаларда бу ердаги элатларнинг тиллари бир-бирига жуда яқин бўлганлиги таъкидланади⁴. Александр Македонскийнинг Ўрта

¹ Ўша асар, 135-бет.

² Ўша асар, 135—136-бетлар.

³ Ғафуров Б. Таджики. М.: Изд-во «Наука», 1972.

⁴ Турсунов Х., Бекназаров Н. Ўзбекистон тарихи. Т.: «Ўқитувчи», 1982, 31-бет.

Осиёга бостириб келган даврларини акс эттирувчи Квинт Курций Руфнинг «Александр Македонскийнинг тарихи», Аррианнинг «Александрнинг юриши», Плутархнинг «Александр», Диодорнинг «Тарихий кутубхона», Помпей Трогнинг «Филипп тарихи», Юстиннинг «Помпей Трог эпитоми» асарлари ва бошқа адиблар: Клитарх, Страбон, Непарх, Мегасфен, Псевдо Каллисфен асарлари билан яқиндан танишсак, улар Ўрта Осиёдаги қабила ва элатлар ҳақида гапирган-у, лекин уларнинг қайси миллатга мансуб эканлигини тилга олишмаган. Грек ва Рим адибларининг тарихий романларини ўқиб чиқсак, Сўғдиёнанинг антик даврида яшаган тарихий шахсларга дуч келамиз. Бу тарихий шахслар, Спитамен, Оксарт, Роксана, Датаферн, Сисимифр ва бошқалар бўлиб, уларнинг қайси миллатга, ҳатто қайси уруғ ёки қабилага мансуб эканлигини ҳам аниқлашимиз қийин. Муҳими, улар Сўғдиёнада яшаган. Спитамен кўшинлари ичида ҳам турли эллар ва элатларнинг вакиллари бўлишган. Буларни фалон миллатга тегишли дейишимиз бир ёқламаликка олиб боради. Биз уларни бир ибора билан ватан химоячилари, ватанпарварлар деб аташимиз тўғри бўлади.

Александр Танаис дарёсидан ўтиб, скифларга зарба бермоқчи бўлади. Бироқ скифлар осонликча ён беришмайди. Александр кўшинларининг дарёдан ўтиши жуда қийин кечади. Скифлар уларга кечаю кундуз тинчлик бермайди. Македон кўшинлари дарёдан ўтишда яна катта талафот кўради. Саркарда Аристандр кўп йўқотиш бўлаётганлигини, скифлар каттик ҳужум қилаётганини, дарёдан ўтишга ҳеч имкон бермаётганини айтганда, Александр унга «Ксеркснинг отаси Доро каби бутун Осиёга, скифларга қулги бўлгунча, ўлганинг яхши», дейди.

Бу ўринда Арриан скифлар ҳаётида бўлиб ўтган узок тарихий воқеага ишора қилади. Эрон шоҳи Доронинг шармандали холга тушгани ўрта осийликлар тилида, жумладан, скифлар тилида дoston бўлган эди. Бу ҳақда Александр ҳам «Широк» афсоналарига ўхшаш ривоятларни эшитганлиги маълум бўлади. Бундан кўринадики, Александр бу ердаги элатларнинг тарихи билан аввалдан яхши таниш бўлган. Маълум даражада Александр скифлар билан бўлган жангда таҳликага тушиб қолганини ҳам ёзувчи таъкидлаб ўтаётир. Скифларнинг тадбиркор ва ватанпарварлиги ҳақидаги афсоналар Александрни анча шошириб қўяди, уни ҳушёрликка чақиради. «Широк» хикоясидаги шак қабиласининг оддий бир чўпони Широқнинг бутун бошли кўшинни, қолаверса, Дородай Эрон шохини лақиллатиб, ҳалокатга етаклаб бориши воқеалари Македония кўшинлари орасида анча гап-сўз бўлганлиги табиий бир хол. Йирик саркарда Аристандрнинг скифлар ҳужумидан арз қилиб, мурожаат этиши Александрни ўйлантириб қўяди. Натихада, Македония шоҳи Доро каби

шарманда бўлиб қолишдан ҳам чўчийди. Шунинг учун ҳам Александрнинг Сўғдиёнадаги ҳаёти анча таҳликали ва саросимали кечади.

Ксеркс ҳам тарихий шахс. У Доронинг ўғли. Дородан сўнг Эрон шохлигини қўлга киритган Ксеркс эди. Ксеркс ҳам босқинчиликда отаси Дородан қолишмайди, Дородан қолган бутун бойликларни кўшин тўплаш ва қуролланиш ишларига сарфлаб, Европа томон ҳарбий юришини бошлайди. Саламин оролида юнонлар билан қаттиктўкнашиб, охири енгилади.

Бундай тарихий воқеаларни яхши билган Арриан ўз романида эпизодлар орасига Доро ва Ксеркс фожиаларини қистириб ўтади. Дарҳақиқат, адибнинг ўзи император Адрианнинг топшириғига биноан Саламин ороли ва унинг яқинидаги ўлкаларга бир неча марта бориб келган эди. Ўшанда Доро ва Ксеркс ҳақидаги Осиё билан боғлиқ тарихий хикояларни одамлардан эшитганди.

Асарда бундан кейинги воқеалар янада кескинроқ, шиддатлироқ, чуқур драматизм билан бойитилган.

Спитамен ўзининг жангчилари билан Марокандга ҳужум бошлайди. Марокандни эгаллаб турган македон кўшинларининг маълум қисмига талафот бериб, шаҳарнинг ичидаги марказий қалъа томон интилади. Бироқ Александр томонидан юборилган ёрдамчи кўшиннинг Марокандга яқин келиб қолганини эшитиб, Сўғдиёнанинг шимол томонига чекинади. Александрнинг тилмочи ва отряд бошлиғи Фарнух уни Сўғдиёнанинг чегарасигача қувиб боради. Спитамен 600 отлик жангчини йиғиб, яна қарши ҳужумга ўтиш тўғрисида скифлар билан кенгаш ўтказади. Бу сафар Спитамен кўққисдан ҳужум бошлаш режасини ишлаб чиқади. Унингбу ҳарбий режаси Политимет¹ бўйидаги жангда қўл келади. Каран отлик кўшинлари саркарда Адрамахни оғохлантирмасдан Политимет дарёсидан ўта бошлайди. Буни сезган Спитамен дарёнинг бошқа бир ўзанидан нариги қирғоққа ўтиб олиб, Каран кўшинларининг орқа томонидан ҳужум бошлайди. Кўққисдан бошланган ҳужум Каран кўшинларини шошириб қўяди. Македонияликлар дарёнинг ўртасидаги оролчага тўпланишади. Спитамен кўшинлари уларни ҳар томондан ўраб олиб, қириб ташлашади. Лашкарнинг асир тушган қисмини ҳам ўлдирди. Бу фожиали воқеани эшитган Александр жуда дарғазаб бўлади ва Спитаменнинг орқасидан боради.

Александр кўшинлари енгиламас, улар ғоят қудратли қучга эга, деб бутун Осиёга тарқалган шов-шув гаплар шу жангдан сўнг бекор бўлиб чиқади. Скифлар ўзларининг тадбиркорлиги ва жасурлигини намоиш этади. Шундай қилиб, Политимет дарёси бўйларида македон кўшинлари икки марта катта талафот кўради. Скиф қабилалари қадимдан босқинчи

ёвга шафқатсиз, ватанга садоқатли бўлганлиги асарда адоҳида тасвирга олинади. Арриан ўз романида бундай воқеаларни батафсил ёритиб беришга ҳаракат қилган.

Александрнинг Сўғдиёнадаги ҳаёти ниҳоятда оғир кечган. Киропиль шахрини забт этиш чоғида бошидан ва бўйнидан яралангандан сўнг анча азоб чеккан. Каран бошлиқ кўшиннинг кириб ташланиши ҳам Александрнинг кўксига ханжардек оғир ботади. Скифларнинг кетма-кет ҳужуми, ўзининг икки марта яраланиши Александрнинг руҳида кескин ҳрлатларни юзага келтиради. Скифлар еридаги бундай карама-қаршилиқлар Александрни анча шошириб қўяди. Сўғдиёнадаги кескин зиддиятлар Александрни асабий бир ҳолга солганди, ҳатто унинг хотирлаши анча заисрлашади¹. Натижада, у саркарда Клитни ўз қўли билан аччиқ устида ўлдириб қўяди. Клит Дрониднинг қизи Ланиканинг² укаси эди. Ланика Александрни тарбиялаб, вояга етказган, унга кўкрак сути бергаи аёл. Александр Осиёга юриш бошлаганда Ланика ўз укаси Клитни эмақдош ўғли Александрга қўшиб юборади. Александр Клитни ўлдириб, чуқур рухий азоб чекади, ўзини Ланика олдида гуноҳкор сезади. Уч кечаю кундуз ҳеч нарса емасдан, ичмасдан, ташқарига чикмасдан хонанинг ичидан беркитиб олиб ётади. Клитнинг фожиали ўлими қақидаги воқеалар романда ҳаяжонли эпизодларда берилган.

Арриан асарига фалсафий характерга эга бўлган муҳим фикрлар ҳам илгари сурилади. Ўқувчини мушоҳада юритишга, бир қадар ўйланишга даъват этувчи картиналар кўп учрайди. Мана шундай фалсафий мушоҳадага бой эпизодлар Клит фожиаси билан боғлиқ равишда берилади. Аристотелнинг невараси ва шогирди Каллисфен тилидан айтилган мулоҳазалар романда маҳорат билан баён қилинади.

Клит фожиаси тарихий воқеа бўлиб, ёзувчи бу срожиа орқали кўнглидаги дардини айтади. Грек урф-одатларига ҳос воқеалар, Зевс ва Дионис шарафига бағишланган маросимлар ҳақидаги муҳим гаплар ҳам Клит фожиаси баҳонасида айтилади. Бундан кўриниб турибдики, Арриан фақат тарихий далилларга, уларнинг тарихий тасрилотларига суяниб қолмасдан, балки улардан янгича ғоявий мазмун топишга ҳаракат қилади.

Бу ўринда Танаис дарёси бўйларида яшовчи европалик скифлар ва хоразмликлар элчиси билан суҳбат эпизодларини эслаш ўринлидир. Бу даврда Александр Политимет дарёси яқинидаги кўрғонида эди. Танаис дарёсининг нариги қирғоғидаги скифлар ўзларининг шохдари яқинда вафот этгани ва тахтга ўтирган унинг укаси Александрнинг буйруғига мунтазир эканлигини, керак бўлса, дўстликни мустаҳкамлаш учун ўз

қизини беришга розилигини ҳам маълум қилади. Александр скифлар ўзига тақдим этмоқчи бўлган шох қизини рад этади.

Хоразм шоҳи Фаразмен Сўғдиёна ва Бактрияда яшовчи биродарларига ёрдам беришдан бош тортади. У Александрга 1500 жангчидан иборат кўшин ва совға-саломлар бериб, ўз мустақиллигини сақлаб қолади. Шоҳ Фаразмен мана шундай хоинлик йўлига қадам босмасдан Спитамен кўшинларига ёрдам берганида, грек-македон кўшинларига янада кўпроқ талафот етказилиши мумкин эди.

Элчилар Хоразм шоҳи Фаразмен Пакту вилоятига ҳужум бошлаш ниятида эканлигини билдириб, Александрга ёрдам сўраб мурожаат этади. Александр Пакту вилоятига ҳужум бошлашнинг ҳозир мавриди эмаслигини аён қилади.

Шундан сўнг Александр Окс (Аму) дарёси бўйига қайтади ва яна Сўғдиёна томон юришини давом эттиради. Бу Александрнинг элимизга иккинчи бор юриши эди.

Шундай қилиб, биринчи марта Сўғдиёнани қўлга киритолмаган ва катта талафот кўрган Александр энди катта кўшин билан ўзи Марокандга йўл олади. Гестеион саркардалигидаги кўшинни Сўғдиёна шахрига юборади. Кен ва Артабаз кўмондонлигидаги катта кўшинни скифлар томон жўнатади. Александр бу сафар Сўғдиёна давлатига катта қуч билан келади. Сўғдиёнага кейинги юриши Александрга омад келтиради. Скифлар устидан устма-уст ғалаба қозонади. Скиф халқининг миллий қаҳрамони, жасур ва мардонавор ўғлони, Сўғдиёнанинг садоқатли фарзанди Спитамен ўлими билан боғлиқ воқеалар асарнинг тўртинчи китобида тасвирланади. Александр Сўғд тоғида бўлган сўнги жангда ҳийла ишлатади. Уларнинг қабила бошлиғи Оксартнинг хотини ва болаларини асир олади. Александр Оксартнинг қизи Роксанага ошиқбўлиб қолади. Жангчилар Доронинг хотинидан кейин Осиёда бундай гўзални учратмаганликларини айтиб, Роксананинг ҳусни-жамолига мақтов сўзлар айтишади.

Александр Роксанани асир сифатида ушлаб турмасдан, уни ўзига фахрий хотинликка олади.

Китобни ўқир эканмиз, антик даврлардаёқ Ўрта Осиё ҳудудида жуда кўплаб шахарлар мавжуд бўлганлигининг гувоҳи бўламиз. Арриан скифлар еридаги Мароканд шахрини ва Сўғдиёна шахрини алоҳида-алоҳида тилга олибўтади. Шахарларнинг кўплиги Ўрта Осиёда қадимдан маданият ва илм-фаннинг ривожланганидан далолат беради.

Шу билан бирга, Ўрта Осиёда яшовчи скифлар, саклар, дах қабилаларининг ўзига ҳос яшаш тарзи уларнинг жасурлиги, тadbиркорлиги, ватанпарварлиги ҳақида ҳам кенг маълумотга эга бўламиз. Аррианнинг бу романи Ўрта Осиёнинг, жумладан, Сўғдиёнанинг антик даврларига доир чуқур маълумот берувчи йирик бадиий полотнодир.

¹ *Ефремов И.* Таис Афинская. Орджоникидзе: Изд-во ИР, 1985, 258-бет.

² Ланика — Курций Руф асарига Гелланика деб берилган.

Асарни варақлаган ўқувчи ўз халқининг тарихи, ўз она юртининг қадимги ўтмиши билан танишиб, ҳаяжонга тушади. Ахир ким ўзининг ўтмишига қизиқиш билан қарамайди дейсиз? Бизга мана шундай узок тарихимиздан бир неча ёрқин саҳифани Арриан тақдим этди. Бу саҳифаларга битилган тафсилотларнинг айримлари ҳақиқатдан бир қадар узок, албатта. Биз бу ҳақда тўхталиб ўтирмадик. Аммо асар сюжетининг асосий қисмини Арриан худди қадимда ўзи Ўрта Осиёда бўлгандек тасвирлайди. Узок римликлар, греклар ўлкасидан туриб Ўрта Осиёнинг қадимги тарихи ҳақида бундай мемуар асарларни ёзиш ўзига хос жасоратдир.

ДИОДОР

Грек ва Рим адабиётида Александр ҳақида кўплаб асарларнинг яратилганига юқорида гувоҳ бўлдик.

Александрнинг замондоши, эллинизм даврининг атоқли адиби Каллимахнинг Александр ҳақидаги асари ҳам дастлабки шундай бадиий ижод намуналаридан бўлган. Каллимахнинг шогирди Аполлонийнинг Александр ҳақидаги романи антик дунёдаёқ машҳур эди.

Рим адабиётида Лукиан ҳам «Александр» романи билан ўз даврида шуҳрат қозонади.

Эннейнинг «Александр» трагедиясини бутун римликлар хайрихолик билан томоша қилган. Бу асарда Ўрта Осиё, жумладан, Сўғдиёна тарихи у ёки бу даражада ўз ифодасини топган эди.

Грек ва Рим адабиётининг антик даврийёқ Квинт Курций Руфнинг «Александр Македонский тарихи», Аррианнинг «Александрнинг юриши», Плутархнинг «Александр» асарлари яратилганини юқорида айтиб ўтдик. Бу тарихий наср намуналарини варақлаб чиксак, Ўрта Осиёнинг антик даврларига оид муҳим воқеалар тафсилоти билан танишамиз.

Бизга яна антик дунёдан уч улуғ адибнинг номи яқиндан таниш. Булар Диодор, Помпей Трог ва Юстиндир.

Диодорнинг ҳаётига доир жуда кам маълумотга эгамиз. Унинг қачон туғилгани номаълум, аммо эраизгача бўлган I асрда яшаб ўтгани аниқ.

Диодор ижодини чуқур ўрганган ва бу ҳақда тадқиқот ишлари олиб борган адабиётшунос М. Мендес¹ ҳам Диодорнинг ҳаётига оид кенг ва батафсил маълумотлар беролмайди. Шундай бўлса-да, Диодорнинг ким эканлигини аниқлашга, унинг ижоди ҳақида китобхонларга маълумот беришга ҳаракат қиламиз.

¹ Мендес М. Отшт историко-критического комментария греческой истории Диодора. Одесса: 1901.

Диодор ёшлигиданоқ грек тили ва грек адабиётини пухта ўрганadi. Клитархнинг тарих ва нотиклик санъатига оид асарларини берилиб ўқийди.

Диодор Греция, ҳатто Кичик Осиё бўйлаб саёхатга чиқади, бу саёхат таассуротлари унинг дунёқарашига кучли таъсир кўрсатади. Афинага келиб, грек халқи тарихига алоҳида қизиқиш билан қарайди. Афинадаги адабий оқимлар билан яқиндан мулоқотда бўлади. Эллинизм даврини ўрганишга киришади. Бу даврни бошлаб берган Александрнинг ҳаётига ва унинг ҳарбий юришларига оид керакли маълумотларни тўплайди. Бирок, Афинада Александр тарихига оид чуқур маълумотга эга бўлмагач, у Миср томон йўл олади. Мисрда жойлашган мухташам ва гўзаллиги жиҳатидан Афинадан қолишмайдиган Александрия шаҳрига боради. Бу ерда у олтин тобутда мўмиёланган Александрнинг қабрини ва унинг макбарасини зиёрат қилади. Бу шаҳарни эраиздан илгариги 332 йилда Александрнинг ўзи қурдирган эди.

Маълумки, Александр эраиздан аввалги 323 йилнинг 11 июнида Вавилонда вафот этган. Унинг шахсий қўриқчиси ва атоқли саркардаси Птолемей Александрия подшоҳи бўлгандан сўнг, Александрнингтобутини иу шаҳарга олиб келган ва унга мухташам макбара қурдирган эди.

Диодор Александрия шаҳридаги жаҳонга номи кетган катта кутубхона билан танишади. Бу кутубхонада эллинизм мамлакатларидан келтирилган етти юз мингдан зиёд нодир қўлёзмалар, бебаҳо китоблар сақланмоқда эди. Диодор бу ноёб нусхалар билан танишиш шарафига муяссар бўлади. Бу кутубхонага асос солган, Македония тарихида ўчмас из қолдирган Александрнинг таржимаи холига оид тарихий далилларни йиға бошлайди.

Диодор «Шоҳ журнали» ёки «Эфемериди» саҳифаларини диққат-эътибор билан ўқиб чиқади. Бу журналда Александрнинг қадим Сўғдиёнада бўлган даврларига оид муҳим маълумотлар сақланмоқда эди.

Александр билан Осиёга келган, тарихий воқеаларнинг шоҳиди бўлган Птолемей, Аристокл, Каллисфеннинг «Кундалик»лари билан ҳам батафсил танишади.

Диодорда Клитархнинг Александр ҳақидаги асари айниқса катта таассурот қолдиради. Бирок Клитархнинг ижодида тарихий ҳақиқат ўзининг ҳаққоний ва аниқ ифодасини топмаган эди. Бу ҳолат Диодорнинг «Тарихий кутубхона» романига салбий таъсирини кўрсатди.

Диодорнинг «Тарихий кутубхона» романида Ўрта Осиё тасвирига унча кенг ўрин берилмаган. Шунингдек, қадимги Сўғдиёнадаги жуғрофий муҳит, шаҳарлар ва қишлоқлар билан боғлиқ ҳодисалар, тарихий воқеаларнинг қаерда кечганлиги ҳақидаги маълумотлар романда аниқ деталларда ёритилмаган. Бу жиҳатдан Диодорнинг «Тарихий кутубхона» асари Александр ҳақидаги Курций Руф, Плутарх, Арриан асарларидан фарқ қилади. Биз, албатта, бу ўринда романдаги Сўғдиёна

тарихига бағишланган эпизодларни назарда тутяпмиз. Асарнинг тарихий ва бадий хусусиятларини эътиборга олсак, бу асар ўша даврлардаёқ грек адабиётида муносиб ўрин эгаллаган эди. Бир сўз билан айтганда, Диодор номини жаҳонга танитган унинг «Тарихий кутубхона» асаридир. У асар устида ўттиз йил меҳнат қилган.

Диодор ижодини кенг тадқиқ қилган М. Мендес, у ўз асарида тарихий воқеаларга тарихчи сифатида эмас, ёзувчи нуктаи назаридан ёндошганлигини таъкидлайди¹. Масалага, М. Мендес фикрига асосланиб ёндошадиган бўлсак, ҳақиқатан ҳам романда тарихий саналарга эмас, воқеалар баёнига кенгроқ эътибор берилганлигини кўрамыз. Романнинг бадий ифодаси Диодор қаламининг ўткирлигини кўрсатади.

Китобда тасвирланган воқеалар тафсилотининг баёни хусусида эътирозимиз йўқ, бироқ бу воқеаларнинг қаерда кечганлиги — Бақтрияда ёки Сўғдиёнада, Окс дарёси бўйида ёки Яксарт ёқасида, ажратиш анча қийинчилик туғдиради.

Китобда Эрон ва Ҳиндистон воқеаларига кенг ўрин, берилган. Бу ҳолат асар муаллифининг тарихий далилларга муносабатини белгилайди. Диодор ўрганган тарихий асарларда Ўрта Осиё тасвири унча кенг берилмаган. Чунончи, Клитарх ижодида ишончсиз ўринлар кўп. Клитархнинг Александр ҳақида ёзган асаридан Ўрта Осиёга келган ва бу ердаги тарихий воқеаларнинг шохиди бўлган Птолемей бир оз ранжийди. Птолемей кейинчалик Македония шохлигини эгаллагандан сўнг, ўз «Кундалик»ларига таянган ҳолда, бадий асар ёзади.

Диодор эса Клитарх аънанасини давом эттиради. Мухими шундаки, Клитарх ижодига Диодор катта ишонч билан қарайди. Бунинг сабаби, Клитарх эллинизм даврининг атоқли адибларидан бири эди.

Диодорнинг «Тарихий кутубхона» асари кейинчалик Юстин, Плутарх ижодига катта таъсир кўрсатганлигини кўрамыз. Бу адиблар Диодор ижодидан фойдаланганлигини ўз асарларида қайд қилиб ўтади. Айниқса, Плутархнинг «Александр ва Цезарь» номли «Кўшалок ҳаётнома»сида Диодорнинг бадий тасвирлаш услуби таъсирини кўрамыз. Плутархнинг «Александр» асари Диодорнинг «Тарихий кутубхона»сига жуда яқин туради.

Диодор ўзининг XVII китобдан иборат асарини Александр Македонский даврига бағишлайди. Диодор романининг кўп боблари йўқолиб кетган. Айниқса, Сўғдиёна тарихига тегишли бобларнинг анчагина саҳифалари йиртилиб, йўқолган. Шунинг учун ҳам бу китобнинг 69-бобидан 97-бобигача бўлган 28-бобдаги саҳифаларни ўрганиб чиқамиз. Бу боблардаги воқеаларнинг кўпчилиги Сўғдиёнада ва унга қўшни ўлкаларда бўлиб ўтади.

¹ Мендес М. Опмг историко-критического комментария греческой истории Диодора. Одесса: 1901, 2-бет.

Китобнинг бу бобларини варақлар эканмиз, бизга таниш, дилимизга яқин эпизодларнинг эпкинни келиб туради. Воқеаларнинг ифодасидан ҳам сезилиб турибдики, Сўғдиёна тарихини тасвирлаш ёзувчи учун бир қанча қийинчиликлар туғдирган. Бу табиий ҳолдир. Ўзидан уч аср илгари бўлиб ўтган воқеаларни тасвирлаш эрамиздан аввалги биринчи асрда яшаган грек ёзувчиси Диодор учун, қадим Сўғдиёна билан яқиндан таниш бўлмаган бир адиб учун анча мураккаб кечганлиги ўз-ўзидан равшандир.

Китобда Окс (Аму) дарёси Аракс деб номланади. Геродотнинг «Тарих ёки тадқиқот» асарида ҳам Амударё Аракс деб номланади. Аррианнинг «Александрнинг юриши» романида эса Амударё Окс деб аталганининг гувоҳи бўламиз. Бундан тахмин қилиш мумкинки, Ўрта Осиё тарихини ўрганишда Геродот ижодига мурожаат этган.

«Александр Аракс дарёсидан ўтгандан кейин, даҳшатли ва кўркинчи воқеанинг гувоҳи бўлади. Эрон шоҳи Доро саккиз юзга яқин кишини бу ерларга ҳайдаб юборган, қолганларини шафқатсиз қириб ташлаган эди. Бу одамларнинг бирининг қўли қирқилган, бошқасининг оёғи кесилган, бирининг бурни, бошқасининг қулоғи йўқ эди. Уларнинг ҳаммасининг аҳволи аянчли эди. Уларнинг ичида биронта ҳам жазо олмагани йўқ эди. Улар ёрдам сўраб Александрга ялинадилар. Александр уларнинг аҳволини кўриб, жуда ачинади. Ҳатто кўзига ёш келади».

Александр уларга ёрдам беради. Романда тасвирланишича, Александр бу муҳтож кишиларнинг ҳар қайсисига 3000 дирҳам пул, бештадан кийим, 2 жуфтдан пойабзал, 50 тадан қўй, 50 пуддан буғдой ва бошпана беради.

Бу эпизодда Александрнинг раҳмдиллиги, оддий одамларга ғамхўрлиги, инсонпарварлиги тасвирланса, бундан кейинги эпизодда унинг шафқатсизлиги, молу дунёга ўчлиги, инсон боласига жабр-жазо келтирувчи қонхўр босқинчи эканлиги тасвирланади.

Александр Осиё шаҳарларидан бири Пераспол (Эрон шохлигининг пойтахти)ни босиб олгандан сўнг, ўз жангчиларига шох саройидан ташқари шаҳарнинг ҳамма бойликларини талашни буюради. Бу шаҳар Осиёдаги энг бой шаҳарлардан бири эди. Македонияликлар шаҳарнинг барча эркакларини ўлдиради. Жуда қўплаб қумуш, олтин, қимматбаҳо буюмлар, денгиз жавоҳирлари (марварид)ни ўлжа қилиб оладилар. Бутун жаҳонга машҳур бўлган шох саройининг ҳамма бойликлари таланиб, аянчли ҳолга келтирилади.

«Македонияликлар кун бўйи талон-тарожлик билан машғул бўладилар. Мол-дунёга ружу қўйган босқинчилар, бойликка муккасидан кетиб, талашиб, бир-бирини ўлдирди бошлайдилар. Уларнинг кўпчилиги ўзаро

келишолмай ўлиб кетади. Ҳатто оналар ҳам қилич домига тортилади. Хотин-қизларга зўравонлик кўрсатилиб, қул қилиб олинади»¹.

Мана шу эпизоддан ҳам кўриниб турибдики, романда бир-бирига қарама-қарши бўлган икки хил тасвирга дуч келмоқдамиз. Бу эпизодларнинг бирида одиллик, инсонийлик ҳақида ҳикоя қилинса, иккинчисида босқинчилик, қонхўрлик, ваҳшийликни ифодаловчи воқеаларнинг гувоҳи бўламиз. Дарҳақиқат, Диодор ўз асарида қахрамони Александр характерида икки ҳолатни — ижобий ва салбий ҳислатларни жамлайди. Асарни ўқир экансиз, бир эпизодда Александр ғамхўр, меҳрибон кишиларни адолатга, тинч-тотувликка ундовчи образ сифатида гавдаланса, бошқа бир эпизодда у ўта қонхўр, шаҳар ва қишлоқларга ўт қўйган, қирғин урушларнинг асосий сабабчиси қилиб кўрсатилади.

Асарда айниқса, Кавказ ўлкаси манзараларига кенг ўрин берилган, Гиркания, Каспий денгизи бўйларида юз, берган воқеаларни ёзувчи жонли манзараларда тасвирлайди. Александр бу ўлкаларга тез-тез ташриф буюради. Александрга Гиркания сохилларининг гўзал табиатигина эмас, одамлари ҳам ёқади. Гирканияликлар Александрга унчалик қаршилик кўрсатмасдан, айрим вилоятлар ўз ихтиёрлари билан таслим бўладилар.

Тўғри, Гирканияда ҳам Александрни ташвишга солган воқеалар юз беради. Масалан, Александрнинг Букефел номли отини гирканияликлар пинҳона олиб кетиб, яшириб қўйишади. Бу воқеадан Александр бир неча кун дарғазаб бўлиб, ўзига келолмай юради. Катта-кичик қабилалар босқинчиларга қарши ҳужум қилади. Бироқ ҳақиқий жанг Сўғдиёнада бўлади. Сўғдиёна дахшатли жанг майдонига айланади.

Сўғдиёна табиати Гиркания табиати каби гўзал қилиб тасвирланмайди. Бироқ гирканияликлар қаршиликсиз, ўз ихтиёрлари билан ватанини грек-македонларга топширсалар, сўғдиёналиклар босқинчиларга қарши қаттиқ курашадилар. Қўзғолонлар кўтардилар. Бир неча бор грек-македон қўшинларига ҳужум қилиб, тинчлик беришмайди. Романда сўғдиёналикларнинг ватанпарварлик ҳислатлари қўп жиҳатдан устун даражада тасвирланади. Сўғдиёналиклар ўз эл-элатини босқинчи ёвлардан мардонавор туриб ҳимоя қиладилар. Сўғдиёна ерларига ёвузлик ниятида қадам босган истилочиларга қарши тинимсиз кураш олиб борадилар. Бундай ватанпарварлик курашига Спитамен бошчилик қилади. Спитамен бутун Сўғдиёнани, қолаверса Бактрияни, ҳатто Танаис (Дон) дарёси бўйларида яшовчи скифларни ҳам оёққа турғазади. Уларни бирдамликка чақиради. Маълумки, Ўрта Осиёда ўша даврларда тўртта йирик мамлакат мавжуд эди. Сўғдиёна, Гиркания, Бактрия ва Хоразм. Грек ва Рим тарихий насри намуналарининг деярли ҳаммасида хоразмликларнинг Александрга қарши курашмаганлиги, уларнинг ўз ихтиёрлари билан

таслим бўлганлиги тасвирланади. Лекин Сўғдиёна ва Бактрия ерларида бевосита Спитамен ҳаракатидан ташқари яна бир қанча бошқа ватанпарварлик курашлари жойларда давом этибтурган. Уларнингдеярли ҳаммаси Спитамен билан алоқада бўлган. Чунки, Спитамен ҳаракати ниҳоятда кучайиб кетиб, ҳатто Александр қўшинларини ҳам икки марта тор-мор келтиради.

Диодор асарида Сатибарзон ҳақида ҳам кенг маълумотлар берилган. Колган ҳамма грек ва Рим романларида Спитамен номи тилга олинади. Кўпгина жойлар номининг ҳам ўзгартириб аталиши Диодор романида учрайди. Бу шуни кўрсатадики, ёзувчи жойлар масаласига диққат билан эътибор бермаган ёки ўрганган манбаларда шундай чалкашликлар бўлган бўлиши мумкин.

Масалага иккинчи томондан ёндошадиган бўлсак, ҳақиқатан ҳам Сатибарзон деган тарихий шахс ҳам бўлган. У грек-македон қўшинлари ичида хизмат қилиб юриб, ватанпарварлик ҳаракатига яқиндан ёрдам беради. Сўғдиёна ва Бактриядаги биродарлари билан пинҳона боғланиб, Александрга қарши кураш олиб боради. Бу ўринда, асарда тасвирланишича, Сатибарзон Бесс билан биргаликда македонияликларга қарши кураш олиб боришга келишадилар. Бундан хабар топган Александр катта қўшин билан уларга қарши боради. Сатибарзон Хартаканаҳда қўшин тўплай бошлайди. Бу шаҳар табиатининг гўзаллиги жиҳатидан ажралиб туради. Бу ўринда ёзувчи Хартаканаҳ деганда Мароканд (Самарқанд) шахрига яқин жойни назарда тутаяди. Чунки бошқа грек ва Рим тарихий асарларида Хартаканаҳ деган шаҳарнинг номини учратмаймиз. Иккинчи томондан олиб қараганимизда, бошқа грек ва Рим романларида Спитаменнинг ҳақиқатан ҳам Марокандда куч тўплагани маълум қилинади.

Спитамен ўзининг 2000 отлик жангчиси билан Бесс қўшинлари жойлашган ўлгага (Бактрияга) келади. У қолган жангчиларига тоққа қочишни буюради. Бу ўринда тоғнинг номи аниқ айтилмаган. Ургут тоғлари бўлиши эҳтимолдан ҳоли эмас. Роман муаллифининг фикрича, бу тоғлар яшириниш ва жон сақлаш учун жуда қулай эди.

Александр шундан сўнг яна Гиркания-Каспий денгизи бўйларига боради, Дранген вилоятида бўлиб, Аримасп юртига келади. Асарда қайд этилишича, бу юртнинг иккинчи номи «муруватли» деган маънони англатарди. Бунинг боиси бор, албатта. Ёзувчининг ҳикоя қилишича, Эрон шоҳи Кир ўзининг бир ҳарбий юришида фожиага дуч келади. У ўзининг қўшини билан саҳрони кесиб ўтаётганда очликка, сувсизликка йўликади. Бу саҳро (Кармана ва Кизилқум чўллари бўлса керак деб тахмин қилинади)дан на овқат, на сув топиш амри маҳол эди. Кирнинг жангчилари очликдан бир-бирининг гўштини ея бошладилар. Кир ўзининг 30000 қўшини билан Аримасп вилоятига кириб келади.

Армаспликлар Кир кўшинларига озик-овқат ва сув ҳадя этадилар. Бу муруввати учун Кир аримаспликларни турли жазолардан ва шунингдек, хар хил солиқдардан озод қилади. Аримаспликлар Александрни ҳам хуш қабул қиладилар. Аримасп элатига кўшни бўлган гедреспевлар ҳам Александрга қаршилиқ кўрсатмайдилар. Александр ўзига хайрихоҳ бўлган бу икки кўшни юртда хавф-хатарсиз юрганда, унинг айғоқчилари Сатибарзоннинг катта кўшин билан келаётганини маълум қилади. Александр Сатибарзонга қарши ўзининг саркардаларидан Эригий ва Стасанарни катта кўшин билан юборади¹.

Мухими шундаки, биз бу ўринда Диодор асарини бошдан оёқ кўчириб эмас, балки унинг бошқа тарихий асарлардан фаркли томонларини, ҳатто ўзга китобларда учрамайдиган эпизодларни беришга ва тарихий-бадий хусусиятларини таҳлил этишга ҳаракат қиляпмиз. Бошқа романларда учрамайдиган яна бир эпизодни Диодор ўз асарида шундай хикоя қилади.

Бу воқеа греклар тили билан айтилганда, 113-Олимпиада йилида, яъни эрамизгача 328 йилда содир бўлган эди. Маълумки, бу тарихий сана сўғдиёналиклар бошига оғир кунлар, кўп кулфатлар келтирган эди. Бу, тарихий йилда. Сўғдиёнадаги кўплаб шаҳар ва кишлоқлар вайрон қилинган, сон-саноксиз бегуноҳ инсонлар қатл этилган эди. Бошқа грек ва Рим насрий асарларида бу тарихий сана қайд этилмайди. Ифода ва таъкидларнинг йўналишига қараб, бу воқеа қачон содир бўлганлигини англаш мумкин. Диодор эса ўз романида воқеанинг эрамиздан илгариги 328 йилда бўлиб ўтганлигини (яъни, 113-Олимпиада йили) аниқ таъкидлайди. Китобда воқеанинг қайси йилда бўлиб ўтганлигига изоҳ берилиши биз учун аҳамиятлидир. Диодор романи каби қадимги даврларда яратилган асарларнинг тарихий аҳамияти, унинг бадий-эстетик аҳамиятига нисбатан устун туриши табиийдир, яъни бундай асарларда тарихийлик ўзига хос бадийлик касб этса, бадийлик тарихийликни таъмин этиб туради. Бу ҳолат фақатгина қадимги грек ва Рим насригагина хос бўлиб қолмасдан, умуман тарихий мавзудаги адабий асарларга ҳам тегишлидир. Бу икки ҳолат бир-бири билан уйғун келади. Баъзи бир эпизодларда, гоҳида айрим романларда тарихийлик билан бадийлик уйғун келади ёки баъзан тарихийликнинг салмоғи ортиб кетади. Яъни адиб бадий ифодага берилиб кетиб, тарихий воқеликни унутиб қўяди. Ёки тарихий саналар атрофида айланиб қолиб, бадий тасвирга эътибор бермайди. Бу ўринда тарихийлик сўзини тарихий воқеа маъносига қўллапмиз. Бироқ тарихийлик аслида кенг маъноли тушунчадир.

Эрамизгача 328 йилда бўлиб ўтган воқеаларга диққат билан эътибор берсак, Александрнинг Парапамисадлар билан бўлган жанги ва

¹ Ўша асар, 313-бет.

Сўғдиёнанинг шимолий қисмида жойлашган бу ўлканинг тасвири романда ўзининг анча кенг ифодасини топган.

Китобда тасвирланган Парапамисад ўлкаси Сўғдиёнанинг шимолий қисмида жойлашган. Бу ўлканинг табиати шундай қуюқ бўёқларда чизилади: «Бу ерларда қор ниҳоятда кўп ёғади. Қиш ўта совуқ бўлади. Уйларнинг томи сопол билан ёпилган. Уй тешиқларидан тутун чиқиб туради. Бу ерларда яшовчилар ўзларини совуқдан сақлаш учун уйларини ҳамма томондан ўраб олган. Ерда қор кўп сақлаиғанлиги сабабли аҳоли ўзига озик-овқатларни ғамлаб олиб, йилнинг катта қисмини хонадонларида ўтказадилар. Узумзорларни ва мевали дарахтларни совуқдан сақлаш учун тупроқ билан беркитиб қўядилар. Кунлар исиб кетгандан сўнг яна уларни очадилар. Аҳоли ерга ишлов бериш ва экиш-тикиш билан унчалик шуғулланмайди. Ҳамма ерни қорликлар ва музликлар қоплаб ётади. Кўпгина жангчилар совуққа дош беролмасдан дармонсизланиб, кучсизланиб қолдилар. Куёш нуридан ярқираб товланган қор кўпгина македонияликларнинг кўзига олиб қўяди. Шундай қийинчиликларга қарамасдан, шох бу ерларни ҳам босиб олади»¹.

Китобдан келтирилган ушбу эпизод билан яқиндан танишсак, муаллиф бу ўринда Европада, Танаис дарёси қирғоқларида яшовчи халқларнинг яшаш шароити, турмуши ҳақида гапираётганлигини пайқаб олиш қийин эмас. Тарихий манбалар Александрнинг рус ўлкаларида бўлмаганидан дарак беради².

Арриан эса, «Александрнинг юриши» романининг тўртинчи китоби аввалида шундай фикрни айтади. «Европада яшовчи бу элат жуда катта эди. Александр улар билан дўстлик алоқаларини боғлаш учун ўз одамларини юборади. Бу элчиларнинг асосий мақсади уларнинг табиати билан танишиш, урф-одатларини билиш қанақа қурол билан жанг қилишларини ўрганишдан иборат эди»³.

Айнан мана шунга яқин бўлган эпизодни Квинт Курций Руфинг «Александр Македонский тарихи» романида ҳам учратамиз. «Шох улар билан жуда мулоим гаплашади. Бу Европа скифларига ўзининг яқин кишиси Пендани элчи қилиб юборади. Шохнинг элчи юборишидан мақсади, европаликларни Танаис (Дон) дарёсидан берухсат ўз чегарасига ўтмасликлари, тўғрисида огоҳлантириш эди»⁴.

Кўриниб турибдики, учала романда келтирилган эпизодлар қайсидир қирраси билан бир-бирига яқин туради, қайси томони биландир бир-бирига ўхшашлиги сезилади.

¹ Ўша ерда, 312-бет (Аслида бу воқеа Бактрияда юз беради).

² Потанин Г.Н. Кайсак-киргизские и алтайские предания. Легенды, сказки. Журнал «Живая старина», № 902, выш. 11-III, 1896, 172-бет.

³ Арриан. Поход Александра. М.-Л.: Изд-во АН, 1962, 33-бет.

⁴ Квинт Курций Руф. История Александра Македонского. Изд. МГУ, 1963, 273-бет.

Бошқа грек ва Рим насрий асарларида Сўғдиёнанинг миллий қахрамони Спитаменнинг ўлими ҳақида турлича ҳикоя қилинади. Уларнинг бирида Спитаменни хотини ўлдирган деса, бошқа бирида Александрнинг содиқ кишилари, айғоқчилари ўлдирган деган фикр олга сурилади. Диодор романида эса Сатибарзон (ёзувчи Спитаменни шундай номлайди) македониялик саркардаси Эригий билан яккама-якка жангда мардларча олишиб, халок бўлади¹. Албатта, бу воқеанинг тарихий асослари ҳақида бирор нарса дейиш қийин. Кўриниб турибдики, грек ва Рим адиблари ихсоидида Спитаменнинг ўлими ҳақида турли хил эпизодлар яратилган. Шулар ичида Диодор асарининг бадиий умумлашмаси кўп жиҳатдан ҳаётий чиққан ва унинг эстетик ҳамда тарбиявий таъсири кучи каттадир.

Диодор ўз қахрамони Сатибарзоннинг хотини ёки қандайдир номаълум шахс томонидан ўлдирилишини хоҳламаган бўлиши мумкин. Шунинг учун ҳам Сатибарзоннинг яккама-якка жангда мардонавор ўлими билан боғлиқ воқеалар анча таъсирли чиккан.

Айрим тарихий манбаларда Спитамен кароқчи, исёнкор, беҳаё, ғалаёнчи сифатида тасвирланади².

Бундан кўринадики, айрим тарихчилар Спитамен кўзғолони ва унинг ватанпарварлик курашининг моҳиятини тўлиқ ёритиб бермайди. Ўрта Осиё ҳақида ўз асарларида анча кенг маълумот келтирган Арриан ва Курций Руф ҳам Спитамен ҳаракатига кенг тўхталиб ўтмайди. Диодор асарида эса бошқача бир ҳолатни кўрамайди. Ёзувчининг фикрича, Сатибарзон (яъни Спитамен) мохир саркарда ва жасоратли инсон³ эди.

Македонлар билан сўғдиёналиклар ўртасида кескин жанг кетади. Ўз ватанини каттиқ туриб химоя қилган сўғдиёналик куллар бўш келишмайди. Бироқ македонияликларнинг ҳарбий куруллари устун бўлиб, Александрнинг жангчилари кирғин урушларни кўравериб, пишиб қолган, ҳарбий машқларни пухта ўтаган, жангларда чиникқан эди. Спитамен кўшинлари орасида хали жанг кўрмаган, қўлига илк бор курул ушлаган оддий деҳқонлар, косиблар ҳам бор эди. Бунинг устига, сўғдиёналикларнинг куруллари ҳам оддий эди. Ҳатто жанг қилиш учун курул етишмаганлигидан айримлари қўлларига белкурак ва таёқ, паншаха ушлаб чиқишганди. Шундай бўлса ҳам улар мардонавор жанг қилиб, она-Ватан учун ҳатто ўлимга ҳам кўрқмасдан тик борар эдилар. Спитамен жангчиларининг мардонавор жанг қилаётганидан қувонса ҳам курул-яроғларининг заиф эканлигидан ачинади. Шунинг учун ҳам у «бошидан кулоқчинини ечади-да, македонияликларнинг саркардасини яккама-

яккажангга чакиради. Александр саркардалари орасида анчадонғи кетган катта ҳарбий тактикага эга бўлган, қиличбозлик маҳоратини яхши билган Эригий майдонга тушади. Икки ўртадаги яккама-якка олишув узок давом этади. Ўзининг жисмонан бакувваат эканлигини сезган Спитамен ғалаба қилиши муқаррар эканлигига ишонч ҳосил қилади. Бироқ Эригий ўзининг ғолиб рақибига чап бериб, оғир жангларда ишлатадиган сирли хунарини ишлатади-да, Спитаменнинг кўксига ханжар солади»¹.

Диодор асарининг яна бир муҳим томони шундаки, Спитамен ўлимидан сўнг Сўғдиёнада ватанпарварлик ҳаракатининг тўхтаб қолмаганини тўғри кўрсатади. Бошқа асарларда эса Спитамен ўлимидан сўнг Сўғдиёнада гўё жанг тугайди. Александр хотиржам бўлиб, хинд мамлақати томон йўл олади. Диодор романида эса, Спитаменнинг ўлимидан сўнг Сўғдиёна ватанпарварларининг кураши авжига чиқади.

Диодор ватанпарварлик мавзусини ўз романида анча кенг планда тасвир этади. Муҳими шундаки, ёзувчи Сўғдиёнадаги ватанпарварлик курашини ёқлаб чиқади. Ҳатто ёзувчининг уларга бир қадар хайрихоҳлик билан қараганлигини ҳам сезиш мумкин.

Китобда тасвирланишича, Александр Сўғдиёна ерларидан кул қилиб олинган кишиларга ўта душманлик кўзи билан қараб, уларни шафқатсиз жазолай бошлайди. Сўнгра ватанпарварлар изидан бориб, тўсатдан уларга ҳужум қилади. Бу жангда кўплари ўлади. Қолганлари эса, ҳужум қилмаслик ҳақидаги шартномани бузганлиги учун худони ўртага қўйиб Александрни ҳақорат қилади. Александр уларга қараб, варварлар македонларнинг ашаддий душманлари эканликларини, шунинг учун улар шаҳарни ташлаб чиқиб кетишларини каттиқ туриб талаб қилади. Варварлар Александрнинг дўқ-пўписасидан кўрқмайдилар. Шанкар химоячилари жалқа шаклида саф тортадилар-да, ўртага хотин-қизлар ва болаларни олиб, жангга шайланадилар. Турли томондан ҳужум қилган душманлар билан юзма-юз туриб мардонавор жанг қиладилар, жанг ниҳоятда даҳшатли тус олади. Икки ўртада қилич-найза билан олишув, ҳатто муштлашиш авжига чиқади. Кўплари қирилиб кетади, ярадор бўлади. Аёллар эркаклар билан бир сафда туриб, матонат билан жанг қиладилар. Кўп аёллар халок бўлган эрларининг курулларини олиб жангга қирадилар. Кўплари курулсиз жангга кириб, душманларнинг курулларини тортиб оладилар. Аёллар турли хил йўллар билан македонияликларнинг ҳужумига қаршилик қила бошлайдилар. Эркаклар ва аёллар мардонавор жанг қилиб, душман қўлида халок бўлишини билса ҳам, бу ўлим улар учун шарафли эканини сезиб туришарди. Жангда аёлларнинг кўпайиб кетганлигини

¹ Диодор. Историческая библиотека. 114-бет.

² Драйзен Н.Г. История эллинизма. М.: 1896, 136-бет.

³ Диодор. Историческая библиотека. 114-бет.

кўрган Александр урушнинг бефойдалигини айтиб, жангчиларига орқага чекинишни буюради¹.

Бу воқеа Сўғдиёнанинг қайси шаҳарида юз берганлиги номаълум. Аммо бундан илгари тасвирланган эпизод бевосита Спитамен ҳаракатига тегишли эканлигини ҳисобга олсак ва ёзувчининг катта шаҳар ҳақида ҳикоя қилаётганини назарда тутсак, воқеанинг Марокандда рўй берганлигини аниқлаш қийин эмас.

Диодор сўғдиёналикларни матонатли кишилар деб атайди. Македонияликларни эса душманлар деб таърифлайди. Шу жихатдан олиб қараганда ҳам Диодор асари бошқа адибларнинг асарларидан устун туради. Ҳақиқатан ҳам македонияликларнинг тутган позицияси сўғдиёналикларга нисбатан душманлик, босқинчиликдан иборат. Сўғдиёналикларнинг ҳаракати эса ватанпарварлик мардлик ва матонат намунасидир. Бироқ грек ва Рим тарихий насрий намуналарида, масалан Арриан, Руф асарларида ўзгача ҳолатларни кўрамиз. Бу адиблар ижодида ҳам сўғдиёналикларнинг ҳаракатига берилган бирмунча объектив баҳони кўрамиз. Бироқ сўғдиёналикларнинг ватанпарварлик ҳаракатига Диодорда бўлгани каби объектив муносабатни сезмаймиз. Диодор сўғдиёналикларнинг ватанпарварлик ҳаракатини ёқлайди, ҳатто бу йўлда курашиб ҳалок бўлганларни таърифлаб, «улар шарафли ўлимга бораётганликларини пайқаб туришарди»², деб ёзади.

Ҳали биз Диодорнинг «Тарихий кутубхона» асарига тўлиқ тўхталганимиз йўқ. Кўп жихатдан қадим Сўғдиёнага тегишли бўлган айрим характерли эпизодларни баён қилиб ўтдик, холос. Аслида асардаги Сўғдиёна билан боғлиқ, Бактрия ва Ҳинд тупроғида бўлиб ўтган воқеалар, қонли урушлар тасвири, қирғин жанглар таърифи, шаҳар ва дарёлар ҳақидаги ҳикоялар ҳам ўқувчиларнинг эътиборини беихтиёр ўзига жалб этади.

ПОЛИЭН

«Қадимги саркарда ва қаҳрамонларнинг жанговарлик маҳоратини ўз ичига олган Полиэн асарини россияликларга таништириш айниқса қизиқарлидир. Бу фақат ҳарбий кишилар учунгина эмас, балки тарихийлиги жихатидан барча тоифадаги одамлар ҳам билиши зарур бўлган ишдир. Фақат қурол кучи билан эмас, узоқни кўзлайдиган ўткир фикрлари билан душманни мағлубиятга учратган саркардагина энг олий даражадаги ҳарбий санъатни эгаллаган ҳисобланади»³, — деб таъкидлайди

¹ Ўша асар, 115-бет.

² Ўша асар, 115-бет.

³ *Дмитрий Паппадопуло*. Предисловие. Полиэн, Стратегемът. Санкт-Петербург: 1842. 6-бет.

асарнинг русча сўз бошида таржимон Димитрий. Паппадопуло. Таржимон ўз фикрида давом этиб яна шундай дейди: «Узоқни кўра олмайдиган саркардалар жуда кўп талафот кўриб, ўткир фикрли саркардалар шунча кўп фойда кўрган юксак ҳарбий маҳоратга эга бўлмаган саркарданинг кўшинлари ҳамма вақт ўлимга маҳкум этилган.

Тажрибали, узоқни кўра олувчи саркардалар бошлиқ бўлган кўшиннинг саф тортиб туриши душманни довдиратиб қўйган.

Саркарданинг битта оқилона фикри, ҳарбий тадбиркорлиги душман устидан ғалабага кучли флотни кириб юборишга, ўтиб бўлмас тўсиқларни енгишга, бир қанча вилоятларни забт этишга сабаб бўлиши мумкин. Бу ҳақиқатни исботлаш учун халқлар тарихидаи жуда кўплаб мисоллар келтириш мумкин. Бу далиллар, васиятномаларни йиғувчи фидойи ёзувчилар бўлмаганида, уларнинг йигирмадан бир қисми ҳам бизнинг авлодимизга етиб келмаган бўларди»¹.

Полиэннинг ижоди жаҳон маданияти ҳазинасида алоҳида юксак ўрин эгаллайди. Унинг асарларининг тарихий ва бадиий қиммати ҳали тадқиқотчилар томонидан чуқур ўрганилган эмас. Шунингдек, ҳаётига оид манбалар ҳам тикланганича йўқ. «Ҳарбий хийлалар» (стратегемъ) деб номланувчи саккиз китобдан иборат нодир асар Полиэн номини жаҳонга танитди.

Полиэннинг «Ҳарбий хийлалар» номли шоҳ асарининг мохир таржимони Димитрий Паппадопуло ёзувчи ижодини ўрганишнинг аҳамияти ҳақида ва умуман ёдгорлик бўлиб қолган асарларни асрашнинг муҳимлигини таъкидлаб шундай деган эди: «Қадимий қимматбаҳо (бу ўринда асосан «Ҳарбий хийлалар» асарини назарда тутмоқда) қолдиқларини асраш кейинги авлодларнинг Полиэн олдидаги бурчидир»².

Худди шу нуқтаи назардан олиб қараганимизда, қадимги муаррих ёзувчи ижоди билан ўзбек китобхонларини таништиришни ўзимизнинг шарафли бурчимиз деб биламиз.

Полиэн бутун ижодий фаолияти давомида ҳарбий темада тўққиз юзта асар ёзган. Шулардан бизгача саккиз юз қирқ олтитаси етиб келган. Гарчи ҳарбий мавзуга бағишланган бўлса-да, бу асарлар грек тарихий насрининг ёрқин намунаси ҳисобланади.

Биз Полиэннинг ҳаётига оид жуда оз маълумотга эгамиз. Олимларнинг айтишича, у тахминан эрамиздан олдинги II асрда Македонияда туғилган. Маълумки, Македония давлати бу даврда жаҳондаги энг гуллаб-яшнаган, марказлашган маданият ўчоқларидан бири эди. Гарчи Александр вафотидан кейин мамлакатда ички низолар кучайиб кетган бўлса-да, илм-фан, санъатининг равнақи борасида ҳали ўз мавқеини йўқотмаганди.

¹ Ўша асар, 6-бет.

² Ўша жойда.

Полиэн бу маданият марказида чуқур билим олади. Машхур Александрия мактабларининг биридан билим ўрганади. Жахон тарихига оид манбаларни тўплайди. Баъзи бир олимлар Полиэннинг ёшлигиданок харбий киши бўлганлигини қайд қилсалар, бошқа бирлари бу фикрни инкор этадилар. Полиэннинг харбий мавзуда асар ёзганлигини асос қилиб, айрим манбаларда унинг машхур саркарда бўлганлиги ҳам қайд этиб ўтилади. Полиэнни ижоди билан яқиндан таниш бўлган Димитрий Паппадопулонинг қайд этишича, адиб ўз даврининг машхур ҳуқуқшунос (адвокат)ларидан бўлган¹.

Маълумки, ҳуқуқшунослик антик даврларда, айниқса, Македония, Греция, Рим каби йирик давлатларда олий имтиёзлардан бири эди. Бу имтиёз камдан-кам кишиларга насиб қиларди. Чунки ҳуқуқшунослар энг аввало жуда билимдон, айнаи чоғда нотиклик санъатидан чуқур хабардор кишилар бўлган. Полиэн ҳам нотиклик санъати, фалсафа ва тарихдан чуқур билим олган. Агар Полиэн ижодининг махсули бўлган саккиз китоб билан яқиндан танишсак, унинг жуда кенг дунёқарашга эга бўлганлигига, жахон тарихини чуқур билганлигига гувоҳ бўламиз. Бу китобда фақат Македония, Греция ва Рим тарихигина эмас, балки жахон тарихига оид муҳим маълумотлар берилган. Замонасининг донишманди Сундаснинг хабар беришича, у нотиклик санъатидан дарс берган.

Полиэн жуда йирик саккизта китоб ёзган. Бу китоблар мажмуасини умумий ном остида «Харбий хийлалар» деб номлайди. Бу асарларни ўқир эканмиз, унда фақат харбий маҳоратга оид далиллар мажмуаси ёки жангу жадалларга оид рақамлар йиғиндиси ўрин эгаллаб қолмасдан, балки ўзига хос бадий гўзалликларга ҳам дуч келамиз. Кўпгина халқларнинг урф-одатлари, яшаш тарзи, ташқи ва ички душманга муносабатини ўрганамиз. Адиб ўзидан аввал бўлиб ўтган яқин ва узок ўтмишдаги тарихий воқеаларни қаламга олар экан, ватанпарварлик ва матонат каби юксак фазилатларни улуғлайди. Шутуфайли Полиэн ижоди фақат харбий фактлар йиғиндисидан иборат деб караш мутлақо иотўғридир. Полиэн ижодини ўрганар эканмиз, ундан тарих, жуғрофия, этнографияга оид жуда кўп манбаларни билиб оламиз. Полиэн ижодига хос бадий тасвир воситаларини ўрганишнинг ҳам аҳамияти каттадир. Дарҳақиқат, антик даврларда ҳуқуқшунослар ва нотиклик санъатини эгаллаган кишилар ўз замонасининг ўқимишли ва саводхон кишиларидан бири бўлган; Саккиз китоб мажмуаси билан танишар эканмиз. Полиэн энг аввало бадий наср устаси бўлганлигини билиб оламиз.

Бизгача Полиэн асарлари тўлиқ ҳолда етиб келмаган. Кўпгина саҳифалар турли хил сабабларга кўра йўқолиб кетган. Бизга мерос бўлиб

қолган бой адабий меросни варақлаб кўрар эканмиз, адибнинг жахон тарихига оид жуда кўп нарсаларни билганлигига гувоҳ бўламиз.

Замонасининг сўз усталаридан бири Фабрицийнинг таъкидлашича, Полиэн ўз даврининг эътиборли кишиларидан бири бўлган. «Шундай фикрга асосланиб мен, — деб ёзган эди Димитрий Паппадопуло, — Грек, Рим саркарда ва қаҳрамонларининг буюк жасоратлари ҳақидаги Полиэн асарини таржима қилишга киришдим. Бу харбий хийлалар жуда хилма-хил бўлиб ўрганишга қулай ва осондир. Бундан ташқари, бу харбий маҳоратга бағишланган асарлар ёввойи қабилалардан бошлаб то Македония пиёда аскарларигача ва Рим легионларигача бўлган тарихий, харбий санъатни ўрганишда фойдаси каттадир. Бунда, худди жонли расм каби, ажодларимиз турмуши, тинч ва жангу жадалларга бой алоқалари акс этган. Ва ниҳоят бу харбий тактикага оид асарларда ўша замонлардаги инсон руҳи грек ва Рим ёзувчилари ижодидагидан ҳам чуқур берилганини биламиз».

Грек кутубхонасида шундай номли яна 7 та китоб борлигини санашган. Бундан ташқари, бир китоби XXIV бобдан иборат эканлигини Ливий эслатиб ўтади ва шундай дейди: «Энг буюклардан бири Полиэн эркин ва камтарлик билан ижод қилади». Элий Спарцион ҳам «Адриан ҳаёти» китобида шундай деган: «Полиэн ва Маркелл эркин ўлимга маҳкум этилган эдилар». Харбий маҳоратга бағишланган Полиэн асарларини тўплаган муаллифлар файласуф Антонин ва Лелия Вера эронликлар устидан ғалаба қилганларида ўз асарини уларга бағишлайди.

Исаак Казавбон ва Клерик маълумотларига кўра, Полиэн ёшлигида жангчи бўлган экан, лекин бу фикр унчалик аниқ эмас. Биринчи китобининг сўз бошисида ўзи ҳақида фикр юритиб, ёшлигида жангчи бўлганлиги ҳақида ҳеч нарса демаган. Ханнинг тарихий луғатида Полиэн ҳаёти ва ижодига изоҳ бериб, асарларини ҳар хил муаллифлар тўплаганлиги ва уларни қариган чоғида нашр қилдиргани маълум бўлади.

Полиэн тўплаган харбий саркардалар ҳаётига оид асарлари саккизта китоб қилиб, уларнинг олтитасида греклар, еттинчисида эронликлар юриши ва Осиёда яшовчи бошқа халқлар, саккизинчисида эса римликлар ва буюк аёллар ҳақида ёзган эди. Биринчи китоб сўзбошисида маълум бўлишича, у 900 га яқин харбий хийлаларга оид новеллалар ёзган. Полиэн адабий меросидан бизгача 846 таси сақланиб, қолганлари турли хил сабабларга кўра йўқолиб кетган.

Биринчи грек матнини Исаак Казавбон нашрга тайёрлайди ва лотин тилида баъзи бир ўзгартишлар киритиб, Юста Вультея чиқарди. Юз йилдан кейин Дельфия мактабининг ректори Панкратий Массвицкий икки қўлёзма ёрдамида Полиэн асарларини энг яхши вариантда нашр қилади. Бу қўлёзмаларнинг бири Флоренция кутубхонасида, иккинчиси эса Троиць кенгашининг Контабрий кутубхонасида сақланмоқда. Бу

нашрда муаллифнинг кўп хатолари тузатилган, тўлдирилган ва тушунтириш учун эслатмалар берилган. Шу нашрга асосланиб Самуил Мурсии ўзининг лотии тили таржимасида сўзлар каталогини киритиб, унинг янги нашрини тайёрлайди.

Умуман олганда, Полиэннинг «Харбий хийлалар» китоби бадиий жихатдан ўқишли, тарихий жихатдан муҳим аҳамиятга молик асардир.

«ХАРБИЙ ХИЙЛАЛАР»

Полиэннинг «Харбий хийлалар» асарининг биз учун аҳамияти шундаки, унда тарихда яшаб ўтган юзлаб шахслар, атоқли саркардалар, замонасининг улуғлари ва уларнинг тарихда тутган ўрни ҳақида ҳикоя қилинади. Бу жихатдан «хийла» сўзини «махорат» сўзи билан алмаштириб, «харбий маҳоратлар» асари деб ҳам аташимиз мумкин. Чунки «стратегем» сўзини «Харбий хийлалар» тарзида таржима қилишимиз унчалик мақсадга мувофиқ эмас. «Стратегем» атамаси «хийла» сўздан кўра, «махорат» сўзига яқин туради. Шундай бўлса-да Полиэн асарини «харбий маҳоратлар» деб атамасдан таржимонларнинг фикрига таяниб, шартли равишда «харбий хийлалар» дейишни лозим топдик.

«Харбий хийлалар» асарида биз учун аҳамиятли саҳифалардан бири шарқда Файлакүс номи билан машҳур бўлган Филипп ҳақида қимматли фикрлар берилгандир. Ёзувчи Филиппнинг харбий тактикаси ҳақида тўхталар экан, энг аввало унинг характери, руҳий дунёси ҳақида муҳим фикрларни айтиб ўтади. Бу Полиэн ижодининг ўзига хос хусусиятларидан биридир. Яъни Полиэн кўпроқ тарихий шахсларнинг характери очиқ беришга эътибор беради. Бу жихатдан Полиэн ижоди бошқа грек-рим тарихчилари ижодидан ажралиб туради. Масалан, ёзувчи Филипп характеридаги бир муҳим хусусият ҳақида тўхталиб шундай дейди.

Филипп Менегет билан гимнастика бўйича мусобақалашаётган пайтда жангчилар ундан пулларини беришни талаб қилади. Шунда Филипп терини артиб, кулимсираб пули йўқлигини билдирмай дейди: «Талабингиз тўғри, ахир мен ҳам сизларни яхши мукофотлаш учун душманлар билан уришяпман деб қўлларини кўтариб, улар ишига аралашади, сўнгра, ҳазил-мутойиба билан уларни кулдиради. Кейин жангчилар чак-чаклашиб қайтиб кетишади. Кўпинча Филипп образи кулги билан мана шундай қилиб, улар қўйган талабни унуттирар эди.

Филипп душманни чалғитиш ниятида Македониядаги Антипатрга ёлғон мазмундаги, яъни Амфиссияга юриши бошқа кунга қолгани, ҳозир эса қўзғолонни бостириш учун Фракияга юриши тўғрисида хат юборади. Хатни олгач, амфиссияликларнинг хотиржам бўлганидан фойдаланиб, Филипп тўсатдан ҳужум бошлайди-да, харбий бойликларини талаб, Амфиссияни зудлик билан эгаллайди. Бу ўринда

Филиппнинг ўзига хос харбий тактикаси ҳақида тўхталиб, шундай дейди: «Филипп душманни неча марта қурол кучи билан енгган бўлса, шунча марта чалғитиш ва сўз билан енгган. У кўпроқ сўз орқали чалғитиш йўли билан бўлган ғалабани яхши кўрарди. Чунки бунда кўпроқ ўзининг ҳиссаси бўлар эди».

Ёзувчининг таъкидлашича, Филиппнинг харбий муваффақиятларга эришувида унинг фақат сўз устаси бўлганлиги кифоя бўлиб қолмай, жангчиларни муттасил равишда жисмоний жихатдан чиниктириб борганлиги ҳам таъкидланади.

Филипп македонияликларни харбий машқларга ўргатар экан, унинг қўл остидаги жангчилар ҳар қандай қийинчилик ва хавф-хатарга ҳамма вақттайёр туради. Одатда, унинг жангчилари оғир қурол-аслаҳа, керакли юклари билан 300 қақиримгача тўхтамай йўл юради. Филипп бўйсуннишдан бош тортиб жанжал чиқарган сарнусиянларни йиғиб, ўларнинг қўшини орасида нутқ сўзлашга руҳсат олади. Сўнгра ўзининг жангчиларини бу йиғилишга эҳтиёткорлик билан яшириб, ҳар бири аркон олиб боришларини тайинлайди. Филипп ўнг қўлини кўтариб сигнал бериши билан улар ҳамма исён қатнашчилари бўлмиш сарнусиянларни боғлашади. Боғланганлар 10 мингдан зиёд бўлиб, ҳаммасини Филипп Македонияга жўнатади-да, оғир жазоларга тортади.

Филипп Мефонеян қалъасига нарвонлар қўйиб, энг қобилиятли жангчиларни қалъа деворига чиқаради. Бу усул билан нима қилишини билмай чекинмоқчи бўлган қўшинни қалъани эгаллашга қизиқтиради. Филипп толли ва ўрмонли Арбилеян мамлакатини эгалламоқчи бўлганда, душман ўрмонларга яшириниб олади. Шунда Филипп олефир итларни қўйиб юбориб, яширинган душманни ушлаб чиқади.

Ёзувчи Филиппнинг баланд девор билан ўралган Мефонеян қалъасини ва толли-ўрмонли Арбилеян вилоятини эгаллашдаги маҳорати ҳақида ёзиб, шохнинг ниҳоятда тадбиркор бўлганлигини хотирлайди. Шу билан бирга, ёзувчи Филиппнинг маълум даражада шафқатли ва мард бўлганлигини ҳам таъкидлайди. Ғалабадан кейин эгаллаган жойини вайрон қилмайди. Оддий халқни қийнамай, уларга жабр-ситам ўтказиш ўрнига яхши қарайди. Уларнинг йўлбошчиларига, ички низоларни тугатиш ҳақида фуқаро ўртасида нутқ сўзлаган маърузачиларга совғалар берди. Шундай тадбиркорлик билан Филипп Фиссалияни ҳам забт этди.

Ёзувчи Филиппнинг фуқарога зиён-заҳмат етказмаганлиги, маълум даражада адолатли бўлганлиги ҳақида кўпгина лавҳаларни келтиради. Бу ҳолат унинг Фиссалияни эгаллагандан сўнг тутган сиёсатида яққол кўзга ташланади.

Полиэннинг асарида, айниқса, Александр Македонский ҳақида берган маълумотлари диққатга сазовордир. Отаси Филипп каби Александрнинг ҳам харбий маҳорат эгаси бўлганлиги, ҳатто кўп жихатдан отасидан

хам устун эканлиги хақида сўз юритади. Шунингдек, ёзувчи Александр босиб олган ўлкалар ва у ерларда жорий қилинган интизом ва қонунлар, саркарданинг ўзига хос салбий ва ижобий хусусиятлари хақида қимматли маълумотлар беради.

Александр бутун дунёни ўз ҳокимлигига бўйсундириш учун одамларнинг шараф билан ўлганларини, ҳатто баъзи бир ақли хайвонларни Александритлар деб аташ лозимлиги хақида ҳукмини жорий қилади. Александр уруш вақтида жангчиларнинг соқолларини олдириб, сўнгра жангга чорларди, чунки душман соқолларидан осоиғина ушлаб қолиб бўлмаслиги учун, деб ёзади Полиэн.

Ёзувчининг таъкидлашича, Александр бошқа саркардалар сингари четдан туриб буйруқ бериш ёки узокдан жангни кузатиш билан кифояланиб қолмасдан, гоҳида ўзи жангга кириб кетарди. Ҳатто ўз жангчилари билан оғир юмушларни ҳам қилиб, жасурлик билан энг хатарли йўлларга ҳам борарди. Бу жангчилар учун катта рухий мадад бўлиб қолмасдан, ибрат мактаби ҳам саналарди.

Александр Кирни куршов қилаётганида қалъа деворларга чиқиш қийин эди, шунинг учун қумдан чиқиш зинапоёси қилишни буюриб, ўзи биринчилардан бўлиб қум таший бошлайди. Буни кўрган айрим ялқов жангчилар ҳам ишга тушиб кетишади. Полиэн асаридида македонлар билан эронликлар ўртасидаги жанг эпизодлари хақида ҳам қизиқарли саҳифалар мавжуд. Уларнинг бирида айтишича, Доро билан бўлажак оғир жангдан олдин Александр жангчиларга шундай буйруқ берди. «Эронликларга яқинлашганингиздатиз чўкиб қўлларинг билан ер қовлай бошлайсизлар, сигнални эшитиб, бирданига туриб душманга ҳужум қиласизлар». Жангчилар худди шундай қилишади. Буни кўрган эронликлар, жангсиз таслим бўляпти деб ўйлаб хурсанд бўлганидан жангни тўхтатишади. Македонликлар тўсатдан ҳужум қилиб, уларни энгади ва қочишга мажбур этади.

Асарда таъкидланишича, Александр Доро билан охириги марта Арбеллада жанг қилади. Эронликларнинг бир отряди македонияликларни айланиб ўтиб, улар томонига ҳужум қилади. Парменион Александрга шу қарвонга ёрдам қилишни маслаҳат беради. Шунда Александр шундай дейди: «Агар биз қарвондан ажрасак ҳам қўшинни икки қисмга бўлмай, душманни таъкиб қилишда давом этамиз. Шунда биз ҳам қарвонни сақлаб қоламиз, ҳам душман нарсалари қўлимизга тушади».

Эронликлар билан бўлган жангга ғалаба қозонган македонликлар муваффақиятлар олдида эсанкираб, мақтана бошлашади. Бундан хабар топган Александр тадбиркорлик билан уларни тинчитади.

Осиёни эгаллашда ғалаба устига ғалаба қилаётган жангчилар Александрга шундай деб мақтанишади: «Ҳаммаси биз туфайли, шунинг учун бизнинг айтганимизни, талабимизни бажарасан». Шунда Александр

македонияликларни ажратиб, ўзи форслар томонга ўтиб, шундай дейди. «Агар ўзларингга хоҳлаган одамларингни бошлиқ қилиб, форсларни енгсаларинг, унда мен талабларингни бажаришга розиман». Шунда жангчилар ўзларига ишонмай, кўрққанларидан бу фикрлардан қайтадилар. Бу ўринда ёзувчи жанглар давомидаги ғалабаларда Александрнинг муҳим ўрин тутганлигини таъкидлайди. Ёзувчи Александрнинг ўз жангчиларини жангга ундаш қобилияти бўлганлигини айтиб ўтади.

Александр форслар билан биринчи жангга чекинаётган жангчиларига қараб: «Македония йигитлари яна бир қадам олға, яна бир марта душманга зарба берсак бўлди» деб, уларни руҳлантирди. Руҳланган жангчилар чекинишдан тўхтаб, бирданига ҳужумга ўтиб, душманни кува бошлайди.

Ёзувчи ўша даврдаги қирғин урушларнинг бўлишига сабаб, бойлик орттиришдан иборатлигини уқтиради. Жангчилар ҳам бойлик орттириб ўз она юртларига қайтиш ниятида бўлган.

Ҳиндистонга киргандан кейин Александр қарасаки, жангчилар форслардан қўлга қиритган ўлжаларини зўрға кўтариб, ҳиндларга қарши юришга унчалик тоби йўқдай. Шунда у биринчи бўлиб ўзининг шохлик ўлжаларини, кейин эса жангчилариникини ёқиб юборади. Енгиллашган, жангчилар янги ўлжани қўлга қиритиш учун жангга қирадилар.

Беҳисоб бойлик тўплаган жангчилар жонларини сақлашга ҳаракат қилиб, жанг қилишга хоҳишлари сўнган. Буни сезган Александр тадбиркорлик билан шундай йўлни тутган эди¹.

Полиэн ижодидаги хикоятларнинг деярли барчаси қадимги давр грек ва Рим тарихий насрида ўзига хос равишда баён этилган. Мана, шу фактнинг ўзиёқ, Полиэннинг реалист ёзувчи бўлганлигидан далолат беради. Адиб турли хил ёлғон-яшиқ гаплардан қочиб, ҳақиқатдан сўз очишга интилади Шу жиҳатдан қуйида Курций Руф асаридан келтирадиган парча юқорида биз баён этган Полиэн асарига жуда ўхшаш. Бундай ўхшаш тарихий сюжетларни қўшиб, ундаги тасвирланган воқеаларнинг тарихда бўлиб ўтганлигига яна бир қарра ишонасан киши. Александрга лашқар оғир юкли бўлганлиги туфайли олдинга қараб тез ҳаракат қила олмаслиги хақида Сатибарзон томонидан хабар етиб келади. Буни сезган шох аввал ўзининг юқини, бойлигини, кейин лашқарлариникини бир жойга тўплашга буйруқ беради.

Хайвонларни сақлаб қолиб, энгзарур нарсалардан ташқари ҳаммасини ёқиб юборди. Бошқаларга ибрат бўлсин учун биринчи бўлиб ўзиникини ёқади. Ёқилган нарсалар ичида қимматбаҳолари бўлса-да, аммо ҳеч кимга алам қилмайди, чунки шохнинг бойлиги ҳам ёндирилганди. Шу дамда шохнинг қисқа ва ҳаяжонли нутқи ҳаммани тинчлантиради ва жангчилар

¹ Ўша асар, 233-бет.

хизматга тайёрлигини айтадилар, ортикча юкдан халос бўлдик, лекин тартиб-интизом жойига тушди, дейишади улар¹.

Фессалияликлар Темпей дарёсидан ўтиш йўлини тўсиб турадилар. Шунда Александр Оссей тоғи чуққиларини кесиб, зинапоя қилиб тоғдан ўтади ва Фессалияни эгаллайди. Бу Александр зинапояси ҳозир ҳам сақланиб қолган ва у ерга борган сайёҳлар буни кўриши мумкин.

Ўзувчи Александрнинг ўз жангчилари ва душманга муносабати хусусида ҳам қизиқарли фактларни келтириб ўтади.

Александр, адолатли йўл тутиб, македонияликларни ва грекларни жуда оддий йўл билан, лекин ваҳимали, ҳаммани титратадиган дахшатли ҳолатда суд қиларди.

Душманни эса тантана билан, яъни чодир ичида ўртада судья, бир томонда шохнинг ўзи қўриқчилари билан, бошқа томонда алвон кийимда форслар, жангчилар ҳаммаси олтинлар билан безатилган кийимда, ташқарида минглаб македонияликлар турар эди. Чодир жуда катта бўлиб, 50 та олтин устунга тортилган эди.

Полиэн Александрни фақат босқинчи сифатида таърифлаб қолмай, балки унинг инсонпарвар бўлганлиги, адолатли ҳукмлар чиқарганлиги ҳақида ҳам тўхталади.

Полиэн Александрнинг икки томонлама ҳужум қилиш маҳоратини қувватлайди. Бу ҳақда бошқа тарихий манбаларда ҳам кўпгина жанг тафсилотлари берилган.

Александр бир томондан шиддатли жанг бошлаб, иккинчи томондан душманнинг орқасига сездирмасдан пинҳона ўтиб тўсатдан ҳужум қилади. Икки томондан қилинган ҳужум зарбидан душман саросимага тушиб қолиб осонгина таслим бўлар эди. Александрнинг бундай икки томонлама ҳужум тактикаси ҳақида Полиэн шундай ёзади:

«Александр Арбелда Доро устидан ғалаба қозонади. Шунда Доронинг энг яқин қариндоши Фрассаорт кўп минг форслар билан Суз дарёсини эгаллаб олди. Улар тоғ устида туриб пастдаги македонияликлар устидан тошлар отади. Шунда Александр жангчиларни бир жойга йиғиб, мустаҳкам қўрғон қуради. Лик исмли чўпон келиб уларга йўл кўрсатишини айтади, Бу ҳақда Александрга Аполлон илгари айтган одам эди.

Александр Ликга ишониб, унинг орқасидан, қўшиннинг бир қисмини қолдириб, қолгани билан тоғдан ўтади ва айланиб келиб кечаси форсларга ҳужум қилади. Пастдан эса Гестеион ва Филота бошлик македон қўшинлари ҳужум бошлайди. Шундай қилиб, икки томондан қуршаб олинган, тоғликларнинг бир қисми асирга олинади, қолганлари жангга ҳалок бўлиб, айримлари чўққидан тушиб кетадилар².

Ҳақиқатан ҳам Александрнинг икки томонлама ҳужум тактикаси бўлганлиги ҳақида бошқа тарихчилар ҳам сўз юритади. Бу ҳақда Диодор шундай ёзади: «Бу ерларни Дорога қондош бўлган Медей ўз қўшини билан қўриқлаб турар эди. Бу қўшинни ёриб ўтиш ҳақида Александр узоқ ўйланиб қолади, хатто чўққилар орқали ҳам ўтиш қийин эди. Шундай вазиятда уқсиялик бир киши ёрдам беришини айтади. Шу ерлик бўлгани учун ҳамма йўлларни яхши билар эди. Александр бир қанча жангчисини унинг орқасидан жўнатади. Ўзи эса қолган жангчилари билан бошқа томондан юришни давом эттиради. Олдиндан ўйланган режа яхши натижа беради. Икки томонлама қуршовда қолган душман қоча бошлайди. Шундай қилиб, Александр қисқа вақт ичида Уқсиянинг ҳамма шаҳарларини ўзига бўйсундиради¹.

Диодорнинг ёзишича, Александр рақибининг бошқа истехкомларини ҳам шундай икки томонлама ҳужум йўли билан эгаллайди. Аорном деб аталувчи буюк тоғ томон йўл олади. Айтишларига қараганда, бу тоққа ер кимирлаши ва худонинг бошқа қароматлари ҳам таъсир эта олмаган. Бу тоғ тагидан Ҳиндистоннинг машҳур дарёси Инд оқар эди. Бошқа томонида эса чуқур жарлик ва ўтиб бўлмас қоялар бор эди. Тоғнинг орқа томонига олиб борувчи бир йўл бор бўлиб, бу йўл орқали душманга ёрдам келиб турар эди. Лекин бу йўлга чиқиш жуда қийин эди. Шунда Александрнинг олдига шу ерда яшовчи бир чол ўз ўғиллари билан келади ва Александрга ёрдам беради. Александр бу тоғни ҳам икки томонлама ҳужум қилиб эгаллайди ва чолга раҳмат айтиб совғалар бериб ўз қўшини билан йўлда давом этади.

Бу ўринда яна бир парчага эътиборни жалб қилиш керакки, бу учала воқеа тасвирида маълум даражада ўхшашлик борлигидан ташқари, бу тарихий воқеаларнинг Парфия, Гиркания ва Сўғдиёна ерларида бўлиб ўтганлигини тасаввур қилиш мумкин. Бундан ташқари учала воқеа баёнида ҳам, агар диққат билан эътибор берсак, Александрга тоғнинг орқа томонига ўтиш йўлини маҳаллий қабила вакиллари кўрсатади. Бундан кўринадики, Александр Ўрта Осиё ерларини яхши билмагани учун маҳаллий халқ ичидан ўзи учун садоқатли кишиларни топиб, улардан турли мақсадларда фойдаланган. Маҳаллий кишилар билан яқинлашиш йўлларини қидирган. Полиэн хатто бундай йўл кўрсатувчи киши, Лик деган одам бўлганлигини ҳам айтиб ўтади.

Ўрта Осиё тасвирини берувчи грек ва Рим тарихий насрида воқеалар бир-бирига жуда боғланиб кетган. Ўз навбатида бундай воқеаларнинг боғланиш нуқтасини топиш кўп жиҳатдан аҳамиятлидир.

Полиэн асарига Гиркания ва Сўғдиёна ҳақида айрим маълумотлар бериб ўтилади. Масалан, македон-грек жангчилари Гирканияга

¹ Курций Руф. Ўша асар, 233-бет.

² Ўша асар, 231-бет.

¹ Диодор. Ўша асар, 95-бет.

келганларидан кейин уйларига қайтиш ниятида ғалаён кўтардилар. Александр бу ғалаённи тадбиркорлик билан осонгина бостиради, Адиб бу ҳақда шундай ёзади:

Александр Гирканияга келганида бу ерда македонияликлар ва греклар ўртасида у ҳақда ёмон миш-мишлар борлигини билади.

Сўнгра у яқин одамларини йиғиб, уйига 3 йилдан кейин боришлиги ҳақида хат ёзишини буюради, хат олиб кетувчиларни йўлда тўхтатиб, хатларни бирма-бир ўзи очиб ўқийди. Бу хат орқали жангчиларнинг ўз шоҳи ҳақидаги фикрлари қандай эканлигини билиб олади¹.

Полиэн келтириб ўтган бу лавҳа ҳақиқатан ҳам тарихда бўлиб ўтганлигига ишонч ҳосил қилишимиз мумкин. Фикримизнинг исботи учун тарих саҳифаларига мурожаат қиламиз. Курций Руф ўзининг «Александр Македонский тарихи» асарида худди шундай бир тафсилот баённи бериб ўтади. Унда ҳикоя қилинишича, айрим жангчилар шохдан норози бўлиб юрганлиги ҳақидаги хабарни эшитиб уларнинг ҳузурига келади. Агар уйларига хат ёзса, хатни шохнинг тайинлаган чопарига берсаларгина, бундай хат албатта етиб боришини, ўзга кишиларга берилган хатнинг етиб бориши гумонлигини айтади. Ҳар бир жангчи ўзининг қарииндошига ёки уйига бу узоқ элларда бўлган воқеаларни, шохга нисбатан муносабатларини очиқ-ойдин ёзарди. Бу хатлар шохнинг содик чопарлари орқали Александрга етказилар ва шох шунга қараб ҳулоса қиларди. Агар кимда-ким хизматидан нолиб ёки шохнинг шаънига ҳақоратлар айтиб ёзса, албатта қаттиқ жазоланарди. Гоҳида норози жангчилар биринчи бўлиб жангга юбориларди. Бундай гуноҳкор жангчилар эса ўзларини оклаш учун зўр бериб жанг қилишарди.

Бундай бир хил мазмундаги тарихий далилларни қиёсий ўрганишда давом этамиз. Бундай ўхшаш мазмунли тасвирлар қанчалик кўп бўлса, тарихий воқеликнинг ҳақиқатга яқинлиги шунчалик равшан бўлади. Юстиннинг «Помпей Трог эпитоми» асарида таъкидланишича, Александр ўз ватанига элчиларини юбориб, ўзининг жангдаги қўлга киритган муваффақиятлари ҳақида ватандошларига сўзлаб беришни буюради. Сўнгра ўз ватанидан тобора узоқлашиб бораётган жангчиларга қариндошларига хат ёзишга рухсат беради. Йиғилган хат тўпламларини эса пинҳона шох қабулига олиб келишни буюради. Бу хатларни ўқиб, ўзининг шаънига айтилган ҳақорат фикрларни билиб олиб, шох ҳақида энг ёмон фикрга эга бўлган жангчиларини қароргоҳига йиғади. Кейинчалик уларни ўлим жазосига маҳкум этиб, айримларини энг чеккадаги ўлкаларга бўлиб юборади².

¹ Полиэн. Ўша асар, 228-бет.

² Юстин. Эпитома Помпея Трога. «Вестник древней истории». 1954, № 3, 215-бет.

Бундай бир хил мазмундаги тарихий тафсилотларни жуда кўплаб келтиришимиз мумкин. Бизнингча, такордек туюлган бундай тарихий воқеаларни қиёсий шарҳлашнинг аҳамияти ҳақиқатни аниқлашда каттадир.

Жангчиларнинг норозилигини ва шохга муносабатини билиш учун уйларига хат ёздириш хийласи Плутарх асарида ҳам берилган. Унда ҳикоя қилинишича, Александр Ҳиндистонга жўнамоқчи бўлиб турган эди. Лекин ўлжанинг кўплигидан қўшиннинг юриши оғирлашиб қолганди. Бир куни эрта тонгда араваларга нарсаларни юклатади. Олдин ўзига тегишли бўлган араваларни, кейин қолганларникини ёкишни буюради. Бу ишни дастлаб бажариш қийин бўлди. Фақат бир-икки одамгина бу ишга қарши бўлишди, қолганлар эса мухтож бўлганларга, айрим нарсаларни тарқатиб, араваларни ёқа бошлашди. Бу Александрни руҳлантириб юборди. Ўша пайтда у айбдорларга жуда шафқатсиз эди.

Шундан сўнг грек-македонлар ўз юртларига, яқин ва қариндошларига умуман хат ёзмай қўядилар. Айрим ёзганлари ҳам Александрни улуғлаб, унинг ҳақида дуо ўқиб, узоқ элларда бахтиёр юрганликларига шукрона баён қилишарди. Бундай мазмундаги хатлар албатта етиб борарди. Гарчи кейинчалик Александр бундай мактублар мазмуни билан умуман қизиқмай қўйган бўлса-да, унинг жангчилари энди ўйлаб хат ёзишга одатланидилар.

Ёзувчи ўз асарида Александр давридаги ва хатто Эрон шоҳи Кир (эраминдан илгари V аср) замонасидаги таомлар ҳақида ҳам тўхталиб ўтади.

Бир куни Александр Эрон шоҳи саройида шохнинг тушлик ва кечқурунги овқатлари рўйхатини ҳамда Кирнинг фармойишларини кўриб қолади. Рўйхатнинг мазмуни бундай эди:

Тоза бугдой уни 400 артаб, II—III сортдан 300 артабдан, ҳаммаси бўлиб 1000 артаб. Энг тоза арпа уни 200 артаб, II ва III сортдан 400 артабдан, ҳаммаси бўлиб арпа уни ҳам 1000 артаб. Крупали ундан тайёрланган нондан 200 артаб, энг майда, яъни пиво тайёрланадиган арпа аралаш ундан 10 артаб, 400 та кўй, 100 та ҳўкиз, 30 та йилки, 400 та боқилган ғоз, 600 та ҳар хил қушлар, 300 та кўзичоқ, 30 та ёввойи эчки. Тоза сутдан 10 марий, ачитилган сутдан 10 марий, Бир талант чеснок, ярим талант пиёз, силфия шарбаги, олма мураббосидан ярим артаб, қора узумдан 3 талант, укроп 3 мина, вино 5 марий.

Туз 10 артаб, қуруқ укроп 300 мин, петрушка ўрами 4 капотин, мол ёғи 5 марий, ширин миндалдан 3 марий, ширин қуруқ миндалдан 3 артаб, вино 500 марий, Вавилон ёки Суздаги кечки овқатга ярми фийикли, ярми узум виносидан олиб келар эдилар¹.

¹ Полиэн. Ўша асар, 239-бет.

Икки юз арава ўтин, бошқа материаллар 100 арава, сут асалдан 100 яшик. Мидиядаги кечки овқатга куйидагилар: «...шафран 2 мин, буғдой уни 500 марий, арпа уни 1000 артаб, энг тоза крупа уни 500 артаб, шу ундан тайёрланган нон. 500 марий, мол учун арпа 20000 артаб, хашак 5000 арава.

100 марий уксус, юқоридаги озиқ-овқатларнинг бир қисми жангчиларга берилса, қолган қисми, шохга ва саркардаларга берилар эди. Македонияликлар бундай улкан тушки ва кечки овқатдан хайрон бўлади. Александр эса улар устидан кулади. «Чунки, — деди у, — бундай овқатланган жангчилар ва шох яхши жанг қила олмайди ва осонгина энгилади»¹.

«Харбий хийлалар» асаридан ўрин олган Эрон шохлари Кир ва Доро ҳақидаги ҳикоятлар, уларнинг харбий маҳоратлари ҳақида қайдлар диққатга сазовордир.

Уч марта ҳужум қилиб Мидан шахрини қўлга кирита олмаган Кир, тўртинчи марта яна ҳужум қилади. Жангчилар ҳам бунга рози бўлишади. Чунки у ерда уларнинг хотинлари, бола-чақалари бор эди. Бу сафар Кир шиддат билан Миданни эгаллайди.

Кир тадбиркорлик қилиб Крез билан яраш битимини тузиб, орқага қайтади. Лекин кечаси яна келиб, Крез қўшинининг хотиржамлигидан фойдаланиб, тўсатдан ҳужум қилади.

Кир сартларнинг қалъасини қуршаб олиб, қалъа химоячиларининг қариндош-уруғларини асир оладида, агар улар қалъани топширмаса асирларни осиб ва оғир жазога ҳукм қилишини айтади.

Шундан сўнг улар қалъани ўз ихтиёри билан топширадилар.

Кир Крезни асирга олганидан кейин Вавилонга жўнайди. Мазар Мидийскийни эса Лидия вилоятини эгаллашга юборади. Сўнгра Лидия вилоятидаги эркакларни аёллар ишини бажаришга мажбур қилади. Токи улар ўқ отиш, отда юриш, жанг қилишни унутишлари учун. Ҳақиқатан ҳам илгари ниҳоятда уришқоқ ва жанговар бўлган лидияликлар харбий юмушларни унутади.

Кир янги бир харбий хийла ўйлаб чиқиб, Крезга ҳужум қилар экан, унда отлик аскар қўп эканлигини кўриб, уларга қарши туяларни қўйиб юборади. Чунки отлар туялардан кўрқар эди. Шунинг учун туядан отлар хуркиб, аскарларини йикитиб орқага бурилиб бошқа жангчиларни ҳам босиб-янчиб қоча бошлади. Шундай қилиб, Кир жангсиз ғалабага эришади.

Кир форсларни мидияликлардан олиб ўзига бўйсундириш учун форсларга ер беради ва ишдан кейин уларни яхшилаб меҳмон қилади, сўнгра улардан сўрайди: «Кимнинг қўл остида ишлаш яхшидир?» Шунда

¹ Ўша асар, 240-бет.

форслар Кир томонга ўтиб уни ўзларининг шохи деб тан оладилар. Кейинчалик Кирнинг саркардалигида улар Мидияни енгади ва Осиёнинг бир қанча вилоятларини бўйсундиради.

Кейинчалик Мидиядан енгилган Кир Пасаргадга томон чекинади. Буни кўрган форслар эса мидияликлар томонга ўта бошлайди. Бундан ташвишга тушга Кир уларга қараб шундай деди: «Эртага бизга 100 минг кишилик қўшин ёрдамга келади. Шундан сўнг Кир кечаси жангчиларга ҳамма томонга гулханлар ёқишини буюради. Буни кўрган мидияликлар Кирга қўшинлар ёрдамга келган деб ўйлаб, қочиб кетадилар.

Сартларни қуршов қилган Кир қалъа деворларига ёғочдан ясама жангчиларини қўйиб ўзи шаҳарнинг бошқа томонига кетади. Эрталаб форс жангчилари кўрасаки, қалъа деворларига Кирнинг жангчилари чиқиб олишган. Ясама жангчилар эканлигини сезмаган сартлар, ваҳимага тушган Крезнинг жангчилари дарбозаларни очиб қоча бошлайди. Кир эса осонгина сартларнинг устидан ғалаба қилади.

Танг аҳволда қолган Арпанг бир куни Кирга махфий равишда хат юбориш учун хатни куённинг қорнига солади ва йўлда ҳеч ким сезмаслиги учун бу куённи олиб борадиган одамга овчининг кийимини кийинтиради.

Крез греклардан келадиган ёрдам кечикаётганидан ташвишгатушади. Кирнинг хавф туғдираётганини сезиб энг кучли, бўйи узун жангчиларига грекларнинг кийимларини кийдириб, қурол-аслаҳаларини тақдиради. Грек жангчиларини кўрган Кир ёрдамчи куч етиб келган бўлса керак деб ваҳимага тушади. Шунда Кир уч кунга Крез билан сулҳ тузишга мажбур бўлади.

Полиэн асарида Ўрта Осиёда яшаган скифлар ва сак қабилаларининг тадбиркор бўлганлиги ҳақида ҳам маълумотлар бор. Доро скифлар билан жанг қилаётган вақтда уларнинг олдидан бир куён чопиб ўтади. Шу маҳал скифлар куённи бепарвогина қувиб кетади. «Демак, — деб ўйлайди Доро, — скифлар кучли экан, чунки бизга эътибор ҳам қилмай куённи қувиб юрибди. Тезда бу ердан қайтиш керак», деган қарорга келади.

Доро биринчи бўлиб, қўл остидаги халқларга солиқ солишга киришади. Ўзини ёмон кўрсатмаслик учун солиқхажмини аниқлаш ва уни йиғишни ҳокимларга топширади. Улар қўл остидаги халққа қатта солиқ солади. Доро йиғилган солиқларнинг ярмини халққа қайтариб беради. Бундан хурсанд бўлган халқ энди ярмини ўзлари олиб келадиган бўлади.

Доро скифларни енгишига қўзи етмай, чекиниш ҳақида ўйлаб бошлайди. Бунинг устига озиқ-овқат ҳам оз қолган эди. Скифларни алдаш учун қароргоҳини ўз жойидан кўчирмайди. У ердаги эшак ва отларни тўплаб, қароргоҳда яна бир неча жангчини қолдирадн. Уларга кечаси бир неча жойга гулхан ёқишни буюриб, ўзи асосий қўшин билан чекинади. Скифлар буни сезмайди, кечаси ёнган гулхан ва шов-шувларга

кўра хали душман шу ерда деб ўйлайди. Кейинрок скифлар бу Доронинг хийласи эканлигини сезишади. Бирок энди Дорони қувиб етиш кийин эди.

Сакларнинг бир отрядини қўлга олган Доро, ўз жангчиларига уларнинг кийимларини кийдириб саклар олдиға жўнатади. Буларни саклар ёрдамға келган дўстларимиз деб кутиб оладилар. Шундай қилиб, сакларнинг қолган отрядлари ҳам тор-мор қилинади.

Ўзбек халқ оғзаки ижодида афсона деб номланадиган «Широк» хикояти ҳам Полиэн асари орқали бизгача етиб келган. Унда хикоя қилинишича, Доро сакларни ўраб олганида, уларнинг саркардалари Саксфар, Омарға ва Фамирнс ўзаро маслаҳатға тўпланишади. Шунда уларға Сирак деган отбоқар келиб, агар менинг болаларимға уй ва қўп пул берсаларинг мен Доро қўшинларини ёлғиз ўзим йўқ қиламан, дейди.

Саклар бунға рози бўлишади. Сирак шу ердаёқ пичок билан бурнини, қулоғини ва бошқа жойларини кесиб, йўлга тушади ва Доро ҳузуриға ачинарли аҳволда келиб, мени шу аҳволға солгани учун саклардан ўч олишим керак, бунинг учун сизларға ёрдам бераман, дейди. Доро унинг гапига ишонади. Шундай қилиб, Доро қўшиниға йўл кўрсатувчи бўлиб, уларни узоқ бир чўлга бошлаб боради. У ерда на сув, на бир дарахт бор эди. Ҳарбий бошлиқ Раносбат Сиракдан «Бизни қаерға олиб келдинг» деб сўрайди. Шунда Сирак қулиб дейди: «Мен сизларни енгдим. Бу билан ҳамюртларим сакларға ёрдам бердим». Буни эшитган Раносбат дарҳол Сиракнинг бошини танидан жудо қилади. Шунда Доро Аполлонға сув етказ деб илтимос қилади. Шундан сўнг чўлга ёмғир ёғади ва қўп жангчилар ўлимдан қутқарилади. Шу билан Бактрия дарёсига етиб оладилар.

Доронинг скифлар юртиға юриши ҳақида кўплаб ривоятлар мавжуд. Уларнинг деярли барчасида ҳам Доронинг скифлардан енгилганлиги хикоя қилинади. Полиэн келтирган «Широк» («Сирак») хикоятида Доро қўшинларининг скифлар томонидан тор-мор этилганлиги баён қилинса, Геродот асаридаги «Доронинг скифлар ўлкасига юриши» хикоятида скифлар билан бўлган жангда Доронинг бевосита ўзи қатнашади.

Ҳар иккала тарихий хикоя ҳам мазмунан ғоят бой бўлиб, бундай хикоятларни ўрганишнинг тарбиявий аҳамияти шундаки, улар ўқувчини бобокалонлари сингари жасур ва мард, ватанпарвар ва эркесвар бўлишға ундайди.

— Осиё гуллаб-яшнаган, қўп сонли аҳолиға эға бўлган, бадавлат ўлкадан эди, — деб бошлайди ўз хикоясини Геродот. — Доро скифларни ўзига қарам қилишни жуда хоҳлар эди. Скифларнинг на шаҳри, на қалъаси бор, кўчишға мослаштирилган уйлари мавжуд эди, холос.

Скифлар от устидан ўк отишға жуда уста бўлиб, асосан чорвачилик билан шуғулланишарди. Бепоён текисликлари ўт-ўланларға жуда бой эди.

Доро уларға қарши юриш бошлайди. Олдин чопарларни, сўнгра уларнинг орқасидан пиёда лашкарларни юборади. Босфор денгизи бўйларида эса кемаларни шайлайди. Ҳар томонлама ҳужум режалари тахт бўлгандан сўнг, Суз шаҳридан катта қўшин билан йўлга тушади. Босфор (Қора денгиз)ға етиб келгандан сўнг кемаларға ўтириб, Симплегадан кемалар ўтиш учун хавс)ли бўлган орол томон сузиб кетади. У қирғоққа жойлашган ибодатхонаға келади-да, Понт деб аталувчи ниҳоятда гўзал денгиз манзарасини томоша қилади. Эни 4 стадий келадиган Босфор бўғози Мармар денгиз деб аталувчи Продондитгача чўзилиб кетган бўлиб, эни 4 стадий ва узунлиги 400 верст келадиган Геллеспонтмға қўшилиб кетарди. Геллеспонтм Эгей деб аталувчи катта бир денгизға қўшилади.

Доро Понт манзарасини кўздан кечиргандан сўнг, самослик Мондрокл томонидан қурилган кўприк келади. Бу кўприк Дороға ҳуда манзур бўлгани учун у Мандроклни олий инъомлар билан тақдирлайди. Мандрокл Босфор кўпригига Доронинг тахтда ўтирган ҳолатини ва шохнинг кўприкдан ўтаётган қўшинларини кузатаётган пайти тасвирланади. Бу сурат тагига шундай деб ёзиб қўйилган эди:

«Мандрокл томонидан баликлар мўл-кўл Босфорға қурилган бу кўприк ёдгорлик сифатида Дороға бағишланади. ШохДоронингҳукмини ҳалол бажаргани учун у ўзига гулчамбар, самосликлар учун эса абадий шон-шараф келтиради». Шундай қилиб, Доро Европа томон юришни давом эттиради. Ионларни Понт Истр томон, Дунай дарёсининг бир неча ирмоқларға бўлинувчи (бу ер икки кунлик масофа эди) жойиға кўприк қуриш учун юборади.

Истр Европанинг ғарбий қисмиға жойлашган кельтлар еридан тортиб, бутун Европа бўйлаб оқарди. Йилнинг совуқ ойларида дарёнинг суви анча саёзлашиб қоларди, чунки бу вақтда ёмғир жуда кам бўлиб, кўпроқ қор ёғарди. Қуёшли кунларда эса қорлар эриб, ҳар томондан тошқин сувлар келиб қўшиларди-да, дарёни тўлдириб юборарди. Бунинг устиға, ёзда қучли ёмғир ёғарди.

Доро Истр қирғоқларига келиб, унинг барча қўшинлари дарёға қурилган кўприкдан ўта бошлайди. ШундаДоро ионларнинг саркардасини чақириб, унга 60 тугундан иборат тасмани беради-да, шундай дейди: «Мана сизларға тасма. Мен скифларға қарши кетаяпман. Шу бугундан бошлаб бу тугундан ҳар қуни биттадан ечасизлар. Агар мен шу тугунлар тугагунча қайтиб келмасам, ўз юртларингға кетаверинглар. Бу давр ичида кўприкни қаттиқ туриб қўриқдаб, химоя қилинглар. Бу ўзларинг учун ҳам фойдалидир».

Скифлар очикжангда Доро қўшинларига бас келолмаслигини англаб, қўшни элатларға ёрдам сўраб элчи юборади. Шохлар ўзаро кенгашиб, Дороға қарши очик жанг қилишға заиф эканликларини айтадилар.

Шундай қилиб, скифлар йўлда учраган булоқ ва қудуқларни кўмиб, ўт-ўланларни қуриб, чекина бошлайдилар.

Изма-из қувиб келаётган Доро кўшинлари кечаси хориб-чарчаб, тамадди қилишаётганларида скифлар қўққисдан хужум бошлайдилар. Скифларнинг отлик кўшинлари ҳамма вақт эронийларнинг отлик кўшинларидан устунлик қилишарди. Пиёдалари эса заифроқ эдилар. Бу талафотдан сўнг, танг аҳволда қолган Дорога скифлар ўз вакилларини юборишади. Вакиллар Дорога совға-саломлар олиб боришади. Бу совғалар ичида битта қуш, сичқон, қурбақа ва бешта ёй ўқи бор эди. Эронликлар бутун ақл-заковатларини ишга солиб, скифлар юборган совғанинг маъзини чақишга, маъносини англашга ҳаракат қиладилар. Бунинг маъноси шундай эди: «Агар қушга айланиб, осмонга учиб кетмасанг ё сичқон каби ернинг тагига яширинмасанг ёки қурбақага ўхшаб ботқоқликдан сакраб ўтмасанг, сизлар учун ўз элларингизга соғ-омон қайтиш йўқ. Мана шу ёй ўқларидан ўлиб кетасиз».

Бу ерларда йўл йўқ эди. Лашкарларнинг асосий қисми пиёдалардан ташкил топган. Эронликлар қайси йўлдан Истр дарёсининг хавфсиз кўпригига етиб олишни ўйлаб, ҳанг-манг бўлиб қоладилар. Отлик скифлар йўлни яхши билишарди. Шунинг учун ҳам, улар кўприкка эронликлардан илгари етиб келади. Улар кўприкни қўриқлаётган ионияликларга шундай дейди: «Ионияликлар, охири кунларинг келди, бу ерда қолиб, ноҳақ иш қиляпсизлар. Жонларинг соғ қолганига шуқур қилиб, скифлар худосидан миннатдор бўлингларда, кўприкни бузиб, зудлик билан ўз юртларингга қайтинглар. Дородан шундай қасос олайликки, у қайта бу юртларга ёвузлик ниятида кадам босмасин».

Ионияликлар ўзаро кенгаша бошлашади. Геллеспонт даврида Херсон ҳокими ва сардори бўлган афиниялик Милтиад скифлар таклифини маъқуллайди. Милетлик Гистией сал бошқачароқ фикрда бўлади. У айтадики, агар Доронинг қудрати яқсон қилинган бўлса, энди ҳокимиятни ҳеч ким идора эта олмайди. Давлатга энди халқ ҳокимлик қилади. Унинг бу фикрига бошқалар ҳам қўшилади. Ионияликлар ўзаро кенгашиб, скифларнинг ғзаби қўзғалмасдан кўприкни бузиб, ўз юртларига жўнаб қолишга қарор қилади.

Ўша қуни кечаси етиб келган Доро вайрон этилган кўприкни кўриб ваҳимага тушади. Доро овози ўткир бир мисрликка қирғоқбўйлаб бориб, милеглик Гистиейни чақириб, қайтариб келишни буюради. Биринчи овозни эшитиши биланок, Доронинг соғ-омон эканлигини сезган Гистией ҳамма кемаларни қайтариб, кўприкни тузатади. Шундай қилиб Доро скифлар ўлкасидан ўз юртига қайтиб кетади.

Доро Фракияни ўз ҳукмига бўйсундиргач, мамлакатда катта кўшинга сардор қилиб Мегабизни қолдиради.

Гистиейга эса қилган хизматлари эвазига Фракиядан бир вилоят ҳокимлигини беради. Гистиейнинг қудрати ошиб кетишидан қўрққан Мегабиз, уни Сузга чақириб олишни Дородан ўтиниб сўрайди. Доро унинг маслаҳатига қулоқ солиб, Гистиейни Сузга чақириб олади.

Тўмарис каби жасур аёлларимиз, Широқкаби эркесвар ўғлонларимиз, Спитамен каби ҳақиқий ватанпарварлар тарихда жуда кўп бўлган.

Сиракнинг бундай тадбиркорлигини Вавилонни эгаллашда Зопир ҳам қўллайди.

Доро узоқ вақтгача Вавилонни эгаллай олмайди. Шунда Доро Зопирни Вавилонга жўнатади. Зопир Вавилонга келиб, уни Доро қийнагани, ўлдирмоқчи бўлгани, зўрға ундан қочиб қутулгани тўғрисида айтади. Зопирга ишониб Вавилонни бошқаришни унга бериб қўйишади.

Эронликлар Кир шохлиги даврида мидияликлар билан жанг қилади. Кирнинг бир ҳокими Ивар чекина бошлайди, унинг орқасидан қолганлар ҳам чекинишгатушади. Шунда форсларнинг хотинлари уларни уялтириб, чекинишдан тўхтади. Натижада, хатто улар мидияликларни чекинишга мажбур қилади.

Полиэн асарига таврлар ҳақида ҳам маълумот беради. Таврлар скифлар авлодидан бўлганлигини таъкидлайди.

Тавр қабиласи скифлик халқ бўлиб, жанг олдидан ўзларининг орқа томонини чуқур қилиб қазиб қўяр эдилар.

Уларнинг қарори қатъий бўлиб, ғалаба ёки чуқурга тушиб ўлишлари керак эди.

Скифлар таврлар билан бўладиган жангга қаттиқ тайёргарлик кўрадилар. Улар шу ерлик дехқон ва чўпонларни ҳам ўзларига қўшиб душманга кўрсатади. Бунчалик кўп душманни кўрган таврлар чекиндилар.

Скифлар бутун Осиёни босиб олиш учун узоқ элларга кетишганди. Бу вақтда скиф аёллари ўзларининг қулларидан бола орттиришади. Хўжайинлари, яъни ўзлари алоқа қилиб юрган хотинларнинг эрлари қайтганини кўрган қуллар, уларга қарши қўзғолон кўтаради. Икки ўртада жанг бошланади. Қулларнинг қаршичилигини қайтариш амри маҳол бўлади. Шунда скифлар қўлларига қурол ўрнига қамчи олиб, ўз қулларига, қарши жангга кирадилар. Қуллар фақат қамчидан кўрқар эдилар. Чунки қуллар асрлар давомида қамчи билан қалтақланиб келган. Уларнинг аждодлари ва бобоқалонлари ҳам қамчи билан қалтақланарди. Қуллар ёшлигиданоқ даҳшатли қамчи зарбиладуч келарди. Шунинг учун уларга қамчи зарбидан оғирроқ жазо йўқ эди. Буни сезган скифлар устакорлик билан бошқа қуролларини ташлаб, қўлларига узун қамчиларини олганларидан сўнг, қуллар ўтақаси ёрилгудек бўлиб хўжайинларининг оёқларига бош уриб, ялиниб-ёлворишга тушадилар. Қайта бундай хатоликлар такрорланмаслиги, ўз хўжайинларига содиқ қолишларига онт ичадилар. Айрим бева хотинлар ўз эрлари бўлган қулларнинг ўртасига

тушиб, омон сақлаб қолади. Аммо ўз эрларига хиёнат қилган аёллар куллар билан бирга жазоланади. Скифларга қарши бош кўтарган кулларнинг кўпи чоғиб ташланади. Баъзилари ўз хўжайинларига содиқ қолганлигини исбот этиб омон қолса-да, бир умр камчи зарбидан хор бўлиб яшашди.

Скиф аёллари ичида узоқ йиллар хижрон азобини тортиб, айрилик дардига бардош бериб, ўз эрларига содиқ қолганлари ҳам кўп эди.

Айтишларича, скиф аёллари жуда жасур бўлиб, қўшни қабилаларнинг хужумини мардонавор қайтариб турадилар. Ҳатто узоқ эллардан скифларнинг хотини бева қолганини эшитиб, уларга эрлик қилиб, мол-мулкни эгаллаб олиш ниятида бўлган қабилалар ҳам бир неча бор хужум қилиб, енга олмагач битим тузиб, эр бўлиш ниятларини очик-ойдин айтадилар.

Аммо скиф аёллари уларнинг бу талабига рад жавобини беришади. Йиллар ўтган сайин урушга кетган скиф ўғлонлари ҳақида миш-мишлар тарқалади. Айтишларича, скифлар бир подшоликни қўлга киритиб, бой-бадавлат хонадонларга хўжайин бўлиб юрган эмиш. Бошқаларининг айтишига қараганда, скифлар душман томонидан қўйилган тузоққа тушиб ҳаммалари кирилиб кетганмиш. Бундай ҳар хил гап-сўзлар кўпайиб, скиф аёлларининг сабр-қосасини тошириб юборади.

Ўзга қабилалар эрларига қарам бўлиб, хотин бўлгандан кўра, ўз кулларига хўжайин бўлиб олишни афзал билиб, айримлари қўл остидаги куллари билан пинҳона учрашиб, тақдир тақозоси билан фарзанд кўра бошлайдилар. Кунлардан бир кун скиф жангчиларининг қайтаётгани ҳақида хабар келади. Хиёнаткор аёллар номусига чидай олмай, кулларини адоватга чорлаб, қўлларига қурол тутқазди. Тул хотинлар бўлгани учун бу ўлкада куллар анчагина кўпайиб, ўзга ўлкалардан ҳам қочоқ куллар келиб қўшилиб, қоринлари тўйиб яшашаётганди. Улар скиф жангчиларига шу даражада қаттиқ қаршилиқ кўрсатадиларки, кўп йиллардан буён жангу жадалларда юрган маҳоратли скиф жангчилари ҳам уларга бас келолмайди. Скиф жангчилари камчи силташга жуда уста эди. Бир қўл билан олишувда қуроли тушиб кетган скиф, белига боғланган узун камчисини чиқариб, хезланган эди, қул қуролини ташлаб ерда ётиб олади. Шунда скиф камчиси билан қулни шундай савалайдик, бунини кузатиб турган дўстлари ҳам қурол ўрнига қўлига камчи ушлаб жангга отланадилар. Куллар эса қуролларини ташлаб ён атрофга қоча бошлашади. Шундай қилиб, скиф жангчилари узоқ йиллардан сўнг ўз элининг хўжайинлари бўлиб олишади.

Бундай воқеа ҳақиқатан ҳам тарихда бўлиб ўтганлигига ишонамиз. Худди шундай тарихий воқеа тафсилоти Юстиннинг «Помпей Трог эпитоми» асарида ҳам келтириб ўтилган. Унда баён қилинишича, Осиёга учинчи бор юриш қилганларидан кейин скифлар 8 йил мобайнида хотин

ва болаларидан айрилиқда яшайдилар, шундан сўнг ўз ватанидаги куллар кўзғолонларини бостиришга тўғри келади. Чунки урушга кетган скифларнинг хотинлари ўз эрларини узоқ кутишдан чарчаб, пода боқиш учун қолдирилган кулларга тегиб олган эдилар.

Бу куллар ғалаба билан уйига қайтган ўз хўжайинларини, яъни ўз гўзалларининг эрларини мамлакатга киритмаслик учун қўлларига қурол олиб қаттиқ жанг қиладилар. Скифлар хийла билан ўз куллари устидан ғалабага эришадилар¹.

Бошқа бир манбаларда узоқ элларда жангу жадалларда юрган скиф жангчиларини хотинлари чақириб олишган. Ниҳоят, скиф жангчилари хотинларининг талаби билан ўз юртларига қайтадилар. Бу ҳақда Юстиннинг «Помпей Трог эпитоми» асарида таъкидланишича, кушқи халқлардан подшонинг яқинлашиб келаётганлиги ҳақидаги хабарни эшитган скифлар душман элчиларига шундай жавоб қиладилар: нахотки шундай бой халқнинг подшохи уй-жойсиз камбағал элларга қарши уруш бошлайди. Бунинг ўрнига у ўз давлатини ва йиққан бойликларини ҳимоя қилса бўларди-ку! Ахир урушнинг нима билан тугашини ҳали ҳеч ким олдиндан айтиб беролмайди. Ғалабанинг ҳеч қандай фойда келтирмаслиги маълум нарса. Урушнинг турган битгани эса зиён эканлиги кўриниб турибди. Бу урушда босқинчилардан кўра кўпроқ фойда кўришига ишонган скифлар уларнинг етиб келишини кутиб турмасдан, ўзлари уларга қарши олдиндан юриш қиладилар. Скифларнинг яқинлашиб қолганини эшитган подшо Ведосис эса қўшинини ташлаб ўз юртига қочиб кетади ва яшириниб юради. Скифларнинг Мисрга бостириб киришига ботқоқликлар халақит беради. Орқага қайтган скифлар шундан сўнг бутун Осиёни бўйсундирадилар. Бутун Осиёни бўйсундириш учун скифлар 15 йил кураш олиб борадилар. Аммо хотинлари қаттиқ талаб қилиб, ўз юртига чақириб олинади. Бутун Осиё 1500 йил мобайнида скифларга солиқ тўлаб турди. Солиқ тўлашни Ассирия подшоси Нин тўхтатади.

Бу ўринда Юстин скифларининг узоқ элларга қилган юришлари сабабини тасвирлаб бермоқда.

Мана шу фактлардан ҳам кўриниб турибдики, Полиэн асарлари кўпроқ афсонавий характерга эга бўлиб қолмай, балки тарихий аҳамият касб этади. Шу туфайли Полиэн баён қилган воқеаларнинг тарихий илдизларини топиб, қиёсий ўрганиш муҳим масалалардан биридир. Ҳозирча биз айрим ҳикояларнинг тарихий асосларини қидириб топишга муваффақ бўлдик.

Полиэн асарида Александр қўшинларининг сувга ташна бўлганлиги ҳақида ҳам қизик воқеалар берилган. Унда ҳикоя қилинишича, жангчилар

¹ Юстин. Эпитома Помпея Трога. «Вестник древней истории», 1954, № 2, 24-бет.

жуда сувсашади, лекин сув йўқ эди. Узоқ жойдан икки жангчи тошлар орасидан зўрға озгина сув топиб келиб шоҳга беради. Лекин шоҳ бу сув ўзидан бошқа ҳеч кимга етмаслигини билиб, тўкиб ташлайди. Шунда жангчилар унинг халқпарварлигидан хурсанд бўлиб, чидам билан унинг оркасидан эргашади.

Бундай сувга ташналик воқеаси ҳақиқатан ҳам юз берган. Бу воқеа тафсилотини бир қанча тарихчи адиблар ўз асарларида қайд қилиб ўтадилар. Бироқ, уларнинг айримлари бу воқеа Гирканияда бўлиб ўтган десалар, бошқалари Сўғдиёнада дейди, бошқа бирлари Бактрияда бўлиб ўтганлигини хикоя қилади. Энг муҳими, шундай воқеа тарихда бўлиб ўтганлиги аниқдир.

Худди шундай фактни Курций Руфнинг Александр Македонский тарихи асарида ҳам учратамиз. Полиэн асарида бундай сахро ва сувсизлик қаерда бўлганлиги аниқ кўрсатилмаса, Курций Руф асарида бундай воқеа Сўғдиёнада рўй берганлиги келтирилади. Александр Бактрия ерларидан ўтиб, Сўғдиёна чўлларига етиб келади. Бу ерларда сув етишмас, яқин стадида намлик йўқ эди. Жазирама чўл иссиғи ҳар томондан олов пуркарди.

Ер ҳам жуда қизиқ кетарди. Шунинг учун кечаси юриш осонроқ эди. Исикдан томоқ қуриб, бадан ёнгандай туюларди. Жангчиларнинг мадори қуриб, руҳан эзила бошлайди. Оёқда туриш ҳам, олдинга юриш ҳам қийин эди. Фақат озгина жангчилардагина сув бор эди, улар ҳамма нарсаларини, вино ва ҳатто ёғларни ҳам ичиб тугатгандилар. Сув ичганлар янада тезроқ сувсар, қайт қиларди. Шоҳ жангчиларига мадад берарди. Шунда 2 жангчи илдамроқ юриб лагерга жой танлайди ва у ердан сув топади. Жангчилардан бири сув кўтариб келаётган сўғдиёналикни тутиб олиб, Александрнинг олдига келтиради. Шоҳ ундан сувни қаёққа олиб кетаётганини сўрайди. Шунда сўғдиёналик сувни чанқаб ётган ўғилларига олиб кетаётганини айтади. Келтирилган сувни шоҳга тутаяди. Лекин сўғдиёналикка қараб шоҳ бу ҳамма лашкаримга етмайди, ёлғиз мен эса ичмайман. Яхшиси ўғилларингга олиб бор, дейди.

Нихоят кечга яқин Окс дарёсига етиб олишади. Бундай фактлар Полиэн асарларининг ҳақиқатга яқин эканлигини кўрсатиб турибди. Умуман грек ва Рим муаррих адиблари ёзишни муҳим бир фазилат деб билганлар.

Александр кўшинларининг Гиркания ва Сўғдиёна ерларида сувга ниҳоятда чанқоқ бўлганлиги ҳақидаги факт тарихий асосга эга бўлиб, бу ҳақда Плутарх асаридан шундай бир парчани ўқиймиз:

«Доро билан яна жанг қилиш ниятида у сафарга отланади. Доронинг Бессга асир тушганини эшитиб, Александр фессалияликларни, буюм ва икки минг талант (талант — Юнонистон ва Сурияда пул ва оғирлик бирлиги) билан мукофотлаб, уйларига жўнатиб юборади. Қдйтиш йўли

жуда машаққатли эди. Ўн бир кун ичида улар отда уч минг уч юз стадий (боскич) йўл босиб ўтишди. Сув йўқлигидан жангчилар ҳолдан тойган эдилар.

Илгари бу ерларда Александр хачир терисидан тикилган копларда сув ташиган македонияликларни учратган эди. Ўша пайтда, улар сувсизликдан қийналган Александрни кўриб, унга сув беришганди. Шунда Александр улардан сувни кимга олиб кетаётганларини сўрайди. Улар эса: «Ўғилларимизга, агар сен яшасанг, бизда яна болалар бўлади, буларни йўқотган тақдирда ҳам», — деб жавоб беришди. Шундан кейин Александр сувни ичмоқчи бўлди. Лекин атрофида қараб турган аскарларни кўриб, сув тўла идишни қайтариб берди. Сув берганларни, ўзи сув ичмаса ҳам мактаб, шундай дейди:

— Агар мен бир ўзим ичсам, улар руҳий тушкунликка учрайдилар.

Шоҳнинг хатти-ҳаракатларини кузатиб, сўзларига қулоқ солиб турган аскарлар, отларига қамчи уриб, шохдан уларни олға бошлашни сўрашди. Улар ёнида шундай бошлиқ бўлганда, чанқоқлик ва чарчаш нима эканлигини билмасликларини айтишди¹.

Бу ўринда, биз Полиэн асарининг айрим характерли томонларига, маълум бир саҳифаларига қисқача тўхталиб ўтдик. Ўрта Осиёнинг қадим давлари ҳақида қимматли маълумотлар берган Полиэн ижоди биз учун ғоят қадриlidir. Полиэн ижодида хали ўлкамизнинг антик давларига оид кўп манбалар ўз тадқиқотчиларини кутмоқда.

СТРАБОН

Страбоннинг ўн етти китобдан иборат «География» асари жаҳон адабиётида ўзининг муносиб ўрнига эга. Асарда антик давларга оид жуда бой материаллар бор. Бу материаллар айниқса тарихий жихатдан қимматlidir. «География» асари ўз даври учунгина эмас, бугунги кунда бизнинг замондошларимиз учун ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган. Шу туфайли бу асарда Ўрта Осиёнинг антик давлари тасвири ва Страбоннинг ҳаёт йўли ҳақида қисқача тўхталиб ўтишни ўз олдимизга мақсад қилиб қўйдик.

Страбон эрамиздан илгариги 64—63 йилларда Амасия вилоятида туғилади. Ёзувчи Қора денгиздан юз километр жанубда, Ўрта ер денгизига томон чўзилган ўлкада туғилади.

Амасия жуғрофий шароити қулай бўлган вилоятдир. Бир томондан Қора денгиз, иккинчи томондан Ўрта ер денгизи билан туташган, табиати гўзал бўлган ўлкалардан бири эди.

Плутарх. Ўша асар, 227-бет.

Шоҳ Митридат II (эрамиздан аввалги 302—266 йиллар) даврида Амасия Партий вилоятининг маркази эди. Шоҳ Форнак I (эрамизгача бўлган 184—157 йиллар) даврида вилоят маркази Синон шаҳрига кўчирилади. Амасия аввалгидек мухташам ва қадимийлигини сақлаб қолади-ю, бироқ бу шаҳарга энди аввалгидан кам эътибор берила бошлайди. Албатта, бундай ўзаро тож-тахт урушлари Страбон яшаган давргача бўлиб ўтса-да, Страбон бу тарихий воқеаларнинг қандай кечганлигини тўлиқ ўрганган эди.

Бундан ташқари, шоҳ Никопада III (эрамиздан аввалги 74 йил), Митридат IV (эрамиздан илгариги 120—63 йиллар), Лукулл (эрамизгача 70 йил), Помпей (эрамиздан олдинги 66 йил) даврларида ҳам кўплаб қирғин жанглари бўлиб ўтади. Бу жангу жадаллар бевосита Амасия шаҳри билан боғлиқ ҳолда рўй беради. Бундай тарихий воқеаларга бой шаҳарда Страбоннинг дунёга келиши фавқулодда мозийнинг зулмат булуллари билан қопланган осмонда юлдуз чакнагандек бўлди. Страбоннинг ёшлиги ажойиб ва ғаройиб воқеаларга бой, адоқсиз тарихий ҳодисалар бўронида ўтади. Тож-тахт ва бойлик учун кураш, ер таллашиб гулистонларни харобаларга айлантириш, тинч-тотув яшашни орзу қилган: инсонлар бошига ажал уруғининг сепилиши ва хоказо кўз қўриб, қулоқ эшитмаган ваҳшийликлар Страбон туғилган замонда одатий ҳол эди.

Амасияликлар бир томондан Ўрта ер денгизи орқали Кичик Осиё тарафларга узок сафарларга жўнасалар, иккинчи томондан, Қора денгиз бўйлаб Панта ўлкаларига, ундан ўтиб Кавказ ва хатто скифлар ерларигача тез-тез келиб кетардилар. Денгизчиларнинг хикоялари амасияликларни хайратга соларди.

Страбон ёшлигидан ғаройиб саргузаштларга бой воқеаларни тинглашни жуда севарди. Айниқса, ёш болакайнинг қалбини денгизчиларнинг саёхатлари ўзига асир этган эди. Страбон ёшлигидан денгизни севарди. Айниқса, табиат кучоғида бўлишни жуда-жуда яхши кўрарди. Страбоннинг табиатни жондан орқиб севишига сабаб, унинг тоғалари устаси фаранг мерган эдилар. Ов пайтида тоғу тошлар, қалин ўрмонларда юз берган қизиқарли воқеалар ҳақида Страбон улардан кўплаб хикоялар тингларди. Страбон табиат қўйнида юз берган воқеаларни эшитиш билан кифояланиб қолмасдан, улғайган сари уларни ўз кўзи билан кўриш, бевосита ўша воқеаларнинг шохиди бўлишга интилади.

Страбоннинг бобокалонлари саркарда ўтганди. Катта бобоси Дорилай Тактик шоҳ Митридат V (эрамизгача 150—129 йиллар) қўшинида йирик саркарда бўлиб, тенгсиз ғалабаларга эришган эди. Бобоси Дорилай ҳам катта қўшиннинг бошлиғи бўлган. Страбон ёшлигида бобокалонларининг жанговар юришларини эслаб, улардан фахрланиб юрарди. Бу антик даврнинг ўзига хос муҳим қиёфаси эди. Ўша даврларда одамларнинг

жанговарлик ишларига қараб баҳо беришарди. Жангда қўлга киритилган ғалабаларни мадҳ этиб, қўшиқлар тўкишарди. Хатто босқинчилик урушларини ҳам мактаб кўйишарди. Антиқ дунёда тўхтовсиз жангу жадаллар ҳукм сурарди. Бир мамлакат бойиб, иккинчиси талон-тарож бўларди. Яна бир давр келиб, бунинг акси рўй берарди. Минглаб кишиларнинг бошига оғир қулфатлар тушарди. Лекин бунинг сабаблари ҳақида ўйлаш ҳеч кимнинг парвойига келмасди.

Страбон ёшлигида замонасининг машҳур илм ахллари қўлида таълим олади. Амислик Тираннион Страбоннинг биринчи устози эди. У Пергам мактабларида жуғрофиядан дарс берарди. Ўша даврларда Пергам мактаби машҳурликда Александрия мактабидан қолишмасди. Бу мактабда жуғрофия, шунингдек. Гомер ижоди асосий дарслик сифатида ўтиларди.

Тираннион ўз даврининг билимдони, турли хил фанлар юзасидан кенг тушунчага эга, маълумотли киши эди. Шунинг учун ҳам уни ватандошлари янги замон Аристотели деб аташарди. Страбон дунёқарашининг тобора ўсиб боришида, билимининг чуқурлашишида устози Тираннионнинг хизмати ниҳоят катта бўлди.

Страбон антиқ дунё шоирларининг, айниқса Гомернинг поэмаларини ихлос билан ўқирди. Хатто ўспиринлик йилларидаёқ Гомернинг «Илиада», «Одиссея» дostonларидан катта-катта кўшиқларни ёд олган эди.

Страбоннинг иккинчи устози Аристокдем эди. Меандре вилоятининг Нисе шаҳрида Страбон ундан сабоқ олган эди. Аристокдем жуда кексайиб қолганига қарамасдан, риторикадан қизиқарли ва мазмундор дарс ўтарди. Ўзининг она шаҳри Родосда, бу пурҳикмат киши эрталаб риторикадан, кечқурун грамматикадан тахсил берарди.

Аристокдем бир неча йиллар Римда шоҳ Помпейнинг ўғилларига ҳам сабоқ берган эди, Аристокдемнинг ёрдамида Страбон Эратосфен ижоди билан ҳам яқиндан танишади. Эратосфен ҳам ўз даврининг чуқур билимли кишиларидан бири эди.

Страбон айниқса, селевкиялик Генарх номини ҳурмат билан тилга олади. Аристокдем ижодининг давомчиси бўлган бу олим, айниқса жуғрофияни жуда чуқур биларди. Ксенарх узок-узок ўлкаларнинг тарихини ва жуғрофий жойлашувини аниқ шарҳлаб берарди. Гарчи, Ксенархдан унчалик узок вақт сабоқ олмаса ҳам қисқа кунлар ичида ундан кўп нарса ўрганганлигини Страбон ҳурмат билан эслайди. Ксенарх ўз она шаҳри Селевкияда кўп яшамасдан, Александрияга боради. У Александрияда дунёда донғи кетган кутубхонада узок вақт бўлиб, билимини янада чуқурлаштиради. Сўнгра олим Афинага келиб, зиёлилар муҳитига яқинлашади. Шундан кейин ўша даврларда машҳурлиги жиҳатидан Афинадан қолишмайдиган Римга келиб, жуғрофия, тарих ва риторикадан сабоқ бера бошлайди.

Страбоннинг билим доирасининг кенгайишида яна бир олимнинг хизматлари каттадир. Бу ўздан икки аср илгари яшаб ўтган машхур философ Зенон эди. Зенон стоиклар мактабининг асосчиларидан бири эди. Зенон ўз фалсафий қарашлари билан стоицизм фалсафасини юқори поғонага кўтаради. Зеноннинг ўз давридаёқ шогирдлари жуда кўп эди. Кейинги даврларда ҳам унинг фалсафий қарашлари мухлислари томонидан изчил давом эттирилади. Зенон ижодининг таъсирини шоир Сенека, император Марк Аврелий, шунингдек, Страбон ижодида яққол кўрамади.

Страбон ёшлигидан саёхатга отлакади. Узоқ вақт Италия бўйлаб саёхат қилиб, сўнгра Римга келади. Миср мамлакатларини кезади. Страбон қаерда бўлмасин, энг аввало машхур шоир, тарихчи ва географларнинг ижодини ўрганишга кўпроқ вақтини сарфларди.

Страбон қирқ уч китобдан иборат «Тарихий кундаликлар» асарини яратади. Грек тарихчиси Полибийнинг «Умумий тарих» асари Страбонда катта таассурот қолдиради ва у ўз ижодини бу машхур тарихчи тадқиқотларининг давоми деб билади.

Страбон ўз ижодини эраизгача бўлган 46 йилдан бошлайди. Бу йилларда Рим давлатининг маъқеи тобора орғиб, ҳатто улкан Юнон давлатини ҳам ўз қўл остида сақламоқда эди. Страбон ижодининг илк саҳифалари мана шу тарихий воқеаларга қаратилгандир¹.

Страбон грек тарихчи адибларн Геродот, Ксенофонт, Фукидид асарларини кунг билан ўқийди ва уларни ижодидан антик дунёнинг тарихий воқеаларига оид кўп маълумотларни тўплайди.

Страбон ўз ижодида асосан Рим тарихига кенгроқ тўхталади. Сицилиядаги қуллар ғалабаси, Спартак қўзғолони, Марией билан Суллойнинг тож-тахт учун курашлари, Рим ва Испания урушлари, Гней Помпей, Юлий Цезарь ҳақидаги ҳаётий воқеалар Страбон ижодида кенг ўрин эгаллайди. Ақшумик майдонидаги Антоний билан Октавиан жанги ҳам Страбон эътиборидан четда қолмайди.

Страбон ижодида Полибий, Корнелий Непот, Диодор Сицилийский, Тит Ливий, Саллюстий, Артемидор Эфесский каби донишмандларнинг номини учратамиз. Мана шу далилнинг, ўзиёқ Страбоннинг бутун умрини илмга бағишлаганидан далолат беради.

Страбон ҳақиқатан ҳам чуқур илмни, ўзи таъкидлаганидек Александрия, Пергам ва Рим кутубхоналаридан олади. Бу зиё масканида дунё тарихини ўрганеди. Бебаҳо тарихий китоблар Страбон кўз ўнгида узоқ ўлкаларнинг хариталарини гавдалантиради.

¹ *Арасий Н.Ф.* Страбон. М.: «Мьюль», 1978, 17-бет.

Октавиан эраиздан аввалги 31 йилда улкан Рим давлатининг императдри бўлгандан сўнг, мамлакатнинг иқтисодий, сиёсий ва маданий ҳаётида муҳим ўзгаришлар юз бера бошлайди. Рим империясининг маъқеи тобора ошиб, давлат чегаралари кенгая боради. Узоқ вилоятлардаги давлатлар билан савдо-сотик, иқтисодий ва маданий алоқалар кенг йўлга қўйилади.

Улкан Рим давлати билан Ўрта Осиё, Хитой, Ҳиндистон мамлакатлари бўйлаб қарвонлар тез-тез қатнай бошлайди. Тарихий манбалар, Рим давлати билан айниқса Ўрта Осиёнинг ва Хитойнинг турли томонлама мустақкам алоқалари тикланганлигини тасдиқлайди.

Октавиан фақат давлатлараро ташқи алоқани кучайтирилганлиги билан кифояланиб қолмасдан, мамлакатнинг ички ҳаётида ҳам муҳим ўзгаришлар ясади. Римликлар ҳаётида илгариги даврларга нисбатан тўкин-сочинлик, тинчлик ва осойишталик ҳукм суради. Октавианнинг бундай сиёсатидан римликлар беҳад мамнун бўладилар. Шунинг учун ҳам Октавианга Август (маъбудваш, муқаддас, тўкин-сочинлик, пишиқчилик) номи берилди.

Бу даврга келиб, адабиёт ва санъат ҳам гуллаб-яшнаш бошлайди. Октавиан машхур илм аҳилларини, адабиёт ва санъат намояндаларини саройга чорлаб, илмий анжуманлар, адабий кечалар ўтказди. Императорнинг ўзи ҳам адабиётга чуқур ихлос билан қарарди. Ҳатто у бадиий ижод билан ҳам машғул бўларди. Страбоннинг номи тез орада бутун Римга танилди. Унинг «Тарихий кундаликлар» асари кенг жамоатчилик томонидан қизгин қарши олинганидан мамнун бўлган Страбон «География» асарини ёзишга киришади. Адиб бу асари устида иш бошлаганида олтмиш ёшларга бориб қолган эди. У бўлажак асари учун узоқ йиллар давомида тарихий маълумотларни тўплайди, изланади, жуда кўплаб муҳим манбалар билан яқиндан танишиб боради.

Юнонлар, римликлар қадимдан саёхат қилишни, узоқ юртларга сафарга чиқишни ўзлари учун одат қилишган. Шунчаки одат эмас, ҳатто буни бурч деб билганлар. Ҳатто, улар ўз сафар таассуротларини махсус кундаликларига қайд қилиб борар, кейинчалик ажойиб ва ғаройиб воқеаларга бой асарлар яратар эдилар. Саёхатлар сюжетидан иборат асарларни кенг омма зўр қизиқиш билан қарши олар, шу йўсинда яна янги сафар тарадудини қурувчилар кўпаяр эди. Бундай саёхатчи адиблар авлодларга ўлмас асарлар қолдирганликларидан қаноат ҳосил қилиб, қалблари фахр ҳисси билан тўлиб-тошарди. Ўз навбатида, юнон ва Рим давлатларига ҳам узоқ-узоқ ўлкалардан сон-саноксиз мусофирлар келиб туришарди. Айниқса, антик даврлардаёқ йирик илм-маърифат маскани бўлган Афина, кейинчалик Рим саёхатчилар, савдогарлар, илм аҳллари билан тўлиб кетган эди. Узоқ юртларга сафар қилиш фақат юнонлар ва римликларгагина хос бўлиб қолмасдан, ҳар бир халқнинг ўз

жаҳонгашталари бўлган. Турли хил сабабларга кўра маърифатпарварлар жаҳон кезиш йўлини танлаганлар. Баъзи бирлари юртдан бадарға қилинган, баъзи бирлари замона зайлига дош беролмай, узоқ ўлкаларга кетишни афзал кўришган. Бошқа бирлари савдо-сотик билан шуғулланган ёки умуман, жаҳонгашталиқни фахр деб билишган. Бу ўринда Берунийнинг \индистон сафарини тилга олишимиз мумкин. Демократ шоир Фуркат узоқ муддат Рим ва Юнонистонда бўлади. Хатто бу мамлакатларнинг илм ахллари билан («Юнон мулкида бир афсона») яқин алоқада бўлади. Бу алломалар ўз таассуротлари асосида мемуарлар ёзиб, авлодларга мерос қилиб қолдиришган. Бундай мисолларни кўплаб келтиришимиз мумкин.

Грек ва Рим адабиёти саҳифаларини варақласак, жуда кўплаб саёхатчиларнинг узоқ ўлкаларда бўлганлигини билиб олишимиз мумкин. Уларнинг кўпларининг номлари номаълум, баъзиларининг асарларидан айрим саҳифаларгина сақланиб қолган, холос.

Эрамизгача бўлган VI асрда юнон халқининг содиқ фарзанди Скилак Кизил денгиз, араб ороллари бўйлаб Ҳиндистонга боради. Денгизда кўп ажойиб саргузаштларга дуч келади. Эрамизгача бўлган IV асрда Александр Македонскийнинг саркардаси Неарх Кичик Осиё, Форс кўрфази орқали ҳарбий кемада Ҳиндистонгача боради. Осиё соҳиллари бўйлаб сафарини давом эттиради.

Эрамизгача бўлган V асрда карфағениялик Ганнон денгизда узоқ бўлиб, Гекулес орқали Африкагача боради ва сафар таассуротлари асосида асар ёзиб қолдиради.

Эрамиздан илгариги I асрнинг иккинчи ярмида массалиялик Пифой шимол томон юришни ўз олдига мақсад қилиб қўйиб, Атлантика океани бўйлаб сафарини давом эттиради. У ўз сафари чоғида Испания, Франция, Фуле (Норвегия) давлатларининг қирғоқларидан ўтади.

Юнон ва Рим саёхатчиларининг узоқ элатларга сафари ҳақида истаганча мисолларни кўрсатиб ўтиш мумкин. Қадим-қадим замонларданок саёхатчилар юнон, Рим ва Ўрта Осиё бўйлаб узоқ йўлни босган эдилар. Лекин ҳақиқий йўл Александр Македонский юриши чоғида очилади. «Шоҳ журнали» ёки «Эфемерид»да ва ўнлаб саркардаларнинг — Птолемей, Аристокл, Эвман, Диодат, Каллисфен «кундалик»ларида, шунингдек, кейинги даврларда яратилган ўнлаб йирик-йирик асарларда Ўрта Осиёнинг антик даврлари ўзининг ёрқин аксини топади.

Айниқса, бу борада юнон халқининг улуғ фарзанди Геродот (эрамизгача бўлган V аср) хизмати биз ўрта осиелик бугунги авлодлар учун бебаҳодир. Геродотнинг бой адабий меросини хали чуқур ўрганганимизча йўқ. Бу ажойиб саёхатчи-адибнинг асарлари Ўрта Осиёнинг антик даврларига оид қимматли маълумотлар беради.

Эрамиздан олдинги IV асрда Аппей Клавдий томонидан очилган Аппей йўли деб аталмиш сафар кўплаб эллар ва элатларни бир-бирига яқинлаштиради, янги-янги мамлакатларни излаб топади, энг муҳими, халқлар, қабилалар қалбига йўл очади. Страбон ҳам мана шу Аппей йўли бўйлаб саёхатга чиқади. Йўлда у жуда қийналади. Топилса арава, от, кўгос, эшакда, гоҳида кемада йўлини давом эттиради. Улуғ саёхатчи кўпинча пиёда юриди. Кун бўйи, гоҳида кечалари ҳам юришга тўғри келади. Страбон катта қалб, улкан сабот-матонат эгаси эди. У икки юз минг километрлар чамаси йўл босган. Ҳар қанча қийин бўлса ҳам, хатарли йўллардан ўз ҳаётини таҳликага қўйиб, олдинга қараб ҳаракат қиларди. Хайрли, улуғ ишлар олдида ҳаёт синовидан ўтиб, руҳан тушқунликка тушмасдан, табиат қўйнига тобора чуқурроқ кириб борарди.

Страбоннинг ҳамроҳлари исавриялик саркарда Публий Сервиллий, муаррих Феофан Мителенский, саёхатчи Эллий Галл ва шоир Гораций эди. Саёхатчилар Каппадокия, Фракия (Кичик Осиё), Товра (Кора денгиз бўйлари), Кавказ ва Мония вилоятлари бўйлаб сафарларини давом эттиради. Страбон Гомер дostonларида тасвирланган Илион (Троя) нинг гўзал кизи Еленани олиб қочиб келган шахзода Парис юртларида бўлади.

Страбон Кичик Осиёнинг кўпгина шахарларида бўлиб, Мисрга келади. Александр Македонский эрамиздан аввалги 332 йилда асос солган Александрия шаҳрида узоқ вақт яшаб қолади. Александриянинг улкан кутубхонасидан Александрнинг ҳарбий юриши ва у босиб олган Осиё мамлакатлари тарихини ўрганайди. Айниқса, Ўрта Осиё, Сўғдиёна, Бактрия тарихи Страбонда катта қизиқиш уйғотади.

Эрамиздан илгариги 494 йилда улкан Ахмонийлар давлатининг подшоҳи Доро томонидан босиб олинган Милет шаҳрига боради.

Страбон Александр Македонский макбарасини томоша қилади. Бу макбара Александр Македонскийнинг атокли саркардаси, кейинчалик Миср подшоҳи бўлган Птолемей Лаго ўғли томонидан қурилган эди.

Маълумки, Александр Македонский дастлаб Вавилонияда дафн қилинган. Птолемей Миср тахтига ўтиргандан сўнг унга катта ҳурмат билдириб, Александр хоқини Александрия шаҳрига олиб келади, Шоҳ тобутини олтидан ясаб, ичини қимматбаҳо дуру жавоҳирларга тўлдиради¹.

Бу макбарага яқин жойда «ёруғ дунё ажойиботлари» деб номланган ярим миллиондан зиёд бебаҳо китоблар билан тўлдирилган Александрия кутубхонаси Страбонни тарих оламига етаклайди. Бу кутубхонанинг бир қисми эрамиздан илгариги 47 йилда Юлий Цезарь (бу даврда

¹ Кейинчалик бу тобут номаълум сабабларга кўра йўқолиб кетган (Муаллиф изоҳи).

Александрия Рим хукмронлигига карам эди) императорлиги даврида ёниб кетади. Император кутубхона тақдирига жуда қайғуради. Чунки Юлий Цезарь бадий адабиётни жуда севар, илм-маърифат ахлларини, замонасининг шоирларини саройга тез-тез таклиф этарди. Императорнинг буйруғига биноан халқдан нодир китоблар йигиб олиниб, кутубхона қайта тўлдирилади. Пергом кутубхонасидаги кўпгина китоблар ҳам Александрия кутубхонасига ўтказилган эди. Кутубхона Юлий Цезарь ташаббуси билан деярли қадимги ҳолатига келтирилади. Шунинг учун ҳам Страбон бу қутлуғ даргоҳдан истаган китобини олиб ўқишга муваффақ бўлади. Айниқса, Октавиан Август даврида Александрия кутубхонасига қатта эътибор билан қаралади. Страбон ўз асарига 37 шоирнинг, 16 файласуфнинг, 15 географнинг, шунингдек, астроном, врач, нотик, сиёсий арбобларнинг, жуда кўплаб тарихчиларнинг номларини тилга олади ва уларнинг ижодига мурожаат этади. Антик дунёнинг улуг шоирлари ичида Гомер номини шараф билан эсга олади, Страбон ўз асарининг 240 саҳифасини бу улуг шоир ижодига бағишлайди. Бундан ташқари, буюк адиблар, фожианавислар, шоирлар, Гесиод, Пиндар, Софокл, Еврипид, Каллимах ижодлари ҳам анчагина саҳифаларда ёритиб берилган. Мана шу фактнинг ўзиёқ Страбоннинг бадий насрга, назмга, трагедия асарларига қатта қизиқиш, чуқур хайрихоҳлик билан қараганлигидан далолат беради. 770 саҳифадан иборат бебаҳо адабий меросининг қарийб ярмини антик дунё адиблари ижодига бағишлашининг ўзиёқ, Страбон ижодининг тарихий жиҳатдангина эмас, адабий-бадий, илмий жиҳатдан ҳам қатта аҳамиятга эга эканлигини билдиради.

Страбон жуда қатта илм соҳиби, юксак қувваи ҳофизага эга бўлган антик дунёнинг улуг адибларидан бири бўлиб, 90 йилга яқин умр кўради. У «Тарихий кундалиқлар» асарининг «Александр тузуклари» («Деяния Александра») деб аталмиш бўлимида шундай ёзади: «Нима учун Александр Македонский даврини ёритувчи олимлар ва ёзувчиларнинг асарларида шунчалик кўп хатолар ва чалқашликларга йўл қўйишган?» Бу саволга Страбон ижодидан жавоб ахтарамиз. Бунинг сабабини адиб шундай изоҳлайди: «Биринчидан, улар Александр Македонскийнинг ҳурматини қозониш учун уни шарафловчи тафсилотларни баён қилаверганлар. Иккинчидан, айрим ўлка ва элатларнинг тарихи, табиати синчиклаб, чуқур ўрганилмаган». Мана шу фикрнинг ўзиёқ Страбоннинг ўз ижодига ўта масъулият ва талабчанлик билан ёндошганлигидан далолат беради. Страбон озгина бўлса-да, ижодий ҳатоликка йўл қўйиб, авлодлар олдида, инсоният келажаги олдида гуноҳкор бўлиб қолишдан чўчиган. Шу туфайли фидойи ижодкор сифатида тинимсиз изланиш, синчковлик билан текшириш ишлари олиб борган. Страбон бутун умри давомида ўқийди, илм олади.

Бутун ҳаётини ижодга бахшида этади. Шунинг учун ҳам унинг ижодида ҳақиқатни, фақат ҳақиқатни кўрамиз.

Кўпгина алломалар ўзларининг илмий ёки бадий асарларини саёҳатлар давомида ёзганлар. Бундай асарларнинг кимгадир кераклигини чуқур хис қилганлар. Страбон бир неча қунлаб оч-наҳор йўл босади. Бир бурда нонга, бир қулғум сувга ташна бўлади. Аммо ўз йўлида давом этади. Ким мажбур қилди уни? Қдб амри! Геродот-чи? Балки унинг скифлар ҳақидаги асари ўзга халқлар учун муҳим эмасдир! Геродот ҳам бутун ҳаётини Страбон каби фанга бахшида этади. Геродот, Страбоннинг илм йўлидаги, ижод давридаги ҳалоллиги, покизалиги ва фидойилиги бутунги авлодлар учун қатта ибрат мактабидир.

Птолемей, Аристокл, Каллисфен-чи? Булар саркарда бўлганлар. Тақдир тақозосига кўра Александрнинг қўшин бошлиқлари бўлишига қарамасдан, жанглар тарихини, халқлар тарихини ёзиб борганлар. Ўзлари босқинчилик урушларида иштирок этади, лекин ижод билан банд бўлади, ижод дардида яшайди. Бу ишларнинг кимгадир кераклигини чуқур хис қилганлар.

Страбон, Геродотнинг мемуар асарларигина эмас, шахсий ҳаётлари, фидойиликлари, покизаликлари ҳам биз учун ибратлидир. Саёҳатлар ижод манбаидир. Саёҳат туфайли тафаккур тўлқинлари мавж уради. Янги фикрлар, янги сўз бунёдга келади. Бундай тафаккур ҳукми, ижод ҳокимлиги алоҳида халқлар учунгина эмас, жаҳондаги кўпгина халқлар учун бирдек наф бериши мумкин. Страбон, Геродот, Плутарх, Диодор мана шундай илм нуруни жаҳон аро таратган адиблардир.

Бу адиблар ўз ижодлари билан жаҳонни забт этганлар. Шамшир кўтариб эмас, қўлларида қалам тутиб жаҳонгирлик қилганлар. Қдлам қучи ҳар қандай шамшир тигидан ҳам ўткир эканлигини антик даврлардаёқ исбот этганлар. Шундай қилиб, улар ўзлари учун мангу барҳаёт хайкал ясаганлар.

«ГЕОГРАФИЯ»

Страбоннинг ўн етти китобдан иборат йирик асари жуда кўплаб мамлакатлар ва халқлар тарихига бағишлангандир. Страбоннинг ўзи ер юзининг юзлаб ўлкаларида, минглаб қатта-қатта шаҳарларда бўлади. Ўзи бўлган элатларнинг тарихини кўрган ва билган воқеалари асосида фикр юритса, узоқ юртларга оид фактларни аниқ манбалар, тарихий китоблардан қидиради.

Номланиши «География» деб аталса ҳам, асар бошдан-охиригача дунё халқлари, элатларининг фақат жойланиш чизғиларидан иборатдир, деб тушунмаслик керак. Асарни ўқир эканмиз, илмий ва бадий кимматга эга бўлган ёрқин ифода ва маълумотларга дуч келамиз. Бу асар жуғрофия

фанининг ривожида катта роль ўйнайди. Шунингдек, у антик адабиёт тарихини ёритувчи илмий тадқиқот ҳамдир. Чунки адиб антик дунёда ижод қилган шоирлар, фожианавислар ижодига тўхталар экан, ўз асаридан кўпгина саҳифаларни адабиёт мавзуга бағишлаган ва адабиётнинг ўзига хос хусусияти ҳақида қимматли фикрларни баён қила олган.

Мухим томони шундаки, Страбон ўтмишдошлари бўлган шоирларни шунчаки тилга олиб ўтмасдан, уларнинг ижодига кенг тўхталади, асарларидан катта-катта парчалар келтириб, уларга ўз муносабатини билдиради. Алоҳида адиблар ижодигагина эмас, адабиётнинг умумий йўналишларига, ривожланиш йўлларига ҳам кенг тўхталади. Шоирлар ижодини баҳолашда Страбон ўзининг қучли илмий фикрларига таянади. Айниқса, Гомер, Софокл, Еврипид, Каллимах ижоди юзасидан билдирган хулосалари кўп жиҳатдан қимматлидир. Шу тўғрисида «География» асарини фақат жуғрофия тарихи учунгина аҳамиятли, деб қараш бирёқламалиқдир.

Страбон энциклопедист олим сифатида тарих, адабиёт, жуғрофия, этнография фанларининг узвий боғлиқлиги нуқтаи назаридан масалага кенг ва муфассал тўхталади. «География» ҳажм жиҳатдан йирик асар бўлиб қолмасдан, мазмунан ҳам жуда бойдир. Бу, асар Страбон номини жаҳонга танилди. Асарнинг яна муҳим хусусиятларидан бири шундаки, унда эстетик завқ бағишловчи лавҳалар жуда кўп. Страбон ўз асарига гўзал бадиий ифодаларга жуда кенг ўрин беради. Мамлакатлар, ўлкалар табиати гўзал бадиий бўёқлар билан суғорилади.

Ўн етти китобдан иборат «География» асарининг саккиз китоби Европа, олти китоби Осиё ва битта китоби Африка ҳаётига бағишланган. Мана шу ўн беш китоб кўпроқ бадиий характерга, қолган икки китоб эса илмийлик руҳига эга. Бунда адиб асосан, шоирлар ижодига, донишмандларнинг фикрларига, муаррихларнинг асарларига ўз муносабатларини билдириб, чуқур илмий хулосалар чиқаради. Кўп муаммоларнинг тугунини ечади. Бир қатор мушоҳадаларга бой масалаларни ўқувчининг эътиборига ҳавола этади.

III китоб Иберия ҳақида, IV китобда Галлия, Британия, Альп ҳақида, V—VI китобда Италия, Сицилия ҳақида, VII китобда Германия, Болкон ярим ороллари ва ниҳоят, скифлар ҳақида тўхталади. Бу китобдан Волга, Дон дарёлари бўйларида яшовчи скифлар ҳақида чуқурроқ маълумот оламин.

VIII—X китобларда эса Греция ва Крит вилоятлари ҳақида тўхталади. Бу китобда адабиёт ва маданиятнинг илк ўчоқлари ҳусусида батафсил фикр юритилади. XI китобда Кавказ, Кавказ бўйи, Босфор, Панта, Парфия ва Гиркания ўлкаларининг табиати, жуғрофий ўрни, тарихи ёритиларди. Бу китобда Каспий денгизи бўйларида яшовчи қабилаларнинг

ҳаёти ҳам қаламга олинади. Ҳозирги Туркменистон ерларида яшовчи элатларнинг тарихига Страбон жуда қизиқиш билан қарайди. Айниқса, массагетлар қабиласи ҳақида муҳим маълумотлар беради.

Китобда Ўрта Осиёда яшовчи сак, сугд, скиср, массагет қабилалари ўтмиши алоҳида қайд қилиб ўтилади. XII—XIV китобларда Кичик Осиё тарихи ёритилади. XV китобдан ҳам Эрон ва Ҳиндистон давлатлари ҳақида қимматли маълумотлар оламин. XVI китоб Шарқий Осиё мамлакатлари, Ассирия, Вавилония, Месопотамия, Сурия, Финикия, Араб мамлакатларидан ҳикоя қилади. XVII китоб эса Миср, Эфиопия, Ливия ўлкаларига бағишланган.

Страбон Каспий денгизининг шарқ қисмида яшовчи массагетлар ҳаётига тўхталар экан, бу қабилалар ҳақида илгари ўтган муаррихлар қарийб ҳеч нарса ёзмаганлигини таъкидлайди. Ёзилганлари ҳам жуда оз ёки етарлича аниқ маълумотлар бермайди, дейди.

Муаллиф Қора денгизнинг шимолий қисмида яшовчи скиф, сармат қабилалари ҳақида тўхталар экан, бу жойлар «варварларнинг ерлари» дейди.

Албатта, Қора денгизнинг шимол қисмида яшовчи скифлар, Каспий денгизининг шарқий қисмида жойлашган массагетлар ҳақида грек ва Рим адиблари илгари ҳам ёзишган. Бу ҳақда Геродотнинг ижодидан анча кенгроқ маълумотлар оламин.

Римликлар Венгрия, Руминия ерларини босиб олиб, то Дунай дарёси бўйларигача келган эди. Бироқулар Ўрта Осиёга юриш қилишни назарда тутмаган эдилар. Римликларнинг бостириб келаётганини эшитган Каспий денгизининг шимолидаги ва Дунай дарёси бўйларидаги скифлар шарқ томон қўчиб ўтадилар. Чунки улар Волгадан Афғонистон ерларигача, Хитойдан Осиёгача чўзилган ўлкаларни яхши билишарди.

Каспий денгизининг шарқий қисмида жойлашган кенг текисликлар Гиркания вилояти бўлиб, бир томони Мидия ва Арман тоғлари билан ўралган. Бу тоғларнинг бағирларида албанлар билан арманлар яшайди. Катта қисмида геллар, қуддусликлар, амардлар, вития ва анариаклар яшашади. Анариаклар яшайдиган жойлар Паррасив ўлкасининг бир қисми бўлиб, уларни ҳозиргилар форслар деб атайдилар. Эппион тоғлари, билан ўралган Вития вилояти Эпионда жойлашган. Бу ерларда эллиан курулларини, мисдан ясалган буюмларни учратиш мумкин. Бу ерда Апариак деган шаҳар бор. Айтишларича, унда гўё худонинг иродасини биладиган, ҳар қандай саволларга Тангри номидан жавоб берадиган ибодатхона қохинлари, оракуллари қайфу сасро суриб яшашармиш. Яна бошқа элатлар эса қароқчилик ва жангу жадаллар билан машғул бўлармиш.

Денгизнинг чўкинди ёғочли қирғоқларини қуддусликлар эгаллашган бўлиб, уларнинг ери 5000 стадийни ташкил этарди, дейди Патрокл.

Бу мулохазадан кўриниб турибдики, Страбондан илгари бу ерларга Патрокл деган киши ҳам узоқ Рим ўлкаларидан келган. Аниқ маълумотлар беришига кўра, у Каспий денгизининг шарқий қирғоқларини кезган. Ҳозирги Туркманистон кенгликларида ҳам бўлган, бу ердаги қабилалар билан учрашган. Чунки «Бу ердаги қабилалар қашшоқ яшарди»¹, дейди муаллиф. Шу фикрнинг ўзиёқ бу ердаги элатларнинг ҳаёти билан у яхши таниш бўлганлигидан далолат беради. Страбоннинг бу ўлкаларга келганлиги номаълум, аммо унинг Қора денгиз бўйларига келганлигини, Кавказ ўлкасида бўлганлигини тарихий маълумотлар тасдиқлайди.

Гиркания унумдор, серхосил ерлар бўлиб, жуда кенг ўлка эди. Бу жойларда Талаброка, Самариана, Карта каби бир қанча машҳур шаҳарлар бор. Бу ўлканинг бир чети денгизга борибтўхталди. Буденгиз Каспийдан 1400 стадий баландликда жойлашган эди².

Бизнингча, бу Орол денгизидир. Мана шу лавҳалардан ҳам кўри-ниб турибдики, Страбон Гиркания ўлкасининг жойлашишинигина эмас, бу водийдаги шаҳарлар, серхосил, унумдор ерлар, қабилаларининг иқтисодий аҳоли ҳақида ҳам маълумот бермоқда.

Гиркания баъзи бир даврларда Марғиёна, ҳатто Сўғдиёна давлатлари билан ҳам қўшилиб кетган.

Маҳаллий халқнинг бойлиги асосан қуйидагилардан иборат эди: узумчилик, виночилик, боғдорчилик, бошоқли ўсимликлардан дон олишади, ўрмонларида асаларичилик билан шуғулланишади. Денгиз, оролларида яшаш жуда қулай. Айтишларича, бу ерлардаги одамлар олтин ҳам сақлармиш.

Гирканиaning ҳукмдорлари дастлаб ўзга юртлардан бўлган варварлар — мидиялар, форслар, кейинчалик парфиянлар бўлиб, улар ўзга юртлардан келган кўпол ва жоҳил варварлар эди. Қўшни ўлкаларда қароқчилик, қўчманчилик ҳукм суриб, кенг чўллар ястаниб ётади³.

Гиркания ўлкасининг антик даврлари ҳақида берилган ушбу маълумотлар, фақатгина маълумотлар тизимидан иборат бўлиб қолмасдан, шу даврга оид айрим муҳим масалаларни ечишга кўмаклашади. Аристорбулнинг сўзларига кўра, Гирканиядо бой ўрмонлар бўлиб, унда эмаи дарахтлари бор эди. Окқарағай, қорақарағай ва умуман қарағайлар бу ерда ўсмасди.

Бу эпизодда Гиркания ўрмонлирига таъриф берилмоқда. Бироқ бу таъриф Страбон яшаган замонага дахлдор бўлмасдан, эрамиздан илгариги 330 йилларга тааллуқлидир. Чунки, Аристорбул Александр Маке-

донскийнинг ишончли кишиси ва билимдон ҳукмдор бўлиб, эрамиздан олдинги 330—327 йилларида Гиркания вилоятига келган ва бу ерлардан олган таассуротларини ўз кундаликларида қайд қилган эди. Аристорбул Гиркания вилоятидан Окс дарёсига келиб, бу дарёга кўприк қуради. Чунки хунармандлик касбини пухта эгаллаган Аристорбул ҳозирги тил билан айтганда инженер эди. У Александрнинг тош отадиган машиналарини созлар, кўприклар қуради.

Страбон Александрия шаҳрида узоқ муддат истиқомат қилиб, таҳсил олиб юрган кезларида Александриянинг оламга машҳур кутубхонасидан Аристорбул ва Птолемей кундаликларини топиб ўқийди.

Гирканиядан денгиз томон Ох ва Окс дарёлари оқиб ўтади. Ох дарёси Несай орқали ўтади. Кўплар айтадики, гўё Ох дарёси Окс томон оқармиш. Аристорбулнинг айтишича, Окс Ҳинд дарёсини хисобга олмаганда, Осиёда энг йирик дарёдир. Патроклнинг сўзларича, Окс Ҳиндистондан Гирканиёга мол ва юк ташувчи кемаларнинг қатнов йўли бўлган. Бу йўл билан улар Албания ва Кур орқали Евксейн вилоятларига, келиб кетишган. Қадимгилар Ох дарёсини камдан-кам тилга оладилар. Фақатгина Парфам тарихини ёзувчи Апполодор бу дарёни эслайди унинг Парфамдан оқиб ўтишини таъкидлайди¹.

Мана шу фактдан ҳам кўрииб турибдики, қадимги даврларда Аристорбул, Птолемей, Каллисфен, Эвман, Диодордан ташқари ҳам Апполодор деган ёзувчи Ўрта Осиё ҳақида асар ёзган. Апполодор ўз асарини «Парфем тарихи» деб атаган. Страбон бу тарихчининг асарини ўқиган. Чунки, Страбоннинг ҳаёт йўлини таърифлаганда таъкидлаб ўтган эдикки, у Ўрта Осиёга оид фактларни синчковлик билан ўрганган. Ҳатто айрим муболағали ёки ишончсиз манбаларга ҳам таянган. Лекин ўз асарига озгина шубҳа туғдирган фактларни очиб қирмаган. Бу жиҳатдан у Ўрта Осиёга келиб кетган Аристорбул ижодига катта ишонч ва ҳурмат билан қарайди. Ҳатто Ўрта Осиёда бўлган Птолемей «Кундалик»ларига ҳам бир оз шубҳа билан муносабатда бўлади. Чунки Птолемей Александрнинг энг яқин кишиси ва ишонган саркардаси эди. У ўз кундалигида Александр Македонскийга ортиқча баҳо бериб юборганди. Шунинг учун ҳам ўз кундаликларида тасвирланган айрим воқеаларнинг баёнига у Александр Македонскийнинг ишончини қозониш учун муболаға жумлаларни қўшиб баён этарди.

Танаид² дарёси Осиёни Европадан ажратиб туради. Осиёнинг катта қисми Танаид дарёси билан Гиркания денгизи ўртасида жойлашган бўлиб, бу жойлар македонияликлар томонидан босиб олинмаган эди. Осиёнинг бу бўлагини Александр босиб олган деб, ёзувчилар ўзларини кўрсатиш учун устакорлик билан ногўғри фикр юритганлар.

¹ Страбон. Ўша асар, 518-бет.

² Ўша асар, 519-бет.

³ Ўша асар, 519-бет.

¹ Страбон. Ўша асар, 520-бет.

² Танаид — кўп тарихчилар бу дарёни Танаис деб атайдилар.

Меотий кўли Танаид дарёсини ўзига қабул қилиб, Каспий денгизи билан қўшилди, бу денгиз эса башка сув хавзалари билан туташганди¹.

Танаид (Дон) дарёси бўйларида скифлар яшаган. Гиркания ҳозирги Туркменистон территорияси билан Танаид (Дон) дарёси оралигидаги мғософада денгиз борлиги таърифланади. Бу денгиз Орол денгизи эканлиги аниқланмоқда. Аррианнинг «Александрнинг юриши», Квинт Курций Руфининг «Александр Македонский тарихи» романларини ўқиб кўрсак, Александр Македонский Танаис дарёси бўйларига борганлиги, скифлар билан жанг қилганлиги ҳақидаги эпизодларга дуч келамиз.

Страбоннинг юқоридаги фикрларида қайд этилишича, македонияликлар Танаис дарёси бўйларига бормаганлиги маълум бўлади. Атокли олим Бобожон Ғафуров эса македониялик шоҳ Александрнинг Танаис дарёси бўйларига бормаганлиги ҳақидаги фактларни тасдиқлайди².

Ҳинд тоғидан Ох, Окс каби кўплаб дарёлар оқиб келади. Бу дарёлар ичида энг шимолий қисмда жойлашгани Яксарт бўлиб, у ҳам Каспий денгизига қуйилади.

Яксарт дарёсини ҳам Танаид деб аташади. Поликлейтнинг айтишича, Танаид бутунлай бошқачадир. Бу дарёнинг бўйларида қора қарагай ўсади. Қора қарагайдан скифлар ёй ўқи ясайдилар. Бу шундан дарак берадики, Танаид Осиёда эмас, Европада жойлашгандир. Осиёнинг шимолий ва шарқий қисмларида қора қарагай ўсмайди. Аммо, Ератосс)еннинг таъкидлашича, қарагай Ҳиндистон томонларда ўсади, чунки Александр ундан ўз кemasини мустаҳкамлашда — чириган ёки синган қисмларини созлашда фойдаланган. Ератосфен бу хилдаги маълумотларни тўғри кўрсатиб беришга ҳаракат қилган, биз учун бу фактлар муҳим аҳамиятга эгадир.

Ҳақиқатан ҳам кўпгина тарихий китобларда Яксарт дарёси Танаид дарёси билан чалкаштирилади. Холбуки, Сир билан Донни бир-биридан анча узоқ масофа ажратиб туради. Страбон таъкидлаганидек, Танаид дарёси Европа ерларидан оқса, Яксарт Осиёни кесиб ўтади³. Бирок, Страбон Яксартни Каспий денгизига қуйилади, дейди. Балки ўша даврларда Орол денгизи Каспий билан туташган бўлиши ҳам мумкин. Ёки икки денгиз оралигида жуда оз масофа қолган бўлиши ҳам мумкин. Ҳар ҳолда, Яксартни Каспий денгизига қуйилади, деган Страбон унчалик ноҳақэмас. Биз учун Страбоннинг хизмати шу билан характерланадики, кўпгина мавҳум фактларга у аниқлик киритган. Масалан, Яксарт билан Танаидни бир-биридан ажратиб беришнинг ўзиёқ муҳимдир. Чунки

¹ *Страбон*. Ўша асар, 520-бет.

² *Б.Ғафуров, Ғафуров, М.: «Наука», 1972, 96-бет.*

³ *Страбон*. Ўша асар, 520-бет.

Яксарт бўйларида бўлиб ўтган воқеалар олимлар учун жуда аҳамиятлидир. Кўпгина тадқиқотлар бу икки дарё ўртасида бўлиб ўтган воқеаларни бир-бирига чалкаштиради.

Гиркания денгизига шарқ томондан борсак, ўнг тарафдаги Ҳинд денгизигача чўзилган тоғларга дуч келамиз. Эллиниклар бу тоғни Таврам деб аташади. Бу тоғлар Помфилия ва Киликиядан бошланиб Ҳинд денгизигача турли хил ном билан аталади. Тоғнинг шимолий қисмида геллар, қуддусликлар, амардлар жойлашган бўлиб; гирканликлар кўпчиликти ташкил қиларди. Агар шарқ томонга юрсак, Ох дарёсига чиқамиз. Бу ерда парфянлар, маргионлар, арийлар яшашиди. Кейин бепоеён дашт бошланади. Бу ерларни Гирканиядан Сарний дарёси ажратиб туради. Армания томондан бу тарасрга етиб келган тоғ этаклари Парахоафр деб номланади. Гиркан денгизидан Арийгача 6000 стадий масофадир. Шундан сўнг Бактрия, Сўғдиёна бошланади, ниҳоят кўчманчи скифлар ерига келамиз.

Бу тасвирлар энди китобнинг еттинчи бобида эмас, саккизинчи бобида берилган. Бу бобда муаллиф дахлар, саклар, массагетлар ҳақида маълумотлар беради. Кўпроқ бу ердаги маҳаллий халқларнинг урф_одатлари, турмуш тарзи ҳақида сўзлайди. Айниқса, массагетларнинг ўтмишига кўпроқ тўхталади. Каспий денгизидан Ҳиндистонгача бўлган кенг ўлкаларда яшовчи эллар ва элатлар ҳақида ҳикоя қилади. Бу ерларда яшовчи бошқа кўпгина қабилаларнинг ҳаёти билан ҳам яқиндан танишамиз. Страбон ижод жараёнида Ератосфен деган адиб ижодидан фойдаланганлигини таъкидлайди. Ератосфен ҳақида биз тўлиқ маълумотга эга эмасмиз. Шунингдек, Страбон бошқа тарихий китобларда учрамайдиган шунчалик кўп номларни ўз асарига келтирадими, уларнинг кўпчилигини изохлаш қийин.

Бу кенг даштликларнинг чап томонида, тоғ этакларига жойлашган халқларга қарама-қарши бўлган шимол тарафларда кўчманчи скиф қабилалари яшашиди. Скифларнинг шарқ томонида жойлашган қабилаларни массагетлар ва саклар деб аташади. Уларни умумий ном остида скифлар дейишади. Бирок, ҳар бир халқ ўзининг алоҳида номига эга. Уларнинг қатта қисми скифлар дейилади. Бу кўчманчи қабилалар ичида анча атокли бўлган бактриялик асия, пасианлар, тохарлар, сакапавларни эллиниклар Яксарт дарёси бўйларида саклар ва сўғдиёнлардан ажратиб қўйганди. Яксарт қирғоқларида асосан саклар яшашарди¹.

Ушбу эпизодда Страбон асосан ҳозирги Ўзбекистон территориясида қадимда яшаган қабилалар ҳақида фикр юритмоқда. Ҳақиқатан ҳам бошқа тарихий манбаларнинг дарак беришича, бу ерларда массагетлар, сак, дах, сўғд қабилалари яшашган. Уларнингтили бир бўлган. Урф-одаядари,

Страбон. В семнадцати книгах. Книга седьмая. Глава восьмая. М.: 1879, 321-бет.

яшаш тарзи, қисмати уйғун эди. Асосан улар чорвачилик билан шуғулланишган. Аҳоли кўчманчи ва ярим кўчманчи бўлиб яшашган. Бу қабилалар ўртасида ўзаро алоқа, яқин қўшничилик муносабатлари мавжуд эди. Шу билан бирга, улар ўртасида жанжаллар ва низолар ҳам бўлиб турган. Бу низолар ҳақида Страбон шундай мазмунда ёзади:

Бу ерда турли хил халқлар яшарди. Даев уларнинг бирини апарнамлар, иккинчисини ксанфиямлар, учинчисини писсурамлар деб атаган. Апарнамлар бошқаларга қараганда Қораденгизга яқин ерларда, Гиркания ўлкасида яшашарди. Қолганлари эса Арияга қарама-қарши томонда чўзилган кенг ўлкаларда жойлашган эди. Бу элатлар Гиркания, Парфиядан то Ариягачан чўзилган биёбон, қақраб ётган чўлларда яшовчи қабилаларга (Гиркания, Несай, Парфияга) ҳужум қилиб туришарди. Бу ердаги халқлар бир-бирининг ерларидан ўтгани учун ҳам солиқ тўлашга мажбур эдилар. Агар бу келишувга хилоф иш қилиниб, бир-бирига ҳужум қилишса, икки ўртада уруш бошланган. Яна улар ўзаро келишиб оладилар. Бир неча муддатдан сўнг яна уруш бошланиб кетади. Уларнинг ҳаёт тарзи шундай экан. Қўшни қабилалар бир-бирига ҳужум бошлашарди, яна ярашиб олишарди¹.

Тарихий ху>юкаллар Страбон келтирган ушбу фактнинг тўғрилигини тасдиқлайди. Қадим Сўғдиёна, Гиркания ерларида яшовчи қабилалар ўртасида ўзаро ички низолар тез-тез бўлиб турган. Арзимаган нарсага икки ўртада жанжаллар чиққан. Яна қабилалар оқсоқоллари тинч-тотув яшаш сулҳини тузишган. Кичикроқ қабилалар бошқа бир каттароқ қабилаларга ўлпон, бож-хирож тўлаб туришган. Ҳатто бир қабилалар моллари иккинчи бир қабилаларга ўтқокларига ўтгани учун ҳам ўлпон тўлашган. Ҳатто узоқ ўлкаларга бориш учун бир қабилалар ерларини босиб ўтганликлари учун ҳам хирож тўлашган. Ташқи томондан босқинчилик ҳужуми бошланиб қолса, бир неча қўшни қабилалар биргаликда кураш олиб борганлар. Гоҳида бу ердаги сак, скиф, сўғд, массагет қабилалари бирлашиб, катта қўшин билан ўзга юртларга ҳам бостириб боришган. Бу ҳақда Страбон шундай мазмундаги фактларни келтиради:

Саклар ҳарбий юриш қилиб, киммерейцлар ватрерлар ерига бостириб киришади.

Ўша ердан чап томонда, бу халқнинг рўпарасида шимол томонни бутунлай эгаллаб олган скифлар қабиласи ва кўчманчилар яшарди. Каспий денгизининг бўйларида яшаган қабилаларнинг катта қисми деялар деб аталарди. Шарқий томондагиларни эса массагет ва саклар деб аташарди. Қолганларининг умумий номи скифлар эди. Яксарт бўйида сак ва сўғд қабилалари жойлашган бўлиб, бу ерда асосан саклар ҳукмронлик қиларди. Бу ерларда яшаётган деялар деб номланувчи халқларнинг бир қисмини

апарнам, иккинчисини ксанфиям, учинчисини писсурам деб аташарди. (Бу—қабилаларнинг номи эмас, уруғлар атамаси бўлса керак—Б.Ф.) Бу уруғлар ичида апарнамлар Каспий денгизига яқин эди. Қолганлари эса арий қабилалари яшаётган ерларнинг рўпарасида яшашарди¹.

Страбон келтирган бундай фактларни биз бошқа манбаларда учратмаймиз. Бизнингча, бу ўринда Страбон Ўрта Осиёда яшовчи қабилаларгина эмас, уларнинг уруғларига ҳам алоҳида тўхталиб ўтганидан маълумки, бир қабиллада бир қанча бир-бирига яқин уруғлар яшаган. Ёки бўлмаса, бир уруғнинг ўзи ҳам алоҳида кун кечирган. Масалан, скиф ёки сак қабилаларида бир қанча уруғлар мавжуд бўлган. Бу халқлар яшайдиган ўлкалар Гиркания ҳамда Парфиядан тортиб Арийгача сувсиз, бепоён дашт ерлар чўзилиб ётарди. Яъни шу даштлар орқали халқлар Гирканияга, Несай, Парфия томонларга саёхатга ўтарди. Бу жойларни босиб ўтувчилар ер эгаларига бож тўлаганлар. Агар шу пайтда скифлар сулҳни бузган ҳолда уларга ҳужум қилсалар, ўртада катта уруш бошланиб кетарди².

Бож-хирож тўлаш одати қадимда ҳам бўлган. «Алпомиш» достонидаги Бойбўри ва Бойсари можароларини эслаб кўришимиз мумкин. Ука ўз акасига бож тўлашдан бош тортиб, узоқ элларга кўчиб кетади. Қадимда, ҳатто бир қабилалар ерларини босиб ўтганликлари учун ҳам хирож беришган.

Саклар киммерейцлар ва трерамларга ўхшаб ҳарбий юришлар уюштирар эдилар. Улар гоҳ узоқ-узоқ жойларга, гоҳида қўшниларига ҳужум қилишарди. Шу юришларнинг бирида улар Бактрияни эгаллашади ва Арманистоннинг яхши жойларини эгаллаб, кейинчалик бу жойларга Сокасена деб ном беришади. Улар Копподокция ўлкаларига ва хозир Понтик деб аталувчи евкисей халқлари ерларига етиб боришади.

Саклар катта ўлжани қўлга киритиб, базми жамшид қилаётганда кечаси Эрон қўшини ҳужум қилиб, уларни бутунлай қириб ташлайди. Жанг бўлган майдонда каттакон бир тепалик ясашиб, бу муқаддас тепаликни Анаитида деб номлашади. Бундан ташқари, Эрон маъбудаларига атаб иккита бутхона қуришади. Бу қабилалар бутхонани мустаҳкам девор билан ўрашади. Улар Сакая байрамини шу ерда нишонлайдиган бўлишади. Бу байрам ҳозиргача эллиниклар томонидан нишонлаб келинмоқда. Эллиникларнинг кўпчилиги асосан ибодатхоналарда тоат-ибодат қилиш билан машғул бўлишарди. Помпейга эгаллаб олинган ерларнинг бир қисмини бериб ерликларни ҳам Помпейга

¹ Страбон. Еттинчи китоб, 518-бет.

² Ўша асар, 522-бет.

қўшадилар. Миоридатни ишғол қилиб бўлгандан сўнг Помпейни ҳам истило қилинган шаҳарлар рўйхатига киритади¹.

Ҳақиқатан ҳам Страбон таъкидлаганидек, халқимиз қадимдан маъбуд ва маъбудаларга сиғинишган. Улар шарафига муқаддас ибодатхоналар қуришган. Зафар ва мағлубият онларини ҳам худонинг қаромати деб тушунишган.

Сақлар ҳақида турлича ривоятлар бор. Баъзи бир манбаларда Эрон шоҳи Кирнинг сақларга қилган ҳужуми юқоридагидек муваффақиятли бўлса, бошқа бир манбаларда Кир сақларга қарши қилинган босқинчилик юришларининг бирида енгиледи ва шармандаларча қочиб қолади. Кир орқага чекинаётганда ҳамма кучини бир жойга тўплаб, қолган-қутган таомларини еб, шароб ичиб, йўлида давом этар экан, тиккан чодирлари ва буюмларини ҳам қолдириб кетишга қарор қилади. Йўлда қайтаётганда сақларнинг кичик бир тўдасига дуч келади. Сақлар бу ерни босиб олиб, айш-ишрат қилаётган эди. Кир улар билан жанг қилиб, ҳаммасини кириб ташлар экан гўё шу билан ҳовуридан бир оз тушгандек бўлади².

Страбон ўз асаридан Эрон шоҳи Кир номини бир неча бор тилга олиб ўтади. Кирнинг массагетлар томонидан мағлубиятга учрагани ҳақида турли хил ривоятлар мавжуд. Бу ҳақда айниқса, Геродот ўз ижодида муфассал тўхталиб ўтади.

Массагетлар Кир билан бўлган жангда ўзларининг ҳақиқий матонатини кўрсатадилар. Массагетлар ҳақида шундай ривоятлар бор. Уларнинг бир қисми тоғларда, иккинчи қисми дашт ерларда, учинчи бир қисми эса Аракс бўйларидаги ботқоқларда яшаган. Аракс дарёси кенг ўлкаларни сув билан таъминлаб туради. Ҳатто унинг баъзи оқими Гиркания бўғозларигача ва денгизнинг шимолий томонларигача оқиб боради. Бу ерлардагиларга энг муқаддас нарса қуёш эди. Улар асосан қуёшга сиғинишиб, кўпинча отларни қуёш шарафига қурбон қилишарди. Уларнинг хотини бўла туриб, бошқа хотинлар билан ҳам ошқора равишда яқинлик қилаверишарди. Улар қариганидан сўнг, қўй каби сўйиб ташланарди. Бу улар учун энг бахтли ўлим ҳисобланарди. Агар кимдаким касалланиб вафот этса, бу улар учун энг дахшатли ўлим эди. Чунки, уларнинг мурдаси йиртқич ҳайвонларга ташланарди. Улар пиёда ёки отлик аскар сифатида қалқон, ёй, мис, болталар билан қуролланган бўлиб, жангларда эса, белларига олтин белбоғ боғлашарди. Ҳатто, отларининг юанлари ҳам олтин билан безатилган эди. Қумуш уларда йўқ, темир эса жуда кам бўларди. Олтин ва мис ҳаддан ташқари мўл эди³.

¹ Ўша асар, 522-бет.

² Ўша асар, 522-бет.

³ Ўша асар, 522-бет.

Страбон келтириб ўтган бундай муҳим фактларни кейинчалик бошқа манбалар билан қиёслаб ўрганишга ҳаракат қиламиз. Ҳақиқатан олиб қарайдиган бўлсак, бобокалонларимиз қуёшга топинганлар. Айниқса, араблар истилосигача ўрта осийликлар учун муқаддас нарса асосан Қуёш бўлган. Умуман, иссиқ ўлкада яшовчи халқларнинг аксарияти қуёшга сиғинганлар. Оролларда яшовчи массагетлар дарахтларнинг илдизи ва ёввойи меваларни истеъмол қилишарди. Чунки уларда экинзорлар йўқ эди. Улар ўсимлик поясидан ва дарахтларнинг пўстлоғидан кийим-кечак тайёрлаб кийиб олишарди (Уларда қорамоллар йўқэди). Дарахтларининг ҳосилидан тайёрланган шарбатларни ичишарди. Ботқоқликларда яшовчилар балиқлар билан кун кўришиб, тюленларнинг терисидан кийим тикишарди. Тоғда яшовчилар ёввойи мевалар билан озикланарди. Жумладан, уларда оз-моз қўйлар бўлиб, бу қўйларни қурбон қилмасдан, сути ва жунини олиш учун сақлардилар. Уларнинг кийимлари ўсимлик шарбатлари билан бўялган бўлиб, узоқ вақтгача ўзининг ярқирок рангини йўқотмасди. Даштда яшовчиларнинг эса ўз ерлари бўла туриб, лекин бу ерлардан улар ҳосил олмади. Ўқ ва балиқ гўшти еб, кун кўришарди, кўчманчи ҳолда яшашарди. Бу ердаги барча халқлар бир хил ҳаёт кечириш тарзига эга эди. Уларнинг ўлим маросимлари, урф-одатлари бир-бирига жуда ўхшаб кетарди. Ҳар бир халқўзича муғомбир, айёр, устамон, ёввойи, жанжалқаш, лекин ўзгалар билан муносабатда соддадил ва ҳақгўй эдилар¹.

Страбон берган маълумот ҳақиқатга жуда яқиндир. Адиб бобокалонларимизнинг феъл-атворларини, фазилатларини тўғри баҳолайди. Айниқса, «Ўзгалар билан муносабатда олийжаноблик ва ҳақгўйлик» бизнинг халқимизга хос гўзал фазилатдир.

Массагет ва сак қабилалари таркибига атасий ва хорасмийлар ҳам қиради. Шу жойларда Бактрия ва Сўғдиёна ўлкаларидан Спитамен Александр тазйиқидан қочиб келган эди. Кейинчалик Арсак Селевка Каллипика тазйиқидан қочиб Апасиакамга келади. Ератосфен маълумотларига кўра, арохат ва массагетлар Окс дарёсининг ғарб томонларида бактрияликлар туташ территорияда яшардилар. Бактрияликлар эса унча катта ерларга эга бўлмасдан, парапамислар ерига яқин яшашарди. Сақлар билан сўғдларни бир-биридан Яксарт дарёси ажратиб турарди. Сўғдлар билан бактрияликларни эса Окс дарёси ажратиб туради. Ератосфеннинг сўзларига қараганда, гирканияликлар билан арияликлар ўртасида тапурлар яшарди. Гирканияликлардан сўнг амардлар, анарияликлар, калуслар, албанлар, каспирйликлар, витияликлар ва шунга ўхшаш баъзи бир элатлар денгиз бўйлаб ёйилиб кетганди.

¹ Ўша асар, 522-бет.

Гирканияликларнинг бошқа томонида дербиклар ва ниҳоят, қадуслар билан ёнма-ён мадийцлар ва матианамликлар истиқомат қилишарди¹.

Страбон бу ўринда Яксарт ва Окс дарёлари бўйларида яшовчи қабилаларнинг жойлашув ҳолатига тўғри баҳо беради.

Ератосфен кўрсатган масофаларини шундай аниқлайди: Каспийдан Кургача 1800 стадий, Курдан Каспий дарвозасигача 3600 стадий, Арий областидан Александриягача 6400 стадий, шу ердан Бактрия шахригача 3870 стадий, Яксарт дарёсигача эса 5000 стадий, ҳаммаси бўлиб 22670 стадий масофадир. Шундай қилиб, Ератосфен Каспий дарвозасидан Ҳиндистон ерларигача бўлган масофани аниқлайди. Гекотомпилагача 1960 стадий. Арий областидан Александриягача 4530 стадий, Профасиягача 1600 стадий. Бошқаларнинг фикрича, бу масофа 1500 стадий. Сўнгра Арахотов шахригача 4120 стадий. Ҳаммаси бўлиб бу масофа 15300 стадийни ташкил этади. Бевосита бу масофанинг давоми—ҳинд чегарасидан ҳинд денгизигача бўлган жойларнинг кенглиги сақларгача бўлган масофага тенгдир².

Страбон ўз ижодида Ератосфен номини такрор-такрор тилга олиб ўтади. Албатта, бу масофа ўлчовлари нечоғлик тўғри эканлиги ҳақида аниқ бир маълумотга эга эмасмиз, лекин узоқ юнон ўлкасининг адиби Ўрта Осиё ҳақида шунчалик қизиқиш билан фактлар тўплаши ва ўлкамизнинг антик даврлари ҳақида шундай қизиқарли маълумотлар бериши биз учун муҳимдир. Страбон ижодининг бошқа грек ва Рим адиблари — Руф, Плутарх, Арриан, Диодор ижодидан фарқи томони шундаки, унинг асарларида фақат Александр Македонскийнинг Ўрта Осиёга қилган ҳарбий юриш давридаги воқеалар ўз аксини топмасдан, асосан ундан кейинги даврлардаги ҳаёт тасвири ҳам ифода этилади.

Парфия унча катта майдонга эга эмас. Бу давлат Гиркания каби Эрон ҳукмронлиги даврида, шунингдек, узоқ давом этган Македония ҳукмдорлиги даврида ҳам ўлпон тўлаб турган. Парфия ўз бошидан кўплаб жангу жадалларни кечиравериш, қашшоқланиб қолган эди. Бу мамлакат ерларидан юриш қилаётганда шохликлар ўз кўшинларини тезроқ олиб ўтарди. Чунки бу ерда кўшинларни таъминлайдиган озиқ-овқат топиш қийин эди. Бизнинг давримизга келиб Парфиянинг майдони анча кенгайди, унинг таркибига Комиссена ва Хорена кирди. Шунингдек, Каспий денгизигача бўлган бепоён ерлар ҳам қачонлардир Мидияга қарашли бўлган. Унча бу ерлар Раг ва Топирларники бўлиб, эндиликда Парфияга қарам бўла бошлади. Рагнинг ёнида иккита шаҳар — Апамея ва Гераклея бор. Аполлодорнинг таъкидлашича, Каспий денгизидан Раггача 500 стадий, Парфия шохининг қасри бўлмиш Гекатомиягача

1260стадий. Посейдоннингфикрича, Рагшаҳри номининг келиб чиқиши бир қанча шаҳарлар ва 2000 қишлоқни вайрон қилиб юборган зилзила офати билан боғлиқ Айтишларича, тапурлар дербинлар билан гирканияликлар орасида яшашарди. Тапурларнинг қизиқбир одати бўлган. Улар эри бор хотинларга яна бошқа куёв топарди ва бу эридан ҳам икки-уч бола кўрарди. Уларнинг бу расм-русумлари римликларникига ўхшаб кетарди. Яъни, римлик Катон ҳам ўз хотинини қандайдир Гортензияга берган эди¹.

«Бизнинг давримизда» деган ибора Страбон яшаган даврга тўғри келиб, адиб ўзи яшаган замондан туриб узоқ ўтмишга нигоҳ ташлайди. Узоқ ўтмишда бу ерларда бўлиб ўтган воқеаларнинг тафсилотини синчиклаб ўрганади. Масалан, ўтмишда Гирканияда даҳшатли зилзила бўлиб ўтганлигини эслатади.

Сурия билан Мидия шохларининг бир-бирига душманлик муносабатлари оқибатида Тавранинг нариги томонида яшовчи аҳолилар исён кўтарган пайтда бактрияликлар ҳам галаён қилган эди. Сўнгра скифлар авлодидан бўлган Арсак Даевнинг бир қисмини эгаллаб, Парфияга босиб киради ва уни ўзига бўйсундиради. Аввалига Арсак ва шериклари анча кучсиз эди. Чунки турли қабилалар билан учрашавериб, холдан тойган эди. Кейинчалик, Арсак кўшни вилоятларни босиб олиб, жанглардаги катта галабаси натижасида кучайиб кетиб, Евфрат (Фрот) томонлардаги кеиғ ўлкаларнинг ҳукмдори бўлиб олади.

Арсак бир вақтлар скифлар устидан галаба қозонган бактрияликларни ҳам эндиликда ўзига қарам қилиб олади. Скифлар кейинчалик Рим каби улкан давлатга айланади. Бу беқиёс муваффақиятлар скифларнинг турмушига тўқин-сочинлик келтиради. Скифларнинг ҳукмронлик доирасининг кенгайиши ва урушда муваффақиятга эришишлари учун зарур шарт-шароитлар вужудга келади.

Бу ўринда Страбоннинг скифлар давлати ҳақида берган маълумотлари қимматлидир. Скифлар давлати шу даражада кучайиб кетадики, у хатто қудрати жихатидан ўша даврларда машҳур бўлган Рим давлати билан бу шохликлар ўртасида алоқа бўлганлиги табиий. Чунки скифлар буюқ давлатга айланиб, унинг доврўғи Римгача етиб боради.

Таъкидлашларича, парнадаи қабилалари Меотидада яшовчи даев элатларидан тарқалган бўлиб, кўпинча уларни Ксандия ёки Парфия деб аташган. Бошқа бировлар, Меотида бўйларида яшовчи скифлар даевларга тегишли эмас, деб ҳисоблайдилар. Ҳатто Арсакни ҳам даевлардан тарқалган, деб атайдилар. Бошқалар эса, Арсакни Диодот ҳукмронлигидан қочиб, Парфияни исёнга чорлаган бактриялик деган эдилар.

¹ Страбон. Ўша асар, 523—524-бетлар.

² Ўша асар, 524-бет.

Ўша асар, 524—525-бетлар.

Арсакнинг жанговарлиги ва қахрамонлиги, шунингдек, босқинчилик сиёсати ҳақида Страбон ижодида анчагина маълумотлар берилганки, бу ҳақда ҳам алоҳида тўхталмиш.

Страбон ўзининг иккинчи ва олтинчи китобларида Парфия ҳақида муфассал тўхталиб ўтган эди. Еттинчи китобида таъкидланишича, Парфия шоҳлигида иккита олий кенгаш бўлган. Биринчи кенгаш шох ва унинг қариндош-уруғларидан иборат ўзаро кенгаш, иккинчиси, фозил ва донолардан иборат бўлган кенгашдир¹.

Страбон ижодида шоҳликлар сиёсати, шох қасри, шох саройидаги кизиқ-қизиқ воқеалар баёни ҳам берилади. Бундан кўриниб турибдики, Парфия шоҳлик чоғида донишмандларнинг фикрига таяниб иш юритган.

Бактриянинг бир қисми Ариядан шимол томонга, катта қисми эса шарқ томонга чўзилган эди. Бактрия кенг ўлка, бу ерда зайтун дарахти мевасидан бошқа ҳамма ҳосил етиштирилади.

Аполлодор Артемитеннинг таъкидлашича, Эллин шундай буюк давлатга айланадики, бунинг сабаби уларнинг ерлари бой ва ҳосилдорлигида эди. Ҳатто улар ариана ва хиндларни ҳам ўзларига бўйсундириб олганди. Бу борада улар Александриядан ҳам ўзиб кетганди. Бу муваф)ақиятларга эришишда, Имая Гпанисгача етиб борган саркарда Менендрнинг роли катта эди. Баъзи бир босқинчилик юришларининг бошида Менандрнинг ўзи турарди. Бошқа бирларига эса Бактрия шоҳи Евфидеманинг ўғли Димитрий саркардалик қиларди. Улар Поталекони эгаллаб қолмасдан, балки Сараоста ва Сигердида деб аталмиш шоҳликларни ҳам ўзларига қаратиб олади. Аполлодорнинг сўзига қараганда, «Бактрия бутун Ариананинг беага» эди. Бактриялик шоҳлар Серов ва Фриповгача ўз ҳукмдорлигини ўтказди.

Бактрияликларнинг асосий шаҳри Бактра бўлиб, у Заркасной деб аталган. Бу шаҳар орқали ўтган дарё Оксга бориб қуйиларди. Икки дарёнинг қуйилиш жойида Адрапса ва бошқа кўпгина шаҳарлар бор эди. Бу шаҳарлар орасида шох номи билан аталувчи Евкотидия ҳам бўлган. Элликликлар бу ўлкаларни эгаллаб олгандан сўнг уларни Сатракин, Аспион, Тури ва Парфия каби вилоятларга бўлиб юборди. Элликликлар Окс билан Яксарт оралиғида жойлашган Сўғдиёнани ҳам эгаллаб олишади².

Бактрия ҳақида берилган бундай қимматли фактлар, айна чоғда тарихий аҳамиятга ҳам эгадир. Шаҳар ва дарёларнинг жуғрофий жойлашуви ҳақидаги маълумотлар антик дунё ҳақидаги тасаввуримизни янада чуқурлаштиради³.

¹ Ўша асар, 525-бет.

² Ўша асар, 525-бет.

³ Ўша асар, 527-бет.

Қадимги Сўғдиёна ва бактрияликлар турмуш тарзи ва урф-одатига кўра номадовлардан фарқ қилмасди. Улар ҳақида Онесикрит кўпгина яхши-ёмон ривоятларни айтган эди. Шулардан бирида ҳикоя қилинишича, уларнинг урф-одатига кўра, қариган кишини ўлмаси ҳам тирик ҳолда итларга берилган. Бактра шаҳри ташқи томонлари тоза кўринса-да, ичида одам суяклари тўлиб ётарди. Александр бу урф-одатларни йўқ қилади. Яна бир ривоятда, каспийликлар ҳақида ҳикоя қилиниб, уларнинг урф-одатига кўра етмишдан ошган одам қамаб қўйиларди ва очликдан ўлиб кетарди. Александр келиб, бу дахшатли урф-одатларга барҳам беради, янги расм-русумлар жорий қилганда ҳамма хайратга тушганди¹.

Антик даврлар ҳақида Страбон келтирган бу ривоятлар қанчалик тўғри ёки нотўғрилиги ҳақида бирон нарса дейишимиз қийин. Аммо ҳамма халқларнинг ҳам ёввойилик даврида бундай ваҳшийликлар содир бўлгани табиийдир. Чунки бу ўринда Страбон ўзи яшаган даврни эмас, узок ўтмишдаги ривоятларни назарда тутмоқда.

Айтишларига қараганда, Александр Бактрия ва Сўғдиёнада саккизта шаҳарга асос солади. Бир қанча шаҳарларни, яъни Кариат, Мароқанд, Эрон шоҳи Кир томонидан қурилган шаҳарларни казиб топиб олади. Кир шаҳридаги аҳоли исён кўтаргани учун Александр Кирни ҳурмат қилишига қарамасдан, бу шаҳарни яқсон этади. Александр айёрлик билан иккита мустаҳкам қалъани эгаллайди. Улардан бири Бактриядаги Сисимифр қалъаси бўлиб, кўпинча уни Ариамас деб аташган. Сисимифр қалъасининг эни 15 стадий, бўйи 80 стадий бўлиб, юқори қисмида ҳосилдор ерлар бор эди. Бу ҳосилдор ерларда 500 киши яшаса бўларди. Худди шу ерда Александр иззат-икром билан кутиб олиниб, Оксартнинг қизи Роксанага уйланади.

Сўғдиёнадаги қалъа Бактриядаги Сисимифр қалъасига қараганда икки баравар баланд эди. Шу ерларда Александр бронхидлар шаҳрини яқсон қилади. Бронхидлар Ксеркс ҳукмронлиги даврида бу ўлкаларга бадарға қилинган эди. Бу шаҳар вайрон қилинишининг яна бир сабаби, ҳатто ибодатхоналарда ўғрилиқ ва хоинлик кўпайиб кетган эди².

Сисимифр қалъаси бошқа манбаларда, Херион деб аталиб, Окс дарёсининг юқори оқимида, ҳақиқатан ҳам Бактрия ерларида жойлашган эди. Херион қалъасининг эгаси Сисимифр бўлади. У Александрга қарши дастлаб қаттиқ курашади, сўнгра Александр бу қалъани қўлга киритолмагач, Сисимифр билан сулҳ тузишга мажбур бўлади. Сўғдиёнадан ўтадиган дарёнинг номини Аристокл Политимет деб атайди. Бу номни македонияликлар қўйиб кетган эди. Улар дашт жойларни суғориб, қумликларга сув чиқаради ва у қақроқ ерларга сингиб кетади. Айтишларича, ер қазувчилар, Охдарёси бўйларидан фойдали қазилмалар

Ўша асар, 527-бет.

Ўша асар, 525-бет.

топишади. Баъзи бир антик тарихчиларнинг айтишича, Охдарёси Бактрия орқали ўтади. Бошқаларнинг фикрича, бу дарё Бактрияга яқин жойдан оқади. Яна баъзиларнинг айтишларича, Ох ва Окс дарёлари алоҳида оқишган. Лекин бу дарёлар Гиркания денгизига бориб қуйилган. Бошқа маълумотларга қараганда, Ох бошланишида алоҳида дарё бўлса ҳам, кейинчалик Окс дарёсига қўшилган. Яқсарт ўзига алоҳида дарё эди. Лекин бу дарё ҳам денгизга бориб қуйиларди¹.

Страбоннинг таъкидлашича, бу фойдали қазилма қандайдир ёнувчи суюқликдан (нефть) иборат эди. Ер ости бойликлари қадимдан инсониятни ўзига қизиқтириб келган.

Шунингдек, бу ўринда Гиркан денгизи деганда тарихчи Орол денгизини назарда тутаётган бўлса керак. Чунки Каспий денгизи ҳақида у бошқа жойда алоҳида тўхталиб ўтган эди.

Гирканиядан Сўғдиёнагача бўлган масофада, Эрон, Македония ва Парфияга маълум халқлар яшаган. Бессни таъқиб этиш чоғида шу халқларга қарши Александр ўзининг сўнгги ҳарбий юришини қилади. Лекин Бесс асирликка олинади ва орқага қайтарилади. Спитамен эса хоинларча ўлдирилади. Шундан сўнг Александрнинг бошқинчилик юришларига Сўғдиёнада яқун ясалади. Патроклнинг таъкидлашича, кўпгина одамлар Ҳиндистондан Гирканиёга дарё орқали сузиб келади. Лекин бу ривоятларга кўплар ишонмайди².

Спитаменнинг ўлими ҳақида такрор айтамыз, тарихий китобларда турли хил маълумотларга дуч келамиз. Баъзи бир манбаларда у хотини томонидан, бошқа манбаларда Александр айғоқчилари томонидан, яна бир манбаларда ўз одамларининг сотқинлиги туфайли ўлдирилган, дейилади. Ҳар ҳолда, қандай бўлмасин, Страбон таъкидлаганидек, у хоинларча ўлдирилган.

Шундай қилиб, Страбоннинг «География» асари ўлкамизнинг антик даврлар^и ҳақида қимматли маълумотлар беради. Бу алломанинг асарини ўқиб, Ўрта Осиёдаги шаҳар ва дарёлар тарихи билангина танишиб қолмасдан, балки бу ердаги халқларнинг урф-одатлари, расм-русумлари, ҳаёти ва турмуш тарзи ҳақида ҳам маълумот оламыз. Муҳим томони шундаки, Страбон бошқалар айтган фикрларни такрорламасдан, янги-янги далилларни келтиради. Албатта, бошқа антик адиблар сингари Страбон ижодида ҳам айрим чалқаш фикрлар учрайди. Лекин аксарият ҳолларда, адиб воқеалар баёнига объектив позициядан қарашга ҳаракат қилган. Яна бир муҳим жиҳати шундаки, Страбон бобокалонларимиз ҳаётидан аниқ далиллар асосида ҳикоя қилади. Биз бу ҳикоялар орқали узоқ ўтмишнинг поёнсиз кенгликлари бўйлаб парвоз қилиш шарафига муяссар бўламиз.

¹ Ўша асар, 528—529-бетлар.

² Ўша жойда, 529-бет.

ПОМПЕЙ ТРОГ ВА ЮСТИН

Қадим Сўғдиёна тасвири ва Ўрта Осиёнинг антик даврларида рўй берган воқеалар Помпей Трог ва Юстин асарларида алоҳида маҳорат билан чизиб берилади. Бу иккала улуғ адиб ижодининг бири иккинчисининг давомидир. Яъни Помпей Трог ижодининг давомини Юстин ижодида кўрамыз.

Помпей Трогни биз Юстин ижоди орқали таниймиз. Унинг 44 китобдан иборат «Филипп тарихи» асари турли хил сабабларга кўра кейинчалик йўқолиб кетган.

Помпей Трог бу асарини эрамизнинг 7-йилларида ёзди. Унинг ҳаётига оид жуда кам маълумотга эгамиз. Помпей Трог Нарбон вилоятининг Галли элида яшаб ўтади. Унинг бобоси Сертори жангида жасорат кўрсатганлиги туфайли император Гней Помпей томонидан Римнинг гражданлик ҳуқуқига эга бўлган эди. Унинг амакиси Митридатов жангида Гней Помпей саркардалигидаги отлик кўшиннинг бир қисмига бошлик қилиб тайинланади. Унинг отаси император Юлий Цезарь даврида котиб ва таржимон бўлиб ишлайди.

Помпей Трогнинг «Филипп тарихи» асарида асосан Филипп ва Александр Македонский даврида юз берган воқеалар тасвирланади. Муҳими шундаки, асарда фақат Македония тарихи ўз ифодасини топиб қолмасдан, ўша даврда ва ундан кейин яшаб ўтган шохлар ҳаёти ҳақида ҳам қизиқарли воқеалар тасвири берилади. Шунингдек, асардан Филипп II ҳаёти ва унинг ҳарбий юришлари, Александр Македонскийнинг Осиёдаги тарихий саргузаштларга бой ҳаёти кенг ўрин олган. Ҳатто ўз замонаси, Август асри билан боғлиқ бўлган воқеалар ҳам қаламга олинади.

Помпей Трогнинг «Филипп тарихи» асари сюжети билан ҳам биз асосан Юстин асари орқали танишамиз. Муҳими шундаки, Юстин асарининг ҳам кўп саҳифалари йўқолиб кетган.

Кейинчалик бошқа бир номаълум тадқиқотчи бу асарнинг камчиликларини, йўқолиб кетган саҳифалари ўрнини тўлдиришга ҳаракат қилган.

Юстиннинг номини жаҳонга танитган Помпей Трогнинг «Филипп тарихи» асаридир. Помпей Трогни жаҳонга танитган эса Юстиннинг «Помпей Трог эпитоми» номи асаридир. Помпей Трог ҳақида қискагина маълумот берган Юстин ўзи ҳақида лом-лим демайди. Шу туфайли биз Юстин ҳақида жуда қисқа маълумотга эгамиз. Унинг Август асридан кейин эрамизнинг I—II асрларида Римда яшаб ўтганлиги маълум, холос.

Бу икки адиб ўз замонасида унчалик катта обрў-эътибор топмаган бўлса ҳам, Ўрта асрлар ва Ренессанс даврларига келиб, номлари кўпчиликка таниш бўлиб қолди.

Юстин ҳаётининг кўп қисми Август асри ва ундан кейинги даврлар адабиёти ва санъатининг ривожини билан боғлиқдир. Маълумки, эрамиздан

аввалги 31 йилда ўзига «Август» деган муқаддас номни олган Рим императори Октавиан адабиёт ва санъатнинг равнақ топиши ва гуллаб-яшнашига алоҳида эътибор билан қараган. Император замонасининг улук адиблари ва буюк санъаткорларини ўз қошига чорлаб, адабиёт кечалари ва санъат анжуманлари ўтказиб турарди. Адабиётта Вергилий, Гораций, Овидий каби буюк сўз санъаткорларини етказиб берган Август асри яна ўзининг сон-саноксиз катта-кичик ижодкорлари билан эътиборга лойиқ.

Қадимги ривоятларда айтилишича, Август асрида шоир бўлмаган киши қолмаган эди. Ҳамма ижод билан машғул бўлган. Август асрининг эпкинни кейин ҳам узоқ йиллар ўзининг таъсирини йўқотмай турган. Бу таъсирни кейинчалик Юстин ижодида кўрамиз. Юстин ўз замонасининг адабиёт ва маданият ахллари билан яқин алоқада бўлган. Унинг «Помпей Трог эпитоми»ни варақлаб чиқсак, муаллифнинг катта истеъдод ва илм-маърифат эгаси бўлганлигини англаймиз. Унинг Помпей Трог ижодига алоҳида ҳурмат билан қараганлигининг ўзи фикримизнинг исботидир.

Рим императори Октавиан Август грек ерлари билан бирга, Македония тупроғини ҳам забт этган. Шунда у Александрия шаҳрига ташриф буюриб, Александр Македонскийнинг дуру жавахирлар билан тўлдирилган олтиндан ясалган тобутини зиёрат қилади. У Александр Македонскийга катта ҳурмат билан муносабатда бўлади. Шунинг учун ҳам Александр Македонскийнинг бебаҳо олтин тобутини бузишга, уни қўлга киритишга ҳаракат қилмайди. Октавиан фақат адабиёт ва санъатга катта ҳурмат билан қараб қолмасдан, тарихга ҳам қизиқиш билан муносабатда бўлади. Айниқса, у тарихда ўтган саркарда ва шохларнинг ҳаёти ҳақидаги қизиқ-қизиқ хикоятларни диққат билан тингларди. Шунинг учун ҳам бу даврга келиб, яъни эрамыздан олдинги 31 йилларда Александр Македонский ҳаётини ўрганишга римликларда катта қизиқиш пайдо бўлади. Ҳатто ҳар бир римлик жангчи ўзини Александрга қиёс қиларди. Шу нуқтаи назардан қараганда, кейинги даврда яшаган римлик Юстиннинг Александр Македонский тарихига мурожаат этиши бежиз эмас.

Юстин тарихни жуда яхши билган, айти пайтда, маҳоратли ёзувчи эди. Тарихчи сифатида Помпей Трог ҳикоя қилинган тарихий воқеаларнинг асосларини пухта ўрганган ва уларга ўзининг муносабатини билдирган бўлса, ёзувчи сифатида Помпей Трог асаридаги бадиий тасвирларнинг давомчиси сифатида кўзга ташланади. Чунки асардан йўқолиб кетган кўпгина саҳифаларнинг бадиий хусусиятларини ва ифода воситаларини тиклашга ҳаракат қилган.

У Помпей Трог асаридаги бадиий эпизодларни ўзининг мустаҳкам ғоявий позициясида туриб таҳлил этади. Мана шу белги ва хусусият Юстин дунёқарашининг кенглигидан, билимининг чуқурлигидан дарак

беради. Акс ҳолда, унга Помпей Трогнинг тарихий романини ўрганиш ва унга бадиий жило бериш насиб этмаган бўларди. Мухими шундаки, Юстин ўз салафининг романини қайта кашф этади, керакли ўринларда унга бадиий жило беради. Ҳатто Помпей Трог асаридаги айрим хом, маромига етмаган эпизодлар Юстин ижодхонасида пишиб етилади, ёзувчининг тасвир услубида ёритилади. Юстин Помпей Трогнинг дардига шерик бўлганлигини, айрим лавҳаларни ҳамдард бўлиб, у билан биргаликда битганлигини кўрамиз. Яна шуниси характерлики, Юстин ўзига ёқмаган айрим лавҳаларни ўз салафларининг асаридан олиб ташлаган. Ёки бошқа ўринларда бундай бадиий лавҳаларга қайтадан ишлов берган. Баъзи бир ўринларда бошқача ҳолатга дуч келишимиз ҳам мумкин. Романдаги катта-кагга бадиий лавҳаларни, тарихий воқеалар тасвирини ўзи яратади. Шунинг учун ҳам Юстиннинг хизмати Помпей Трог меҳнатидан қолишмайди. Шу туфайли бўлса керак, Юстин номи жаҳон адабиётида катта ҳурмат билан тилга олинади. Чунки Юстиннинг «Помпей Трог эпитоми» асари ўзига хос бадиий асардир. Ҳатто у ғоявий юксаклиги ва бадиий гўзаллиги жиҳатидан айрим грек ва Рим романларидан устун туради. Шунингдек, бу асар илмий характерга эга. Унда халқлар тарихига оид муҳим маълумотлар бор.

Биз учун эътиборли томони шундаки, Сўғдиёна тарихи ва Ўрта Осиёнинг антик даврларига оид айрим эпизодлар сақланиб қолинган. Албатта, бадиий лавҳаларнинг ҳаммаси эмас, бу даврга тегишли бўлган айрим саҳифалар йўқолган. Шундай бўлса ҳам, биз сақланиб қолган эпизодлар юзасидан ҳам она юртимизнинг тарихига оид тегишли хулосаларни чиқариб олишимиз керак.

Помпей Трог ва Юстин ҳақида қўлга киритган манбаларимиз асосан шундан иборат. Бу иккала адиб ҳаёти ва ижоди ҳақида йирик тадқиқот ишлари олиб борган атоқли рус олими К.К. Зельин ўзининг «Помпей Трог ва унинг «Филипп тарихи»¹ асарида бир қатор муҳим фикрларни айтиб ўтган. Лекин кўп йиллар давомида Помпей Трог ва Юстин ижодини ўрганган ва изланишлар олиб борган олим бу икки адибнинг ҳаётига оид янги фактларни қўлга киритолмаган.

Ўн беш китобдан иборат Помпей Трогнинг «Филипп тарихи» китобини Юстин қайта ишлаб тўлдирар экан, барибир асарни илгариги ҳолига келтира олмайди. Бу ўн беш китобда баён қилинган воқеалар тафсилоти асосан қуйидагилар:

Биринчи китобда қуйидагилар изоҳланади — Ассирияликлар Нин подшосини мағлубиятга учратиб, ундан кейин Орбаклар билан жангда

¹ Зельин К.К. Помпей Трог и его произведение «История Филиппа», «Вестник древней истории», 1954, № 2.

енгиб медеянликларга карши курашади. Медеянларнинг охириги подшоси Астма бўлиб, у ўз невараси Кир томонидан тахтдан ағдарилгач, подшоҳликни форслар эгаллайди. Кир қандай қилиб Лидия, Крезга уруш очгани, ғолиб чикиб уларни асирга олгани ҳақида ҳикоя қилинади. Айни бир пайтда Золий ва Ионий шаҳарларининг жойлашган ўрни ҳақида, лидияликларнинг қадимий тарихи ҳақида, шунингдек, Италиядаги тўсиқлар ҳақида ҳикоя қилинади. Кирдан кейин унинг ўғли Камбиз Мисрни бўйсундиради. Шунингдек, Мисрнинг энг қадимги тарихи ҳақида ҳам фикрлар юритилади. Камбиз ўлимидан кейин Доро мағларни ўлдириб, ҳукмронсиз қолган Эрон подшоҳлигини эгаллайди ва Вавилонни босиб олгандан сўнг, скифларга карши уруш бошлайди.

Иккинчи китобда скифлар юрти ва Понтнинг жойлашган ўрни, шуингдек, Скифиянинг энг қадимий тарихига тўхталлади. Урушгача, уруш пайтида у ердан Доро қувиб юборилганлиги ҳақида ҳам анчагина маълумотлар бор. Доро скифлар тазйқидан қочгандан кейин Грецияга карши уруш бошлайди. Бу урушга Датис ва Тисаферилар бошчилик қиладилар. Урушнинг барча огирлиги афиналиклар елкасига тушади. Қўз ўнгимизда кўхна Афина ва афиналикларнинг қадимий тарихи, то Нисистрат зулмигача бўлиб ўтган воқеалар гавдаланади. У тахтдан қулатилгандан кейин афиналиклар Марафон яқинида эронликлар устидан ғолиб келадилар. Шунингдек, Доронинг ўлимидан кейин унинг ўғли Ксеркс Грецияга уруш очгани ҳақида ҳам анчагина маълумотлар берилган. Фессалиянинг энг қадимги тарихи хусусида ҳам сўз юритилади.

Учинчи китобда қандай қилиб Ксеркс ўлимидан кейин унинг ўғли Артаксеркс отаси қотили Артабандан қасос олиб, Миср билан уруш олиб боргани баён қилинади. Шундай қилиб, саркарда Ахаменис мағлубияти ва қандай қилиб кейин Миср Багабак томонидан эгаллангани ҳақида сўз боради. Эрон подшоси билан тинчлик сулҳи тузилган бир пайтда грекларнинг ўзаро ички уруши бошланади. Кейинчалик Пелопоннес Геркулес авлодлари бўлмиш дерялар томонидан қўлга туширилган эди. Кейини Арголида ва Мессения ўртасидаги қонли уруш тафсилотлари баён қилиниб, Сихион ва Коринф ҳокимликлари ўртасида иттифоқ тузилганлиги ҳақида ҳикоя қилинади.

Тўртинчи китобда қадимий даврдан бошлаб Сиракуза яқинида Афина флоти йўқ қилиб ташлангунча бўлган Сицилия тарихи акс эттирилган.

Бешинчи китобда Деколея деб ном олган афиналиклар тарихи, лавдеменянлар ўртасидаги уруш тафсилотлари, то Афинанинг олинишигача бўлиб ўтган воқеалар ёритилади. Афинадан қандай қилиб ўттиз ҳокимнинг қувилиши хусусида ҳам сўз боради.

Эфесдаги қўзғолон натижасида бошланган лакедемонияликларнинг Осиёда Артокерксга карши олиб борган уруши ҳақида, яна бир бор Кирнинг акасига карши уруш ҳақида ва Кир бошчилигида жанг қилган греклар ҳақида сўз юритилади.

Олтинчи китобда эса Осиёда саркардалар Деркулид ва Агесимен бошчилигида лакедемонияликларнинг Эрон ҳокимликларига карши олиб борган оғир уруш воқеаларидан то Книд яқинидаги денгиз жангигача ҳикоя қилинади. Бу жангда лакедемонияликлар мағлубиятга учраб, афиналиклар яна ҳукмронликни қўлга киритган эдилар, сўнгра Левктрах ва Мантин яқинидаги шиддатли жангда енгилиб, ўз ҳукмронлигини йўқотган спартанлар ҳақида сўз юритилади. Фессалиядаги Ясон ҳукмронлигининг мустақкамланиши ва инқирозга юз тутиши берилади, ундан кейин эса Ферлик, Александрнинг ҳукмронлиги ва кейинчалик Хиос, Родос ва Византия халқларининг Афинага карши уруши ҳақида сўз юритилади. Шу жойдан Македония тарихи бошланади.

Еттинчи китобда Македон қабилиси асосчиси Карандан тортиб, буюк Филиппгача бўлган буюк давлат ва унинг подшоҳликларининг қадимий тарихи ёзилади. Шунингдек, иллирияликлар ва песнянлар қадимий тарихи қўшиб кетилган.

Саккизинчи китобда Буюк Филиппнинг Марафон шахрини олгандан бошлаб, Фокея урушининг бошланишидан охиригача бўлган давр акс эттирилади.

Филиппнинг Халқидик шаҳарлари билан олиб борган уруши ҳақидаги ахборот ҳам берилган. Шунингдек, қандай қилиб Филипп Иллирия подшоҳларини енггани, Фракия ва Фессалиянинг бўйсундирилиши, Перинфга бўлган муваффақиятсиз ҳужум ҳақидаги ҳикояларни билиб оласиз.

Тўққизинчи китобда Филиппнинг Перинфдан улоқтириб ташлангани, Филипп камал қилишнн тўхтатишга мажбур бўлган Византиянинг қадимий тарихи, ундан кейин скифларга карши уруш очгани ҳақида баён этилади. Филиппнинг скифлар подшоси Агей билан олиб борган урушигача, скифларнинг энг қадимий тарихи хотирамизда тикланади. Скифлардан қайтгач, Филипп Грецияга уруш бошлайди ва Херон яқинида буюк ғалабага эришади.

Унинчи китобда Эрон тарихи акс эттирилади. Артаксеркс билан Кипр подшоси Эвагор ўртасида тинчлик сулҳи тузилади. Ак шаҳрида Мисрга карши урушга тайёрланади. Сўнгра кадусейлар вилоятида мағлубиятга учрайди. Пафлагониянинг энг қадимги тарихи ҳам ниҳоятда қизикарлидир. Кейин Артаксеркс, ҳоким Геллеспонт, Аритарзанк, кейин эса Сирияда Армения ҳокими Ороннинг устидан ғолиб чикиб, вафот этади.

Ун биринчи китобда Буюк Александрнинг Эрон подшоси Доро ўлимигача қилган ишлари ҳикоя қилиниб, Кария ва унинг подшоҳликлари тарихи эслатиб ўтилади.

Ўн иккинчи китобда Александрнинг ўлимигача бўлган воқеалар тарихини ўқиймиз. Унинг Бактрия ва Ҳиндистонда олиб борган урушлари ҳақида сўз юритилади. Шунингдек, унинг Грециядаги иш юритувчиси

Антипатра фаолияти ҳамда Лакедомон подшоси Арзидам тарихи ва Александр Молоссларнинг Италиядаги ҳаракатлари тўғрисида муҳим маълумотларни билиб оламиз, уларнинг ҳар иккиси ҳам ўз қўшини билан ўша ерда йўқ қилинган эди.

Ўн учинчи китобда қуйидагилар изоҳланади. Александрнинг ўлиmidан кейин унинг олий қўмондонлари ўзаро ҳокимиятни бўлиб олади. Александр томонидан бу ерларда қолдирилган кекса жангчилар бу узок ўлкаларни ташлаб, Грецияга йўл олади. Улар йўлда Пифон томонидан кириб ташланади. Антипатра, Грецияга олиб борган ламий уруши ҳақида ҳам анчагина маълумотлар бор.

Ўн тўртинчи китобда Антигон ва Эвменлар ўртасида бўлиб ўтган уруш, Антигоннинг уни Каппадокиядан қувиб юборганлиги изоҳланади. У Кичик Фригиядан Голлеспонт деб аталувчи денгиз жангида енгилган Арридец ва Клитни ҳам қувиб юборган эди. Полиперхонтнинг мағлубияти, ундан Никонор Мухинияни тортиб олади. Кассандр Александрнинг Пидна шаҳрида қамалда қолган онаси Олимпиадани ўлдирган эди.

Ўн бешинчи китобда Антигоннинг ўғли Диметрий Птолемей томонидан Газа (Ғазо) яқинида мағлуб бўлиши баён этилади. Ўша воқеадан сўнг Македонияда Александрнинг бир ўғлини Кассандр, иккинчисини Поллиперхонт ўлдирди.

Юстиннинг «Помпей Трог эпитоми» асари хали рус тилида китоб ҳолида нашр этилган эмас. Романининг қарийб ҳамма китоблари «Вестник древней истории» журналининг 1954 йил 1—4 сонларида, 1955 йил 1-сонидан босилиб чиқди. Мана шу журнал саҳифаларида чоп этилган асарни ўқир эканмиз, қадим Сўғдиёна элларида юз берган кўплаб тарихий воқеалар билан танишиш шарасига муяссар бўламиз.

Юстин асарларида, асосан, скифлар ҳақида ҳикоя қилинади. «Скифлар ери кенглиги ва узунлиги жихатидан бепоён ўлка эди. Улар ўзларига тегишли ерларни чегаралаб олишган эди. Уларда на уй, на қурилиш ва на доимий истикомат қиладиган жой бор. Улар мудом кўчиб, кўчиб юришга одатланган. Майда ва йирик моллар боқади. Улар хотини ва болаларини ўзлари билан бирга олиб юради. Уларнинг иссиқдан ва совуқдан сақлайдиган теридан тайёрланган маҳсус ёпинғичи бўлган»¹.

Юстин асаридан келтирилган скифлар ҳаётига оид бу эпизод, қадим Сўғдиёнада яшаган бобокалонларимиз ҳаётига жуда ўхшаш. Ҳақиқатан ҳам узок ўтмишда бобокалонларимиз уруг-уруғ, элат-элат бўлиб, кўчманчи ва ярим кўчманчи бўлиб яшаганлар. Улар асосан чорвачилик билан шуғулланган. Шунинг учун ҳам тери ва наматдан ясалган буюмларни турли мақсадларда кўп ишлатган. Бу ўринда Юстин асосан

эрамиздан илгариги IV—III асрларни назарда тутмоқда. Чунки романда тасвирланган скифлар ҳаётига оид воқеалар асосан шу даврни ва хатто ундан илгари бўлиб ўтган воқеаларни беихтиёр эсга солади.

Асарни варақлар эканмиз, ҳар иккала муаллифнинг ҳам скифлар ҳаётини яхши билганлигига ишонч ҳосил қиламиз. Юстин скифлар ҳаётига шунчаки қузатувчи сифатида ёндошиб қолмасди, балки бу воқеаларнинг иштирокчиси, шохиди сифатида қалам тебратди. Шу сабаб скифлар ҳаётига оид бадиий тасвирлар романда жуда ҳаётий чиққан. Ҳар иккала адиб ҳам скифлар ҳаётини чуқур ўрганган. Фақат Александрнинг Осиё мамлакатларига, жумладан, Ўрта Осиёга қилган ҳарбий юришини тасвирловчи асарларни ва у билан боғлиқ тарихий манбаларни ўрганиш билан чекланиб қолмаган. Жумладан, Птолемей, Аристокл, Каллисфеннинг «Кундалик»ларини ўрганиб чиққан. Александр билан Сўғдиёна ерларига келган Эвмен ва Диодат қўлэмалари билан яқиндан танишган. «Шоҳ журнали» ёки «Эфемерид» деб номланувчи маҳсус бебаҳо асарии синчиклаб ўрганган. Яна шу давр тасвир этилган ўнлаб тарихий лавҳаларни кизиқиб ўқиган. Энг муҳими, Помпей Трог ҳам, Юстин ҳам Геродот ижодини билган. Айниқса, Геродотнинг «Тарих» ёки «Тадқиқот» асари ҳар иккала муаллифнинг диққат марказида турган.

«Тарих» ёки «Тадқиқот» асарида скифлар ҳаётига оид жуда кўп манбалар берилган. Помпей Трог ва Юстин скифлар ҳаётига доир айрим воқеаларнинг баёнини тасдиқлаш учун кўп ўринларда Геродот ижодига мурожаат қилади. Айниқса, Юстиннинг «Помпей Трог эпитоми» асарида берилган скифлар ҳақидаги воқеалар тасвири Геродотнинг «Скифия» асари тасвирига ўхшаб кетади.

Биз бу ўринда Помпей Трог ва Юстин номларини бирдек тилга олиб ўтмоқдамиз. Бироқ, биз асосан номи билан боғлиқ «Помпей Трог эпитоми» асарини таҳлил қилаёلمиз, ўрганаётган объектими Юстиннинг «Помпей Трог эпитоми» асаридир. Шунинг учун ҳам асосий эътиборни мана шу асар таҳлилига қаратмоқчимиз.

Юстин ўз асарларида скифларнинг ҳаёти, яшаш тарзи, ҳақида ҳикоя қилади. Муаллиф бу билан чегараланиб қолмасдан, скифларнинг характери, феъл-атвори, дунёқарашига хос характерли белгилар ҳақида ҳам сўз юритади. Масалан, Юстин асарининг бир жойида шундай фикрни учратамиз. «Улар туғма ҳақиқатгуй эдилар. Улар учун ўғрилиқ қилиш энг оғир жиноят эди».

Мана шу фикрдан ҳам кўриниб турибдики, скифлар қадимдан ҳақиқатгуй бўлган ва ҳақиқат учун қурашганлар. Ўғрилиқ эса қадимдан ота-боболаримиз учун ёт нарса. Юстиннинг скифларга берган бундай юксак таърифи қимматини йўқотмайди. Қадим бобокалонларимиз

¹ Юстин. Эпитома Помпей трога. «Вестник древней истории», 1954, № 2, 212-бет.

хусусида айтилган бундай юксак баҳо бугунги кунда ҳам авлодлар қалбини фахр хисси билан тўлдирди.

Юстиннинг бу асари ўзининг юксак замонавийлик пафосига эга эканлиги билан ҳам ажралиб туради. Замонавийлик руҳи билан суғорилган асар орадан неча-неча асрлар ўтса ҳам ўзининг ғоявий-эстетик аҳамиятини пасайтирмайди. Бундай асарлар асрлар оша ўзининг ғоявий-бадий кимматини тобора юксалтириб бораверади. Қарангки, Юстиннинг бу асарларини ёзганига қарийб 20 аср бўлди. Помпей Трог бу мавзуга ундан илгарироққўл урган. Романда тасвирланган воқеаларнинг тарихий илдизи эрамиздан илгариги IV—III асрларга бориб тақалади. Яъни ҳозирги ҳаётимиздан қарийб 23 аср илгари бўлиб ўтган воқеалар тасвирига олинган. Орадан шунча асрлар, минглаб йиллар ўтса ҳам бу романда тасвирланган воқеалар замонавийлик руҳига эга. Бу воқеалар бизнинг қалбимизга жуда яқин. Биз уларни қизиқиб ўқиймиз. Помпей Трог ва Юстиннинг бебаҳо хизматларига таҳсинлар айтамыз. Бу асарлар киши руҳига эстетик завқбахш этади. Қалбимизни чуқур хис-ҳаяжон қоплайди. Тасвирланган воқеаларнинг давомини қидирамыз. Бобокалонларимиз бўлган скифлар ҳаётига қизиқиш билан қараб қолмасдан, уларнинг қисмати, ғам-андуҳларига ҳам шерик бўламыз. Қирғин урушларни қоралаймиз. Скифларнинг тинч-тотув ҳаётини бузган, инсоният бошига уруш даҳшатларини келтирган қопқўр босқинчиларга лаънатлар ўқиймиз. Айни пайтда, бизнинг бобокалонларимиз ҳаёти билан танишиш шарафига муяссар этган Помпей Трог ва Юстин номига илиқ гаплар айтгимиз келади.

Асарда тасвирланишича, «Скифларнинг қўй-моллари алоҳида жойларда сақланмасдан, кенг яйловларда эркин юрарди. Скифлар олтин ва қумушдан ҳазар қилардилар. Сут ва асал истеъмол қилишга одатланганлар. Йиртқич ҳайвонларнинг терисидан ҳам фойдаланадилар».

Бу эпизодлар реал ҳаётга жуда яқиндир. Ёзувчи скифларнинг қадим турмуш тарзини худди ўзи кўзи билан кўргандек жонли лавҳаларда тасвирлайди. Ҳақиқатан ҳам скифларнинг қўй-қўзилари, моллари кенг яйловларда ўтлаб юрган. Уларни айрим кўраларда сақлаш ёки махсус арконларга боғлаб қўйиш одат бўлмаган. Қадимги скифлар олтин йиғиш ва қумуш буюмлар тўплашга одатланмаган. Тинч-тотув ҳаёт, мол-қўйларининг маъраб юриши улар учун бебаҳо бойлик бўлган. Скифлар эркин ҳаёт кечириб тарафдори эдилар. Шунинг учун ҳам кенг яйловларда мол-қўйларининг эркин юриши, ҳатто қўлга ўргатилган паррандаларнинг бепоён осмонда эркин учишлари скифлар ҳаётига оид эркинлик, озодликнинг рамзий маъносини қасб этади.

Романнинг бир ўрнида, «бойликка хирс қўйиш уни ишлата билган жойдагина авхсига чиқади» деган сўзга дуч келады. Скифлар учун бойлик олтин ва қумуш бойликлар эмас, балки бебаҳо терилар ва ундан

тайёрланган турли хил кийимлар ҳисобланган. Майин жунлардан қаҳратон кишларни ҳам писанд қилмайдиган ўтовлар яшаган¹.

Ўшларини истеъмол қилганлар. Сут-қатиклари энг шифобахш ичимликлар ҳисобланган, ҳатто ҳайвонларнинг терисидан ўқ ўтмайдиган қалқонлар ясалган, эгар-жабудқлар қилинган. Ҳатто саратонда иссиқ ўтмайдиган соябонлар ҳам теридан ясалган. Хуллас, «тери ва жуннинг киммати скифлар учун олтиндан ҳам баланд бўлган»².

Юстин асарини ўқиб шундай хулосага келиш мумкинки, антик даврларда ҳамма нарса оддий ва табиий бўлган. Ортиқча безакларга хирс қўйиш скифлар учун бегона эди.

Олтин ва қумуш буюмларга қизиқиш қадим скифларга асосан кейинчалик кириб келган. Бундай қизиқиш Осиё мамлакатларида Ўрта Осиёдан илгарийек Эронда кучайган эди. Эрон қадимдан тараккий этган Асрина шаҳарларига яқин жойлашган. Эронликлар билан юнонлар ўртасида қадимдан савдо-сотик алоқалари кучайган. Ҳатто Юнон-Эрон уруши қадимги дунё тарихида энг узок чўзилган урушлардан бўлиб, эрамиздан илгари VI асрга тегишлидир. Бу урушнинг тафсилотлари Эсхилнинг (эрамиздан илгари 525—456 йиллар) «Эронийлар» тарихий трагедиясида батафсил баён этилган. Эронлар билан юнонлар ўртасида бу урушдан ташқари илгари ҳам тез-тез жангу жадаллар бўлиб, мол-дунё, олтин таллашиб, минг-минглаб кишилар қурбон бўлган. Эрон шоҳларини дафн қилишганда ҳам уларнинг тобутини олтинга тўлдиришган.

Ўрта Осиёда олтинга қизиқиш Эрон шоҳлари Кир, Доро (эрамиздан илгариги V аср) ҳужумларидан сўнг пайдо бўлди.

Ҳатто қадимги Осиё мамлакатларидан бири бўлган Троя билан юнонлар ўртасидаги (эрамиздан олдинги XIV—XIII асрлар) урушнинг бошланишига ҳам бир «олтин олма» сабаб бўлган эди. Бу ҳақда Юнон антик адабиётида яратилган цикл асарлар, айниқса, «Троя цикли» дostonларида кенг маълумотлар берилган. Юнон-Троя урушининг бошланиш сабабларини хикоя қилувчи «Киприя» дostonида «Олтин олма» ҳақида киши қалбини сеҳрловчи қизиқ-қизиқ лавҳалар берилган. «Киприя» дostonида тасвирланган воқеаларнинг тафсилоти билан яқиндан танишсак, осийлик Париснинг устидаги шарқона кийимлар Спарта гўзали Еленани ўзига ром этади. Мухими шундаки, Парис Афина ваъда қилган олтинларга учмайди, Гера таклиф этган бойликларни олмайди, балки дунёда энг латиф гўзални инъом этиш истагида бўлган гўзаллик маъбудаси Афродитанинг сўзларига ишонади.

¹ Ҳозирги кунда қам Ўзбекистоннинг қорақўл терилари жаҳон бозорида олтиндан киммат гуради.

- Арриан. Поход Александра. М—Л.: Изд. АН, 1962, 126-бет.

Бундай антик даврниинг нодир бадий ёдгорликлари бўлган асарларда кўплаб киргин урушларининг бошланишига сабаб бўлган нарса олтин ва кимматбаҳо зебу зийнатлар эканлиги ҳақида ҳикоя қилинади.

Халқимизнинг қадимий оғзаки ижод намуналари бўлмиш «Алпомиш» достонида Кунғирот элида яшовчи икки ака-ука бири — шоҳ Бойбўри, бири — бой Бойсари ўртасидаги низонинг келиб чиқишига «Бир тиррақи улок» сабаб бўлган. Кўқамиш қўлида элибийлик қилиб, молларини семиртириб, яйловда яйраб ётган Бойсарига Бойбўрининг махрамлари бориб, «Бир тиррақи улок»ни закот беришни сўрайди¹. Бу таклифга кўнмаган Бойсари билан Бойбўри ўртасида кескин конфликт — келишмовчилик чиқади. Кўриниб турибдики, халқимизнинг ушбу достонида ҳам Ўрта Осиё халқларининг асосан чорвачилик билан шуғулланганлиги тасвирланади. Мухими шундаки, ўрта осийликлар табиат томонидан инъом этилган бу бебаҳо бойлик — қўй-қўзилар, сигир ва эчкиларга ғоят катта давлат деб қараганлар. Ҳатто отларнинг, сигирларнинг, серқаларнинг қулоғига, бўйнига, шохларига олтиндан тақинчоқлар тақиб қўйган. Олтин тақинчоқларни одамларга эмас, жониворларга тақибган.

«Алпомиш» достонидаги эпизодларнинг бирида, Бойбўри махрамларидан ўн тўрттасининг отлари бўйнига тилла кўтос² тақилганлиги ҳикоя қилинади.

Мана шу фикрлар ҳам Помпей Трог ва Юстиннинг асарларида баён қилинган бадий лавҳаларни, қадимда скифларнинг олтиндан ҳазар қилганликларини, бу ердаги халқларнинг асосий бойлиги чорвачилик эканлигини тасдиқлайди. Бу ўринда «ҳазар қилган» деган сўзнинг маъносини «олтинга унчалик қизикмаган» деб тушунмоқ маъқулдир.

Бундан, Сўғдиёнада чорвачилик ривожланиб, илм-фан тараққий этмаган экан-да, деган тушунча пайдо бўлмаслиги керак. Сўғдиёнадаги ўнлаб шаҳарлар, бу ердаги мухташам иморатлар, улардаги гўзал нақшлар, мустаҳкам кўргон ва деворлар грек-македонларни лол қолдирган эди. Квинт Курций Руфнинг «Александр Македонскийнинг тарихи» романининг IV китобида таъкидланишича, скифларнинг жангда киядиган «ҳалқасимон темирдан ясалган совут кийими бор эди». Арриан «Александрнинг юриши» романинингучинчи китобида, уларнинг «Ҳамма жойини беркитиб турадиган темирдан совут кийими ва турли хил қалқонлари бор эди», — деб ёзади.

Атоқли тадқиқотчи олим Бобожон Ғафуров эрализгача бўлган IV асрда Ўрта Осиё қуролларининг юқори савияда бўлганлиги ҳақида тўхталиб, «Темир ва бронзадан ясалган ханжарлар, қилич ва

найзаларнинг даста-балдоқлари жуда гўзал қилиб безатилган эди. Улар ханжарларини ўнг томонларига осиб юрганлар. Шамширларининг узунлиги 1—2 метргача келарди. Бир, баъзан икки қирралик темир болталари бор, найзаларнинг узунлиги икки метрдан зиёдрок эди¹. Мана шу далилнинг ўзиёқ Сўғдиёнада илм-фаннинг ниҳоятда ривожланганлигини кўрсатади.

Бундан ташқари, Юстин асаридаги тарихий воқеалар баёни ҳам берилади. Унда таъкидланишича, «Скифлар уч марта Осиё устидан ҳукмронлик қилишга муваффақ бўлади. Уларнинг ғалабага эришолмаган ҳоллари ҳам бўлади. Скифлар ўз ерларидан Эрон шоҳи Дорони шармандаларча қувиб чиқаради. Кирни бутун қўшинлари билан кириб ташлайди. Бу ўринда муаллифлар Геродот, Полиэн ижодида бутун тафсилотлари билан ҳикоя қилинган «Тўмарис» ва «Широк» асарларини назарда тутяпти.

Буюк Александрнинг саркардаси Запирион қўшинлари скифлар томонидан кириб ташланган эди».

Юстин скифлар ҳаётига ижобий муносабатда бўлади. Александрнинг Осиёга юришини қораламаган ҳолда, скифларнинг мардлиги, ватанпарварлигини улуғлайди. Уларнинг ташқи душманларга қарши курашини, босқинчи ёвларга берган аёвсиз зарбасини мактайди. Романи ўқисак, скифларнинг ўзига хос турмуш тарзи Юстинга ёқиб тушганлигини сезиш қийин эмас. Бу жиҳатдан, Юстиннинг ҳақиқий ёзувчи сифатида ўзга халқлар ҳаётига объектив муносабатда бўлганлиги аҳамиятлидир. Юстин Македон қўшинлари ва скифлар ўртасида бўлиб ўтган воқеаларга ҳам ҳалоллик билан ёндошади.

«Помпей Трог эпитоми»да берилган Доро (522—486) ва унинг фарзандлари ҳақидаги ҳикоя ҳам характерлидир. «Доро ўлими олтидан шохликни ўғли Артаксерксга² топшириб, Ўрта Осиё ҳокимлигини Кирга³ беради.

Отаси шоҳ Доронинг бундай ҳукми Кирга маъқул бўлмайди. Шунинг учун ҳам у ўз акасига қарши пинҳона кураш олиб боради. Артаксеркс буни пайқаб қолади. Кирни ўз қошига чақириб, уни олтин кишан билан занжирбанд қилади. Сўнгра уни ўлдирмоқчи бўлганда онаси келиб қолиб, ҳалакат беради. Натижада, Кир озод этилади. Шундан сўнг Кир пинҳона эмас Артаксерксга қарши очикчасига жангга ҳозирлик кўра бошлайди. Артаксеркс афиналикларга қарши уруш эълон қилади. Икки ўртада қаттиқ жанг кетаётганда Кир афиналикларга ёрдам бериб, Артаксерксга

¹ Ғафуров Б. Таджики. М.: Изд-во «Наука», 1972, 92-бет.

² Артаксеркс—Эсхилнинг «Эронийлар» трагедиясида берилган Ксеркс образидир. Ксеркс тарихий шахс бўлиб, Ўрта Осиё халқ оғзаки ижодида Кайковус номи билан учрайди.

³ Бу ўринда адиб Ксерксни (486—465) назарда тутяпти.

¹ Алпомиш. Т.: «Ўқитувчи», 1987, 8-бет.

² Кўтос — от бўйнига осиладиган буюм.

қарши кураша бошлайди. Жанг бўлаётган майдонда икки ака-ука тасодифан юзма-юз келиб қолади. Кир биринчи бўлиб Артаксерксни яралайди. Бироқ вафодор от Артаксерксни жанг майдонидан ҳоли жойга олиб боради. Артаксеркснинг хос кишилари Кирни ўраб олиб, ўлдирадilar.

Мана шу эпизоддан ҳам кўриниб турибдики, қадим замонларда одамлар мол-дунё, бойлик орттириш учун туғишган ўз ака-укаларини ўлдиришдан ҳам қайтмаганлар. Мол-дунёга хирс кўйган шоҳ ва шахзодалар учун бойлик ҳар қандай инсонийликдан ҳам устун турган.

Минглаб одамларнинг ҳаёти бир ховуч олтин учун қурбон қилинган. Қирғин урушларни бошловчи шоҳлар ўз манфаатлари йўлида не-не кишлоқ ва шаҳарларни култeпаларга айлантирган, гўзал маданиятимиз обидаларини хонавайрон этган. Қанчадан-қанча донишу фозилларни оғир қисматга гирифтор қилган. Қонхўр Кирнинг жирканч башарасини халқимиз азалдан қарғаб келади. Доронинг шаклар қабиласига ўтказган зулми замонлар қарғидан ҳайқириб, ҳали ҳам овоз бериб турибди. Осиёлик бобокалонларимиз массагетлар ва шаклар қарғишига учраган Кир¹ ва Доро абадий ёвузлик, қонхўрлик, қабихлик образига айланиб қолган. Юстин ўз асарида бу тарихий қимсаларнинг жирканч башарасини маҳорат билан очиб беради. Ксеркс ҳеч қачон, инсониятга яхшилик қилишни ўйламайди. Ҳатто ўз укаси Артаксерксга ҳам ёвуз ниятда бўлади.

Юстиннинг асарида қайд этилишича, «Александр Ҳиндикуш тоғлари орқали Бактрияга эрамиздан олдинги 329 йилнинг баҳорида кириб келади». Бундан кўринадики, Сўғдиёнага ҳам у ўша йили баҳор ойларининг охирида келади. Чунки бактрияликлар Македон қўшинларига деярли қаршилик кўрсатишмайди. Шунинг учун ҳам Александр Бактрияда қўп ушланмасдан, тезда Сўғдиёна томон йўл олади. Сабаби, Сўғдиёнада ашаддий душмани Бесс яшириниб юрганлиги ҳақидаги хабарни эшитади. Бесс Эрон шоҳи Доронинг энг яқин кишиси бўлиб у Бактрия ҳокими қилиб тайинланган эди. Айрим грек ва Рим романларида Бесснинг Бактрияда қўлга олинганлиги маълум қилинади. Юстин асарида эса бу воқеа аниқ далиллар билан кўрсатилиб, Бесснинг Сўғдиёнада асир олинганлиги таъкидланади².

Юстин асарида ҳикоя қилинишича, мана шу олис юртларда ўзи ҳақида хотира қолдириш мақсадида Александр Бактрия ва Сўғдиёнада 7 та шаҳар барпо этади. Шулардан бири Яксарт (Сир) дарёси бўйига қурилган Александрия Эсхата (Хўжанд яқинида) шаҳридир. Бу шаҳар жуда тез суръатда — ўн етти кунда қуриб битказилади. Шаҳар

¹ Кир ҳам Ўрта Осиёнинг ҳокимлигига эга бўлгандан сўнг, бу ердаги қабилалар бошига оғир қулфатлар солган.

² Юстин. Эпитама Помпея Трога. «Вестник древней истории», 1954, № 3, 215-бет.

деворларининг айланаси олти минг қадам эди¹. Бу Александрия Эсхата шаҳрига Кир томонидан барпо этилган Киропиль каби учта шаҳарнинг аҳолиси жойлашади².

Бу ерда у қўшиннинг бир қисмини ва ишончли кишиларини қолдиради.

Бундан кейинги маълумотлар ҳам эътиборлидир. Масалан, асарда Кир фожиаси билан боғлиқ воқеалар анча таъсирли эпизодларда берилган. Шунингдек, Клит фожиаси Мароқанд яқинидаги тоғда эрамизгача бўлган 328 йилда рўй берганлиги қайд этилади. Бизнингча, бу жой Ургут тоғлари, Омонқўтон атрофида бўлса керак. У ерда Искандарсой бор. Ёзда салқин ва серсоя бўлади. Клит Дионис шарафига бағишланган зиёфат чоғида ўлдирилган.

Шундан сўнг, Александр ўзининг ҳарбий сиёсатини янада кучайтиради. Хоразм ва Даев элларини бўйсунтиришга мажбур этади. Энди у ўзини худо деб кўрсатади. Саломлашганда оддий одат бўйича эмас, худога илтижо қилгандек эгилиб саломлашиш лозимлигини ҳукм қилади. Македон жангчиларини ерли халқнинг урф-одатига риоя қилиш, ҳатто ерли халқнинг қийимларини қийиб юришга мажбур этади. У аввалига бегона одатларга кўникмай юради. Сўнгра бутунлай ерли халқнинг қийимида юришни ёқтиради. Александрнинг бу ҳукми айрим македониялик саркардаларга ёқмайди. Каллисфен ва бошқа бир қанча қўшин бошлиқлари шоххукмига қарши чиққани учун хоин сифатида ўлдирилади. Шундан сўнг, Александр Сўғдиёнанинг гўзал қизи Роксанага қонуний уйланади. Роксана тенгсиз латофат ва гўзаллик эгаси эди.

Бундан кейин воқеалар асосан Александрнинг Ҳиндистон ўлкасига қилган ҳарбий юриши билан боғланиб кетади. Юстиннинг скифлар ҳақидаги тасавури ва умуман Сўғдиёна ерларида бўлиб ўтган воқеаларга объектив муносабати асарнинг ҳаққонийлик ва халқчиллик руҳини таъминлаган. Яна бир ўринда муаллиф скифлар ҳақида шундай дейди: «Жуда қизиқ ҳолатга дуч келасан, греклар узоқ йиллар ўқиб ўрганолмаган донишмандлик ва фалсафийликни скифларга табиатнинг ўзи инъом этган. Олий даражадаги билимдон одамлар билан саводсиз варварларни ёнма-ён қўядиган бўлсак, уларнинг хушфеъллиги устун туради»³.

Юстиннинг «Помпей Трог эпитоми» асари ўзининг юксак бадиий савияси билан ажралиб туради. Юқоридаги эпизодга ўхшаш китобхонни бир лаҳза ўйлашга мажбур этувчи фалсафий фикрларни Юстин асарида кўплаб учратиш мумкин. Ҳар қанча тарихий манбаларни қидирса ҳам,

¹ Гафуров Б. Таджики. М.: «Наука», 1972, 96-бет.

² «6000 қадам» — Б. Гафуровнинг хисобича 9 километрлик ўлчов.

³ Юстин. Эпитама Помпея Трога. «Вестник древней истории», 1954, № 8, 215-бет.

вокеалар тафсилотини бунчалик ҳаётий тарзда бериш жуда қийин. Юстин қадим Сўғдиёна ерларига келганлиги ёки биронта скиф вакили билан ҳамсухбат бўлганлиги номаълум. Бироқ Помпей Трог ва Юстин вокеаларга шу даражада аниқлик билан ёндошадикки, ҳатто юқорида биз анча юксак баҳолаган Арриан ва Курций Руф асарларида тасвирга олинмаган юртимизнинг антик даврларига оид вокеаларни ҳам Юстин ижодидан топишимиз мумкин. Асарда антик маданиятимиз ҳақида жуда қимматли фикрлар берилган.

Помпей Трогнинг «Филипп тарихи», Юстиннинг «Помпей Трог эпитоми»¹ асарлари антик даврнинг ўзига хос бадиий лавҳаларидир. Помпей Трогнинг «Филипп тарихи» романининг кўплаб саҳифалари йўқолиб кетганлиги, унинг асл нусхаси билан таниш бўлмаганимиз тўғайли бу ҳақда бирон нарса дейишимиз қийин. Юстиннинг «Помпей Трог эпитоми» асари сюжети билан яқиндан танишсак, Помпей Трогнинг «Филипп тарихи» асари ўзига хос грек насри намунаси эканлигининг тасдиғини кўрамиз. Юстиннинг «Помпей Трог эпитоми»² асари ҳам ўзига хос антик дунёнинг гўзал бадиий ифодасидир. Чунки бу асар Диодорнинг «Тарихий кутубхона», ҳатто Плутархнинг «Александр» ҳаётномаларидан ҳам кўп жиҳатдан, айрим илмий хулосаларининг аниқлиги билан ажралиб туради. Юстиннинг «Помпей Трог эпитоми» асарида тарихий маълумотлар шуичаки қайд қилинмайди, балки тарихий воқеалар тафсилоти бадиий лавҳаларда кизиқарли тасвирланади.

«ТАРИХИЙ КУНДАЛИКЛАР»

Македониялик шох Филипп II давридаёқ муҳим ҳужжатларни сақлайдиган махсус архив мавжуд эди.

Бу архивда Филиппнинг шахсий ҳаётига оид ва унинг салтанатига тегишли муҳим ҳужжатлар қаттиқ назорат остида сақланарди. Бу давлат аҳамиятига эга бўлган ҳужжатлар орасида Филиппнинг ҳарбий тактикасини белгиловчи, оғир жанглар тарихини ўрганувчи ва бўлажак жанглар режасини ифодаловчи маълумотлар ҳам мавжуд эди. Шунингдек, бу архивда Европадаги ва Осиёдаги кўпгина катта-кичик мамлакатларнинг жойлашув харитаси, жуғрофий характердаги бошқа схемалар, ҳарбий бўлинмаларнинг жойлашув ҳолати маҳррат билан ишлаб чиқилган эди. Бу ҳужжатлар билан танишган киши Филиппнинг катта ҳарбий кучга эга эканлигига, унинг ҳарбий тактикасига ҳайрат билан қарамасдан иложи йўқ. Сақланадиган ҳужжатларнинг тузилиши, сақланиш тартиби

¹ Юстин. Эпитома Помпея Трога. «Вестник древней истории», 1954, № 2, 212-бет.

² Эпитом сўзининг маъносини луғатлардан кидирдик. Бу сўзнинг асл маъносини аниқлаш қийин. Эпитом — нома маъносига яқин.

ёш Александрни лол қолдиради. У барча илмлар сингари жанглар тарихи билан ҳам яқиндан танишишга қизиқади. Жанглар тактикасининг назарий асосларини ўрганишга алоҳида диққат қилади. Бундай жанг тасвирлари аксарият ҳолларда бадиий ифодалардан иборат эди. Жанг тафсилотлари қизиқ-қизиқ бадиий эпизодларда ҳикоя қилинган. Александр бундай лавҳаларни ёшлигида берилиб ўқийди. 12—13 ёшлар чамасидаги Александр катта қўшинга қўмондонлик қилиб, душман билан бўлган жангда зафар қозонади. Бўлиб ўтган жанг ҳақида отаси Филиппга тўлиб тошиб ҳикоя қилади. Шубҳасиз, бундай ғалабага эришишда отаси Филиппнинг архивидаги жанглар тарихига оид ҳужжатлар муҳим аҳамиятга эга бўлган. Филиппнинг ҳужжатлар тўплами Александрнинг ҳақиқий саркарда бўлиб етишишида, чуқур ҳарбий билимга эга бўлишида ҳақиқий дорилфунун вазифасини ўтайди. Ўзи тахтга ўтиргандан сўнг эса бу дорилфунуннинг мавқеини янада мустаҳкамлайди. Архивга назоратчи қилиб ўзининг энг ишончли кишини тайинлайди. Илгари отлик қўшинга саркарда бўлган, ниҳоятда ҳушёр ва зийрак кардинлик Эвмен архивдаги ҳужжатларни кўз қорачиғидек асрай бошлади. Унинг қўлида шохнинг хатлари, буйруғи ва йўл-йўриқлари ҳам сақланарди. Александр даврида нақадаг улкан бўлган, бебаҳо ҳужжатлар сақланадиган бу архивдан бизгача жуда кўп факт ва материаллар етиб келган. Бу ҳужжатлар мажмуаси «Зенон архиви» деб аталади.

Зенон Аполлониянинг энг яқин ва ишонган кишини эди. У архивнинг назоратини кучайтириш масаласига Аполлония ҳам аралашарди. Архивда ҳар бир ҳужжат кучли назорат остида сақланарди. Хатларнинг кимга юборилаётгани ёки кимдан келганлиги, буйруқларнинг қачон чиққанлиги, ойи, куни, ҳатто соатигача аниқ кўрсатилиб, махсус жилдга қайд этиб бориларди. Шу билан бирга, бўлғуси жанглар режаси ва жангларнинг тақдири ҳам алоҳида ёзилиб қўйиларди. Мана шундай ҳужжатлардан Аполлониянинг қўли билан ёзилган хатда эрамизгача бўлган 354 йил 21 сентябрь санаси қайд этилиб қўйилган бўлса, ўша хатнинг 22 сентябрь соат 2 да кучга кирганлиги Зеноннинг қўли билан ёзилгандир. У хатда Пайрисададан Аргас шаҳрига юк ташувчи хайвонларнинг юборилиши сўралган эди. Шунингдек, архивда Александрнинг ўз қўли билан ёзилган хатлар ҳам мавжуд эди. Масалан, Александрнинг онаси Олимпиадага йўллаган хатлари айниқса муҳим аҳамиятга эгадир. Бу хатларнинг бирида Александр Ҳиндистон ҳақида ёзади. Архивда Эрон шоҳи Доронинг Александрга йўллаган иккита мактуби ҳам бор. Унда Доро Александр қўлида асирликда сақланаётган хотини, онаси ва ўғли билан қизи ҳақида ёзади. Доронинг хати форс тилининг эрамиздан аввалги 330 йиллардаёқ қириққанлигидан далолат беради. Шунингдек, бу архивда сарой муҳитига оид, унинг режалари-ю қўлга киритган ғалабаларини ҳикоя қилувчи «Кундалик» ҳам сақланади.

«Кундалик»да Осиё мамлакатлари, жумладан, Ўрта Осиёга оид маълумотлар ҳам қайд этилиб борилган. Афсуски, «Кундалик»да Александрнинг шарққа юриши батафсил ва кенг ёритиб борилмаган. Бу биз учун муҳим бир ҳужжатдир. Чунки «Кундалик»да Александрнинг Эронга, шунингдек, Ўрта Осиёга юриши қисқа қайд этиб борилган. Антик тарихимизга оид янги маълумотлар қўлга киритилган. Кўпгина грек ва Рим адиблари Ўрта Осиёнинг антик даврларини ёритишда бу кундаликдан самарали фойдаланганлар. Бу «Кундалик» тарихий воқеаларга бойлиги жиҳатидангина эмас, халқлар ва ўлкалар тарихини ёритганлиги туфайли ҳам қимматлидир.

Архивда Осиёнинг форс ва араб мамлакатларига оид маълумотлар жуда кўп. Бундай маълумотлар грек-Рим адабиётида ҳам истаганча топилади. Чунки Греция ҳам Рим ҳам бу мамлакатлар билан деярли қўшни жойлашганди. Александр давридан аввал ҳам бу мамлакатлар ўртасида ўзаро турли хил алоқалар мавжуд бўлган.

«Кундалик»да Александр юришининг охириги йиллари, айниқса унинг Ҳиндистон сафари ва ҳаётининг сўнгги кунлари батафсил ёритиб борилган. Александрнинг ўлимига оид маълумотлар, унинг касалликка чалинганлиги ёки захарланган бўлиши ҳам мумкин, деган тахминлар «Кундалик»дан кенг жой олган.

Олинфа шахридан Стратгид деган адиб Александрнинг ўлими ҳақида 5 та китоб ёзган экан. Бироқ бу китоб бизгача етиб келмаган. Александрнинг ўлими сабаблари ҳалигача аниқ бир ечимга эга бўлган эмас. Баъзи бир тадқиқотчилар уни безгак касалига йўлиққан десалар, бошқа бир тарихчилар уни захарланган, деган хулосага келмоқдалар. «Кундалик»да Александр ҳаётининг сўнгги давларини тасвирловчи ғоят хаяжонли лавҳалар анчагинадир.

Ўрта Осиё ҳақидаги, Амударё ва Сирдарё бўйлари, бу икки дарё оралиғидаги рўй берган антикдавр воқеаларига доир аниқ маълумотларни Птолемей ва Аристовул «Кундалик»ларидан топамиз. Бу «Кундалик» биз учун ниҳоятда бебаҳо асардир. Уларда Александрнинг ҳарбий юришлари, унинг оёғи етган жойлар тасвири, жанг тафсилотлари батафсил баён қилинади. «Кундалик»да Александрнинг ўлиmidан кейинги карама-қаршиликларга бой бўлган социал ҳаёт, ўзаро тож-тахт учун кураш ҳаракатлари ҳам ёрқин ифодаланган.

Биз учун қимматли саналган бу «Кундалик»нинг муаллифлари Птолемей билан Аристовул ким эди, деган саволнинг туғилиши табиий. Бу икки зотнинг ўз «Кундалик»лари бўлган. Улар ўз кўзлари билан кўрган, бевосита ўзлари гувоҳ бўлган воқеаларни қаламга олади.

Птолемей ҳам, Аристовул ҳам Ўрта Осиёда бўлган. Бу икки адиб Ўрта Осиёнинг антик даврларидаги Гиркания, Парфия, Марғиёна, Бактрия, Хорасм, Сўғдиёна мамлакатларига сафар қилишган. Учта йирик

давлат — Бактрия, Сўғдиёна, Хорасмда яшаганлар. Бу ердаги элатларни ўз кўзи билан кўрган, уларнинг маданий ҳаёти билан яқиндан таниш бўлган. Гурғон, Мурғох, Кундуз, Аракс, Яксарт, Окс, Политимет дарёларини кечиб ўтиб, уларнинг воҳасини кезган. Бу ҳақда улар ўз «Кундалик»ларида қизиқарли бадиий лавҳалар келтиришган.

Она юртимизнинг антик даврини ўрганишда мана шу икки зотнинг ижоди ғоят муҳим роль ўйнайди. «Кундалик»да тасвирланган воқеалар аниқ, жойлар номи конкрет, жуғрофий ҳолатлар жонли лавҳаларда ифодаланган. Ҳатто «Кундалик»да берилган табиат манзаралари ҳам бизга таниш. Айниқса, ҳозирги Ўзбекистон ҳудудини тасвирлаганда бизнинг қалбимизга яқин бўлган бўёқларни кўрамиз. Тоғлар, саҳролар, чўллар, тўқайзорлар, дарёлар, шаҳарлар, ҳатто қишлоқлар, одамлар, ҳаммаси узок ўтмишимиз тарихи, эрамингача бўлган 329—327 йиллар манзараси.

Тўғри, бу «Кундалик»ларда ҳам Александрни кўкларга кўтариб мактаган ўринлар, ортиқча таърифларга бой лавҳалар учрайди. Ҳатто, Александрга ёқиш учун айрим жанг тафсилотлари бўрттириб тасвирланади. Шунингдек, муболағасиз ифодалар ҳам учрайди.

Албатта, бу икки олимни қонли урушларда қатнашмаган, босқинчилик тиғини қўлида тутмаган, деб айтолмаймиз. Чунки, уларнинг ҳар иккаласи ҳам Александр Македонскийнинг энг яқин кишилари бўлган. Биз учун бугунги кунда уларнинг ёзиб қолдирган «Кундалик»лари ноёб ҳужжатлардир.

«Кундалик»нинг эрамингача аввалги 332—322 йилларга тетишли саҳифалари айниқса муҳим маълумотларга бой ва ранг-баранг. Бу йилларга оид саҳифалар Осиё мамлакатлари Эрон, Афғонистон, Ҳиндистон, шунингдек, Ўрта Осиё тарихи билан боғлиқ. Бу йилларга оид маълумотлар Осиё мамлакатларининг ёзма адабиётида сақланиб қолмаган. Кўпгина халқларнинг ёзуви ҳам ўша даврларда шаклланмаган эди. Бу даврга тегишли юртимизнинг тарихи ҳақида манбалар асосан Птолемей ва Аристовулнинг «Кундалик»ларидан бошланади.

Птолемей билан Аристовулнинг «Кундалик»лари эллинизм даврининг шоирлари Леонид Терентнинг эпиграммалари, Арат поэмалари, Коллимах гимнлари, Мелагр шеърлари каби юксак бадиий-эстетик қимматга эга бўлмаса ҳам, биз учун улар тарихий нуқтаи назардан аҳамиятлидир. Антик давримизни тасвирловчи ягона ёзма манба бўлгани учун ҳам қимматлидир.

Птолемей ўз даврининг йирик ҳарбий ва сиёсий арбоби эди. Александр саркардалари орасида у энг атоқдиси бўлган. Александр унга ишонарди, шунинг учун ҳам уни ўзига шахсий кўриқчи қилиб олади. Птолемей Александрнинг сараланган қўшинларига саркардалиқ қилади. Муҳими шундаки, Птолемей кундалик воқеаларни ёзиб боришга ўз ихтиёри билан киришади. «Кундалик» кимнингдир топшириғига биноан ёки

Александрнинг буйруғи билан эмас, бундай «Кундалик»нинг келгусида аҳамияти катта эканлигини унинг ўзи ҳис қилади. Чунки Александрнинг Птолемей ва Аристулдан ташқари ҳам Эвмен ва Диодот каби махсус «Кундалик ёзувчи» муаррихлари ҳам бор эди. Ўз навбатида, Александр саркардалари Птолемей билан Аристулга ҳам «Кундалик» ёзишга ижозат берганди. Ўша даврда айниқса кўшинлар орасида шохдан берухсат тарихий асар ёзиш мумкин эмасди.

«Кундалик»да ифодаланган воқеаларнинг энг муҳимлари билан Александрни таништириб борган. Унинг «Кундалик» саҳифасидан жой олган кўпгина саргузаштлар Александрга манзур бўлган.

Птолемейнинг «Кундалик» асари бизгача асл ҳолда тўлиқ етиб келганича йўқ. Унинг айрим саҳифаларигина сақланиб қолган, холос. Бу саҳифаларни америкалик тарихчи Робинсон кейинчалик тўплаб, таржима қилади. Муҳими шундаки, Птолемейнинг бу «Кундалик» асари кейинги даврларда яратилган ўнлаб романларга тарихий манба бўлиб хизмат қилди. Демак, асар ўзининг тўлиқ мундарижасини сақлаб қолди. Птолемей ва Аристулнинг «Кундалик»лари ёзилмаганда эди, Александр ҳақида битилган кейинги китоблар саҳифалари у қадар ҳаётий ва жонли чиқмаган бўларди. Птолемейнинг «Кундалик» асари бизгача етиб келган ўнлаб романлар саҳифасида ёрқин ифодасини топган. Гарчи унинг кўпгина саҳифалари йўқолган бўлса-да, у тўлигича ўз аҳамиятини сақлаб қолган.

Ўрта Осиёнинг антик даврлари ҳақидаги қайси бир грек ва Рим тарихини варақламайлик, Птолемей ва Аристул номига дуч келамиз. Курций Руф, Плутарх, Арриан, Диодор, Страбон, Помпей Трог, Юстинлар ўз асарларида Птолемей ва Аристул номларини қайта-қайта тилга олиб ўтадилар. Шундай қилиб, эндиликда бадиий адабиётда ҳам Аристул ва Птолемейнинг ўзига хос образлари юзага келди. Айниқса, «Александрия, Александр ҳақида роман», Иван Ефремовнинг «Афиналик Таис» романларида бу икки муаррихнинг бадиий образлари яратилган.

Птолемей Македониянинг бадавлат хонадонига мансуб эди. Шунинг учун ҳам ёшлигида яхши таълим олади. Айниқса, тарих ва риторикани севиб ўқийди, фалсафани чуқур ўрганади. Ҳарбий илмни пухта билади. Александр Осиёга юриш қилишдан олдин ҳам Птолемейни яхши билган. Птолемей ҳарбий назарияси ва практикасини яхши билгани учун ҳам Александрга ёқиб қолганди. Александр кўшинлари орасида қиличбозликда Птолемейга тенг келадигани топилмасди. Птолемей замонасининг улуғ адиблари асарларини севиб ўқирди. Унинг «Кундалик» асарида асосан ҳарбий сафар тафсилотлари, шунингдек, Сўғдиёнада юз берган муҳим воқеалар, бу ердаги элатларнингурф-одатлари, ҳаёттарзи баён қилинади.

Александрнинг вафотидан сўнг тож-тахт учун ўзаро урушлар кучайиб кетади. Улкан эллинизм давлати майда бўлақларга бўлиниб, зулм кучайди.

Александр тахтига даъвогарлар кўпаяди, Бирок Птолемей тадбиркорлик билан мамлакат шохлигини эгаллайди. Қариган чоғигача шохлик тахтидан тушмайди. Анча кексайиб қолгандан сўнг 304 йилда ўз тахтини ўғли Птолемей II Филадельфга бўшатиб беради.

Александр Шарққа юриш бошлашдан аввал муаррихларни қошига чорлаб, авлодлар унинг ишларидан беҳабар қолмасликлари учун бўлган воқеаларни батафсил ёзиб боришни буюрган. Александр икки машхур тарихчини — Кардин шахридан Эвман ва Эритрин шахридан Диодотни ўзига шахсий қотиб қилиб олади. Эрамизгача бўлган 334 йилдан бошлаб бу муаррихлар қундалик воқеалар баёнини ёзиб борган. Улар кейинчалик «Эфемерид» ёки «Шоҳ журнали» деб ном олган. Воқеаларни батафсил баён қилиб бориш Александр билан ёнма-ён юрган муаррихлар Эвман билан Диодотга насиб қилади. Бу ёзувлар ҳам бадиийлик, ҳам тарихий характер касб этади.

Александр билан бирга ҳарбий юришга отланган яна бир муаррих Каллисфеидир. Каллисфен Аристотелнинг невараси. У ёшлигидан бобоси тарбиясида бўлади. Ёшлигидан адабиётга қизиқади. Юнон адиблари ижодини севиб ўқийди. Айниқса, Гомер поэмалари, Эсхил, Софокл, Эврипид трагедиялари, Аристофан комидиялари Каллисфенни ўзига асир этади. У Александрнинг Шарққа юришини эшитиб, кўнгилли бўлиб унга қўшилади. Шарқ мамлакатларидан олган таассуротларини «Шоҳ журнали»га қайд этиб боради. Эвман билан Диодотга нисбатан Каллисфеннинг айрим қайдлари кўпроқ бадиийлик характерига эга.

Птолемей «Александрнинг юриши» романини ёзишда ўзи йиққан тарихий маълумотлар билан чекланиб қолмасдан, Каллисфен «Кундалик»ларига ҳам, Эвман ва Диодот томонидан қайд этилиб борилган «Эфемерид» ёки «Шоҳ журнали»дан ҳам фойдаланади. Птолемей роман ёзишга асосан қарилик чоғида қўл уради. Айниқса, тахтни ўз ўғли Птолемей II Филадельфга бўшатиб бергандан сўнг, бутунлай ижод ишларига берилиб кетади.

Эрамиздан илгари III асрнинг охирида александриялик Клитарх ҳам асар ёзишга киришади. Клитарх Александрнинг Шарқ мамлакатлари бўйлаб ҳарбий юришига қатнашмаган эди. Шунинг учун ҳам унинг ёзган асари ҳақиқатдан анча узоктасвирга эга бўлди. Клитархнинг асари яратилган вақтда Александрнинг кўпгина сафдошлари ҳали ҳаёт бўлган. Улар Клитарх асарида уйдирма кўплигидан анча нолишади. Аммо Клитарх асарида бадиийлик юксак даражада эди. Клитархнинг Александр ҳақида асар ёзганини эшитиб, Александрнинг кўпгина сафдошлари унинг асарини ўқиб қўради. Шарқ мамлакатларига оид воқеаларнинг ҳақиқатдан анча узок эканлигини сезади-да, Клитарх асарига паст баҳо беради. Балки Птолемейнинг Александр ҳақида асар ёзиш орзусининг рўёбга чиқишида Клитарх асари туртки бўлгандир. Александрнинг Шарқ

мамлакатларига юришини тасвирлашни Птолемей ўзи учун олий бурч деб тушунади. Ўзини келажак авлод олдида қарздор ҳис этади. Балки у Клитарх каби Шарқ мамлакатлари ҳаётини бузиб кўрсатувчи ёзувчилар асарларидан дарғазаб бўлгандир. Ҳар ҳолда, Птолемейнинг қариллик чоғида шохлик тахтини ўғлига топшириб, бундай хайрли ишни ниҳоясига етказиши бежиз эмас.

Александрнинг Птолемей каби юзлаб саркардалари бўлган. Улар ичида Птолемейнинг номи улуғ. Чунки у ўздан кейинги авлодга ўлмас асар қолдирди. Птолемейнинг сафдоши, у билан Ўрта Осиёга келган кассандриялик Аристокл хам Александр ҳақида ўз таассуротлари асосида асар ёзади. Аристокл ўзи мустақил равишда «Кундалик» тузади. Шарқ мамлакатларининг қишлоқ ва шаҳарлари, бу ерларда бўлган жанглари тарихи, Шарқ табиати ва халқлари ҳаётини ўз кундалик дафтарида батафсил ёзиб юрган. Кундалик дафтари саҳифаларини йилдан-йилга бойитиб боради. Шарқ мамлакатларидан кетгандан кейин хам ижод дарди билан яшайди. Ўз сафдоши Птолемейнинг асар ёзишга киришганини эшитгандан сўнг, у билан беллашади. Птолемей каби Аристокл хам ўз кундалигидан ташқари, Эвман ва Диодотхотираларига мурожаат қилади. «Эфемерида» ёки «Шоҳ журнали» деб номланувчи махсус ҳужжатлар тўпламини қайта-қайта ўқиб чиқади. Аристокл анча кексайиб қолган бир даврда — 84 ёшида асар ёзишга қўл уради. Кексалик чоғида, яъни 90 ёшга қадар Александр Македонскийнинг Шарқ мамлакатларига қилган юриши ҳақида роман ёзади. Ўз асарини қарийб якунлаб, сўнгра оламдан ўтади. Птолемей каби Аристокл хам узоқ йиллар давомида асар ёзишни ниятқилиб юради. Аристоклнинг асари Птолемейникидан фарқ қилади. Птолемей шарқ мамлакатларига саркарда сифатида келган бўлса, Аристокл уста ҳунарманд сифатида келади. Птолемей ўз асарида кўпроқ жанглари тарихини ёзишга ҳаракат қилса, Аристокл Осиё мамлакатларининг географик жойлашиши, табиат тасвири, дарёлар ва шаҳарлар тарихи ҳақида ёзади. Окс (Аму) ва Яксарт (Сир) дарёлари устига кўприк қуриш ишларида шахсан ўзи катнашади. У ўз ишининг мохир устаси эди. Дарёлар устига доимий ва вақтинчалик кўприклар қуриш ишларини у яхши биларди. Аристокл Александр Македонскийнинг энг яқин ва ишонган кишиларидан бири эди. Шунинг учун хам муҳим аҳамиятга эга бўлган махфий ишларини Александр Аристоклга алоҳида ишониб топширади. Эрон шоҳи Кирнинг қабрини очиш ишини хам Александр Аристоклга ишониб топширади. Аристокл ўз даврнинг билимдон, саводхон кишиларидан бири эди.

Айрим манбаларда Аристокл 90 ёшга кириб вафот этган, деган фактлар учраса, бошқа бирларида 84 ёшида ўлган деган тахминлар бор. Фикримизча, Аристокл Александр ҳақида ўз хотираларига таяниб асар ёзишни анча илгари бошлаган. Чунки инсоннинг кексалик чоғида

хотираси анча сусайиб қолади. Бунинг устига, у асар ёзишни Александрнинг ўлимидан кейин бошлаган. Кекса бир адибнинг хотирасидан кўп воқеалар баёни кўтарилган бўлиши мумкин. Аристокл 84 ёшида эмас, илгарироқ асар ёзишга қўл урган, деган фикр тўғридир.

Птолемейнинг асари хам, Аристоклнинг асари хам «Бобурнома», «Шайбонийнома» сингари тарихий фактлар, хотиралар мажмуасидан иборат асар эди. Аристоклнинг кундаликлари кейинги даврда яратилган ўнлаб романлар учун муҳим ҳаётий манба бўлиб хизмат қилди.

ХАЛҚ ИЖОДИ ДУРДОНАСИ

Эллинизм даврида адабиёт ва санъат гуллаб-яшнади. Бу даврда грек адабиёти янги бир тараққиёт босқичига кўтарилди. Сўз санъати янги ижодкорларнинг номи билан бойиди. Жанр ва мавзу жиҳатидан хилма-хил асарлар юзага кела бошлади. Бадиий адабиётнинг мавзу қўлами кенгайди. Айниқса тарихий насрий асарларга эътибор янада ошди. Шу сабаб тарихий шахслар образини яратиш, тарихда бўлиб ўтган воқеалар асосида асарлар ёзиш бу давр адабиётида анъанага айланди.

Илгариги даврда мифологик характердаги сюжетни, маъбуд ва маъбудалар билан боғлиқ саргузаштларни ифодалаш асосий ўриндатурган бўлса, эллинизм даврига келиб тарихий образлар, конкрет инсон шахси ва улар билан боғлиқ ҳаётий воқеаларни тасвирлаш адабиётнинг етакчи мавзусига айланади. Бу давр адабиёти ўзининг фақат мавзу қўлами билангина эмас, ғоявий жиҳатидан хам юксак даражага кўтарилган эди. Бадиий адабиёт намуналарининг эстетик таъсир кучи орта борди. Бир сўз билан айтганда, бу давр адабиётида мавҳумликдан конкретликка, оддийликдан мураккабликка томон силжиш юз беради. Мифологик характердаги образлар ўрнини конкреттарихий шахслар образи эгаллади.

Тарихий шахслар образи эллинизм давригача бўлган грек адабиётида хам мавжуд эди. Бунга мисол қилиб Эсхилнинг «Эронийлар» трагедиясини кўрсатишимиз мумкин.

Атика даврнинг улуғ адиби Эсхилнинг 90 га яқин трагедияларидан ёлғиз «Эронийлар» трагедияси тарихий характерга эга бўлса хам, бу ўша давр учун муҳим аҳамиятга эга эди. Эсхилнинг қолган ҳамма трагедиялари мифологик характердадир. Шунингдек, Софоклнинг 120 дан ортиқ трагедиялари, Эврипиднинг 90 дан ортиқ асарларининг мавзу мифологик характердаги воқеалар тасвирига қаратилган. Шунинг ўзи грек адабиётининг антик даврларидаёқ халқ оғзаки ижодиёти ниҳоятда ривожланганлигидан, гуллаб-яшнаганидан далолат беради. Чунки, Гомер, Эсхил, Софокл, Эврипид ижодиёти халқ оғзаки ижоди таъсирида юзага келганлигини кўрамай.

Эллинизм даври адабиётининг юксалишига асосий сабаб, даврдаги ижтимоий-сиёсий воқеликда муҳим ўзгаришлар юз берганлигида, деб тушунмоқ лозим. Иккинчи томондан бу давр грек адабиёти аттика даврида яшаб ўтган сўз санъаткорларидан Гомер, Эсхил, Софокл, Эврипид, Аристофан каби улуғ ижодкорлари билан ҳақли равишда фахрланар эди. Эллинизм даври ижодкорлари бу улуғ зотларнинг асарларини бир четга суриб қўймасдан, замон талаблари асосида улар яратган энг илғор анъаналарни ўзларига қабул қилдилар. Ўзларидан илгари яшаб ўтган салафлари ижодига чуқур ҳурмат ва эҳтиром билан муносабатда бўла бошладилар.

Эллинизм даври адабиётида Александр ҳақида жуда кўп асарлар яратилганлигининг гувоҳимиз. Бу давр тарихий асарларида Александр Македонский образи асосий бош қахрамон сифатида тасвирланади. Масалан, Плутархнинг Александр ҳақидаги романи бунга мисол бўла олади. Тарихий насрнинг ёрқин намунаси бўлган Птолемей ва Аристокл асарларида Александр шахси улуғланади. Александр образи ёзма адабиётдагина эмас, халқ оғзаки ижодида ҳам ўзининг талқинини топади. Бундай ёзма ва оғзаки ижод намуналарида Александр босқинчи сифатида эмас, донишманд ва ҳатто муқаддас образ сифатида тасвирланади. Бундай руҳда юзлаб ҳикоятлар, ривоятлар вужудга келади. Фақат насрдагина эмас, шеърятда ҳам Александр шахсини улуғловчи шеърлар, дostonлар яратилади. Бундай асарларда тарихий ҳақиқат мезони бузилади. Ижодкорлар Александр образини янги-янги сифатлар билан бўяб-безайдилар. Александрнинг босқинчилик сиёсатида панжа орасидан қарайдилар. Тўғри, тарихий шахсга нисбатан, унинг бадиий образи ёрқин ижоддир. Бадиий тўқима ҳар қандай тарихий образни унинг шахсига нисбатан ижобийроқ тасвирлашни тақозо этади. Муҳими шундаки, грек халқи ўз фарзандини босқинчи сифатида эмас, донишманд, йўлбошчи, халоскор образида кўришни хоҳлайди. Ҳар бир халқ ўз фарзандини ардоқлашга ҳаракат қилади. Худди ота ёки она ўз дилбандини азиз билганидек, халқ ҳам ўз йўлбошчилари, саркардалари, халоскорларини ёқдайди, ҳатто уларга ғурур билан қарайдилар. Худди шу нуқтаи назардан олиб қараганимизда, Александр энг аввало Македония халқининг ўзига хос давлат арбобидир. Ўша даврларда Македония, Греция ва ҳатто Рим ҳам яхлит бир давлат негизига жипслашган эди. Шунинг учун ҳам бу халқлар адиблари ўз ҳукмдори бўлган Александр номини улуғлар, унинг шахсига ҳурмат ва эҳтиром билан қарарди. Грек ва Рим адабиётида Александрнинг ижобий образ сифатида тасвирланишининг боиси ҳам шундадир. Мана шундай халқий ҳақиқатнинг нодир намунаси «Александр ҳақида роман» асаридир. Бу романнинг қачон вужудга келгани аниқ саналар билан кўрсатилмаган. Чунки у халқ оғзаки ижоди намунасидир. Бу романдаги айрим эпизодлар асарнинг ҳали Александр ҳаётлик чоғидаёқ

яратила бошланганини кўрсатса, бошқа бир эпизодлар бу ҳулосага зиддир. Роман халқ оғзаки ижодининг узоқ йиллик маҳсулидир. Бу асар асрлар давомида оғиздан-оғизга, авлоддан-авлодга ўтиб келади. Ундаги кўпгина лавҳалар янгиланади, баъзилари эса замонлар руҳига мослаштирилади. Бу романнинг конкрет бир ижодкор томонидан яратилгани номаълум.

«Александр ҳақида роман» асарининг муаллифи халқ, бутун бир коллективдир. Шунинг учун ҳам романда маълум даражада тарихийлик бузилган. Тасвирланган воқеаларнинг қаерда ва қачон бўлиб ўтганлиги аниқ айтилмайди. Тарихий воқеанинг қаерда ва қандай ҳолатда юз берганини аниқ тарихий ҳужжатлар асосида кўрсатиш, тарихий ҳақиқатнинг бадиий ҳақиқатга айланиши жараёнида муҳим аҳамият касб этади. Бироқ бу жараён индивидуал ижодкорлар томонидан яратилган асарларга тегишли. Халқ ижодиётида, омма томонидан яратилган асарларда ҳаёлот кучли бўлади. Бу табиий ҳолдир. Қайси бир халқнинг романини ёки оғзаки ижодини олиб қараманг, унда фантастик руҳга кенг ўрин берилганини кўраемиз. Худди мана шу жараён, фантастик руҳ индивидуал ижодкорлар томонидан яратилган асарларни омма томонидан яратилган асарлардан ажратиш туради. Македония халқи томонидан яратилган «Александр ҳақида роман»нинг у ҳақда индивидуал ижодкорлар томонидан яратилган бошқа романлардан фарқли томони ҳам шунда. Бу ҳақиқат фақат грек-македон адабиётига тегишли ҳодиса бўлиб қолмасдан, барча халқлар адабиётига ҳам тааллуқлидир.

«Александр ҳақида роман» асаридатарихийлик мезони бузилган, дедик. Албатта, тарихийлик деганда биз фақат тарихий ҳақиқатни, тарихий маълумотларнинг инатушунмаслигимиз керак. Тарихийлик тушунчаси кенг маънога эга. Бу ижодкорнинг нуқтаи назарини ҳам белгилайди. Тарихийлик ўтмишни тарихий таракқиётжараёнида тасвирлашни тақозо этади. Бир сўз билан айтганда, тарихийлик барча воқеаларни объектив ҳаракатда, ривожланишда кўрсатишдан иборат. Бу асосан индивидуал ижодкорга хосдир.

Халқ ижодиётида эса тарихийлик бир оз фантастик, кўтаринкилик руҳида берилади. Яъни халқ тарихни фантастик бўёқлар билан безайди. Унга кўтаринки руҳ бағишлайди. Шунинг учун ҳам «Александр ҳақида роман»даги Александр образини тарихдаги Александр Македонскийга тенг деб бўлмайди. Халқ романидаги Александрни Клитарх, Курций Руф, Арриан, Плутарх ва бошқа ёзувчилар томонидан яратилган асарлардаги Александр образи билан ҳам тенг баҳолаш тўғри эмас. «Александр ҳақида роман»даги Александр образи энг аввало халқнинг идеалидаги образдир. Энди у тарихдаги Александр Македонский эмас, халқ романидаги одил шоҳ образидир. Халқ идеалидаги қахрамон тарихдаги Александр Македонский сингари кишлоқларга ўт қўймайди, шаҳарларни хонавайрон этмайди, минглаб беғуноҳ инсонларни бекорга

нобуд қилмайди. У энг аввало донишманд шоҳ образидир. У ўзга шоҳларни ҳам адоватга чақиради. Шу жиҳатдан грек-македон халқи томонидан яратилган «Александр ҳақида роман» Алишер Навоийнинг «Садди Искандарий» романидаги Искандар Зулқарнайн образига жуда яқин туради. Албатта, ҳар иккала асарда тасвирланган воқеалар, саргузаштлар, баёни бир-биридан фарқ қилса ҳам Искандар образи билан Александр образи ўртасида, айниқса, уларнинг характери, фазилатлари, одил шоҳларга хос хислатлари бир-бирига яқин. Ўзбек халқ оғзаки ижодида яратилган кўпгина ҳикоят ва ривоятларда ҳам Искандар халқ идеалидаги одил шоҳ образи сифатида тасвирланади.

Ўзбек халқ оғзаки ижодида яратилган Искандар образи ҳам «Александр ҳақида роман»даги асосий образга анча яқин туради. Алишер Навоийнинг «Садди Искандарий» асари ҳам халқ оғзаки ижодиёти таъсирида вужудга келган.

Аслида «Садди Искандарий» XV асрнинг энг юксак даражадаги ижод намунасидир. Демак, Шарқ адабиётида бадиий дoston XV асрдаёқ юксак даражада шаклланган эди. Алишер Навоийнинг «Садди Искандарий» асарини шеърӣ йўл билан ёзилгани учун дoston дейишга одатланиб қолганмиз. Бу, бизнингча, унча тўғри эмас.

Алишер Навоий халқ оғзаки ижодиёти анъаналарини изчил давом эттиради. Улуғ бобомиз ижодкор сифатидагина эмас, шахс сифатида ҳам халқ манфаати, унинг бахт-соадати йўлида курашган. Шоир сифатида халқ эзгу-ниятларининг куйчисига айланган. Шу нуқтаи назардан қараганимизда, Алишер Навоий яратган Искандар Зулқарнайн образи фақат шоирнинг ўзи яратган образ эмас, балки халқ идеалидаги умумлашма образдир. Искандар ҳақида халқ оғзаки ижодида ҳам қатор дostonлар бор. Шунинг учун ҳам бу асар халқ қалбидан чуқур ўрин олган.

Искандар Зулқарнайн фақат ўзбек халқининг эмас, балки Ўрта Осиё халқининг ёки умуман Осиё халқларининг идеалидаги образдир. Бунга мисол қилиб Низомий Ганжавийнинг «Искандарнома», Амир Хисрав Дехлавийнинг «Оинаи Искандарий», Абдурахмон Жомийнинг «Хирадномаи Искандарий» асарларидаги Искандар образларини кўрсатиш мумкин. Одил шоҳлар ҳақида ҳикоя қилувчи Фирдавсийнинг «Шохнома»сида ҳам Искандар образига жуда кенг ўрин берилган. Ҳинд халқи ижодиётининг ажойиб намунаси бўлган «Калила ва Димна»да ҳам Искандар образи кенг талқин қилинади. Осиё халқлари ўртасида тарқалган «Қобуснома»да ҳам Искандар донишманд инсон образи сифатида тасвирланади.

Осиё халқлари оғзаки ижодиётида яратилган Искандар ҳақидаги ҳикоят ва ривоятларни тўпласак, том-том китобларга ҳам сиғмайди. Искандар халқ севган қахрамондир.

Ўтмишда ҳар бир халқнинг ўз идеал шоҳи бўлган. Бундай идеал шоҳлардан халқ адолат, шафқат, инсонпарварлик ва фаровонликни кутган. Шоҳларнинг оқил, донишманд бўлишини орзу қилган. Фақат одил шоҳгина халққа бахт-саодатли ҳаёт бахш этади, деб ўйлаган. Шу жиҳатдан олиб қараганда, Осиё халқларининг орзу-ўйлари бир бўлган. Улар бир-бирига қўшни яшагани ёки урф-одати бир-бирига яқинлиги туфайли эмас, балки қисмати бир бўлгани учун ҳам орзу-умидлари, ўй-хаёллари муштарак эди. Улар Искандардай одил шоҳни орзу қилишган. Халқ золим шоҳларни Искандар сингари адолатли бўлишга чақирган. Фирдавсийнинг «Шохнома»сида худди мана шундай ғоянинг юксак бадиий ифодасини кўрамиз. Халқининг бундай орзуси фақат бадиий адабиётдагина эмас, балки реал ҳаётда ҳам бундай ҳодисалар жуда кўп бўлган. Айрим шоҳлар Искандардай адолатли бўлишга интилган. Масалан, Ҳусайн Бойқаро шахсида баъзи инсонпарварлик қуртакларини кўрамиз. Алишер Навоий бутун ҳаёти давомида дўсти Ҳусайн Бойқарони адолатга чақиради. Уни Искандардай одил шохтимолида кўришни истайди. Айни чоғда, Ҳусайн Бойқаро ҳам ўзини Искандардай адолатли шоҳ деб ҳаёл қилади. Ҳатто Алишер Навоийнинг «Садди Искандарий» асарини берилиб ўқийди.

Алишер Навоий «Садди Искандарий» асарини Ҳусайн Бойқарога атаб ёзади. Бундан ташқари, ўнлаб шеърларида Искандар номини тилга олади. Ҳусайн Бойқарога Искандар ҳақида бир қанча ҳикоят ва ривоятлар сўзлаб беради. Ҳусайн Бойқарони адолатга чақиради, эзгулик сари чорлайди. Аммо, афсуски, бутун интилишлари эса зое кетади. Ҳусайн Бойқаро дўсти Алишер Навоий кўрсатган йўлдан бормаса ҳам Искандар Зулқарнайнга тақлид қилади. Искандардай бўлишга ҳаракат қилади. Бироқ замон, давр унинг Искандардай адолатли ҳукмдор бўлишга йўл қўймайди. Ўша XV аср, феодализм шароити, зулм авжга чиққан давр Алишер Навоий дунёқарашларига тамоман зид эди. Искандар Зулқарнайн тимсолидаги Навоийнинг орзулари амалда чил-парчин бўлади. Фақат у ҳаёлдагина, поэтик оҳанглар оғушидагина қолган эди. Бу жараён Уйғун ва Иззат Султоннинг «Алишер Навоий» драмасида ҳам маҳорат билан кўрсатиб берилган.

Искандардай одил шоҳ ўзбек халқининг ёки умуман осийликларнинг идеали бўлибгина қолмасдан, грек ва македон халқларининг ҳам орзусига айланган эди. «Александр ҳақида роман»нинг кўпгина эпизодлари, ҳатто Александр образи дунёқарашдаги кўпгина доно фикрлар осийликлар томонидан яратилган Искандар образига яқин туради. Бу жиҳатдан, «Александр ҳақида роман»даги Александр образи тарихдаги Александр Македонский шахсига нисбатан кўпроқ Искандар образига яқиндир. Чунки романдаги Александр образи тарихий шахс эмас, балки халқ идеалидаги Александр — адолатли шоҳ образидир. Масалага мана шу

нуктаи назардан ёндошадиган бўлсак, Осиёдаги ва Европадаги мазлум халқларнинг ўша даврларда қисмати бир хил бўлган, яъни улар аянчли ҳаёт кечирган, босқинчилик урушларидан кўп азоблар чеккан, бегуноҳ кишиларнинг қони беҳудага тўкилган. Ўтмишда ер юзидаги барча мазлумлар қисмати бир-бирига яқин эди. Демак, уларнинг орзуси ҳам бир хил бўлган. Улар қандай қилиб озодликка чиқиш, бахт-саодатли ҳаётга эришиш йўлларини билмаганлар. Бундай ҳаётга фақат одил шоҳлар бўлгандагина эришиш мумкин деб ўйлаган ва шундай одил шоҳларни осийликлар ҳам, европалликлар ҳам орзу қилганлар.

Халқ орзусидаги одил шоҳлар аслида тарихда бўлмаган. Чунки зулм, эксплуатацияга асосланган жамият бунга йўл бермаган. Бироқ ҳаётда адолатли бўлишга интилувчи донишманд шоҳлар ҳам ўтган. Масалан, Ўрта Осиёда Амир Темур, Мирзо Улуғбек, Заҳридин Мухаммад Бобур, Римда Октавиан Август, русларда Пётр ва ҳоказо. Лекин уларни ҳам халқ идеалидаги адолатли шоҳларга тенг деб бўлмайди. Бу ҳукмдорларда нисбатан ижобий хислатлар кўпроқ бўлган. Чунки бу подшоҳлар ўзларидан аввал ўтган шоҳларга нисбатан адолатли ҳукм чиқаришга ҳаракат қилганлар Бобур, Улуғбек, Пётр, Октавиан Август тарихда ўтган бошқа бир гуруҳ ҳукмдорлардан — Чингизхон, Наполеондан фарқ қилади. Шунингдек, Александр Македонскийнинг фаолиятига баҳо берганда ҳам аввало грек ва Рим адиблари ижодига таянамиз. Курций Руф, Плутарх, Арриан, Помпей Трог, Диодор, Юстин романлариини ўқисак, бу адиблар Александр Македонскийнинг таржимаи холини нисбатан объектив ёритиб берганлар. Бу адиблар ижодида Александр характеридаги салбий, шу билан бирга, айрим ижобий хислатлар ҳам кўрсатилган. Халқ ижодининг намунаси бўлган «Александр ҳақида роман»да эса Александр фақат ижобий образ сифатида тасвирланади. Романда бадиий тўқимага кенг ўрин берилган. Тарихий ҳақиқатни тасвирлаш ижодкорларнинг фикр доирасидан узокда қолган. Натижада, тарихий давр колорити, Александр фаолияти билан боғлиқ воқеалар моҳияти ўз ифодасини етарли даражада топмаган.

Роман воқеалари гўзал бадиий бўёқларда тасвирланади. Ти.ниқ ифода, поэтик оҳангдорлик романнинг асосий пафосига айланган. Бундай беллетристик ифода умуман халқ ижоди намуналарига тегишлидир.

«Александр ҳақида роман»да ғоя етакчи ўринда турмайди. Бироқ роман ўқишлидир. Ундаги гўзал бадиий ифодалар ўқувчини беихтиёр сеҳрлайди. Александр билан Доро ёки Александр билан Роксана ўртасидаги диалоглар ўзига хос фалсафий характерга эга. Айни чоққа, бу образлар ўзларининг тарихийлиги билан ҳам ажралиб туради. Романда бундан ташқари Птолемей, Филипп, Олимпиада, Парменион каби тарихий образлар ҳам мавжуддир. Шу билан бирга, Нектанеб, Кандик каби

тўқима образлар ҳам борки, бу ва шунингдек бошқа айрим тарихий образлар ҳам асосий образ Александр фаолияти билан боғланган.

«Александр ҳақида роман» бир қанча ўзгаришларга учраб бугунги кунимизгача етиб келган. Романнинг грек тилидаги нусхаси бизгача етиб келмаган. Эрамиздан илгариги II—I асрларга оид бу романнинг кейинги нусхаси бир қатор ўзгаришларга, қўшимчаларга учраб, эрамизнинг III асрларида қайта тикланади.

Грек романининг асл нусхаси эмас, балки текстологик ўзгаришларга учраб уч асосий нусха А, В, С қўлёзма ҳолатида Парижнинг миллий кутубхонасида сақланмоқда. А нусхаси 1711-рақамда, В нусхаси 1685-рақамда, С нусхаси 113-рақамда сақланади. Шулардан А нусхаси бирмунча тўлиқроқ ҳолда сақланган. Бироқ бу нусхадан ҳам анчагина боблар йўқолган. Эрамизнинг IV асрларида Юлий Валерий грек матнининг бирмунча қисқартирилган, шу билан бирга, мукаммаллаштирилган нусхасини лотин тилида тиклайди.

Грек вариантынинг А нусхасига яқин лотин тилидаги Юлий Валерий таржимаси V асрда арман тилига таржима қилинади.

Романнинг В ва С нусхалари ҳам турли тилларга таржима қилиниб қайта ишланган, бирмунча ўзгаришларга учраган.

Шундай қилиб, «Александр ҳақида роман» турли даврларда турли халқлар томонидан турли ўзгаришларга учраб, жуда кўп нусхаларда бизгача етиб келган. Александр ўлиmidан сўнг яратилган бу роман, грек тилида асл нусхасига эга бўлади. Рим ҳукмронлиги даврида греклар учун муқаддас бўлган бу романи улар ҳам ўзларининг ижод дурдоналаридек қабул қилдилар. Ҳатто Рим императора Троян, кейинчалик Адриан «Александр ҳақида роман»ни қатта қизиқиш билан ўқиб чиқдилар.

Асрлар ўтиб, «Александр ҳақида роман»нинг икки хил йўналиши пайдо бўлади. Биринчи йўналишидаги нусхаларида тарихий ҳақиқатреал картиналарда ўз аксини топади. Александр таржимаи холи ва унинг ҳарбий юришлари тарихий фактлар асосида тасвирланади.

Иккинчи йўналишдаги нусхаларида фантастикага, ғаройиб саргузаштлар баёнигадуч келамиз. Бу хил йўналишдаги роман нусхаларида воқеаларнинг тарихан аниқ ва конкрет бўлиб ўтганлигига эътибор берилмайди.

«Александр ҳақида роман» рус адабиётида XV асрдаёқ пайдо бўла бошлади. Рус тилида яратилган романнинг таржимони Евросин бўлиб бу асар Кириллова Белозерского монастирида тўрт нусхада босилиб чиқади. Ҳозир бу нусхалар Санкт-Петербургдаги М. Е. Салтиков-Шчедрин кутубхонасида сақланмоқда.

«Александр ҳақида роман» XVI асрга келиб 90 марта қайта ишланади ва жаҳондаги 24 тилга таржима қилинади. Ҳозир бу романнинг юздан

зиёд қайта ишланган вариантлари мавжуд бўлиб, ўттиздан ортиқ тилга таржима қилингандир. Мана шу фактларнинг ўзи ҳам романнинг асл нусхаси жуда кўп ўзгаришларга учраганини кўрсатади.

Ундан баъзи бир эпизодлари олиб ташланган, ижодкорлар томонидан айрим воқеалар билан тўлдирилган, давр руҳига мослаштирилган.

«Александр ҳақидаги роман»да Ўрта Осиёга оид воқеалар жуда кам баён этилади. Бироқ биз бу романда Осиёга тегишли воқеаларга, жумладан, эронликлар ҳаёти тасвирига дуч келамиз. Шунингдек, севги-муҳаббат мавзуи, айниқса романдаги асосий персонажлардан бири Роксана образи бизга таниш.

Роксана ҳақида грек ва Рим тарихий романларида аичагина лавҳалар битилган. Бу романларни ўқиб чиқсак, Роксананинг тарихий шахси ва образи хусусида яхлит бир тушунчага эга бўламиз.

«Александр ҳақида роман»да Роксана Эрон шоҳи Доронинг кизи образида берилди. Бундай фикр тарихий ҳақиқатга мос эмас. Чунки Роксана баъзи бир манбаларда Сўғдиёна, бошқа «бир манбаларда Бактрия гўзали сифатида берилган. Александр Сўғдиёна ерларида бўлганида Роксанага ошиқ бўлиб қолади. У Оксиартнинг кизи. Оксиарт ҳар доим сўғдиёналикларнинг миллий қахрамони Спитамен билан ёнма-ён юрган. Ҳатто Александрга қарши кураш олиб борган. Спитамен ўлимидан сўнг Оксиарт Александр томонига ўтиб кетади ва унинг энг яқин кишисига айланади. Фикримизнинг далили учун тарихий романлардан келтирилган фактларга мурожаат қиламиз. Руфнинг «Александр Македонский тарихи» насрида бу ҳақда шундай дейилган:

Александр Оксиарт ҳокимлик қилган ўлкага келади (Бу ўлка аниқ айтилмаган). Оксиарт Александрни иззат-икром билан қарши олади. Улуғ меҳмоннинг ташриф буюригидан хурсанд бўлган Оксиарт шоҳга совға тариқасида ўттизта гўзал кизни олиб келишни буюради. Улар орасида Роксана исмли киз ҳам бор эди. У ўзининг ниҳоятда гўзаллиги билан бошқа кизлардан ажралиб турарди. Бу киз ҳаммининг эътиборини ўзига тортади, шоҳ эса унинг ҳусни жамолига маҳлиё бўлиб қолади¹. Атоқли француз тарихчиси И. Г. Драйзен ҳам Роксана Оксиартнинг кизи эканлигини тасдиқлайди. Лекин унинг Сўғдиёна ёки Бактриядан эканлигини аниқ кўрсатмайди².

Мана шу фактнинг ўзиёқ Роксана Доронинг эмас, Оксиартнинг кизи бўлганлигини тасдиқлайди. Александрнинг қўлига асир тушган Доронинг хотини ва икки кизи ҳам гўзалликда тенгсиз бўлади. Бу ҳақда Курций Руф романида шундай тасвирланади: «Александр Доронинг

хотини ва икки кизига оталарча муҳаббат билан муносабатда бўларди. Доронинг икки кизига гўзалликда тенг келадигани йўқ эди»¹.

Демак, Александр Доронинг кизларига уйланмайди. Уларга шох сифатида хиёнат қилмайди. Александр Роксанага шунчалик кўнгил қўйиб қолмасдан, унга осиеликлар урф-одатига биноан қонуний равишда уйланади.

Оксиарт кизи Роксанага Александрнинг уйланиши ҳақидаги хабарни эшитиб, беҳад севинади. Александр сўғдиёналиклар удумига биноан, Роксанани ўзига унаштириш учун нон келтиришни буюради. Нонни иккига бўлиб, ярмини Александрга, ярмини Роксанага берадилар.

Икки қалбни бир-бирига боғлашда, нон ушатиш удуми эрамизнинг VI—VII асрларда, яъни араблар истилосидан кейин ўрта осиеликлар ҳаётигажорой қилинмасдан, балки эрамиздан илгариги IV—III асрлардаёқ мавжуд бўлган экан. Александр ўрта осиеликларнинг бу удумига риоя қилади. Фикримизни Курций Руфнинг «Александр Македонский тарихи» романидан келтирилган юқоридаги аниқ далил тасдиқлаб турибди.

Курций Руф романида яна шундай бадиий лавҳалар берилгайки, ўқувчини узок ўтмиш ҳақида жиддий ўйлашга мажбур этади. Александр, биринчидан, Роксанани беадад гўзал ҳусну жамол эгаси бўлгани учун севса, иккинчидан, романда таъкидланганидек, шох ўз давлатини мустаҳкамлаш мақсадида грек-македонлар билан осиеликлар² иттифоқининг рамзи сифатида Роксанани ўзига никоҳлаб олади³.

Курций Руфнинг «Александр Македонский тарихи» романидаги мана шу эпизод, яъни Александрнинг Роксанага уйланиши қатор муаммоларни келтириб чиқаради. Демак, Александрнинг гўзал Роксанага уйланишида давлат манфаати кўзда тутилмоқда. Александр Роксанага бу кизнинг фақат гўзал бўлгани учун эмас, роман муаллифи ҳаққоний таъкидлаганидек, ўз империясини мустаҳкамлаш учун уйланади. Александр ўз давлатини янада мустаҳкамлаш мақсадида грек-македон аскарларига ҳам осиелик аёлларга уйланиш учун имконият яратиб берган эди. Александрнинг худди мана шу сиёсати грек-македон халқининг ижод намунаси бўлган романда, Александр билан Роксана ўртасидаги диалоглар Эллин империясининг манфаати асосига қурилган. Халқ романида ҳам Курций Руф романида таъкидланганидек, Александр билан Роксана муносабатларида кўпроқ севги ва муҳаббат изхорини эмас, икки қалбнинг бир-бирига садоқати асосида давлат манфаатлари ётганини кўрамиз.

¹ Ўша асар, 317-бет.

² Осиеликлар романда эронликлар дейилган. Биз атайлаб осиеликлар деб ўзгарттирдик. Сабаб, роман муаллифи Сўғдиёна ва Бактриyani ўз ичига олган улкан Ахмонийлар давлатини назарда тутган — Ф. Б.

³ Курций Руф. Ўша асар, 317-бет.

¹ Курций Руф. История Александра Македонского. 317-бет.

² Драйзен И. Г. История эллинизма. М.: Типография В.Ф. Рихтера, 1981, 260-бет.

Бу ҳақда кенгроқ хулосага эга бўлиш ва объектив ҳукм чиқариш учун яна айрим грек ва Рим тарихий романларига мурожаат этамиз.

Аррианнинг «Александрнинг юриши» романида Роксана ва Александр билан боғлиқ воқеалар бирмунча ҳақиқатга яқин берилган. Аррианнинг романидаги Роксана воқеалари Курций Руф романидаги воқеалардан кескин фарқ қилади.

Арриан романида тасвирланишича, Александр Наутақда кишлаб, эрта баҳорда Наутақка яқин жойдаги Херион қалъасига келади. Бу қалъага бактриялик Оксиартнинг кизи ва хотини яширинган эди. Александр бу хабарни эшитиб (баъзи манбаларда Александр бу қалъада Оксиартнинг хотини ва кизи борлигини аввал билмайди, кейин хабар топади, дейилган), катта қўшин билан қалъага ҳужум бошлайди. Қалъани қўлга киритиш ниҳоятда қийин бўлади¹.

Бирок қалъани қўлга олиш чоғида кўпгина хотин-қизлар ва болалар асир олинади. Улар орасида Оксиартнинг хотини ва болалари ҳам бор эди. Александр аскарлари Доронинг хотинидан кейин Осиёда бундай гўзални кўрмаганликларини айтади. Александр Роксанани кўрадию, ўша захоти севиб қолади. Александр бу гўзални тутқунда ушлаб турмасдан, унга қонуний уйланишга қарор қилади. Оксиарт хотини ва болаларининг Александр қўлига асир тушганлигини эшитиб анча азият чекади. Бирок кейинчалик Александрнинг Роксанага ошиқ бўлиб қолганини эшитиб Оксиартнинг кўнгли бир оз таскин топади ва шохнинг ҳузурига келади. Александр Оксиартни иззат-ҳурмат билан қарши олади².

Мана шу лавҳадан ҳам кўришиб турибдики, қадимги грек ва Рим адиблари Александр ва Роксана билан боғлиқ воқеаларни турлича талқин этишади. Курций Руф романида Оксиарт ўз кизи Роксанани ўттизта гўзалга қўшиб Александрга тақдим этади. Аррианининг «Александрнинг юриши» романидаги Александр ва Роксана билан боғлиқ лавҳалар тарихий ҳақиқатга жуда яқин.

Курций Руф романида тасвирланган Александр билан Роксана никоҳи чоғида нон синдириш эпизоди ўрта осиеликларнинг миллий урф-одатига жуда яқин. Курций Руф романидан бу тасвир ўқувчи қалбида илиқ, ҳиссиёт уйғотади.

Александр ва Роксана билан боғлиқ эпизодларни тадқиқ қилар эканмиз, яна айрим грек ва Рим романларини кўздан кечириш мақсадга мувофиқдир. Плутархнинг «Александр» романида бу эпизод ўзгача бадиий тасвирга эга. Романда ифодаланишича, «Роксана гўзалликда бебаҳо, хусн-жамоли ниҳоятда кўркем эди. Александр уни кўриб маҳлиё бўлиб қолади. Роксана Александр орзу қилган, унинг идеалидаги гўзал эди. Бу гўзални

шоҳ ўзига никоҳ қилиб олади. Шундан сўнг варварлар Александрга ишонч билан қарай бошлайди. Александр ўз қалбини асир этган бу гўзални ранжитишни истамайди¹.

Кўринадики, биз ўрганган учта романда Александр ва Роксана билан боғлиқ эпизодлар ўзига хос равишда ифода этилган. Курций Руф романида Оксиарт ўз кизини Александрга тақдим этади. Арриан романида Роксана асир тушган эди. Плутарх романида эса Александр уни ғойибона севиб қолади. Александр ва Роксана мавзуси бир қатор асарларда турлича талқин этилган. Бу уч асарнинг бадиий ифодаси ҳақида тўхталмоқчи бўлсак, Плутарх тасвири бадиийлик жиҳатдан анча устун эканлигини кўраемиз. Тарихий нуқтаи назардан олиб қарасак, Арриан тарихий воқеликка анча объективлик билан ёндошганлигини кўраемиз.

Плутарх антик даврнинг атокли адиби. У ўз бадиий тасвирлаш услубига эга. Унинг бой адабий мероси Уйғониш даври адиблари учун катта ижодий мактаб бўлган. Плутархнинг деярли барча асарлари ўтган асрлардаёқ рус тилига таржима қилинган. Рус декабристи И. Д. Якушкин Плутарх асарлари унинг энг яқин дўсти бўлганлигини айтади. Польша эрқпарвари Лукасинский Плутарх асарларини деярли ёддан биларди. Ўрта асрларнинг улуғ адиби Эразм Роттердамский Плутархни ўзининг устози деб ҳисоблаган. Жаҳон адабиётининг атокли адиблари Вильям Шекспир, Франсуа Рабле, Корнель, Расин Плутарх ижодидан илҳомланганликларини таъкидлашади. В. Г. Белинский ва Генрих Гейне ҳам Плутарх ижодини юксак баҳолайди.

Тўғри, Плутархнинг тасвир услуби жуда гўзал бўлса-да, тарихий воқеаларнинг илдизи, унинг бутун моҳияти Ўрта Осиё тасвирида ўзининг кенг талқинини топган эмас. Бу жиҳатдан Курций Руф ва Аррианнинг романлари эътиборга лойиқдир.

Албатта, бир мавзунинг романда у ёки бу планда ёритилиши ёзувчининг маҳоратини белгиламайди. Бунинг учун бир қанча мавзуларни таҳлил қилишимизга тўғри келади. Масалан, Сўғдиёнанинг антик даврлари тасвирланган романлар орқали Окс, Политимет, Яксарт дарёлари ва уларнинг воҳасида юз берган воқеаларни алоҳида таҳлил қилишимиз мумкин. Ёки грек ва Рим романиларида Клит фожиаси қандай тасвирланганлигини ўрганишимиз мумкин. Бундай романларда Спитамен образи қандай тасвирланганлигини текширсак ҳам бўлади. Шундагина биз қатор грек ва Рим романлари муаллифларининг ўзига хос тасвир услубини аниқлай оламиз.

Грек ва Рим романларида Александр ва Роксана мавзуи алоҳида ўрин тутаяди. Бу мавзунинг тадқиқ этиш ҳар жиҳатдан муҳимдир. Кўриб ўтганимиздек, Александр ва Роксана мавзуига ҳар бир адиб ўз нуқтаи

¹ Арриан. Поход Александра. М.— Л.: Изд- АН, 1962, 50-бет.

² Арриан. Александрнинг юриши. 151-бет.

¹ Плутарх. Александр. Сравнительное жизнеописание. М.: Изд-во АН, 1963, 430-бет.

назаридан, ўзига хос талаб билан ёндошмоқда. Бу тасвирларда маълум даражада ўхшашлик ва фаркли ифодалар мавжуд. Бу ҳолат фақат бадиий тасвир воситаларидагина эмас, адибларнинг тарихий ҳақиқатга қандай муносабатда бўлганлигида ҳам кўринади. Александр ва Роксана мавзуи тарихий ҳақиқатнинг қанчалик реал ва ҳаққоний акс этганлигини белгилайди. Македониялик Александр ва сўғдиёналик Роксана ўқувчида беихтиёр кизиқиш уйғотади. Александр ва Роксана афсонами ёки ҳақиқатми? Хўш, бу икки образнинг кейинги тақдири нима билан яқунланган?

Бундай саволлар ўқувчини беихтиёр қизиктиради. Ўша суронли давр, тарихий ҳақиқатнинг ўзи зиддиятларга бойдир.

Александр ва Роксана мавзусини кенгрок ёритиш учун яна грек ва Рим романларига мурожаат этамиз. Помпей Трог ва Юстин романларида ҳам Роксана образи бирмунча кенгрок ифодасини топган. Романда ҳақиқатан ҳам Александрнинг Роксанага уйланганлиги қайд қилиб ўтилади.

Бу тарихий романларнинг бирида Роксана бактриялик бўлган дейилса, бошқасида сўғдиёналик бўлганлиги қайд этилади. Роксананинг тарихий шахслиги аниқ. Унинг антик даврларда Ўрта Осиёда яшаб ўтганлиги ҳам тарихий факт. Оксартнинг Спитамен билан ёнма-ён Зарафшон бўйларида юрганлигини, Спитаменнинг энг яқин кишиси эканлиги ва биргалашиб грек-македон кўшинларига қарши курашганлигини ҳисобга олсак, Роксананинг сўғдиёналик бўлганлигига шубҳа қилмаймиз.

Тарихий манбаларнинг ва тарихий романларнинг деярли ҳаммасида Роксананинг бекиёс гўзал эканлиги, тенгсиз ҳусну жамол эгаси бўлганлиги қайд этилади. Ҳақиқатан ҳам Александрнинг уни севиб қолганлиги, ҳатто Александр орзу қилган, шохнинг идеалидаги қиз Роксана бўлиб чиққанлиги таъкидланади. Ҳатто икки ўртадаги муҳаббат тилларда дoston бўлади. Бу жиҳатдан «Александр ҳақида роман»да характерли воқеалар баён этилади.

Халқ романида ўқувчи қалбини ўзига сеҳрловчи, ҳис-ҳаяжонга солувчи лавҳалар жуда кўп. Мана шундай бадиий гўзал эпизодлар кишини ҳаёл дарёсига етаклайди. Романда бундай эпизодлар асосан Роксана образи билан боғлиқ равишда бериллади. Шундай бадиий тасвирлардан бирига диққатни жалб қилиб кўрайлик.

Македонликлар яраланган Дорони олтин аравачага солиб, Персеполга, илгари Эрон шохлигинингсаройи бўлган, кейинчалик Александр шохлик тожини тиккан шаҳарга олиб келадилар. Доронинг паймонаси тўлган, умрининг охириги сониясини ўтаётган эди.

Александр бебаҳо шохона либосларини кияди. Бошига Соломон (Сулаймон) шохининг тилла тожини ўрнатиб, қўлига шохлар учун одат-бўлган олтин асони тутиб, Доронинг тилла тахтига ўтиради.

Македонияликлар билан бирга эронликлар ҳам шох қаршисига келиб эгиладилар-да, тожу тахтни муборакбод этадилар: «Эрон шохпиги, бутун ёруғ олам шохлиги Буюк Александрга абадий насиб этсин!» Сўнгра Доронинг қизи Роксанани олиб келишади. Олтин аравачада жон талвасасида ётган Доро жони-жаҳони бўлган қизини кўриб аввалига тўйиб-тўйиб йиғлайди. Кейин Роксананинг қўлидан ушлаб, уни бағрига босади ва шундай дейди: «Борлиғим, жоним, ёруғ жаҳоним, менинг Роксанам! Сени македонияликка узатяпман. Ўз ихтиёрим билан эмас, худой таоллонинг изми билан», — дейди, сўнгра Александрга юзланиб, шундай мурожаат этади: «Сен шоханшоҳАлександр, сеvimли маликангни қабул эт. Агар уни севиб қолган бўлсанг, ўзингга никоҳлаб олгин. Бошқа олампаҳо шохларнинг маликалари сингари тарбияла. Бундай бўлишини ҳеч ҳам ўйламаган эдим. Сизларнинг никоҳларингиздан сўнг, форслар билан македонлар ўртасида қон тўкилишларга чек қўйилсин. Бизлар жуда мағрур кишилармиз, лекин ўз қисматимизга ҳамма вақт тан берганмиз. Мен бу нури дийда қизимнинг тўйига жаҳондаги ҳамма шохларни ва улуғларни таклиф этиб, бекиёс тантана қилмоқчи эдим. Афсус мен ўйлагандек бўлиб чиқмади. Ҳашаматли тўй ўрнига, македонлар билан форслар бошида қонли қунлар бошланди».

Шундан сўнг Доро ўксиб-ўксиб йиғлаб, Роксанага юзланди: «Жоним менинг, Александрни ўзингнинг шоханшоҳинг деб бил ва уни бутун борлиғинг билан севгил».

Доро Роксанани бағрига босиб юзидан уч марта ўпади ва Александрга қараб шундай дейди: «Александр, сен ёлғиз, кўзимнинг қораси бўлган қизимни агар ростдан ҳам севиб қолган бўлсанг, уни ўзингга сеvimли хотин қилиб олгин. Дилбандим Роксана бекиёс ҳусн-жамол эгаси ҳамда оқиладир. Афсуски менинг паймонам яқин қолди. Энди мен учун нариги дунё эшиги очик. Мен кетяпман, аммо у ёқдан орқага йўл йўқ. Нариги дунёга кетганлар қайтиб келмайди».

Александр олтин тахтдан пастга тушиб, Роксанага яқин келадида, қўлидан тутиб, уни қучади, юз-лабларидан ўпади. Роксананинг сочларини меҳр билан силайди. Бошидан олтин тожини олиб, Роксанага кийдиради, ўзининг қимматбаҳо узугини Роксананинг қўлига такади. Сўнгра шох Дорога қараб: «Хурматли шох Доро, қара, ўз кўзинг билан кўриб қаноат ҳосил қил! Сенинг гўзал қизинг, токи мен тирик эканман, мен қанча ҳоким бўлсам, у ҳокима бўлиб қолажақ. Подшоҳлигимнинг охиригача малика бўлиб яшаяжақ. Кўнглингтўқбўлсин, мен сўзимдан қайтмайман».

Доро бу сўзларни эшитиб севинади. Ўз қизи Роксанага қараб, шундай дейди: «Александр билан бирга асрлар бўйи шохлик даврини сурунглар. Бутун жаҳон пойқадамларингга бўлсин».

Шундан сўнг Доро видолашиш учун келган хотинига беҳаловат текилиб, кўлидан тутади. Кейин Александрга сўнгги бор хасрат қилади: «Мана, менинг маликам! Александр, сен уни ўз онангдек қабул эт! Онанг Олимпиада сингари хурмат қилгил!»

Доро ўз хотинига қараб: «Сен ҳам Александрга итоат эт. Уни эътикод билан хурмат қил!» — дейди. Шундан сўнг Доро охириги сўзларини айтади: «Менинг энди кўнглим таскин топди. Барча қайғуларим унут бўлди. Сўнгги бор сенга арзим шулки, агар менинг нариги дунёда ўқинмаслигимни истасанг «қотилларим, окпадар Қандарқис билан Оризварни жазолагин»... Шундай қилиб, Доронинг маросимини иззат-икром билан ўтказади. Македониялик кўшинлар Доронинг олтин тобутини кўтариб, кабристонгача борадилар¹.

Доронинг яраланиши ва у билан Искандарнинг учрашуви эпизодлари «Садди Искандарий» достонида анча таъсирли ифодаланган. Шу билан бирга, бу эпизод «Александр хақида роман»даги худди шундай ифодага кўп жиҳатдан ўхшашлигини кўраимиз.

«Александр хақида роман» ҳам «Садди Искандарий» достони каби халқчиллик руҳига эга. Унда ҳам халқнинг ўз орзу-истаклари, ўйлари ёркин ифодасини топган. Романда ҳам халқ золим шохларни адолатга чакиради. Беҳуда қон тўқишларга чек қўйишни уқтиради. Халқни хонавайрон қилиб, беҳисоб бойлик тўплашнинг фойдаси йўқлигини таъкидлайди.

«Александр хақида роман»да ҳикоя қилинишича, Александр жаҳаннамни айланиб юрганда хайвонсифат ҳолга тушган ҳинд шоҳи Сенхосга йўликади. Александр ундан «нима учун бундай аянчли аҳволга тушдинг» деб сўраганда, «қилган гуноҳимиз учун, сен ҳам мағрурланма, агар инсон зотига жабр қилсанг, мендан баттар ҳолга тушасан», дейди.

Шундан сўнг Александр ҳаяжон ичида бир талай одамлар орасида Дорога кўзи тушиб қолади. Доро йиғлаб, Эрон халқининг ва кизининг ахволини сўрайди.

Александр жаҳаннамдаги ғаройиб ғорга кириб, ҳинд шоҳи Порни кўриб, унинг ахволига ачинади. «Эй, улуғ ҳинд шоҳи, сен ўзингни худога тенг қилиб кўрсатар эдинг? Энди бўлса юпун бир аҳволда оддий одамлар билан бирга юрибсан», дейди. Шунда Пор: «Эҳтиёт бўл, Александр, сен ҳам мен каби мактаичоқ бўлма, бир кун келиб сен ҳам мен каби қариб бир аҳволга тушиб қоласан, қўлингдан келганча яхшилигингни аяма»², деб жавоб беради.

Александр чуқур ўйга толади, қилган барча гуноҳларини ювишга ҳаракат қилиб, бундан буён беҳуда қон тўқмасликка, инсон зотига

¹ Александрия. Роман об Александре Македонском. М.—Л.: Изд-во «Наука», 1965, I 14-бет.

² Александрия. Роман об Александре Македонском. 123—124-бетлар.

жабр етказмасликка қарор қилади. Еруғ оламга хасрат билан қайтиб, ўзининг бутун давлатини бўлиб беради.

Антиохга ҳинд подшолигини ва бутун Марсидон вилоятини ҳамда шимолий ўлкалар ҳокимлигини беради. Филонга Эрон шохлигини ва бутун Осиёни ҳамда Киликични тортиқ қилади. Птолемейга Миср ва Исроил араб мамлакатлари ҳамда икки дарё оралиғидаги ўлкаларни ҳая эгади. Селевкига Рим шохлигини, Ламедаушга немислар ерини ва Париж шохлигини инъом қилади¹, ўзи эса Роксана билан Эрон пойтахтида бир йилча тинч ва осойишта ҳаёт кечириб, мамлакатда адолат ўрнатиб, қирғин урушларга бутунлай чек қўйиб, Вавилонияга қараб йўл олади.

Романда диний характерга эга бўлган лавҳалар ҳам жуда кўп. Жаҳаннам билан ёруғ дунё, у дунёдаги одамлар билан бу дунё одамлари, уларнинг фикрлари, ўй-хаёллари бир-бирига қиёс қилинади. Бироқ ҳар иккала дунёнинг қиёсий талқинида бир хил мантиқ ҳукмрондир. Бу ҳам бўлса, инсон, адолат, беҳуда қон тўқмаслик, қирғин урушларни тўхтатиш ғояси эгади. Халқўз идеалидаги шох Александрдан ибрат олишни барча золимларга, қонхўрларга, даҳшатли уруш оловини ёқувчи қимсаларга, мол-дунёга хирс қўйган очкўз ва тубан тождорларга башорат қилади. Халқ тинчликни истади. Адолатли ва осойишта ҳаётни қўмсайди. Саодатни орзу қилади. Шунинг учун ҳам халқ яратган асарларда фақат яхшилик қилган, эзгулик сари интиланган, қулфат ва адоватнинг олдини олган кишигина абадий шон-шавкат эгаси бўла олади, деган гуманистик пафос тараннум этилади.

Александр жаҳаннамнинг қаерида бўлмасин, нариги дунёда шох билан гадонинг тенглигини кўради. Билъакс, бу дунёда қонхўр золим шохлар нариги дунёда ниҳоятда аянчли аҳволда азоб чекаётганининг гувоҳи бўлади. Бундан нима учун одамлар бу дунёда шох ва гадога ажралиб, икки қутбга бўлинадилар, деган фалсафий мантиқ ҳосил бўлади. «Яхшидан от, ёмондан дод!» қолади деганларидек, агар бу дунёда қимда-қим ёмонликни, тубанлик ва бадқирдорликни ўзига раво кўрар экан, бундай қимсалар ўлгандан сўнг ҳам қарғиш ва надоматга йўликадилар, деган фалсафа илгари сурилади. «Александр хақида роман», «Садди Искандарий» каби фалсафий-дидактик руҳдаги асарларни ўқиган киши фақат яхшилик йўлидан юради. Тинчликни, меҳр-оқибатни, инсонийликни улуғлайди.

«Александр хақида роман»нинг охириги саҳифаси шундай сўзлар билан яқунланади:

«Александр Македонский Вавилонияда вафот эгади. Ўн икки йил шохлик қилади. Ўн икки ёшидан бошлаб жангда қатнашади. Ўттиз икки

Ўша асар. 127—131 -бетлар.

йилу саккиз ой умр кўради. Йигирма иккита ўзга халқлар ерларини босиб олади. Ўн тўртта эллин қабилаларини ўзига бўйсундиради. Ўн битта шаҳар куради. Александр январь ойида, янги ой чиққан кун эрта тонг пайтида туғилади. Адам(Одам)дан унинг ўлимигача 5167 йил ўтди. Ҳали Исонинг туғилишигача 300 йил бор эди. Александрдан Диолектианагача 800 йил, шоҳ Лиқиниягача 707 йил бор эди. Александрдан сўнг Птолемей Лаго ўғли 38 йил Мисрга ва Александрияга шохлик қилади. Птолемей хар томондан нодир китобларни йиғиб, уларни шарҳлаб чиқади ва Мисрнинг маркази бўлган Серапис шаҳрида саклайди. Александрдан Исогача бўлган даврда Птолемей сулоласи ҳукмронлик қилади»¹.

Атоқли олим Я. С. Лурьенинг тадқиқотида Птолемей сулоласининг шохлик даври қуйидагича изоҳланади: «Птолемей валинезмат — 25 йил; Птолемей Унейший — 28 йил; Птолемей Явленний — 17 йил; Птолемей Завчиг — 3 йил; унинг укаси бўлган Птолемей — 8 йил; Селевк Антиох — 15 йил; Антиохнинг ўғли — 23 йил; Птолемей Двоостровний — 30 йил; Клеопатра Птолемеева — 22 йил; Рим императорлигини қўлга киритган Иули Кесарь — 8 йил; унинг ўғли Октавиан Август — 57 йилу бир ой, уч кун Рим императора бўлади. Шундан сўнгяна Птолемей сулоласи 15 йил ҳукмронликни ўз қўлларида ушлаб турадилар»².

Н.П. Остроумовнинг қайд қилишича, Александр Македонский эрамиздан илгариги 356 йил 21 июнда Македониянинг пойтахти бўлган Пелле шаҳрида туғилиб, 323 йил 11 июнда Вавилонияда вафот этади³.

Жаҳон олимлари Бактрия билан Сўғдиёнада нега бунчалик кўп шаҳар қурилганлигининг сабабини турлича изоҳламоқдалар.

Александрдан фарзанд қолмаган. Юстиннингтаъкидлашича, Роксана хомиладор бўлганда Александр оламдан ўтади. Агар Роксана ўғил туғса, меросхўр албатта Македония шохлигини эгаллайди. Хатто туғилажак болани ўз паноҳига олиб, унга ғамхўрлик қилувчилар Леоната, Пердикк, Кратер Антипатра бўлиб, улар ҳам Роксананинг ой-кунини сабрсизлик билан кутмоқда эди.

Александрнинг саркардаси Мелегрнинг изоҳича, Пергамда Александрнинг Геркулес исми ўғли бор эмиш. Бу ўғилни Барсина туккан экан. Геркулес билан Барсина Александрнинг иниси — юксак қалб эгаси Арридий қароргоҳида яшаётгани айтилади. Аррийдан ҳам асли Филиппнинг ўғли бўлиб, суюқоёқ хотин Лариссдан туғилган эди⁴.

¹ Александрия. Роман об Александре Македонском по русской рукописи XV века. М.-Л.: Изд-во «Наука», 1965, 137-бет.

² Лурье Я.С. Средневековмй роман об Александре Македонском в русской литературе XV в. М.-Л.: Изд-во «Наука», 1965, 257-бет.

³ Остроумов Н.П. Искандар Зуль-Карнайн. Т.: Типолитография. Торг. дома «Фи Г. Б. Каменский», 1896, 3-бет.

⁴ Юстин. Эпитома Помпея Трога. «Вестник древней истории», 1954. № 3, 224-бет.

«Александр ҳақида роман» билан «Садди Искандарий» (А. Навоий) достонидаги воқеаларнинг умумий руҳи бир-бирига жуда яқинлигини яна шу билан исбот этиш мумкинки, Александр ҳам, Искандар ҳам ёшлигида падари бузруквори Филипп — Файлакусдан ажралиб қолади. Хар иккаласи ҳам Эрон шоҳи Дорога қарши жанг қилади. Хар иккала асарда ҳам Доро ўзининг кишилари томонидан жароҳатланиб ўлади. Хар иккала асарда Доронинг кизи Роксанага Александр, Равшанаққа Искандар уйланади. Хар иккала асарда ҳам Александр (Искандар) бефарзанд бўлганлиги таъкидланади. Шунингдек, Александр (Искандар) ўлими олдидан онасини эслайди. Хар иккала асарда ҳам Александр — Искандар ўз юртида эмас, ўзга юртларда оламдан кўз юмади ва сўнгра унинг тобути ўз юртига олиб кетилади. Хар иккала асарда ҳам Александр — Искандарнинг донишманд устози Аристотель (Арасту) образлари бор.

Бу хилдаги ўхшаш ифодаларни яна келтириш мумкин. Масалан, қахрамонларнинг халқпарварлиги, донишмандлиги, халқни ортиқча солиқлардан озод этиши каби эпизодлар алоҳида таҳлил талаб этади. Хар иккала асарда ҳам Александрнинг жазирама ёз ойларида ўлганлиги қайд этилади. Ҳақиқатан ҳам Александрнинг 11 июнда вафот этганлигини тарихий манбалар тасдиқлайди. Алишер Навоий ҳам Искандарнинг июль ойида ёруғ олам билан видолашганини қайд этади¹.

Айниқса Искандарнинг ўлими олдидан қилган васиятлари ғоят таъсирлидир:

«Искандар онасига айтмоқчи бўлган васиятларини ёзиб тамомлаб, хатнингохирини «Вассалом» сўзи билан тугатди. Сўнгра, қоғозни тахлаб, мактубни элчига топширгач, яна кўнглида қолган муддаоларини ҳам баён айлайди:

«Ҳеч қаерда тўхтамай, кечаси-кундузи демай юриб, онамга шу мактубни элтиб беринг. Иккинчидан, ҳозир менинг офтобим сўниб, қуёшим юзига қора булут ёпилгач, бошим устида кўп йиғи-сиғи, дод-вой қилиб, жаҳонни мотамзодалик билан хароб айламанг. Менинг танамни тобут ичига солиб, кеча-кундуз демай жаҳду жадал билан юриб, Искандария шаҳрига олиб боринг. Тирикликда истикоматгоҳим бўлмиш у жой ўлганимдан сўнг мазоримга айлансин. Ва лекин мени тобутга ётқизган пайтингизда ёкут тешигидан ипни чиқазиб қўйилгани каби, албатта, бир қўлимни тобутдан чиқазиб қўйинг. Токи халойиқ бу қўлга хайрат қўзи билан, хайрат қўзи билан эмас, балки ибрат қўзи билан дунёдаги мамлакатларнинг ҳаммасини қуруқликда ва сувда бўлган барча лаълу гавҳарларни шу қафтига киритиб, олган эди. Энди, ажал қўли бу

¹ Алишер Навоий. Садди Искандарий. Т.: Ф. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, -246-бет.

дунёдан кўчиш ноғорасини қоқиб, бўйнига абадийлик томон жўнаш бошвоғини солгач, мана энди бу қўллар дунёдан шол кишининг қўлидан курук, чинорнинг япроғисиз бутоғидай бўм-бўш кетаётир!» — десинлар. Бу хол одамлар учун бир ибрат мактаби бўлиб, дунёни эгаллаш машғулотида қўлларини тортсинлар»¹.

Шундай қилиб, Алишер Навоийнинг «Садди Искандарий» дostonида ҳам Ўрта Осиёнинг ўзига хос антик олами тасвирланади. Алишер Навоий антик дунё воқеалигини XV аср ҳаётига олиб келиб боғлайди. «Садди Искандарий» тарихий асар бўлиб, унинг таъсир объектида қадим-қадим замонлар воқелиги ўз ифодасини топган бўлса ҳам, замонавийлик руҳи кучлидир. Чунки Алишер Навоий ўзи яшаган замоннинг ижтимоий-сиёсий воқелиги чўққисида туриб ўтмишга назар ташлайди.

Навоий антик дунёга ўзича нигоҳ билан қарайди. У ўзининг «Садди Искандарий» дostonида қадим-қадим замонларни шунчаки бадиий ифодалабгина қолмай, унга илмий нуқтаи назардан ёндошади. Масалан, унинг «Лисонут-тайр», «Ҳайратул-аброр», «Ҳазойинул-маоний», «Фарҳод ва Ширин» дostonларида ҳам антик дунёга лирик чекинишни кўрамиз. Айниқса, «Тарихи мулки Ажам»да Навоий антик давримизни илмий жиҳатдан кенг тадқиқ этади.

Жомий ҳам ўзининг «Юсуф ва Зулайҳо», «Лайли ва Мажнун», «Хирадномаи Искандар» дostonларидан ташқари «Тўхватул-аҳрор» («Нуронийлар тўхфаси») асарида ҳам Искандар фаолиятига ва у яшаган замонга қайта-қайта мурожаат қилади. Антик дунёга бундай қизиқишни Низомий Ганжавий, Амир Хисрав Дехлавий, Фирдавсий ижодида ҳам учратамиз. Бундан кўриниб турибдики, ўтмишда ўтган фозилу донолар инсоният ўтмишига, антик даврлар деб аталмиш қадим замонларга алоҳида эътибор берганлар. *Аmmo* антик дунёнинг сирли воқеаларини ўзлари яшаётган замоннинг манфаатларига хизмат эттирганлар.

Навоий ўтмишига тарихчи олим сифатида ёндошибгина қолмасдан, балки антикдаврларни ХУасрҳаётига мослаштиради. Маълумки, Навоий антик даврларни чуқур билган. У ўз ижодидаги энг қадимги даврлар ҳақида кенг маълумот беради. Биз Геродот, Ксенофонт ижоди орқали танишаётган Кир, Доро каби Эрон шоҳлари яшаган даврдан илгариги замонларни ҳам Навоий ўз ижодида тадқиқ этади. Масалан, шоир ўзининг «Садди Искандарий» дostonининг кириш қисмида, антик дунёда яшаб ўтган шоҳлар ҳақида муфассал маълумотлар бериб, шундай дейди:

«Тарих саҳифаларини жуда кўп кўздан кечиргач, бу шоҳларнинг тўрт табақа эканликлари маълум бўлди. Шу тарихни ёзган олим уларни «Эрон шоҳлари» деб атабди. Агар бу гапда мунча ихтилоф бўлса, хато қилганлар узрлидир. Зеро, узок замонлар ўтиши фалак тарафидан

кўпгина ҳодисалар юз бериши натижасида тарихларга беҳад путур ва бу фанга кўпгина қусурлар етган бўлиши табиийдир. Ва лекин бу тарихдан хабар берганлар орасида «Низомут-таворих» («Тарихлар низоми») китоби мукаммал ва мўътабардирки, мен буни бошқа тарих китобларининг сарлавҳа ва мундарижаларига ҳам солиштириб кўрдим.

Бошда буларни тўрт қисмга бўлган эдим, энди шуларнинг «Пешдод», иккинчиси «Каёний», учинчиси «Ашқоний» ва тўртинчиси «Сосоний» деб аталади.

«Пешдод» сулоласида ўн бир шоҳ ўтган бўлиб, энг қадимги салтанат эгалари шулардир. «Пешдод»ларнинг биринчи шоҳи бўлмиш Каюмарс тахтга чиққач, адолат йўлини тутди. Агар унинг тузуми бутун жаҳонга тарқалган бўлса ҳам, лекин кийимлари ваҳший ҳайвонларнинг териси ва чармдан бўлган. Бундан кейинги жаҳонгирнинг номи Хушанг бўлиб, унинг тахтлари жуда хашамдор бўлган. Хушангнинг донолигининг чегараси бўлмаган, у «Жоводоний харид» («Ақлнинг абадийлиги») номли китоб ҳам ёзган. У оламдан ўтгач, ўрнига Тахмурад ўтирди. У шундай иш тутдики, бутун олам аҳлининг умид орзуси шу билан боғланиб қолди. Тахмурад оламдажуда кўп шаҳарлар бино қилди. Нишопур, Марв, Сипохон каби шаҳарларни ҳам аслида шу қургандир. Ундан сўнгра Жамшид оламда от солди: у қанча мамлакатларни олди ва бир қанча одамларнинг бошига тож кийдирди. У халойиққа ҳам кўпгина наф еткурди ва анча ажиб амр-фармонлар, тартиб-қонунлар ҳам ихтиро ва жорий қилди. Ундан кейинги дунё шоҳи Заҳҳок деб аталардики, у шафқатсизлик билан иш кўргач, тез орада тахтдан тушиб, дунёдан ўтиб кетди. Сўнгра, жаҳонгир Фаридун тахтга чиққан бўлиб, бутун дунё унинг қўл остига ўтиб, амр фармонида турди. У ўз бошига шохлик тожини кийиб олиб, диккат билан дунёдаги ҳамма нарсани қовлаб-текшириб ўтди. Унинг ўрнига валиаҳд бўлиб Манучеҳр ўтдики, бу эски дунё унинг тахтгоҳи эди. Фурут номли дарёни ўша Манучеҳр қаздириб, ҳамма ёққа дов-дарахтлар экиб, дунёни бўстонга айлантирган эди. Ундан сўнгра, Навзар подшолик билан бахтиёр бўлиб, жаҳондаги мамлакатларга амр-фармон берувчи бўлди. Лекин дунё унинг муродини юзага чиқазмади, қисқаси, бу олам унга вафо қилмади. Кейин, Афросиёб шохлик қилган бўлса ҳам, у ўз зулмкорлиги билан Эронни хароб айлади. Унинг даврида деярли ободончилик бўлмагани каби, фалак ўзини ҳам обод қилмай, тез орада ҳаётдан маҳрум этди. Эндиги навбат Зоб Таҳмосбники эди. Лекин унинг мартабасининг баландлиги ҳам ўтиб кетган бўлиб, тожу тахт қўлига киргач, бутун мамлакатни ва халқни етти йиллик солиқдан озод қилди. Олам Таҳмосбдан бўшагач, Гаршосбдан замон зеб-зийнат

топди. У шўх фалак отини ўзига ром қилиб олган бўлса ҳам, лекин кунни битгач, оламдан ўтди.

Шу юкорида номлари зикр қилинган ўн бир киши ўша қадимги дунёни идора қилган Эрои шоҳлари бўлишига қарамай, дунё уларни бир ўйинчокдай ўтказиб юборди¹.

Шу фикрларнинг ўзиёқ Навоийнинг қадимги даврни мукамал билганлиги ва бу антик дунё воқеаларини ўз ижодида ҳам илмий, ҳам бадий инъикос эттирганлигининг гувоҳидир. Навоийнинг «Садди Искандарий» достонида, «Тарихи мулуки Ажам» асарида ва бошқа ижод дурдоналарида тилга олган Каюмарс (Гайа Маретан) ва Жамшид (Йима) номларини «Авесто»да ҳам учратамиз. Шунингдек, Навоий ўз ижодида Александр Македонскийнинг Осиёга юриши давридагина эмас, балки ундан илгариги замонларни ҳам кенг тасвирлашга интилади.

«АВЕСТО»

Қадим замонларда ўрта осиеликлар зардуштийлик динини муқаддас деб билишган. Бу диннинг қонуни «Авесто»дир. Зардуштийлик дини Ўрта Осиё, Кавказ, Эрон, Ҳиндистон ва ҳатто Кичик Осиёдаги кўпгина халқларни бир-бири билан кўп жиҳатдан боғлаб турган.

«Авесто»ни илмий ўрганиш, таржима қилиш, уни кенг тадқиқ этиш масаласига жаҳон олимлари қадимдан ҳозирги кунимизгача зўр қизиқиш билан қарамоқдалар. Неча-неча асрлардан буён жаҳон олимлари ўртасида «Авесто» хусусида шунчалик кўп тортишувлар, баҳс ва мунозаралар бўлиб келмоқдаки, ҳали тадқиқотчилар унинг асл нусхаси, тили, ғоявийлик динининг асослари борасида аниқ бир тўхтамга кела олганларича йўқ. Аммо «Авесто»датасвирланган воқеалар, зардуштийлик динининг моҳияти жаҳон олимлари томонидан эътироф этилиб, бугунги кунда бу асарни ўрганишимиз керакми, йўқми деган саволга жавоб топилган. Антик замонлардаёқ бобокалонларимиз чуқур эътиқод қўйган зардуштийлик динини ва унинг муқаддас қомуси "«Авесто»ни ўрганишимиз, биз авлодлар учун кўп жиҳатдан аҳамиятлидир. Зероки, зардуштийлик дини бобокалонларимизнинг биринчи ва ҳақиқий дини эди. Зардуштийлик дини Ўрта Осиёдан тарқалган эди. Шу тўғрисида бугунги кунда биз учун «Қуръон» қанчалик муқаддас бўлса, «Авесто» ҳам шу даражада қадридлидир.

«Авесто»да илгари сурилган зардуштийлик динининг моҳияти атоқли олимлар томонидан юксак баҳоланмоқца. Бу ўринда йирик тадқиқотчи С.Ф. Ольденбургнинг фикрини келтириб ўтиш ўринлидир. «Зардуштийлик, — деб ёзади академик, — инсоннинг ер юзидаги ҳаётини

енгиллаштиришга, уни бахтиёр қилишга қаратилган энг оқилона дин»¹. Мана шу фикрнинг ўзиёқ «Авесто»ни ўрганишимизнинг ниҳоятда муҳим ва зарурлигини тасдиқлайди.

Зардуштийлик динининг моҳиятини очиб берган ва «Авесто»ни ўрганишнинг аҳамиятини ўзининг қатор тадқиқотларида изоҳлаган йирик авестошунос мутахассис олим А.О. Маковельскийнинг хизматларини алоҳида таъкидлаб ўтишга тўғри келади. «Авесто» ҳақида тўлиқроқ маълумотга эга бўлиш учун А.О. Маковельскийнинг асарларини² ўз она тилимизга таржима қилсак фойдадан холи бўлмайди. Бу олимнинг ишлари «Авесто» ҳақида ёзилган тадқиқотлар ичида энг мукамалли десак ҳам бўлади. «Авесто» ҳақида яратилган тадқиқотлар ва баҳсларга тўхталар эканмиз, асосан А.О. Маковельский фикрларига таянамиз.

Афсуски, «Авесто»нинг аслиятдан ўқий олмаймиз, аммо «Авесто»ни билишни истаймиз. Бу муқаддас китобни «Қуръон» каби эъзозлагимиз келади. «Қуръон»ни ҳам ҳамма ўқийвермайди. Айрим, ўқий оладиганлар эса, маъносини тушунмасоҳам хиргойи қилавереди. Биз ҳам «Авесто»ни худди шундай тилу дилимизда қўшиқ қилгимиз келади.

«Авесто»да зардуштийлик динининг қонун-қоидалари ўз аксини топган бўлиб, антик давр бобокалонларимиз уни кўзига тўтиё қилган.

Европада «Авесто»ни ўрганиш ва бу борада қилинган биринчи уринишлар ҳақида тўхталган Драмстетер бу китобни «Шарқнинг муқаддас китоби» деб атаган эди.

Европада «Авесто»га атаб ёзилган асарлар ичида француз Бриссътин қаламига мансуб «Эронда шоҳ ҳукмронлиги ҳақида» (1790) асарида дин ва эски урф-одатлар ҳақида тўхталади.

XVII асрда бу маълумотлар француз, инглиз ва итальян саёҳатчилари томонидан янада тўлдирилади.

Француз саёҳатчиси Габрель Дю-Шинон, зороастрийликларнинг муқаддас китобини кўргани ва улар ягона бир тилда ёзилгани ҳақида маълумот беради.

Замонасининг йирик ориенталисти (шарқшунос олим), оксфордлик профессор Томас Гаид мидияликларнинг, эронликларнинг ва парфиянлар динининг қадимги тарихини тиклашга ҳаракат қилиб, 1700 йилда Оксфордда нашр этилган «Қадимги эронликлар: парфиян ва мидияликлар динининг тарихи» асарида ҳам «Авесто» ҳақида қимматли фикрлар билдирган.

XVIII аср бошида англиялик Жорж Бучер Ҳиндистонда яшовчи форслардан «Авесто»нинг бир қисми нусхасини олди. Бу қисм «Вендидад

¹ Алишер Навоий. Садди Искандарий. 22—26-бетлар.

¹ Ольденбург С.Ф. Предисловие к книге Арнольда «Свет Азии». СПб.: 1906, 20-бет.

² Маковельский А.О. История научного изучения Авесто, главне направления в нем и их оценка. «Авесто». Баку: Изд-во АН. 1960.

Саде» деб номланган эди. Бу нусха 1723 йилда Англияга олиб келинади. Бироқ бу қадимги қўлёзманинг маъноси европалик олимлар учун тушунарсиз эди. Шунинг учун у кутубхонага келувчилар учун намойиш қилинган, холос.

1754 йилда Париждаги шарқ тиллар мактабининг ўқувчиси, 20 яшар Анкетиль Дюперрон Англияга олиб келинган оксфордлик «Вендидад»-нинг нусхасини кўриб, бу қимматли ҳужжат билан қизиқиб қолади.

Анкетиль Дюперрон Ҳиндистонга саёҳат чоғида форс элатларининг орасида 8 йилгача яшайди. Бу вақт ичида у форслардан «Авесто»га тааллуқли бўлган китобларни олишга ва уларни ўрганиб чиқишга муваффақ бўлади. 1761 йилда А. Дюперрон Парижга қайтиб келиб, «Авесто»ни ўрганишда давом этади. Ун йилдан сўнг, яъни 1771 йилда А. Дюперрон «Авесто»нинг француз тилига қилинган таржимасини нашр этади.

Европа тилида чикқан «Авесто»нинг биринчи таржимаси шарқшунос олимлар орасида қаттиқ тортишувларга сабаб бўлади. Европа тилида пайдо бўлган «Авесто» нафрат билан қарши олинади. Авестонинг бу нашри асл нусхаси билан тенг эканлигини рад этган Фарбий Европа олимлари, Анкетиль Дюперроннинг меҳнатини йўққа чиқаришга уринадилар.

«Авесто»га биринчи бўлиб қарши чикқан олим, инглиз шарқшуноси Уильямс Жонс эди. У ўзининг чиқишларида «Авесто»да ёзилган ривоятларнинг бўлмағурлигини, урф-одатлар ва қонунлар ҳақиқатдан ва асл нусхадан узоқ эканлигини исботлашга ҳаракат қилиб, бундай ишни Спитаг Зороастрдек одам қилмаслигини исботлашга уринади.

Уильям Жонснинг бундай даъволарини Англияда Ричардсон, Германияда Мейнерс ва бошқалар қўллаб-қувватлайди. Ричардсон «Авесто»даги араб сўзлари эрон тилида VII асрдан олдин пайдо бўлмаган деб айтади. Мана шу далилларни асос қилиб, Ричардсон «Авесто»ни уйдирма асар деб ҳисоблайди. Бундан ташқари, у «Авесто»нинг тили билан эрон тили ўртасида кескин сарқни кўрсатиб, бу фарқ сўзларда эмас, балки уларнинг грамматик тузилишида ҳам борлигини исботлаб беришга уринади. Ва ниҳоят «Авесто»ни маъно жиҳатидан ҳам бемаъни асар деб айтишга ҳаракат қилади.

Мейнерс ўзининг «Ҳаёт ва Зороастрнинг ишлари ҳақида» (Геттинген, 1778—1779) асарида «Авесто»нинг ҳақиқатдан узоқ эканлигини айтиб, «Авесто»да қадимги греклар билмаган далиллар борлигига ишора қилади. Греклар Жамшид, Гоме ва «Авесто»нинг бошқа персонажлари ҳақида ҳеч қаерда сўз юритишмаган деган фикрни айтади. Лекин Мейнерс асарнинг аҳамияти ҳақида тўхталиб, у форсизм ва брахманизмнинг ўхшаш томонларини исботлаб беради. Бундан ташқари, у Мухаммад ўзининг динини қураётганида форс акидаларидан бир манба сифатида

фойдаланган, иккинчидан эса қадимги Эрон ва Ҳиндистон дини бир манба, бир ердан пайдо бўлган деган фикрни билдиради.

Рига университетининг профессори Кленкер (1778) «Авесто»ни ва Дюперроннинг у ҳақда ёзилган асарларини немис тилига таржима қилиб, нашр қилади.

Бу асарида у «Авесто»ни химоя қилиб, унинг катта аҳамиятга эга эканлигини айтиб ўтди.

Анкетиль Дюперрон «Авесто»да келтирилган фикрлар Плутархнинг «Изида Озирис» асарида берилган маълумотлар билан ўхшаш эканлигини айтди. Кленкер «Авесто»ни қадимги адабиёт билан солиштириб кўради. У «Авесто»да ҳеч қандай арабизмлар йўқлигини, фақатгина арамейлар шеvasига кирган айрим сўзлар учрашини исботлаб беради.

Кленкердан кейин «Авесто»ни Тихсен химоя қилиб чикди. У «Авесто»ни ўқиётганида унинг ҳақиқатга яқин эканлигига унчалик ишонмаган эди. Лекин асарни ўқиб, илгариги хаёлларига қарши фикрга келади. Тихсеннинг асари 1791 йилда Геттингенда чоп этилиб, у Зороастрни «одамзод болалигига тааллуқли файсалуф» деб юкори баҳо беради.

1793 йилда Парижда Сильвестра Де-Сасининг «Авесто»нинг асл нусха билан бир хил асар эканлигини исботловчи китоби нашр этилди. Бу китобда сасиндрларнинг пахлавий ёзувлари расшифровка қилинганди. Де-Саси ўзининг асарини Анкетиль Дюперроннинг пахлавий тили лексикасига таянган ҳолда ёзади. Дюперрон асари эса ўзини шу билан оқдаб, янги илмий кашфиётларга олиб келади. Пахлавий ёзувлари эса Эроннинг қадимий ёзувини тушуниб ўқишга асос бўлади.

Кейинчалик «Авесто» тилини ўрганувчи янги тадқиқот ишлари пайдо бўлади.

С. Бартомели санскрит ва зенд тилларининг бир-бири билан ўхшашлигини аниқлайди. У, қадимги Мидия ва Эронда санскрит тилида гаплашилган деган хулосага келади.

Зороастрга эътибор қилган илмий ишлардан италиялик Жамбаттист Виконинг «Янги фанни асослаш» номли фалсафий руҳда ёзган асарини тилга олиш мумкин. Вико Зороастр ҳақида хурмат билан гапириб, «Қадимнинг буюк тафаккури» деб атайди. Лекин Жамбаттист Вико миллоддан аввалги VII асрда янги Бобил давлатини ташкил этган Холдей сомилар қабиласи деб фикр қилади. 1820 йилда Франкфурт на-Майне шаҳрида И. Г. Радэн қадимги бактрияликлар, мидияликлар ва эронликларнинг ёки Зенд халқининг динини ўрганишга бағишланган асарини ёзади. Муаллиф Анкетиль Дюперроннинг таржимасига таяниб, «Зенд халқи» динининг тарихини тикламоқчи бўлиб, Зенд халқи Бактрия, Мидия ва Эрон халқларини бирлаштириб турган деган фикрни айтади.

1827 йилда Берлинда Э. Раскин «Зенд — Авесто ва зенд тилининг асл нусхаси, унинг қадимийлиги» деган асарини нашр этади. Э. Раскин бу асарда зенд тили санскрит тилидан пайдо бўлмай, балки товушларнинг айтилиши жиҳатидан эрон тилига яқин эканлигини исботлаб беради.

XIX асрда «Авесто» ўзига кўпгина файласуфларни жалб қила бошлади. Г. Риттер 12 томдан иборат «Фалсафа тарихи» (1829—1853) асарда «Авесто»даги диний тасаввурлар асосида афсонавий қарашлар ётади, бу диний тасаввурлар, грек афсоналарига қараганда фикрларга бойдир, деган фикрни айтади. «Авесто»ни фалсафий томонини характерлаб Г. Риттер, унинг айрим қисмларида одамлар ҳаёлида пайдо бўлган таълимотни системали равишда намоиш этишга бўлган уринишларни кўриш мумкин, деб ёзади.

«Авесто»га немис мафқурасининг йирик намояндаларидан бири бўлган Гегель ҳам катта эътибор бериб, Зороастрни қадимги Эрон динининг асосчиси деб таъкидлайди. Бундан ташқари, Гегель диннинг ривожланиши инсон тарихининг ривожланишига алоқаси йўқ, дея фикр юритади.

Гегель «Авесто»нинг тилини қадимги Бактрия — зенд тили деб атади.

«Авесто»ни илмий ўрганиш борасида яна бир француз олими Бюрнуфнинг хизматлари катта бўлди. У ўзининг «Яснага изох» асарда эронликларнинг урф-одатига таяниб «Авесто»ни ўрганишга киришса, иккинчиси санскрит билан Вед афсоналарини таққослаш асосида иш олиб боради. Бюрнуф асос солган бундай таққослаш мактаби эса «Авесто»нинг тилини тушунтириш учун Ҳиндистоннинг тили ва афсоналаридан фойдаланишади. Шунинг учун ҳам бу мактабнинг намояндалари ўзларини «ведантислар» деб аташарди. Бу мактабга Бюрнуф, Рот, Бенфей, Виндишман, Гейтер, Хауг ва бошқалар қиради. Бюрнуфнинг қилган хизматлари шундан иборат эдики, у Персепол ва Бехустунда қадимги эрон ёзувларини ўқиб, биринчи ахеменид(ахмоний)ларнинг тили «Авесто»нинг тили билан эгизаклигини аниқлайди. Ахмонийларнинг биринчи шоҳи Доронинг овози бехитун қабридан янгради. Бу эса Бюрнуфнинг энг катта ютуғи эди.

Гегель Зороастр динини табиат дини, лекин озод динга ўтаётган дин деб характерлайди.

«Бу дин, — деб ёзади Гегель, — ёруғлик ва меҳр-оқибат динидир. У ёвузлик ва қоронғиликка қарши туради. Ёруғликнинг ёвузлик билан қураши, ҳаётнинг ўлим билан қурашидир. Зороастрнинг дини ривожланиши ва ҳаётнинг барҳаёт бўлиши, экин экишни, уй хайвонларини боқишни ва ерга қарашни талаб қилади. Бу динга сиғинган одам ҳаттоки мурдани ерга қўймай, ёқмай қушларга ем бўлишга ташлашади».

Умуман олганда, Гегелнинг ҳулосасига кўра, худо жаҳондаги буюк кучдир. Бу куч ҳам ёруғлик, ҳам ҳаракат, ҳам меҳр-оқибатдир. У барча ёвузликларни енгиб чиқиши керак.

Бюрнуфдан кейин унинг таққослаш мактаби аъзоси Ротен «Авесто» ва Вед афсоналари бир жойдан тарқалганлигини исботлай бошлади. Худди шу йўналишда «Авесто»ни изохлаш кераклигини Виндишман ўзининг Митра ва Анахита ҳақидаги «Зороастр тажрибалари» асарда айтиб ўтди.

Таққослаш мактабининг аъзоси Хауг (Файд) «Авесто»ни тарихий асар сифатида тан олади.

«Авесто»ни ўрганишда таққослаш мактабининг аъзолари олиб борган ишлар бу асарни ўрганишда қилинган катта ютуқ бўлади. Авестони ўрганишда Вед сўзлари ва фикрларнинг баён этилиши, «Авесто»даги сўз ва фикрларнинг баён этилишига ўхшаб кетарди. Таққослаш тилшунослиги халқнинг ўтмишини, уларнинг энг қадимги тилларини ва маданиятини очиб беришга ҳаракат қиладилар.

Шундай қилиб, «Авесто»ни ўрганишда ўзларининг тадқиқотлари ва методлари билан қарама-қарши бўлган икки мактаб юзага келади.

Таққослаш мактаби «Авесто»га олиб борадиган йўл пахлавий изохлари ва эронликларнинг урф-одатлари аъналаридан эмас, балки Ведлардадир деб тушунча беради. Вед — «Авесто»нинг энг яқин изохидир. Таққослаш мактабининг аъзолари Рот, Бенфей, Зауглар ана шу фикрда эдилар.

Уларга қарши турган аънавий мактаб аъзолари «зенд» ва санскрит «Авесто» ва Ведни алоҳида-алоҳида ўрганиш керак, деб таъкидлайдилар.

Афсона ва тарихни таққослаш, филология, хинд адабиётининг тарихига оид асар «Ригведа»нинг таржимаси Мюллер қаламига мансубдир.

Макс Мюллернинг фикрича, арийликлар Помир тизма тоғларида яшаган. У ердан улар эрамизгача бўлган XV асрда кўчиб кетишган. Унинг фикрича, арийликлар кучайганда икки гурпага бўлинишган. Бир гурпа хиндуга қараб кетган бўлса, иккинчиси Европа тарафга қараб юрган. Мана шу кўчиш натижасида, эрамиздан олдинги XIV асрда, арийликларнинг бир қисми Эронга ўтиб кетишган.

Макс Мюллер 49 томдан иборат «Шарқнинг муқаддас китоблари» (1879—1904) асарини нашр эттиради. Бу тўпламга Шарқ халқларининг муқаддас китобларининг асл нусхалари, уларнинг инглиз тилига таржимаси, кириш сўзлари билан берилган. Бу нашрда «Авесто»га I, IV, XXII ва XXXI томлар бағишланган.

«Авесто»ни ўрганишнинг учинчи босқичи Христиан Бартолеме (1855—1925) номи билан боғлиқдир. 1878 йилда Христиан Бартолеме «Қадимги эрон луғати» китобини нашр этди. Бу китоб ўн йиллар мобайнида «Авесто»ни ўрганишда асосий қўлланма бўлиб келади.

Ф. Вольф Бартолеме луғатига асосланиб, «Авесто»нинг тўлиқ таржимасини беради. Бартолеме эса, гат тилига таржима қилган христиан

луғати «Авесто»ни ўрганишда, бундан кейинги ишларда асос бўлиб хизмат қилади. Вақт ўтиши билан «Луғат»га ўзгаришлар киритиши керак бўлиб қолади. Герцфельднинг айтишича, Бартолеме «Луғат»ни нодир асар бўлиб, муаллиф қўлидаги кичик лингвистик материал эди.

Француз шарқшуноси Бенвенист «Авесто»ни келажақда ўрганиш айнан ана шу «Луғат»га асосланган ҳолда олиб борилади деган фикрни баён этиб, ўзи ҳам «Авесто» ҳақида мақолалар ёзади. Лекин «Авесто»ни ўрганишга шу даражада қатта эътибор берилдики, унга Бартолеменинг «Луғати» ҳам ёрдам бермай қолди.

Христиан Бартолеме бошқа асарларида — «Авесто»нинг тили ва «Қадимги эрон тили» (1895) асарида энг қадимги гаттили ва «Авесто»нинг тилини ўрганиб чиқади. Мана шу икки тилга асосланиб, у қадимги эрон ёзуви ва Эрон шохлигидаги ёзувлар орқали қадимги эрон тилини ўрганишга киришади.

Бирок Бартолеме фикрларини танқид қилиб Андреас «Авесто»нинг бизгача етиб келган матни қадимги бўлмай, архетипи арамай алфавитида ёзилганлигини аниқлайди.

Ғарб олимларининг «Авесто»ни ўрганиш борасидаги тадқиқотлари билан бирга, форс олимларининг асарлари ҳам юзага кела бошлайди. Форс олимларида Зороастр динининг давомии сифатида «Авесто» илоҳиёт асари сифатида кизиқиш уйғотган эди. Уларнинг асарлари кўр-кўрона макташ, аполегетик характерида бўлиб, Кападиа ўзининг «Зороастр таълимоти ва эронликлар динининг фалсафаси» китобида Зардуштийлик динининг қадимийлигига алоҳида эътибор беради. Бу дин қадимги буддизм, христианлик ва ислом динидан илгари пайдо бўлган. Капиада зардуштийликни «юқори фалсафий фикрлар мажмуаси» деб билиб, ҳозирги сўрс эътиқодини қадимги зардуштийлик билан биргаликда улуғлайди.

Капиада ўзининг китобини инглиз тилида чоп этаётганда, Шарқ ва Ғарб олимларини келишган ҳолда иш кўришга даъват этади. Эронликлар анъанасига ва урф-одатига таяниб, Капиада зороастризмнинг, зардуштийликнинг пайдо бўлишини қуйидагича баён этади:

Бундан 3500 йил илгари Мидиянинг Рага шаҳрида Пурушаспа хотини Догло билан яшайди. Уларнинг Заратустра номли ўғиллари дунёга келади. Юқоридан дуо қилинган Спитама, Заратустра Виштасп шохлигининг олдинги пойтахти бўлган Балх шаҳрига келади.

Оппок, тоза кийим кийган, қўлида муқаддас олов ва сарв дарахтининг новдасидан ясалган салтанат ҳассасини ушлаган Заратустра Виштасп саройига келиб, Бактриянинг пайғамбари даражасига кўтарилади. У ердаги халқ Заратустранинг яратган динини қабул қилиб, мазда динига — бир худога сиғина бошлайди. Қолганлар эса бир қанча худоларга сиғинган даэваяснияли политеистлар бўлиб, янги ва эски

динлар ўртасидаги курашда зороастризм ютиб чиқади. Бу дин фақатгина Бактриянинг дини бўлибгина қолмай, балки араблар истилосигача Эрон давлатининг ҳам дини бўлиб қолади.

Россияда «Авесто»ни ўрганиш XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошланади. Бу борада Коссовичнинг илмий изланиши салмоқлидир. Унинг «Зиндавестдан тўрт асар» (1861) деган илмий тадқиқоти алоҳида ўрин тутади. Зороастризмни ўрганишга бағишланган илмий ишлардан XIII асрда ёзилган «Заратуштнома»нинг форсчадан таржимаси, Петербург Академияси аъзоларининг изланишларидан биридир (таржима муаллифи Христиан Розенберг). Бу китобда Зороастр ҳақидаги қадимги ривоятларнинг эрон тилида қайта ишланган матнлари чоп этилган. Китобда ёзилишича, Зороастр бошқа болалар сингари ёшлигида умуман йиғламаган, балки ота-онасининг уйини нурга тўлдириб қулган. Ёвуз сеҳргарлар болани ўлдириш учун барча тадбир-чораларни қўллашган, лекин уларнинг барча уринишлари зое кетган. Етти ёшга тўлганда Зороастр ўзининг ақл-фаросати билан бошқалардан ажралиб турган. 30 ёшга етганда эса, янги динни пайғамбари бўлган. Эрондан шимолий-ғарб томонда жойлашган ватанини тарк этиб, янги таълимотни мустаҳкамлаш учун, у Эронга йўл олади. Эроннинг шимолий-шарқий чегарасида Дагью («Авесто»даги Вогу — ману, яъни «эзгу фикр»)га келиб, Ахурамаздани тахтига кўтариб ўтказади, у ерда Зороастр Ахурамаздани ўз саволларига жавоб эшитади. Шундан кейин у дўзахга тушиб, Ахриман номли дўзах руҳи билан учрашади. Ахриман агар Зороастр диндан воз кечса, дунёдаги барча қимматбаҳо зеб-зийнатларни унга беришини айтади. Шу маҳал осмонда-дўзахда бўлган Зороастр ерга қайтиб тушади. Шунда унга Ахриманнинг аскарлари бўлмиш ваҳший сеҳргарлар ҳужум қилишади. Зороастр уларга «Авесто»даги муқаддас сўзларни айтиб ҳужумларни қайтаради. Бундан кейин Зороастр Балхга келиб, шу ернинг шоҳи Гуштабга янги динни қабул қилдиради. Зороастрнинг шоҳ Гуштаб саройида пайдо бўлиши ва шоҳга динни қабул қилдириши турли ғаройиб воқеалар орқали баён этилади. Зороастрнинг Бактрияда янги динни қабул қилдириши, осонликча кечмайди. Эски динга сиғинувчилар билан қаттиқ кураш олиб боради. Ниҳоят, Зороастр бу курашда енгиб чиқади. «Заратуштнома»да баён этилган ривоятларнинг асосий маъноси шундан иборатки, ҳаёт — бу кураш демакдир, меҳр-оқибат эса фақат ёзувликка қарши олиб борилган оғир жангда енган тақдирдагина ғалабага олиб боради.

«Заратуштнома» форс халқлари ўртасида шухрат қозонган муқаддас китоб ҳисобланади.

XX аср бошигача бўлган даврда зороастризм ва «Авесто»ни ўрганишда В. В. Бартольд, К. Г. Залемаиа, А. Л. Погодин, К. А. Иностранцев чуқур илмий тадқиқот ишларини олиб боришган.

Зардуштийликни ўрганиш борасида қилинган меҳнатлардан Б. А. Тўраевнинг хизматларини алоҳида эслаб ўтиш керак. Бу борадаги унинг фикр ва мулоҳазаларини «Қадимги Шарқ тарихи» (II том, III нашр, 1933) асарида ўқиш мумкин.

Унинг ёзишча, қадимги дунё давлатлари ичида тарихда алоҳида ўрин тутганлардаи бизга маълум бўлган Мидия давлатидир. Бизнинг билимларимиз Геродот ва Ктезий билан чегараланиб қолган. Мидияликлардан бизга биронта ҳам ёзув сақланиб қолмаган. Умуман, мидияликларда ёзув бўлганми деган савол туғилади. Шунинг учун Тўраев зороастризм пайдо бўлишида Мидиянинг тутган ўрни ҳақидаги саволни ўрганиш ўринсиз деб ҳисоблайди.

Б. А. Тўраев Эроннинг ибтидоий дини билан Веда динини ўхшаш деб таъкидлайди. Бундан ташқари, уларни само шоҳи билан зулмат аждаҳолари ўртасидаги жаиғ баён этилган афсоналар, меҳр-оқибат руҳларининг ёвузлик руҳларига қарши туришида, оловга сиғинишларида, маст қилувчи ўсимликдан тайёрланган шарбатни (Ҳиндистонда сома, эронликларда хаома) икки динга сиғинувчилар истеъмол қилишиб, улар юқори художўйликни тан олишлари билан ҳам ўхшашдир. Лекин бу ўхшашликлардан ташқари баъзи фарқ қиладиган томонлари ҳам бор.

Ҳинд меҳр-оқибат руҳлари — «дэва»лар Эронда шайтон бўлишди. Эронда эса ҳинд шайтонлари «асурлар» Ахурлар деб ном олишди (Тўраев). Ҳиндистон динида муҳим аҳамиятга эга бўлган сома-хаома Эронда унчалик кадрланмайди. Олов маъбудаси Ҳиндистонда «агнес», Эронда эса «агар» алоҳида ўрин тутади, чунки у ерда олов эзгулик сари хизмат қилувчи, поклик рамзи сифатида кадрланади. Эрон дини ҳинд динидан ўзининг поклиги билан ҳам фарқ қиларди. Ҳиндистонни Варуна бошчилигидаги етти художўйлардан Эронда тан олинган Ахурамазда «энг ақл-заковатли худо» деб номланиб, унда Амеша-Спента «ўлмас тафаккур» деб аталади.

Эрон динининг Ҳинд динидан фаркли жойи шундаки, у ўзининг деалистлиги билан, дунёнинг негизи материя билан руҳ бир нарса деб билиши билан ажралиб туради.

Кейинчалик эрон ва ҳинд динларининг ривожланиши умуман қарама-қарши бўлган йўналишларда боради. Эзгулик сари қадам қўйган Будда Нирвага келади. Зороастр маданиятга хизмат қилишни ўзига юксак вазифа қилиб олади.

Тўраев зардуштийликни диний ислохот деб тушунади. Зороастризм илоҳи ўз олдига фақат динни мақсад қилиб қўймай, балки худога сиғинишни тозалашни ва унга ахлоқий маъно беришни, социал шарт-шароитни ўзгартиришни, яъни чорвачиликка оид ҳаётдан деҳқончиликка ўтишни мақсад қилиб қўйтанди.

Зардуштийликни ва «Авесто»ни ўрганишга катта ҳисса қўшган олимлардан А. А. Фрейман ва Е. Э. Бертельснинг тадқиқотларини алоҳида таъкидлаш керак.

А. А. Фрейман «Авесто»ни чуқур ўрганган олим бўлиб, ундаги айрим герминларни янгича ўзига хос изоҳдаган. Е. Э. Бертельс эса «Авесто»нинг айрим қисмларини русчага таржима қилиб, «Авесто»ни нодир адабий мерос сифатида тан олган олимдир.

Охирги ўн йил ичида В.В. Струве, И.М. Дьяконов, Б.Г. Ғафуров, И.Г. Алиев каби тарихчиларнинг зардуштийлик тарихини тадқиқ қилган асарлари пайдо бўлди.

Озарбайжонда араблар ҳукмронлиги ўрнатилмасдан ва ислом дини тарқалмасдан олдин ҳукм сурган зороастризмга халқнинг илғор намояндалари қизиқиш биоан қарадилар. Булар Аббос Кули Оға Бакихинов, Мирза Шафи (Вазех), Мирза Фатали Охундов ва Жафар Жабборли ва бошқалардир.

Бутун бир «Авесто»да унинг қадимги нусхаларидан бошлаб эзгулик ва ёвузлик, ёруғлик ва зулмат, тинчлик ва уруш каби қарама-қаршилиқлар ўртасидаги курашлар баён этилган бўлиб, антитеза (қарама-қарши, зиддият) усулида изоҳланган. Бундай антитеза усулида ёзиш қадимги зороастризм шеъриятига ҳам хос эди.

Митранинг қадимги ашуласи ҳам антитеза услубида ёзилган. Бунда асосан уруш ва тинчлик масаласи баён этилган. Митранинг бу қўшиғи 2 қисмдан иборат. Биринчиси — «Митра жангчи сифатида», иккинчиси — «Митра тинчлик ҳақида». Шуларнинг бирида Митра бошқаларга зиён етказмайдиган мамлакатнинг олампааноҳи сифатидатасвирланади. «Митра уларга тинч ҳаёт бахш этади, уйда тинчлик бўлишининг тарафдори, тинч яшашни истаган мамлакат халқларига ўзларини химоя қила олишлари учун куч ато этади, уларнинг уйларини ва мамлакатларини химоя қилади. Бошқа томондан эса Митра жинойтчи қабилаларга қарши турувчи қасоскор сифатида тасвирланади. У бу одамларнинг уйларини, қишлоқларини ва мамлакатларини вайрон қилади. Митранинг қасос олиш кучи чексиздир. Шундай қилиб, Митра антитеза кўринишида — мамдакат химоячиси ва олампааноҳи, қасоскор сифатида ўқувчи кўз ўнгида гавдаланади. Митра ҳақидаги қўшиқда уруш ва тинчлик қарама-қарши кутблардир.

Зороастра шунга ўхшаш антитезаларни шеъриятда кенг қўллайди. Унда биринчи ўринда эзгулик ва ёвузлик, Ахурамазда ва Ахриман антитезаси туради.

Ишонч рамзини ҳам зороастра антитеза шаклида баён этади. «Яснанинг 49-бобида айтилишича, адолат ҳамма вақт ҳукмрон бўлиб, ёвузлик йўқ қилиниши керак. Мен эзгулик билан бўлишни хоҳлайман, ёвуз кучлар билан муносабатда бўлишни хоҳлайман».

«Авесто»да асосан савол-жавоб услуби қўлланилган. Масалан, Яснанинг 10-бобида Митра сўрайди: «Мен соғлигим ва бойлигимни кимга беришим керак?» 110 стансдан (станс — шеърнинг синтактик жихатдан тугалланган ҳар бир мисраси ҳамда тўрт мисрадан иборат шеърӣ банд) у яна савол беради: «Касаллик, ўлим ва камбағалликни кимга беришим керак?»

Антитеза услуби Зороастргача бўлган шеърӣяда ҳам учраган.

Агарда шеърда «кимки севса» сўзлари учраса, ундан сўнг «ёқтирмаганлар» сўзи ёки шунга ўхшаш фикр албатта ишлатиларди.

Вендидаднинг III бобида қаровсиз қолган ер, турмуш қурмаган қиз билан таққосланади. Ерга ўғит ташлаган ва экин эккан дехқон эса аёлни фарзанди қила олган эркак билан қиёсланади.

Вендидаднинг IV бобида қуйидаги таққосланиш берилади. Агарда қарз олган одам қарзини вақтида қайтариб бермаса, у барибир тунда бировнинг уйига ўғирликка қирган одамга ўхшайди.

Вендидаднинг V бобида маздаитлар дини, Вузуктра дарёси бошқа дарёлардан устун турганидек, у ҳам бошқа таълимотлардан устун қўйилади. Бу дин ўз соясига кичик дарахтларни олган улкан дарахт билан таққосланади.

«Авесто»да ишлатилган эпитетларга ҳам алоҳида аҳамият бериш керак. Чунки худоларнинг қақирӣқлари асосан эпитетлар ёрдамида очиб берилади. Масалан, Ахурамаздага улуг, ақл-заковатли, табаррук деб баҳо берилади.

Аҳриман эса ёвуз, жувонмарг, разил деб характерланади.

Митрани изоҳлашда ҳам қатор сифатлар қўлланилади. У ернинг хўжайини минг кўзли, минг қулоқлик қотмадан келган, яхши қуролланган, туш қўрмайдиган, баланд минорада турувчи, ҳаммадан устун ва ҳоказо.

Хаома худоси «тилла суви юритилган» эпитетни олган Триштрия худоси 9 сириус юлдузи эса ўзидан нур тарқатувчи, юкори турувчи, кучли, яхши кўз билан қаровчи (ёмон кўзга қарши турган) эпитетлари хосдир. «Шох» эпитети қуёшга қиёс берилган. Ернинг эпитетларига эса юмалок, кенг, узокларга олиб борувчи, дунёни — етти иқлимни кучоғига олган қабилар қиради.

Вафот этганларга ҳам (фравашлар) кўпгина эпитетлар бағишлаган. Булар асосан аёл назокатини, чиройини характерловчи сўзлардир. Буларга шахло кўз, узун қўлли, хипча белли каби сўзлар қиради.

Вендидадда фравашлар улуғ, ақл-заковатли, отлар эса югурганда пишқирадиган, ялтирайдиган каби сўзлар билан изоҳланади.

Зороастрнинг ўғитларида унинг сўзлари Ахура худосига қарата айтилган. Аслида эса бу сўзлар халққа нисбатан айтилган эди.

«Авесто» ва гат учун пленастик таркибида бир хил ёки бир-бирига яқин сўзлар керагидан ортиқтарқорланадиган иборалар, жумлалар хосдир. Масалан, «қушлар қанотли жонзодлар», «қизил олов алангаланади».

«Авесто»нинг бадий услубида айрим жумлаларнинг бир неча мартадан қайтарилиши характерлидир.

«Авесто» шеърӣ шаклда ёзилган бўлиб, 7, 8, 9, 10, 11, 12 мисраларга бўлинган. Гатлар бўғинлар микдорига қараб метрик усулда ёзилган. Гертель эса «Авесто»нинг ҳамма қисмлари силлобик характерда ёзилганлигини исботлаб беради. Гат шеърлари 7, 9, 11 бўғинли бўлса, «Авесто» 9 бўғинли шеърлардан иборат бўлиб, айримлари 10, 12 бўғинни ташкил этади. Гертель «Авесто»нинг вазнини «Ригведа» вазни билан таққослайди.

Гертель асарига И. Фридрих қўшимча қиритади. Унинг ёзишича, Бехистун ва Доро даврига хос айрим ёзувлар ҳам бир хил шеърӣ вазнда ёзилган бўлиб, бу шеърӣ вазн Гертель «Авесто»да аниқланган вазнга ўхшайди.

Халқ оғзаки ижодиётининг ёркин намуналари бўлмиш эртақлар, афсоналар, ҳикоят ва ривоятлар қадимги даврлардаёқ кенг тарқалган эди. Бу жанрлардаги асарлар фольклорнинг бошқа жанрларига нисбатан ҳам илгари вужудга келиб, халқ орасида оммавийлашиб кетади. Мухим томони шундаки, бу жанрлардаги асарларнинг энг қадимги даврлардан бизгача сақланиб қолган ёзма шакллари мавжуддир. Жумладан, «Авесто»да Аҳриман ва Ахурамазда, Ардвисура Анахита, Каюмарс (Гайа Маретан), Жамшид (Йима) ҳақида жуда кўплаб афсоналар яратилган.

Бу мифологик характердаги афсонавий образлар Шарқ халқлари учун қадимдан муқаддас саналиб келинган. Халқимиз бу мифологик характердаги номларга асло афсона деб қарамаган. Балки уларга ўтмишда ҳақиқатан ҳам яшаб ўтган тарихий шахслар,-деб муносабатда бўлган. Хатто бу афсонавий муқаддас сиймолар асло ўлган эмас, ҳозир ҳам яшаб келмоқда деб тасаввур қилганлар. Уларга илтижо қилиб, ялиниб-ёлворган, эътиқод қўйишган, сиғинган. Шарқ халқлари оғзаки ижодидагина эмас, балки классик адабиётда ҳам бу мифологик образлар кенг ўрин эгаллайди. А. Навоий «Садди Искандарий» достонида бу афсонавий номларнинг тарихда ҳақиқатан ҳам яшаб ўтганлигини, уларнинг айримлари шох бўлганлигини қайд қилган. Бундай мифологик характердаги образларни биз Фирдавсий, Жомий ижодида ҳам учратамиз. Умуман, Каюмарс ва Жамшид образлари Шарқ классик адабиётида жуда кўп қўлланилган. Бу образлар ҳақида тўхталишимиздан аввал «Авесто» ҳақида чуқурроқ тўхталмоқчимиз.

«Авесто» ва зороастризмнинг келиб чиқиши ҳақида, қадимдан илмий адабиётда икки хил фикр юритилади. Баъзиларнинг айтишича, Зардушт таълимоти Мидияда пайдо бўлиб, у ердан шарққа тарқалган. Зороастризм ва «Авесто»нинг пайдо бўлишини Мидия деб билувчи назария тарафдорлари Анкетиль Дюперрон, Дармостетер ва бошқалар, замонавий шарқшунослардан Францияда Мейе ва Юар, Германияда Герцфельд, Италияда Тедеско эдилар.

а Бунга қарши фикр билдирган шарқий ёки бактриялик назария тарафдорлари, зардуштизм аслида Бактрияда пайдо бўлиб, бу ердан Мидия ва Эронга тарқалган деган фикрни билдирдилар. Бу назариянинг тарафдорлари этимология мактабининг аъзолари ва Бартелилис, айни вақтда эса ғарбда Ньюберглар эди. Охирги вақтда бу назарияни айрим олимлар ҳам қўллаб-қувватлашди.

Бу муаммони ечиш учун биринчи навбатда, унинг мохиятини тушуниб олиш керак.

«Авесто»нинг келиб чиқиши ҳақидаги саволга жавоб бериш учун икки нарсага эътибор бериш лозим. Биринчидан, «Авесто» бир неча асрлар давомида ёзилган бўлиб, қўшиқ, афсона, ҳар хил вақтда ёзилган муқаддас китобларни ўз ичига олади. Шунинг учун «Авесто»нинг келиб чиқишини умумлаштирамай, унинг айрим қисмларининг ёзилиш даври ҳақида фикр юритиш керак. Иккинчидан, «Авесто»нинг айрим хусусиятлари фақат хронологик тарафдан эмас, балки жуғрофий тарафдан ҳам фарқ қилади.

Улар зардуштийлик ҳукмронлик қилган турли мамлакатларда ёзилган. Бундай мамлакатларга Мидия, Эрон, Арманистон, Кичик Осиё, шарқда Бактрия, Ўрта Осиё, Ҳиндистоннинг Панжоб шаҳри кирган. Зардуштийлик Ҳиндистон, Афғонистондан Грециягача, Вавилондан Озарбайжон ва Арманистонгача тарқалган эди. Ўзининг кўп асрлик тарихи давомида «Авесто» ва зардуштийлик ҳамма вақт янги қисмлар билан тўлдирилиб борилди. Бу тўлдиришлар «Авесто»нинг тили ўлик тил бўлиб қолган даврдан бошланади.

Агар биз зардуштийлик тарқалган ўлкаларни ва унинг икки минг йиллик ҳукмронлигини инобатга олсак, унда биз қандайдир ягоналикни кўришимиз керак. «Авесто»нинг биринчи қисмлари эътибор билан ўқилса, зардуштийликнинг уруғчилик тузуми пайтида юзага келганини, қадимги шарқнинг қулдорлик жамиятида ривожланиб, феодализм пайдо бўлиши вақтида янги кўринишга эга бўлганини, бир тузумдан иккинчи тузумга ўтаётганда зардуштийликда ҳам ўзгаришни кўриш мумкин. Агар «Авесто»да ёзилган, қадимги халқларнинг қўшиқлари, афсоналари ва ибтидоий жамоа тузумини акс эттирувчи ривоятлар инобатга олинса, «Авесто»нинг хронологик жадвали ўтмишнинг бошланишига бориб тақалади. Агарда «Авесто» айни пайтда Ҳиндистонда (Бомбей штатида) яшовчи форсларнинг муқаддас китоби эканлигини эътиборга олсак бу нарса зодагонлар синфига мансуб эканлигини билсак, «Авесто»нинг тарихини узайтиришимизга тўғри келади. Албатта, ибтидоий жамоа тузумидан бошлаб қулдорлик, феодализм ва капитализм даврларидан ўтган «Авесто» бу давр ичида бир неча марта ўзгартирилди.

«Авесто»нинг мазмуни янги базисга хизмат қилиши учун ўзгартирилган.

«Авесто» ва зардуштийликда вақт ўтиши билан катта ўзгаришлар бўлганидек, Ўрта Осиё ва Мидия зардуштийлик таълимоти ўртасида ҳам анчагина фарқ бор.

Герцфельд Ўрта Осиёда топилган, олтин пластинкаларда тасвирланган «Авесто» билан қадимги грек адиблари ёзган урф-одатлар ҳақидаги таълимотнинг турлича эканлигини айтиб ўтади.

Бу нарсадан шундай хулоса чиқариш керакки, зардуштийликда турли даврларда ҳар хил ўзгаришлар бўлган. Дунёда ҳеч нарса ўзгармай қолмаганидек, бу йўналишлар ҳам вақт билан биргаликда ўзгариб борган. Мана шу нуқтаи назардан «Авесто»ни ўрғаниш керак. Биринчи навбатда «Авесто»ни географик, космологик ва астрономик жиҳатдан тадқиқ этиш лозим бўлади.

Навоийнинг «Садди Искандарий» достонида, «Тарихи мулки Ажам» асарига ва бошқа ижод дурдоналарида тилга олган Каюмарс (Гайа Маретан) ва Жамшид (Йима) номларини «Авесто»да ҳам учратамиз. Шунингдек, Навоий ижодида Александр Македонскийнинг Осиёга юриши давринигина эмас, балки ундан илгариги замонларни ҳам кенг тасвирлашга интилади.

Ўрта Осиёда қадимдан ҳар хил культлар ва ўзига хос динлар мавжуд бўлганлигини энг қадимги даврлардан қолган комусимиз «Авесто» орқали биламиз. Ҳақиқатан ҳам юнонларда турли хил маъбуд ва маъбудалар бўлганлиги сингари, Ўрта Осиё ва Эронда ҳам қуёшга ва ёруғлик маъбудаси — Митра, файз ва барака маъбуди — Нохит, бахт ва қисмат ва юрт тинчлиги маъбуди — Хумо, ер-сув ва ёғингарчилик маъбуди — Анахита ва Хубби, қирғин урушлар ва музаффарлик маъбуди — Миррих, яхшилик ва эзгулик маъбудалари Гайа Маретан ва Йима қабиларни муқаддас билганлар. Бу муқаддас номларни биз «Авесто»да учратамиз.

«Авесто»да зардуштийликнинг келиб чиқиш тарихи ҳақида қизик-қизик ривоятлар бор. Уларнинг бирида ҳикоя қилинишича, қадим-қадим замонларда Мидиянинг Рага шаҳрида Пурушаспа хотини Догдо билан ҳаёт кечирар экан. Улардан Зарадуштр деган ўғил туғилибди. Унга Спитама Зарадуштр деб ном беришибди. Спитама Зарадуштр шоҳ Виштаспнинг пойтахти Балх шаҳрига келади. Устига оппоқ либосдан кийим кийиб, қўлига муқаддас олов тутган Зарадуштр шоҳ Виштаспнинг саройига келади ва Бактриянинг муқаддас кишисига айланиб қолади. Спитама Зарадуштр бу ерда ўзининг диний ақидаларини таркатади. Халқ эса ундан диний таълим олади. Аста-секин Спитама Зарадуштрнинг мавқеи Бактриядан узоқ-узоқ портларга ҳам етиб боради. Муқаддас Зарадуштрнинг диний таълимотини қўшни Эрон, сўнгра сўғдиёналиклар ҳам қабул қилади. Зарадуштрнинг Ахурамазда ва Аҳриман ҳақидаги ҳикоялари Бактрия ва сўғдиёналикларни ўзига ром этиб, тобора унинг шухрати ортиб боради. Шундай қилиб, Ҳиндистондан Каспий

денгизгача, Бактриядан Юнон ўлкасигача, Сўғдиёнадан Эронгача бўлган халқлар ўртасида зардуштийлик дини кенг қулоч ёяди. Ҳатто зардуштийлик динига эътикод қўйганлар маълум бир қуёш туғи остида бирикканлар. Айтишларича, Спитама Зарадуштра ўз эътиқодини қабул қилган эллар ва элатларни бирикка, ўзаро иттифокка чақирган. Гўё яхшилик худоси Ахурамазда Спитама Зарадуштрага шуни башорат қилган эмиш. Ҳатто Спитама Зарадуштранинг таъкидлашича, унга Ахурамазда ўзи яратган эллар ва элатлар ҳақида ҳам ҳикоя қилиб берибди.

Вендидаднинг биринчи бобида 16 мамлакат тилга олинади. Бу мамлакатларнинг асосчиси Ахурамазда эди. Бундан ташқари, бу мамлакатларга Аҳриман қилган ёвузликлар ҳам тасвирланади.

Вендидаднинг бу қисми «Авесто»нинг географиясини, яъни зардушт дини тарқалган ўлкаларни кўрсатиб беради. Бу тарихий географияни ўқишга кўплар уриниб кўришди, лекин бу тарихий реал мамлакатлар ичида, афсонавий мамлакатлардан бўлганлиги учун мазкур уринишлардан ижобий натижа чиқмади.

Вендидаднинг биринчи қисмида Ахурамазда Спитама Зардуштрага қарата шундай сўзларни айтди: «Мен Зардушт, ҳар бир мамлакатни, бунинг ҳеч қандай яхши жойлари бўлмаса ҳам, барпо қилдим». Бу ўринда у шундай изоҳ беради: «Ҳар бир инсон ўсиб-улғайган мамлакатни энг яхши ва гўзал мамлакат деб ҳисоблайди». Шундай қилиб, инсон ўзи ўсиб-улғайган Ватанини севса, ватанпарварликнингасосий негизи шунга келиб қадалади, деган ҳулоса чиқади.

Ахурамазда давом этади: «Мен барпо этган ерлардан энг биринчиси, бу Даитья (Аму) дарёси соҳилидаги Айриан Ваего ери эди».

Даитья дарёсининг биринчи номи Аракс бўлган. (У Аракс деб сомонийлар даврида ҳам номланган).

«Лекин золим Аҳриман, — деб сўзида давом этди Ахурамазда, — у ерда кизил ер очиб, қаҳратон кишни бошлади». Шундай қилиб, Ахурамазда ўзининг биринчи мамлакатини барпо этгандан сўнг у ерда Аҳриман барча гўзалликни барбод этади, Даитья дарёсида илон пайдо бўлади. Бу илонлар авлоди кўпайиб, дарё қирғоғида яшай бошлайди.

Мана шу ердан ёвузлик ва эзгулик ўртасида кураш бошланади. Барча яхшилик хислатлари Ахурамазда бўлса, барча ёвузликлар Аҳриманга тегишлидир. Қиш, музликлар Аҳриман ёвузлигининг бошланишидир. Қаҳратон совуқ сувни музлатади, ерни қоплайди, ўсимликларни нобуд қилади. Қишнинг тугаши эса сел бошланишига сабаб бўлади. Буларнинг барчасига Аҳриман сабабчидир.

Ахурамазда барпо этган иккинчи мамлакат, сўғдиёналиклар яшаган Гавадир. Шундай қилиб, Гава вендидада Сўғдиёна номи билан аталган. Аҳриман бу ерда ҳам Ахурамаздага зид ишларни қилади. У бу ерга захаридан сигирлар ва бошқа моллар нобуд бўладиган пашшаларни олиб келади.

Учинчи мамлакат — бу улкан, диндон халқ яшайдиган Марғамдир (Марғиёна, яъни Марв). Аҳриман (Ангра) бу ерда шахвоний нафснинг тарқалишига сабабчи бўлади.

Ахурамазданинг тўртинчи мамлақати, гўзал Баҳди (Бактрия, Балх). Бу ўлканинг аҳолиси яхшилик қилувчи дехконлардан иборатдир. Улар учун Аҳриман илонларни, ейдиган чумолиларни таркатади.

Марв ва Бактрия оралиғида жойлашган Нисая (Насоим) мамлақати Ахурамазданинг бешинчи мамлақатидир. Бу ерда разил Аҳриман аҳолига ишонмаслик руҳини синдиради.

Дармстетер бунга ҳам изоҳберади. Унинг айтишича, Нисая (Насоим) номли бир нечта шаҳар бўлган. Шулардан биттаси Марв ва Бактрия оралиғида жойлашган. Дармстетер бу ерни «Нисан», унинг ва Бактриянинг оралиғида ётган «Мерв» деб таржима қилишни таклиф қилади.

Ахурамазданинг олтинчи мамлақати Гароива Гари дарёсининг ҳавзаси. Бу — Ҳиротдир. Ангра бу ернинг аҳолисини йиғи ва ийдо билан заҳарлаган.

Еттинчи мамлакат Васнкрента (Қобул), Аҳриман бу ерга одамларни қирадиган париларни ташлаб кетади.

Саккизинчи мамлакат — майсазор ва ўтлоқларга бой бўлган Урвадир. Баъзи бир фикрларга қараганда, бу Хуросондаги Тус шахридир, бошқа бир фикрга қараганда, Исфажон атрофидаги ерлардир. Бу ернинг офати золимлик руҳидир.

Тўққизинчи мамлакат — Хнента. Бу ерда верканлар яшашарди. Бу Гиркания эди. Бу ернинг изоҳида шундай дейишади. «Веркандаги дарё — Хнентадир. Бу эса Горган дарёсидир. Бу ердаги офат — тўғрилаб бўлмайдиган, шароитга тўғри келмайдиган гуноҳ ишлардир».

Ўнинчи мамлакат гўзал Гарахвайти. Бу ернинг қулфати — жасадларни ерга кўмишдир. Ўн биринчи мамлакат шўҳрат қозонган Гетумант. Бу Эриманта ҳавзасидаги Гельмендадир. Аҳриман қилган ёвузлик — золим жодугарларнинг зулм ўтказишидир.

Ўн иккинчи мамлакат Рага у уч вилоятни ўз ичига олган. Бу ернинг офати — чексиз ишончсизлик эди.

Ўн учинчи мамлакат — муқаддас Кахра. Бу қандай давлат эканлиги номаълум. Уни Хитой деб ўйлашган, лекин бу нотўғри. Хуросонда шу номдаги шаҳар бор эди. Аҳриман ўтказган золимлик — кечириб бўлмайдиган гуноҳ, яъни жасадларни ёқиш эди.

Ўн тўртинчи мамлакат — тўртбурчак Варена. Бу ерни эгаллаган офат — аёлларнинг касалликлари ва чет мамлакатларининг босқинчилик ишларидир.

Ўн бешинчи мамлакат — ҳинд дарёси ҳавзасидаги ерлар, яъни илгариги Панжоб шахридир. Аҳриман бу ерда аёллар касаллиги ва чидаб бўлмайдиган жазирама иссиқ офатини ёғдиради.

Ўн олтинчи мамлакат — Упа Аодаешу Рангая. Бу шаҳар Ранги сувлари ёнида жойлашган. Бу мамлакатда бошсиз одамлар яшашади. Бошсиз деган сўзни олимлар изоҳлаб, бу ернинг халқи ҳукмдорсиз дейилади.

Бошқа бир гуруҳ олимлар бу ерда ҳақиқатан ҳам бошсиз, кўзлари елкаларида жойлашган халқ яшарди деб айтадилар. Бу ернинг офати чидаб бўлмас совуқ эди. Айримларнинг ёзишича, бу мамлакат Месопотамияда жойлашган бўлиб, афсонавий ғаройиб жой эди.

Вендидаданинг география очерки қуйидаги сўзлар билан тугалланади. «Булардан ташқари, бу ерларда ўзининг бой табиати ва ҳаётда зарур бўлган хомашёси мавжуд бўлган ерлар ва мамлакатлар ҳам бордир».

«Авесто»га кирган бу 16 мамлакат Хиндистон ва Афғонистонгача (Панжобдан) бошланиб, Каспий денгизининг жанубий ва жанубий-ғарбий қирғоқларигача бўлган ерни ўз ичига олади.

16 мамлакатнинг биринчиси Вендидада Айриана Ваего бўлиб, сосонидлар даврида Эранвез деб номлаиған. «Авесто»да у Ранга ва Вағви дарёлари оралиғида жойлашган текислик дейилган.

Олимлар Ранга билан Ра дарёлари бир-бирига ўхшаб кетгани учун Ра — Волга дарёсининг биринчи номи деб қарашади. Макс Варт ҳам, Ранга Волганинг биринчи номланиши деган хулосага келган. Герцфельд эса Ранг» номи қадимги Волганинг номи бўлиб, кейинчалик Аракс деб номланган, деган фикрни баён этган.

Герцфельднинг фикрича, Эранвез мидияликлар ва эронликлар ватанининг олдинги номи бўлган. Уларнинг ана шу биринчи давлатлари Окс ва Яксарт дарёларининг хавзасида жойлашган бўлса, кейинчалик у афсонавий мамлакатнинг рамзий номи бўлиб қолган. Андреаснинг айтишича, Эранвез Хоразмга ўхшаган. Кейинчалик Бенвенист ва Герцфельд ҳам айрилиқларнинг биринчи давлати Хоразм бўлганлигини айтиб ўтишган. Ноберг эса Эранвез билан Хоразмни бир-бирига ўхшатиб, бу мамлакатда «гот жамоаси вужудга келган», шунинг учун у зороастризмнинг муқаддас мамлақати бўлиб қолган, деган хулосага келди.

Герцфельд фикрича, Эранвез ва Турон бир мамлакат бўлиб, Туркистонда жойлашган. Бу ерда Эронга кўчиб кетмасдан олдин мидияликлар ва форслар яшашган. Бу ер жаннати жой бўлиб, кейинчалик ўзгарган ва арийликларнинг у ердан кўчиб кетишларига сабаб бўлган «эранвез» арийлар мамлақатидан, сўнгра арийларга тегишли бўлмаган Турон мамлақатига айланган. «Авесто»да «Тура» сўзи учрайди.

Вендидадаги географик очеркда Эранвез биринчи ўринда турган энг яхши давлат деб характерланади. Лекин унинг ҳам камчиликлари бор. Бу мамлакат икки офатдан хамиша азият чекади. Биринчиси илонларнинг кўплиги ва иккинчиси, 10 ойгача чўзилган қиш фасли. 2 ойгина бу ерда ёз бўлади. Қишда бу ерда сув ва ер музлайди. Қиш тугаганда эса сел бошланади.

Бундай мамлакатни ҳеч қачон яхши деб бўлмайди.

«Йилда икки ой ёз бўлади» деган гап фақат шимолга ва баланд тоғлик ерларга хосдир. Дюберг эса Эранвез Хоразмда жойлашган эди деб ёзади. Герцфельд буни шундай изоҳлайди. Эранверзда эса қиш Аҳриман томонидан бошланган, бу эса ерли халқнинг кўчиб кетишига сабаб бўлган.

Дарместетер Вендидадаги афсонавий шаҳар деб Айриана Ваегони атайди. Бу ерга биринчи одам — Йима келган ва бу ер ўзига хос жаннатмакон жой бўлган. Кейинчалик олимлар бу ер Озарбайжоннинг шимолида жойлашган деган хулосага келишди.

Сўғдиёна ёки Сўғд Окс ва Яксарт дарёлари орасида жойлашган бўлиб, унинг асосий шаҳарлари Самарқанд ва Бухоро эди. Александр Македонскийнинг юришларида Самарқанд Сўғдиёнанинг пойтахти деб тилга олинган. Вендидада бундан ташқари Сўғдиёна ҳақида ҳам ёзишади.

Вендидадаги тўртинчи мамлакат Балхдир (Бактрия), у «Авесто»да бор-йўғи бир марта тилга олинади. Шунинг учун ҳам Герцфельд Бактрия «Авесто»нинг ватани, деган шарқшунослар фикрини рад этади. Шундан сўнг у «Шарқий Эрон» деб тилга олинади. Герцфельднинг ёзишича, шарқий Эронда буддизм, эрта пайдо бўлган. Бактрияда эса Будданинг хайкали ўрнатилган. Буддага сифинганлар қадимдан Бактрияга келиб туришади.

Вендидаданинг бешинчи мамлақати Нисая (Парфия) бўлиб, унинг пойтахти Ниса (грекча Александрополь) шаҳри эди. Бу ерда биринчи аршакидларнинг қабрлари жойлашган. Бу мамлакатда зороастризм ҳукмронлиги кучли бўлмаганлиги сабабли Аҳриман, бу ерда худосизликни ўргатади.

Тўққизинчи мамлакат Хнента—Гиркания эди. Эрамизнинг биринчи асрида Гиркания мустақил давлатбўлди. Гирканиянинг шарқий чегараси Каспий денгизи қирғоғидан ўтарди.

Ўнинчи мамлакат бўлган Гарахвайти, ирригация иншоотлари жойлашган текисликда қад кўтарган. Бу ерда қадимги олов ибодатхонаси жойлашган. Бу мамлакатнинг бир қисмини Арахозия («Оқ Хиндистон») деб аталарди. Вендидадаги навбатдаги давлат Гетумантбўлиб, Гарахванти билан бир мамлакатни ташкил қилган.

Гара давлати Яштада жаннатдир, яъни совуқ ва иссиқ, тун бўлмайдиган бир ер деб тасвирланади. Бу ерда энг баланд тоғ — олмос (ўзидан нур таркатадиган) тоғи жойлашган. Бу тоғдаги сув аксига оқади (Яшт, 5,96).

Вендидадаги ўн иккинчи мамлакат — Раюв (Яшт, 15) бўлиб, у Зардуштнинг туғилган ери деб тан олинган. Ўн учинчи ўлка Кахра — бировлар бу ўлкани Хитой десалар, бошқалар Хуросондаги бир вилоят дейдилар. Ўн тўртинчи ўлка тўрт бурчакли Варенадир. Бу ҳам номаълум

вилоятдир. Ўн бешинчи ўлка Хинд дарёси (ҳозирги Панжоб) бўйларида жойлашган. Ўн олтинчи ўлка Ўша Аодаешу Рангая бўлиб, олимларнинг изоҳича, бу ўлка Месопотамияда жойлашган эмиш. Бошқа бир тарихий манбааларда у афсонавий ўлка деб таърифланади¹.

«Авесто»да бу ўлкаларнинг табиати, географик муҳити, у ерларда яшаган ҳайвонлар ва жониворлар ҳақида кизик-кизик ҳикоятлар берилган. Мана шу афсонавий руҳдаги ҳикоятлар орқали ҳам антик даврларга оид муҳим фактларни билиб олсак бўлади. Тўғри, «Авесто»да асосан афсонавий воқеалар баёнига дуч келамиз. Аммо ҳар қандай афсонанинг асосида ҳақиқатдан дарак берувчи маълум тарихий воқеалар ётганлигини ҳисобга олсак, «АвестО» бизга антик дунёнинг ҳақиқатга яқин саҳифаларини очиб беради. Масалан, «Авесто»да ҳикоя қилинишича, ер юзида биринчи марта иккита куч — яхшилик ва ёмонлик пайдо бўлган эмиш. Яхшилик кучини Аҳурамазда, ёмонлик тарафдорини Аҳриман деб аташган. Аҳурамазда яратади, кашф қилади, одамларга эзгулик ва яхшилик улашади. Аҳриман эса бузади, яксон этади, кишилар орасида ғараз ва риёни авж олдиради. Икки куч ҳеч қачон бир-бири билан чиқиша олмайди. Улар мисоли олов билан сув каби бир-бирига қарама-қарши туради. Бизнинг эътиборимизни тортган томони шундаки, «Авесто»даги кўпгина ҳикоятлар асосан мана шу икки куч ўртасидаги курашни тасвирлашга қаратилган. Ёмонлик йўқ бўлиб кетмайди, у ҳамма вақт яхшиликнинг олдига ғов бўлиб, унинг йўлини тўсгани-тўсган. Бу икки куч шундай бир абадийликка дахлдорки, улар бир-бирини абадий яксон қилиб ташлай олмайди. Бир-бирига қарши доимий курашгани-курашган. Қддим-қадим замонларда яратилган «Авесто»да илгари сурилган бундай ғоя, у ҳар қанча афсонавий ёки диний характерга эга бўлмасин, ўзининг ғоявий-эстетик таъсир кучига эга. Яхшилик билан ёмонлик ўртасидаги кураш фақат антик дунёга хос бўлиб қолмасдан, бу икки куч кейинги даврлар учун ҳам характерлидир/Ҳатто ҳозирги кунда ҳам яхшилик билан ёмонлик ўртасидаги кураш тўхтаган эмас. Бу ижобий ва салбий кутб ҳар бир инсоннинг шахсий фаолиятида, ижтимоий ҳаётида, умуман давлатлар ўртасида ҳам яшаб келмоқда. Характерли томони шундаки, «Авесто»да яхшилик тарафдори бўлган Аҳурамазданинг эзгулик йўлидаги курашлари, унинг яратувчилик фаолияти маъқулланади, яхшилик улуғланади, ёмонлик ва нафрат билан қарши олинади. Бироқ ҳар қанча қарғиш ва нафратга йўликмасин, ёмонлик яхшиликка қарши курашаверади. Умуман олганда, бундай руҳда тасвирланган «Авесто»даги ҳикоятлар киши руҳига ижобий таъсир этади.

Қадимий қомусимиз бўлган «Авесто»дан Ўрта Осиёнинг гўдаклик даврига оид яна жуда кўплаб фактларни билиб олишимиз мумкин.

Авесто. Баку: Изд-во АН Аз, 1960, 52—53-бетлар.

Ҳақиқатан ҳам асарда ўлкамизнинг энг қадимги даврлари ўзининг ажойиб ва ғаройиб саргузаштларга бой ифодасини топган.

Яна бир муҳим фактга эътиборимизни жалб қилишимиз мумкин. Аҳурамазда биринчи бўлиб Даитъя дарёсини бунёд этган эмиш. Иккинчи бўлиб эса Гава (Сўғдиёна) кашф қилинади, сўнгра Бактрия, Хирот, Қобул, Марғиёна, Гирканияни ва Ўрта Осиёда жойлашган хоказо элатларни яратади. Албатта, бу бир афсона, аммо нима учун Аҳурамазда биринчи бўлиб Амуни, Сўғдиёнани, Бактрияни, Гирканияни, Марғиёнани, Хиротни ёки Қобулни яратади? Муҳими шундаки, «Авесто»да бу ўлкалар билан боғлиқ жуда кўплаб ҳикоятлар берилган. Кўпгина олимлар «Авесто»ни Эрон халқ оғзаки ижоди намунаси дейишади. Бироқ унда Ўрта Осиёнинг энг қадимги даврларидаги ҳаёти ўзининг анча кенг ифодасини топгандир. Шу нуқтаи назардан олиб қараганда, «Авесто» фақат Эрон шоҳлиги тарихига оид асар бўлмасдан, Ўрта Осиёнинг қадимги даврларига доир ҳам қимматли маълумотлар беради.

«Авесто»да Аҳурамазда ўзи яратган ерларни санаб ўтар экан, бойлиги ва хушманзаралиги жиҳатдан биринчи бўлиб, Аму бўйлари ва Сўғдиёнани тилга олади. Шунга қўра «Авесто» ўрта осийликларнинг энг қадимги ижод намунасидир. Афсонавий ҳикоялар негизида Амударё ва Сўғдиёнанинг илк бор яратилгани ҳақидаги маълумотлар фикримиз далилидир. Аҳурамазда ва Аҳриман ҳақидаги диний эътиқодлардан анча кейин пайдо бўлган зардуштийлик дини ҳам бизга қўшни бўлган Бактриядан тарқатилганини «Авесто» тасдиқлайди. Спитама Зарадуштнинг Бактрия подшоси Виштасп саройига келиб қолганлиги ҳақида юқорида тўхталиб ўтган эдик. Зарадуштнинг таълимоти кейинчалик зардуштизм ғояси, дини деган маъно касб этди. Тўғри, Спитама Зарадуштр Бактрияга Мидия ва Балхдан келган. Лекин у ўзининг зардуштийлик таълимотини илк бор Бактрияда жорий қилади. Зардуштийлик дини Бактриядан қўшни давлатлар — Сўғдиёна, Гиркания, Марғиёна каби Ўрта Осиё ерларига ёйилади. Чунки бу ерда яшовчи элатлар ўртасида ўша даврлардаёқ яқиндан алоқа мавжуд эди.

Вендидада (19,3) коинот қуйидаги қисмлардан ташкил топган дейилган: ер, само ва жаннат. «Авесто»да ер юмалоқ, океанлар билан ўралган деб тасвирланади. Бундай тасвирлаш қадимги грекларнинг ерни тасвирлаганига ўхшаб кетади. Яъни, ер ҳар томондан океанлар билан ўралган. Океан деганда, бир-бири билан боғлиқ бўлган уч денгиз кўзда тутилади. Каспий, Қора ёки Ўрта Ер денгизи. Денгизлар океанларнинг пайдо бўлишига сабаб бўлади. Тоғлар эса, илгари текис ер ҳисобланган жойда қад кўтарган.

«Авесто»да ер етти қисмга бўлинади. Яъни, Ер шари олтига ўқи бўлган ғилдиракка ўхшатилади.

Қадимги таълимотларга кўра, ер маркази атрофида жойлашган б крошвар, яъни ўқ шимолда Ранга (Волга), шарқда хинд, жануби-ғарбда Тигр дарёлари билан чегараланган.

Ернинг чегаралари ҳақида ҳам Яштда сўз юритилади. Унда ёзилишича, қасоскор худо Митра жиноятчи Ҳиндугами, Тигргами ёки Яксартгами, қаерга қочишидан қатъи назар, барибир қўлга туширган. Мана шу уч дарё, яъни Ҳинду, Тигр ва Яксарт Ернинг энг чекка ерлари ҳисобланган. Ернинг маркази эса Марв, яъни Митра шахси улуғланган шаҳар бўлган.

Мидияда ер 4 нарсадан, яъни юлдузлар, ой қуёш ва коинотдан ташкил топган деб қайд қилинган.

Яшт (12) да ёзилишича, қатламлар қуйидагича жойлашган: Биринчиси — юлдузлар, иккинчиси ой, учинчиси қуёш ва тўртинчиси жаннатдир. Юлдузлар туркуми энг пастки қатламда, яъни ерга яқин жойлашган.

Зардуштийлик динининг муқаддас китоби бўлган «Авесто»да жуда қўплаб қўшиқ, хикоят ва ривоятлар мавжуд. Бу қўшиқ ва ривоятларда асосан зардуштийликнинг рамзига айланган қуёш муқаддас куч сифатида таърифланади. Қадимдан ўрта осийликлар қуёшни севганлар. Одамлар қаҳратон кишининг аёзли, қаҳр билан кириб келган совуқ — киш фаслидан кўра қут-баракага тўла қуёшли кунларни илтижо қилиб қутганлар. Яхшилик маъбуди Аҳурамазда қуёш олиб келса, Аҳриман совуқ кунларни келтирган. Шундай қилиб, яхшилик ва ёмонлик ўртасидаги кураш «Авесто»даги қўшиқларнинг, хикоят ва ривоятларнинг асосини ташкил қилади. «Авесто»да қуёш қут-барака рамзи сифатида таърифланади. Шундай қилиб, қуёш маъбудаси Митра кўпинча Яксарт (Сирдарё) бўйларида яшириниб юради»¹.

Бундан ташқари, «Авесто» Ўрта Осиё халқларининг ниҳоятда меҳнатқаш бўлганлигидан дарак беради. Бу жиҳатдан, айниқса, меҳнат маъбудаси Ардвисура Анахита ҳақидаги ривоятлар диққатга сазовордир. Шунингдек, Каюмарс (Гайа Маретан), Жамшид (Йима) ҳам инсонларга бахт ва шодлик олиб келувчи, тўқлик ва осойишталикни таъмин этувчи образлардир. Бу образлар ташқи томондан хавф туғдирувчи, ҳужум қилувчи ёвларга қарши курашади. Сув тошқинини ва ёнғиннинг олдини олади. Чорва молларини кўпайтиради. Элда мўл-кўлчилик, тўқин-сокинчиликни таъмин этади.

Бобокалонларимиз қадимдан зардуштийлик динини қаттиқ химоя қилганлар. Атоқли олим А. О. Маковельскийнинг қайд қилишича, зардуштийлик тарафдорлари Александр Македонскийни Аҳриман, «лаънати бадкирдор», зардуштийлик динини оёқ ости қилди, деб лаънатлаганлар»².

¹ Авесто. Баку: Изд-во АН Аз, 1960, 67-бет.

² Авесто. Баку: Изд-во АН Аз, 1960, 48-бет.

Мана шу фактдан ҳам кўриниб турибдики, зардуштийлик туғи остида бўлган барча эллар ва элатлар босқинчи ёвларга қарши бир тан, бир жон бўлиб кураш олиб борганлар. Айниқса, бундай юксак ватанпарварлик руҳидаги кураш грек-македон босқинчиларига қарши Сўғдиёнада, Бактрия, Гиркания, Марғиёнада авж олиб кетган эди.

Зардуштийликлар яхшиликни (Аҳурамазда) ёқлаб чиқадилар. Бирок у билан бирга ҳаётда ёмонлик (Аҳриман) ҳам яшаб қолаверади. Тўғри, зардуштийлик динининг ҳам инсон қисмати билан боғлиқайрим салбий томонлари бўлган. Масалан, инсонлар кексайиб, ишга яроксиз бўлиб қолгандан сўнг уларни энг оғир жазога маҳкум этганлар. Баъзи бир ўлкаларда кексайган одамларни қўй қаби сўйганлар, бошқа бир ерларда ердан ғор қовлаб, уларни тириклайин қамаганлар. Баъзи жойларда одамларни тириклай чўлу саҳроларга ҳайдаб, йирткич хайвонларга ёки қушларга ем қилганлар. Мабодо кишилар ўлиб қолсалар, уларни дафн қилмасдан, итларнинг олдига ташлашган. Александр Македонский зардуштийларнинг бу одатини тақиқлайди. Шу билан бирга, зардуштийларнинг меҳнат ва қаҳрамонликни улуглаши, жанговарлиги, меҳнатсеварлиги ва бошқа кўпгина урф-одатлари Александр Македонскийга маъқул тушади. Александр бутунлай Сўғдиёнача кийиниб юради. Ўз қўшинларини ҳам маҳаллий халқурф-одатини қабул қилишга ва ерли халқнинг миллий кийимларини кийиб юришга ундайди. Шундай қилиб, Ўрта Осиёда зардуштийлик дини араб истилосигача (эрамининг VII асри) яшаб келади.

Аммо шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, атоқли шоҳлар ўлганда уларнинг жасадини олтин тобутга солиб, ичини дуру жавохирларга тўлдириб дафн этганлар. Ҳатто марҳумнинг боши тагига «Авесто»ни ҳам қўйганлар. Қабрни айлантириб ҳашаматли ибодатхона қурганлар. Бу ибодатхоналар кейинчалик муқаддас жойга айланган. Шунингдек, маъбуд ва маъбудаларга атаб ҳам қўплаб ибодатхоналар қурилган. Александр Македонский Тус шаҳрида шоҳ Виштаспга қурилган учта ибодатхонадаги қабрларни очиб кўрса, уларнинг биридан «Авесто» муқаддас китоби чиқади¹. Албатта, бу китоб «Авесто»нинг тўлиқ нусхаси бўлмай, унинг маълум бир саҳифаларидан иборат эди, холос. Қабрдан топилган бу «Авесто»да жуда муҳим манбалар баёни қайд этилган эди. Шунингдек, унда Зарадуштр таълимоти ва фаолияти билан боғлиқ асосли фактлар келтирилган. Зардуштийлик этикодига тобе бўлган гўзал аёллар ҳақида ҳам воқеалар баён этилади. Жумладан, унинг бир саҳифасида шоҳ Виштасп исми-шарифи билан боғлиқ бўлган аёлнинг номи қайд қилинган.

¹ Маковельский А.О. Авесто. Баку: Изд-во АН Аз, 1966, 80-бет.

Виштаспнинг ватани, Фирдавсий туғилган Махшадга яқин жойлашган Тус шаҳри эди. Виштасп мидияликлар исмидан бўлиб, Тус шаҳри эса Александр Македонский ҳукмронлик қилган даврда грекларга маълум бўлган. Александр Македонский ўзининг ҳарбий юриши чоғида бу шаҳардан ўтган. Шаҳар атрофида Виштасп асос солган учта ибодатхона жойлашган бўлиб, шуларнинг бирида «Авесто»нинг меъморал варақаси сақланарди.

Аёллар рўйхати ёзилган меъморал варақада Зардуштнинг уч хотини ва қизларидан кейин Виштасп фамилиясидаги аёллар рўйхати бошланади. Гутоса ва Гумайя. Гутоса (грек тилида Атосса) аҳмонийлар ва сосонийлар санъатида тасвирланган гўзал аёлдир. Айтишларича, «Авесто»да ёзилган Виштасп Доронинг отаси бўлган. Атосса эса Зардушт билан бир вақтда яшаб ўтган. Ўша даврда эркак 16 ёшида уйланиб, бир нечта хотин олиш ҳуқуқига эга бўлган. Лекин биринчи хотини энг каттаси ҳисобланмаган. Австриялик Ардавираз ўзининг етти онасига уйланган. Яштда (15) Атоссага икки эпитет берилади «пурубратра» ва «азата». Биринчисида, у бир нечта ака-укаларига турмушга чиққанлиги маълум қилинади. Атосса ўз навбатида Виштаспнинг хотини ваопаси сифатида айтилади. Иккинчи эпитет «меросхўр» деган маънони билдиради. Худди шундай эпитетлар Доронинг қизига ҳам тааллуқлидир. Айтишларича, у ҳам она томондан бўлган ўз акалари билан турмуш қурган.

Нюбергнинг айтишича, тарихий Атосса ўзининг акаси Гомато, Камбиз ва қариндоши Доро билан турмуш қурган. Кирнинг меросхўри сифатида Атоссанинг «қари қиз» бўлишдан ташқари, унинг ҳамма нарсага ҳаққи бор эди. Атоссанинг онаси Амитес бўлиб 549 (8) йилда туғилган, у ўзининг учинчи эри бўлган Дородан (эрамиздан олдинги 545 йилда туғилган) бир оз катта эди. Геродотнинг ёзишича, у ўз эри устидан ҳукмронлик қиларди. Унинг Ксеркс исми ўғли бўлган. Атосса халқнинг ақл-заковатига катта таъсир қилади. Уни фақат меросхўр деб эмас, балки ака-укалар билан турмуш қурган аёл сифатида ҳам эслаб юришади. Герцфельд «кави» сўзига янгича изоҳ беради, унингча, «кави» унвон бўлиб, «клан» (қадимги ирландияликларда ва шотландияликларда, уруғ жамоаси бошлиғи) маъносини билдирган. Бу Спитама уруғининг унвони бўлган Кави — улуғоилаларнинг аъзоларидир (дейокидлар, гистаспидлар ва бошқалар). Ҳар бир уруғнинг оила аъзолари хшайятия («шоҳ» сўзи пайдо бўлган эди) унвони билан ажралиб туриши керак. Бу унвон асосан вилоят ҳукмдорига тааллуқли бўлган. Зардушт ҳам Спитама уруғидан бўлиб, кави бўлган. Виштасп эса ҳам кави, ҳам хшайятия эди. Охириги термин ~ мидияликларнинг сўзи бўлиб, ҳам ҳокимлик, кам улуғ шоҳ унвони бўлиб хизмат қилган. Ҳаммадан олдин давлат барпо этган эронликлар бу сўзни мидияликлардан олишган. Агар ҳукмдорнинг бундай унвони бўлмаса, унинг подшоҳлиги қонунсиз деб ҳисобланган.

Мидия ва Эронда шундай одат бор эди. Кимда ким тахтга ўтирса у ўз номини ўзгартириши керак. Масалан, Доро (Дарайявагуш), Ксеркс (Хшайясар) ва Артаксеркс (Ртахшатата) бўлган. Агар бу исмлар подшоҳлик даврида юзага келган бўлса, унда шоҳ Доронинг биринчи исми нима бўлган деган савол туғилади.

Герцфельднинг ёзишича, шоҳ Доро Виштаспнинг ўғли бўлиб, унинг асли исми Спанадата эди. Шоҳ бўлгандан сўнг у ўзини Доро явагуши деб атади. Доро бувасининг номи билан аталган Виштасп деган ўғли ҳам бор эди.

Тахтга ўтирганлар исмининг ўзгариши Зардушт таълимоти билан боғлиқдир. Айнан Доро «Доро явагуш», «Доро — вагуман»нинг қисқартирилган шакли бўлиб, «художўй фикрларга эгаман» деган маънони билдиради. Ксеркс номи эса — Хшайяршах, «Хшайяртшманахи» сўзининг қисқартирилган шакли бўлиб, «Эркинлик устидан ҳукмдорман» деган маънони англатади.

Нима учун Аҳмонийларнинг исми фақат меъморал варақаларда учрайди, деган савол туғилиши мумкин.

«Авесто»да аршакидлар давригача бўлган вақтнинг ёзувларидан фақат айрим қисмларигина қолган. Македонияликлар истилоси даврида «Авесто»ни йўқ қилишга уринилган. Бундай қувғинлик фақат диний бўлмай, балки сиёсий аҳамияти ҳам бор эди. «Авесто»да илгари сурилган таълимот фақат диний бўлгани учун эмас, балки сиёсий жихатдан ҳам истилочиларнинг ғоясига зид турарди.

Герцфельд бандва ва грахма сўзларини ҳам изоҳлаган. Бандва сўзи, «ўзимизники», яъни ақатарафдан қариндош, тутинган акадеган маънони англатади. Грахма сўзи эса — шоҳ севгилиси деган маънони билдиради. Зардуштнинг бандваси — Камбиз, Камбизнинг грахмаси — Гомата ва Смердис эдилар.

Герцфельднинг ёзишича, бу ердаги барча терминларнинг изоҳини билмай, уларнинг қувғинликка учраш сабабларини ва Зардуштнинг ҳаётидаги асосий воқеалар сабабини тушуниб бўлмайди. Мемориал варақасида эса Зардушт ва унинг уруғининг номи ёзилган рўйхат, Виштасп ва унинг оила аъзоларининг номи ёзилган рўйхатдан ҳам илгари ёзилган.

Тарихда бундай воқеалар кўп учраган. Айрим жойларда фарзанд ўз онасига уйланган. Бундай одат Бактрия ва Сўғдиёнада ҳам мавжуд бўлганлиги ҳақида грек тарихчи адиллари Флавий Арриан ва Квинт Курций Рўср ўз асарларида айтиб ўтади. Ҳатто бундай одат Александр Македонскийнинг Ўрта Осиёга бостириб келган даврларида ҳам содир бўлиб турганлигини маълум қилади.

Александр Сўғдиёнадаги йирик шаҳарлардан бири бўлган Наутак'ни босиб олади. Наутакдан ўтиб, Окс дарёсининг юкори окими Бактрия билан Сўғдиёна чегарасида, баланд тоғлар бағрида жойлашган Херион қалъасига келади. Бу қалъанинг ҳокими Сисимифр эди. Такдир тақозосига кўра Сисимифр ўз онасига уйланиб, ундан икки ўғил кўрган. Роман муаллифи ўша даврларда Херионда шундай одат бўлганлигини қайд қилади.

Бундай ғаройиб воқеалар ўтмишда тез-тез содир бўлиб турган. Масалан, авлиёсифат Ардивираз ўзининг еттита синглисига уйланади. Зардуштийлик динига тобе бўлган Атосса бир нечта акасига турмушга чиқади. Айтишларича, Доронинг кизи ҳам ўзининг бир неча ака-укасига турмушга чиқади².

Сисимифр ўзининг юртдошлари билан шаҳарни қаттиқ туриб химоя қиларди. Ташқарига олиб чиқувчи ер ости йўллари уларнинг ўзларигагина маълум эди. Александр улардан шаҳарни топширишни талаб қилади. Элчи қилиб ўзининг энг яқин кишиси, сўғдиёналик Оксартни юборади. Сисимифр шаҳарни топширишга рози бўлади. Бироқ унинг онаси (шунингдек хотини) «ўзгаларнинг оёғи остига шаҳарни ташлагунча ўлмок афзалдир, жонингнинг тинчини ўйлагунча, виждонингни ўйлагин»³, дейди. Сўнгра, «Сисимифр Оксартга ўғилларини, хамюртларини қўшиб онасининг хузурига боради. Оксартнинг берган ваъдаларига ишонгандан сўнг, у шаҳарни топширади. Александр Сисимифрнинг икки ўғлини ўзига жангчи қилиб олади, ўзини ҳоким қилиб тайинлаб, бундан буён дўст бўлиб қолишга ваъда беради»⁴.

Бундай воқеалар она уруги (матриархат) ҳукмрон бўлган даврларга тўғри келади.

Атоссининг эрлари, фарзандлари ва қариндош-уруғлари жуда кўп бўлиб, бутун бир давлатни ташкил қилади. Бундай оилавий ва қариндош-уруғчилик ҳукмронлигига «Кави», яъни «Бош оқим» деб ном берилган. Бундай ёрлик ўша даврларда Спитам Зарадуштрага берилган эди. «Кава» ва «Хшайятя» ёрлиғи шох Виштаспага ҳам берилган эди. Хшайятя — вилоят ҳокими деган маънога эга бўлган. Бу сўз мидияликлар тилидан келиб чиққан бўлиб, «шох» сўзи ҳам мана шу хшайятя сўзидан тарқалгандир. Хшайятя, яъни шох насл-насабидан тарқалганларгагина давлатни бошқариш мумкин, уларсиз давлатни бошқариш қонунга хилоф иш саналган. Ҳар бир шох тахтга ўтирар экан, аввал ўз номига янги ёрлик тақишни одат қилган. Масалан, Доро — Дороявуш (Дороявуш), Ксеркс — Хошайсар, Артаксеркс — Ротахшатот ва ҳоказо.

¹ Наутак — Қарши шаҳри ёнида эканлиги аниқланган.

² Авесто. Баку: Изд-во АН Аз, 1960, 80—81-бетлар.

³ Курций Руф. 311 -бет.

⁴ Курций Руф. 311 -бет.

Герцфельднинг таъкидлашича, Доронинг асли номи Спандадат бўлиб, тахтга ўтираётганида улўф насл-насабларига танбех бериб, ўзини Дороявуш деб атаиди. Дороявуш қисқартма сўз бўлиб, ўзини бу сўз аслида Дороя — Воғумона деб аталиб, «эзгулик тафаккурига эга бўлган киши», деган маънони билдиради. Ксеркс — Хашайяршоҳ, Хашайят — Рашманах — Ҳаққоний истак эгаси, Артаксеркс — Ротахшатот. «Рата-Шхатра» — «Марҳаматли шох» деган маъноларга эга экан¹.

Қадимда Эронда асосан тўртта сулола ҳукмронлик қилган. Пешдодийлар, каёнийлар, ашқонийлар, сосонийлар. Шулардан пешдодийлар, каёнийлар сулоласида афсонавий шохлар ҳукмрон бўлиб, ахмонийлар сулоласининг энг биринчи вакили шох Кир (эраמידан илгариги 558—230 йиллар) эди.

Ахмонийлар эронликларнинг одамни дафн этиш маросими «Авесто»да ёзилганидан анча фарқ қилади. «Авесто»да мурдалар кўмилмай, хайвонларга ем қилиш учун қолдирилган.

«Авесто»да одамнинг ўлимига сабабчи бўлган куч «атраван» деб аталган. Эронликларда бундай кучни «магия» деб аташган.

Страбоннинг ёзишича, Каппадокияда илохий кучларни «пифайфлар» деб аташган. «Авесто»да таъкидланишича, атраванларга ўхшаб, мағлар ҳам мурдаларни ёввойи хайвонлар ихтиёрига топширишган. Бу ҳақда Геродот шундай деб ёзади: «Бу нарса сирли равишда бажарилади. Эронликлар мурдаларни қуш ёки итлар еб, бўлакларга бўлиб ташлагандан кейин кўмадилар. Мағлар эса дафн этмай, мурдани очикда қолдирадидлар».

Мағларнинг бундай одати академик В. В. Струвенинг срикрича, Каспий дарёсининг жанубида яшовчи элатларнинг шафқатсиз урф-одатини сал юмшатарди. Бу урф-одат ҳақида Страбон ҳам ёзган.

«Каспийликлар 70 ёшдан ошган қарияларни очликдан ўлдириб, чўлга олиб чиқиб ташлайдилар. Ўзлари эса, мурдага қайси хайвон биринчи бўлиб яқинлашишини кузатиб турадилар. Агар мурдани қушлар олиб кетса, уни ҳудожўй одам деб ҳисоблашган. Агар хайвон ёки ит олиб кетса — хурматга сазовор эмас, дея хулоса чиқаришган. Агар ҳеч қандай жонзод мурдага яқинлашмаса — уни бахтсиз деб ҳисоблашган».

Мурдаларни хайвонлар ихтиёрига топшириш қадимги каспийликлардан ташқари зардуштийларда ҳам учрайди. (Авестода бу нарса қайд этилган). Зардушт ахмоний ва мағлар динининг маркази Мидия деб уқтирган. Қадимги Озарбайжон ва Арманистон Мазда худосининг шахси ҳукм сурган давлатлардир.

Мазда буюк Урарту давлатининг дини эди. Урарту маданиятини қабул қилганлар мидияликлар эдилар. Урарту давлатининг айна гуллаб яшнаган пайтида улар Мазда динини қабул қилиб, бошқа динга сигинганларга

¹ Авесто, Баку: Изд-во АН Аз, 1960, 82—83-бетлар.

қарши қураш бошлайдилар. Маздаизм мағлардан янги урф-одатларни қабул қилиб, Ахурамаздага қурбонликлар келтиришни яхши одат деб билишган. Мидия иттифоқи тузилгандан кейин бу дин Эронда ҳам тарқалган. (VIII асрда шарқий Эронда ҳам тарқалади). Мағлар — Урарту халқи Озарбайжон халқининг қадимги диний дунёқарашларини ҳам мерос қилиб оладилар. Улар бу дин ҳукмдорлигини барча Мидия уруглари ўртасида ўрнатиб, кейинчалик қўшни халқларга ҳам тарқатадилар. Мағлар олдин Мидия халқининг, кейинчалик Эрон халқининг фикр ва урф-одатини тарғиб этадилар.

Мидия давлати пайдо бўлгандаи кейин, мидияликларнинг бошқа халқлар устидан ҳукмронлиги кучаяди ва бу нарса мағлар динининг тарқалишига асосий сабаб бўлади.

Шундай қилиб, маздаизмнинг маркази Мидия бўлиб, айнан шу ердан у шарққа, Ўрта Осиёга ва жанубга — Эронга тарқай бошлайди. Асримизгача бўлган VIII асрда Мидия ва Бактрия ўртасида мустақкам алоқа ўрнатилган эди.

«Авесто»даги кўпгина ривоятлар зардуштийлик динидан аввал пайдо бўлган турли хил эътиқодларга ҳам дахлдорлир. Масалан, Ахурамазда оловга (Оташкадалар) топинган. Ибтидоий жамоа тузуми давридаги воқеалар ҳам «Авесто»да ўз аксини топган.

Қабрдан топилган «Авесто»да қайд этилишича, ўша даврларда эркаклар бир нечта хотин олиш ҳуқуқига эга эканлар. Эркаклар роппароса 16 ёшидан бошлаб уйланишган. Ҳамма вақт биринчи хотин бошқаларига бош бўлган¹.

Александр Македонский Эрон шоҳи Кирнинг қабрини ҳам очиб қўради. Саркарда Аристокл шикастланган Кир тобутини қайтадан ясаб, тузатиб қўяди.

Бундай мисолларни яна кўплаб келтириш мумкин. Умуман олганда, Спитама Зарадуштр асос солган «Авесто» Ўрта Осиёнинг антик даврларини акс эттирувчи ягона ёзма манба бўлиб, ҳали бу ноёб асар олимларимиз томонидан атрофлича ўрганилган эмас. Ҳамон бу асарга диний китоб сифатида совуққонлик билан қараб келмоқдамиз. Холбуки, бу китоб аллақачон кўпгина Европа халқлари тилларига таржима қилинган. Асар ўзининг ҳақиқий тадқиқотчиларини қутмоқда.

«Авесто» аслида икки миллион шеърӣ мисрадан иборат бўлган экан. Бу бебаҳо асар ўн икки минг қорамол терисига олтин харфлар билан битилган. Александр Македонский унинг Истахрда сақланган нусхаларини ёқиб юборган.

«Авесто»нинг биз ўрганаётган кейинги нусхаларида Ясна, Висперед, Вендидад, Яшт номлари билан аталувчи боблари мавжуд. Айрим

манбаларда «Авесто» эрамиздан илгариги VII—VI асрларда яратилган дейилса, бошқа манбаларда эрамиздан аввалги IX асрдан эрамизгача бўлган узоқ давр мобайнида яратилиб, қайта ишланиб келинган, дейилган¹.

Маълумки, А.О. Маковельский «Авесто» орқали қадим ўтмиш даврларимиз ҳақида муҳим фикрларни айта олган, айрим мураккаб жумбоқларни ечиб берган. «Шоҳ» сўзи асосан Осиё халқлари ўртасида кенг тарқалган «Шоҳ» сўзи жаҳон халқларига ҳам яқиндан таниш.

«Авесто» форс-тожик халқининг ёзувини ўрганишдагина эмас, балки Ўрта Осиё ва Эрон тарихини ўрганишда ҳам муҳим аҳамиятга эгадир. «Авесто»даги готлар ва яшт номлари билан боғлиқ исмлар эрамиздан илгариги X асрларгатегишли. «Авесто» авлоддан-авлодга, оғиздан-оғизга ўтиб, бир неча бор қайта кўчирилган. «Авесто»нинг ҳозир бизга маълум нусхаси эрамизнинг IV асрида сосонийлар давлатининг шоҳи Хисрав I даврида ёзиб олинган. «Авесто»да Ахмонийлар сулоласи эрамиздан илгариги V—III асрларда яшаб ўтган шоҳлар ва уларнинг ёрликлари ҳақида ҳам қизиқ фикрлар берилган.

Ҳақиқатан ҳам қадимда ўтган шоҳлар ўзларига турли хил ёрликлар бериб, номларини улуғлашга ҳаракат қилардилар.

«Авесто»да фақат зороастризм динининг таълимотинигина эмас, балки қабилалар ва дарёларнинг, ёруғ заминнинг географик жойлашуви ҳақида, осмон сирларига доир, медицина ва одоб-ахлоққа оид фикрларни ҳам кўплаб учратамиз. Шунингдек, «Авесто» аслида Эроннинг давлат дини сифатида шаклланган бўлса-да, ундан Ўрта Осиё, Озарбайжон, Хинд мамлакатларигача чўзилган улкан ўлканинг тарихига оид ҳам муҳим фактларни қидириб топамиз.

«Авесто» ҳақидаги яна бир маълумотларни биз XI асрда ёзилган зороастризм диний таълимоти ҳақидаги асар — «Денарт» орқали биламиз. Бу асарда қайд қилинишича, «Авесто» йигирма бир наск (боб) бўлимдан иборат эмиш. «Авесто»дан қилинган таржима ва шарҳлар «Зенд» номи билан ҳам машҳурдир. Кейинги даврларда «Авесто» бир қанча бўлақларга бўлиниб кетиб, яшт, ясна, висперед, вендидад номлари билан аталади.

«Авесто»да ҳикоя қилинишича, қадим замонларда ит инсонлар учун улуғтотем ҳисобланган. Инсонлар итни жуда қадрлаганлар. Итга нисбатан ҳурмат-эътибор билан муносабатда бўлинган. Итни ярадор қилган ёки унга азоб берган кишилар қаттиқ жазога ҳукм этилган. Ҳатто итни урган ёки ҳақорат қилган кишилар абадий бахтсизликка дучор бўлади, деган нақл тарқалган. Оч қолган итларга овқат беришни инсонлар ўзлари учун савоб иш деб билганлар. Кучукча олти ойга тўлганда уни тарбия қилишни ҳурмат юзасидан етти ёшли қизларнинг зиммасига юкланган.

¹ Кор-оғи. Узбекская литература, М.: Изд-во «Вьюшая школа», 1973, 5—6-бетлар.

Бу айни пайтда Ахурамаздага ҳам катта ҳурмат белгиси эди. Чунки итлар Ахурамазданинг энг садоқатли қўриқчилари ҳисобланарди.

Бундан ташқари, қадимги даврларда от ҳам тотем ҳисобланган. Ҳатто маъбуда Митранинг от билан алоқаси борлиги таъкидланади¹.

Халқимизнинг узоқ тарихига алоҳида эътибор билан қарасак, эрамиздан илгариги X—IX асрларда яратилган «Авесто»да жуда кўплаб халқ оғзаки ижоди намуналарини, ҳикоят ва ривоятларни, афсоналарни учратамиз. «Авесто»ни мифологик характердаги афсоналар тўпламидан иборат деб аташимиз ҳам мумкин. Ундаги афсонавий воқеалар асосан Сўғдиёна, Бактрия ва Гиркания, Парфия ўлкаларига бағишлангандир. Бунинг боиси бор, албатта. Чунки «Авесто» Бактрия ва Сўғдиёна ерларида яратилган.

Зардуштийлик Сўғдиёнага қўшни бўлган Бактрия ерларидан тарқалган.

Хуллас, икки миллион шеърий мисрадан иборат бўлган «Авесто» худолар, маъбуд ва маъбудалар ҳақидаги афсоналардан иборат эди. Бу афсоналар халқ дилига яқин бўлиб, уларнинг орзу-умидлари, меҳнат фаолиятлари, кураш ва интилишлари ифодасидан иборат. Шунинг учун ҳам «Авесто» халқ ўртасида кенг тарқалиб, муқаддас китобга айланади. Бу улкан китоб, ўзида зороастризм динининг асосий руҳини ёритган бўлса-да, кўп жихатдан эзгулик йўлида хизмат этганини ҳам инкор этолмаймиз. Дастлабки нусхалари илгариги ўнинчи асрлар ва ундан илгари даврларда юзага кела бошлаган бу асар фақат антик дунё кишилари учунгина эмас, балки кейинги даврларда ҳам инсоният учун катта маънавий хазина сифатида хизмат қилиб келди. Жумладан, ундаги айниқса Каюмарс, Жамшид ҳақидаги афсоналарни классик адабиётда кўплаб учратамиз.

«Авесто»да асосан зардуштийлик ҳақида фикр юритилар экан, икки бир-бирига қарам-қарши қуч — яхшилик ва ёмонлик ўртасида тўхтовсиз кураш кетади. Ахурамазда осмонда яшайди, Аҳриман эса ерда. Шундай қилиб, ер ҳамма вақт тўхтовсиз кураш майдонига айланиб келган. Бирок ҳамма вақт яхшилик ёмонликнинг устидан ғалаба қилиб келади.

Асосан «Авесто» деб номланган бу муқаддас китоб худо ва илоҳий қучларга бағишланган бўлса-да, аслида антик ҳаётнинг мазмунини ўзида ифода этар эди. Ўша даврларда М. Горький таъкидлаганидек, «Худо у ёки бу хунарнинг сохиби, кишиларнинг устози ва ҳамкори эди. У меҳнат муваффақиятларининг бадийий умумлашмаси эди. Шу сабабли меҳнатқаш омманинг «диний» тафаккурини қўштирноқ орасига олиш зарур, чунки бу ижодкорнинг ўзидир. Кишиларнинг қудратли ривожини олдиндан сезиб, уларнинг қобилиятини идеаллаштирган афсоналар яратиш ўз

¹ Авесто. Баку: Изд-во АН Аз, 1960, 75-бет.

негизига қўра реалистик эди. Ҳар бир қадимий фантазиянинг пардозида уни ҳаракатга келтириб учирган қучни осон пайқаш мумкин, бу қуч инсонлар меҳнатини енгиллаштиришга бўлган интилишдир. Бу интилишнинг турмушга жисмоний меҳнат кишилари томонидан тадбиқ қилингани жуда равшандир¹.

Сўз санъаткори М. Горькийнинг мана шу фикрларига асослансак, «Авесто»ни диний асар деб тақиқлашимиз мутлақо нотўғридир. «Авесто»да худо кўп тилга олингани учун ҳам бу асарни биз диний китоб деб қоралаб келамиз. Бу ўринда М. Горькийнинг яна шундай бир фикрини келтириб ўтишимиз ўринлидир. «Худо, — деб ёзади М. Горький қадимги даврларда яшаган инсонларнинг тасаввурлари ҳақида тўхталиб, — ибтидоий кишилар тасаввурида мавҳум тушунча, ҳаёлий мавжудот эмас, балки у ёки бу меҳнат қуроли билан қуролланган реал сиймо эди².

Шундай экан, «Авесто»да худолар ҳақида ҳикоятлар битилган бўлса-да, унга диний муқаддас китоб деб эътиборсизлик билан қарашимиз нотўғри.

Мухими шундаки, «Авесто» қадимги давр оғзаки адабиётимизнинг ёркин намунасидир. Бу бебаҳо асар кейинги давр халқоғзаки ижодиётига ва классик адабиётига ўзининг катта таъсирини кўрсатади.

Яна бир характерли томони шундаки, антик даврларда одамлар, қуёш, ер, сув, ўсимликларга сиғинганлар. Халқимиз айниқса қуёшсевар бўлган. Қуёшни инсон зотига қаромат келтирувчи илоҳий қуч деб билганлар. Қуёш ёруғлик манбаигина эмас, инсонларга қут-барақа, тўқлик ва хурсандчилик келтирувчи манба сифатида ҳам таърифланган. Қўчманчилик билан шуғулланган, бошпанасиз ва яланғоч одамлар қуёшли кунларда бемалол ҳаёт кечираверганлар. Шу жихатдан қуёш фақат ҳаёт манбаи саналган. Осиёликларнинг ҳозиргача қуёшни улуғлашлари бежиз эмас.

Антик дунёдан бизга мерос бўлиб қолган «Авесто»дан кейин яратилган бой оғзаки ижод намуналари Искандар Зулқарнайн (Александр Македонский) ҳақидаги ҳикоятлардир. Искандар ҳақида яратилган фольклор асарлари ярим афсонавий, ярим тарихий асосга эгадир.

Александр Македонский ҳам ўзининг Шарққа ҳарбий юриши чоғида ўзини тенгсиз қудратга эга илоҳий қуч деб танитади. Халқ орасида Александрни Филиппнинг ўғли эмас, Мисрнинг бош тангриси Амоннинг ўғли деган афсоналар тарқалади. Тарихий манбаларда ҳам, афсоналарда ҳам ҳикоя қилинишича, ҳақиқатан ҳам Александр дубулғасининг икки ёнида иккита катта-катта, эгри, мертин шох — мисрликлар қўй қиёфасида тасвирлаган қуёш худоси Амонга хос белгиси бор эди. Бундай

¹ Горький М. Адабиёт ҳақида. Т.: Ўз. Давлат бадийий адабиёт нашриёти, 1962, 266-бет.

² Горький М. Адабиёт ҳақида. 266-бет.

афсоналар хали Александр Македонский Эронга хужум бошламасдан илгари таркалган эди. Унга берилган Искандар Зулкарнайн номи ҳам ўша даврлардаёқ мавжуд эди. Шарқ халқларининг куёшни муқаддас деб билиб, унга қаттиқ этикод кўйишлари ҳам Искандар номига тақлид қилинган.

Искандар куёшга яқинлик белгиси. «Искандари меҳр—куёш Искандари, дунёни камраган куёш». Зулкарнайн эса куёш худоси, шохдор кўйсифат Амонга яқинлик белгисидир. Куёшни мағлубиятга учратиш мумкин эмас. Зардуштийликлар учун куёш қудратли куч бўлгани сингари, Искандар ҳам илохий қудратга эга бўлган сиймо сифатида намоён бўлади. Александр Македонский шарқликлар берган бу номдан гоят мағрурланади. Ҳатто ўзини каромат келтирувчи илохий куч сифатида кўрсатишга ҳаракат қилади. Зардуштийлик динини бекор қилиб, «Авесто»нинг Истаҳрада сақланган нусхасини топиб олади-да, ёкиб юборади. Бироқ Александр Македонскийнинг зардуштийлик динига нисбатан қилган бундай ноҳўя ҳаракатлари, халқнинг ғазабини кўзғатади.

Шундан сўнг зардуштийлик динига сиғинувчи барча халқлар Александрнинг истилочилик ҳаракатига қарши қаттиқ кураш олиб борадилар. Куёш худосининг Искандарга нисбатан ихлоси йўқолиб, айниқса Сўғдиёна, Бактрия, гирканияликлар зардуштийлик туғи остига тўпланиб, Александрга қарши курашга отланадилар. Александр эса Искандар — куёш худоси сиймоси сифатида зардуштийликларни ўзига сиғинишга ундар эди.

Шундай қилиб, Александр Македонский эрамиздан илгариги VI асрада Кайхисрав асос солган Ахмонийлар сулоласини тугатса ҳам, унинг қалби бўлган муқаддас дини, зардуштийликни йўқота олмади. Зардуштийлик этикоди араблар истилоси давригача яшаб қолди.

Илгариги даврларда Александр Македонский ҳақида турли хил салбий ва ижобий руҳдаги афсоналар кўп яратилган эди. Бироқ араблар истилоси даврига келиб Искандарни улуғлаш ёзма ва оғзаки адабиётда кенг тус олади. Чунки араб босқинчилари Александрнинг истилочилик сиёсатини маъқуллайди. Искандарнинг босқинчилик юришларини қўллаб-қувватлаш орқали ўзининг босқинчилик сиёсатини оқлашга, уни диний ақидалар билан боғлашга ҳаракат қилардилар. Шу тўғрисида кейинги даврларда яратилган фольклор асарларида Искандар асосан ижобий образ сифатида берилди. Ўзининг босқинчилик сиёсатини «халоскорлик» ниқоби остига яширган Искандар, эндиликда чинакам халқ халоскори, донишманди, адолатли подшоҳ образига айланади. Биз ўрганаётган фольклор асарларида ҳам Искандар асосан ижобий образ сифатида талқин қилинади.

¹ Навоий асарлари луғати. Т.: Ф. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972, 281-бет.

Тарихда бир қанча Искандар Зулкарнайнлар ўтганлиги ҳақидаги афсоналарни халқ оғзаки ижодиётида ҳам учратамиз. Бундай афсоналарнинг ногўри эканлигини, тарихда битта румлик Искандар Зулкарнайн ўтганлигини Низомий Ганжавий ўзининг «Искандарнома» асарида ҳамда Абдурахмон Жомий тарихда иккита Искандар ўтганлигини ўзининг «Хирадномаи Искандарий» достонида таъкидлаб ўтадилар. Алишер Навоий «Садди Искандарий» асарида таъкидлаб, уларнинг бири Доро билан жанг қилганини, иккинчиси яъжужларга қарши сад-девор қурганлигини айтади.

*Ки оламда икки Скандар эмиш,
Ки иккиси давронда довар эмиш.
Бири улки, Доро била қилди розм,
Бири буки, сад боғлаю этти азм.*

Мана шу фактнинг ўзиёқ, «Садди Искандарий» достони Александр Македонский прообразига қаратилмаганини тасдиқласа, иккинчидан, Искандар Зулкарнайннинг Файлақус ўғли бўлганлигини, бошқа Искандар Зулкарнайннинг ўтмаганлигини исботлайди.

Йима (Жамшид) ҳамма вақт олтин камон ва олтин суви югуртирилган камчидан фойдаланарди. Бу нарсаларни унга Аҳурамазда совға қилганди. Йима ерга камондан ўқ узади, камчини ерга уриб деди: «Севимли, муқаддас Арматай! Сен одамларни ва молларни кўтара олишинг учун, ер кенгайиб катталашгин». Шундан сўнг ер кенгайиб, илгариги ҳолатидан уч баробар катталашади. Йиманинг ер юзида олти юз йил ҳукмронлик қилиш даврида, ер унга яна тордек кўринди ва у яна ерни уч баробарга кенгайтиради. Худди шу ҳолат Йима ҳукмронлигига 900 йил бўлганда ҳам такрорланди. Шундай қилиб ер биринчи ҳолатдаги кўринишидан бир неча баробар кенгайди.

Хулоса қилиб айтганда, Йима Даитья дарёси бўйида жойлашган Айриане Ваегада шу тарзда подшолик қилади.

Аҳурамазда барча тирик мавжудотни нобуд қила оладиган совуқлар яқинлашиб келаётганини айтиб, Йимани огоҳлантиради. Аҳурамазданинг буйруғига биноан Йима ёпиқ иншоотлар куради. Бу иншоотлар барча ҳайвон ва ўсимликларни совуқдан сақлаб қолишга мўлжалланганди. Бу иншоотларнинг эшик ва деразаси ҳам бор бўлган. Бу ерга у одамларни, итларни, қушларни, қорамол ва бошқа ҳайвонларни, ўсимликларни ва уларнинг уруғларини йиғади. У ерга айрим камчилиги бўлган жонзоддан бошқа ҳамма нарса йиғиб олинади. Камчилиги бўлганлар эса, яъни буқирлар, ақдан озганлар ва бошқаларнинг Аҳриманнинг ёвузлиги тўғрисида бўлган деб иншоотларга киритилмайди.

Йима Фирдавсийнинг «Шохнома» асарида Жамшид деб аталади. Аҳурамазданинг ёрдами билан у энг кучли шох бўлади. Лекин олдинма-

кетин кўпгина ғалабаларни қўлга киритгандан сўнг у қаддини ғоз тутиб, ҳеч нарса тан олмай қўяди. У шундай дейди: «Бу дунё меники, ҳеч қандай худони тан олмайман. Фақат мен ҳамма нарса барпо эта олишим мумкин».

Зардуштнинг айтишича, Йиманинг нотўғри йўл тутиши сабабли, одамлар ўладиган бўлиб қолишади. Илгарилари одамларга шохли молнинг гўштини истеъмол қилиш ман этилганди. Кейинчалик одамлар гуноҳ ишга қўл уриб, шохли молнинг гўштини ейдиган одат чиқаришади. Шу сабабли ўлмас қилиб яратилган одамлар нобуд бўла бошладилар. Ўзининг бу гуноҳи учун Йима жаннатдан қувилади. Одамларнинг бу гуноҳлари учун ер юзиде киш бошланади.

Киш совуғидан сақланиш учун Йима бошпана қура бошлайди. Бу бошпаналарга тўладан келган энг чиройли эркак ва аёлларни, энг яхши ҳайвонларни, энг чиройли ва хушбўй ўсимликларни ва энг лаззатли таомларни йиғади.

Йима биринчи марта қурувчи сифатида тасвирланади. Киш бўлмаганда одамларга уй керак эмас эди. Киш бошлангани учун улар уй қуришни ўрганишлари керак. Уйни қандай қилиб қуриш керак деган Йиманинг саволига, Ахурамазда қуёшда қуритилган ёштдан деб хавоб беради.

Энг охири ривоятда Йима — Жамшид моддий маданиятнинг асосчиси сифатида гавдаланади. Йима одамларга қурол-яроғ ясашни, мато тўқишни, тегирмон, кўприк, кемалар ва бошқа иншоотлар қуришни ўргатади. Бундан ташқари, одамларни тиббиёт сирлари билан таништиради.

Охири ривоятда ёзилишича, Йима 710 ярим йил яшаган. Дунёда одамзод пайдо бўлиб, улар кишлоқларда тинч ҳаёт кечира бошлайди. Йима дунёни одамлар, қорамол, юк ташийдиган ҳайвонлар, итлар, қушлар ва олов билан тўлдиради. Одамлар мол боқиб, деҳқончилик билан шуғулланар эди. Ердан юкори ҳосил олинади. Хаво баҳор хиди билан тўлади. Ҳамма нарса гуллаб-яшнади. Бироқ одамзод олтин асрининг тарихига яқун ясалади. Ёвуз Аҳриман уларнинг бахтига, тинч ва фаровон ҳаётига чанг солиб, изғирин совуқни кучайтириб, ҳамма ёқни корга тўлдиради.

Иккинчи босқич одамзодда эзгулик ва ёвузликнинг қураш даври билан характерланади. Бу қураш Зардуштнинг пайдо бўлишига қадар давом этади.

Учинчи босқич одил суд қунигача бўлган даврни ўз ичига олади. Ўликлар тирилади. Ахурамазда Аҳриман устидан ғалаба қозонади. Шундан кейин Ер юзиде эзгулик ҳукмронлик қилади. Зардуштийликдаги одамзод тарихига шу тариқа яқун ясалади. Одамзод ўтмишини тасвирловчи ва уларнинг келажагини айтиб берадиган ривоятлар пайдо бўла бошлайди.

Йима «Авесто»дан ҳам олдин ёзилган эпос қаҳрамони эди. Фирдавсийнинг «Шохнома»сида тартибга чакирувчи, фан ва маданият

асосчиси, биринчи қурувчи сифатида Йимага олий баҳо берилади. Зардушт эса Йимани танқид қилади.

«Авесто»да йирик қорамол муқаддас ҳисобланган. Қадимги ривоятларда ҳам Ер юзиде пайдо бўлган биринчи ҳайвон ҳўкиз ёки сигир бўлган. Шу туфайли одамлар сигир ва ҳўкизнинг гўштини истеъмол қилишмаган.

Қадимги қабилалар яратган эпик қўшиқларда ёзилишича сигир тотем, яъни муқаддас ҳайвон ҳисобланган.

Муқаддас ҳайвонлар билан биргаликда, муқаддас ўсимликлар ҳам бўлган.

«Авесто» одамни маст қулувчи хома ўсимлигини руҳлантирувчи куч сифатида билади.

Хома ёки хома ўсимлик бўлиб, у ҳам ичимлик, ҳам худодир. У хинд «сома»си билан ўхшаш бўлиб, «Ведлар»да у ҳақда ёзилган.

Бу ўсимлик фақат Персеомда ўсган.

Зардуштийлик динининг тарихи ва таълимоти ҳақида гап кетганда ўзбек олимаси Фозила Сулаймонованинг хизматлари алоҳида таҳсинга сазовордир. Олима зардуштийликнинг Грецияда, Кичик Осиёда ва Ионияда ҳам кенг тарқалганлигини таъкидлаб ўтади. Айниқса, милетлик олим Фалес (эрамиздан илгариги 624—574 йиллар) фалсафасини чуқур ўрганиб чиқади. Тадқиқотчи иониялик яна бир олим Анаксимандр (эрамиздан илгариги 610—547/46 йиллар) таълимотида ҳам зардуштийликнинг ўзига хос йўналишлари ўрганиб чиқилганлигини таъкидлайди. Олима ўз тадқиқотининг давомида, яна бир қатор иониялик донишмандлар ижодига тўхталиб ўтиб, қадимги даврлардаёқ зардуштийликка қизиқиш Миср, Бобил, Финикия каби ўлкаларда ҳам катта бўлганлигини фактлар орқали асослаб беради. Бу борада милетлик яна икки олимнинг номини тилга олиб, Анаксимен (эрамиздан олдин 585—528 йиллар) ва Хераклит (эрамиздан аввал 544—475) ижодлари орқали зардуштийлик динининг моҳиятини очиб беришга ҳаракат қилади. Зардуштийлик дини узоқ Иония ўлкасига етиб қолмасдан, балки юкоридаги файласуф-донишмандлар ижодига ҳам таъсир этганлиги кўрсатиб берилади.

Фозила Сулаймонова ўзининг «Зардуштийлик ва Иония илм фалсафаси» номли мақоласида муқаддас китоб «Авесто»ни ҳам атрофлича таҳлил қилишга ҳаракат қилади. Бу ўринда олиманинг муҳим бир фикрига ҳам тўхталиб ўтишга тўғри келади. «Ҳар бир зардушт, — деб ёзади тадқиқотчи, — қунига беш марта ювиниб, покланиб қуёшни олқишлаб сиғиниши шарт бўлган. Бу анъана ҳам исломга зардуштийликдан ўтган. Зардуштийлар табиатни, ер, сув, дарахт, ўсимлик, жониворларни эъзозлаши, ерни ишлатиб, сўғориб, боғ-роғ, экинзор қилиши, чорвани, айниқса йилқичиликни йўлга қўйиши, сувни муқаддас тутиши шарт

эди. Бу таълимотга Ўрта Осиё, айниқса ўзбек ва тожик халқлари халигача амал қилиб келишди»¹.

Мана шу фикрнинг ўзиёқ ислом динига ҳам зардуштийликнинг катта таъсир ўтказганлигидан ва бу дин хозиргача эъзоланиб келинаётганидан далолат беради.

«Авесто»даги мифологик характердаги образларни биз шарқ классик адабиётида кўплаб учратамиз. Масалан, А. Навоийнинг «Фарход ва Ширин» достонида Жамшиднинг жами куёшдан ҳам порлоқ қилиб тасвирланади. Бу жом Искандар қурган қалъанинг ўртасидаги уйдан топилади. Фарходнинг кўзи бу жомни кўриб, қамашиб қолади. Жамшиднинг жами куёшдан равшан бўлса, унинг ўзи ундан ҳам порлоқдир. Жамшиднинг жамида дунёдаги содир бўлаётган воқеалар ўз аксини кўрсатиб туради.

Жомнинг ташқи томонида ер юзининг маркази, ички томонида эса тўққиз қават осмон кўринади. Жомнинг ташқи томони олижаноб инсоннинг қалбига, ички томони эса покиза ва тоза кишининг юрагига ўхшаб туради.

*Сафоу тоб аро андоққи Хуршед,
Дема Хуршед, балким жами Жамшед...
Бори махфий умур изҳори анда,
Жаҳон ҳолоти равшан бори анда.
Ташида жилва айлаб маркази хок,
Ичинда лек тўққуз даври афлок
Таши ул навъким комил замири,
Ичи андоққи соҳибдил замири.*

Ҳақиқатан ҳам классик адабиётда Жамшид жами номи билан аталувчи мисрани кўп учратамиз. Бундай мисраларда Жамшиднинг ўзи сингари унинг жами ҳам яхшилик тарафдори, инсонлар уни ичиб хурсанд ва шодумон бўлади, қўшиқлар айтади.

Куёш Искандар каби қоронғуликка, ерга чўкиб, Жамшед жами тилсимлар ичига яширинса ҳам, улар жами Жамшед шаробини ичаверадилар.

*Скандардек кириб зулматға Хуршед,
Тилсим ичра ёшунди жами Жамшед.
Алар топиб яна ишратқа асбоб,
Солиб Жома жом ичра бодаи ноб.
Суруб гоҳи Скандардин тарона,
Дебон Жамшеддин гоҳи фасона.*

¹ Сулаймонова Ф. «Зардуштийлик ва Иония илм фалсафаси». Адабий мерос, 1989, 9-10-бетлар.

Бу ўринда Жамшед жами икки хил маънода, ҳам кўзгу, ҳам шароб маъноларида қўлланилмоқда.

Худди, шунингдек, «Авесто»даги Аҳриман образини ҳам классик адабиётда кўп учратамиз. Жумладан, А. Навоийнинг «Фарход ва Ширин» достонида бу образ ёвуз куч сифатида берилади. Достонда тасвирланишича, дев қиёфасида ўрмонда яшайди. У девлар қалъасидаги Сулаймон узугини кўриқлайди. Сулаймон узуги яхшилик тимсоли. Бордию, инсон зоти уни қўлга киритса, яхшиликлар тилсимини очиб қўйиши мумкин. Ёвуз ниятли Аҳриман эса буни сира ҳам хоҳламайди. Инсон боласининг бахтиёр бўлишини истамайди. Шунинг учун ҳам узукни қўлга киритиш учун бораётган баходир Фарходнинг йўлини тўсади.

Достонда Аҳриман яшаётган ўрмон ҳам дахшатли бир ҳолда тасвирланади. Бу манзарани кўрган киши бу ердан сог-омон чиқиб кетишига умид қилмайди. Бироқ Фарход ўз йўлида давом этади. Достонда Аҳриман дахшатли тусга кирган қора булутга қиёс қилинади. Унинг бошидан охиригача захар эканлиги кўриниб турарди. Унинг қиёфаси дўзах учқуни ва қиёмат оловини эслатарди. Унинг мағрур қадам босишидан замон бўстони титрар, кичкиришидан эса осмон айвони дарз кетар эди. Баданидаги ҳар бир мўйи мисоли бир ўқ, ўқ ҳам эмас, аждахога ўхшаш бир илон эди. Унинг жисмидан хийлаю найранг қатра-қатра томиб турар, шу ҳар бир қатрани маккор фалак аста-секин тарбиялаб, ундан янги бир дев яратар эди. Қараши маломат шомига, бўйнининг узунлиги бўлса қиёмат қунига ўхшарди¹.

Достонда Аҳриман ниҳоятда маккор, айёр сифатида берилгандир. Аҳриманнинг ички қиёфаси ниҳоятда салбий бир ҳолда тасвирлангани сингари, ташқи қиёфаси ҳам дахшатли ҳолатда эди. Унинг юзи қоп-қора эди. Қадимдан халқ оғзаки ижодиётида салбий қиёфада тасвирланган. «Авесто»да ёмоилик қиёфасида, яхшилик, эзгулик тарафдори Аҳурамазданинг душмани бўлган Аҳриман классик адабиётда ҳам салбий образда берилади. Унинг гурзиси чинордай келарди. Чинордай эмас, минорадай баҳайбат эди. Унинг учига улкан тоғнинг бир парчасини боғлаб олганди. Бу гурзи, агар Эльбурс тоғига тегса, бу тоғни майда-майда қилиб, тупрокка айлантиргудек эди².

Шундай қилиб, эзгулик йўлида Сулаймон узугини ахтариб бораётган Фарход ёвуз куч қиёфасидаги Аҳриманни ўлдирди.

«Авесто»даги Аҳриман образини Низомийнинг «Хафт пайкар» достонида ҳам учратамиз. Бу асарда Аҳриман аждахо қиёфасида

¹ Алишер Навоий. Фарход ва Ширин. Т.: Ғ.Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975, 74-бет.

² Алишер Навоий. Фарход ва Ширин. Ҳамса, Т.: 1975, 74-бет.

тасвирланади. Эзгулик йўлига отланган Баҳромнинг йўлини бу ёвуз куч тўсмоқчи бўлади¹.

«Авесто»да мавжуд бўлган кўпгина мифологик характердаги образлар Низомий ижодида ҳам кенг ўрин эгаллаган.

Шунингдек, «Авесто» орқали бизга яқиндан таниш бўлган Каюмарс, Жамшид, Ахурамазда, Аҳриман каби образларни Фирдавсийнинг «Шохнома»сида кўп учратамиз. Бу ҳақда «Фирдавсий қахрамонлари» асарида кизиқарли хикоятлар келтирилган.

Фирдавсий ўзининг «Шохнома»сида Каюмарс ва Жамшид ҳақида алоҳида дostonлар яратади. Фирдавсийнинг берган маълумотларига кўра, Каюмарс илк бора шохлик тахтига ўтирган киши эмиш.

Шоир Каюмарсга мифологик образ сифатида қарамайди, балки тарихий шахс тимсолйда талқин этади. Ҳатто унинг тарихда яшаб ўтганлигини, шохлик даврини ҳам аниқ белгилаб беради.

*Ўттиз йил оламда шох[^]тик қилди у,
Нур сочиб қуёшу шодлик қилди у.
Не турли жондор бор оламда, бари
Ором истаб келар Каюмарс сари.*

Шоирнинг назарида Аҳриман ҳам тарихий шахс бўлган. Каюмарснинг яккаю якка душмани Аҳримандир. Асарда Аҳриман дев қиёфасида тасвирланади. Шоир Каюмарс ва Аҳриман образларини яратар экан, бу образларни гоят ишонарли тарзда, ҳаётий ифодалар фонида беради. «Шохнома»даги «Каюмарс» дostonини ўқир экансиз, бу икки салбий ва ижобий образларни шу даражада маҳорат билан яратганки, Каюмарс билан Аҳриман ўртасидаги қарама-қарши қурашлар, кескин конфликтлар ситуацияси даврнинг муҳим ижтимоий-сиёсий воқеалари билан боғлиқ кетади. Шоир энг қадимги замонларда юз берган воқеаларни, инсониятнинг гўдаклик даврларини қаламга олар экан, узоқ ўтмишни ўз замонасига боғлайди. Одамзод тарихида илк бор бошига тож кийиб, шохлик тахтига чиққан Каюмарснинг аслида адолатли, ҳақиқатгўй бўлганлигини таъкидлаш орқали шоир ўзи яшаётган шохларнинг золимлигидан, конхўрлигидан зорланади. Аслида Каюмарс каби шохлар инсониятга бахт-саодат келтириш учун, халққа халоскор ва паноҳбўлиш учун эзгу ният билан тахтга чиққан эди, замонлар ўтиши билан шохлар халқни эзиш, беҳисоб бойлик тўплаш, қирғин урушларни бошлаш каби разил ва қабих ният билан тахтга чиқишни ўзлари учун олий бир мақсад деб билдилар.

Алишер Навоий ўзининг «Садди Искандарий» дostonида ҳақиқатан ҳам Каюмарснинг биринчи шох бўлганлиги ҳақида тўхталиб, унинг

¹ Низомий. Тўпламлар. Етти ғўзал. Т.: 1982, 78-бет.

тарихда яшаб ўтганлигини шундай таъкидлайди: «Пешдод сулоласида ўн бир шох ўтган бўлиб, энг қадимги салтанат эгалари шулардир. Пешдодларнинг биринчи шох бўлмиш Каюмарс тахтга чиққач, адолат йўлини тутди. Агар унинг тузуми бутун жаҳонга тарқалган бўлса ҳам, лекин кийимлари ваҳший ҳайвонларнинг териси ва чармидан бўлган»¹.

Бу фикрнинг тўғрилигини «Шохнома»да ифодаланган мисралар орқали ҳам тасдиқлашимиз мумкин.

*Тахту бахтин топиб фаровон,
Йўлбарс терисидан қиларди чопон.*

Фирдавсий золим шохларни Каюмарсдек мард ва танги, адолатли ва ҳақиқатгўй бўлишга чакиради.

«Авесто»да учрайдиган яна бир мифологик образ Жамшиддир. «Шохнома»да «Жамшид» номли алоҳида тарихий дoston бор. Унда таъкидланишича, Жамшид етти юз йил подшолик қилган.

Дostonда ифодаланишича, Жамшид тахтга ўтирар экан, руҳига «яхшилик йўли» ёр этиб, жун, ипак, канопдан газмол тўкиб, инсонларга кийим кийишни фармон берган эмиш. Жамшид замонасида одамзод «на дард, на ёмонлик кўрмас»дан бахтли ҳаёт кечирибди. Ҳатто янги йилнинг бошланиши ҳам Жамшиднинг тахтга ўтириши билан боғлиқ эканлиги қайд қилинади.

*Жамшидга сочишар олтину гавҳар,
Шу кунни янги йил — байрам дейишар.
Яна ўтди уч юз йиллар бахтиёр,
На ўлим, на бир дард кўрмас бу диёр.*

А. Навоий ҳам ўзининг «Садди Искандарий» дostonида Жамшидни ижобий образ сифатида таърифлайди. «Ундан сўнгра Жамшид оламга от солди: у қанча мамлакатларни олди ва бир қанча одамларнинг бошига тож кийдирди. У халойиққа ҳам кўпгина наф еткурди ва анча ажиб амр фармонлар, тартиб-қонунлар ҳам ихтиро ва жорий қилди»².

Шарқ классик адабиётида Каюмарс, Жамшид, Аҳриман каби мифологик характердаги образларни кўплаб учратамиз.

¹ Алишер Навоий. Садди Искандарий. Т.: 1978, 25-бет.

² Алишер Навоий. Садди Искандарий. 25-бет.

II БОБ

АНТИК ДУНЁ ВОҚЕАЛАРИ

АМАЗОНКАЛАР

Грек ва Рим тарихий адабиётидан амазонкалар ҳақида қизикҳикоялар ўқиймиз. Антик дунё адиблари амазонкаларнинг скифлар авлодидан бўлганлигини таъкидлашади.

Шу ўринда амазонкалар ўлкаси қаерга жойлашган эди деган савол туғилиши табиийдир.

Курций Руфнинг таъкидлашича, Гиркания билан чегарадош Фермодонта дарёси бўйларида амазонка қабиласи яшаган. Бу қабиланинг маликаси, яъни шоҳи Фелестрис бўлиб, у Кавказ билаи Фазис (Рион) дарёси ўртасида яшовчи халққа ҳукмдор бўлган¹.

Диодор ҳам «Тарихий кутубхона» асарида, ҳақиқатан ҳам амазонкаларнинг бўлганлигини тасдиқлайди. Адиб ўз асарида Курций Руф фикрига яқин маълумотни беради. Бу ўринда Диодор Сицилийский ўз асарида ё Курций Руф ижодини ўқиб ундан фойдаланган ёки ҳар икки адиб ҳам бир хил манбани ўқиб чиққан. Диодор амазонкалар ҳақида тўхталиб шундай ёзади:

«Кейин Александр Гирканияга қайтади ва унинг ҳузурига Амазонка маликаси (шоҳи) Фалестра ташриф буюради. Бу малика Фасом ва Фермодонта дарёлари ўртасидаги ерларга ҳукмдор эди. Жуда жасур, қучли ва гўзал эди»².

Диодор амазонкалар ҳақидаги ҳикоясида давом этиб, улар скифлар авлодидан эканлигини айтади. «Амазонкалар, — ёзади Диодор, — фақат Осиёнигина эмас, балки Европани ҳам ўзларига бўйсундира бошлади»³.

Диодор ўз фикрида давом этиб, амазонкалар шохининг Александр ҳузурига келганлиги ҳақида яна шундай ёзади: «Александр ундан нима учун келганлигини сўрайди. Шунда: Фалестрис Александрдан фарзанд кўриш нияти борлигини айтади, чунки буюк кишилардан буюк фарзандлар туғилади деб ҳисоблайди. Александр Фалестриснинг бу маслаҳатига рози бўлади ва у билан 13 кун бирга бўлиб катта совғалар бериб, ўз ватанига кузатиб қўяди»⁴.

¹ Курций Руф. Ўша асар, 211-бет.

² Диодор. Ўша асар, 108-бет.

³ Диодор. Ўша асар, 228-бет.

⁴ Ўша асар, 108-бет.

Қадимги тарихий китобларда амазонкалар ҳақида кўп қизик ҳикояларни ўқиганмиз. Амазонкалар ҳақидаги ҳикоялар ҳақиқатми ёки афсонами деган фикр хаёлингизни чулғайди. Бу ғаройиб ва жасур аёлларнинг ватани қаер бўлган деган саволга ҳам турлича жавоб топамиз. Курций Руф, Юстин, Помпей Трог каби адиблар амазонкаларнинг Каспий денгизига яқин ерларда яшаганликларини қайд қилишади. Гиркания билан чегарадош Фермодонта дарёси бўйларида амазонка қабиласи яшарди. Бу қабиланинг маликаси Фалестрис бўлиб, у Кавказ билан Фазис дарёси ўртасида яшовчи халққа ҳукмдор эди.

Александрни кўриш ва у билан учрашиш ниятида Фалестрис шохга чопар юборади. Шохдан руҳсат олгандан сўнг, 300 та гўзал аёл билан унинг ҳузурига келади. Амазонкалар кийими баданларини тўлиқ ёпмас эди. Чап кўкраги очикбўлиб, кийими тиззасидан пахта тушмасди. Улар қизларини эмизиш учун фақат ўнг кўкрагини қолдириб, чап кўкрак безини кесиб ташларди. Гуёки бу усул улар учун ёй ва найза отишда қулайлик туғдирарди. Фалестрис шон-шухратга унчалик лойиқ бўлмаган шохнинг гавдасига қўркмасдан қараб турарди. Ҳеч нарса керак эмасми, деган шохнинг саволига Фалестрис шундай жавоб қайтаради: «Шохдан фарзанд кўришни, агар қиз бўлса ўзида қолдириб, ўғил бўлса шохга меросхўр қилишини» айтади¹.

Александр Фалестрисни ўз томонига ўтказиш истагида бўлади. Лекин бунга у рози бўлмайди. Аёл кишининг истагини бажариш учун Александр шу ерда 13 кун ушланиб қолади. Кейин Фалестрис ўз элига, шох эса Парфияга жўнайди.

Курций Руф ўзининг асарида амазонкаларга таъриф берар экан, худди шундай амазонкалар ҳақидаги маълумотларни Юстиннинг «Помпей Трог эпитоми» асарида ҳам учратамиз. Юстин асарини ўқиб амазонкалар ҳақида кенгроқ маълумотга эга бўламиз. У ўзининг «Помпей Трог эпитоми» асарида амазонкалар ҳақида шундай ҳикоя қилади:

Амалдорлар найранги билан ўз ватанидан қувғин қилинган подшо авлодига мансуб икки ўспирин Пме ва Сколопит ўзлари билан бирга кўплаб ёш йигитларни олиб чиқиб кетадилар. Улар Фермодонта дарёси яқинидаги Канкадокин, Понтиской кирғоклари бўйлаб жойлашган Темискир водийсини эгаллайдилар. Бу ердан улар кўп йиллар мобайнида қўшни қабилалар устига ёвуз юришлар қилди. Сўнгра кўп қабилалар ўзаро келишиб, уларни пистирмага алдаб олиб қириб ташлайдилар. Уларнинг бева қолган хотинлари қўлларига қурол олиб ўз юртини химоя қила бошлайдилар. Қўшни қабила эркаклари билан турмуш қуришни улар қуллик деб ҳисоблардилар. Улар эркакларсиз, ўз давлатини химоя қила бошлайдилар. Уларнинг баъзи аёллари бошқалардан ўзларини

Курций Руф. Ўша асар. 211-бет.

бахтлироқ сезмаслиги учун уйда қолган эркакларни ҳам ўлдирадилар. Уз эрларининг ўлими учун улар қўшни қабилалардан қаттиқ қасос оладилар. Қурол кучи билан қасос олиб тинчлик ўрнатган бу аёллар ўз авлодининг йўқ бўлиб кетмаслиги учун қўшни қабила эркаклари билан вақтинча алоқа кила бошлайдилар. Агар ўғил бола туғилса ўлдириб ташлардилар. Қизларни эса қурол ишлатишга, отларда ов қилишга ўргатарди. Ёйдан ўқ отишга халақит бермаслиги учун қизларнинг чап (айрим манбаларда «ўнг» деб ёзилган) сийнасини ёшлигидаёқ куйдириб ташлашарди. Ана шундан амазонка номи келиб чиққан.

Уларнинг Марпезия ва Лампето исми иккита подшоси бор эди. Улар жангчиларини икки қисмга бўлиб, навбат билан ўз чегараларини кўриқлай бошлайдилар. Европанинг катта қисмини бўйсундириб, бир қанча Осиё мамлакатларини ҳам босиб оладилар.

У ерда Эфес ва бошқа кўплаб шаҳарларга асос солиб, катта ўлжа билан қўшиннинг бир қисмини жўнатадилар. Осиё устидан ҳокимликни сақлаб қолиш учун қолдирилган қўшинлари ўзаро тил бириктириб, махфий кураш олиб борган душманлар томонидан янчиб ташланади. Марпезия ўрнига унинг қизи Синона тахтга ўтиради. Синона ҳарбий тактикани ўта кучли билишидан ташқари, умрининг охиригача ифбатини сақлаб қолганлиги билан ҳаммани ҳайратга соларди. Бу подшоҳ қизнинг шон-шавкати ниҳоятда кучайиб кетиб, амазонкалар донг таратадилар. Хатто Геракл ҳақида битилган афсонадаги подшоҳ Евристей бир кун Геркулесдан талаб қилиб амазонка подшоҳининг қуролини олиб келишни буюради. Геркулес тўққизта ҳарбий кемада олий табақа грек ўспиринлари билан амазонкаларга қутилмаганда ҳужум қилади. Бу пайтда амазонкаларга икки опа-сингил — Антиона ва Орития подшоҳлик қилишарди. Аммо улардан бири Орития ўша вақтда ўз давлатидан анча узоқда уруш олиб борарди. Шу сабабли Геркулес енгил ғалабага эришади. Кўплаб амазонкалар жангларда ҳалок бўлади, кўплари асирга олинади. Шунингдек, Антионанинг икки синглиси бор бўлиб, уларнинг бири — Меналинани Геркулес, Ипполитани эса Тезей асира қилиб оладилар. Кейинчалик Тезей ўз асирасига уйланиб, ундан Ипполит исми ўғил кўради. Геркулес эса ғалабадан кейин Меналинани онасига қайтиб беради, эвазига эса подшо қуролини қўлга киритади. Буйруқни бажарган Геркулес ўз подшоси Евристейнинг ҳузурига қайтади¹.

Юстин ўз асарида келтирган амазонкалар ҳақидаги ҳикояни Фессалияликларнинг энг қадимги ёдномаси (тахминан эрамиздан илгариги VIII аср) «Эллада қаҳрамонлари» асарида учратамиз. Юстин ўз асарида келтирган Геракл, Евристей, Геркулес, Тезей, Миналист

образларини «Эллада қаҳрамонлари»да ҳам учратамиз. Бироқ «Эллада қаҳрамонлари» асарида амазонкалар ҳақида кенгрок ҳикоя қилинади. «Геракл жангда енгиб, Минолитанинг камарини олиб келади» деб номланувчи ҳикоятни ўқисак, қадим замонларда элладаликлар скифлар юртига фақат олтин жунли тери кидириб эмас, балки чарм камар кидириб ҳам келганлиги ҳақида ҳикоя қилишади. Бу ҳикоя скифлар юртидаги амазонкалар ҳақида ҳикоя қилгани учун батафсил тўхталишга ҳаракат қиламиз.

Евристей шохнинг Адмета деган ёш қизи бўлган экан. У бир кун отасининг ҳузурига кириб, шундай дебди:

— Шарқ томонда, жуда олисда бир подшоҳлик бор эмиш, унда мамлакатни хотинлар идора қилар эмиш. У ерда хотинлар оила бошлиғи, таянчи ҳамда уй бекаси эмиш. Хотинлар шаҳарларни бошқарармиш, савдо сотикни ва судни ўзлари қилишармиш, эҳромларда худоларга қурбонлик келтириб, давлат ишларини ўзлари хал қилар эмишлар. Улар қуролланиб, жанговар отларда чопар, душман билан мардларча жанг қилар эмишлар.

Улар ўзларини амазонкалар деб аташар, эркакларни ёмон кўришар, ҳеч ким бизни енголмайди, деб мақтанишар эмиш. Буюк Зевснинг рафиқаси, менга хомийлик қилувчи Гера, менга бунинг сирини очди, жанговар амазонкаларнинг бутун кучи уларнинг маликаси Ипполитага уруш худоси Арес совға қилган оддий чарм камарда эмиш. Агар малика у камарни боғлаб юрса, ўзини ҳам амазонкаларни ҳам ҳеч ким енга олмас эмиш. Ота! Мен худди ўша хотин каби енгилмас бўлишни, ҳокимиятни ёлғиз ўзим идора қилишни хоҳлайман. Ипполитанинг камарига эга бўлишни истайман!

ШохГераклга амазонкалар мамлакатига бориб, малика Ипполитанинг камарини олиб келишни буюрибди.

Амазонкалар давлати шарқда, Кичик Осиёда экан.

Геракл катта кема жиҳозлабди, содиқ дўстлари — Иолайни, Афина шахзодаси Тезейни ва бошқаларни чақириб олибди. Улар бутун денгизчилар учун жасур аргонавтлар очган йўлдан сузиб кетибдилар. Узоқ сузибдилар, охири довул қутуриб турган Қора денгиздан ўтиб, Фермодонта дарёсига чиқибдилар, оқимга қараб юқорига сузиб бориб, амазонкалар пойтахти Фемискира шаҳрига етибдилар. Дарвозалар олдида қуролланган хотинлар туришаркан, улар чарм қалпоқ, калта хитонлар, тўпикларигача тушадиган тор, узун шим кийган эмишлар, елкаларига ой шаклидаги қалқонлар осиб, қўлларига икки юзли болта олган эмишлар.

Сокчилар Геракл билан унинг ўртоқларини шаҳарга киритмабдилар, шунинг учун улар дарё қирғоғида, шаҳар девори тагида жойлашишга мажбур бўлибдилар.

¹ Юстин. Эпитома Помпея Трога. «Вестник древней истории». 1954. № 2, 213—215-бетлар.

Кўп ўтмай куролланган қизлар отряди билан чиройли от минган малика Ипполита етиб келибди. Қизлар ичида маликанинг жонажон ўртоғи гўзал Антиопа ҳам бор экан. Бир вақтлар унинг ҳусни амазонкаларни ҳалок қилай деган экан.

Амазонкалар кўп вақтдан буён Грецияга юриш қилишни ўйлаб юрар эканлар, вақти келиб улар дангиздан сузиб ўтишибди. Афина деворлари тагига етишибди ва гўзал шаҳарни қамал қилишибди. Афиналиклар қамалга тайёр эмас эканлар. Сал бўлмаганда, шаҳар жанговар амазонкалар кўлига ўтар экан. Бироқ Антиопа Афина жангчилари орасида шахзода Тезейни кўриб қолибди ва унга ишқи тушибди. Гўзал амазонка ҳам Тезейга ёкибди, шахзода унинг ёрдами билан жонажон шаҳарини кутқаришига умид боғлабди. У тунда Антиопа билан учрашмоқ ниятида яшириниб, амазонкалар лагерига келибди.

Ипполита ўртоғининг муҳаббатини сезиб қолибди ва хиёнатдан кўриб, тезда қуршовни тўхтатишни буюрибди. Амазонкалар Афинадан чекиниб, ўз мамлакатларига қайтиб келишибди. Антиопа Тезейдан жудо бўлибди. Бироқ Тезейни унутмаган экан, ҳозир уни Гераклнинг дўстлари ичида кўриб, қувониб кетибди, севгиси яна кучлироқ аланга олибди. Тезей ҳам уни танибди, билдирмай унинг ёнига борибди, махфий учрашув тўғрисида шартлашибди.

Ипполита Гераклдан нима учун келганини сўрабди.

Геракл ўзига малика Ипполитанинг камарини олиб келиш буюрилганини айтибди.

— Мен камаримни фақат жангда ғолиб чиққанга бераман, — дебди малика. — Биз билан жангга чиқинг, енгсангиз камар сизларники бўлади!

Ипполита камар ўзида бўлса, уни ҳеч ким енга олмаслигига кўзи етиб, шундай деган экан.

Иккала отряд жангга тайёрланиш учун таркалибди.

Амазонкалар шаҳарга қушдай учишибди, Гераклнинг хамроҳлари эса дарё бўйидаги лагерларида тунаб қолишибди.

Тезей тун бўйи лагерда бўлмабди. Эрталаб у қувониб келиб, Гераклга сеҳрли камарни берибди.

— Қандай қилиб? Сен уни жангсиз қўлга туширдингми? — дебди Геракл хайрон бўлиб.

— Антиопа уни маликадан ўғирлаб олиб, менга берди, — дебди Тезей.

Геракл алдов йўли билан қўлга киритилган ўлжадан фойдаланишга қўнмабди, жанг бошланибди. Амазонкаларнинг энг шиддатлиси Аэла шамолдай учқур, ёввойи отда Гераклнинг устига отилибди. Геракл от чоптириб келаётган амазонканинг қўлидаги болтасини уриб туширибди. Шунда Аэла қочиб қутулмоқчи бўлибди, оти уни четга олиб қочибди, бироқ Гераклнинг ўқ-ёйи уни қувиб етиб, шу ондаёқ ўлдирибди. Геракл

яккама-якка жангларда етти марта ғолиб чиққан Протоя исмли амазонкани ҳам ҳалок қилибди. Шунда учта қиз, маъбуда Артемиданинг ўзи овга олиб чиқадиган, найза отишда тенги йўқ учта мохир овчи олдинга чиқибди. Учовлари бараварига шиддат билан Гераклга найза отибдилар, бироқ теккиза олмабдилар. Гераюгнинг найзаси эса чийиллаб учиб бориб, учовининг ҳам кўлини синдирибди.

Амазонкалар энг яхши жангчиларининг енгилганини кўриб кўриб кетибдилар.

— Шўримиз қуриди! Шўримиз қуриди! Ипполита, камаринг қани? — деб қичқиришибди улар.

Ўз дугоналарига хиёнат қилганидан Антиопанинг юраги эзилибди, бироқ шу пайтда у эллинлар орасида Тезейни кўриб қолибди, севги унинг барча хис-туйғуларидан устун келибди.

Ипполита даҳшатли қиёфада жонидан умидини узиб, олдинга чиқибди. Сеҳрли камар душман кўлида эканлигини фақат у билан Антиопа билар экан. Довюрак малика дарғазаб амазонкаларга дугонасининг сирини очишни истамай, жангда ўлишни маъқул кўрибди. У мардларча жангнинг энг хавfli жойига ўзини ураб, ўзига ўлим излар экан, бирдан у ўқ-ёйдан яраланиб йиқилибди.

Маликанинг ўлганини кўрган амазонкалар довираб қолиб, қочишга тушибдилар. Уларнинг кўпчилиги асир олинди, баъзилари ўлдирилибди. Геракл асирга тушган Антиопани Тезейга берибди. Тезей унга уйланибди. Геракл Микенига, шох Евристей ҳузурига қайтиб келибди ва Ипполитанинг камарини унга берибди. Шох камарни қизига ҳадя қилибди, бироқ Адмета камарни тақиб юришга ботинмай, уни худоларга ҳадя сифатида Гераклнинг эҳромига топширибди¹.

Юстиннинг «Помпей Трог эпитоми» асарида шундай фикрларни ўқиймиз.

Скифларнинг шавкатли қахрамонликлари тўғрисидаги хикоямизни скиф халқининг келиб чиқиги тарихдан бошлаш керак. Уларнинг аёллари жасоратда эркакларидан қолишмасди, ҳақиқатан ҳам агар уларнинг ўзлари Парфия ва Бактрия подшоликлари тузган бўлсалар, аёллари эса Амазонка подшолигига асос солганди. Шунинг учун скифларнинг эркаклари билан аёлларининг қахрамонликлари ҳақида фикр юритадиган киши иккиланиб қолишади. Қайси жинс жасоратлироқ бўлган деб, бу ҳдқа кизиқарли хикоялар айтишади².

Жаҳон адабиётида амазонкалар ҳақида жуда кўплаб асарлар битилган.

Қисман бўлса-да, ҳақиқатан ҳам амазонкаларнинг бўлганлиги ҳақида Плутарх ҳам изоҳ бериб ўтади.

¹ ЧЭлда қахрамонлари. Т.: «Ёш гвардия», 1976, 114— 116-бетлар.

- Юстин. Эпитома Помпея Трога. «Вестник древней истории», 1954, № 2, 211-бет,

Кўплар, шулар жумласидан Клитарх, Поликлит, Онесикрит, Антиген ва Истрларнинг айтишларича, Александрнинг олдида амазонка (амазонка — махсус отлик кийимини кийган чавандоз аёл) келади. Лекин Аристокл, Александрнинг кўриқчиси Харет, Птолемей, Антиклид, Филон Фиванский, теангениялик Филипп, Гекатей Эретрийский, Филипп Халкидский ва Дурид, Сомосскийлар бунни уйдирма гап деб тасдиқлайдилар. Александр ҳам уларнинг фикрига қўшилгандай. Антипатрага батафсил ёзган хатида, скифларнинг шохи унга хотинликка кизини бермоқчи эканлиги ҳақида сўз юритилган. Амазонка ҳақида эса ҳеч нарса айтилмаган. Айтишларига караганда, орадан анча вақт ўтгандан сўнг, ўша пайтда шох бўлган Лисимахга ўзининг амазонка ҳақида ёзган тўртинчи китобини ўқиётганда, Лисимах кулиб, тарихчидан: «Мен ўша пайтда қаерда эдим?»¹ деб сўрабди.

Диодор скифлар ва амазонкалар ҳақида яна бир қатор муҳим маълумотларни бериб ўтади. Бу ўринда уларнинг айримларига тўхталамиз. Бир қанча вақтдан кейин скифларда шохлик лавозимига эркаклар ўрнига аёллар чиқиб олади. Скиф аёллари жанг қилиш ва бошқа ишлар бўйича эркаклардан қолишмас эди. Эрон шохи Кир даврида ҳам Фармадонта дарёси бўйидаги халқларни аёллар бошқарар эди. Хатто улар урушга ҳам аёлларни тайёрлай бошлади. Эркакларни уй-рўзғор ва бошқа майда ишларга жалб қилади. Бу ҳақда махсус қонун ҳам чиқарилади. Атайлаб ёшлигидан ўғил болаларни урушга яроқсиз қилиб тарбиялар, қизларни эса аксинча, ҳарбий юришларга тайёрлар эдилар. Шундай қилиб, аёллар ҳукмдорлик қилган скиф халқлари жуда кўп жойларни эгаллаб, катта галабаларга эришади. Уларнинг довуғи бутун дунёга тарқалади. Лекин бу узоқ чўзилмайди. Ираклий уларга қарши катта уруш олиб боради ва уларни аста-секин енгиб, Амазонка дегаи номни бутунлай йўқ қилиб юборади. Фақат улардан Пенфесилия исмли бир жасур аёл озгина қўшини билан тирик қолади ва кейинчалик бу аёл Гераклитга қарши бир нечта жангларда иштирок этади. Лекин у ҳам Ахил томонидан ўлдирилади².

«Хатто эрон шохи Кир ҳам, — деб ёзади Диодор, — аёллар бошқариб турган скифларни енга олмайди»³. Бу ўринда Диодор Эрон шохи Кирни мағлубиятга учратган Тўмарисни назарда тутяпти. Амазонкалар ҳақида ва айниқса Тўмариснинг жасорати ҳақида Геродот ҳам ўзининг «Тарих ёки тадқиқот» асарида қизиқарли ҳикояларни айтиб ўтади. Хусусан у Тўмарис ҳақидаги ҳикоятида шундай ёзади: «Массагетларга қарши юриш ва Кирнинг ўлими» ҳикоясида айтилишича, Кир Вавилонияни босиб олиб, массагетларни ўзига бўйсундирмоқчи бўлади. Массагетлар Каспий денгизининг Шарқ ва Ғарб қисмлари бўйлаб чўзилган кенг ўлкаларга

жойлашган жуда кўп сонли қабилалардан эди. Каспий бошқа денгизлар билан қўшилмайди. Уни узунасига 15 кунда сузиб ўтиш мумкин. Денгизнинг Ғарбий томонида Кавказ баланд тоғлар билан ўралган. Кавказда турли халқлар яшайди. Улар ёввойи дарахтларнинг ҳосилини истеъмол қиладилар. Денгизнинг шарқ томонидаги кенг текисликлар массагет ерларидир.

Улар ҳам отлик, ҳам пиёда жанг қиладилар. Ёй, найза ва дасталари узун ойболталар билан қуроланган. Тилла ва мисни жуда кўп ишлатади. Мисдан ясалган найза, ёй ва ойболталарнинг бўйнига елка аралаш осиб юрадиган камар ва тасмалари тилла билан безатилган. Шунингдек, отларга совут тақар, сувлиқлари, юганларига безаклар тақарди, темир ва қумушни ишлатмасдилар. Экин экиш билан шуғулланмасдилар. Гўшт, балиқ ва сут маҳсулотлари билан озиқланишардилар. Фақат қуёшни худо ўрнида кўриб, отларни унинг пойига қурбонлик қиладилар.

Кир уларга қарши урушни хошлаб қолади. У жуда мағрур эди. Шунинг учун ҳам ўзгаларни кўзга илмасди. Босқинчилик урушларида эришган кўп ғалабалар уни яна қонхўрлик сари етаклайди.

Массагетларнинг подшоҳи малика Тўмарис эди. Унга уйланиш нияти борлигини изҳор этиш учун Кир ўз одамларини маликанинг қароргоҳига юборади. Тўмарис Кирнинг ёвуз нияти борлигини сезиб, унга рад жавобини беради. Шундан сўнг Кир мамлакат ҳокимлигини ўғли Камбизга қолдириб, ўзи Тўмарисга қарши очик жангга отланади.

Тўмарис барча қучларини йиғиб, Кирни қарши олади, икки ўртада қирғин жанг бошланади. Ватанпарварлар мардонавор туриб жанг қиладилар, аввал улар узоқдан туриб, душман устига ёй ўқларини ёғдирадилар. Сўнгра найза ва ханжар билан олишув бошланади. Жанг узоқ вақт давом этади. Ён беришни ҳеч бир томон хохламасди. Ниҳоят, массагетлар ғолиб келадилар, йигирма тўққиз йил (эрамизгача бўлган 558—529 йиллар) подшоҳлик қилган Кир ўлдирилиб, душман лашкарлари қириб ташланади. Кирнинг ўлими ҳақидаги ҳикоялардан энг ҳақиқатга яқини мана шу»¹.

Геродот келтирган ушбу фактнинг ўзиёқ қачонлардир скифлар подшоҳи аёл киши бўлганлигини тасдиқлайди. Уларни қадимги тарихчилар амазонкалар, яъни бир сийнаси кесилган жанговар аёллар деб таъриф берган бўлиши мумкин. Бу ўринда Геродот берган таърифга эътибор қилиб, массагетларнинг Каспий денгизи — шарқ ва ғарб томонидаги ерларда яшаганини назарда тутсак, бу жойлар Гиркания ва Окс дарёси бўйларига тўғри келади.- Скиф аёлларидан подшолар бўлганлигини Тўмарис орқали ҳам исботлашимиз мумкин.

¹ Плутарх. Ўша асар. 239-бет.

² Диодор. Ўша асар, 298—299-бетлар.

³ Диодор. Ўша асар, 230-бет.

¹ Геродот. История в девяти книгах. Кн. четвертая, 325-бет.

Бу ўринда скифлар ҳақида ва амазонкалар хусусида тўхталар эканмиз, грек ва Рим тарихи бизга шу нарсани аниқлаб бериб турибдики, скифлар аслида Ўрта Осиёдан тарқалган бўлиб, ҳозирги Туркман (Гиркания), Озарбайжон, Туркия, Қрим оролида яшовчи турк қабилалари, Қозон атрофида яшовчи татарлар, Урал тоғларигача чўзилиб кетган ерларда яшовчи қозоқлар, олтойлик туркий қабилалар, бу томони Хитойда яшовчи уйғурлар, қирғизлар (улар ўзларини шимол томондан кўчиб келганмиз дейишади, барибир бизга уруғдош бўлган) ва бошқа туркий қабилалар турли сабабларга кўра ўша қадим замонлардаёқ узоқ элларга кўчиб кетишган. Аслида уларнинг энг қадимий ватани Ўрта Осиё бўлган. Уларнинг тили бир, ҳатто бир уруғдан тарқалган. Фақат тилидаги айрим ўзгаришлар географик муҳитга боғлиқравишда фарқланиб борган. Ҳозир ҳам масалан, бир миллат бўла туриб, икки жойда яшовчи кишилар тилида қатта ўзгаришларга учраши мумкин. Бундай туркий қабилалар ҳозир бир-биридан қанчалик узоқ яшамасинлар қариндош эканликларини, уруғдош бўлганликларини, ҳатто асли энг қадимий ватани Ўрта Осиё эканликларини унутмасликлари керак. Фикримизча, скифлар бир қабилага мансуб бўлмасдан, бир қанча қабила ва элатлар йиғиндиси, айниқса бир-бирига яқин тилда сўзлашувчи қабилалар скифлар деб аталган бўлиши мумкин. Масалан, ҳозирда ва ўтмишдаги туркий тилда гаплашувчи халққа скифлар деб ном берсак мақсадга мувофиқ бўларди.

Эсхил ўзининг «Занжирбанд Прометей» трагедиясида амазонкалар ҳақида қисқача тўхталиб шундай дейди:

*Токи эркак зотини хуш кўрмовчи қавм
Яшайдиган қўшинларга дуч келгушингча
Бу қўшинни ташкил этар отлиқ аёллар;
Масканлари — Фермадонта, Фемискирада.
Суяклардан уюм қурган қаҳҳор Сальмидес.
Кемаларга даҳшат солар денгизда туриб,
Улар сенга кўрсатишар эзгу йўл-йўриқ.¹*

Бу ўринда улуғ драматург амазонкалар номини айнан тилга олмаса ҳам, гап мазмуни амазонкалар ҳақида бораётганлигини англаш қийин эмас. Бу ўринда амазонкалар Орол денгизи бўйларидан Каспий денгизигача чўзилиб кетган кенг ўлкада яшаганликларини тасаввур қилиш мумкин. Бундан чиқадикки, амазонкалар довуғи Эсхил яшаган даврлардаёқ узоқ Грецияга тарқалган эди. Бундай фактлар жуда қимматли бўлиб, амазонкалар ҳақидаги тасаввуримизни бойитади. Демакки,

¹ Эсхил. «Занжирбанд Прометей». Т.: Ф. Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1978, 64-бет.

бизнинг жасур аёлларимиз қадимда қоронғу қулбаларда қулдек ҳаёт кечириб қолмасдан, жаҳонга довуғ солиб, ҳукмронлик ҳам қилиб келган.

Эсхилнинг «Занжирбанд Прометей» трагедиясида амазонкалар тилга олиниб ўтилади. Ҳатто, амазонкалар ҳам тоққа занжирбанд қилинган Прометейнинг аянчли холини кўриб ачинган эканлар. Бундан кўринадики, амазонкалар ҳақидаги ҳикоятлар фақат афсоналардан иборат бўлиб қолмасдан, балки тарихий ҳақиқатга эга. Эрамиздан аввалги V асрларда амазонкалар номи Эсхил яшаган ўлкаларга етиб борган. Амазонкаларнинг Каспий бўйларида яшаши, ҳатто Кавказ тоғида занжирбанд қилинган Прометейнинг холини кўриб ачинганлигини Эсхилнинг таъкидлаши фикримизнинг далилидир.

Шу ўринда айтиб ўтиш лозимки, амазонкаларнинг Прометейнинг холини кўриб ачинганлиги афсонавий ҳодисага ўхшайди. Чунки, Прометей афсонасининг ўзи мифологик характерга эга. Биз учун Эсхилнинг амазонкалар ҳақида фикр билдиришининг ўзи муҳим аҳамият касб этади. Чунки Эсхилдан илгари амазонкалар ҳақида грек халқ ижодиёти («Элада қаҳрамонлари») орқалигина маълумотлар олган эдик. Индивидуал адиб ижодида амазонкалар ҳақида ҳеч бир фикрларни учратмаган бўлсак, энди Эсхилнинг «Занжирбанд Прометей» трагедиясида бу жасур аёллар ҳақида сўз юритиш масалани янада ойдинлаштиради.

*Ачишмоқда сенга ҳатто,
Шер юракли амазонкалар".*

Амазонкалар ҳақидаги ҳамма фактларда ҳоҳ у мифологик характерга эга бўлсин, ҳоҳ тарихий факт бўлсин, жасур аёллар бўлганлиги қайд қилинади. Амазонкалар душманга нисбатан шафқатсиз бўлган. Эсхил айтганидек, бу скиф авлодлари бўлмиш аёллар «шер юракли» эди.

Гарчи мифологик характерга эга бўлса ҳам кўпгина асарларда айрим жойлар ҳатто қаҳрамонлар ҳам тарихий бўлиши мумкин. Бу ҳолни биз юнон мифологиясининг бошланиши бўлмиш Гомер асарларида ҳам учратамиз. Мифологик характерга эга бўлса-да Эсхил асарларида жой ва тарихий қаҳрамонлар номини учратамиз. Кавказ тоғи, скифлар, амазонкалар ҳақидаги маълумотлар фикримизнинг далилидир.

Эҳтимол, Эсхил Кавказ тоғлари, Қора денгиз ва Каспий бўйлаб Ўрта Осиё томонларга келгандир. Ёки биронта грек сайёҳидан бу ўлкалар ҳақида маълумотлар тўплагандир. Чунки тарихий жойлар жуғрофиясини

¹ Эсхил. Занжирбанд Прометей, Т.: Ф. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1978, 39-бет.

ўз асарида аниқ чизиб берганлигига гувоҳ бўламиз. Бу ҳолни биз Прометейнинг Аргос шохи Инаҳининг қизи Иога айтган сўзлари орқали яқиндан билиб оламиз.

*Сен-чи, Ио, сўзларимни жо қил қалбинга,
Билмоқ бўлсанг саргардонлик интиҳосини.
Бундай ўтиб ҳайдалмаган далалар бўйлаб,
Одимлайсан Марғиб сари. Уерда сенга
Йўлиқади кўчманчи халқ — ваҳший скифлар¹.*

Бу ўринда Эсхил марғиб томонларда «ҳайдалмаган ерлар» борлигини таъкидлаш билан, скифларнинг ер ҳайдаб, деҳқончилик қилишдан кўра, кўпроқ чорвачилик билан шуғулланишларини қайд этмоқда. Шу билан бирга, Эсхил скифларни «кўчманчи халқ» деб аниқ изоҳ бермоқда. Юқорида кўриб ўтганимиздек, скифлар тарихи билан шуғулланувчи йирик мутахассис олимлар, скифларнинг кадим замонларда асосан кўчманчи ва ярим кўчманчи бўлиб яшаганликларини ва асосан, чорвачилик билан шуғулланганлигини айтган эдилар.

Эсхил скифларнинг асосан чодирларда яшаганликларини қайд қилиб ўтади. Бу чодирлар хатто ғилдиракли аравага ўрнатилганлигини ҳам таъкидлайди. Ҳақиқатан ҳам тарихий манбаларда қайд қилинишича, скифларнинг кўчиб юриши қулай бўлсин учун чодирларини аравачаларга ўрнатиб олган эдилар. Бу ҳақда шундай ёзади:

*Улар бари чодирларда ўтказишар кун,
Чодир жилар ғилдираклар ёрдами билан².*

Эсхил скифларнинг жанговар халқ бўлганлигини айтади. Айниқса, скифлар камондан ўқ отишга уста бўлганлигини таъкидлайди. Жанговарликда ва камондан ўқ отишда, уларга бас келиш қийин эди, дейди. Эсхил скифлар юртида бўлгандек, худди улар билан учрашгандек аниқмаълумотлар беради. «Занжирбанд Прометей» трагедиясидаги айрим мисраларни ўқиб, эҳтимол, Эсхил олис скифлар юртига келгандир, деб ўйланиб қоласан, киши.

*Ёвни кўзлаб олислардан камон тутганлар.
Ўқ отишар, сен уларга келмагин ёвуқ.
Вале йўлинг тушаверсин канора бўйлаб,
Ғарқоб бўлиб зорланади унда долғалар³.*

Эсхил скифларнинг беҳудага ўқ узмаслигини айтади. Агар сен уларга озор бермасанг, уларга душманлик кўзи билан қарамасанг, улар бекорга хужум қилмайди, дейди.

Эсхил Амударёнинг ҳам қадимий номини тилга олиб ўтади. Бу ерлардан сўқмоқ ахтариб овора бўлма, барибир адашиб кетасан, дейди шоир.

Эсхил Амударёни Араз наҳри деб атади. Бошқа қадимги тарихчиларнинг асарларида Окс, Аракс деб номланган.

*Юра-юра сўнг келасан Араз наҳрига,
Беҳудага берилмаган ана шундай ном.
Ўтиб бўлмас, у ердан сен сўқмоқ ахтарма¹.*

Трагедия муаллифининг таъкидлашича, Араз дарёсига Кавказ тоғлари яқин.

Эсхил ўз асарида амазонкалар мана шу Араз дарёсига яқин жойда яшаётганлигини ишора қилади. Бу ўринда Араз дарёси қадимги греклар тилида номланган Окс дарёси эканлигига шубҳа қилмаймиз. Сўнгра, дейди Эсхил, юксак чўккили викорли тоғлар орасидан ўтиб, «пешингача сандироклайсан».

*Токи эркак зотини хуш кўрмовчи қавм,
Яшайдиган қўшинлар дуч келмагунча²:*

Трагедиянинг кейинги қисмида амазонкалар ҳақида кенгрок маълумотлар берилади. Эсхил амазонкаларнинг «отлик аёллар» эканлигини таъкидлайди. Амазонкаларнинг вилояти Фермодонта, Фемискирада деган ўлка эканлиги ҳам аниқ кўрсатиб ўтилади.

*Бу қўшинни ташкил этар отлик аёллар,
Масканлари — Фермодонта, Фемискирада.*

Эсхил амазонкалар ҳақида таъриф берар экан, Осиё тўғрисида ҳам тўхталиб ўтади. Шундан сўнг «Европанинг далаларин колдириб ортда», «Осиё китъасига етиб келасан» дейди. Бу ўринда «Осиё» сўзи «Асийлар китъаси» деб берилган. Эсхил осиеликларга юксак баҳо беради. Осиеликлар «Бор неъматни яратувчи халқи азим» деган фикрни айтиб ўтган, яъни бу ўлка осиеликлар яшайдиган жой нозу неъматларга мўл-кўл, ҳамма нарса етиштирилади, тўкин-сочинлик, деган маънода.

Кўриниб турибдики, Эсхил ўз трагедиясида амазонкалар ҳақида алоҳида тўхталиб ўтиб, кенг изоҳ бермоқда. Амазонкалар ҳақидаги фикримизни бойитмоқда. Уларнинг яшаётган ўлкаси Осиё тарафда, Кавказга яқин жойда, деган гапларни айтмоқда.

Бундан шундай хулоса чиқариш мумкинки, демак, Эсхил яшаган замонда амазонкаларнинг довуғи узок Грециягача бориб етган. Хусусан, Эсхил ва унинг замондошлари амазонкалар ҳақида кенг маълумотларга

¹ Эсхил. Занжирбанд Прометей. 63-бет.

² Шу китоб, 63-бет.

³ Ўша жойда, 63-бет.

¹ Шу китоб, 63-бет.

² Эсхил. Занжирбанд Прометей. 63-бет.

эга бўлган. Осиёлик жасур аёллар ўзларининг эрки ва икболи учун курашиб, узоқ элларга ҳам маълум ва машхур бўлган. Бугун биз авлодлар бу жасур аёлларимизнинг изини қидириб топмоқ учун хали кўп хайрли ишлар қилишимиз лозим бўлади.

Амазонкалар номи Гомер яшаган замондан бир неча юз йиллар илгари ҳам маълум ва машхур бўлган. Айтишларича, юнонлар билан трояликлар ўртасида бўлиб ўтган жангда амазонкалар катта жасорат кўрсатади. Олимларнинг аниқлашича, бу уруш милoddан илгариги XIII асрда бўлиб ўтган экан. Ўша қирғин урушда амазонкалар ўз қавмлари бўлмиш трояликларнинг ниҳоятда оғир аҳволга тушиб қолганини, юнонларнинг қуршовида қолган халқ ўз шахрини мардонавор химоя қилаётганини эшитиб чидаб туролмайди. Шундай оғир аҳволда дўстга ёрдам бермокни улар ўзлари учун буюк шарас) деб билишади. Ахир скифлар авлоди илгари бир неча бор Трояга ташриф буюришган, шох Приамнинг улуғ меҳмони бўлишган. Трояликлар билан скифлар ўртасида қалин дўстлик, савдо-сотик, борди-келди йўллари мавжуд эди. Амазонкалар трояликларни катта фожа кутаётганини, ҳатто улуғ пахлавон Гекторнинг ўлими ҳақидаги шум хабарни эшитиб, шошилинич йўлга тушадилар. Тез кунда учқур отлар минган малика Пенфесилия бошчилигидаги амазонкаларнинг катта қўшини Трояга етиб келади.

Фам-ғуссага ботиб ўтирган Троя шоҳи Приам амазонкаларнинг ёрдамга келганини эшитиб беҳад хурсанд бўлади. Малика Пенфесилия шарафига катта зиёфат бериб, ўз кизидек шоду хуррамлик билан қарши олади. Эркақлардек шижоатга эга бўлган, куч-қудрати тўлиб тошган малика юнонларнинг барча пахлавонларини маҳв этаман, кемаларига ўт қўйиб ҳамма Троя душманларини қириб ташлайман, дейди кўзларида ўт чақнаб.

Ниҳоятда эпчил, айникса камондан ўқ отишда ҳеч ким тенг кела олмаган амазонкаликлар, трояликларнинг қолган-қутган барча жангчилари билан бирикиб эртаси куни ахейларга қарши жанг бошлайдилар. Ахейликлар амазонкаларнинг шиддатли жангига дош беролмайди. Ахейларнинг қуроллари асосан қилич-қалқон ва найзадан иборат эди. Амазонкалар от устида ёй ўқини беҳато отиб, ахейларни қириб, тобора денгиз томон суриб борарди.

Юнонларнинг мағлубиятга учраши аниқ бўлиб қолади. Катта ғалабадан руҳан тетиклашган трояликлар ва амазонкалар янада шиддатлироқ жанг қилишар эди. Не-не жанг кўрган юнон лашкарлари саросимага тушиб қолади. Рақибларининг бунчалик куч-қудратини қаердан олганликларига хайрон эдилар. Шунда қутилмаганда юнон пахлавони Ахиллес ёрдамга етиб келади. Ахиллес шердай ўқириб жангга қиради. Пенфесилия Ахиллесни мўлжалга олиб, найза отади. Найза пахлавоннинг қалқонига тегиб синиб кетади.

Амазонкалар маликаси пахлавонга қарата иккинчи марта ёйдан ўқ отади, аммо бу сафар ҳам уни жароҳатлай олмайди. Шунда Ахилл ғазабга тўлиб бор кучи билан рақибига ташланиб, уни яралайди. Малика яраланганини сезиб, қиличини яланғочлаб, энди Ахиллни ўлдиришга қарор қилади. Ахилл рақибининг яраланганидан фойдаланиб, вужуди кучга тўлиб шундай найза санчадики, натижада найза отнинг бўйнидан қириб, маликага бориб санчилади. Малика оти билан бирга йиқилиб тушади. Шунда Ахилл рақибининг бошидаги дубулға (шлем)сини ечиб қарасаки, аёл киши билан жанг қилиб, қолиб чиққан экан. Пахлавон малика Пенфесилиянинг ҳусну жамолини кўриб, махлиё бўлиб қолади.

Пенфесилия шундай гўзал эдики, ҳатто у гўзалликда маъбуда Артемидадан ҳам қолишмасди. Ахилл маликанинг қаршисида саросимага тушиб, уни чин юракдан севиб қолганини сезиб, дили фиғон бўлади.

Сўнгра улуғ пахлавон Ахиллес маликанинг жасадини чуқур қайғу билан жангтоҳдан олиб чиқиб, трояликларга ҳадя этади. Трояликлар жангда мардонавор ҳалок бўлган яна ўн иккита амазонканинг жасадини қурол-аслаҳалари билан қўшиб, иззат-ҳурмат ила ўтда қуйдирадилар.

Яна бир ҳикоятда айтилишича, амазонкалар ҳатто Афинага бостириб боришади. Ўша вақтда Афина подшоси Тесей эди. Тесей «Арго» кемасида олтин «жунли тери» қидириб Кавказ тоғларига, ҳатто скифлар ерига ҳам келиб кетган. Бундай хатарли сафар чоғида кўп марта жангу жадаллар, қирғин урушларни бошидан кечирган. У ҳатто Амазонкалар шаҳри Фемискирадага ҳужум қилиб, бу шаҳарнинг маликаси Антиопани севиб қолади. Шундан сўнг Антиопани ўзига хотин қилиб узоқ Афинага олиб кетади. Афиналиклар маликани каттаҳурмат билан қарши оладилар.

Амазонкалар ўз шоҳи Антиопанинг узоқ элларда сарсон-саргардон бўлишидан хавотирланиб, маликани асирликдан озод қилиш учун узоқ Афинага юриш бошлайдилар. Амазонкалар шаҳарни вайрон қилиб, Аттикаликларни ёйдан ўққа тутиб, чекинишга мажбур этадилар. Ўз эри Тесейни ниҳоятда севиб қолган, Антиопа ҳам эри билан бирга ўз қавму қариндошлари бўлган амазонкаларга қарши шиддатли жангга қиради. Икки ўртада қаттиқ жанг бошланади. Ногаҳон, отилган бир ёй ўқи Антиопанинг кўкрагига санчилади. Малика ёнида жанг қилаётган эри Тесейнинг оёғига йиқилиб, жон беради. Ўз шоҳи Антиопанинг амазонкалар одатига хиёнат қилиб, ўлганини эшитган отлик аёллар Афинани тарк этиб, ўз юртларига қайтиб келадилар.

Бундай афсонавий ҳикоятлар асосида маълум даражада ҳақиқат ётганлигини сезамиз. Скиф авлодларидан бўлмиш амазонкаларнинг қадим замонлардаёқ, Троя, Афина каби узоқ элларга маълум ва машхур бўлиши бугунги кундаги хотин-қизларимизнинг ҳам қалбини ифтихор ва ғурур билан тўлдирди.

Назаримизда хали ҳам Прометей виқорли ва юксак Кавказ тоғларидан туриб, узок-узокларга, скиф ерларига мағрур нигоҳ ташлаб тургандек. Бир томонда колхидалар юрти, бир ёнда амазонкалар шаҳри, бир ёнда эса бепоеён скифлар ери. Эҳтимол, скифлар авлоди мағрурликни Прометейдан ўргангандир. Эҳтимол, амазонкалар Прометейнинг мағрурлигига қойил қолиб, хали ҳамон эркак зотини улуғлайди. Амазонкалар авлоди хали ҳамон эркак зотини Прометей каби метин ирода, бегубор қалб эгаси, инсонларга эзгулик ва яхшилик ҳада этувчи юксак инсоний қалб эгаси деб ўйлашади. Биз авлодлар эса Прометейга муносиб бўлишга интиламиз, ўз амазонкаларимизни аждодларимиз удумига биноан ардоқдаймиз. Амазонкалар авлоди бўлган гўзал ва жасур аёлларимизга энди сиз қўлингизга қурол билан эмас, Прометей берган оловни тутиб қалбимизни ёритинг, деймиз.

ПРОМЕТЕЙ ЗАНЖИРБАНД ҚИЛИНГАН ҚОЯ

Юстин ва Помпей Трогасарларидатаъкидланганидек, фессалияликлар колхидалар юртига, Кавказ ўлкаларига олтин жунли терини кидириб келар экан, ғаройиб ва ажойиб воқеаларни ўз кўзлари билан кўриб хайратга тушадилар. Айтишларича, қадим замонларда бу улуғвор Кавказ тоғларига Прометей занжирбанд қилинган экан. Бу ҳақда Эсхил (эрамиздан олдинги 525—456 йиллар) ўзининг «Занжирбанд Прометей» трагедиясида шундай сатрларни битади:

*Ернинг олис худудига, кимсасиз жойга,
Ваҳший скиф ёбонига мана биз келдик.
Эндиликда қиладиган вазифанг, Гефест,
Ота амрин бажо айлаб — бу бадқирдорни
Осмон қадар юксаклашган метин қояга
Занжир билан ўраб-чирмаб банди этишдир.
Сенинг порлоқ чечагингни, муқаддас ўтти
Ўғирлаб у, фонийларга армуғон қилди.
Шу гуноҳ-чун жазо бергай маъбудлар унга,
Зеро нуқул элпарварлик қилавермасдан
Зевс тахтин севмакликни ўрганиб олсин'.*

Бу ўринда Эсхил ўз қахрамони Прометейнинг скифлар ўлкасидаги баланд қояга занжирбанд қилинганини таъкидламоқда. Бундан кўринадики, скифлар номи ўша антик замонлардаёқ олис Фессалия вилоятига етиб борган. «Бир неча кун ўтгач, — деб ёзади Арриан ўзининг

¹ Эсхил. Занжирбанд Прометей. Т.: Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1978, 11-бет.

«Александрнинг юриши» номли мемуар асарида, — Александрнинг олдида абийлар деб номланган скифларнинг элчиси келади. Гомер улар тўғрисида ўз поэмасида жуда адолатпарвар кишилар, деб куйлаган. Скифлар адолатпарвар ва ҳақиқатгўй бўлганликлари учун ҳам ҳеч кимга қарам эмасди¹. Мана шу фикрнинг ўзиёқ, Гомер яшаган давр эрамиздан олдинги VIII аср деб айтсак, ўша қадим замонлардаёқ скифлар узок Элладага маълум ва машҳур бўлганлиги маълумдир.

Курций Руф ҳам ўзининг «Александр Македонский тарихи» асарида Прометейнинг Кавказ тоғларига занжирбанд қилинганлиги ҳақида қимматли фактларни келтириб ўтади. Мухими шундаки, юнонликлар қадимда шимол томонларга — Ғарбий Европа томондаги элатларга эмас, Шарққа томон — Осиё ўлкаларига кўпроқ қизикқанлар. Шунинг учун ҳам қадимги юнон адабий ёдгорликларида кўпроқ скифлар мамлақати, Кавказ тоғлари, Панта бўйлари, колхидалар ўлкаси тилга олинади. Курций Руф ўз асарида скифлар юртига, Кавказ тоғлари ва унинг атрофидаги вилоятларга таъриф бериб, Прометейнинг Кавказ тоғларига занжирбанд қилинганини таъкидлайди.

Александр кўшинлари Парс(ия)ни босиб олиб, сўнгра улар Кавказ тоғлари томон юришни давом эттириб, ундан кейин Киликия денгизига, ундан Каспий денгизига, сўнгра Аракс дарёсидан ўтиб скифларнинг чўл жойларига етиб келишади. Кавказга Тавр тоғи кўшни бўлиб кейин Каппадокияда бошланади. Киликия денгизи ёнидан ўтиб, Арманистон тоғлари билан туташарди. Мана бу бири-бири билан чирмашиб кетган тоғ тизмаларидан Осиёнинг деярли ҳамма дарёлари бошланиб, улар Қизил, Каспий, Гиркания ва Понт денгизларига қуйиларди. Қўшинлар Кавказдан 17 кунда ошиб ўтади. Шу жойда эни 10 стадий, баландлиги 4 стадий келадиган қоя бўлиб, бу қояга, қадимги ривоятларга кўра, Прометей занжирбанд қилинган. Тоғ тагидан шаҳар қуриш учун жой ажратилади. Бу шаҳарда яшаб қолиш учун 7000 кекса македонияликлар ва хизматга яроқсиз бўлиб қолган жанчилар рухсат оладилар. Аҳоли бу шаҳарни Александрия деб атайдди.

Фессалияликларнинг қадимги ёдномаси бўлган «Эллада қахрамонлари»да Прометейнинг Кавказ тоғларига занжирбанд қилингани ва бундай оғир жазога маҳкум этилишининг сабаблари шундай ҳикоя қилинади:

Ясон «Арго» деган тезювар кема қуриб, олтин жунли терини олиб келиш учун Греция қахрамонлари билан учга денгиздан сузиб ўтиб, Колхидага боришга чақирганда қудратли Геракл ҳам жасур аргонавтлар билан сафарга жўнабди.

¹ Арриан. Ўша асар, 133-бет.

Бироқ йўлда «Арго» номаълум бир ўлка кирғоғида тўхтаганда Геракл кирғоқ яқинидаги ўрмонга кириб, узоқ кетиб қолибди ва ўз вақтида кемага қайтиб келмабди, шунда аргонавтлар уни ташлаб кетибдилар. Геракл эса курукликдан мамлакатнинг ичкарасига йўл олибди ва кўп ўтмай бир тоққа етибди.

Унинг қаршисида ажиб бир ёввойи ўлка намоён бўлибди. Юксак тоғлар тизилиб турар, улар этагида яккам-дуккам дарахтлар ўсган, чўккилар эса мангу қор билан копланган экан. Қаҳрамон тоққа кўтарилган сари йўл оғирлашиб, ўтиб бўлмайдиган бўла бошлабди. Охири у денгиз четига қад кўтариб турган яланғоч қояга чиқибди.

Шунда бирдан Гераклни биров чакириб қолибди, у қайрилиб қараб, қояга михлаб қўйилган Титанни кўрибди.

Геракл ростгўйлик маъбудаси Фемиданинг ўғли Прометейни — Титан Иопетни танибди, ер юзидаги одамзод ўшандан тарқалган экап.

Қадим замонда ер юзида одам жуда кам экан. Улар ўлка кетидан қувиб, хайвонлар қаби ўрмонда изғиб юришар, хом гўшт, ёввойи мева ва илдишлар ейишар, хайвонларнинг терисини ёпиниб юришар ва ёғингарчиликдан ёрларга ҳамда дарахтларнинг қавагига бекинишар эканлар. Уларнинг ақли ёш болаларникидай экан, улар ўз ҳаётларини қуришга ожиз, ёввойи хайвонлар ва табиатнинг дақшатли кучи қаршисида ҳимоясиз эканлар.

Прометейнинг одамларга раҳми келиб, уларга ёрдам қилмоқчи бўлибди.

У ўз дўсти, Зевснинг ўғли — темирчилик худоси ва устаси Гефестнинг олдига жўнабди. Гефестнинг устахонаси Лемнос оролидаги ёнар тоғнинг тагида экан. Катта кўрада муқаддас ўт ловиллаб ёнар, бу ўт бўлмаса ҳеч қандай иш, ҳеч қандай хунар бўлмас экан. Гефестнинг устахонасида бир кўзли учта паҳлавон — Киклоплар ишлашар экан. Гефестнинг ўзи олтиндан қуйган иккита хайкал устахонада тирикдай юриб турар, чўлок темирчи худо юрганида уларга таянар экан. Прометей Гефестни иш устида учратибди — темирчи худо чакмоқ чақар, Зевсга ўтли яшин ўқ-ёйлар ясар экан. Прометей Гефестнинг моқирлик билан ишлашини томоша қилиб турибди. Киклоплар босқон билан кўрадаги ўтга дам берибди, устахонаси ичида ялт-юлт этиб учқунлар уча бошлабди, шунда Прометей муқаддас учқундан биттасини ушлаб олибди-да, кўлидаги камиш поя ичига беркитибди. Прометей муқаддас ўт учқуни солинган ана шу камишни одамларга келтириб берибди, шундан кейин одамлар шу учқундан ер юзида гулханлар ёндириб, ўчоқ ва қўраларга ўт ёқишибди. Табиат билан қурашишни, ер бағрида яшириниб ётган мис ва темирни, олтин ва қумушни қазиб олиб, ишлов беришни, улардан ўзларига фойдали анжомлар, қурол-яроғ ва безаклар ясашни ўрганишибди. Одамлар ўзларига ёғоч ва тошлардан уй-жой, дарё ва денгизларда сузиш

учун елканли кемалар қура бошлашибди. Ёввойи хайвонларни қўлга ўргатишибди ва отнинг устига одам миндириб юришга, эчки билан сигирни одамларни тўйдиришга мажбур қилишибди, қўйлардан кийим-бошга иссиқ ва пишиқжун ола бошлашибди. Муқаддас ўт нури одамлар фикрини равшанлаштирибди, ғафлатда ётган идроқини уйғотибди, қалбида бахтга интилиш шавқини қўзғатибди.

Прометей муқаддас ўт ёрдами билан одамларга яна кўп нарсалар қилишни ўргатибди. У одамларга ўсимликларни қайнатиб, касаллик ва жароҳатларга даво бўладиган дори-дармон тайёрлашни ўргатибди, шундан сўнг одамлар доим раҳна солиб турувчи ўлим хавфидан халос бўлибдилар. Прометей уларга санашни ва узоқ жойда яшовчиларга ўз фикрларини, билдиришлари учун сўзларни турли белгилар билан ёзишни ўргатибди.

Прометей одамларнинг тобора кучли, ақли, ҳар бир ишда мохир бўлаётганларини кўриб фахрланибди. Бироқ дунё ҳукмрони Зевс Прометейдан қаттиқ ғазабланиб, муқаддас ўт ўғрисини қаттиқжазолашга аҳд қилибди. Худолар шоҳи Прометейни ушлаб, дунёнинг бир чеккасидаги кимсасиз тоғли ўлкага олиб боргани ўз хизматкорлари кучи билан ҳокимни юборибди. Гефестга эса Титанни тоққа занжир билан боғлаб қўйишни буюрибди. Прометей ўз дўсти бўлгани учун бу ишни бажариш Гефестга жуда оғир бўлибди, бироқ Зевснинг хохиши шундай экан. Гефест Прометейнинг қўл-оёғига кишан урибди, маҳкам занжир билан уни қатта тошга боғлабди, кўксига олмос тиғ уриб, қояга михлаб ташлабди.

Зевс Прометейга бир умр, асрлар бўйи шу қояга занжирбанд бўлиб қолишни амр қилибди.

Асрлар ўтибди. Ер юзида кўпгина ўзгаришлар юз берибди. Бироқ Прометейнинг азоб чекиши тугамабди. Қуёш унинг ориқлаб кетган танини қуйдирар, совуқ шамол уни игнадай санчилувчи қор билан қўмиб юборар экан. Ҳар куни маълум бир вақтда қаттакон бургут учиб келиб, Титаннинг танини тирнаб бурдалар, жигарини чўкиб ер экан. Тунда эса жароҳатлари яна битиб қолар экан.

Бироқ унинг Прометей, яъни «келажакни қўрувчи» деб аталиши бежиз эмас экан: у бир вақтлар келиб, ер юзида, одамлар орасида буюк қаҳрамон туғилишини, кўп қаҳрамонликлар кўрсатиб, ер юзини ёвузликдан тозалашини, келиб ўзини озод этишини билар экан.

Охири бир куни Прометей тоғда бир одам келатганини эшитиб қолибди, қараса бу қанча-қанча йиллардан бери ўзи қутаётган қаҳрамон экаи.

Геракл занжирбанд қилинган Прометей олдига келибди-да, Титаннинг кишанларини парчаламоқчи бўлиб, энди қилиқини кўтарган экан, баланд осмонда бургутнинг қичқиргани эшитилиб қолибди, бу тайинланган вақтда қонли базмга шошилиб келатган Прометей бургути экан. Шунда

Геракл камонини олиб, учиб келаётган бургутни отиб ўлдирибди. Ўлик бургут баланддан қоя остига, денгизга қулаб тушибди, тўлқинлар уни суриб кетибди.

Геракл Прометей боғланган занжирни узиб ташлаб, унинг қўкрагидан олмос тиғни суғуриб олибди, Титан ўша тиғ билан қояга михлаб қўйилган экан. Шунда озод қилинган Прометей қаддини ростлабди, қўкрагини тўлдириб нафас олибди ва чароғон қўзлари билан ер юзига, унга озодлик олиб келган худолар билан яраштирган қахрамонга боқибди.

Зевс Гефестга Прометей боғланган занжирнинг бир халқасидан узук ясаб, унга Титан михлаб қўйилган қоя парчасидан қўз солишни буюрибди. Зевс Прометейга бу узукни асло қўлидан қўймай, ҳамма вақт тақиб юришни буюрибди, бу — дунё ҳокимининг сўзи қатъий эканига, Прометейнинг бир умр қояга занжирбанд қилинганлигига ишора экан.

Арриан «Александрнинг юриши» асарида Кавказ тоғларига ҳам таъриф бериб ўтади.

— Аристубулнинг айтишига қараганда, — деб ёзади Арриан, — Кавказ тоғи Осиёдаги энг баланд тоғлардан бири ҳисобланади. Унинг асосий қисмида ўсимликлар ўсмас экан. Бу тоғ жуда қатта масофага чўзилиб кетган. Киликияни Памфилиядан ажратиб турган Тавр Кавказ билан туташиб кетган. У Кавказдан ажралиб турган барча баланд тоғларнинг энг баланди бўлиб, ҳамма тур Тавр деб аташарди.

Бу Кавказ тоғида срақат теребинг билан сільфий ўсади. Шунга қарамай бу ерда одам кўп. Аҳоли асосан қўй билан қорамол боқади. Қўйлар сільфий ўсимлигини ёқтиришади: агар қўй узокдан сільфийнинг хидини пайқаса, унга қараб югуради. Гулини тишлаб, томирини қўпориб ейди. Шунинг учун Киренда подани сільфий ўсадиган ердан узокда боқишади. Айрим одамлар эса сільфий ўсадиган ерни тўсиклар билан қўй яқинлашган тақдирда ҳам уни еёлмайдиган қилиб ўраб қўйишган. Сільфийни Киренда жуда қадрлашади.

Диодор «Тарихий кутубхона» асарида Александрнинг Ўрта Осиёда етгита шаҳар қурганлигини таъкидлаб ўтади. Шундай шаҳарлардан бири Кавказ тоғларининг этагида қурилганлиги маълумдир. Фикримизнинг далили учун фактларга мурожаат этайлик. Аррианнинг ёзишича, Александр Кавказ тоғига етиб келади. Бу ерда у шаҳар барпо этиб, уни Александрия деб номлайди. Бу ерда худоларга қурбонлик келтириб, Кавказ тоғидан ўтади. Бу ерга ҳоким қилиб форслардан Прокс ва Сатирнинг ўғли бўлган Нилоксенни тайинлайди.

Александр Кавказ тоғларига келар экан, бу ердаги афсонавий қоялар ҳақида кўп ҳикоятлар эшитганди. Бу афсонавий тоққа Прометей занжирбанд қилинган ҳақида Каллисфендан ривоятлар эшитганди. Шунинг учун ҳам шох бу тоққа ҳайрат билан қарайди. Тарихчиларнинг

айтишича, Александр бу тоғнинг ҳамма қояларида бўлмади. Балки Гирканияга туташ қояларга боради. Прометей тоғи деб ном олган бу қояларнинг этагига маъбуд ва маъбудаларнинг ҳаққи-хурмати шаҳар қурдиради. Баъзи муаррих адиблар Александрнинг Кавказ тоғида шаҳар қурганига ишонмайдилар. Ҳатто Александрнинг Кавказ тоғида бўлмаганини таъкидлайдилар. Қадимги муаррихлар эса Александрнинг Кавказ тоғида шаҳар қурганлигини эслатадилар. Бу ўринда яна бир антик дунё донишманди Диодорнинг «Тарихий кутубхона» асаридан лавҳа келтириб ўтишимиз мақсадга мувофиқдир. «Парапамис тоғи орқали Кавказга ўгади ва Мидияга йўл олади, — деб ёзади Диодор Александрнинг Кавказ тоғида бўлганлигини уқтириб. — Шу ерда қатта бир шаҳар қуриб, унга Александрия деб ном қўяди. Бундан ташқари, у бошқа шаҳарлар ҳам қуради ва бу шаҳарларга асирга олинган 7000 босқинчини ва 300 ёлланма жангчини жойлаштиради»¹.

Қадимги замон муаррихлари Арриан ва Диодор таъкидлаб ўтган ушбу фикрларга қўшилсак, Александрнинг Кавказ тоғларида бўлиб шаҳар қурганлигига ишонамиз.

Юстин «Помпей Трог эпитоми» асарида Александрнинг Кавказ тоғлари бўйларида яшовчи Дранг Эвергет, ариман, паропомисад ва бошқа қўплаб элатларни ўзига бўйсундирганини айтади². Александр Кавказдан қайтаётганда нон етишмай қўшинлар оч қолади. Жангчилар баданларига сезамдан тайёрланган ёғ суртар эди. Лекин бу ёғ қиммат эди, яъни бир шишаси 240 декарий, шунча асал эса 390 денар, вино — 300 денар эди. Бугдой эса жуда қимбат эди. Маҳаллий қабилалар бугдой омборларини душмандан яширар эди. Нон етишмаслигидан жангчилар балиқ ва ўтлар билан кун кўрарди. Кейинчалик бу ҳам етмай қолиб, юк ташийдиган баъзи бир ҳайвонларни Бактрияга етгунларича сўйиб едилар³.

ОЛТИН ЖУНЛИ ТЕРИЛАР ЎЛҚАСИ

Антик даврлардаёқ яратилган тарихий асарларда Армения ўлкаси ҳақида жуда кўплаб гўзал ифодаларни кўрамиз. Қадимгилар Ереван шаҳрини антик дунёга мансублиги жиҳатидан Афинадан кейинги иккинчи ўринда туради, деб бежиз айтишмаган эди.

Муҳими шундаки, қадимги замонлардаёқ Армения деб аталган бу ўлка, хозиргача ҳам ўзининг маъносини йўқотгани йўқ. Шунинг учун ҳам эраимиздан илгари VIII—VII асрлардаёқ юнон адиблари ўз асарларида Армения ҳақида қизик ҳикоялар ёзиб қолдирган эди. Бошқа бир

¹ Диодор. Ўша асар, 115-бет.

² Юстин. «Вестник древней истории», 1954, № 3, 215-бет.

³ Курций Руф. Ўша асар, 261-бет.

манбаларда колхидалар юрти Кавказ тоғи этаклари бўлиб, Арменияни ҳам ўз ичига оларди, дейилган.

Антик даврлардаёқ греклар ва римликлар Арменияга келиб кетганлиги, бу ўлкада ғаройиб воқеаларнинг гувоҳи бўлганликларини ўз юртдошларига айтиб адо қилолмасди. Бундай адоғи йўқ хикояларнинг кўплари ўша антик замонлардан бизнинг кунимизгача сакланиб қолган.

Қадимги юнон ва римликлар Кавказ тоғи этакларидаги кўпгина халкларни умумий ном остида Армения деб аташарди.

Армения подшоҳлиги Парфиядан кейин катталиги бўйича барча подшоҳликлардан устун турарди. Армения Каппадокиядан Каспий денгизигача бир юз минг кадамни эгаллаган, кенглиги эса етти юз минг кадамдир. Арменияга фессалиялик Ясон асос солган деган маълумотлар бор. Ажойиб жасурликлар кўрсатгани учун Ясонни ўз давлатининг хавфли шахси ҳисоблаган Пелий ўлдирмоқчи бўлади. Бирок айрим сабабларга кўра бу қотиллик амалга ошмай қолади. Шундай мақсад билан Пелий Колхидага юриш эълон қилиб, у ердан Ясонга маҳаллий халклар учун катта ёдгорлик қисобланган олтин жунли қўй терисини олиб келтиришни буюради¹. Айтишларича, бу тери олтин жунли қўйники бўлган экан.

Юстин ва Помпей Трог асарларида бундай хикоятларнинг келтирилиши бежиз эмасди.

Қадим-қадим замонлардаёқ хали улуғ сўз санъаткори Гомер даврдан ҳам анча илгари элладаликлар олис ўлкаларда, колхидалар юртида, осмонўпар виқорли Кавказ тоғларининг этакларида олтин жунли терининг борлиги ҳақида ривоятлар тўқишган. Бу бебаҳо олтин жунли терини қўлга киритиш учун ўша узок Болқон ярим оролида жойлашган Эллада ўлкасидан тезюрар ва мустаҳкам «Арго» номли кемалар ясаб, элладалик кўпгина паҳлавонлар Қора денгиз бўйларидаги Панта вилоятларига, Таврика (Крим) оролларида, ҳатто Меодита (Азов) ва Каспий денгизи қирғоқларигача келиб кетадилар. Ўшанда элладаликлар Қора денгиз ва Каспий денгизи бўйларидаги скифлар билан учрашади. Олис Туркиядаги, Крим оролидаги, Каспий бўйларидаги кўпгина элатларнинг туркий тилда гаплашиши бежиз эмас. Бу ўлкадаги элатлар билан Гиркания, Сўғдиёнадаги қабилаларнинг тили бир-бирига жуда яқин бўлган. Бу туркигўйлар ўртасида қадим-қадимдан алоқа бўлганлигига шубҳа йўқ. Улар бир-бири билан дўстлашиб, Тохида зидлашиб яшаган бўлсалар-да, ташки душманга қарши курашда умумий туғ остида бирлашиб кетганлар. Шу туфайли элладаликлар Таврикада яшовчи скифлардан Гиркания, Марғиёна, Сўғдиёна ҳақида қизик-қизик хикоялар тинглаганликлари бежиз эмас.

¹ Юстин. Эпитома Помпея Трога, «Вестник древней историм», 1955, № 1, 224-бет.

Олтин жунли тери ҳақидаги афсоналар кўп ўтмай ҳақиқатга айланади. Соддадил ва жасур элладаликлар ҳақиқатан ҳам Кавказ тоғлари этакларидаги колхидалар юртида бебаҳо олтин жунли тери бўлса керак, деб қаттиқ ишонишади. (Балки олтин каби товланиб турувчи Бухоро қўйлари сурлари, туркман қорақўллари қайсидир бир сабабларга кўра ўша замонларда элладаликлар қўлига тушиб қолиб, уларнинг қўйлари олтин жунли бўлади, деган афсоналар тўқилгандир). Олтин жунли тери ҳақидаги афсоналар бутун Эллада бўйлаб тез тарқалади. «Эллада қахрамонлари» номли қадимий хикояларда мана шу олтин жунли тери воҳаси ўз бадий ифодасини топган.

Юстин ўзининг «Помпей Трог эпитоми» асарида таъкидлаб ўтган Пелий ва Ясон воқеаси ҳам «Эллада қахрамонлари»дан кенг ўрин эгаллаган. Унда ҳикоя қилинишича, Фессалияда кўрфаз соҳилида бир вақтлар Иолк деган бой ва гўзал шаҳар бўлган экан. Унда Эзон деган чол шоҳлик қилар экан. Пелий исмли ўжар ва амалпараст укаси Эзонни тахтдан тушириб, ўзи ҳукмронлик қила бошлабди. Эзон Пелийга бўйсунибди, лекин ўз кадрдон шаҳарини ташлаб кетмай, Иолкда оддий фуқаро қатори туриб қолибди. Кичик ўғли Ясонни эса Пелийдан қўрқиб, Пеллон тоғидаги ўрмонга жўнатибди.

Пеллон ёнбағирларидаги ўрмонда кентаврларнинг ёввойи қабиласи яшар экан. Булар ярим одам-ярим от қиёфасида бўлиб, бошлари билан таналари одамникига ўшаркан, лекин тўрт оёқли от гавдасига ўрнашган экан. Кентаврлар ваҳший бўлиб, мамлакатнинг тинч аҳолисига хавф солар, баъзи-баъзида ёввойи пода сингари чанг-тўзон кўтариб, тоғдан тушар ва экинзорларни топтаб, дуч келган тирик жонни янчиб халок қилар эканлар. Бирок бу ёввойи махлуқлар орасида ақл-фаросати билан донг таратган Хирон номли бир кекса кентавр бор экан. Эзон ўз ўғлини худди ўшанинг тарбиясига топширибди.

Ясон Хироннинг тоғдаги ғорида кўп йиллар яшабди. Қари кентавр унинг баданини чиниқтирибди, ўсмирни кучли ва эпчил қилибди, найза ва қилич билан муомала қилишни ўргатибди, уига табиатнинг кўпгина сирларини очибди ва душман билан курашда хийлагар бўлишни уқтирибди.

Иолкда Пелий шоҳлик қилар экан. Қўли остидаги шаҳарда унга ҳеч қандай таҳдид бўлмаса ҳам, доимо уни аллақандай даҳшат қийноққа солар экан. У тез-тез кароматли қохинларга мурожаат қилиб, узоқяшаш-яшамаслигини ва шоҳлигига қим тўсиқ бўлишини сўрар экан.

Бир куни у қохиндан, менга қим таҳдид қилади, деб сўраган экан, қохин:

— Бир оёғига шиппак кийган одам, — дебди.

Пелий бу гапни қулоғига қўйиб олибди, шу кундан бошлаб у ким билан учрашса даставвал оёғига қарайдиган бўлибди.

Ясон йигирма ёшга тўлгач, ўзини турмушнинг хар қандай синовларига бардош берадиган, бакувват ва чидамли хис этибди ва уйига қайтмоқ орзусига тушибди. У Хирон билан хайрлашиб, Пелион ўрмонидан чиқиб, тоғдан тушибди-да, Иолкка қараб йўл олибди.

Йўлда унга бахор ёмғиридан тошган бир сой учрабди. Якин орада на кўприк, на тошқин устига ташланган бирор якка чўп кўринмабди. Ясон елкасидаги плашч хизматини ўтайдиган коплон терисини йиғиштириб олибди ва сойни кечиб ўтмоққа жазм қилиб, сира ҳам тап тортмай сувга кирибди.

Шу вақт у тўсатдан бировнинг чақираётганини эшитиб қолибди. Қайрилиб қараб, тошқин четидаги тош устида кўпириб тошаётган сувга кўркув ичида тикилиб ўтирган бир кампирни кўрибди.

— Нариги ёққа ўтказиб кўй, — дебди у Ясонга, — анчадан бери шу ерда битта-яримта ёрдам қилармикин, деб ўтирибмаи, бироқ мен ожизага ҳеч ким ёрдам қилгани йўқ. Ясон индамай кампирни кўтариб олибди ва сой тагидаги тошларга аста-секин оёқ кўйиб, уни нариги қирғоққа ўтказиб кўйибди. Сувдан ўтаётганида унинг чап.оёғидаги шиппак ечилиб, оқиб кетибди. Ясон қирғоққа чиқиб, кампирни авайлаб ерга туширибди ва ўз йўлига кетмоқчи бўлиб чоғланибди, шунда у бирдан:

— Раҳмат, Ясон, бу яхшилигингни унутмайман! — деган кучли, жарангдор овозни эшитибди.

У шартта ўгирилиб қарабди, бироқ ёнида ҳеч ким йўқмиш. Ясон ажабланибди, бу кампир ким бўлди экая, отимни қаёқдан билди экан, деб хаёл сура-сура, нари кетибди. Кўп ўтмай Ясон Иолкка етиб келибди ва одамлар тўла катта бозор майдонидан чиқиб қолибди.

Сочлари қизларникидек узун, елкасига ола-була тери ташлаган бир оёғида шиппаги бор бу нотаниш, чиройли йигитчага ҳамма хайрат билан қараб қолибди.

Йигитча отасининг уйига қандай боришни сўрабди. Бирдан от дупури ва ғилдиракларнинг гулдирагани эшитилиб, майдонга чиройли фессалий отлари кўшилган икки ғилдиракли ажойиб аравада Иолк ҳукмдори Пелий кириб келибди. Оломон тўс-тўполон бўлиб кетибди, шохнинг араваси олдида ёлғиз Ясонгина қолибди. Пелий қаршида бир оёғига шиппак кийган одамни кўриб, қалтираб кетибди. Шох отларни тўхтатибди ва қовоғидан қор ёғиб:

— Э, мусофир йигит, сен ким бўласан. Қаерда туғилгансан, Иолкда нима қилиб юрибсан? — деб сўрабди.

— Мен мусофир эмасман, — дебди Ясон, — шу ерда, Иолкда туғилганман. Мен шох Эзоннинг ўғлиман, отамдан зўрлик билан тортиб олинган мулкни қайтариб олмоқ учун келдим.

Менга отамнинг турар жойини кўрсатинг, тезроқ уни кўришим керак.

Арава тарақа-туруқ қилиб, кўз очиб-юмгунча ўтакаси ёрилаётган Пелийни олиб кетибди. Кекса Эзонни жуда севган Иолк аҳолиси эса йигитча билан кўришиб, уни отасининг уйига бошлаб борибди.

Кекса Эзон тўнғич ўғлининг бакувват ва гўзал йигит бўлганини кўриб, севинганидан йиғлаб юборибди. Шу куни Эзоннинг уйида ҳушчакчак базм авжига чиқибди, барча қариндош-уруғ ва дўстлари Ясоннинг қайтиб келганига байрам қилишибди. Бу тўй-томошада ёлғиз Пелийгина кўринмабди. У ўз саройида қайғуга чўмиб, Ясоннинг келишини безовталиқ билан қутар ва ундан қандай қилиб қутулиш йўлини ўйлар экан.

Ясон қариндош-уруғлари ва дўстлари билан кириб келганда шох яна кам кўрқиб кетибди.

— Мен сен билан уришгани келганим йўқ, — дебди Ясон Пелийга. — Биз бир-биримизга бегона эмасмиз, қонимиз бир: сен отамнинг укаси, амакимсан. Мен ўртадаги ихтилофни қилич билан эмас, тотувлик билан ҳал қилишни истайман. Зўрлик билан тортиб олган мамлакатни ўз ихтиёринг билан менга қайтар, шунда мен сенинг бутун бойлигингни, сен ҳосил йигиб оладиган ерларни, подангни ва йилқиларингнинг ҳаммасини, аравангни, саройингни, қимматбаҳо кийим-бошларингни ўзинга қолдираман. Ўзинг ёшингни яшаб, ошингни ошаб, маъмурчиликда, осойишталикда яшайсан, сенга ва болаларингга қўл теккизмайман.

. Бироқ маккор Пелий Ясонга шундай жавоб берибди.

— Сен ҳақсан, Эзоннинг ўғли, сен талаб қилган нарсани беришга розиман. Бироқ уни бекордан-бекорга олишинг инсофдан бўлармикин? Мен Иолкда йигирма йил ҳукмронлик қилдим, шу йиллар ичида шохлик қилишга ҳақ-хуқуқ орттирдим. Уни шундайгина қўлимга тутқазиб қўя қолади, дейсанми?! Ясон, сен ёшсан, айна кучга тўлган вақтинг, менга бир хизмат қилсанг на бўлур? Бир неча йилдан бери хунрезлик алами юрагимга тошдай қадалиб ётибди. Ҳали ўзинг айтдинг-ку, биз бир-биримизга бегона эмасмиз...

— Буюр! — дебди Ясон мағрур. — Амрингни бажо этишга ваъда бераман.

— Қулоқ сол! — дебди Пелий. — Олтин жунли тери тўғрисида ҳеч нарса биласанми? Фрикснинг отаси билан бобонг, отанг билан мендек ака-ука эканлигидан хабаринг борми? Колхидада Фрикснинг холи нима кечганини биласанми?

Шундан сўнг Пелий Ясонга: шох Ээт аввал Фриксни севганини, катта қизи Халкиопани унга бериб, ўзига ворис қилиб тайинлаганини айтиб берибди. Бироқ кейинчалик Ээт яна уйланибди, янги хотини унга Апсирт номли ўғил туғиб берибди. Шунда шох Фриксга Колхидадан чиқиб кетишини буюрибди. Фрикс шохдан олтин жунли терини қайтариб

беришни сўрабди. Ээт бу гапни эшитгач, бенихоя ғазаб талвасасида кувёвини ўлдириб қўйибди.

— Фрикснинг рухи менга тинчлик бермайди, — деб давом этибди Пелий ўзини ғамгин қилиб кўрсатиб, у кечалари келиб, мендан Колхидага бориб, Ээтдан олтин жунли терини тортиб олишни сўрайди. Бироқ мен қариб қолдим, бундай узок сафарга чиқишга куч-қувватим йўқ. Бу ишни сен бажаришинг керак, Ясон! Олтин жунли терини олиб кел, шунда сен Фрикснинг ўчини олган бўласан ва она ватанингни дунёдаги ҳамма мамлакатлардан бадавлат қиласан, мен бўлсам Иолк тахтини жон деб сенга топшираман.

Маккор Пелий Ясонга шундай дебди, ичида эса:

«Ўз ўлимингни излаб йўлга чиқ! Бир жойда эмас, бир жойда — қутурган денгиздами, бегона қирғоқдами, ёки ёвуз Ээт хузуридами — ишқилиб, уни топасан, Эзоннинг ўғли. Олтин жунли терини қўлга киритолмаганингдек, Иолкни ҳам қайта кўрмайсан!» дебди.

Ясон хатарли, оғир сафарга хозирлик кўра бошлабди.

Тўлкинли учта денгиздан сузиб ўтиб, Колхидага етиб бориш учун ҳалигача Грецияда бўлмаган қатта, тезювар ва мустаҳкам кема керак экан. Қатта кемада узок сафарга бориш, олтин жунли терини куч ёки ҳийла билан қўлга киритиш учун Ясонга жасур, кучли, ҳамроҳлар — денгизчи ва жангчилар керак экан¹.

Шундай қилиб, Ясон узок Колхидалар юртидан, олис Кавказ тоғлари этакларидан олтин жунли терини олиб келиш учун машаққатли ва хатарли сафарга отланади.

Эхтимол, қадим-қадим замонларда юнонлар қидирган олтин жунли тери хозирги Туркменистон ва Бухоро воҳасида бўлгандир. Жаҳон бозорида олтиндан қиммат нархга баҳоланувчи туркман ва Бухоро қорақўл қўйларининг сур терилари хозирги кунда ҳам қимматини йўқотган эмас. Олимлар бугунги кунга келиб туркман ва Бухоро қўйлари териларининг турли сабабларга қўра сифати пасайиб кетган деб изоҳлашмоқда. Антик замонларда бу терилар нақадар гўзал ва антиқа бўлганлиги шак-шубҳасиз. Чунки у замонларда ҳамма нарса аслидагича ноёб ва табиий бўлган. Ҳозир ҳам бу терилар олтин каби товланиб туради.

Эхтимол, ўша қадим замонларда Колхида — Кавказ томонларга келган юнонликлар бу терилардан бирортасини кўриб, олтин каби товлангани учун ҳам олтин жунли тери деб атагандир. Юнонларнинг Кавказ томонларга келиб олтин жунли тери қидиришлари тахминий фикрларимизни ҳақиқат томон етаклайди. Кавказликлар билан ўрта осийликлар ўртасида эса азалдан яқин алоқа мавжуд бўлган. Олтин жунли қўй терилари Бухоро ва туркман яйловларида топилади, холос. Юнон

пахлавонлари Кавказ орқали туркман ва Бухоро ерларигача келиб олтин жунли тери қидирган бўлишлари ҳам эхтимолдан холи эмас.

ГИРКАНИЯ

Ўрта Осиёдаги ўлкалар ичида Гиркания ҳам ўзининг гўзал табиатининг мафтункорлиги билан ажралиб турарди. Гиркания, Марғиёна, Сўғдиёна, Бактрия каби элларнинг қадим ўтмишдаги қисмати ҳам бир бўлган. Бу элатлар антик замонлардаёқ зардуштийлик динига сиғинганлар. Уларнинг турмуш тарзи, урф-одатида ҳам кўп жиҳатдан ўхшашликлар мавжуд эди. Бу ердаги қабилалар асосан чорвачилик билан шугулланиб, қўчманчи ва ярим қўчманчи бўлиб яшарди. Гирканлар Сўғдиёна ерларига, сўғлар Гиркания томонга ҳам ўтиб яшашган. Қўй-қўзиларини боқишиб, бир яйловда ўтов қуришган. Бир дастурхондан таом еб, сут-қатиқ улашган.

Хозиргача олимлар, қадим замонларда массагет, шак қабилалари Гирканияда яшаганми, марғиёналикми ёки сўғдиёналикми, аниқлай олмай, қизгин тортишмоқдалар. Баъзи бир этнографлар бу қабилалар хозирги Туркменистон жумҳуриятида яшаган десалар, бошқа бирлари хозирги Ўзбекистон жумҳуриятининг ичкарасида яшаган дейдилар. Айримлари Қорақалпоғистон, Хоразм ерларига олиб бориб қўйишади. Мухими шундаки, массагет, шак қабилалари қадимги энг йирик элатлардан бўлиб, уларнинг ватани хозирги Ўрта Осиё ерлари эди. Эрон шоҳлари Кир, Доро Ўрта Осиёдаги ҳамма вилоятларни ўзига бўйсундиради. Бу ердаги барча қабилалар улкан Ахмонийлар давлатига қарам бўлиб, қарийб уч аср (эрамиздан илгариги VI—IV асрлар) Эрон шоҳларининг қўл остида бўлади. Баъзан бу қабилалар бирлашиб, бож-хирож тўлашдан бош тортиб, истилочиларга қарши қурашар эдилар. Бунинг ёрқин мисоли сифатида Эрон шоҳи Кирнинг массагетлар томонидан тор-мор этилиши бўлса, шак қабилалари томонидан Доро қўшинларининг мағлубиятга учрашидир.

Александр ўз қўшинлари билан Гиркания ерларига кириб келар экан, бу ердаги қабилаларнинг ниҳоятда жанговар эканлиги ҳақида эшитади. Гиркания бир томондан Каспий денгизи билан туташиб, денгиз бўйлаб Кавказ тоғларигача, иккинчи томондан Окс дарёсигача чўзилиб кетган бепоён ерларни ўз ичига оларди. Айтишларича, Александр Македонскийдан енгилган шоҳ Доро Кодомон ҳам Гиркания томонга чекинади. Мана шу Гиркания ерларида Бактрия ҳокими Бесснинг Шаркка юриши тасвирланган асарларда Гирканиянинг антик даврига кенг изоҳ берилади.

Курций Руф ўзининг «Александр Македонский тарихи» асарида Гирканиянинг фақат табиатини, у ердаги дарёлар ва тоғлар тасвирини

¹ Эллада қахрамонлари. Т.: «Ёш гвардия», 1976.

бериб колмасдан, балки Каспий бўйларида яшовчи халқлар ҳаётини ва у ерларда бўлиб ўтган тарихий воқеаларни ҳам катта қизиқиш билан ифодалайди. Гирканияда яшовчи қабила ва элатларнинг турмуши, яшаш шароитлари ҳам ёзувчининг эътиборида туради. Бу қабилаларнинг ўй-фикрлари, яшаш тарзи, айниқса Александрга муносабати ўқувчини хайратга солади.

Александр Эригийга юкни дала йўли билан олиб кетиш учун бир отряд берди.

Александрнинг ўзи эса 150 чақирим юрганидан кейин пиёда ва отлик аскар билан Гирканияга яқин жойдаги бир водийда жойлашди. У ерда қалин ўрмон бўлиб, қоялардан тушган сув ҳисобига дарахтлар ўсар эди.

Тогнинг этагида Зиобэт деган дарё оқиб, қояларга урилиши натижасида 2 ирмоққа бўлинади.

Ирмоқдан бири бирданига ер тагига қараб оқарди. Бу дарё 300 чақиримгача ер тагидан оқиб, яна ер юзига чиқарди. Унинг кенлиги 13 чақирим эди, кейинчалик торайиб, Ридаги дарёсига қуйилар экан.

Курций Руф худди шундай ҳолатнинг, яъни Политимет дарёси бўйларида ҳам борлигига ишонч ҳосил қилади.

Ерли аҳолининг айтишича, дарёнинг ер тагига оқиш жойида бошланган нарсалар ер таги орқали оқиб бошқа жойдан чиқар экан. Александр бу сирли воқеани иккита ҳўкиз ташлаб синаб кўради.

Тўртинчи куни лашқарлар шу ерда дам олишади, шу куни Бесс билан Дорони босиб олган Набарзондан шох хат олади. Хатда ёзилишича, Набарзон Доронинг душмани эмас, балки у Дорога фойдали маслаҳат беради. Бироқ шу маслаҳатгўйлиги учун сал қолдики, унинг ўлимга маҳкум қилинишига. Доро гўё ўз химоясини келгиндиларга ишонган ҳолда, ўз одамларининг содиқлигини инкор этди. Бу содиқлик 230 кун давом этади. Унинг ўзи хавфли вазиятда туриб, керакли зарур чораларни қабул қилади. Доро гўё Багоас ўзига қарши фитна уюштирмоқчи деб ўйлаб, уни ўлдирмоқчи бўлади.

Агар шох қақирса, қўркмасдан унинг ҳузурига келиши мумкин. У қўркмайди, чунки шундай буюк шохваъдасини бузмас ахир. Шохмисоли бир худо, алдай олмайди. Агарда Александр унга ишонмаса, қувғин қилиши мумкин. Жасур одам қайси жойни танласа, ўша ер унинг учун ватан бўлади. Александр иккиланиб, форсларга ваъда бердики, агар Набарзон келса унга тегинмасликка. Бу вақтда шох кўшини қалин сафланиб йўлда давом этар эди. Шох гоҳида ўзининг ишончли одамларини разведкага юборади.

Олдинда енгил қуролланганлар, кейин пиёдалар, улардан кейин эса юклар борарди. Бу мамлакат аҳолисининг уришқоқлиги ва табиатининг инжиклиги шохни доимо сергак бўлишга мажбур қилади.

Бу улкан текислик Каспий денгизигача борар эди. Унинг чап томонида керкетлар, моссинлар вахаливларнинг ерлари бўлиб, ўнгтомонда, ғарбда левкосирлар, шимолда амазонкалар яшар эди. Бошқа денгизларга қараганда Каспийнинг суви унчалик шўр бўлмай, унда улкан илонлар, ранг-баранг қанотли балиқлар бор эди. Бировлар буни Каспий денгизи дейишса, бошқалар эса Гиркания денгизи дейишади, баъзилар эса бу денгизга Меотий ботқоқликлари қуйилади дейишган. Бошқа бировлар бу Каспий денгизи эмас, балки бу Ҳиндистондан Гирканияга йўл очган Океаннинг ўзи дейишган.

Шу ердан шохяна 20 чақирим ичкарига киради. Йўлда дарё, ўрмонлар халақит беради, лекин душман кўринмасди. Бу мамлакат мевали дарахтларга бой бўлиб, ери узум етиштиришга мослашганди. Бу ерда қайинга ўхшаш дарахтлар ўсиб, улар ўздан асал чиқарарди. Агар аҳоли бу асални қуёш чикқунга қадар йиғмаса, у йўқ бўлиб қоларди.

Шу ердан Александр яна 30 чақирим юрди ва Фратаферни учратиб, уни қабул қилади, сўнгра Арва шаҳрига келади. Шу шаҳарда у Кратер ва Эригий билан қўшилади. Улар тапурлар қабиласининг бошлиғи Фрадатни олиб келишади. Александр уни ҳам яхши қабул қилади. Кейин у Гирканиянинг ҳокими қилиб Маиапни тайинлайди. У шох Ох (Эрон шох) даврида қувғин қилиниб, сўнгра Филиппга арз қилиб келган эди. Тапурларнинг бошлиғи қилиб Александр яна Фрадатнинг ўзини тайинлайди.

Дорога содиқ бўлган Артабаз ҳам ўз болалари билан шохни иззат-икром ила кутиб олади. Бу ўлка Гирканиянинг чекка водийларидан эди¹. Шох Артабазга ўнг қўлини бериб кўришади. Чунки у шох Ох даврида қувғинликда юрганида Филиппнинг даргоҳида меҳмон бўлганди.

«Мен худодан илтижо қиламанки, сен шох, абадий бахтга эга бўлгин, мен ўзим бахтлиман, лекин қарилик ўйлантиради, сенинг яхшиликларингни кўра олмай қоламан», — дейди Артабаз шохнинг марҳаматини кўриб севинганидан.

Артабаз 95 ёшда бўлиб, 9 та ўғли бор эди. Уларни шохнинг ихтиёрига топшириб, садокат билан хизмат қилишини айтади. Шох одатда пиёда юрар эди, лекин бу сафар кекса Артабаз уялмаслиги учун ўзига ва Артабазга от келтиришни буюрди. Лагердан чиққандан кейин шох Артабаз олиб келган грекларни йиғмоқчи бўлди. Лекин улар рад жавобини бериб, лаконликлар химоя қилинмаса, нима қилишни ўзимиз биламиз дейишди.

Улар Доро даврида лаконликларнинг элчиси бўлиб, унинг мағлубиятидан кейин эронликлар қўли остидаги грек мардикорларига қўшилишган эди. Шох уларга олдиндан ҳеч қандай ваъда бермасдан, ўз

¹ Айрим манбаларда Артабаз Бактрия ҳокими эди дейилади.

хузурига таклиф қилди ва ўз тақдирини ўзлари ҳал қилишини айтди. Шундагина улар зўрға келишга ваъда беришади.

Аммо афиналик Демократ ўзини ўзи қилич билан ўлдиради, чунки у ҳам доим македонияликлар истилосига қарши чиққан бўлиб Македония шохининг кечиринишига кўзи етмасди. Қолган барча греклар Александрга бўйсунди. Улар жами 1500 жангчи ва Дорога элчи қилиб юборилган 90 та киши эди¹.

Кейин у Артабазни уйига иззат-икром билан қўйиб юборади ва ўзи Гиркания шаҳрига етиб келади. Бу ерда Доронинг саройи бўлиб, Набарзон шохни иззат-икром билан кутиб олади. Улар ичида Доро яхши кўрган гўзал Багоас бор эди. Кейинчалик Александр ҳам бу гўзални яхши кўриб қолиб, унинг илтимосига кўра Набарзонни кечирган.

Гирканиянинг антик даврига тўхталар эканмиз, қадимги дунё адибларининг тасвирлари бир-бирига жудаякин эканлигига ишонч ҳосил қиламиз. Тасвирдаги бундай ўхшашлик ва яқинликнинг икки сабаби бор. Ё адиблар бир тарихий манбани ўқишиб, уларни ўз фикрлари доирасида тўлдирган ёки бири иккинчисидан таъсирланиб, янги бир ижодий йўналишда давом этган. Биз учун энг қадимги даврларда ижод этган адиблар асарларидан ўхшаш эпизодларни топиб олиб, тарихий воқеликнинг ҳақиқатга яқинлигини тасдиқлашдир. Биз фикримизнинг тасдиғи сифатида ўхшаш ифодаларни, бир-бирининг янги талқинини кидириб топишга ҳаракат қиламиз.

Плутарх тасвирида берилишича, Александр Гиркания томон юриш бошлади. Дастлаб у Гекатомпилотга келиб тўхтади ва шу ерда жангчилар дам олишади. Бу ер жуда бой ўлка бўлиб, одам яшаши учун ҳамма шароит мавжуд эди. Шундан кейин яна 150 стадий юриб улкан тоғ ёнида тўхтади. Бу тоғ ён бағрида бир ғор бўлиб, бу ғорни худолар жойи деб аташарди. Шу ердан Ствоит дарёси бошланиб, уч стадийдан кейин юкоридаги улкан тошга урилиб, шаршара бўлиб ер тагига сингиб кетар ва 300 стадий ер ости бўйлаб оқиб, яна ер устига чиқар эди. Худди шу ердан Александр юришини давом эттириб, Гиркания территориясига киради ва Каспий денгизигача бўлган ҳамма шаҳарларни ўзига бўйсундиради. Айтишларига қараганда, бу етти денгизда улкан илонлар ва баликлар бўлган экан. Бу ерлар ҳам жуда бой ва ҳосилдор ерлар бўлиб, асосан узумчиликни ташкил қилар ва вино етиштирилди. Шунингдек, бугдойзорлар ва баргларида асал оқиб турувчи дарахтлар ҳам кўп эди. Яна Анфридон деб аталувчи учар хайвонлар ва асаларилар ҳам кўп эди. Александр Гиркания ва унга қўшни бўлган халқлар орасида юрганида Доро билан қочган собиқ ҳарбий бошлиқлар унга ихтиёрий равишда бўйсундирилди. Александр Доро қўшинининг собиқ

ҳарбийларидан 1500 га яқин кишини яхши кутиб олиб, уларни жазоламайди.

Ствоит дарёсининг ерга сингиб 300 стадий (стадий ўлчовини луғатда бериб ўтганмиз)дан сўнг ернинг юзасига чиқиши, Гиркан денгизидан улкан баликлар ва илонларнинг борлиги, асал чиқарувчи дарахтларнинг ўсиши ҳақидаги тафсилотлар ҳар икки адиб асарида бир-бирининг айнан такрори эканлигига гувоҳ бўламиз. Бундай тарихий манбаларни ўқиб шундай хулосага қилиш мумкинки, йигирма аср мобайнида Каспий денгизи анча ичкарига кириб борган, унинг суви аввалгисидан камайиб кетган бўлиши ҳам мумкин. Эҳтимол, йигирма уч аср илгари Каспий денгизи ҳозирги туркман элидаги қумликлар ўрнини тўлдириб тургандир. Ўшанда Гиркания қумликлар эмас, ўрмонлар юрти бўлгандир. Йигирма уч аср мобайнида табиатда юз берган мўъжизаларни тасаввур қилиб айтиш мумкинки, ўшанда улкан Каспий денгизи ҳатто Орол бўйларигача чўзилиб кетгандир. Ернинг бетида бўлмаса ҳам, ернинг тагида бу икки денгиз бир-бири билан туташиб тургандир. Эҳтимол ўша антик замонларда Орол денгизи ҳозирги сатҳидан анча кенг бўлгандир. Ҳозирги қумликлар ва шўр ерлар ўрнида боғ-роғлар, бепоён ўрмонлар мавжуд бўлгандир. Ахир, ҳозир ерлар беадад туз ва химикатлар таъсирида қариётган бўлса, йигирма уч аср муқаддам ер айни кучга тўлиб, экинларга муҳтож эди-ку?

Ҳатто айрим олимларнинг таъкидлашича, қадимда Орол бўлмаган эмиш. Бу денгиз кейинчалик пайдо бўлган, деган гаплар юради¹. Окс (Аму) ва Яксарт (Сир) дарёлари қўшилиб, Каспийга қуйилган, деган фактни асослашга уринадилар².

Қурций Руф таъкидлашича, Доро Гирканияга қарашли бўлган дранглар юртида ўлдирилади. Дранглар юртининг ҳокими ўшанда Барзаент бўлиб, у Бесс билан пинҳона тил бириктириб, Дорони ўлдиришда иштирок этган эди. Кейинчалик Барзаент Александрнинг хоин Бессни таъқиб қилаётганини эшитиб, Дорога қилинган суиқасднинг иштирокчиси бўлганлиги учун сири фош бўлиб қолишидан қўрқиб, Ҳиндистон томон қочиб кетади³.

Бошқа бир манбаларда Гиркания ерларида, хусусан, унинг Дронгис шаҳрида яқин жангчиларидан бири Димн Александрга фитна уюштиргани таъкидланади⁴.

¹ Толстова Л.С. Исторические предания Южного приаралья. М.: «Наука», 1984, 40-бет. С.П. Толстов. По следам древнехорезмийской цивилизации. М.: Изд-во АН, 1948, 22-бет.

² Есбергенов Х., Хожниязов Ж. Этнографические мотивы в каракалпакском фольклоре. Т.: Изд-во «Фан», 1988, 18-бет.

³ Курций Руф. Ўша асар, 217-бет

⁴ Диодор. Ўша асар, 110-бет.

Бошқа бир манбада эса, Александр Гиркания ерларида ўз жангчиларига карата нутқ сўзлаб, уларни Осиёнинг ичкараси томон жангии давом эттиришга ундайди. Бу ҳақда Плутархнинг фикрлари диққатга сазовордир.

Александр ҳамиша македонияликларнинг руҳи тушиб, сафарни давом эттиришдан бош тортмаса, деб кўрқарди. У ўзи билан Гирканда бўлган энг яхши йигирма минг пиёда ва уч минг отлик аскарга мурожаат қилади. Варварлар македонияликларни худди тушларида кўргандай кўришади. Агар энди улар Осиёни ўз сафар планларига киритса, варварлар уларга худди оч бўрилардай даҳшат билан ҳужум қилишади. Агар кимнинг кетгиси келса, унинг йўли тўсилмайди. Лекин худолар, македонияликлар уни ўз хоҳишлари билан ташлаб кетишганининг гувоҳи бўлишин. У македонияликларга бутун дунёни босиб олмоқчи эканлиги ҳақида гапиради. Тахминан шу гапларни Александр хатида Антипатрага ҳам ёзади. Унинг ёзишича, шох ўз гапларини тугатгандан сўнг, жангчилар унга дунёнинг четигача бўлса ҳам у билан бирга боришларини айтишибди. Жангчиларнинг бу қисмини кўндиргандан кейин, қолган аскарлар ҳам шох ортидан боришга тайёр эканликларини билдиришади.

Албатта, кўшинни бундай бардамликка, рухан тетикликка ундовчи нутқларни Александр кўп марта сўзлаган. Уларнинг айримларигина тарихий ҳужжатларда сақланиб қолган, холос.

Александр Гирканияда туриб, яқиндагина босиб олган Парфия, Мидия ўлкалари ва Эрон билан ҳам алоқасини узмайди. Бу ўлкаларга янги ҳокимлар тайинлар, кўшимча кучлар юбориб, тўпланган бойликларни ўзи асос солган Александрия шаҳрига юбориб турар, Македония билан Гиркания ўртасида тўхтовсиз қарвон қатнай бошлаган эди...

Александр Сўгдиёна томон юриш бошлашдан аввал Гирканияда катта кўшин тўплаб, ўз кучларини анча мустаҳкамлаб олади. Македония ва Грециядан янги кучлар келиб қўшилади. Чунки Сўгдиёнадаги қабилаларнинг ниҳоятда жанговар ва ватанпарвар эканликлари ҳақида Александр кўплаб ривоятлар эшитганди.

Гиркания ерлари ҳам бепоён бўлиб, бу ўлкада асосан массагет қабилалари яшарди. Массагетлар бир вақтлар ҳатто Парфия ва Мидияни ҳам ўзларига қарам қилиб олган эди. Кейинчалик Парфия ва Мидия шохлиги ажралиб чиқади.

Александр маҳаллий халқнинг урф-одатини қабул қилишни Гиркания ва ҳатто Мидия, Парфия ерлариданок бошлаган эди. Кейинчалик Сўгдиёна ва Бактрияда бу ишни охирига етказди. Шунинг учун ҳам айрим тарихчилар Александр маҳаллий халқнинг урф-одатини фақат Сўгдиёнада жорий этган эди, деганда ҳақ эмас. Фикримизнинг далили учун шундай бир далилга мурожаат қилишимиз мумкин. Курций Руфнинг таъкидлашича, дам олиш ва ҳаракатсизликдан кўра кўпроқ ҳарбий

ишларни ёқтирган Александр кўп вақтларини маишатга сарф қиладиган бўлиб қолади. Вақт-бевақт кечаси билан ичкиликбозлик ва айш-ишратни одат қилади.

Бу одатни яхши қабул қилмаётган қабиладошларини шох уришар, бу эса уларга ёқмас эди. Ўз урф-одатларига содиқ одамларни шох бўйсундирилган ўзга қабилалар ичига аралаштиради. Шунинг учун жангчилар томонидан норозилик ва шикоятлар бўлади. Бундан Александр гоҳ гумонсарар, гоҳ ғазабланар эди. Шох Грециядан келтирилган хушовозларга қаноат қилмасдан, асирга олинган аёлларни қўшиқайтишга мажбур қилар эди. Шу аёллар ичида биттаси ўзининг гўзаллиги, камтарлиги билан шохни жалб этади, унинг кўзларидан, юзидан юқори табақадан эканлиги билиниб турар эди. Шох сўраб билдики, у форслар шох Охнинг набираси Густаспнинг хотини экан. Густасп Доронинг қариндоши бўлиб, катта кўшинни бошқарар эди. Буни эшитган шох бу аёлни тутқунликдан озод қилади ва эрини топишда ёрдам беради. Эртаси куни шох Гефестионга асирларни саройга йиғишни айтади. Бу ерда у юқори табақали одамларни ажратади. Бундайлар 1000 та бўлиб, улар ичида Доронинг укаси Оксафр ҳам бор эди. Қўлга туширилган ўлжа 26000 талант пулдан иборат бўлиб, 12 мингини шох лашкарларига совга учун сарф қилади, худди шунча пулни кўриқлаётган одамларнинг ўзлари ўғирлаб кетганди.

Оксидат эронлик шахзода бўлиб, Доро уни қатл этиш учун ушлаб турган эди. Александр уни озод қилиб, Мидияга ҳоким қилиб қўяди. Доронинг укаси Оксафрни эса ўз дўстлари сафига қўшиб олади. Шох бу ердан илгари унчалик машҳур бўлмаган, ҳозир эса Тигр ва Евфрат дарёсидан то Қизил денгизигача бўлган жойдаги халқлар устидан бошчилик қилаётган Парфияга қараб жўнайди. Бу ерлардаги текис ва ҳосилдор жойларни скифлар эгаллаб олган бўлиб, улар хавсрли кўшни эди¹. Улар Европа ва Осиёда яшар эдилар. Босфорнинг нариги томонидагилар осиеликлар бўлиб, Европада яшайдиганлар эса Фракия чегарасидан Борисфенгача ва ундан Танаис дарёсигача чўзилган эди. Танаис Европа ва Осиё ўртасида оқар эди.

Шундай қилиб, Александр Гиркания ерларида узок туриб қолмасдан Окс дарёси томон юришни давом эттиради. Гиркания ерларида маҳаллий қабилаларнинг қаттиқ қаршилигига учрамаган Александр кўшинларини еўгдлар катта тайёргарлик билан кутиб туришарди.

Юстиннинг «Помпей Трог эпитоми» асарида Парсрия ҳақида ҳам қизиқ эпизодларни ўқиймиз. Маълумки, Мидия ва Парфия ерлари Гирканияга яқин эди. «Ҳатто парфияликлар тили, — деб ёзилган юқоридаги асарда, — мидияликлар билан скифлар тилининг

аралашмасидан иборат эди». Маълумки, скифлар Гиркания ва Мидия ерларида ҳам яшар эди. Тарихий манбаларда таъкидланишича, ҳатто қачонлардир Парфия, Мидия, Гиркаия ерлари бирлашиб, бир шоҳликка қарам бўлган.

Шунингдек, парфияликлар билан скифлар ўртасида тез-тез жанг жадаллар бўлиб турган.

Бу ўринда «Помпей Трог эпитоми» асаридаги лавҳаларга алоҳида тўхталиб ўтишга тўғри келади.

Македонлар буюк саркардалар бошчилигидаги римликлар ҳужумига уч марта дучор бўладилар. Рим ўша вақтда айна кучга тўлган улкан давлатлардан бўлиб, уларга тенг келиш анча мушкул иш эди. Денгиз ортида душман устидан қозонилган ғалаба уларга беҳисоб шон-шухрат олиб келади. Айниқса улар учун қачонлардир буюк ҳисобланган Ассирия, Мидия ва Эрон ҳамда ёнгинасида минглаб шаҳарларга эга бўлган Бактрия вилоятини қўлга киритиш музаффар юриш ҳисобланади. Бироқ улар скифларнинг тўхтовсиз ҳужумларига дучор бўлиб, бошқа қўшни қабилалар билан ҳам қирғин-барот жанглар қилишади. Бу ўлкаларда уларга маҳаллий эллар ҳар тарафдан хавф солиб турарди. Ички нифокларнинг кучайиши натижасида скифлар ўлкасидан қувиб юборилиб, улар аста-секин Гиркания, Дак, Амарган ва Марғиёна оралиғидаги чўл жойларни эгаллай бошладилар. Кейин улар ўз ҳукмронлигини кенгайтирадилар. Аввал қўшни халқлар қаршиликсиз ўз ерларини топширган бўлсалар, кейинчалик уларнинг тез-тез ҳужум қилиб хавф солиб туришига қарамасдан, ўз чегараларини шунчалик кенгайтирдиларки, натижада фақат улкан саҳро кенгликларигина эмас, балки қоялардан тортиб баланд тоғ чўққиларигача уларнинг қўлига ўтади. Парфия ерларининг кўп қисми жазирама иссиқ ёки ўта совуқ бўлишига қарамасдан, тоғда одамлар қор бўронларидан азоб чексалар ҳам, водийларда ташналикка дучор бўлсалар ҳам, бундай қийинчиликларни енгиб олға интиларди.

Парфияликлар Македония истилосидан қутулгач, уларда доимий подшоҳликлар ҳукмронлиги бошланади. Ўшанда пробул табақаси подшоҳлик салтанатига энг яқин турарди. Уруш вақтида саркардалар, тинчлик вақтида ҳукмронлар мана шу подшоҳлик табақасидан чиқади. Қачонлардир улар ўзларининг махсус бир хилдаги ўзига хос қийимига эга эдилар. Кейинчалик улар бойиб кетиб, мидияликлар сингари шоҳона қийим кия бошлайдилар.

Парфияликларнинг қуроли ҳам скифларникига жуда ўхшарди. Қўшинлар асосан ўзга халқларники сингари озод жангчилардан эмас, балки қуллардан ташкил топганди. Парфияликлар қўл остидаги жангчиларга, яъни қул болаларига ўз болаларидек ғамхўрлик қилишарди. Уларни отда юришга ва камондан ўқ отишга ўргатардилар. Парфияликлар

қанчалик бойиган сари, айниқса уруш пайтларида подшо қўшинига шунча кўп отлик аскарлар қўшардилар. Парфияликлар тўғри қатор тизилиб уруша олмайдилар ва қалъаларни қамал қилиб, шу йўсинда ололмайдилар.

Парфияликлар отларда шиддат билан жанг қиладилар. Гоҳ душманга тўсатдан ҳамла қилиб, гоҳ орқага чекиниб, кўпинча орқага қочганларида маҳорат билан ҳаракат қилишарди. Чунки қувиб келаётганлар одатда эҳтиётсиз бўлишади, уларга фавқуллода зарба бериш қулайроқдир.

Парфия подшоси Митридат ўлимидан кейин унинг ўғли Фраат тахтга ўтиради. Парфия подшолигини эгаллаган Фраат Антиохдан қасос олиш мақсадида Сурияга қарши уруш бошлашга қарор қилади. Аммо скифларнинг ҳужуми уни ўз давлатини химоя қилиш учун Парфияга қайтишга мажбур қилади. Антиохга қарши урушга қатнашиш учун скифлар парфияликлар қўшинига ёрдамга чақирилган эди. Аммо скифлар белгиланган муддатдан анча кечикиб етиб келишди. Скифларни шартнома муддатини бузиб, кечикиб келганлиги учун айблашиб, урушга қатнашиш учун белгиланган ҳақни тўлашмайдилар. Норози бўлган скифлар ўз ҳақини талаб қилиб уруш бошлайдилар. Шунинг учун Фраат уларга қарши юриш қилиб, давлатни бошқариб туриш учун Гимерни қолдиради. Гимер вақтинча ҳокимиятни бошқариб турганини унутиб, золимлик йўлига ўтади ва Вавилония билан бошқа шаҳарлар аҳолисини талай бошлади. Фраатнинг ўзи қўшинига Антиох билан бўлган жангда асирга тушган грекларни олган эди. У қўшинидаги грек асирларининг ўзига бўлган душманлик қайфиятини унутганди. Шунинг учун греклар парфияликларнинг жанговарлик ҳолати сусайганини сезиб, душман тарафга қочиб ўтадилар ва шиддатли тўқнашувда парфияликларни тор-мор қилиб, Фраатни ўлдирдилар.

Фраат ўрнига Парфия подшоҳлигига унинг отаси томондан амакиси Артабан қўйилади. Скифлар эса ўз галабалари билан чегараланиб қолмасдан, Парфияни талон-тарож қилиб, ўз юртларига қайтадилар. Артабан тоҳарлар элига ҳужум қилиб, икки ўртада бўлган оғир жангда қўлидан яраланади ва тез орада вафот этади.

Ундан кейин шоҳлик тахтига жангларда қаҳрамонлик кўрсатиб улғу саркарда лақабини олган ўғли Митридат чиқади. Қўшни давлатлар билан бўлган кўпгина урушларда ғолиб чиқиб, у Парфия подшолигига қўпчилик элатларни бирлаштиради. Бир неча бор скифлар билан ҳам муваффақиятли жанглар қилиб, ўз авлодлари учун қасос олади. Ниҳоят, у арман подшоси Артоасдо билан уруш бошлайди. Бу ўринда келтирилган қиёсий мисоллар бир-бирига ўхшашлигидан ўқувчи ажабланмаслиги керак. Биз турли манбалардан олинган бир мавзу ҳақидаги маълумотларни аслида қандай бўлса, шундайлигича келтиришни лозим топдик.

ФИТНА

Александрнинг ҳаёти ҳеч бир қарама-қаршиликсиз, силлиққина ўтган дея олмаймиз. Фақат ўлкаларни босиб олиш, халқларни бўйсундириш унинг ҳаётининг мазмуни бўлиб қолмай, балки тақрири кескин қарама-қаршиликлар, хавф-хатарлар гирдобиди айланарди. Ҳар қадамда уни фожа, даҳшатли ўлим кутиб турарди. Бироқ у бу қарама-қаршилик, пинҳоний фитна тўсиқтарни енгиб, хоинлик ханжарларини синдириб олган томон ҳаракат қиларди. Шу жиҳатдан Александр кучли ирода эгаси бўлган. Айниқса характеридаги рухий бардошлилик ва матонат уни ҳамма вақт ғалабага етаклаган.

Бу ўринда Александрни ўлдириш учун тайёрланган бир фитна тарихига тўхталиб ўтишимиз мумкин.

Курций Руфнинг таъкидлашича, Александр Гирканияди Бақтрияга ўзини Артаксеркс деб номлаган Бессга қарши жангга борар экан, унга яна қўшимча кучлар етиб келади: Зонл ўзи билан Грециядан 500 жангчи, Антипаир эса Иллириядан 300 жангчи юборади. Филипп билан 130 фессал чавандози, Лидияда 2600 пиёда жангчи ва 300 отлиқ аскар келади. Бу кучни қабул қилган шох драглар юртига қараб жўнайди. Урта Осиёда Александр фақат ташқи душман хавфи остиди бўлмасдан ўз қўшини ичида ҳам фитначилар борлигини сезиб қолади. Жумладан шохга қарши тайёрланган фитнани Курций Руф ўз асариди гоят ҳаяжонли лавҳаларда баён қилади. Қуйида шу хусусдаги тарихий воқеага қисман тўхталиб ўтамиз.

Драглар юртида шох тўққиз кун душман хавфи билан яшар экан, ўз лашқарлари орасидан ички душман ҳам чиқади. Бу шохнинг яқинларидан бири Димн эди. У бир кун Никомахни чақириб, агар сотқинлик қилмаса, унга бир сирни очишини айтади. Никомах худони ўртага қўйиб қасамёд қилади. Шунда Димн шохга қарши фитна уюштирилаётганини ва бу йўлда унинг ҳам кўмаги кераклигини айтади. Буни эшитган Никомах рози бўлмайди. Шунда Димн унга ялина бошлади ва мабодо қатнашмаса ҳам бу ҳақда ҳеч кимга айтмаслигини илтимос қилади.

Ҳатто у Никомахи кўрқитиб, агар у сотса, ёки қатнашмаса биринчи бўлиб уни ўлдиришларини, агар қатнашса катта бойлик беражанини ваъда қилади.

Димн жаҳл қилиб, қилич билан гоҳ ўзини, гоҳ Никомахни ўлдирмоқчи бўлиб, ниҳоят уни кўндиради. Юзаки розилик билдирган Никомах ундан бошқа фитначиларни ҳам сўраб олади. Димн фитначиларни бирма-бир айтиб беради.

Булар Демерий - шохнинг шахсий қўриқчиси, Певжолай, Афобета Иолай, Диоксен, Архетопис ва Аминта эди.

Шундан сўнг Никомах ҳамма гапни акаси Кебалинга айтади. Шунда Кебалин Никомахга бошқаларда шубҳа пайдо бўлмаслиги учун шох чодирига яқин бормасликни тайинлайди. Кебалиннинг шохбилан учраша олмаслиги тайин эди. Шунда у бу гапни Филолага айтиб, шохга етказишни сўрайди. Филола уни мактаб Александр хузурига киради, лекин бошқа гаплар билан чалғишиб, дардини айтмай чиқади. Иккинчи марта ҳам шошиб қолиб эсан чиқаради.

Кебалин яна бир бор Филолага эслатса ҳам барибир айтолмайди. Шунда Кебалин Филоладан хавфсираб, бу сирни — омбор мудури Метренга маълум қилади.

У Кебалинни омборга яшириб, фитна ҳақидаги хабарни дарров шохга етказди, бу сирни Кебалин айтганлигини билдиради.

Шох Димнни хибсга олишни буюриб, ўзи Кебалиннинг олдига боради. Кебалин уни хурсанд ҳолда кутиб олиб, «Мен сени тирик кўрганимдан хурсандман» дейди. Александр ҳамма нарсани батафсил ундан сўраб олади. Бунга неча кун бўлган деган саволга, Кебалин 3 кун деб жавоб беради. Шунча кундан буён айтмагани учун Кебалинни шох яна қамаб қўяди. Лекин Кебалин дарров Филолага айтган эдим, у эса айтмай юрибди, ундан сўранг деб қичқира бошлади.

Шох қайта-қайта Кебалиндан сўраганида ҳам Филолага айтганини таъкидлайди. Шунда шох қачонлардир дўсти бўлган Филотанинг бу хоинлигига чидай олмай осмонга қараб нола қила бошлади.

Шох нима учун чақирганини билган Димн қилич билан ўзини ярадор қилади. Шунда менга қарши қандай жиноят ўйлаб топдинг, Димн, дейди шох, унга ғазаб билан қараб Менинг ўрнимга Филотани Македонияга ҳукмдор қилмоқчи бўлдингми? Димн эса гапира олмай, хушидан кетиб ўлади.

Шох Филотани хузурига чақириб, Кебалиннинг фитна ҳақида айтган хабарини нега яшириб юргани сабабини сўрайди. Кебалин ҳақиқатан ҳам фитна ҳақида унга айтганини Филола тан олиб, бу гапга унчалик ишонмагани, чақимчилик қилмаслик учун айтмаганини маълум қилади ва шохни кучиб йиғламсираб, бу хатоси учун кечирим сўрайди.

Шох дўстлар йиғинига Филотани чақирмасдан Никомахни таклиф қилади. У акаси Кебалиннинг гапларини тўла-тўқис қайтаради, Кратер ҳам Филотани унчалик ёқтирмас эди. Чунки у Филотанинг шох олдида мактаниб димоғдорлик қилишини билар, унга хавф остиди қарарди. Кратер ўзининг Филолага нисбатан нафратини яшириб, шохга қараб, агар сен бу ҳақда аввалроқ биз билан маслаҳатлашганимда, биз сени огоҳлантирар эдик. Филолага бу гапларни эслатиш керак эмасди, дейди. У ҳар доим сенга қарши фитна уюштиришга тайёр. Энди сен унга ишонмаслигингни у жуда яхши билади.

Яхшилигинг туфайли мабодо у сени тушуниб тинчланса ҳам, лекин унинг отаси Парменион — яъни сен қатори қатта армияга эга бўлган улуғ одам — ўглининг ҳаёти учун сендан қарздорлигига бепарво қарамайди. Баъзи бир нарсалардан биз нафратланамиз. Ҳатто ўлимни ҳам тан олишга уяламиз.

Филота сени кечирди деб эмас, балки ҳўрлади деб ўйлайди. Билгинки, бундай одамлар билан бутун ҳаётинг давомида курашишингга тўғри келади. Ҳали сенда бизни қувғин қилишга тайёр душманлар етарлича. Ўзинг энг аввало ички душманлардан сақлан. Агар сен уларни уйдалай олмасанг, ташқи душманинг бундан фойдаланиши ҳеч гап эмас.

Шундай деб Кратер шохга Филота фитна бошлиғи ёки қатнашчиси эканини ва шунинг учун ҳам бу шум хабарни шохга атай айтмаганлигини маълум қилиб ҳаммани ишонтиради. Филота шохнинг мен билан гаплашишга вақти йўқдеб, Кебалинни алдаган эди. Никомах эса қасам ичган бўлса ҳам дарҳол бу хабарни ақасига етказди, Филота бўлса, шу икки оғиз сўзни шохга айтишга вақт топа олмабди. Унинг айтишича, бу гапларга унчалик ишонмабди. Унда ёлғон хабари учун Кебалинни йўқ қилиш керак эди. Шохнинг ҳаётига хавф соладиган ҳар қандай мишмишни ҳам диққат билан эшитиб, унинг тагига етиш керак эканлигини Филота тушунмапти, шекилли. Шундай қилиб, Филота ва фитнанинг бошқа қатнашчилари устидан назорат ўрнатишга қарор қилинди. Бу қарорни ҳеч кимга айтмасликни тайинлаб, гўё йиғинда эртанги юриш тўғрисида гап бўлди деган хабарни чиқардилар. Ҳатто Филота охири кечага таклиф қилинганда ҳам шох у билан илгаригидай дўстона гаплашарди.

Кейин чироқлар ўчиб, шохнинг ҳузурига дўстлари Гефестион, Кратер, Кен, Эригий билан бирга бир неча киши кирди, шунингдек, шохнинг шахсий кўриқчилари Пердикк ва Леоннат ҳам қиради. Ҳамма соқчи ва кўриқчиларга ҳеч кимнинг Парменион томонга чиқиб кетишига йўл қўйилмасин, деб топшириқ берилди. Афаррий шох чодирига 300 та қуролланган жангчилар билан қиради.

Содиқ жангчилар фитна қатнашчиларини ушлаб келишга, Афаррий эса 300 одами билан Филотани ушлашга юборилади.

Филотани ухлаб ётган жойида ушлашади. Қўлига кишан солинган Филота шохга қараб: «Менинг ёвузлигимни барибир сенинг меҳрибонлигинг, шафқатинг енгди, о шох!» — деб бошқа ҳеч нарса демайди. Эртаси кун 6000 жангчи шох ҳузурига йиғилади. Қуролланган аскарлар Филотани тўсиб турар эди. Македониянинг урф-одатига кўра уруш вақтида ҳукмни қўшинлар, тинчлик вақтида эса халқ чиқарар эди, шунгача шох ҳукми кучга кирмасди.

Шундай қилиб, биринчи Димнингжасадини ўртага қўйишди, лекин кўпчилик унинг қандай ва нима учун ўлганини билмасди.

Шундан кейин Александр ғамгин ҳолда йиғилганлар олдига чиқди. Дўстлари ҳам ғамгин эди.

Шох ғамгин ҳолда узоқ вақт жим турди, кейин жангчиларга қараб шундай деди: «Баъзи бировларнинг жинояти туфайли сизларнинг орангиздан йўқбўлишимга сал қолади. Бу йиғинда сотқинларга нисбатан қаҳр-ғазабимни, мени сақлаб қолганларга миннатдорчилигимни билдираман. Ҳатто бу жиноятчиларнинг номларини аниқ айтишга ҳам тайёрман. Мендан ва менинг отамдан жуда кўп яхшилик кўрган Парменион бу фитнанинг бошлиғи экан. У ўғли Филотани, Пефколайни, Деметрни ва Димни шу жиноятга бошлайди.

Бу шум хабарни эшитганлар қалбида қаҳр-ғазаб уйғонади. Кейин Никомахни, Кебалинни, Митронни олиб келишди, улар бўлган воқеани айтиб беришди. Шунда шохдавом этиб, бу хабарни яширган одам ҳақида нима дейсиз. Димн бекорга ўлмайди. Кебалин қийноқлардан чўчимайди, Митрон эса бу хабарни ўз вақтида етказди. Фақат Филота ўзини бу хабарга ишонмасликка солиб, меинг ҳаётим хавф остида эканлигидан бепарво бўлди. Чунки у ёвуз мақсадни кўзлаган эди. Мидияни бошқариб турган отаси ёрдамида, менинг ўрнимга шох бўлмоқчи эди. Ҳатто у менинг фарзандим йўқлигини юзимга соларди.

Лекин у хато қилади, фарзандим ўрнига мана сизлар менга фарзанд, қариндош ва ака-укасишлар, сизлар билан мен ўзимни ёлғиз ҳис этмайман.

Шох кейин Парменионнинг ўз ўғиллари Никанор ва Филотага юборган хатини ўқиб беради. Хатда шундай дейилган эди: «Аввал ўзларингни, кейин ўзларингга қарашли одамларни ўйланг, шунда биз истаган нарсамизга эришамиз». Бу мактубнинг мазмунини фақат ўғиллари тушунади, бошқа одам эса унинг мазмуни нима ҳақда эканлигига тушунмайди, деб шох қўшимча қилади. «Димн ва бошқалар ҳам унинг исмини айтишга, сотишга қўрқар эди, лекин ҳаётнинг ўзи Филотанинг сотқинлигини кўрсатди. Филота Македонияда менга қарши фитна уюштирган Аминта билан дўстлашади, менинг душманим бўлган Атайага синглисини беради. Буларнинг ҳаммаси унинг менга нисбатан душманлигини, шон-шухратимни кўролмаслигини исботлаб турибди. Энди эса мени ўлдирмоқчи бўлади. Мен эса унга жуда ишониб энг яхши қўшинга бошлиқ қилиб қўйиб, ундан кўп яхшиликлар қутган эдим. Сизлар мени қандай юксакка кўтарган бўлсаларинг, мен ҳам унинг отасини шундай олий даражага кўтардим. Энг бой мамлакатга ҳукмдор қилиб қўйдим.

Шундай кабиладошнинг қўлида қурбон бўлгандан кўра, бир арзимас душман қўлида ўлганим афзалдир. Фақат сизлар менинг ҳаётимни сақлаб қолишингиз мумкин»¹. Шундан сўнг Филотани ҳамманинг олдига олиб

чиқишади. Яқиндагина унга хавас билан караб юрган одамлар энди унга қахр-газаб билан қарар эди. Кечагина отлик армияга командир бўлиб юрган Филота, бугун эса бошини эгиб турарди.

Яқиндагина икки ўғли Гектор ва Никанорни йўқотган ва энди эса учинчи ўғли Филота билан бирга Парменионнинг ҳам тақдири ёмон бўлишини ҳамма сезиб турарди. Аминта эса жангчиларни чалғитмоқчи бўлиб, шуидай деди: «Бизни душманга сотишибди, энди биз уларни енга олмаймиз. Куршовда қолиб ватанимизга, оиламизга қайта олмаймиз».

Аминтанинг бу сўзлари шоҳга ёқмади.

Шундан кейин Кен Филотанинг азоб чекиб ўлганидан кўра осонгина ўз қўлида ўлишини афзал билиб, қўл кўтарган эди, биз унга хали гапиришга имконият беришимиз керак деб, шоҳ унинг қўлини ушлаб қолади.

Лекин Филота гапириш у ёқда турсин ҳатто бошини кўтариб, огзини ҳам очолмайди. Кейин у кўз ёшларини оқизиб, хушидан кетади, бир оздан сўнг ўзига келади. Шунда шоҳ унга караб деди: «Сени македонияликлар суд қилади, улар билан ўз она тилингда гаплаша оласанми? Шунда Филота жавоб қайтарди: «Македонияликлардан ташқари бошқа одамлар ҳам кўп. Мен ўшаларнинг тилида гапираман. Ўйлайманки, мени улар тушунади. Шунда шоҳ деди: «Кўряпсизларми ҳатто у ўз она тилини тан олмайди».

— Айбдор гапира олмайди, айбсиз хоҳлаганича гапириши мумкин, — деди Филота, — шунинг учун мен виждонимни сақлаган ҳолда бундай оғир ахволда ўз хис-туйғуларимни ифода эта олмаяпман. Мени ҳимоя қиладиган, эшитадиган бирон-бир одил суд йўқ. Мен хайронман нима учун айбдорлигимга. Фитначилар қаторида мени ҳеч ким тилга олмайди. Кебалин ҳам, Никомах ҳам исмиمنى тилга олмайди. Агар мен фитначи бўлсам, Димн айтиши керак эдику! Ахир, у жиноят очилмасдан олдин сўроқ қилинган-ку. Ахир Кебалин бу хабарни менга айтмаганида, ҳозир мен бу ахволга тушмаган бўлардим. Агар Димн тирик бўлганида, мени ҳимоя қилган бўлар эди. Бошқалар эса ўзини ҳимоя қилиш учун ҳамма айбни менга ағдармоқда. Нахотки, айбдорлардан бирортаси бор ҳақиқатни айтмаса, демак, улар ҳеч кимни аямайди. Тўғри, мен хали ҳам айтмаганлигимни бўйнимга оламан. Лекин сен, Александр менга ўнг қўлингни бериб кечирган эдинг-ку! Ҳатто байрамда ҳам мен билан бирга бўлдинг. Агар сен менга ишонганингда эди, шубҳаланишга ўрин қолмасди. Қандай нарсасени бу қарордан қайтарди? Мени ушлаганларида қаттиқ ухлаб ётган эдим. Қандай қилиб фитначи шундай ухлайди? Жиноятчи тинч ухлай олмайди.

Бу хабарни етказган йигитчанинг аниқ далиллари йўқ. Мени кечирганинг учун афсусланма.

Бахтга қарши ўша бузуқи ҳақида ҳар хил миш-мишлар эшитиб, яна ўзи келиб айтмай, акасини юборгани учун ундан шубҳаландим.

Кейинчалик у Кебалинга айтган гапидан тониши мумкин, мен бўлсам ёлғончи бўлиб қолишдан, шоҳ дўстларида шубҳа туғдиришдан чўчидим. Ҳатто мен ҳеч кимга тегинмасам ҳам ўлимимни хоҳловчилар чиқиб қолишди. Айбсизни айбдор деб ёлғон гапирганимда ўзимга қанча душман орттирган бўлардим. Агар мен атайлаб яширган бўлсам, Кебалинни дарҳол йўқ қилишим керак эдику!

Агар шоҳни йўқ қилиш ниятида бўлсам, нега унинг ҳузурда бир ўзим бир неча бор бўлиб, уни йўқ қилмадим. Димнсиз ўзим ҳал қила олмасмидим. Демак, у фитна бошлиғи, Филота эса унинг соясида туриб Македония тахтини эгалламоқчи бўлибдими! Қайси бир бошлиқни қўлга олдим ёки уларга совға инъом қилдим. Мени яна ўз тилини, урф-одатини йўқотган деб айблашаяпти. Ахир, бизнинг тилимиз аллақачон мулоқотдан чиққан. Ҳозир ҳамма бошқа тилларни ўрганапти. Аминта билан дустлигимни инкор этмайман. Шундай мартабали одам билан дўстлашганимга айбдорманми?

Ҳақиқатан ҳам Юпитер ўғли деб ҳисобланган одамнинг қўл остида қийналасизлар деб уларга ёзган эдим. О, дўстликка бўлган ишончим чин дилдан берган маслаҳатларим учун шу ахволга тушдимми?

Шоҳ ҳақида эмас, шоҳнинг ўзига ёзганимни тан оламан. Мен унга нисбатан нафрат уйғотиш учун эмас, балки унинг ҳаёти хавфли эканлигидан кўрқардим. Юпитерни тан олиш Александр учун лойиқ иш деб ўйлардим. Агар ҳамма Оракулга ишонса, унда менга худонинг ўзи гувоҳ бўлсин. Жиноят қилмоқчи бўлдимми, йўқми бу ҳақда Амондан сўрагунларингча мени кишанда ушлаб туринглар.

Агар ҳақиқатни билиш учун худодан кўра азоблаш қулайроқ бўлса, мен унга ҳам тайёрман.

Бундай жиноятда айбланганлар одатда қариндошларини олиб кела олмайди, чунки у ҳам шу жиноятда айбланапти.

Шунча ўғлидан ажралган отамга энди бу ҳам бормиди. Уни мен билан бирга қўмишармиди?!

Шундай қилиб, азиз отам, сен ҳам мен учун ва мен билан бирга ўласан. Нима учун мени бу дунёга келтирдинг?

Билмайман, афсусланишга нима лойиқлигини: менинг ёшлигимми ёки сенинг қарилгингми? Мен айни кучга тўлган вақтимда ўляпман, сени эса тухмат кутаяпти. Ахир, Парменион Филипп шоҳга захар тайёрлаганини билиб қолиб, унга бу ҳақда хат ёзган эди-ку! Ўшанда ҳам отамга ишонишмаган эди. Мен ҳам кўп нарсани етказганимда устимдан қулишарди. Биздан шундай қилиб шубҳаланарди. Нима қилишимиз керак?

Турганлардан бири: «Ўз хомийларига фитна уюштирамаслик керак?» деганда, Филота деди: «Тўғри айтасан. Шундай қилиб, агар мен фитначи бўлсам, менинг гапларим сизларга ёқмаётган бўлса, гапимни тугатаман».

Кўриқдаб турганлар уни олиб кетишди.

Саркардалар ичида Белон исмли оддий халқ ичидан чиққан, жасур саркарда бор эди. Ҳамма жим турганида, у Филотанинг бошқа кирдикорларини ҳам айта бошлади.

Филотанинг олтин ортилган аравалари турганида у ерга ҳеч ким яқинлаша олмасди. У ухлаганида ҳеч ким халакит бермаслиги керак эди. Қишлоқдан чиққан жангчиларни фригийцлар ва пафлогонлар деб мазах қиларди.

Нима учун у энди Аммонни сўрапти. У ахир Александрни ўғлим деб тан олган Юпитерни ёлғончиликда айблаган эди-ку! Бу фитнани ўйлаганимда Юпитер билан маслаҳатлашмаган эди-ку, энди у нимага керак бўлиб қолди.' Бу хийла билан фақат у вақтдан ютмоқчи, отаси юборадиган ярамасларни кутмоқчи.

Шунда ҳамма ҳаяжонланиб қолди ва биринчи бўлиб шахсий кўриқчилар бу ярамасни ҳозироқ тилка-пора қилиш керак деб бақирдилар. Шох қайтиб келиб, бу ишни янада чуқурроқ ўрганиш учумми, йиғилишни бошқа кунга қолдирди ва кеч бўлганига қарамай, дўстларини хузурига чақирди. Деярли ҳамма Филотани эски Македония одати бўйича тошбўрон қилишни айтди. Лекин Гестеион, Кратер ва Кен уни азоблаб ҳақиқатни билиш керак, деб туриб олишди, бошқалар ҳам уларга кўшилишди.

Маслаҳатдан кейин Гестеион, Кратер, Кен Филотани сўроқ қилишни давом эттиришади. Шох яна бир бор Кратер билан маслаҳатлашиб, дам олиш учун хонасига кетди ва сўроқ натижасини кутди. Жаллодлар Филолага ҳамма азоблаш қуроқларини кўрсатди. Шунда Филога деди: «Нима учун шохнинг қотилини ўлдиришга шошил-маяпсизлар? Нима қиласизлар азоблаб?»

Кейин унинг кўзини боғлаб, чидаб бўлмайдиган азоб берадилар. Шунда у худонинг номини тилга олиб, қонунларга мурожаат қилади.

Уни ҳар қанча қийнашмасин, ҳатто овозини ҳам чиқармади. Сен мендан нима эшитишни истайсан, Кратер, деб унинг устидан кула бошлаганида ғазабланган Кратер жаллодни чақириб яна қийноқни давом эттирди. Шунда Филога бир оз дам беришини сўрай бошлади ва ҳамма нарсани айтиб беришга ваъда берди. Шу пайт Парменионга яқин бўлган отликларнинг бир қисми ўзларини ўзлари ўлдирадилар, бир қисми кочиб кетишади. Чунки одат бўйича Филога ўлдирилса, унга қариндош отликлар ва аскарлар ҳам ўлимга маҳкум этилар эди. Бундан ҳамма, бутун лагерь ваҳимага тушади. Ҳатто шохбундай қилмаслигини айтишга ҳам улгурмай қолди.

Шунча азобдан кейин ҳам Филога ҳақиқатни айтармиди ёки айтмасмиди — бу нарса қоронғи эди. Барибир Филога бир нарсани айтди: «Менинг отам Гегелох билан дўст эди. Бизнинг ҳамма бахтсизлигимиз

шу Гегелохдан бошланди. Шох ўзини Юпитернинг ўғли деб тан олишларини буюрганида, Гегелох шундай деган эди: «Наҳотки биз ўз отасидан воз кечган шохни тан оламиз?» Бундай қилсақ биз халок бўламиз. Бу билан биз худони ҳам ҳақорат қилган бўламиз. Александр илгариги Александр эмас, балки у энди ёвуз босқинчидир. Агар ким ундан ўч олса, яхши иш қилган бўларди.

Гегелох шундай деди ва эртаси куни бундан хафа бўлган отам мени чақирди, Биз икковимиз ҳам ҳаяжонда эдик. Гегелох балки бу гапларни мастликда айтдим, деб ундан яна бир бор сўрадик, у эса ҳамма гапни қайтарди ва агар биз бу ишни бошласак, у ҳам бизга ёрдам беришини айтди.

Гегелох айтган план Парменионга ёқмайди, чунки хали Доро тирик эди. Агар бунини Доро қилмаса, унда шохни ким ўлдирса эвазига Осиё ва Европага эга бўларди. Мана шу режа келишиб олинади.

Димн ҳақида ҳеч нарса билмайман. Лекин у қатнашчи эмас, деганим билан фойдаси йўқ.

Жаллодлар уни янада қийнашиб, ундан яна кўпроқ нарса билишни исташади.

Плани қандай қилиб амалга ошириш йўлларини ҳам айтиб беради. Бу план амалга ошиши қийин бўлгани учун Филотанинг ўзи дарҳол ўзига план тузади ва бундан Парменионнинг хабари йўқлигини айтади.

Филога жинояти учун ўз жазосини олган бўлса-да, илгари нафрат билан қараган жангчиларда унинг ўлимидан кейин ачиниш ҳисси пайдо бўлади. Бунга унинг ёшлиги, шон-шухрати ва отасининг қариллиги сабаб эди. Парменион биринчи бўлиб шохга Осиё йўлини очиб берди. У жангларда саркарда бўлиб, барча қийинчиликларни енгар эди. У Филиппнинг энг яқин дўсти бўлган. Шундай маълумотлар жангчилар орасида тарқалди ва улар тайёрлаётган кўзғолон ҳақидаги хабар яна шохга етади, лекин шохбундан ҳаяжонланмади, ҳаммани чодирга йиғди. Атарий шох билан келишгани бўйича Александр Линкестани, яъни Филотадан олдин шохни ўлдирмоқчи бўлган одамни олиб келишни буюради. Иккита гувоҳнинг кўрсатмасига биноан қўлга олиниб, уч йилдан буён қишанда сақланар эди. Кейинроқ Филиппни ўлдиришда ҳам қатнашгани маълум бўлади. Александрни шохбўлгани учун биринчи бўлиб табриқлади, шунинг учун Александр уни қатл этмади, лекин айбдорлигини кечирмайди. Ушанда қайнотаси Антипатрнинг илтимосига кўра, шохнинг ғазоби пасайган эди. Лекин Александрнинг ғазоби яна кучайди, бунга бўлиб ўтган воқеалар сабаб эди.

Шундай қилиб, Александр уни олиб келиб сўз беради. Уч кун давомида ўзини оқлаш учун тайёрлаб қўйган гапларини ҳаяжонланганидан айта олмайди. Ҳаммага маълум эдики, уни виждон азоби қийнарди. Шундан сўнг уни жангчилар найза санчиб ўлдиришади.

Унинг жасадини олишганида шоҳ Аминта ва Симияни олиб келишларини буюради. Уларнинг укаси Палемон қочишга улгурганди. Булар Филотанинг энг яқин дўстлари бўлгани учун, энг юқори мансабларга қўйган эди. Шунинг учун улар ҳам фитна қатнашчилари деб гумон қилинади. Шоҳ улардан шубҳаланишини, шунинг учун қўлларини боғлаб қўйишни буюради. Шубҳа йўқки, Филота билан улар яширин равишда учрашиб турган, уларнинг укаси Филотани тергов қилиш вақтида қочди ва бу билан нима учун қочганлигини биларди. Ўзлари эса яқинда Филотага яқинроқ бўлиш учун, ҳар қандай тўсикка қарамай унга интилишарди. Жиноят очилишидан сал олдинроқ Антифан, Аминтадан йўқолган отлар ўрнига қонуний равишда от беришни сўрайди, лекин у бермаган.

Мана шу фактларнинг ҳаммасини текшириб кўриб, агар тўғри чикса уларни ҳам ўлдириш, бўлмаса оқлаш керак. Кейин Антифанни олиб келишганда, у ҳақиқатан ҳам от бермаганини айтади.

Аминта гапиришга рухсат олиб, кишанни ечишларини ҳам илтимос қилади. Шоҳ икковининг қўлини ечиб, найзаларини ҳам беради. Шунда Аминта деди: «Агар бизнинг ҳаётимизни сақлаб қолсанг, сендан миннатдор бўламиз, ўлсак тақдиримиздан кўрамиз. Биз озод одам сифатида судда жавоб берамиз. Сен ҳатто бизга қуролимизни ҳам қайтардинг».

Антифанга ўша қуни отни бермаганимиз учун айбдор бўлсак, у ҳам худди ўша қуни сўрагани учун жавоб бериши керак.

Ким айбдор, ким айбсиз эканлигини ҳал қилиш қийин.

Айтгандай, менда бор-йўғи 10 та от бўлиб, 8 тасини илгари берган эдим. Қолган 2 тасини ўзим пиёда қолмаслик учун бергим келмади. Мен бу ишқмас билан бемалол гаплашганимни инкор этмайман».

Мана энди Александр ва Антифаннинг олдида ҳисобот беришга вақт келади.

«Лекин онанг ўз хатида бизни сенга душман деб кўрсатган. Бекорга ташвишланган. Нимага биздан хавфсираш сабабларини айтмаган. Унга бизни сотган одамнинг исмини ҳам айтмаган. Бизнинг қайси ҳаракатларимизга асосланиб сенга бу ташвишли хатни. ёзган. Онангнинг уйдаги йигитларни олиб келишга ўзинг юбординг-ку, Македонияга. Буйруқни бажаришга мажбур қилдинг ва мен бу топширикни аъло даражада бажардим. У ёқдан хизматдан қочиб юрган Горгия, Гекатен ва Горгиани ва бошқа йигитларни олиб келдим. Улар ҳозир яхши хизмат қиляпти. Мана шу буйруқларни бажарганим учун қатл қилмоқчи бўлсанг — бу ноҳақликдир. Агар бажармаганимда, жазоланар эдик. Мен 6000 македониялик пиёда аскар ва 600 отлик олиб келдим. Агар ёмон бўлганимда улар оркамдан эргашмаган бўларди».

Шунинг учун онангни тинчлантир, биздан ғазабланмасин. Бунга ўзинг сабабчи бўлдинг».

Аминта гапириб турганда жангчилар унинг укаси Палемонни қўлини боғлаб ушлаб келадилар. Ғазабланган халқни уни тошбўрон қилишдан зўрға тўхтатишади.

Палемон кўркмасдан деди: «Мени кечиришларингни сўрамайман, лекин қочишимга акам айбдор бўлмасин. Агар уни оқлаб бўлмаса, ҳамма жиноят меники бўлсин».

Ҳамма бу гапни маъқуллаб йиғлаб юборади.

Филотанинг азобидан саросимага тушган отликлар қатори Палемон ҳам иккиланиб қочишга тушган эди. Ўзининг тақдири учун эмас, акасини айбдор қилганлиги учун бетини юлиб йиғлай бошлайди.

Бу нарса ҳатто шоҳни ҳам тўлқинлантириб юборади. Фақат акаси ўзгармай сўзида давом этди: — Аҳмоқ, сен отга миниб қочган вақтингда йиғлашинг керак эди. Қарга ва нима учун қочдинг?

У кўпроқ акаси олдида гуноҳкорлигини тан олди. Шунда одамлар шоҳдан уларни кечиришни сўрай бошлайди.

Ҳамма тинчлангандан кейин шоҳ деди: «Майли, уларни кечирдим. Илгари қандай ишонган бўлсам, шундай ишонч билан қабул қиламан. Агар мен сизларни текширмаганимда, ўзимга нисбатан шубҳани орттирган бўлардим. Шубҳада бўлгандан кўра, оқланган маъқул».

Фақат судда ўзини ҳимоя қила оладиган одамгина оқланади.

Аминта, сен ҳам укангни кечир».

Кейин шоҳ йиғинни тарқатиб, Полидамантни чақиради. У Парменионга жуда хушомадгўйлик қилар ва жангда доимо унинг ёнида бўлар эди. Унга ака-укаларини олиб келиш буюрилганида, анча безовта бўлиб қолади.

Уларни дарҳол олиб келишди ва кўркувдан қалтираётган Полидамантни чақириб, шоҳ деди: «Парменионнинг жинояти ҳаммага, шунингдек кўпроқ сен билан бизга тегишли».

Уни таъқиб қилиш ва жазолашни сенга ишониб топшираман. Бу ишни бажариб келгунигча укаларинг менда гаров сифатида қолади. Мидияга бориб, менинг ҳарбий бошлиқларимга мана бу хатни берасан. Миш-миш тарқалмасдан бу ишни тез бажариш керак. Яна бир хатни Парменионга берасан. Бу хатда Филотанинг узуғи бор ва бунга Парменион ишонади».

Полидамант, кўркувдан холи бўлиб, албатта бу топширикни қойил қилиб бажаришини айтади ва араблар қийимини қияди. Унга йўлдош қилиб 2 та араб берилади. Уларнинг хотин ва болалари ҳам гаровга қолдирилади.

Сувсиз чўлларни кезиб, ўн бир кунда белгиланган жойга келдилар. Яна ўз қийимини қийиб, Полидамант Клеандр чодирига келади. Хат топширилгандан кейин Клеандр ва Полидамант эрталаб Парменион ҳузурида учрашишга қарор қилишади. Бошқа ҳарбий бошлиқларга хат берилади.

Полидамантнинг келганидан хабар топган Парменион уни чакириб, шоҳ тўғрисида сўрай бошлайди. Бу мамлакат водийларида қўл билан яратилган игна баргли ўрмонлар мавжуд бўлиб, шундай ўрмоннинг бирида Парменион ҳарбий бошлиқлар ҳимоясида сайр қиларди. Парменион хатларни ўқиш вақтида уни ўлдиришга келишилади.

Полидамант хурсанд холда Парменионни кучоқлаш учун у томон югурди ва бориб хатни беради. Хатни очаётиб шоҳнинг хол-ахволини сўрайди. Бу ҳақда хатдан биласиз, — деди Полидамант. Биринчи хатни ўқиб, шоҳдам олишни ҳам ёқтирмайди-я. Энди у арахозийларга қарши юриш қилмоқчи, деди у. Кейин у Филота номидан ёзилган хатни ўқий бошлайди ва юзида хурсандчилик пайдо бўлади. Шу вақтда Клеандр унинг биқинига қилич санчиб, бошини узиб ташлайди. Колганлари эса ўлгандан кейин етиб келади¹.

Ўрмонга киришда турган соқчилар бу ўлим ҳақида сезиб қолиб, ҳамма жангчиларни оёққа тургадилар. Улар котилни беришларини, бўлмаса ўч олишларини айтади. Шунда Клеандр улар бошлиқларини йиғиб шоҳнинг илтимосини ўқиб беради. Шоҳнинг буйруғи билан ўлдирилгаини тушунган жангчилар тарқалишади. Айримлари Парменионнинг жасадини кўмиш учун рухсат сурайди.

Клеандр зўрға жасадни беради. Парменионнинг боши эса шоҳга юборилади.

Парменионнинг ўлими шундай содир бўлганди. У шоҳсиз кўп мағлубиятга учрар, шоҳ эса усиз буюк ишлар қила олмасди.

У 70 ёшда бўлишига қарамай, ҳарбий бошлиқ вазифасини ёш йигитдай бажарарди. Аскарлар уни яхши кўрарди, жасур, чакқон ва тадбиркор эди. Ҳақиқатан ҳам у шоҳҳоқимиятини эгалламоқчи бўлдимиди ёки бу шунчаки шубҳами — буни аниқлаш қийин эди. Филота эса ҳалигача ҳақиқатни айтмасди. Парменионга мотам тутган отрядни алоҳида қилиб, унга бошлиқ этиб Леонидни тайинлайди².

Худди шундай, Александрга уюштирилган фитна тафсилотлари ҳақида Арриан ҳам «Александрнинг юриши» асарида қизиқарли лавҳаларни келтириб ўтади. Бироқ, Аррианда бу фитна тафсилотлари Курций Руф асаридаги каби кенг ва батафсил ҳикоя қилинмайди. Арриан бу ҳақда шундай ёзади:

Ўша пайтда Александрга қарши уюштирилган фитнанинг қатнашчилари Аминта Андроменининг ўғли, Палемон, Агтал ва Симмия, Аминтанинг ака-укалари судга жалб қилинганди. Улар Филотанинг яқин дўстлари эди. Одамларга фитнанинг уюштирилгани шу даражада ҳаққоний равишда очиб берилганди. Натижада, Аминтанинг укаларидан

бири Палемон Филота хибсга олингандан сўнг қочиб кетади. Аминта эса қолган укалари билан судга келади. Судда у ўзини дадиллик билан ҳимоя қилади, суд хайъати унинг айбларини олиб ташлайди. Суд томонидан оқланган Аминта, шу заҳотиёқ жамоага мурожаат қилиб, укасининг орқасидан боришга ва уни Александрнинг олдига олиб келиш учун рухсат сўрайди. Македонликлар рухсат беришади. Аминта ўша куни кетиб, Палемонни олиб келади. Бу эса ундаги барча шубҳаларнинг йўқолишига сабаб бўлади. Кўп ўтмай, қайси бир қишлоқни қамал қилишаётганда у найза зарбидан яраланиб, жароҳат азобида ҳалок бўлади. Шундай қилиб, суд томонидан оқланган Аминта яхши ном билан ҳалок бўлади¹.

Александр ўзига қарши уюштирилган фитнанинг айбдорлари сифатида Парменион ва унинг ўғли Филотани жазолагани ҳақида аниқ маълумотлар берувчи кўплаб тарихий далилларни келтириб ўтишимиз мумкин. Бу ҳақда Юстиннинг «Помпей Трог эпитоми» асарида ҳам шундай фикрларни учратамиз:

Александр ўз қўлидаги ва хатто яқинларига нисбатан подшо каби эмас, балки маънавий душман сифатида муносабатда бўла бошлайди. Ҳаммадан ҳам кўпроқ унинг обрўсини яқинларининг у ҳақидаги гап-сўзлари тушира бошлайди. Ана шундай гаплари учун Александр ўзига энг яқин кекса Парменион ва унинг ўғли Филотани ўлдиради. Уларнинг ҳар иккаласини ўлимидан олдин қаттиққийноққасолади. Кўшин орасида ҳамма кекса чол ва унинг ўғлининг ўлими ҳақида турли хил миш-мишларни шивирлаша бошлайди. Ўзларини ҳам бундан ёмонроқ тақдир қутаётганлиги ҳақида гапира бошлашади. Буни эшитган Александр бу хилдаги гап-сўзларнинг томир отиб кетганини сезиб, унинг бутун Македонияга ёйилиб, шон-шухратига соя солишидан хавфсирай бошлайди².

Парменион ва Филота фожиаси Плутарх асарида кенгроқ ёритиб берилган.

Парменионнинг ўғли Филота македонияликлар ўртасида қатта ҳурмат қозонганди. У жуда довурак ва сахий бўлиб, Александрдан кейин иккинчи ўринда турарди. Айтишларича, Филота бир куни дўстидан пул сўрабди. Хизматқори пул беришдан бош тортибди. Шунда Филота унга: «Нима деяпсан? Наҳотки сенда ҳеч бўлмаса бирон-бир кийим ҳам йўқ бўлса?»

Ўзини тута билиши бой-бадавлатлиги, ўзига оро бериб қимматбахо либослар кийиб юргани учун Филота бир қанча душман орттирганди. Хатто отаси бир куни: «Ўғлим, сал пастроқ туш!» — деб айтган экан.

¹ Курций Руф. Ўша асар, 253-бет.

² Курций Руф. Ўша асар, 255-бет.

¹ Арриан. Александрнинг юриши. 128-бет.

² Юстин. Эпитома Помпея Трога. «Вестник древней истории», 1954, № 3, 216-бет.

Александр эса уни ёқтирмасди. Улар Дамашқда, Киликияда мағлубиятга учраган Доронинг бойликларини қўлга киритишганда лагерга жуда кўп асирларни олиб келишганди. Улар орасида асли пидналик бўлган, гўзаллиги билан ажралиб турган Антигона исмли аёл ҳам бор эди. Филота уни ўзига олади. Бошқа ёшлар сингари Филота ичимликлар ичиб, маст бўлгандан кейин, ўзининг ва отасининг ҳарбий жасоратлари ҳақида баландпарвоз гаплар айтиб мақтанарди. Филота Александрни ёш бола деб атаб, ўзини улуғ қилиб кўрсатарди.

Аёл бу ҳақда ўзининг дугонасига гапириб берди. У ўз навбатида яна кимгадир айтди ва шу тарика бу гаплар Кратернинг қулоғига етиб борди. Кратер бу аёлни яширинча чақиртириб, уни Александрнинг олдига олиб борди. Александр уни диққат билан эшитиб, Филота билан учрашувни давом эттираверишини, унинг ҳамма гапларини етказишни буюради.

Бу гапдан ҳеч нарса сезмаган ва ўз гўзалига ҳар хил гапларни айтган Филота, илгаригидай Александр ҳақида ёмон сўзлар айтар, жаҳли чиққанда эса уни ҳақоратлар эди. Александр бу сўзларни эшитса ҳам Филотага қарши чора кўрмасди. Филотанинг отаси Парменионнинг Александрга содиқлиги, бу одамларнинг кучи ва шуҳратидан ҳайикканидандир. Александр Филотага ҳеч нарса демайди. Бу вақтда халастралик (македониялик) Димн исмли йигит Александрга қарши фитна уюштиради. Бу фитнага у Никомах исмли болани ҳам жалб қилмоқчи бўлади. Лекин Никомах рози бўлмай, бор гапни акаси Кебалинга айтиб беради. Кебалин Филотанинг олдига бориб, уқаси иккаласининг Александрга айтадиган махсус гаплари бўлгани учун шох ҳузурига олиб боришни илтимос қилишади. Лекин Филота, шохнинг янада муҳим ишлари кўплигини баҳона қилиб, уларни Александр ҳузурига олиб бормади. Шундай қилиб, у икки марта илтимосни бажармайди. Филотанинг ўзини туттиши ака-укаларда шубҳа уйғотади. Шундан кейин улар бошқа бир одамга мурожаат қилишади. Бу одам уларни Александрнинг олдига олиб келади. Улар Александрга олдин Димн ҳақида гапириб, орада Филотанинг улар илтимосини икки марта рад этганини ҳам айтиб ўтишади. Бу нарса Александрнинг батамом жаҳлини чиқаради. ШохДимнни олиб келиш учун аскар юборади. Борган аскар эса, Димн қаршилиқ кўрсатгани сабабли уни ўлдиришга мажбур бўлади. Бу хабар Александрни ташвишга солиб қўйди. Чунки Димннинг ўлими фитнанинг фош этилмай қолишига сабаб бўлиши мумкин эди. Филотадан ранжиган Александр, атрофига уни ёқтирмаган одамларни тўплайди. Бу одамларнинг айтишича, Димн фақатгина бажарувчи бўлган, асосий сабабчиси эса, ҳамма нарса ёпиклигича қолишини истаганлар орасидан қидириш кераклигини айтишади. Александр бу гапларга диққат билан қулоқ солади. Филотанинг душманлари эса уни яна бир қанча ишларда айблашади.

Шундан сўнг Филотани ушлаб, шохдўстлари ҳузурида қийнаб, сурок қилишади. Александрнинг ўзи эса парданинг орқасида туриб, барча гапни эшитиб туради. Айтишларига қараганда, қийноққа чидай олмаган Филота, мунгли овоз билан Гефестиондан шафқат қилишни сўрай бошлаганида, Александр парда ордидан чиқиб, «Қандай қилиб, сен Филота, шундай кучсиз ва кўрқоқ бўла туриб, катта иш бошламоқчи бўлдинг?» — деб айтади.

Филотанинг ўлимидан сўнг, Александр дарҳол Мидияга Парменионни ўлдириш учун одамларини юборади. Ҳа, бу ўша Александрнинг дўстлари ичида энг ёши улуғи ва шохни Осиёга юриш қилишга ундаган Парменион эди.

Парменионнинг уч ўғлидан иккитаси жангда, оталарининг кўзи олдига ҳалок бўлишади. Учинчисининг тақдири ҳам фожиали тугайди. Александрнинг бундай йўл туттиши, унинг дўстларининг юрагига ғулғула солиб қўяди.

Айниқса, бу нарса Антипатрага қаттиқ таъсир қилади. Чунки у Александрдан яширин равишда этолийликларга элчи юбориб, улар билан иттифоқ тузган эди. Этолийликлар эса Энаида шахрини вайрон қилганликлари учун Александрдан жуда кўркишарди. Шох эса воқеани эшитиб, этолийликлардан бу иши учун қасос олишини айтади.

Александрга уюштирилган с)итна тафсилоти Диодорда шундай изоҳланади.

Александр Гирканиядан чиқиб, марказий шаҳарлардан бўлган Дрангинскийга етиб келади ва шу ерда ўз қўшинлари билан дам олади. Бу ерда шохнинг энг яқинларидан бири Димн исмли киши унга нисбатан фитна уюштиради ва бу фитнани амалга ошириш учун Никомахни жалб қилади. Никомах эса ёш бўлгани учунми, бу ҳақда акаси Кебалинга айтади. Кебалин эса бу хабардан шохни огоҳ қилиш учун унинг ҳузурига шошилади, лекин у йўлда Филотани кўриб қолади ва бор гапни шохга етказ, деб унга буюради. Филота эса бу фитнада ўзи ҳам борлиги учунми ёки бу хабарга ишонмаганлиги учунми, шохга бунини айтмайди. Кебалин эса Филотадан хавфсирайди ва бошқа бир хизматкор орқали шохга бу хабарни етказилади. Шунда шох дарҳол Димнни қўлга олишни буюради ва Кебалин билан Филотани ўз ҳузурига қақиради. Димн ўзини ўзи ўлдиради. Филота эса ўзини айбсиз ҳисоблар ва бу фитнага ҳеч қандай алоқам йўқ дер эди. Шунда шох бу масалани ҳал қилиш учун македонияликлар муҳокамасига қўяди. Муҳокама қарорига кўра Филота ва бошқа айбдорлар қатл этишга ҳукм қилинади. Булар орасида шохнинг энг яқин дўстларидан бири Парменион ҳам бор эди. Бу воқеада Парменион қатнашмаса ҳам, лекин у ўғли Филота орқали бу фитнани амалга оширмоқчи бўлди деб гумон қилинади. Шу вақтнинг ўзида 3 йилдан буён қамоқда ётган Александр Минкест ҳам қатл этилади. Шох

Александр эса Парменионни хам ўз одамларини юбориб хоинларча ўлдиради. Парменион Мидия бошлиғи бўлиб, 180000 талант бойликка эга эди. Кўпгина македониялик жангчилар шохнинг бу хоинлигидан норози бўлади. Шохэса бошқаларни хам бузмаслиги учун уларни асосий кўшиндан ажратиб қўяди. Александрга қарши уюштирилган бундай махфий фитна Гирканияда бошланиб, Сўғдиёнага келиб яқунланади. Бу шохга қаратилган фитнанинг фош этилиши ва уни уюштирган кишиларнинг қатл этилиши кўшин учун катта мактаб бўлган эди. Шундан сўнг Александрга суикасд уюштириш ниятида бўлган кишилар пинхона ёвузликни мабодо кўнгилларига туккан бўлсалар хам, бу калтис йўлдан қайтиб, ўз ёгига ўзи ковурилиб юрар эдилар. Хеч ким шохга қайтиб яна фитна уюштиришга ботинолмас эди.

ОКС

Александр Окс дарёси томон кетади. Окс Кавказ тоғидан оқиб келарди. Александр ўз кўшинлари билан етиб келган бу дарё Ўрта Осиёдаги (Ҳиндистон дарёларини ҳисобга олмаганда) энг катта дарё эди. Умуман олганда, Ҳиндистондаги дарёлар энг катта дарёлардир. Окс Гирканиядаги катта дарёга қуйилади. Александр Оксдан кечиб ўтмоқчи бўлганда, бунинг ўта машаққатли эканига амин бўлади. Бу дарёнинг эни 6 стадий бўлиб, анча чуқур эди. Туби қум билан қопланган Окс шундай тез оқардики, ҳатто дарё тубига туширилган темир қозикни хам бемалол оқизиб кетарди. Дарёдан ўтишнинг яна бир қийин томони шунда эдики, кўприк солиш учун ёғоч етишмасди. Кўприк қуриш учун дарахтларни узокқан кесиб келишнинг ўзи хам анчагина вақтни талаб қиларди.

Арриандан келтирилган ушбу маълумотларга диққат билан эътибор берсак, бирмунча аниқлик киритишимизга тўғри келали. Бу фактда «Окс дарёси Кавказ тоғидан оқиб келарди» дейилган. Бу ўринда адиб афғон тоғларини ёки Помир тоғларини назарда тутган бўлиши керак. Чунки, айрим тарихий манбаларда Афғон тоғи билаи Кавказ тоғи бир-бирига чалкаштирилади. Шу туфайли бўлса керак, Кобул яқинида қурган шаҳрига Александр Кавказская деб ном беради. Айрим манбаларда Окс Орол денгизига эмас, Каспий денгизига қуйиларди деган фактлар хам бор¹.

Александр чодир учун қурилган териларини йиғиб олиб, уларни курук ўтлар билан тўлдириб, ичига сув ўтмайдиган қилиб тикишларини

¹ Толстова Л.С. Исторические предания Южного приаралья. М.: «Наука», 1984, 40-бет; С.П. Толстов. По следам древнехорезмийской цивилизации. М.: Изд-во АН, 1948, 22-бет; Х. Есбергеиов, Ж. Хожшиязов. Этнографические мотивы в каракалпакском фольклоре. Т.: «Фан», 1988, 18-бет.

буюради. Бу курук ўт билан тўлдирилиб тикилган терилар сувдан кечиб ўтиш учун чидамли бўлиб чиқади ва беш кун ичида улар ёрдамида кўшин нариги қирғоққа ўтиб олади.

Дарёдан ўтиш олдидан Александр кўшин орасидан кекса ва харбий хизматга яроқсиз бўлиб қолган кишиларни ажратиб олиб, ўз хохишларига кўра кетмоқчи бўлган фессалияликлар билан бирга уйларига жўнатиб юборади. Шохнинг жангчиларидан бири арийлар ҳокими Арсакка нисбатан шубҳалари ортиб, асир олади-да, Стасиорни арийларга ҳоким қилиб тайинлайди.

Александр эса Окс дарёсининг бўйига қараб юради, шу билан яна Сўғдиёнага қайтиб бормоқчи бўлади. Бу ернинг ҳокимини Александрнинг ўзи тайинлаганди. Окс бўйларидаги қароргоҳларидан, айнан унинг чодирининг ёнидан сув отилиб чиқиб, булоққа айланади. Унинг ёнидан эса яна бир булоқ, фақат мойли булоқ пайдо бўлади. Бу мўъжиза ҳақида Лагонинг ўғли, Александрнинг шахсий соқчиси Птолемейга хабар беришади. Птолемей эса бу хабарни Александрга етказди. Александр бу ходисани худонинг қаромати деб айтиб, кўплаб қурбонликлар келтиради. Александр олдидан башорат қилиб, мойли булоқ қийинчиликлар белгиси эканлигини, лекин бу қийинчиликлардан кейин ғалабанинг муқаррарлиги ҳақида хабар беради.

Арриан романида тилга олинган мойли булоқ, балки ҳозирда Хатирчи туманидаги Мойбулоқ қишлоғидир¹.

Шу вақтда бир қўй туғади. Кузичокнинг бошида ўсимтаси бор эди. Ўсимтанинг икки тарафида эса бир жуфтдан оқбелги бор эди. Александр буни кўриб, шундай жирканадики, дарҳол кўзини сўйишни буюрди. Кўзини вавилонликлар сўйишади. Шох уларни шундай пайтларда чақирарди. Дўстларига эса Александр, у ўз ҳаёти учун эмас, балки уларнинг ҳаёти учун ташвишланаётганини, худо ундан кейин тахтга билими бўлмаган ва қучсиз бир одамни ўтказишидан кўрқинишни айтди. Лекин тез орада унинг ғам-ташвиши тарқайди. Подшо ётоқхонасининг бошлиғи Проксен исмли македониялик Окс дарёси қирғоғида подшога чодир қураётганида, қуюқ ва ёғли булоққа кўзи тушади. Булоқнинг устини тозалашганда, булоқдан зайтун мойидан ҳеч фарқ қилмайдиган жилдираган оқим пайдо бўлади. Бу нарса мўъжиза билан баробар эди. Чунки у ерда зайтун дарахтлари ўсмас эди. Айтишларича, Окс дарёсининг суви жуда юмшоқ бўлиб, унда чўмилганларнинг бадани ёғ билан қопланар экан. Бу яхшилик нишонасига Александрнинг қанчалик хурсанд бўлганлигини унинг Антипатрага ёзган хатидан билиш мумкин. Унинг ёзишича, бу худолардан олган энг буюк эҳтиромлардан биридир. Таъбирини айтиб берувчилар эса, бу аломат шонли, лекин машаққатли

¹ Арриан. Ўша асар, 147-бет.

иулни курсатишини, заитун еги эса одамларга меҳнатларини енгиллаштириш учун берилганини айтиб каромат қилишади.

Александр тезлик билан ўз қўшинларини Аракс дарёсидаги қўприқдан олиб ўтади. Дарёдан ўтган қўшинлар дахшатли бир воқеанинг гувоҳи бўлишади: улар қаршида Эрон шоҳлари томонидан асирга олинган 800 та грек турарди.

Уларнингдеярли ҳаммасигатан жароҳати етказилган эди. Бирларининг қўли, бошқаларининг бир оёғи, қулоғи ёки бурунлари кесиб ташланган эди. Улар орасида қарилар ҳам, ёшлар ҳам бор эди. Бундай дахшатни кўрган Александр йиғлаб юборади. Улар ҳаммаси бир овоздан ёрдам беришни сўрар эди. «Ҳаммангизга ўз ватанингизга етиб олишга ёрдам бераман», — дейди Александр. Лекин улар ўз ватанига бундай ҳолатда боришни истамайди. Чунки, у ерда булар ҳар жойга тарқалиб кетиб, одамлар орасида қулгига қолишини билар эди. Яхшиси, бизга бу ерда яшаб қолишга ёрдам бергин, дейди улар. Шунда Александр уларнинг ҳар бирига 3000 драхм пул, 5 тадан эркак ва аёл кийимлари, 2 тадан ҳўкиз, 50 та қўй ва 50 пуддан буюдой беради. Улар химоясини ўз бўйнига олиб, хафа қилдирмасликка ваъда беради. Александрнинг бундай одамгарчилиги ва хотамтойлиги уларни хурсанд қилади.

Шундан сўнг Александр Окс дарёси қирғоқларига етиб келади. Дарёнинг суви лойқа бўлиб, ичишга ярамас эди. Шунинг учун жангчилар қудуқ казишга киришади. Бироқ чуқур қудуқдан ҳам сув чиқмайди. Тасодифни қарангки, бирдан шоҳ чодиридан сув чиқиб қолади. Бу тасодиф эмас, худонинг инояти деб шоҳ бошқаларни бунга ишонтиради.

Кейин Ох ва Окс дарёларидан ўтиб, Марғиёна шаҳрига етиб келади. Шаҳарга яқинроқ жойда 6 та қалъа бўлиб, унинг 2 таси жануб томонга, қолганлари эса шарққа қараган эди¹.

Окс — Амударёнинг қадимий юнонча номи. Осиёликлар эса бу дарёни Жайхун деб аташган.

ОВДА

Кейин Бозоир деб аталувчи мамлакатга жўнаб кетадилар. Бу мамлакатнинг асосий бойлиги ўрмон ва боқиладиган зотдор хайвонлар эди.

Улар тез-тез қалин ўрмонларда ов қилишни яхши кўришарди.

Урмонларда жуда кўплаб хайвонлар тўпланиб қолган эди-ки, ҳеч ким бу ерга келиб, ов қилишга журъат қилолмасди. Александр шу ерга келиб, хайвонларни безовта қилишга буйруқ беради.

Шундай марокли ов пайтида баҳайбат бир шер Александрга ташланганида Лисимах ёрдамга етиб келади, лекин Александр шер билан яққа олишиб, енгишини айтиб, Лисимахнинг кетишини буюради.

¹ Курций Руф. Ўша асар, 299-бет.

Лисимах ҳам илгари Сирияда мана шундай шерни ўлдирган, лекин ўшанда ўзининг ҳам ўлишига сал қолганди. Шер эпчиллик қилиб, чап елкасини суягигача узиб олганди.

Бугун эса шоҳ дарғазаб бўлиб, Лисимахга уни эслатади ва ўзи шер билан жанг қилиб, уни бир уришдаёқ йикитади.

Мен ўйлайманки, дейди Курций Русс ўз асарида, гўёки шоҳ Александр Лисимахни шерга ем қилмоқчи бўлган ривоят мана шундан келиб чиққан.

Александрнинг ови муваффақият билан тугаса-да, македонияликлар, ўз халқининг одатига кўра, шоҳ бир ўзи эмас, балки яқин дўстлари билан ов қилади, деб айтишарди.

4 минг хайвон қўлга тушгандан кейин шоҳ бутун қўшини билан ўрмонда байрам қилади.

Бизнингча, Бозоир ўрмони Мароқандга яқин жойда бўлган, сабаби, Александр овдан сўнг Мароқанд (Самарқанд)га боради.

СОТИБАРЗОН

Александр қўшииларига қарши қурашган яна бир жасур ўғлон Сотибарзон эди. Грек ва Рим тарихий насрида Сотибарзон номига кўп дуч келамиз. Кўпинча тадқиқотчилар Сотибарзонни Спитаменеи бўлса керак деб айтар эдилар. Ҳатто Спитаменнинг номини тарихчилар ўзгартириб Сотибарзон деб аташган. Айримлар Спитамен эмас, аслида Сотибарзон бўлган, деган фикрни билдиришди. Биз бу ҳақда анча изландик ва Спитамендан ташқари Александр қўшинларига қарши қурашган Сотибарзон деган киши ҳам бор эканлигини аниқладик.

Сотибарзон Гиркания, Сўғдиёна, Бактрия ерларида от чоптириб, шаҳарма-шаҳар, қишлоқма-қишлоқ юриб маҳаллий халқни грек-македон қўшинларига қарши бош кўтаришга чорлайди. Босқинчиларни енгич, маҳаллий халққа озодлик ва эркинлик ато қилишини айтади.

Дастлаб унинг бу даъватига одамлар ишонмайди. Чунки ўзининг икки минг (Бессдан олган) отлик аскар билан истаган қишлоқ ёки шаҳарга кириб бориб, халқни йиғар, уларни қўлига қурол олиб, ўз сафига қўшилишини сўрарди. Аммо, одамлар бу нотаниш кишининг гапига дастлаб ишонишмайди. Ҳатто уни Александр юборган айгоқчи бўлса керак, у бизни лақиллатаётти, деб ўйлашади.

Аслида эса Сотибарзон Александрнинг эмас, ўз шохигахиёнат қилган Бесснинг одами эди. У Доро қўшинида саркарда бўлиб, кейинчалик Бесснинг топшириги билан Окс дарёси бўйидаги халқларни Александрга қарши чорлаш учун юборилган бўлиб, Бесс душман устидан ғалаба қозонгач, Ахмонийлар давлатининг шоҳи бўлиб, Сўғдиёна ҳокимлигининг Сотибарзонга берилишини ваъда қилган эди. Сотибарзон

икки минг отлик жангчиси билан душманга қарши кураша олмаслигини тушуниб қўшимча куч тўплашга киришади.

Кейинчалик эса Сотибарзоннинг сафи анча кенгайиб, бу жасур йигитга одамлар ишонадиган бўлишади. Аммо унинг сафдошлари оддий кишилар эди. Жанг қилишни, ҳатто ёй отишни ёки қиличбозликни яхши билмасди. Бундай қуроллар унинг сафдошларига етишмасди ҳам.

Ҳали жанг кўрмаган оддий халқ вакиллари қўлларига қурол ўрнига ёғочдан паншаха, тўкмор таёқларни қўтариб олган бўлсаларда, душман билан жанг қилишга тайёр эканликларини айтишарди.

Илгари кўп урушларда қатнашиб, жанг даҳшатини обдон тортган Сотибарзон бундай кичик қўшин билан жанг қилиш қийин эканлигини сезиб, уларни ўзининг ишончли дўстларига қолдириб, жанг машқларини ўтказиб туришни тайинлайди-да, ўзи Бактрияга Бесснинг олдига жўнайди.

Сотибарзоннинг тўплаган кичик қўшини моддий жиҳатдан қийналиб бўлса-да, жанг машқларини бажариб, душман билан олишувга ҳозирлик кўрарди. Қишлоқ ва шаҳар аҳолиси халоскорларига моддий ёрдам бериб турарди.

Тез орада Сотибарзон ҳаракати кенг тарқалиб, узоқ-узоқларга овоза бўлади. Айниқса, Бесс бу ҳаракатнинг кучайиб бораётгани ҳақида яхши гапларни эшитиб, хурсанд бўлади.

Сотибарзон ўзининг яхши қуролланган икки минг отлик жангчиси билан Бесснинг олдига жўнар экан, бу ерда қолган янги тўпланган сафдошларини душман чиқиши қийин бўлган баланд тоғнинг тепасига яшириб қўяди. Уларга қуролтопиб келмагунча тоғдан пастгатушмасликни тайинлайди. Доронинг ҳокими Сотибарзон Хортакан шаҳрида жангга тайёрланаётганини Александр билиб қолади. Александрнинг сезиб қолганлигини билган Сотибарзон 2000 отлик аскар билан Бесснинг олдига боради ва ундан ёрдам сўрайди. Аммо Бесс ҳозирча унга қатта ёрдам беролмаслигини, кейинчалик қўшимча кучлар юборишини айтиб, яна озгина ёрдам билан Сотибарзонни Александрга қарши юборди.

Энди анчагина мустаҳкамланиб, қаттароқ қўшинга саркарда бўлиб олган Сотибарзон ўз сафдошлари ҳузурига қайтаётганда, йўл ўзанини ўзгартириб, Окс дарёси томондан айланиб ўтишни маъқул билади. Унинг нияти мабодо Александрнинг кичикрок бир қўшини учраса, уни енгиб, қатта ўлжа билан қайтиш ёки мабодо душман бирон қишлоқни босиб олган бўлса, бу қишлоқ аҳлини босқинчилар қангалидан озод қилиб, сўнгра жанг машқини ўтказётган сафдошлари ҳузурига қайтиши, яна ҳаракатини кучайтириб душманнинг асосий қисмига зарба бериш эди.

Сотибарзоннинг ҳаракати кучайиб, қаттиқ тайёргарлик кўраётгани ҳақида айғоқчиларидан анчагина маълумотлар олган Александр унга қарши аллақачон қатта қўшин юборганди.

Йўлда Сотибарзон арийлар қабиласига дуч келиб, уларни талай бошлайди. Бу хабар яқинлашиб қолган Александрнинг қулоғига етиб боради.

Бу ҳақда Диодорнинг фикрларини эслаб ўтиш кифоядир. Диодорнинг таъкидлашича, Сотибарзон Арияни босиб олиб у ердаги одамларни Александрга қарши қўяди. Буни эшитган Александр унга қарши Эригий ва Стасанорни қўшинларининг бир қисми билан юборди. Ўзи эса Арохосияни бўйсундириб, у ердаги аҳолини ўзига итоаткор қилиб олади¹.

Диодор Сотибарзоннинг Эригий томонидан мағлубиятга учраганини таъкидлаб, «Арияда Эригий Сотибарзонга қарши курашиб, уни енгди»², — деб ёзади.

Тарихий манбаларда Сотибарзоннинг ўлими ҳақида ҳам турли хил маълумотлар мавжуд. Арриан Сотибарзон ҳам, Эригий ҳам ҳалок бўлганлигини таъкидлайди. Эригийнинг найзаси Сотибарзоннинг юзига теккан эди, деб ёзади.

Бу ҳақда шундай эпизод берилган.

Александр Бактрияга, Бесс томонга юради. Йўлда у дрангларни, гадроларни ва араҳотларни ўзига бўйсундириб олади. Босиб олинган халқларни бошқариш учун у ҳоким қилиб Менонни тайинлайди. У араҳотлар билан қўшни яшаётган хиндларнинг еригача келади. Александрнинг қўшини ниҳоятда чарчаганди. Бунинг устига, ҳамма ёқ қалин қор билан қопланган бўлиб, озиқ-овқат етишмасди, Шу пайт шох Сотибарзоннинг 2000 отлик аскар билан (уларни у Бессдан олган эди) арийларга ҳужум қилганини ва арийлар уларга қарши қўзғолон кўтаришганини эшитади. Арийларга ёрдамга форслардан бўлган Артабазни, саркардалар Эригий ва Каранни юборди. Парфийларнинг ҳокими бўлган Фратафернга эса арийларга қарши ҳужумга ўтишни буюради. Эригий ва Каран қўшинлари билан Сотибарзон қўшинлари ўртасида қаттиқжанг бўлади. Душманлар чекинишни хошлашмасди. Улар фақатгина Эригий билан Сотибарзон ҳалок бўлишаётганда, шунда ҳам Эригийнинг найзаси Сотибарзоннинг юзига теккандагина, орқа олдиларига қарамай қоча бошлайди³. Курций Руфнинг таъкидлашича, Сотибарзон билан Эригий ўртасида яккама-якка жанг бўлиб, бу жангда Эригийнинг найзаси Сотибарзоннинг бўйнигатақалиб, орқасидан тешиб чиқади.

Бу ўринда Курций Руфнинг фикрини ҳам келтириб ўтишни лозим топдик. Адибнинг таъкидлашича, Каран ва Эригийларнинг арийлар мамлакатигади жанги тўғрисида ҳам хабар бўлади. Македонияликлар

¹ Диодор. Ўша асар, 111-бет.

² Диодор. Ўша асар, 115-бет.

³ Арриан. Ўша асар, 129-бет.

билан арийлар ўртасида жанг бўлиб турган бир пайтда арийлар бошлиғи Сотибарзон яккама-якка жанг қилишга чақиради. Шунда Эригий Александр жангчилари нимага кодирлигини кўрсатишига вақт етди деб жангга тушади. Отиш мумкин эмас, деган буйруқ бўлганда улар бири-бирига қараб от қўйишади. Биринчи бўлиб Сотибарзон найза отади, лекин Эригий чап беради ва ўз навбатида найзаси билан Сотибарзонни тўғри нишонга олади. Найза унинг бўйнидан кириб, орқа томонидан чиқади.

Шундай қилиб, Сотибарзон ҳалок бўлади.

Ўз бошлигини йўқотган арийликлар Эригийга ўз қуроллари топширадилар.

Шоҳ бу галабадан хурсанд бўлади. Спарталиклар ҳам мардларча жанг қилаётганини эшитади.

Александр Бессни қувиб бораётиб, Сотибарзоннинг бошини олиб келаётган Эригийни учратади¹.

Бу ўринда Сотибарзоннинг довурак ва жасур бўлганлигини ҳам таъкидлаб ўтишимиз лозим. Чунки, у македонларнинг саркардаси Эригийни яккама-якка мардлик жангига чақиради. Тарихда бундай мисоллар жуда кўп. Беҳуда минглаб кишиларнинг ўлиб кетишидан ташвишга тушган жасур йигитлар душман қўшинининг бошлигини яккама-якка жангга таклиф этишган.

Шундай қилиб, Сотибарзон Спитамен қўшинлари билан бирлаша олмайди. Чунки Спитамен эндигина қўшин тўплаётган эди. Балки Сотибарзон Бесснинг одами бўлгани учун Спитамен у билан бирлашишни хохламагандир. Чунки Спитамен Бессни ёқтирмас эди.

ДОРОНИНГ ҲАЛОКАТИ

Улкан Ахмонийлар сулоласининг сўнгги вакили, Эрон шоҳи Доро Кодомон Македония подшоҳи Александр Филипп ўғли билан бўлган жангга мағлубиятга учраб, ўзининг катта қўшини билан Ўрта Осиё томонга қараб чекина бошлайди. Александр учун ҳам, Доро учун ҳам ҳали уруш тугаган эмасди.

Урушнинг нега тугамаганлиги кўпчилик учун жумбоқ. Бу сирли жумбоқни оддий жангчилар ечиши қийин эди. Александр жангчилари энди уруш тугади, деб байрам қилишар, шоду хуррамлик билан шароб ичиб, катта ўлжалар орттирар, яқин кунларда ватанимизга қайтсак керак деб ўйлардилар. Доро жангчилари эса бор умид ва ишончларини ўз шохига боғлаб, унинг кетидан эргашиб борардилар.

Ахмонийлар давлати жуда улкан эди. Фақат ҳозирча Эронда бўлган жанг муваффақиятсиз яқунланган бўлса-да, унинг орқасида Мидия,

Парфия, Гиркания, Сўғдиёна, Хорасм, Бактрия, Армасп ва хоказо ўнлаб элатлар катта таянч бўлиб турарди. Бу ўлкалар қарийб уч асрдан буён Эрон шохлигининг зулми юкини елкаларида кўтариб, захмат чекиб келаётган бўлсалар-да, барибир Ахмонийлар давлатининг бир бўлаги бўлиб, унга тобе эканлигини унутолмайдилар. Шунинг учун ҳам македонлар билан бўлган жангнинг бошланишидан аввал қанчадан-қанча фарзандларини Эронга жўнатадилар. Ўрта осиелик фарзандлар улкан Ахмонийлар давлатини химоя қилиб, жангга кирадилар. Бу фарзандларнинг неча минглари қурбон бўлсалар-да кўпчилиги ўз шоҳи Дорога эргашиб, Ўрта Осиёга силжиб келаётганди. Шунинг учун ҳам ҳали Доронинг умиди сўнганича йўқ эди. Майли Александр Эронга ҳоким бўлиб қолсин. Бунга Доро минг бора рози. Бунинг учун Александрга мактуб йўллаб, Эрон ҳокимлигини беришга рози эканлигини айтади. Аммо ў улкан Ахмонийлар шохлигини беришни, Осиё шоҳи деган бебаҳо унвонни ва «олтин тожни» қўлдан чиқаришни сира хаёлига ҳам келтирмаганди. Керак бўлса, у Ўрта Осиёда катта қуч тўплаб, тожу тахтни сақлаб қолиш учун Александрга қарши катта уруш очиш ниятидан ҳам қайтмаганди.

Ахмонийлар давлатининг бир бўлагигина қўлдан кетди, холос. Ҳали бу ёқда марғиён, сўғд, массагет, сак, дак, скиф, эверсет деган жанговар халқлар турибдики, Доро уларни бирлаштириб, улкан қўшин тўзса, Ҳиндистондан Македониягача бўлган кенг ўлкаларни қайтадан қўлга киритиши мумкин.

Александр Доронинг бу ниятини яхши биларди. Шунинг учун ҳам Суз, Персепол каби жаҳоннинг энг гўзал ва мухташам шаҳарларида узоқ турмасдан, Тигр (Дажла) дарёси томон юришни давом эттиради. Унинг нияти «Осиё шоҳи» деган юксак ном берувчи олтин тожни Дородан тезроқ тортиб олиш. Бу тожни Доро ўз ихтиёри билан Александрга тақдим этса нур устига аъло нур бўларди. Унда Александр Осиё шоҳи деган ёрликка осонгина сазовор бўлади. Бу тож қўлга киритилгандан сўнг Ахмонийлар давлатининг ичкарасидаги ўлкалар Каспийдан Ҳиндистонгача, Яксартдан Оксгача Александрга қоиуний равишда тобе бўлишга мажбур. Шунинг учун ҳам Александр катта қўшин билан Дорони таъқиб этиб келар, Доро бўлса илдамроқ юриб Осиёнинг ичкарасига, Ўрта Осиё ерларига томон кириб борарди. Давлат кетган билан тожни бошида сақлаб қолганига минг бор шуқур қиларди.

Кутилмаганда Доронинг энг яқин кишиси, Бактрия подшоҳи Бесс ўз шохини яралаб, олтин тожни бошига қийиб олиб, ўзини Осиё подшоҳи деб эълон қилади. Ўзи билан сак, сўғд, массагет ва хоказо Ўрта Осиё жангчиларини олиб, Бактрияга келади. Александр бу воқеани эшитиб, яна олтин тожнинг изидан тушади. Энди Александр Бессни қўлга олиши керак.

Юстин эронликлар жангда мағлубиятга учрагандан сўнг, Александрнинг Эрон шаҳарларини бирма-бир эгаллаб, Дорони таъкиб этиб борганлиги ҳақида ёзади. Унинг таъкидлашича, ҳар иккала тараф, яъни македонлар ва эронликлар жангга киришадилар. Бу жангда ҳар иккала подшо ҳам ярадор бўлади.

Доро қочишга тушмаганида жанг нима билан тугаши номаълум бўлиб қолганди. Доро қочгандан сўнг, эронликлар қатта талафот кўрадилар. Олтмиш бир минг пиёда аскар, ўн минг отлик жангчи ўлдирилади. Қирқ мингга яқин жангчи асирга олинади. Эрон подшоҳлигининг саройидан кўп олтин ва бошқа бойликлар топишади. Асирга олинганлар ичида Доронинг акаси, хотини ва иккита кизи бор эди.

Қўлга тушган беҳисоб бойлик ва қимматбаҳо хазиналарни кўриб Александр ҳайратга тушади. Шодлигини ичига сиғдирилмай, биринчи марта улкан дастурхон солиб, ичкиликбозлик, зўр маишатбозликни бошлайди.

Александр асираси Барсинага алоҳида қизиқиш билан қарай бошлайди. Ундан тугилган ўғлини Геркулес деб атади. Доронинг хали тирик эканлигини унутмаган Александр Парменионни Эрон флотини қўлга олишга, бошқа саркардаларини эса Осиё шаҳарларини эгаллашга юборади. Унинг музаффарлик довлуги атрофга ёйилиб, қатта-кичик ҳокимликлар бирин-кетин кўнгилли равишда ғолиблар тарафга ўта бошлайди. Тез фурсат ичида Александр улкан олтин, беҳисоб жавоҳирларга эга бўлади. Шундан кейин Александр Сирияга қараб йўл олади. Шарқ подшоҳликларидан кўпи тинчлик истаб, унинг қаршисига чиқадилар. Александр уларнинг баъзилари билан иттифоқ тузиб, ҳокимлигини қайтариб берса, бошқаларидан подшоҳликни тортиб олиб, ўринларига янги ҳокимлар тайинларди. У Сидон подшоҳлиги олтин тож ва қимматбаҳо совға жўнатганида, совғани қабул қилиб, Абдолинни ўз юртига ҳоким қилиб тайинлайди.

Доро Вавилония томонга қочаётганда йўлда Александрга хат ёзиб, ундан ўз оила аъзоларини қатта бойлик эвазига қайтариб беришини илтимос қилади. Аммо Александр пул-бойлик эмас, балки бутун Ахмонийлар подшоҳлигини талаб қилади. Бир қанча вақт ўтгандан кейин Александр яна хат оладики, унга Доро қизини ва подшоҳликнинг бир қисмини ваъда қилган эди. Александр жавоб хатида Дорога шахсан ўзи илтимос қилиб келишини, Эрон подшоҳлигининг тақдирини эса ғолибнинг ўзи ҳал қилаётганини баён қилади.

Доро тинч йўл билан мақсадини амалга ошириш мумкин эмаслигини билиб яна уруш бошлайди, ўзининг 400000 пиёда, 100000 отлик аскар билан Александр томон йўл олади. Бироқ йўлда Доро хотинининг туғиш пайти ўлганини, Александр шахсан ўзи инсонларга хос қўмиш

маросимида қатнашганлиги ҳақидаги хабарни эшитади. Доро бу воқеадан кейин ўзини ҳақиқатан ҳам енгилган деб тан олади. Чунки Александр нафақат уруш пайтида жисмонан, балки инсонпарварлик ва олижанобликда ҳам ундан устун эканлигини сезади. Шунинг учун ҳам у Александрга учинчи марта хат ёзиб, шохга ташаккур изҳор қилади. Сўнгра Александрга ўз подшоҳлигининг Евфрат дарёсигача бўлган қатта қисмини бериб, хотинликка қизини беражагини ёзади. Бунга Александр у нима қилган бўлса, бунинг ҳаммасини, у қучли душманларига қарши уруш қилажаги тўғрисида жавоб қилади. У Дорога дунёда ўзидан кейин иккинчи подшо — яъни вазир бўлишни таклиф қилади. Чунки дунёда икки қуёш бўлмаганидек, бир оламда икки буюк подшоҳлик бўлолмас. Александр Дорога иккинчи қуниёқ таслим бўлишни ёки жангга тайёрланишни таклиф қилади.

Иккинчи қуни, ҳар иккаласи ўз қўшинини жанговар ҳолатга келтирган бир пайтда, холдан тойган Александрни қучли уйқу босади. Уни уйғотишиб нима учун у шундай хавфли бир пайтда уйқуга кетганлигини сўрашади. Александр қутилмаганда кўнглига келган ғалабага бўлган ишончдан рухланиб, уйқу босганлигини айтади. Жанг олдида ҳар иккала қўшин бир-бирини кўриб ҳайратга келадилар. Македонларни эронликларнинг кўп сонли аскарлари, уларнинг узун бўйлиги, чиройли, жанговар кийимлари ҳайратга солган бўлса, эронликларни шунчалик кам сонли қўшин кўп минг сонли лашкарни ўтган урушда қандай қилиб мағлуб қилганлиги таажжубга соларди¹.

Эроннинг асосий шаҳарлари қўлга олингандан сўнг, қатта-қатта бойликлар таланга, Доронинг ҳалокатга учраши маълум бўлиб қолганди. Бу ҳақда Диодорнинг қайд этишича, Александр Эрон пойтахти Персеполини бутунлай вайрон қилиш ва талаш учун қўшинига буйруқ беради. Фақат саройга тегмасликни айтади. Шаҳарнинг бутун бойлигини жангчилар ўзлари хоҳлаганича бўлиб олишади. Қанча-қанча тилло ва қумушларни талаганига қарамай, жангчилар яна кўзлари тўймай ўзаро талашиб қолар эдилар. Кейин Александр сарой қалъасига кириб, у ердан шох Кир қолдирган 120000 олтин ва қумуш тангани топиб олади. Бу пулларнинг бир қисмини ҳарбий эҳтиёжга ишлатиб, қолганларини эса Вавилония ва Месопотамиядан келтирилган 3000 туяга ортиб, белгиланган жойга жўнатади. Шаҳар аҳолисига ҳеч нарсани ишонмайди ва Персеполини бутунлай вайрон қилади².

Персепол саройи жуда ҳашаматли ва улкан бўлиб, уч қатор девор билан ўралган эди. Биринчисига қараганда иккинчиси, иккинчисига қараганда учинчисининг девори баланд эди. Учунчи девор жуда қаттиқ

¹ Юстин. Ўша асар, 210-бет.

² Диодор. Ўша асар, 96—97-бетлар.

тошлардан абадий қилиб қурилганди. Саройнинг шарқ томонида 400 фулли масофада шоҳ тоғи бор эди, чунки бу тоғга шоҳларнинг жасади қўйилганди. Бу тоғга чиқиш жуда қийин эди. Шу сабабли у ерга шоҳларнинг бутун бойликлари яшириб қўйилар эди. Александр ўз ғалабасини катта тантана билан нишонлайди. Худолар йўлига курбонлик беради. Тантанага ҳамма аёллар ҳам таклиф қилинганди. Ичкиликнинг мўллигидан кўп одамлар маст бўлиб қолишади. Фаида исмли аттиченкалик бир аёл маст бўлиб қолиб шундай деди: «Александр Осиёда буюк ва шарафли ишларни бошлайди, шунинг учун биз унга ёрдам беришимиз керак, эронликлар учун муқаддас бўлган саройни ёкиб юборишимиз керак деб, биринчилар қатори сарой томон кетади ва саройга ўт қўйишни бошлаб беради. Шундай қилиб, бу аёл Эрон шоҳи Ксерксдан ўч олади. Бу воқеадан кейин Александр Эроннинг бошқа шаҳарларини ҳам зўравонлик билан бўйсундира бошлайди.

Аррианнинг таъкидлашича, гарчи Александр Эрон устидан ғалаба қозонган бўлса ҳам, Македониядан тўхтовсиз ёрдам кучлари келиб турган. Фақат македониядангина эмас, қўл остидаги бошқа ўлкалардан ҳам тўхтовсиз қўшин келган.

Вавилонга қайтиб келиб, Александр Эрондан келган Певкестни учратади. Певкест ўзи билан 20 мингга яқин аскар олиб келганди. Аскарлар ичида Коссейлар ватапурлар ҳам бор эди. Шоҳга уларни мактаб қабилалар ичида у энг катта жангга чидамли деб айтди. Кариядан Филокин қўшини билан, Лидиядан Менендр қўшини билан, Менад отлик аскарлари билан келишганди. Шу пайт Эллададан ҳам элчилар келишади. Улар Александрни худо деб билиб, унга олтин гулчамбар хадя қилишади.

Александр эронликларга қилган ёрдамлари учун миннатдорчилик билдиради. Улар Певкестнинг топшириқларини ҳам бажаришганди. Певкест келганларни македонияликлар қўшини сафига қабул қилади. Маълум бир вақтга македонияликлардан ўнбоши ва юзбошилар тайинланади¹.

Диодор ҳам Александрнинг Эроннинг Суз ва Персеполь шаҳарларидан беҳисоб бойликларни қўлга киритганлигини айтади. Унинг айтишича, Александр бир неча жангдан кейин бир жойга келганда, қўшинига дам беради. Ҳолдан тойган жангчиларни дам олдириб, янги жангчиларни тайёрлай бошлайди. Ҳарбий бошлиқларни қайтадан танлаб олади. Умуман жангчиларни тартибга солиб, янги ғалаба сари отланади. Сўнг бутун дунёга машҳур бўлган шоҳ Доронинг пойтахтини эгаллайди. Ўзишларига қараганда, вақтдан ютиш ва тайёргарлик кўриш учун Доронинг ўзи чекинишга мажбур бўлган экан.

Шундай қилиб, Александр шаҳарни эгаллаб, ундаги саройдан 40000 тилло ва қумуш танга топиб олади. Бу бойликни шоҳ узоқ вақт сақлайди. Бундан ташқари, у яна Доро тамғаси туширилган 9000 танга топиб олади. Шоҳ ўзига мос бўлмаган тахтда ўтирар эди. Шунда Доронинг хизматкорларидан бири унга бошқа тахт курсиси олиб келади. Шоҳ эса уни мактайди. Шу вақт хизматкорлардан бири йиғлаб юборади. Александр бунинг сабабини сўрайди. Хизматкор деди: «Энди мен илгари Доронинг қўли бўлган бўлсам, энди эса сеникиман. Лекин мен илгариги шохимни ўз табиатимга кўра яхши кўраман. Унинг мағлубиятга учраганига ачинаман»¹. Бу жавобдан кейин Александр форс шохлигида буюк ўзгаришлар бўлганлигини сезади ва ўзини яна мағрур тута бошлайди, асирларга шафқат қилмаслик керак, деган хаёлга боради. Шундан кейин шоҳ яна йўлга тушади.

Доронинг мағлубиятидан кейин кўпгина ҳокимликлар шаҳарларини жангсиз, ўз ихтиёрлари билан Александрга топширадидлар. Александр эса ўз ихтиёри билан таслим бўлган ҳокимларга озор бермасди. Бу ҳақда Диодор шундай ёзади:

«Александр Персеполга юриш қилади. Йўлда шаҳар бошлиғи Тиридатдан хатолди. Унда шундай ёзилган эди: «Биз Дорога атаб қурилган шаҳарни сизга жангсиз топширамыз»².

Плутарх Доронинг ҳалокати ва ўлими ҳақида қизиқарли воқеаларни хикоя қилади:

Ҳамма бирдай ҳаракат қилишига қарамай, шоҳ билан фақатгина 60 аскар душман қароргоҳига бостириб қира олишди. Улар атрофида сочилиб ётган қумуш ва олтинга, аравада қаёққа кетаётганини билмай ўтирган аёл ва болаларга эътибор бермай, қочаётган аскарларга диққат-эътиборини қаратган эдилар. Шоҳнинг ўйлашича, улар орасида Доро бўлиши керак эди.

Нихоят, улар икки ғилдиракли жанг аравасида қаттиқ яраланган, ўлим чангалида ётган Дорони топишди. Доронинг илтимоси билан Полистрат унга сув берди. Сув ичган Доро бир оз ўзига келди ва деди: «Менга мурувват кўрсатган одамга миннатдорчилик билдира олмаслигим, менинг бахтсизлигимдан далолат беради».

Доро Полистратга қарата: «Сени Александр мукофотлайди. Александрнинг онамга, хотиним ва болаларимга қилган яхшилигини худо мукофотлайди. Унга менинг билдирган «миннатдорчилигимни билдир» — деб Полистратнинг қўлини ушлаганича оламдан ўтади.

Александр мурда ёнига бориб, ғам-ғуссасини яширмай, устидаги камзулини ечиб, Доронинг устига ёпади. Доро эса шохдардай иззат-

¹ Диодор. Ўша асар, 92—93-бетлар

² Ўша жойда, 97-бет.

Т
¹ Арриан. Ўша асар, 232-бет.

икром билан дафн этилади. Бу ҳақда унинг онасига хабар берилади. Доронинг укаси Оксафрни эса Александр ўз паноҳига олади.

Суз шаҳридан кейин тўрт кун деганда Тигр дарёсига етиб келади. Бу дарё Уксия тоғидан бошланиб, бир қанча нотекис 10000 стадий жойлар орқали оқиб ўтиб, 600 стадийли далалар орқали давом этади ва ниҳоят, форс денгизига қуйилади. Александр бу дарёни кечиб ўтиб, Уксиянинг ҳосилдор ерларига етади. Бу ерларда етилган ширин меваларни Тигр дарёси орқали Вавилонияга олиб келишар эди.

Диодор ҳам Доронинг Александр томонидан эмас, балки Бактрия ҳокими Бесс томонидан ўлдирилганлигини таъкидлайди¹.

Шундай қилиб, Александр Эрон қўшини устидан ғалаба қозониб, Эроннинг бир қанча шаҳарларини эгаллаб, катта бойликларни ўлжа қилиб, яна олдинга қараб ҳаракатни давом эттиради. У Доронинг ҳалокатидан сўнг ҳам урушга чек қўйиш ўрнига катта қўшин билан Осиёнинг ичкарасига томон тўхтовсиз кириб борарди.

БЕССНИНГЎЛИМИ

Курций Руф ўз асарига Дорони ўлдириб, хиёнат йўли билан Ахмонийлар шоҳи бўлган, ўзини иккинчи Ксеркс деб номлаган Бесснинг тақдирини гоят қизиқарли лавҳаларда тасвирлаб беради. Ўз шоҳига сотқинлик қилган Бессдан Александр ҳам, мард ва жасур Спитамен ҳам нафратланади.

Александрнинг яқинлашганини сезган Бесс ҳарбий бошлиқлар ва яқин кишилари билан уруш режаларини туза бошлайди. Қайфи ошгани учун улар душман кучини тўғри баҳолай олмай, нуқул қулишарди. Айниқса Бесс паст кетмай, қиборланиб Александрнинг шон-шухратини ҳеч тан олгиси келмасди. У Киликиянинг кичик бир дарасида босқинчилар билан жанг қилиб, қутулиб кетганидан мағрурланарди. Холбуки, унинг ўзи қўшимча куч олғунига қадар сўғдиёналиқлар паноҳида душмандан қочиб борган эди. У хорасмлиқлар, саклар, индлар, дахлар ёрдамга келишига умид қилади.

Бесснинг маслаҳатчилари орасида мидиялик машҳур сеҳргар Кобар ҳам бор эди.

«Менинг билишимча, — дейди у, — қул маслаҳат берганидан кўра, буйруқни бажарса, фойдалироқдир, чунки уни ҳам барибир ҳамма қатори бир нарса қутади. Маслаҳат берган одамга қийинроқ бўлади. Одам табиати шундайки, ўзига-ўзи тўғри баҳо бера олмайди. Ўзи ўзига қарор чиқарса, у шубҳали, ишончсиз бўлади. Ҳеч ким ўзидан нафратлангиси келмайди. Сенинг бошингда шоҳликташвиши. Ўйлаб, ақл билан иш қўриш керак». Кейин у бактрияликлар мақолини келтирди: «Кўроқ ит кўпроқ хуради»

Диодор. Ўша асар, 94—95-бетлар.

ва «Энг чуқур дарё шовкин-суронсиз оқади». Бу мақолни айтишимдан мақсад душман ҳам донороқ бўлиши мумкинлигини сенга эслатиш». Кобарнинг бу сўзлари ҳамманинг диққатини ўзига жалб қилди. Кейин у ўз маслаҳатини айтди; «Сенинг олдинда кучли, тадбиркор шоҳ турибди». Танаис қирғоқларидаги қўшинни чақириб олиб, дарё орқали химояланиб, кейин қочмоқчимисан?

Йўқ! Бу нотўғри режа. Яхшиси шоҳга таслим бўлиб, у билан дўстлаш. Бировнинг ўрнига зўрлик билан шоҳ бўлгансан, ундан воз кечиш осонроқ. Агар сен уни тан олиб, бўйсунсанг, Александрнинг ўзи сенга ёрдам беради.

Мана сенга тўғри маслаҳат. Яна ўзинг биласан. «Яхши отга бир камчи, ёмон отга минг камчи».

Бу гаплар Бессга ёқмади ва қаҳр-ғазаб билан Кобарга ташланган эди, лекин уни ушлаб қолишади. Кобар эса зўрға Александр томонга қочиб ўтишга улгуради.

Бессда 3000 бактриялик жангчи бўлиб, улар Александрнинг яқинлашаётганини билганидан кейин ўз кишлоқларига тарқалиб кетади. Бесс эса қолган озгина дўстлари билан Окс дарёсини кечиб ўтиб Сўғдиёнада янги қўшин йиға бошлайди.

Шу ерда тўхтаган шоҳга Грециядан лаконликлар ва бутунлай Пелопоннеснинг енгилганлиги тўғрисида, Бессга Танаис дарёси бўйида яшовчи скифлар ёрдамга келгани ҳақида маълумот етиб келади.

Диодорнинг ёзишига қараганда, Александр Доронинг ўлиmidан сўнг унинг қотили Бессни ахтара бошлайди. Бесс эса аллақачон Бактрияга жўнаб қолганди.

Диодор давом этиб: «Ўшанда Бесс, — деб ёзади, — Нобарзон ва Варзаентни ҳам ўзи билан бирга олиб кетган эди»¹. Бу ўринда Нобарзон ва Варзаент ҳақида ҳам кўпгина маълумотларни келтириб ўтишимиз мумкин.

Бесснинг Бактрия томонга қараб қочишига сабаб, Доро ўлиmidан сал илгари Бессни Бактрияга ҳоким қилиб тайинлаган эди. Шунинг учун ҳам Бесс ўзини Осиёнинг шоҳи деб эълон қилади. Сабаби, у Дорони ўлдириб, унинг бошидаги шоҳлик тожи билан қўлидаги кимматбаҳо олмос узугини олиб, тожни бошига кийган, узукни эса қўлига таққан эди.

Диодор ҳам Бесснинг ўз шохини ўлдириб, Бактрияга келганлигини айтади.

Александр Бактрия томон йўл олади. Бу вақтда Бесс ўзини Осиёнинг шоҳи деб эълон қилиб, атрофига катта қўшин тўплайди. Бесс дўстларига катта байрам ташкил қилади ва ўзини енгилмас буюк шоҳ деб мақтай

¹ *Диодор. Ўша асар, 99-бет.*

бошлайди. Бу нарса баъзи бировларга ёкмайди ва Бессга Александр олдида барибир кучсизсан, деб айтади.

Аррианнинг фикрича, Бесс Осиёда яшовчи қабилаларни оёққа турғизиб, катта қўшин билан Александрга ҳужум қилиш ниятида бўлади.

Бесс чўлга айланган ерлар, бу ердаги қабилалар Александрга қаттиқ қаршилиқ қилади деб ўйлайди. Лекин уларни кутиб турмай, Александрга қарши юришни тўхтатмаслик учун ҳозирлик кўради. Қалин ёккан қор ҳам, кўпгина зарур нарсаларнинг етишмаслиги ҳам уни тўхтата олмайди. Лекин Александр жуда ҳам яқин келиб қолганини, Окс дарёсидан кечиб ўтаётганини айтишганда, қайиқларни ёкиб юбориб, Сўгдиёна чавандозлари билан бирга Оксарт ва Танаис дайлари ҳам кетишади. Бактриялик чавандозлар Бесснинг қочмоқчи бўлганлигини айтишади.

Диодор ҳам бу ҳақда тўхталиб, Александрнинг Кавказ, тоғлари бўйида (Афғонистон) шаҳар қурганлиги Бессга ёкмаганлигини айтади. Бесс одамларидан иккитаси Александр томонга қочиб ўтади ва бўлган воқеани айтиб беради. Александр эса улар орқали Бессни ушлаб олади ва Доронинг акаси Бессдан ўч олиб, уни тилка-пора қилиб ўлдирди.

Плутарх Бесснинг Александр томонидан жазоланиши ҳақида шундай бир воқеани келтиради. Иккита ёнма-ён ўсган дарахтларни топиб, шохларининг учини ерга қайириб, Бесснинг икки оёғидан боғлашади. Икки тарафга зарб билан кўтарилган дарахтлар Бессни икки тарафга айириб юборади.

Сўгдиёнадаги воқеалардан хабардор бўлган шох Бессни қувишда давом этди, Бесснинг дўстлари ичида энг яқини Спитамен эди. Лекин Спитамен Бесснинг ишларидан мамнун эмасди. Александрнинг Оксдан ўтганини билган Спитамен Датаферн ва Катен билан бирга Бессга қарши курашди. Улар Бессни ўраб олиб, шохлик тожини ечишади.

Шунда Бесс: «Сизлар Доро учун эмас, Александр учун бу ишни қилапсизлар», — деб таъна қилади.

Бессни Александрга топшириш учун отга миндириб олиб кетишади. Александр ўзининг 900 жангчисини уйига жўнатган эди. Қолганлар уруш охиригача хизмат қилишга ваъда беради. Шу пайт Бессни олиб келадилар.

Шу ердан шох Танаис дарёси томон кетади. Бу ерга Бессни яланғоч ҳолда олиб келади. Спитамен уни занжирга боғлаб ушлаб туради ва Александрга мурожаат этади: «Сен ва Доро учун ўч олиб, мен қотилни олиб келдим. Доро тирилиб, унинг бу ҳолатини кўриши керак эди».

Александр Спитаменни мақтаб, Бессга қараб, дейди: «Қайси хайвон сени кутуртирдик, сен ўз шохингни ваҳшийларча ўлдириб, қалбаки шох бўлиб олдинг». Шунда у жиноятини оқлашга тушади: «Кейинчалик тахтни Александрга топшириш учун, бўлмаса барибир бошқа биров эгаллаган бўларди».

Бессдан ўч олиш Доронинг акаси Оксафрга топширилади. Оксафр бунга рози бўлади. Кейин шох Бессни ушлаганларга муқофот бериб, уни Доро ўлган жойда қатл этишни буюради.

Юстиннинг «Помпей Троғ эпитоми» асарида Эрон шохи Доронинг қотили Бесс ҳақида қисқача бўлса-да маълумот бериб ўтилади. Бу манбада Бесс тақдири ҳақида шундай ёзади. Ўша кунлардан бирида унинг олдида кишанбанд қилинган Бессни келтиришади.

Александр ўз шохига сотқинлик қилган Бессни қаттиқ жазолаб, Доронинг укасига кейинги тақдирини хал қилиш учун беради¹.

Аррианнинг ёзишича, Александр қўшинлари Оксдан ўтиб бўлгач, тезда Бесс жойлашган ерга отланади. Шу пайт Спитамен ва Датаферндан одамлар келиб, агар Александр ҳеч бўлмаганда кичик бир қўшин билан бошлиғини юборса, улар Бессни тутиб бериб унга топширажақларини айтади. Бесс эса занжирбанд қилинмаган бўлсада, қаттиқ назорат остида эди. Бундай хабарни эшитгач, Александр бир оз нафасини ростлаб олиб, Лагонингўгли Птолемейни Спитамен ва Датаферн билан бирга Бессни тутиб келтириш учун шошилишч юборади. Птолемей буюрилгандек олдинга силжийди ва ўн кунда босиб ўтиш мумкин бўлган йўлни 4 кунда босиб ўтиб, Спитамен ўз қўшини билан тунаб ётган қароргоҳга етиб келади.

Птолемей билдики, Спитамен ва Датаферннинг Бессни бериш нияти йўқ. Шунда у пиёда аскарларга орқасидан саф тортиб боришни буюради, ўзи эса оз сонли отлик аскарлари билан Бесс жойлашган қишлоққа от чоптириб кетади. Спитамен ўзининг қўшини билан алақачон у ердан кетганди. Улар ўз қўллари билан Бессни тутиб беришга уялишади. Птолемей ўз чавандозлари билан қишлоқни ўраб олади. Бу қишлоқ катта дарвозали деворлар билан ўралганди.

Шунда у қишлоқдагилар, агар Бессни берсалар, омон қолишларини эълбн қилади. Улар ичкарига Птолемей қўшинини киритишади. Птолемей Бессни олиб орқага қайтади. Сарқарда йўлида Александрга олдиндан чопар юбориб, Бессни қай ҳолда олиб бориш кераклигини сўрайди. У Бессни яланғоч ҳолда, бўйинтириқ кийгизиб олиб келиб, Александр қўшинлари билан ўтадиган йўлнинг ўнг томонига қўйишни буюради. Птолемей Александр айтгандек қилади.

Александр Бессни кўриб аравасини тўхтатади ва нега у Дорони, ўз шохини бунинг устига қариндош ва хомийсини аввал асир олиб занжирбанд қилганлиги, кейин эса ўлдирганлигини сўрайди. Бесс Александрнинг меҳрини қбзониш ниятида, бутун Доро сафдошлари кенгашининг қарори билан шу йўлни тутганлигини айтади. Бундай сўзлардан кейин Александр уни жазолашни буюради, Бессга сўроқ

¹ Юстин. Эпитома Помпея Трога. «Вестник древней истории», 1954, № 3, 215-бет.

пайтида қўйган айбларини тан олиш буюрилади. Бессни суддан кейин Бактрияга олиб бориб қатл этиш буюрилади. Аристокл эса, Бессни Птолемейга Спитамен ва Датаферн олиб келишгани ва уни Александр хузурига яланғоч ҳолда келтиришганини хикоя қилади.

МАРОҚАНД

Олимларнинг изохлашича, Афина, Рим, Ереван, Самарқанд дунёдаги энг қадимги шаҳарлардан экан. Зеро, қадимийликка дахлдорликда буларга тенг келадиган шаҳар ер қуррасининг ҳеч бир бурчагида йўқ. Афина ва Римнинг қадимийлиги ҳақида донолар кўп ёзишган. Бу ўринда Ереваннинг қадимийлиги ҳақида тўхталишни лозим топмадик. Аммо Мароқанд ҳақида ҳам мисрликлар илгари кўп фикрларни билдиришган.

Улар Мароқанднинг қадимий обидалари, топилдиқ тангалар, ер остидан топилган шаҳар вайроналари, кўза ва сопол идишларнинг синиклари, деворларга чизилган суратлар орқали бу шаҳарнинг қадимийлиги ҳақида қимматли фикрларни баён қилганлар. Биз эса бундай фараз ва тахминлар ҳақида тўхталмасдан, қадимда Мароқандда бўлиб ўтган воқеалар ҳақида фикр юритмоқчимиз.

Мароқанднинг қадимийлиги ва гўзаллиги ҳақида Александр бу шаҳарга келмасдан анча илгарироқ эшитганди. Эрон шоҳлигининг пойтахти бўлган Суз, Персеполь шаҳарларидан ҳам гўзал бўлган бу шаҳарга етишни Александр кўпдан орзу қиларди. Бу шаҳарнинг бебаҳо бойликларини Кир, Доролар аллақачоноқ талаб кетган бўлсада, неча бор қайта тикланган мухташам бинолари ҳам ўзининг кўркини ва салобатини йўқотган эмасди.

Жугрофий шароити жуда, қулай бўлган бу шаҳар атрофидаги қабилалар асосан деҳқончилик билан шуғулланарди. Икки-уч ирмоққа бўлиниб кетган Политимет дарёси гўзал қизнинг қоқилидек шаҳар кўркига кўрк қўшиб турарди. Политимет дарёси Сўғдиёна билан Бактрияни боғлаб турарди. Дарёнинг икки қирғоғига зич жойлашган қабилалар етиштирган турли-туман мевалари, озик-овқат маҳсулотлари билан шаҳарни таъминлаб турарди. Шу тўғрисида қадимдаёқ, Мароқанд бозорида одам қайнарди. Александр Сўғдиёна тупроғига қадам қўйиши билан Мароқанд томон шошади. Мароқандга келгандан сўнг эса, ёввойилар яшайдиган ўлка деб эшитган Осиёнинг ичкарасида бундай мухташам шаҳарнинг мавжудлигидан хайратга тушади. Қадимийлиги жиҳатидан Афинадан қолишмайдиган бу шаҳарга Александр қайта-қайта ташриф буюради. Хўш, Александр Мароқандга келганда бу ерда қандай воқеалар юз беради?

Қадим Мароқанд деганда, биз энг аввало, Сўғдиёнани тушунаемиз. Чунки Александр Македонский даврида Мароқанд Сўғдиёнанинг

пойтахти эди. Мароқанд ва унинг атрофида бўлиб ўтган воқеаларни эслаганимизда эса, Спитамен ҳалокати кўз ўнгимизга келади.

Қадим Мароқандни ўйлаганимизда буюк донишманд Аристотелнинг невараси ва шогирди Каллисфен ёдга тушади. Каллисфен Осиёдаги энг йирик шаҳар ҳисобланган Мароқанднинг пештоқларига хайрат билан тикилади.

Мароқанд ҳақида тўхталсак, Клит фожиаси ҳам кўз ўнгимиздан ўтади.

Мароқанд деганда, турли узоқ-яқин эллар ва элатларнинг элчилари учрашадиган, қарвонлар тунаб ўтадиган шаҳар кўз ўнгимизда пайдо бўлади.

Курций Руфнинг таъкидлашича, Окс дарёсидан ўтгандан сўнг Александр Мароқанд шаҳрига тўрт кунда етиб келади. Унинг деворлари айланасига 70 стадий бўлиб, икки қатор қилиб ўралган эди. Баланд ва мустаҳкам қилиб қурилган бу бинодан ўтиш амри маҳол эди.

Шаҳар аҳли осонликча таслим бўлмайди. Александр уни узоқ вақт камал қилиб туради. Сўнгра сулҳ тузиш йўли билан химоячиларга жазо бермасликни ваъда қилиб, шаҳарга кириб олади.

Александр шаҳарда узоқ турмайди. Мана шу санокли кунлар ичида у скиф-амбийцларнинг юборган элчиларини қабул қилади. Бу қабила Александр қўшинига авваллари бир неча бор кўкқисдан ҳужум қилиб, қатта талафотлар келтирган эди. Бу қабила бир вақтлар Эрон шоҳи Кирга ҳам бўйсунибдан бош тортганди. Бироқ улар Александрга бўйсунибга қарор қилишади. Александр улардан бир неча бор ҳужум қилиб, қаршилиқ қилишларининг сабабини сўрайди. Шунда скиф-амбийцлар Александрга нисбатан душманлик нияти йўқ эканлигини, улар фақат ўзларини химоя қилиш учун қўлларига қурол ушлаганлигини айтишади.

Александр ўз ихтиёри билан дўст бўлиш ниятида келган скиф-амбийц элчиларига зиёфат бериб, уларнинг гуноҳидан ўтганлигини айтади.

Александр Мароқанддалигида Яксарт дарёсининг нариги қирғоғида яшовчи скифлар унга қарши жангга тайёргарлик кўраётгани ҳақида эшитади. Бундан ташвишга тушган Александр ўзининг яқин кишиси Пендани элчиларга бош қилиб, Яксарт орқасидаги скифларга юборади. (Бу ўринда Курций Руф адашиб Танаис деган).

Шоҳ ўз элчиларига тайинлаб, скифларнинг Яксарт дарёсидан бериги томонга ўтмаслигини тайинлайди. Уларнинг душманлик мақсадида эмас, дўстлик йўли билан шоҳнинг хузурига келиши мумкинлигини айтади.

Александр неча кун Мароқандда бўлган бўлса ҳам тинч ва осойишта ухлай олмайди. Шаҳар аҳолиси таслим бўлса-да, лекин унинг атрофидаги қабилалар шаҳарга тез-тез ҳужум қилиб, Александрнинг тинчлигини бузарди. Улар кўкқисдан ҳужум қилиб, соқчиларни ўлдириб кетар, баъзан

махфий ер ости йўллари оркали шаҳар ичига кириб олиб, катта ўлжа билан яна орқаларига қайтиб кетишарди. Шаҳар атрофидаги қишлоқларга чиққан қўшин тўдаларини тутиб олиб, азоблаб ўлдирар ёки ўлар ҳолатда Мароқандга қайтариб юборарди. Бундай қасоскор тўдаларнинг қаердан келганини ва қаерга яширинганини ҳеч ким билмасди. Катта талафотлар кўриб, кундан-кун жангчиларидан ажралиб қолаётган Александр дарғазаб бўлиб, шаҳар атрофидаги қишлоқларни ёкиб вайрон этишни буюради¹.

Аррианнинг хабар беришича, Александр қўшиннинг бир қисми билан Сўғдиёнага ўтади. Полиперхонт, Аттал, Георг ва Мелеагрни Бактрияга мамлакат тинчлигини сақлаб туриш учун қолдиради. Ҳар қандай кўзғолонни бостиришни буюради. Ўзининг қолган қўшинини эса Александр беш қисмга бўлади. Бирига қўмондон қилиб Гефестионни, иккинчисига Лагонинг ўғли, шахсий соқчиси Птолемейни, учинчисига Пердикни, тўртинчисига Кен ва Артабазни тайинлайди. Бешинчи отряд билан ўзи Мароқандга қараб юради. Қолганлар эса ўз билганларича юриш қилишарди: қочоқларни топиб бир жойга йиғар, ўз ихтиёрлари билан бўйсунганларни эса фуқароликка олишарди. Александрнинг бутун қўшини Сўғд ерининг бир қисмини босиб ўтиб, кейин Мароқандга етиб келишади. Сўғдиёна ерларига одамларини жойлаштириш учун Гефестионни орқага қайтаради.

Спитамен кўп ўтмай Мароқанд шаҳрини истилочилардан озод қилади. Бу хабарни эшитган Александр Мароқанд томон йўл олади. Курций Руфний таъкидлашича, «у катта қўшинни Кратерга қолдириб, Мароқандга етиб келади. Александрнинг Мароқанд томон келаётганини эшитган Спитамен Бактрияга қараб кетади»².

Шундай қилиб, шох иккинчи марта Мароқандга келади. Бу сафар шаҳар аҳолиси унга қаршилик қилмайди. Бироқ Сўғдиёнанинг кўпгина жойларида кўзғолонлар бўлиб, қўшинга талафотлар бераётгани шохни ташвишга соларди.

Александр бу шаҳарга тез-тез келишни истарди. Чунки шаҳар кўп жихатдан шохга жуда ёкиб қолганди. Илгари бу шаҳарга келганида Босфор бўйларида яшовчи скифлар унга қарши катта қўшин тўплаётгани ҳақида хабарни эшитиб, уларга ўз яқини Бердани элчи қилиб юборган эди. Курций Руфнинг таъкидлашича, Яксарт бўйларида узоқ туриб, иккинчи марта Мароқандга қайтиб келганида ўша Босфор бўйларидаги скифларга элчи қилиб юборилган Берда қайтиб келганлигини хабар қилишади. Берда Босфор бўйларидаги скифлар билан иттифоқтузганлигини маълум қилади. Ҳақиқатан ҳам Босфор бўйларидаги скифлар Александр ишғол этган ерларга ҳужум қилмайди.

¹ Курций Руф. Ўша асар, 298-бет.

² Курций Руф. Ўша асар, 287-бет.

Александрнинг қўшинлари бутун Сўғдиёна, Бактрия, Гиркания, Марғиёна, Парфия ва Эрон ерларида жойлашган бўлиб, ерли халқ хали ўз курашини тўхтатмаган эди. Истило қилинган ўлкаларда ҳар жой-ҳар жойда ҳужумлар бўлиб, катта-кичик талафотлар етказилмоқда эди. Кенг ўлкаларга тарқаб кетган улкан қўшин кундан-кун камайиб борарди. Ўзининг қўл остидаги қўшиннинг бир қисми Мароқанд шаҳрини зўрға химоя қилиб турарди. Шунинг учун шох Македония ва Грециядан қўшимча келаётган қўшин сабрсизлик билан қутарди. Эртами кеч чопарларни яқин атрофдаги ҳокимликларга юбориб, қўшимча қўшиннинг келишидан дарак оларди. Шохнинг ўзи Мароқанднинг баланд деворлари устига чиқиб гоҳ Эрон томонга, гоҳ Гиркания томонга термилиб қарарди.

Ниҳоят, катта қўшиннинг Мароқанд дарвозаси олдида келибтўхташи шохучун қутилмагандахурсандчилик олиб келди. Қўшимча мадад қўшини Мароқандда узоқ вақт сақлаб турмасдан, шох қўшинни бир неча қисмга бўлиб, тадбиркорлик билан кўзғолон қўтарган халқхарақатини бостириш учун юборади. Шундан сўнг халқ харақати тезда бостирилиб, уларнинг йўлбошчиларини тириклайин тутиб Мароқанд шаҳрига келтиришади. «Кўзғолон бошлиқлари қатл этилади»¹.

Аррианнинг таъкидлашича, Александр Мароқанддалигида унинг олдида яна европалик скифлардан элчилар келишади. Улар орасида Александрнинг ўзи скифлар элига жўнатган элчилар ҳам бор эди. Александр уларни юборганда скифларнинг подшоси вафот этиб, унинг ўрнига тахтга укаси ўтирганди. Элчилар скифлар ҳамма нарсага тайёр эканлиқларини, Александр нимани буюрса, ҳаммасини бажаришларини айтишади. Шохга скиф подшоси юборган қимматбаҳо совғаларни тортиқ қилишади. Ҳатто дўстликни мустаҳкамлаш учун шохга қизини беришга ҳам розилигини билдиради. Мабодо у қизни ўзига муносиб деб билмаса, шохнинг дўстларига бўлса ҳам атоқли скиф ҳокимларининг бири қизини беришга тайёр эканлигини айтишади. Агар Александр буюрса, унинг буйруғини бажариш учун керак бўлса, ҳатто шохнинг ўзи келишга тайёр эди.

Бошқа тарихий манбаларда ҳам Александрнинг Мароқандда кўпгина элчиларни қабул қилгани айтилади. Курций Руфнинг таъкидлашича, Александр Мароқандга Хоразм шохи Фарасманнинг элчи юборганини, скиф элчилари ҳам келганлигини айтиб, шундай ёзади:

Массагет ва дак ерларини бирлаштириб турган Хоразм бошлиғи, Фарасман ҳам шохга одамларини юбориб, бўйсунганини маълум қилади.

Скифлар ҳам Алексаидрга ўз шохининг қизини беришга розилигини айтдилар.

Александр икки элчини ҳам диққат билан тинглаб, Гефестионнинг келишини қутади².

¹ Курций Руф. Ўша асар, 299-бет.

² Курций Руф. Ўша асар, 301-бет.

Аррианнинг таъкидлашича, Александр Мароканддалигида унинг олдига Курций Руф айтганидек, Хоразм шоҳи Фарасман юборган элчилар эмас, балки Хоразм шоҳи Фарасманнинг ўзи отлик аскарлари билан келади.

Фарасман Александрга у билан қўшни туришини, унинг ёнида қолди ва амазонкаларнинг қабилалари яшашларини айтади. Агар Александр улар билан бирга Эвхсинск дарёси бўйида яшаётган қабилани ҳам босиб олмоқчи бўлса, аскарлари учун барча нарсани тайёрлаб, унга йўлбошловчи эканлигини маълум қилади.

Скиф элчиларига Александр мулоимлик билан жавоб беради, лекин қизларидан бош тортади. Фарасман билан у дўстлик иттифоқи тузади. Александр Фарасманни Бактрияни бошқариш учун тайинланган форс Артабаз қўлига топширади ва сўнгра уни ўз юртига жўнатиб юборади. Александрнинг фикри-хаёли Хиндистон билан банд эди. Агар уни босиб олса, бутун Осиёни қўлга киритади. Осиёни босиб олгач, Элладага қайтиб келади. Бу ердан эса Геллесконт ва Пропонтиддан ўтиб, сувдаги ва қуруқликдаги барча қўшинларни олиб, Понтбўйларига бостириб киради. Шунинг учун у Фарасмандан ўз ёрдамини бошқа сафарга қолдиришини илтимос қилади¹.

Мана шу фактларнинг ўзиёқ Мароканднинг қадимдан кўпгина узок ва яқин ўлкаларга таниш бўлганидан, бу шаҳарда савдо-сотик, маданий ва иқтисодий алоқалар кучайганидан далолат беради.

Иккинчи томондан олиб қараганимизда, Александр Хоразм ўлкасига юриш қилмаганига яна бир муҳим факт шундаки, Марокандга Европа скифларининг элчи бўлиб келиши Александрнинг шимол томонларга, хусусан, Танаис (Дон) дарёси бўйларига ҳужум қилмаганини кўрсатади.

Марокандликлар грек ва македон қўшинларига ҳайрон бўлиб қарашарди. Жангчиларнинг кийими бутунлай бошқача эди. Марокандга узок Юнон ўлкасидан, Миср, Рум, Суз, Персеполь шаҳарларидан ажнабийлар, савдогарлар қарвони келарди. Аммо жангчиларни, Европача кийинган бундай ҳарбийларни ҳали кўришмаган эди. Шаҳар ҳали кўрка-писа жангчиларнинг қуролларига, найза, қилич, ёй, қалқонларига, бошидаги дубулғаларига, саркардаларнинг эгнидаги совут кийимларига ҳайрон бўлиб тикилишарди. Айниқса, уларнинг тилига ҳеч ким тушунмасди.

Улар хонадонма-хонадон юриб, ўзларининг қимматбаҳо буюмларига озик-овқат алмаштириб ола бошлашди. Чунки Александр ўғрилиқ қилишни таққлади. Шунингдек, зўравонлик билан талон-тарож қилишни вақтинча тўхтатишни тайинлайди. Сабаби шаҳар ва унинг атрофидаги халқнинг қаҳр-газабини кўзгаб, уларнинг катта қуч билан

¹ Арриан. Ўша асар, 147-бет.

ҳужум қилишидан қўрқарди. Шунинг учун ҳам бозор майдонига шаҳар аҳлини йиғиб, уларга қараб маъруза ўқийди. Унинг тилини ҳеч ким тушунмасди. Сўнгра унинг тилини Доронинг укаси Оксидат таржима қилиб беради (бошқа манбаларда Оксафр ҳам дейилади).

«Муқаддас маъбудаларимиз Митра, Хумо, Миррих қароматига кўра, худо бизга ўз ўгли Искандар Зулқарнайни юборди. Бу Искандар — кўшимиз олдида ҳаммамиз қул қаби итоаткор бўлишимиз керак. Кимда-ким унинг башоратларига қулоқ тутса, дўст бўлиб қолади. Кимда-ким бу улуг сиймо раъйига қарши чикса, оғир жазога тортилув.

Сизнинг шохингиз Доро менинг туғишган, иним бўлув. Худонинг башорати билан улуг жангда мағлуб бўлди. Лекин шохнинг оға-инилари худонинг хохиши бўлгани учун худо ўғли Александрнинг қаршисида итоаткор бўлишга мажбур. Сизлар ҳам шундай йўлни тутиб, худонинг ўғли Искандарга итоат этишга мажбурсиз. Искандарнинг қўли етмаган, қадами бормаган жаҳонда бирон ер йўқ.

Ахмонийлар давлатининг подшоҳи Доро Кодомон ўрнига Искандар Зулқарнайн сизларга шох саналув.

Шунинг учун ҳам шаҳар атрофидаги қавм-қариндошларингизга етказинг. Исён кўтариш бефойда. Бутун бу бозорга келган аҳли ахбордан талаб шулки, молларингизни ўз нарҳида шохимиз сотиб олур».

Шаҳар аҳлининг кўпчилиги Эрон тилида гапирган Оксидатнинг маърузасига тушунишмайди. Шундан сўнг Оксидатнинг гапини Фарнух сўяд ва бақтр тилларига таржима қилиб, йиғилганларга етказди.

Аррианнинг айтишича, Фарнух авлиёлар наслига мансуб эди. Фарнухнинг отаси Мароканд шаҳрининг энг улуг ва хурматли кишилари билан бири эди. Уларнинг хонадонига Эрондан тоғалари тез-тез ташриф буюриб туришарди. Ўзи ҳам икки марта эронлик савдогарлар билан Суз шаҳрига бориб келганди. Онаси сузлик бўлгани учун тоғалари билан алоқаси яхши эди. Оғалари Эроннинг энг бадавлат савдогарларидан бўлиб, Юнон, Рум, Мароканд, Хитой томонларга туяларга мол ортиб, қарвон йўллари билан қатнардди. Фарнухнинг катта бобоси ҳам асли эронлик бўлиб, Доро I даврида эрамыздан илгариги 489 йилда Мароканд шаҳрига келиб қолганди.

Подшоҳ Доро I (эрамыздан илгариги 522—486) салтанатининг узокроқ қариндошларидан бўлгани учун Мароканднинг казо-казолари ҳам уни авлиёлар қаторига қўйиб эгилиб салом берарди. Боболари Марокандга келганига икки аср бўлганди. Фарнух бу шаҳарда яшовчи бақтр, сўяд тилларини яхши ўрганиб олганди. Эронлик қариндошлари билан эса ҳали тамом алоқа узилмаганди.

Орадан қарийб икки аср ўтган бўлса ҳам Ахмонийлар подшоҳлиги сулоласи билан Мароканддаги бу хонадон ўртасида алоқа узилмаган эди. Эрондан келган қарвонлар Марокандга қўнганда албатта совға-саломлар билан Фарнухлар хонадонига ҳам қўнардди.

Доронинг иниси Оксидат ҳам акаси Доро Кодомон тириклик вақтида Мароқандга икки марта келиб кетганди. Ҳатто у Сўғдиёна ўлкасига ҳоким бўлишни акасидан ўтиниб сўрайди. Бироқ Оксидатнинг кўнгли жуда юмшоқ, мулойим ва раҳмдил бўлгани учун Доро унга Сўғдиёна ҳокимлигини ишониб топширолмади.

Оксидат ёшлигида юнон ва Озорс донишмандларидан билим олади. Отаси Арсес ҳам ўзини улуг Кир сулоласидан деб биларди. Бироқ подшоҳ бўлишига қарамасдан, у ўқимишли кишиларни жуда ҳурмат қиларди, қимматбаҳо совғалар бериб кадрлар эди. Шу туфайли Арсеснинг бундай илм аҳлларига гамхўр ва меҳрибонлигини эшитган донишмандлар узоқ-яқиндан келиб Суз ва Персеполь шаҳарларига йиғила бошлайди. Ҳатто бу шаҳарда Ҳинд, Юнон, Миср, Рим ва Хитой донишмандларини учратиш мумкин эди. Арсеснинг вақти кўпроқ жангу жадалларда ўтса ҳам бу донишмандлардан хабар олишни қанда қилмасди. Оксидат эса кўпинча донишмандлар даврасида бўларди. Ўзи ёш бўлса ҳам подшоҳнинг ўгли бўлгани учун улуг донишмандлар ўспиринни ўз давраларига бажонидил қабул қилиб оларди.

Арсес даврида улкан Ахмонийлар давлатининг ички қатламида жангу жадаллар кучайиб кетади. Ахмонийлар сулоласи ичида Арсес энг адолатли подшоҳлардан бири эди. Бироқ у игво-тухматларга ишонувчан эди. Шу туфайли у игвогар ва ҳасадгўйларга ишониб, қўл остидаги кўпгина ўлкаларнинг ҳокимларини оғир жазога тортади. Бу нарса ички низонинг кучайишига сабаб бўлади.

Кўпроқ жангу жадалларда юрган Арсес ўғли Оксидат тарбияси билан шуғулланишга вақти бўлмасди. Шу туфайли кўпроқ донишмандлардан сабоқ олиш билан машғул бўлган Оксидат баъзан оғаси Доро билан овга чикиб турарди. Бироқ Доро Оксидатни кўнгличан, раҳмдил бўлгани учун ёқтирмасди.

Шу туфайли Оксидат улгайиб, Сўғдиёна ҳокимлигини сўраганда Доро унинг раъйини қайтариб ташлайди. Мароқандга икки марта келганида ҳам Фарнухлар хонадонига меҳмон бўлганди. Чунки Мароқандда Фарнухлар хонадонидек улуг хонадон йўқ эди.

Александр Оксидатнинг Доронинг иниси бўлса ҳам донишмандсифат, кўнглида ғараз туйғуси йўқ йигит эканлигини билиб, уни ўзининг энг яқин кишиси қилиб олади. Бу, биринчидан, форслар билан алокани мустаҳкамлаш учун зарур нарса бўлса, иккинчидан, Оксидат грек тилида бемалол гаплаша оларди. Чунки, отаси шоҳ Арсес юнон донишмандларига қаттиқтайинлаб, грек тилини ўргатишни айтган эди. Арсеснинг кучини мустаҳкамлаб, юнонларга қарши уруш очиш нияти ҳам йўқ эмас эди. Ҳозирок улкан Юнон ўлкасининг бир қисми Арсес қўлида эди. Агар мабодо бу нияти амалга ошиб Юнон ўлкасини ўзига қарам қилиб олса, бу ўлканинг ҳокимлигини ўғли Оксидатга беришни кўнглига тугиб қўйганди.

Александр Оксидатни кўп синаб кўради. Чунки оғаси Доронинг хунини олиш учун Александрга қасд қилиб қўйиши мумкин эди. Бироқ Оксидат Александрга садоқат билан хизмат қилади. Аммо Бессни ўз шоҳи Дорога хиёнат қилгани учун лаънатлар эди. Шундай қилиб, Оксидат Александрнинг яқин кишисига айланади.

Мароқандга келганда эса Оксидат Фарнухни топиб олиб, Александр билан таништиради. Оксидат Александр билан тенгдош эди. Фарнух эса икки ёш кичик эди. Шундан сўнг Фарнух орада Александрнинг ишончини қозониб, Сўғдиёнадаги унинг энг ишончли кишисига айланади. Фарнух сўғд, бактр тилларидан ташқари эрон тилини ҳам яхши биларди.

Отасининг Доро билан яқин алоқаси бўлгани учун Фарнух улғайгач, Сўғдиёна ҳокимлигини сўраб олишни кўнглига тугиб қўйганди. Шу туфайли Фарнух фақат Мароқандда бўлиб қолмасдан, Яксарт бўйларигача, Окс қирғоқларигача келиб кетар, бутун Сўғдиёна бўйлаб айланиб юрарди. Фарнухнинг Сўғдиёна ерларини, кишлок ва қабилалар жойлашувини яхши билиши Александрга жуда қўл келади. Чунки шоҳ Фарнух ёрдамида Сўғдиёнанинг ичкарасига кириб боради, энг махфий йўллардан ҳам ўта олади.

Александр иккинчи бор Мароқандга келганда иккитатўйга қатнашади. Бири юнонистонлик савдогар Басрун ўз ўғлини мароқандлик бар қизга уйлантирганди. Басрун Мароқандга савдо ишлари билан келиб, оғир касаликка йўлиққандан сўнг Юнонистонга қайтиб кетишга қўзи етмагач, шу шаҳарда қолишга қарор қилади. У асли Мисрнинг Мемфис шаҳридан бўлиб, грек қабилаларидан бирида туғилади. Чунки Мемфисда¹ грек қабилалари жуда кўп эди.

Басруннинг бутун умри савдо-сотиқишлари билан ўтади. Мемфисдан чиққан карвон Афина, Суз, Мароқанд, гоҳида Чин шаҳарлариға бориб қайтарди. Бу карвон йўлларида юравериб умри ўтган Басрун савдогарлар ичида энг бақуввати эди. Баланд ва йўғон гавдаси билан ҳамманинг эътиборини ўзига тортарди. Чин шаҳридан чиқишда бошланган касаллик уни Мароқандга келганда йикитди. Йўлдаёқбир неча бор хушидан кетган Басрун карвонни бир неча кун ушлаб, уларнинг олдинга силжишига халакит беради. Аввалига оғир олмаса ҳам тез-тез карвоннинг йўлда ушланиб, манзилга вақтида етиши оғирлашгач, сафардошларининг ғашига тега бошлайди. Ҳатто Басрунни йўлда қолдириб[^] кетишга ҳам қарор қилишади. Бунга Басруннинг ўзи ҳам рози бўлади. Ўша вақтларда ойлаб-йиллаб узоқ ўлкаларга сафарга чиққан карвондан бирор киши касал бўлса, яқин атрофдаги кишлокқаи ёки шаҳаргаи қолдириб

¹ Мисрни араб давлатларига қўшиб тилга олса-да, мисрликларнинг қадимги тили бутунлай бошқа бўлган. Эрамизнинг VII асридан кейингина араб тили Мисрда асосий тил ҳисобланади.

бир неча кунга етарли озиқ-овкат ёки маблаг бериб кетарди. Бемор соғайгач, янги карвон келишини кутарди. Мабодо йўлда ўлиб қолса, карвон йўлининг яқингинасига дафн қилишарди, токи карвон бу қутлуғ йўлдан ҳар ўтганда ул қабрни зиёрат қилиб, марҳум сафдошини эслаб қўйишарди. Шунинг учун ҳам қадимдан карвон йўллари қутлуғ саналган. Бу йўлларда қанчадан-қанчасининг қабри шундоққина йўл ёқасида қад кўтарган. Савдо карвонларида фақат савдогарлар эмас, жаҳонгашта мисрликлар, донишмандлар ҳам бўлган. Ҳатто кўпгина карвонларнинг ўз кундаликлари, хотира дафтарлари бўлган. Уларнинг орасида ҳофиз ва қўшиқчилари, шоирлари ҳам бўлиб, элларни, элатларни бир-бирига боғлаган. Йўлдан адашган йўловчилар ҳам карвонга эргашган. Шунинг учун ҳам халқимиз қадимдан карвонни кадрлаган. Карвонга ҳеч ким озор бермаган. Карвон халқлар, эллар-элатларнинг қалбини бир-бирига боғловчи элчи ҳисобланган. Карвоннинг ҳам нияти холис, йўли окбўлган. Фақат онда-сонда ёвуз ниятли жохиллар карвонга ҳужум қилиб, уларни талон-тарож қилганлар. Карвонга озор бермоқ қадимдан гуноҳ ҳисобланган. Агар карвондан биронта машхур киши ёки донишмандсифат одам ўлса, унинг қабрини зиёратгоҳ жойларга айлантирганлар. Ҳатто бундай қабрларга кейинчалик ерли халқ ҳам сиғинадиган бўлишган.

Халқимиз ҳозир ҳам узок йўл юриб келган кишини кадрлайди. Узок йўл юриш, узок элларга бориш инсонни улуғлар экан. Чунки узок элларга борганда киши яхши ва ёмон билан муомалада бўлади, ўзга халқларнинг тарихини, урф-одатини, маданиятини ва ҳатто тилини ўрганади. Ўз юртини соғинади. Соғинч — эзулик ва эъзоз рамзидир.

Шу туфайлидир, балки халқимиз азалдан йўлни қутлуғ деб билади. Йўлни бузганларни эса қарғайди, лаънатлайди. Йўл юриб келганларни эса, авлиёлар қабридан ўтиб, қабристонларни кўриб келган, улуғлар қўлини олган дейишади. Қадимда улуғлар билан кўришган киши ҳам улуғ ҳисобланган. Чунки улуғ инсон билан учрашган киши ундан ўзига яхши хислатларни юктиради.

Басрун умрида яхшиларни ҳам, ёмонларни ҳам кўрди. У Афинадан Чингача бўлган йўлни беш кўлдек биларди. Мемфисдан Афинагача, Афинадан Сузгача ёки Мароқандгача неча кунлик йўл эканлигини аниқ айтиб берарди. Басруннинг отаси ҳам савдо-сотик ишлари билан машғул бўлиб, карвон билан Мароқандга уч марта келиб кетганди. Бугун эса Басрун Чиндан чикқан карвон билан зўра Яксарт бўйларига етиб келади. Аввалига уни шу яқин орадаги кишлокқа ташлаб кетишга қарор қилган карвон кейин уни Мароқандгача бир амаллаб етказишга келишади. Карвонда Басруннинг икки ўғли бор эди. Улар азоб-уқубатда қолиб бўлса ҳам отасини Мароқандга етказишни ўз зиммаларига олишади. Аввалига Яксарт бўйидаги бир кишлокда қолишга рози бўлган Басрун Мароқандга етиб олишни ўйлайди. Мароқандга келиб ўлишга минг бор

шукр қилади. Чунки Мароқандда унинг отаси Ларет ўлганди. Ўшанда Басрун анча ёш бўлганди. Кун бўйи Ларетнинг кайфи чоғ бўлиб, кун ботиш чоғида шоду хуррамлик билан Мароқандга кириб келади. Ларетнинг хурсанд бўлишига сабаб, Мароқандда унинг дўстлари кўп эди. Бир ҳафта бу шаҳарда савдо-сотик ишлари билан шуғулланиб, Чин сари йўлгагушишни мўлжал қилиб қўйганди. Қарангки, бозор яқинидаги карвоисаройга кўниб, Мароқанд тамакисини қидиришга тушади. Ларет Мароқанд тамакисини яхши кўрарди. Ҳар гал Мароқанд тамакисидан келтиришни афиналиклар, мемфисликларга алоҳида тайинларди. Чунки Мароқанд тамакиси Мемфисга етмасданок, йўл-йўлакай харид қилиниб, тамом бўларди. Ўшанда Ларет тамаки чекиб бўлди-ю, юкларни кузатиш учун карвонсаройнинг ичкарасига кириб кетди. Басрун қайси кўз билан кўрсинки, отаси ёнгинасида жон берди. Унга нимадир демоқчи бўлди, аммо улгура олмади. Шу-шу ҳар сафар Мароқанддан ўтганда, албагга отасининг қабрини зиёрат қилиб кетади.

Саватга ўхшаш узун нор ясаб, туянинг устига ўрнатади-да, ичига бемор Басрунни солиб, карвон Мароқандга қараб силжийли. Басрун Мароқандга келганда беҳуш эди. Карвон уч кунгача кутди, Басрун ҳушига келавермагач, кичик ўгли Робхитни колдириб, карвон Афинага қараб йўлга тушади.

Басрун кўзини очганда ўзининг Мароқандда эканлигини сезди. Аммо тақдирни қарангки, нахотки, у ҳам отаси ўлган мана шу Мароқандга келиб жон берса. Балки Амоннинг савдогарлар сулоласига қаҳри келгандир. Басрун энди ўлим дақиқалари яқинлашиб қолганини сеза бошлайди. Шу туфайли бўлса керак, ўгли Робхитни хузурига чорлаб, нимжон оҳангда ўғлининг қулоғига Ларетнинг ёнига дафн қилишни тайинлайди. Бирпас нафасини ростлаб, яна қўшимча қилади: «Биласан, Чинга кетаётганда бобонгнинг қабрини зиёрат қилгандик!» Робхитнинг кўзи жикқа ёшга тўлади. «Нахотки, отамни ҳам бобонгнинг ёнига дафн қилсак. Тақдирнинг қаҳри Мароқандга келганда бизнинг бошимизга нега қулфат солади», деб қўяди у ичида. Робхит анча кеч кириб қолган бўлса ҳам ой ёруғида, македон жангчиларидан учтасини ёллаб олиб, ҳар эхтимолга кўра бобоси Ларетнинг қабрини излаб топди. Отасини васиятига кўра тахминан қаерга дафн қилишни кўнглига тугиб қўйди. Кечаси билан мижжа қокмай отаси бошида парвона бўлиб чикди. Бемор ўша кечаси ҳар галгидан кўра тинч ва осойишга ухлайди. Тақдирнинг қулиб боққанига қарангки, эрталаб Басруннинг лабида мулойим жилмайиш пайдо бўлади. Қуёш тушликдан қайтгандан сўнг Басрун ўғлига тайинлаб, туш кўрганлигини, тушининг таъбирига кўра, Амон ундан ниҳоятда хафа бўлаётганини айтади. Кечга яқин карвонга ярамай қолган ёлғизгина отини Амон шарафига бағишлаб сўяди ва гўштини кўни-кўшниларга улашиб чиқади. Гўштнингярмини карвонсаройдагиларгаберишади. Балки

мана шу қурбонликдан сўнг Амоннинг раҳми келдими, ҳар қалай тез кунда Басрун оёққа туриб кетади. Бундан ўёли Робхит беҳад хурсанд эди.

Оғир дард Басруннинг улкан гавдасини ушқоққа айлантириб қўйганди. Шундай бўлса-да, у оёққа туриб кетганига шукур қиларди. Тез орада Басрун савдо ишларини яхши билгани учун бозор ишларига аралашиб, иқтисодини ҳам тиклаб олади. Она шаҳри Мемфисга қайтишни хаёлидан чиқариб ташлашга ҳаракат қилади. Чунки узоқ йўлда яна дардга чалиниб, Мемфисга етолмай қолишидан қўрқади. Шунинг учун ҳам тақдирга тан бериб, Мароқандда қолишга қарор қилади. Кичкинагина бир хужрани олиб, ўёли Робхит билан истикомат қила бошлайди.

Маълумки, Александр Мароқандга келгандан сўнг грек-македонларнинг шаҳар кизларига уйланишига рухсат беради. Бу хабарни эшитиб, ўёли Робхитни уйлантириш ниятида юрган Басрун шохнинг ҳузурига боради. Аввал грек тилида, сўнгра македон тилида гаплашган Басрун шохнинг эътиборини ўзита тортади. Басруннинг тақдири билан қизиқиш қолган Александр унинг таклифини қабул қилиб, ўғли Робхитнинг тўйини саройга тегишли бўлган ҳовуз бўйидаги растада ўтказишни, тўй харажатларини ўз ҳисобидан кўтаришини айтади.

Робхит қўшни хужрадаги бир қизга уйланади. Унинг отаси Мароқанд бозорининг чакқон савдогарларидан эди.

Тўй Александр айтганидек, ҳовуз бўйида катта тантана билан ўтади. Тўйга шохнинг ўзи ҳам ташриф буюради. Шохнинг ўнг қанотида Сўғдиёна, Бактрия, Гиркания ва ҳатто эроилик казо-казолар шарқ либосида ўтиради, чап қанотини эса грек ва македонлар эгаллаб, уларнинг айримлари ўз миллий кийимида, айримлари эса жангдан кейин тантаналарда кийиладиган ҳарбий кийимда ўтиришарди. Улар ичига фақат Гефестионнинг кийимигина шарқликларникига ўхшаб кетарди. Александр авваллари тантаналарда шарқлибосини киймасди. Бутунги кийимда эса уни шарқ шохларидан ажратиш қийин эди. Шохнинг чап қўлидаги Доро узуги кўёш нурида ялтираб турарди. Ҳовузнинг кун ботиш томонидаги баланд сўрига чиқиб, тўрдаги курсисига бориб ўтириши биланок, осийлик улуғлар унинг этагидан ўпиб, бирин-кетин ўз ўринларини эгаллай бошлашди. Сўнгра ўзининг саркардалари, олий мартабали кишилари шохнинг қўлига тақилган Доро узугидан ўпиб, таъзим қила бошлашди. Анчадан буён кучга кирган бу одатга камма ўрганиб қолганди. Тўй базми туннинг ярмигача давом этади. Шарқ раққосаларининг ўйинига берилиб кетган шох барча ғам-ғуссасини унутган эди.

Орадан икки кун ўтгач, шох Оксидатнинг ҳам тўй базмида иштирок этади. Оксидат Фарнухнинг сингисига уйланади. Оксидатнинг Сузда ҳам хотини бўлиб, ундан иккита фарзанд кўради. Лекин фарзандларининг

иккиси ҳам қиз бўлгани учун хотинидан кўнгли тўлмай юрарди. Шунинг учун ҳам Суздаёқ иккинчи хотинга уйланишни кўнглига тугиб қўйганди. Аммо тезда уруш бошланиб кетиб, унинг бу орзуси амалга ошмай қолганди. Фарнух билан топишган кунининг эртасигаёқ унинг уйида мехмон бўлиб, эрталабгача майхўрлик қилганида сингисига ошиқбўлиб қолганди. Тўйни истаганча тантана билан ўтказишга Оксидатнинг қурби етарди. Шох бу тантанага албатта қатнашиш истагини билдиради. Бу Фарнух учун ҳам катта обрў эди. Шунинг учун ҳам у Мароқанднинг энг машҳур раққосалари билан Зузоб номли хушовоз қўшиқчини ҳам тўйга олиб келади.

Оксидатнинг тўйида ҳам Александр ўзини Осиё шохларидек туттади. Шохга мароқандликлар тайёрлаган шароб жуда ёқиб қолганди. Александрнинг асаби заифлигиданми, озгина ичгандан кейин юзлари қизариб, афти ўзгариб қоларди. Ўткир кўзлари янада чакчайиб кетарди. Шунинг учун ҳам атрофдагилар шохнинг кўп ичиши тарафдори эмасди.

Оксидатнинг тўйида анчагина Мароқанд шаробидан ичиб қўйган шох тонггача Зузобнинг шўх ва қувноқ қўшиғига махлиё бўлиб, ўткир кўзларини ундан олмайди. Оғзининг суви қочиб, Зузобнинг узун сочларидан ушлаб, сирли хониш қилиб ўзига томон тортиб қўяди. Шох бундай дилрабо қўшиқчи ва раққосани ҳали Осиёда кўрмаганини мамнуният билан айтиб, даврани янада жонлантиради. Сўнгра Мароқанд шарбатини макташга тушиб, ундан қониб ичади. Зузоб тонгга яқин шохга яқин келиб, ёлғизгина акасининг Мароқанд бозоридаги тўполонда қўлга олиниб, ҳозир тутқунликда сақланаётганини айтади. Шох унинг акасини эрталабоқ тутқунликдан озод этишни Птолемейга буюради.

Мароқанд Александрга жуда ёқиб қолганди. Фақат шохга эмас, бу шаҳарнинг саркарда ва мартабали кишиларига ҳам маъқул бўлганди. Саркардалар, казо-казолар эртаю кеч бетиним ичарди. Ичкиликбозликка энг аввало шаҳар ҳокими Клит бош-қош эди. Клит даргоҳида ҳар куни қуюқ дастурхон ёзик эди. Бу дастурхондан энг ноёб меваларни, ширин-шарбатларни топиш мумкин эди. Аммо Мароқандга ҳоким бўлгандан буён Клитнинг ороми йўқолганди. Чунки шаҳарга деярли ҳар кун Спитамен ҳужум қилиб, турли томондан хавф солиб турарди. Айниқса, тунги ҳужумлар таҳликали бўларди. Деярли ҳар куни тунда қасоскорлар кимнидир ўлдириб кетар, кимнидир талар, кимнидир ўғирлаб кетардилар. Шаҳарда назорат кучайтирилган, шаҳар химояси мустаҳкамланган бўлса-да, ҳар тунда барибир хунук воқеа содир бўлаверарди. Клит шаҳар аҳли билан қасоскорлар ўртасида пинҳона алоқа борлигини сезарди. Шу туфайли кундан-кунга ваҳима босиб, ғам-ғуссасини шароб ичиш билан ювиб юрарди. Қайсидир махфий йўллар билан Спитамен ҳам шаҳарга келиб кетармиш. Уни девона қиёфасида кўрганлар ҳам бор эмиш. Ҳатто Кратер бир куни Клитга шаҳарда ёлғиз юрмасликни айтади. Шундан

сўнг Клитнинг ороми йўқолади. Нахотки, шунча йил жангу жадалларда юриб, не-не тахликали юришлардан соғ-омон қолган Клит Осиёнинг мана шу чекка шаҳрида ўлиб кетса?! Анча-мунча йиққан бойликлари кимнингдир қўлида қолса?! Ахир, бу кекса саркарда ўз юртига қайтиб, Македониянинг оксоқоллари даврасида юриш нияти бор эди-ку!

Мароканд ҳокими бўлганидан Клит аввал беҳад хурсанд бўлса-да, кейинчалик шохдан бутунлай кўнгли қолади. Унинг хаёлида Александр Клитни душман тузоғига ташлаган эди. Чунки Мароканд Осиёнинг энг йирик шаҳри бўлса-да, нотинч эди. Клит эса кўпроқ ўз жонини сақлашни, йиққан бойликларини авайлаб асрашни ўйларди.

Аррианнинг ёзишича, Спитамен Марокандни бир неча кун камал қилиб туради. Аммо шаҳар деворлари мустаҳкам бўлгани учун унга киришнинг иложи бўлмайди. Шаҳар ҳимоячилари бўлмиш македон жангчилари бир неча бор Спитаменга қарши ҳужум қиладилар. Бирок Спитамен шаҳар ҳимоячиларининг бир қисмини қириб ташлайди, қолганлари эса шаҳарга кириб, жон сақлаб қолишади. Ўшанда Спитамен Клитга элчи юбориб, шаҳарни топширишни бир неча бор талаб қилади. Айтишларича, Мароканднинг ички қисмида ҳокимлар ва аслзодалар яшайдиган бир кўрғон бўлиб, бу кўрғон ниҳоятда мустаҳкам экан. Шаҳарнингасосий қисмини босиб олган Спитамен, бу кўрғонни ололмай жуда қийналиб, уни камал қилишни давом эттиради. Унинг ияти қалъадагиларни очлик ва сувсизлик азобида қийнаб, таслим бўлишга мажбур қилишдан иборат эди. Мана шу камал кунлари Клит ўзининг бутунлай эс-ҳушидан ажралиб, ўз жони кўзига ширин кўринади. Клитнинг бахтига «Фарнух катта қўшин билан келиб, Спитаменни Сўғдиёнанинг энг чеккасигача қувиб боради»¹.

Александр Оксидат тўйдан кейинги куни давлат ишлари билан машғул бўлади. Турли томондан келган элчи ва савдогарларни қабул қилади. Қўшиннингжойлашиш нуқталарини кўриб чиқади. Марокандда йиғилган бойликлар юкланган катта қарвонни Мисрга, Александрия шаҳрига жўнатади.

Кейинги куни шох Клит даргоҳида катта тантанага қатнашиш учун боради ва бу тантанада Клитга найза санчиб ўлдирди.

Клит фожиасидан сўнг Александр Марокандда ўн кун бўлади.

Бу ўн кун ичида у илгаригидек базмларда қатнашмайди. Шароб ичишни тўхтатади. Бошқаларнингҳам маст-аласт юришига йўл қўймайди. Марокандда узок вақт қолиш режаси бузилади. Ҳар куни уч марта Амон шарафига қурбонликлар келтириб, ўз гуноҳини ювади. Ҳар сўзида Мароканд номини мағрурона тилга олган шох бу шаҳарни қўл остидаги Осиёнинг пойтахтига айлантириш ниятида эди. Аммо орзуларга фарқ

тўла бўлган пиёла шохнинг қўлидан тушиб чил-чил синади. Марокандда мухташам иморатлар қуриб, уни янада гўзал шаҳарга айлантириш ниятидан қайтади. Оғир гуноҳга ботган нимжон гавдасини зўрға кўтариб, шаҳар дарвозасидан чиқиб, хомуш ва ғамгин ҳолда Наутак қалъасига қараб йўлга тушади. Қайтиб бу шаҳарга келиш шохга насиб этмайди. Шохнинг назарида бу шаҳар қасоскорлар, аламзадалар, худога эртадан кечгача нола қилувчи илтижоғўйлар шаҳри эди. Шох Марокандга ҳукмрон бўлолмади, аксинча Мароканд шохни руҳан енгиб қўйганди. Чунки Александр ҳеч қачон бундай йўқотишни кўрмаганди. Марокандга келиб, энг яқин кишиси Клитни йўқотди. Бу шаҳарга келиб эсини, ақли-хушини йўқотди. Шокнинг назарида, Мароканд ечилмаган бир жумбоқ, бу кўҳна шаҳар инсон қиёфасидаги бир кекса донишманд бўлиб кўринади. Александр эса улкан Сфинкис қаршисида лол қолган Лай каби, бу нуроний донишманднинг саволларига жавоб тополмай, тақдирга тан бериб, унинг дарвозасидан хомуш чиқиб кетади.

КЛИТ ФОЖИАСИ

Шох Филипп саройида Гелланика исмли бир энага бор эди. Унинг эри Филипп қўлида саркарда бўлиб хизмат қиларди. Саркарда жангда ўлгандан сўнг, Филипп унинг улғайиб қолган икки ўғлини ўз тарбиясига олиб, Гелланикани эса шох саройига энага қилиб олади. Гелланика аслзодалар хонадонига мансуб бўлиб, ўзининг хушмуомалиги ва пазандалиги билан ҳаммани қойил қолдиради. Буни Филипп илгари эшитган ва ўзи ҳам пайқаган эди. Шунинг учун ҳам шох ўзининг яққаю ёлғиз ўғли Александрни ҳам Гелланикатарбиясигатопширади. Гелланика шахзодага жон-дили билан қарар, унинг ўниб-ўсиши учун тиним билмай елиб-югурар, болақайга бутун меҳрини бағишлаган эди.

Александр ҳам энагаси Гелланикани яхши кўрар, унинг измидан чикмас, ўз онаси қаторига қўйиб кадрларди. Гелланиканинг укаси Клит Филипп қўлида маҳоратли жангчи эди. Айниқса, Гелланика саройга яқинлашгандан сўнг шох унинг укаси Клитнинг мартабасини бир қадар кўтаради. Ўзига кўрсатилган бундай эҳтиромдан беҳад хурсанд бўлган Клит шох томонидан буюрилган ҳар қандай топширикни садоқат билан бажарар, ҳар қандай вазифаларнинг улдасидан чиқиш учун курашарди. Клитда шохга нисбатан бундай фидойиликни сезган Филипп уни ўзига шахсий кўриқчи қилиб олади. Шундан сўнг Клитнинг саройга келиб кетиши учун имкониятлар яратилади. Бу нарса Клит билан Александр ўртасидаги алоқанинг мустаҳкамланишига йўл очади.

Ҳали анча ёш бўлишига қарамасдан Александр Клитдан жанг тафсилотларини сўрар, бу ҳақда қизиқ хикоялар эшитганда бор вужуди билан берилиб тингларди. Александр ҳам Клитни отасининг энг яқин кишиси деб биларди. Клит шохнинг ишончини қозонгандан сўнг отлик

¹ Арриан. Уша асар, 136-бет.

қўшинга саркарда қилиб тайинланади. Шундан сўнг Клитнинг обрўси анча ортиб кетади. Бироқ у саройдан анча узоклашади. Чунки, узок элларда шиддатли жангларда юрган Клитнинг саройга келиб кетишига имкон бўлмасди.

Бу орада Гелланиканинг икки ўғли ҳам вояга етиб, Филипп уларни ҳарбий хизматга олади. Бу даврга келиб мамлакатнинг гули бўлган фарзандлар ҳарбий хизматга чақирилар, жангчи бўлишни ҳар бир йигит ўзи учун шараф деб биларди. Тоғаси Клитдан жанг машқларини ўрганган Гелланиканинг икки ўғли эндигина чиниқа бошлаганда, Филипп тасодифан вафот этади. Тахтга ўтирган Александр ҳарбий хизматда юрган Гелланиканинг икки ўғлини ҳам алоҳида назорат остига олади. Чунки бу икки ёш жангчи ҳам Александр билан қарийб тенгдош бўлиб, улар болалигида саройга келар, Гелланика уларнинг келажақда дўст бўлиб қолишини жуда хоҳларди.

Бироқ кўп ўтмай эронликлар билан бўлган жангда Гелланиканинг икки фарзанди ҳам Милет яқинида ҳалок бўлади. Александр бу икки кадрдон дўстининг ўлимига ичи-ичидан қуянади. Бу машъум хабарни энагаси Гелланикага қандай етказишни билмай қийналиб юради. Ниҳоят, хат орқали бўлган воқеани айтиб, Гелланикага чуқур таъзия изхор қилади. Шунда Гелланика жавоб хати ёзиб, ўғиллари ўрнига Александрнинг фарзанд бўлиб қолишини сўраб, авлодидан яққаю яққа зурриёт укаси Клит қолганлигини, уни авайлаб қўлидан келгунча яхшилик қилиш-лигини шохдан ўтиниб сўрайди.

Александр Гелланиканинг илтимосини ерда қолдирмай ўша кунгунг ўзининг ва отасининг кадрдони Клитни ҳузурига чақириб олади. Филипп ўлгандан сўнг Клитнинг олдинги мавқеи йўқолиб, мартабаси ҳам анча пасайиб кетганди. Александр Клитни ўзига анча яқин билиб, саркарда этиб тайинлайди ва унга иззат-икром билан муносабатда бўлиб, саройнинг казо-казолари даврасидан ўрин беради.

Клит шохнинг эхтиромидан анчаталтайиб кетади. Бу ҳурмат-иззатнинг барчаси Гелланика туфайли деб билмай, Филипп билан кадрдонлигим туфайли Александр мен билан ҳисоблашиб иш тутяпти деб ўйлайди. Шунинг учун ҳам у ўзини шохнинг олдида жуда эркин тутар, кўпгина масалаларни ечишда ўз сўзини ўтказарди. Александр эса кадрдон саркардаси бўлгани учун унинг гапига қулоқ соларди.

Александрга Клитнинг яқин бўлиб қолишига яна бир сабаб бор эди. Граница дарёси бўйларида шиддатли жанг кетаётган эди. Бу жангга қўшинни Александрнинг ўзи бошлаб боради. Бундан руҳланган жангчилар шохдан орқада қолмасликка уринар, Александрга бирон хавф-хатар етмаслик учун уни ортда қолдиришга ҳаракат қилишарди. Бирдан ён томондан душманнинг қўшинлари келиб, зарбани кучайтиради. Александр отининг бошини ўша томонга буриб қўшинга мадад беради.

Ўшанда Клит ҳам бор маҳоратини ишга солиб, қатта матонат кўрсатаётган эди. Кимдир Александрнинг ёлғизланиб қолаётганини айтади. Қўшин бўлиниб кетиб, ҳар жойда тўп-тўп бўлиб жанг қилишарди. Клит шох томонга от чоптириб кетади. Александр бир йўла икки-уч душман жангчилари билан олишарди. Душман саркардаси Резақули Александрнинг яққаланиб қолганини пайкаб, шамолдай учиб келиб, чап томондан Александрнинг елкасига қилич урмоқчи бўлади. Клит зийраклик қилиб, Резақулининг қилич қўтарган қўлини чопиб ташлайди. Ўз саркардасининг қўлсиз қолганини қўрган душман чекина бошлайди. Ўшанда Клит ёрдамга келмаганда, Александрнинг ҳаёти таҳлика остида қолган бўларди. Чунки Резақулининг ҳамласидан қутулишнинг ҳеч иложи йўқ эди. Ўшанда Александр Клитга миннатдорчилик билдириб, ҳаётини сақлаб қолганини айтади. Ҳатто буни асирга тушган Резақулининг ўзи ҳам таъкидлаб, агар Клит бўлмаганда Александрнинг ҳалок бўлиши турган гап эди, дейди. Жанг Александрнинг ғалабаси билан тугайди. Лекин бу жангда Клит алоҳида ҳал қилувчи роль ўйнаганини ҳамма қойил қолиб, тилга олади. Шундан сўнг Клитнинг обрўси қўшин ўртасида анча ошиб кетади.

Доро мағлубиятга учрагандан сўнг, Эрон шохлигининг пойтахти Суз шаҳрига ҳоким тайинлаш зарур бўлади. Шунда Клит Сузга ҳоким бўлиб олиш ниятида кўп югуради. Ҳатто у ҳақда Александрга ҳам хабар етади. Аммо нима сабабдандир Клитнинг бу мақсади амалга ошмай қолади. Айтишларича, Александр бу кекса жангчининг ҳали ўзига кўп фойдаси тегиши мумкинлигини билиб, Суз шаҳрига ҳоким қилиб қолдиргандан кўра, Осиёнинг ичкарасига ўзи билан бирга олиб кетишни афзал кўради.

Клит эса Суз шаҳрига ҳоким бўлишни жуда истарди. Чунки Суз Осиёдаги энг бой шаҳарлардан бири эди. Кейин эса бу шаҳардан туриб, Македония билан алоқани кенгайтириш мумкин бўларди.

Клитнинг Парфияга ҳоким бўлиш нияти ҳам амалга ошмайди. Шундан сўнг у Александрдан ўзини узокроқ тутишга ҳаракат қилади. Кенгашларда Александрнинг таклифига киноя билан жавоб берар, ҳатто шохнинг орқасидан кесатиб гапирарди. Александр эса саркардаси Клитнинг кинояларига парво қилмас, узок йиллик кадрдони бўлгани учун ҳазил қилипти деб ўйларди.

Кейинчалик шох Клитнинг бу ҳатти-ҳаракати ҳазил эмас, норозилик кайфиятидан иборат эканлигини тушуниб, бирон мамлакатга ҳоким бўлиш нияти борлигини пайқайди. Ниҳоят, шох Клитга яқинда қўлга киритилган ўлкалардан бири — Сўғдиёнанинг пойтахти Мароқандни беради. Бироқ Мароқанд ҳокимлигидан Клитнинг қўнгли тўлмайди. Чунки бу ўлка жуда нотинч эди. Александр эса Клитни ўзига яқин билиб мана шу улкан, лекин нотинч шаҳарга ҳоким қилиб тайинлайди. Клит эса шохнинг бу тўғри ниятини тесқари тушунади. Атайлаб менинг ҳаловатимни йўқотиш мақсадида мени шу шаҳарга ҳоким қилиб

тайинлади деб ўйлайди. Шундан сўнг у Александрга очикчасига кураш олиб боради. Ички адоватни кучайтиришга уринади. Ҳатто у шу даражага бориб етадики, шох бўлишига қарамасдан Александрни камситишга ҳаракат қилади. Александрни осиеликлар урф-одатини қабул қилгани учун айблайди.

Клит фожиаси ҳақида тарихчилар турли хил фикрларни билдиришади. Бу воқеага кўпгина ёзувчилар қизиқиш билан қараб ўз асарларида тасвирлаганлар. Шу тарихий асарлардан айримларига тўхталиб, Клит фожиаси сабабларини аниқлашга ҳаракат қиламиз.

Клит фожиаси ҳақида Курций Руф шундай ёзади:

Бу ердан шох Мароқандга қайтади. Артабаз қариб қолганлиги туфайли ҳокимликни Клитга беради.

Бу ўша Граница дарёси бўйларида Александрни химоя қилиб, унга ҳужум қилган Резакулининг қўлини қиличи билан чопиб ташлаган Клит эди. У Филиппнинг эски жангчиси бўлиб, жуда кўп жасоратлар кўрсатганди.

Унинг опаси Гелланикани шох ўз онасидай яхши кўрарди. Чунки Гелланика Александрни тарбия қилганди. Шуинг учун у давлатининг кўп қисмини Клитга ишониб топширади. Эртаси куни Клит йўлга отланишга буйруқ олади ва байрамга ҳозирлик кўради.

Александр Зевс шарафига бағишланган тантанали байрамда нутқ сўзлайди. Александр бу нутқда Филиппни эмас, кўпроқ ўзини макташдан тўхтамайди. Бир вақтлар Херней яқинидаги шарафли ғалабада буюк ҳиссаси борлигини, илу буюк жасоратни отасининг кўра олмаганлиги туфайли ажраб қолганлиги тўғрисида гапирарди. Унинг айтишича, грек мардикорлари ва македониялик жангчилар ўртасидаги низо вақтида Филипп ярадор бўлганидан кейин ўзини ўлганга солиб ётиб олади. Александр эса уни химоя қилади. Отаси буни тан олгиси келмас, бунинг учун эса ўғли олдида қарздор бўлиб қолишдан афсусланади. Александр Филиппсиз бир ўзи урушда ғалаба қозонади ва душманлар бутунлай тор-мор қилинган ҳақида отасига ёзади, лекин Филипп унинг бу ғалабасини ҳам тан олмайди.

Ёшларга бу нутқ жуда ёкса-да, бироқ қарияларга ёқмасди, чунки улар Филиппни жуда яхши билишар, кўп йиллар унинг қўли остида хизмат қилгандилар.

Шу пайт Клит маст ҳолда уларга қарата Еврипиднинг шеърларини ўқий бошлайди. Шохга унинг овози зўрға эшитиларди. Шеърда айтилишича, грек жангларида қўлга киритилган ғалабаларнинг шохларга нисбат берилишидан захарханда кулади, чунки уларда шохлар бировлар қўлга киритган ғалабани, шон-шухратни ўзлариники деб ҳисоблайди деган тушунча бўлади. Бу билан Клит нима демокчи эканлигини пайқаган шох ёнида ўтирганлардан қайта сўрайди.

Лекин улар индамас эди. Клит эса овозини янада баландроқ қилиб, Филиппнинг ишларини, Грециядаги жанглариини макташдан тўхтамай, унинг қилган ишлари шохниқидан устун эканлигини эслатади. Шу ерда ёшлар ва қариялар ўртасида ўзаро баҳс бошланди.

Шох эса ҳар қанча ғзаби келса ҳам сабр-тоқат билан Клитни эшитар, у эса борган сари шохнинг шон-шухратини ерга урарди. Балки, агарда Клит ўзининг нутқини тезроқ тугатганида, шох ўзини тутган бўларди.

Клит эса энди Парменионни химоя қилар, Филиппнинг афиналикларнингустидан қозонган ғалабасини «Фива»нинг бузилишига қарши кўярди. Клит бу гапларни фақатгина кайф бўлгани учун эмас, балки унда шундай бахтсиз одат — ўздан катталарнинг гапини инкор қилиш одати борлиги туфайли айтар эди.

Охирида шундай деди: агар сен учун ўлиш керак бўлса, мана мен, Клит, тайёрман. Лекин сен ғалаба учун муқофотлаётганингда, отанг хотирасини ҳақорат қилганларгина кўпроқ манфаатдор бўлади. Сен менга энгилмас ва бир неча марта қўзғолон кўтарган Сўғдиённи бераяпсан. Мени ашаддий ёввойилар олдига юбораяпсан. Лекин мен шаҳсан ўзим ҳақимда ҳеч нарса демаяпман. Сен Филиппнинг жангчиларини ёмон кўрасан. Агар мана шу қария Атария ёшларни жангда қочишдан тўхтадиб қолганида, биз халигача Галикарнас остонасида турган бўлардик.

Клитнингўйламасдан Парменионни макташи шохни ғзаблантиради. Лекин бир оз ховуридан тушиб, Клитнинг ишратхонадан чиқиб кетишини буюради. Агар Клит яна шу мавзуда гапини давом эттирса, шох уни жазоланишини айтади.

Клит чиқиб кетишга шошилмайди, лекин уни зўрлаб чиқара бошлашади. Керак вақтда шохни химоя қилганини, эиди бўлса шох буни инобатга олмайгани тўғрисида Клит ғзабланиб гапирарди. Бундан ташқари, у Александрни Атал ўлимида айблар, Александрнинг отаси бўлмиш Юпитернинг устидан қуларди. Шунда шох ўзини тута олмай баттар дарғазаб бўлиб, кайф аралаш шиддат билан ўрнидан туради.

Ҳайрон бўлиб қолган дўстлар ҳам май идишларини ҳар томонга отишиб, ўринларидан туришади ва диққат билан шохнинг жаҳл аралаш ҳаракатларини кузатиб турадилар.

Александр соқчининг қўлидан найзасини олиб Клит томон юради, лекин шу маҳал Птолемей ва Пердикк шохни зўрға белидан ушлаб тўхтатади, Лисимах ва Леоннат эса шохнинг қўлидан найзани оладилар.

Шох ўз дўстларидан хафа бўлиб, аскарларини ёрдамга чақириб, уларни қуроллантиради. Шунда Птолемей ва Пердикк шохтиззасига бошларини қўйиб ялина бошлайдилар.

Лекин шох ғзаб устида яна соқчидан найза олиб, Клитнинг чиқишини қута бошлайди.

Ҳаммадан кейин Клит чиқади. Шох унинг биқинига найза санчиб, дейди: «Ана энди Филиппга, Парменионга ва Аталга қараб жўя!»

Александр ўзига келганидан кейин кечроқ бўлса-да, қотиллик қилганини тушунади. Шунда у бир вақтлар ўзини химоя қилган жасур жангчини ўлдириб қўйганини англайди.

Шоҳ найзани ўликнинг танасидан олиб, ўзининг кўкрагига тўғрилаганида, соқчилар қўлидан найзани олиб уни жойига ўтказдилар.

Шундан кейин ҳам шоҳ тинчлана олмай, юзини юлар, бундай шармандаликка чидай олмаслигини айтар, атрофидагилардан уни ўлдиришларини илтимос қиларди. Мана шундай оҳ-воҳбилан тун ўтади. Уни бу қотилликка худонинг ғазаби ундамадимикан деб ўйлар, чунки хар йили худо йўлига қилинадиган садақа бу йил қилинмаганини эсларди. Шу сабаб бўлса керакки, у маст ҳолатда худонинг ғазаби таъсирида қотилликка қўл уради.

Уни энди кўпроқ дўстларининг даҳшатга тушгани безовта қилар, чунки энди бу воқеадан кейин уларнинг хар қайсиси у билан гаплашишга журьят этолмас, ёввойи хайвон сингари хар бири ўзи танҳоликда яшашга тўғри келарди. Эрталаб шоҳ қонга бўялиб ётган Клитнинг жасадини олиб келишларини буюрди. Жасадини унинг олдига қўйишганида, шоҳ йиғлаб гапира бошлади: «Мана, мен ўзимнинг тарбиячимга ташаккур билдирдим, менинг шон-шухратим учун унинг икки ўғли Милет остонасида ҳалок бўлди. Бирдан-бир овунчоғи бўлган укасини эса ўз қўлим билан ўлдирдим?!

Энди у бечора, бахтсиз аёл кимга боради? Ўз тарбиячисининг қотили сифатида энди ватанимга қандай қайтаман ва тарбиячимнинг қўзига қандай қарайман?!

Шоҳнинг қўз ёшлари тугамасди. Буни тушунган дўстлари Клитнинг жасадини олиб кетишади. Шоҳ эса кун бўйи ҳеч нарса емасдан, қимирламай ётади.

Соқчи ва кўриқчилари шоҳни зўрға овқат ейишга қўндирадидилар. Шоҳ ўзини қўп қийнамасин деб, македонияликлар Клит қонуний йўл билан ўлдирилган ва у қўмишга ҳам арзимади деган қарор чиқаришади. Лекии барибир шоҳ уни қўмишга буйруқ беради.

Шундай қилиб, ўз гуноҳини ювиш учун шоҳ Мароқандда ўн кун бўлади, кейин эса Гевестионни қўшинларнинг бир қисми билан Бактрияга, қишга озик-овқат тайёрлаб қўйиш учун жўнатади. Клит ҳокимлигидаги вилоятни Аминтага бериб, ўзи Ксенипга етиб келади. Бу вилоят Скифияга чегарадош бўлиб, унда аҳолиси зич жойлашган кишлоклар қўп эди»¹.

Плутарх ҳам Курций Руфнинг фикрига яқин воқеани изоҳдаб беради, лекин Клит фожиасининг асл сабабларини очиб бериш учун масалага жиддийроқ ёндошади.

¹ *Курций Руф*. Ўша асар, 307-бет.

Клит фожиаси Плутарх асарида сал бошқачароқ ёритиб берилган. Ёзувчи бу фожианинг сабабини шундай изоҳлайди:

Денгиз ортидан қандайдир одамлар Александрга мева олиб келишади. Меваларнинг чиройига ва янги узилгандек сакданганига қойил қолган Александр, уларни кўрсатиш учун Клитни чакиради. Клит бу пайтда худога қурбонлик келтирмоқчи бўлиб турган эди. Шоҳнинг буйруғини эшитгач, қилаётган ишини тўхтатиб, Александрнинг олдига келади. Тасодифни қарангки, сўйилиш учун тайёрланган қўйлар Клитнинг ортидан югуришади. Буни эшитган шоҳ хайратга тушиб, бундай ноҳўя воқеанинг охири нима билан тугааш мумкинлигини сўраб Аристандр ва македониялик Аристомента мурожаат қилади. Улар буни ёмон белги деб изоҳлашади. Шундан сўнг Александр Клитга тезроқ қурбонликлар келтиришни буюради.

Бундан бир неча кун аввал Александр ёмон туш кўрганди. Тушида Клит Парменионнинг ўғиллари билан қора қийимда ўтирган эмиш. Лекин уларнинг ҳаммалари ўлган эмиш. Клит қурбонликнинг охиригача етказилишини қутмай, ҳозиргина Диоскурларга қурбонлик келтирган шоҳнинг базмига жўнайди. Базм авж олган пайтда, қимдир қандайдир Пранихнинг шеъри билан айтиладиган қўшиқни қуйлай бошлайди. Бу қўшиқ варварлар билан қурашиб, мағлубиятга учраган қўмондонлар устидан қулиб ёзилган эди. Ўтирганлардан ёши улўлари бу қўшиқни эшитиб, шеър ёзган одамни ва ижро этувчини ҳақоратлай бошладилар. Александр ва унинг атрофида йиғилган ёшларга эса қўшиқ ёқиб, ижросини давом эттиришни сўрашарди. Керагидан ортиқичимлик ичган Клит бу пайтда маст эди. Мастлигида эса у ўзини тугулмас, айтган гапларини тушунмас эди. Унинг- айтишича, варварларнинг македонияликларни ҳақорат қилишлари инсофдан эмас. Нимабўлмасин, македонияликлар варварлардан устун туришади. Шунда Александр Клитнинг қўроқ бўлишига қарамай, ўзини оқламоқчи эканлигини айтиб камситади. Клитга шоҳнинг бу сўзлари қаттиктаъсир қилади. У Александрга қараб: «Мана шу қўроқ қўллар худолар ёрдамида туғилганки, сендек шоҳни Спитридата қиличига елкангни тутиб берганинда қутқариб қолган. Аслида ҳам шундай македонияликларнинг қони ва уларнинг шу жароҳатлари туфайли сен машҳур бўлдинг. Бу ҳам қамлик қилгандай, отанг Филиппдан воз кечиб, ўзингни Амоннинг ўғлиман деб ҳисоблайсан!» деб гапиради.

Александр ғазаб билан унга шундай деди: «Қачонгача сен мени пастга уриб, македонияликларни бўйсунмасликка даъват қилмоқчисан?!»

Клит эса унга жавобан: «Ҳа, Александр, биз ўзимиз қилган меҳнатнинг роҳатини кўрганимиздан хурсандмиз. Биз македонияликларнинг ҳозирги ачинарли аҳволини кўрмай оламдан ўтганларни бахтли ҳисоблаймиз. Чунки македонияликлар ҳозирги кунда шоҳ олдига кириш учун руҳсатнома олишга форсларга мурожаат қилишга мажбур бўлмоқда».

Бундай гапларни эшитган Александрнинг дўстлари Клитни ҳақоратлай бошлайди. Ёши катталар эса уларни тинчлантиришга уринади. Александр Ксенодох Кардийскийга ва Артемий Колофонскийга мурожаат этиб, шундай дейди: «Сизнингча греклар македонияликлар орасида, хайвонлар орасида «худоман деб юрганларга ўхшашмаяптимики?» Клит эса ҳеч кимнинг гапига қулоқ солмай, Александр ҳамманинг ўртасида нима ўйлаётганини айтишини талаб қилар, бундан кейин эса ўз базмларига очик гапирадиган одамларни таклиф қилмай, варварлар ўртасида яшашини маслаҳат берарди. Клитнинг айтишича, варварлар ва қуллар Александрга ҳамма вақт таъзим қиладиган одамлар экан.

Бу сафар Александр ғазабини боса олмайди. У ёнида турган олмани Клитга отиб, ханжарини қидира бошлайди. Лекин Александрнинг шахсий соқчиси бўлган Аристоклус ханжарни яширишга улгурганди. Колганлар эса Александрни тинчлантиришга уринишарди. Шох эса ўрнидан сакраб туриб, македонлик қоровулларни чақиради. Бу энг хавфли пайтда чақиришнинг махфий усули эди. Карнайчига эса хавфли сигнални чалишни буюрганди. Бутун қароргоҳни ва қўшинни оёққа турғизиб юрган бу карнайчини ҳамма ҳурмат қиларди.

Клитни зўрлаб, базмдан чиқариб юборишади. Лекин у бошқа эшикдан кириб, Эврипиднинг «Андромаха»сидан парчалар ўқий бошлайди:

Эллинларнинг қандай ёмон одати бор...

Шунда Александр ёнида турган шахсий соқчисининг найзасини олиб, унга қараб келаётган Клитга қараб отади. Клит қаттиқ инграб, йиқилади. Александрнинг ғазоби ҳам шу захотиёқ сўнади. Бир оздан сўнг у ўзига келиб, атрофида жимгина қараб турган дўстларини кўриб, мурдадан найзани суғуради ва шу найзани ўзининг бўйнига санчмоқчи бўлади. Лекин шахсий соқчилари бунга халакит бериб, уни зўрлаб ётоқхонасига олиб кетишади.

Туни билан йиғлаб чиққани учун чарчоқдан эртаси куни бир сўз айтолмайди. Фақат ҳар сафар инграб қўярди. Унинг индамай ётганидан кўрққан дўстлари, сўрамай ётоқхонага киришади. Уларнинг гапларини Александр эшитмасди. Фақатгина башоратгўй Аристандр, унга тушида Клитни кўрганини, қурбонлик қилаётганда ёмон белги бўлганини эслатиб, ҳамма бўлган нарса тақдир билан илгаридан белгиланганлигини айтгандан кейин Александр бир оз тинчлангандай бўлади¹.

Байрам кунларидан бирида Александр ўз дўстларини меҳмонга чақиради. Кайфи анча ошиб қолган меҳмонлар Филиппнинг қилган барча жанговарлик ишларни эслаб бошлайдилар. Александр эса отасидан ўзининг қаҳрамонликларини устун қўйиб мақтанади. Кўпчилик меҳмонлар унинг тарафида туриб фикрини қўллаб-қувватласада, Клит

исмли қария подшоҳни ўзига нисбатан дўст деб билиб, Филипп хотирасининг ҳурмати, унинг жасоратини ҳимоя қилиб, қачонлардир сафдош бўлган дўстини мақтайди. Александр ғазабга миниб, навкарларидан бирининг найзаси билан шу ондаёқ Клитни ўлдиради. Аммо у ўзига келиб, ҳеч айбсиз кекса саркардасини ўлдириганидан изтироб чекади. Аввал у Клитнинг жасадини қучоқлаб, хўнграб йиғлайди. Ўзининг қилмишларига минг бор пушаймон бўлиб, ақлдан озган телба кишилардек жасаддан ўзи санчган найзани суғуриб олиб, уни ўз кўксига тўғрилайди, агарда дўстлари аралашиб, уни юпатмаганида у ўзини-ўзи ўлдириши мумкин эди. Кейин ҳам бир неча кун ўзини-ўзи ўлдириш хохиши билан юради. У қаттиқ изтироб чекиб, бегуноҳ ўлдирилган Парменион ва Филота, Пансамет, амакиси Аминта ваўгай онаси, акалари Агтал, Евролох ва бошқалар кўз олдидан нари кетмайди. Александр тўрт кун ўзини гуноҳкор сезиб, туз тотмайди. Унинг бутун қўшини ва саркардалари бунчалик қайғурмасликни, ғам-андухга ботмасликни илтижо қилиб сўрайдилар. Шундай руҳий тушкунликка тушган кунларда Аристотель қўлида бирга билим олган дўсти файласуф Каллисфеннинг гаплари унга далда беради. Шундан сўнг Александрга яна унинг жанговар руҳи қайтади ва у хорасм ва дайларни бўйсунтиришга мажбур қилади¹. Шундай қилиб, Александр ўз энагаси Гелланиканинг укаси, отаси Филиппнинг ишончли жангчиси Клитни Мароқандда ўз қўли билан ўлдиради. Унинг жасадини Мароқанд девори тагига иззат-эҳтиром билан дафн қилади. Тарихий воқеаларга бой бўлган азим Самарқанд Клит каби минглаб ўтмишдошларимизнинг хокини бағрига олган.

КАЛЛИСФЕН

Кўпгина олимлар қадимги юнон донишманди Аристотель (эрамиздан илгари 384—344 ииллар)нинг номи араб истилоси (VI асрдан сўнггина Ўрта Осиёга етиб келганди, деган фикрни айтадилар². Бундай фикрни Аристотелнинг ижоди ва асарларига нисбатан айтсак, бирмунча ҳақиқатга яқин бўларди. Бироқ Аристотелнинг номи ўзи ҳаётлик пайтидаёқ ўрта осийликларга маълум эди.

Бу фикримизни шундай изоҳлашимиз мумкин: биринчидан, ўрта осийлик донишмандлар юнон илм-фани ва маданиятига қизиқиш билан қарай бошлайди. Иккинчидан, Ўрта Осиёга келган Александр қўшинлари

¹ Юстин. Эпитама Помпея Трога. «Вестник древней истории», 1954, № 3, 216-бет.

² Крачковский М.Ю. Арабская поэтика в IX в. В кн.: Избранное Симм, М.: «Наука», 1981; А.Х. Касимжанов. Логика. М.—Л.: Изд-во АН, 1956; И.В. Шидфар. Ибн Сина. М.: «Наука», 1981; А.Х. Касимжанов. Логика и теория познания Ап-Фараби. В кн.: Ал-Фараби. Логические трактаты, Агма-Ата, 1975.

орасида бевосита Аристотель мактабидан таълим олган жангчилар ҳам бор эди. Улар ўз устозининг таълимотини ўрта осиеликлар орасида ёйиши шак-шубхасиз эди. Масалан, Каллисфен шундай кишилардан биридир.

Каллисфен Александрдан икки-уч ёш катта бўлиб, ёшлигида харбий саркарда бўлишни орзу қиларди. Чунки отаси кичикроқ бир кўшинда саркарда бўлиб, Сицилия яқинидаги жангда халок бўлганди. Каллисфен отасининг шамшир тақиб, бедов отларда юрганини кўрар ва отасининг изидан бориб, тезроқжангга киришга шошилари. Бироқотаси ўлгандан сўнг оила ночор ахволга тушади. Кўп ўтмай, онаси ҳам оғир касалликка йўлиқиб, оламдан ўтади. Мудом жангу жадалларда юрган отаси оилага кам келар, Каллисфен у билан деярли учрашмасди. Ота-онасидан ажраган ўспирин Каллисфен қайга боришини, кимга учрашишини билмай боши гангиб қолади. Яқин-йироқдаги қариндошлари онаси Геранинг жияни бўлган донишманд Аристотелни топиб, ундан ёрдам сўрашни маслаҳат беради. Каллисфен Аристотелни қидириб Стагирияга отасининг ҳақиқий ватани бўлган шаҳарга боради. Бироқ Аристотель ўзи туғилиб ўсган шаҳарни тарк этиб, аллақачон Афинага кетиб қолганди.

Стагирияда у жуда оғир ҳаёт кечиради. Тасодифан савдогарлар билан танишиб, тирикчилик ўтказиш учун отбоқар бўлиб хизмат қилади. Сўнгра савдогарлар билан бирга Афинага қараб йўл олади. Аммо бу қадимий шаҳардан Аристотелни қидириб тополмайди. Афиналик илм ахллари Аристотелнинг Македонияда Филипп саройида аслзодаларга таълим бераётганини айтишади. Сўнгра Каллисфен савдогарлар билан бирга Македонияга боради. Бу ерда шох Филипп саройига келиб турувчи савдогарлар бошлиғи орқали донишмандни топади. Аристотель холаси Герадан ёлғизгина ёдгорлик бўлиб қолган инисини кўриб беҳад севинади. Жигарбандини бағрига босиб, шох саройига олиб боради.

Саройда Аристотель катта иззат-хурматга эга эди. У шохнинг кўз қорачиғидек азиз бўлган ёлғиз ўғли Александрга таълим берарди. Донишманд Каллисфенни шогирди Александр билан таништиради. Аристотель кўлида фақатгина Александр билим олиб қолмасдан, салтанатдаги казо-казоларнинг ўғиллари ҳам келиб турарди. Уларнинг сафига зийрак ва ўтқир зехли Каллисфен ҳам кўшилади.

Ёшлигида кўп қийинчиликлар кўриб, бир бурда нонга зор бўлиб ўсган Каллисфен сарой ҳаётига тезда ўргана олмайди. Кўриниши соддагина бўлган бу йигитнинг тез жаҳли чиқар, бирга сабоқ олаётган аслзодаларга ўз ҳукмини ўтказишга ҳаракат қиларди. Аммо Каллисфеннинг тўғри сўз ва ҳақиқатгўйлиги Александрга жуда ёқарди. Александр кўпинча Каллисфеннинг ёнини олар, мушглашишга тайёр турган аслзодалар ҳужумидан қутқариб қоларди. Каллисфен эса ўз химоячиси бўлган шахзодани жуда ёқтирарди. Александр ўз дўстини овга олиб борар, жанг машқларини бирга ўтказарди. Каллисфенни эса

жанг машқларидан кўра кўпроқ бобоси билан илм ҳақида баҳс юритиши қизиқтирарди. Айниқса, у нотиклик санъатини пухта ўрганишга киришади. Шундай қилиб, Каллисфен билан Александр ўртасида дўстлик бошланади. Бир куни Каллисфен ўз нутқлари билан Александр номини машхур қилиб, жаҳонга танитиш ниятида эканлигини айтади. Дўстининг бу гапи шахзодага ёқади.

Эрамиздан илгариги 342 — 339 йилларда Македонияда бўлиб, Александрга катта тарбия бергач, илм ахллариининг талабига мувофиқ шох Филипп Аристотелнинг Афинага кетишига рухсат беради. Донишманд бу муаззам шаҳарда «Лицей» мактабини очиб, бутун Юнонистондаги илму донишларни ўз мактабига йиғиб, фақат фалсафа ва риторикадангина эмас, балки бошқа фанлардан ҳам таълимни кучайтиради.

Аристотель кетгандан сўнг Каллисфен сарой хизматчисига айланиб қолади. Аслида у харбий хизматга жўнаши керак эди, Александрнинг аралашуви билан саройда қолишга муваффақ бўлади. Лекин у бобоси давридагидек катта мавкега эга эмасди. Сарой мактабининг тарбиячиси Леонид уни мактабдан чиқариб, ҳатто саройдан ҳам қувишга ҳаракат қилади. Чунки Леонид билан Аристотель ўртасида кескин келишмовчилик мавжуд бўлиб, Каллисфеннинг Аристотель иниси эканлигини билган Леонид унга ёмон ният билан қарай бошлайди. Леониднинг саройда обрўси жуда катта эди. Чунки у Филипп хонадонига яқин қариндош бўлиб, сарой мажлисида ҳам иштирок этарди. Шунинг учун ҳам у Аристотелнинг саройга келишига рози бўлган бўлса ҳам, кейинчалик икки тарбиячи ўртасида келишмовчилик чиқиб қолиб, Аристотелни саройдан узоклаштириш учун курашади. Ва ниҳоят, ўз ниятини амалга оширишга муваффақ бўлади.

Плутарх берган маълумотда, Александр тоғаси Леонид кўлида тарбия олганлиги ҳам қайд қилинади.

Александрнинг таълим олишида бир қанча ўқитувчилар ва тарбиячилар банд эдилар. Бу ўқитувчи ва тарбиячиларни Олимпиаданинг қариндоши, тоғаси, каттикқўл Леонид бошқаради. Леонид оддий тарбиячи бўлса ҳам, унинг қариндошлигини инобатга олиб, ўқитувчиларнинг устидан раҳбар деб аташарди. Александрнинг тоғаси эса, аслида ақарнанлик Лисимак эди. Бу одамда ўзига жалб қиладиган ҳеч нарса йўқ эди. У ўзини Фонике, Александрни Ахилл, Филиппин эса Пелеем деб атагани учун унга юқори баҳо берилиб, тарбиячилар орасида иккинчи ўринни эгаллайди.

Леонид Каллисфенни ҳам тез орада саройдан узоклаштиради. У харбий ишлар бўйича хизматчи бўлади. У билан Александр ўртасида алоқа узилмайди. Улар тез-тез учрашиб туради. Каллисфен талантининг юксаклигини кўриб, Леонид унинг сарой мактабида қолиши хавфли деб ўйлайди. Чунки Каллисфен қисқа фурсат ичида катта билим эгаси бўлиб етишган эди.

Саройда қолиши хавфли эканлигини сезган Каллисфен харбий ишлар хизматчиси деган вазифа уни каноатлантормагани учун Афинага, бобосининг хузурига йўл олади.

Бу орада шоҳ Филипп тасодифан ўлиб, тахтга Александр ўтиради. Александр Осиёга харбий юриш бошлаганда, Каллисфенни Афинадан чақириб олиб, Осиё юришига бирга боришни таклиф қилади. Каллисфен бу таклифга жон деб рози бўлса ҳам, Аристотель ёлғизгина неварасини бағридан чиқаришни истамайди. Кейин эса Каллисфеннинг хохиши кучли эканлигини сезиб, зўрага рози бўлади. Шундай қилиб, Каллисфен дўсти билан бирга дастлаб Эронга, сўнгра Парфия, Марғиёна, Гиркания, Сўғдиёна бўйлаб юришни давом эттиради.

Ҳамма вақтдўсти Александрга хайрихоҳдик билан қараган Каллисфен кейинчалик ундан бутунлай юз ўгиради. Чунки у Александрнинг Осиёга нисбатан тутган сиёсатида риё ва ноҳақлик бор эканлигини сезиб қолади. Шундан сўнг нутқларида Александрни макташдан ўзини тияди. Каллисфендаги бундай норозилик кайфиятини сезган ғаламис ва иғвогар кишилар шоҳ билан унинг ўртасига нифоқ солишга уринади.

Каллисфен Осиё томон юриш қилган улкан қўшин билан келар экан, у шоҳ билан мақсадимиз бир, халқларга озодлик ва бахт ато қиламиз деб ўйларди. Шунинг учун ҳам у жарангдор ва сеҳрли нутқида Александрни кўқларга кўтариб мактар, осиелик халқларга эрк бағишловчи халоскор, деб ҳамма ёққа жар соларди. Каллисфеннинг бундай юксак мактовлардан иборат нутқидан шоҳнинг бағри қувончга тўлар, кундан-кунга мағрур бўлиб борарди.

Кейинчалик Каллисфен шоҳ билан ўзи ўртасида олиб ташлаш мумкин бўлмаган девор борлигини пайқайди. Шундан сўнг шоҳни ўзи йўл очиб берган мағрурлик кайфиятидан инсофга, адолатга чақиради. Афсуски, улуғ мақсад сари, халқларга эрк ва бахт ато қилиш учун деб аталган Осиёга юриш босқинчиликдаи, халқларни талаш ва бойлик орттиришдан иборат эканлигини тушунади. Ҳақиқат учун курашган Каллисфеннинг ҳаёти фожиа билан тугайди. Донишмандсифат Каллисфеннинг фожиаси ҳақида тарихда турли хил маълумотлар берилган. Шулардан айримларига тўхталиб ўтамиз.

Юстиннинг «Помпей Трог эпитоми» асарида Аристотелнинг иниси Каллисфеннинг Александр Филипп ўғли билан мактабдош бўлганлиги таъкидланади. «Улар Аристотель қўлида фалсафадан бирга билим олган дўст эди»¹, — деб ёзилади «Помпей Трог эпитоми» асарида. Ҳақиқатан ҳам Александр Каллисфенни ўзига энг яқин дўст, ишончли маслақдош деб билади. Кўпгина холларда шоҳ Каллисфеннинг оқилона фикрларига,

фалсафий дунёқарашларигатаяниб иш юритади. Кейинчалик Каллисфен билан Александр ўртасида кескин зиддият бошланади.

Бу ғоявий зиддиятнинг бошланишига асосий сабаб, Александрда атрофдагиларга ва қўшинга нисбатан менсимаслик, кибри ҳавога берилиш кайфияти пайдо бўлган эди. У ўзини одатдагидек олқишламасликни, балки худога сиғингандек таъзим қилишни буюради. Каллисфен эса шохни бундай номақбул йўлдан қайтармоқчи бўлади. Шу боисдан Александрнинг хохишига қарши чиққан Каллисфен исёнчи сифатида қатл этилади¹.

Шундай қилиб, фақат юнонлар учунгина эмас, осиеликлар учун ҳам буюк бўлган донишманд Аристотелнинг шогирди ва невараси Каллисфен бизнинг қадим юртимизга келиб, бобокалонларимиз билан учрашган. Улар билан ҳамсухбат бўлган. Қадим аждодларимизнинг турмуши, яшаш шароити ва урф-одатларига кизиқиш билан қараган. Дунё кезиб ҳақиқатни ахтарган. Аммо ҳақиқатни дунёнинг ҳеч бир бурчагидан топа олмасдан ёш умри хазон бўлган. У икки қитъа шохини тўғрилиққа, камтарлиққа ундайди. Худди Алишер Навоий мактабдош дўсти шоҳ Ҳусайн Бойқарони адолатга чақиргани каби, Каллисфен ҳам мактабдош дўсти Александр Филипп ўғлини кибри ҳавога берилмасликка, адолатли бўлишга ундайди. Бироқ Алишер Навоийнинг шоҳ Ҳусайн Бойқарони адолатга чақириб йўлидаги хизматлари қанчалик зое кетган бўлса, Каллисфеннинг дўсти Александрни ҳақиқатга ва камтарлиққа чақириб йўлидаги уринишлари ҳам сароб бўлиб чиқади. Кўҳна дунёда салтанат, тожу тахт, мол-дунё олдида ҳақиқат ва адолат ҳақида сўз очиш фожиага олиб борарди.

Арриан асарида Аристотелнинг невараси ва шогирди Каллисфен ҳақида ҳам кизиқарли лавҳалар битилган.

Улуғ донишманд Аристотель номи ўрта осиеликларга яқиндан таниш. Бу атоқли файласуф Александр Македонскийга ҳам сабоқ берган эди. Ўз устозининг мактабидан таълим олиб ҳақиқат ва адолатни ўрганган. Каллисфен Александр Македонскийнинг сафдоши ва яқин кишиси бўлишига қарамасдан, ҳақиқатни ёқлаб, баъзан шохнинг раъйига қарши борарди. Шу туфайли ҳақиқат йўлидан борган Каллисфеннинг тақдири кейинчалик фожиага гирифтор бўлади. Александр ва унинг ишлари Каллисфенга кўп жихатдан боғлиқ эди. У Александрнинг олдида ўзига шон-шухрат орттириш учун эмас, балки Александрни машхур қилиш учун келганди. Бир куни Филола Каллисфендан сўради: «Сенингча Афинада кимни кўпроқ улуғлашади?» Каллисфен Гармондия ва Аристотель деб жавоб берибди. Чунки улар икки зolim хукмронлардан бирини ўлдириб, одамларни азоб-укубатлардан қутқаришибди.

¹ Юстин. Эпитома Помпея Трога. «Вестник древней истории», 1954, № 3, 216-бет.

¹ Юстин. Эпитома Помпея Трога. «Вестник древней истории», 1954, № 3, 216-бет.

Шунда Филота яна савол берибди: «Золимни ўлдирган одам Эллин давлатининг ўзига манзур бўлган жойидан бошпана топа оладими?» Каллисфен ўша одам ҳеч бўлмаганда Афинадан бошпана топа олишини айтибди. Чунки афиналиклар Гераклни ўз фарзанди деб билиб, Элладининг золим ҳукмдори бўлган Эврисфейга қарши уруш эълон қилишибди.

Каллисфеннинг Александр олдида тиз чўкишдан бош тортганлиги ҳақида қуйидагича хикоя қилишади: Александр бу ҳақда софистлар, уни ўраб олган аслзода форс ва лидялар билан бир базмда тил бириктиради. Анаксарх бу сўхбатни бошлаб беради. У Дионис ва Гераклнинг ўрнига Александрни худодай ҳурмат қилиш кераклигини айтади. Чунки Дионис фивалик бўлиб, унинг македонияликларга ҳеч қандай алоқаси йўқэди. Геракл эса арнивянлик бўлиб, македонияликлар билан Гераклдлар авлодидан бўлиб, Александр авлодининг келиб чиқиши билан боғлиқлигини айтади. У гапида давом этиб, агар македонияликлар ўз шоҳига худога илтижо қилгандек иззат-ҳурматда бўлишса, бу нарса адолат юзасидан тўғри эканлигини айтади. Ҳатто бу дунёдан кетгандан сўнг ҳам уни худо ўрнида улуғлашларини тайинлайди. Шунинг учун уни ҳозир тириклигида муқаддас деб билишга чакиради.

Анаксарх шунга ўхшаш дабдабали нутқлар сўзлайди. Олдиндан тузилган режа бўйича маслаҳат қатнашчилари унинг гапини маъқуллаб, Александр олдида тиз чўкишга тайёр эканликларини айтишади. Анаксархнинг нутқидан ранжиган кўпчилик македонияликлар сукут сакпаб ўтирадилар. Каллисфен Анаксархнинг гапини бўлиб, шундай дейди: «Анаксарх, мен Алекеандрни шон-шухратга лойиқодам деб биламан. Аммо одамлар иззат-ҳурматнинг ўртасидан бошқа бир чегара ўтказишмоқда. Одамларга қилинган иззат-ҳурмат билан худоларга қилинган иззат-ҳурматнинг фарқи бор. Худолар учун ибодатхоналар қуришади, хайкаллар ўрнатишади, улар учун муқаддас ерлар ажратишади, қурбонликлар келтиришади, уларга атаб гимнлар ёзишади, одамлар учун эса фақат мактов қўшиқлар битилади. Айниқса, тиз чўкиш маросими энг муҳимдир. Одамлар саломлаша туриб, бир-бирларини ўпишади, лекин худо биздан анча юқорида туради, унга тегиш тақиқланади. Бунинг учун биз унинг олдида тиз чўкамиз, худоларга атаб қўшиқлар айтилади. Зевс билан қасам ичиб айтаманки, ҳамма худоларга иззат-ҳурмат ҳам турлича бўлади, қахрамонларга ҳам қилинган иззат-ҳурмат худоларникидан фарқ қилади. Шунинг учун буларнинг барчасини аралаштириб, тартибсиз ҳолатга келтириб, одамларга худолардан ортиқ иззат-ҳурмат кўрсатиб, худоларни одамлар билан тенглаб бўлмайди.

Агар оддий бир одам подшоҳга нотўғри мурожаат қилса ёки ҳурматини жойига қўя олмаса, Александр бунга чидаб тура олмасди. Ўзларига худоларнинг ҳурматини ўзлаштириб ёки уларнинг ўрнини эгаллаб олган

одамлар бўлса, бундай одамларга худолар ғазаб билан қарасалар, адолатдан бўларди. Александр эса кучлиларнинг ичида кучлиси, подшоларнинг ичида ҳурматлиси, кўмондонлар ичида шу номга лойиқ бўлиши етарлидир. Сен эса Анаксарх мен айтган гапларни айтишинг, бошқаларнинг гапига қулоқ солмаслигинг керак эди. Сен Александр даврида яшаяпсан, шунинг учун уни маърифатли, доно бўлишга ва ҳар хил бачкана ишларга аралашмасликка чақиришинг керак. Сенга эса бу айтган гапларинг ярашмай турибди. Сен Камбиз ёки Ксеркс даврида маслаҳатчи бўлиб яшаётганинг йўқ, балки авлоди Зак ва Гераклдан таркаган Филипп ўғли даврида яшаяпсан. Уларнинг ота-боболари Аргосдан Македонияга келиб, у ерда ўз хоҳишларича эмас, балки қонун талаб қилгандай бошқара бошладилар. Ҳаттоки Гераклга ҳам ҳаётлигида худоларга қилинган иззат-ҳурмат қилинмасди, фақат ўлимидан кейингина, Дельфий ибодатхонаси кохинларининг қароматига кўра уни худолар сафига қўшишди. Агар золимлар мамлакатда яшаб, золимларча фикр юритган одам бўлса, сендан Александр шуни илтимос қилардимки, Осиёни Элладага қўшиш учун бошлаган бу юришингни Эллада учун қилаётганинг ҳақида ўйлаб кўр. Ёки сен у ёққа қайтиб бориб эллинликларни олдинда тиз чўқтирмакчимисан? Ёки эллинларни ўз ҳолига ташлаб, македонияликлардан бу нарсани талаб қилмакчимисан? Балки сенга иззат-ҳурматни ҳар хил одамлар қилишар. Македонияликлар ва эллинликларнинг урф-одатига кўра сени улуғлашар, золимлар эса золимларча иш тутишадими?

Камбизнинг ўғли Кир ҳақида шу нарсани хикоя қилишадими, халқ унинг олдида тиз чўққан биринчи одамзод бўлган, шундан буён форс ва мидияликлар шу тариқа камситилишади. Шунинг учун ҳам Кирни скифлар эс-хушли қилишди. Улар ҳеч кимга бўйсунмайдиган камбағал халқ. Доро, скиф, Ксеркс, афиналик, лакедемонялар, Артаксеркс, Клеарх ва Ксенофонт ўзларининг 10000 та аскарлари билан Александр олдида бош эгмагандир?!»

Каллисфеннинг бу гаплари Александрнинг жаҳлини чиқарган бўлса ҳам македонияликларга жуда ёқарди. Бундан сезган Александр энди бош эгиш ҳақида сўз юритмасликка буйруқ беради. Бундай гаплардан сўнг орага жимлик чўқади. Шу пайт энг мухтарам ва кекса форслар туриб, бирин-кетин Александрга таъзим қилишади. Александрнинг дўстларидан бири Леоннат форслар каби жуда эгилиб таъзим қилмаганини сезиб қолиб, унинг устидан роса қуладилар. Шунда Александр Леоннатга жаҳл билан қарайди, лекин уни кечиради.

Шундай хикоя ҳам бор: Александр олтин қадахдаги шаробдан озроқ ичиб, уни шоҳга таъзим қилиш хусусида тил бириктирган одамларига беради. Қадахдан биринчи бўлиб ичган одам Александрни ўпиб, унга таъзим қилади. Шундай қилиб, қадах ҳаммининг қўлидан бирма-бир

ўтади. Навбат Каллисфенга келганда, у таъзим қилмай Александрни ўпмоқчи бўлади. Александр эса шу пайт Гефестион билан гаплашиб қолиб, Каллисфен таъзим қилган-қилмаганига эътибор бермайди. Александрнинг ўртоғи бўлган Пифенатнинг ўғли Деметрий Александрга Каллисфен таъзим қилмай олдига борганлигини айтади. Шунда Александр ўзини ўпишга рухсат бермайди. Каллисфен эса: «Мен фақатгина бир бўгани йўқотдим», — дейди.

Шундай хурсандчилик кунларида Александрни хафа қилган Каллисфеннинг «одобсизлигини» шохга етказиш яхши одат эмасди, дейди Арриан. Менимча, ҳар бир киши шох олдига ўзини бошқалардай тутиши керак. Александр Каллисфенни ёқтирмай қолгани табиий, чунки Каллисфен ўзи ҳақида юкорида айтган фикрда бўлиб, бундай ортиқча дабдаба олдига ўзини тута олмасди. «Шунинг учун мен, — дейди Арриан, — Каллисфен ёшлигида Александрга қарши уюштирилган фитнада қатнашган деган, миш-мишларда жон борлигини қўллаб-қувватлайман». Бошқалар эса фитна уюштирилганда унга Каллисфен бошчилик қилган, деган гапларни айтишди. Бу фитна қуйидагича юз берганди:

Шох Филипп машхур македонияликларнинг ўғилларини ҳам ўспиринлик давридаёқ шохга хизмат қилишга чақириб, қаттиқ тартиб ўрнатади. Бу аслзода ўспиринлар шохга хизмат қилиб, у ухлаганда соқчилик қилишарди. Шох бирон жойга бормоқчи бўлса отхонадан отни олиб келиб, унинг устига ўтиришига ёрдам беришарди, овларда иштирок этишарди. Бундай одатни Александр ҳам жорий қилади. Бу ўспирин йигитчалар ичида Сополиднинг ўғли Гермолай ҳам бор эди. У фалсафа билан шуғуллангани учун Каллисфенни ҳурмат қиларди. Айтишларича, бир кун овда Гермолай Александрдан олдин югуриб келаётган тўнғизга найза санчади. Тўнғиз йиқилади. Александрга фурсатни бой бергани алам қилиб, Гермолайга жадл билан ўшқиради. У ҳамманинг олдига Гермолайни калтаклаб, отини тортиб олишни буюради.

Бундай ҳақоратга чидай олмаган Гермолай, ўзининг тенгдоши ва дўсти бўлган Аминтанинг ўғли Состратга ҳаммасини гапириб беради ва Александрдан ўч олмаса, бу дунёда яшамаслигини айтади. Сострат Гермолайга ёрдам беришга рози бўлади, чунки уни яхши кўрарди.

Улар бу ишда иштирок этишга Сириянинг ҳокими бўлган Акслепиодорнинг ўғли Антипатрани, Арсейнинг ўғли Эпименни, Феокритнинг ўғли Антиклейни, фракциялик Карсиднинг ўғли Филотани кўндиришади. Улар Антипатранинг соқчилик қилиш навбати келганда, ухлаб ётган Александрга ҳужум қилишга келишишади.

Лекин айтишларига қараганда, ўша тунда Александр эрталабгача майхўрлик қилиб чиқади. Аристокл эса қуйидагиларни ёзади: Александрни худога бутун вужуди билан эътикод қўйган сириялик бир киз кузатиб борарди. Аввалига Александр ва унинг мулозимлари бу

қизнинг устидан қулишади. Лекин бу қизнинг кўп нарсаларни олдиндан айта олишини ва айтганларининг ҳаммаси рост бўлиб чиқишини билгандан сўнг, унга ҳурмат билан мурожаат қила бошлайди. Кўпинча шох ухлаганда, тунда бу киз унинг олдига турарди. Ўша куни ҳам шох базмдан қайтаётганда киз уни кутиб олади ва шохга орқасига қайтиб, базмни давом эттиришини айтади. Александр бу гаплар худонинг хоҳиши билан айтилган деб орқасига қайтадида, бутун тунни базмда ўтказди. Шундай қилиб, йигитларнинг иши барбод бўлади.

Эртаси куни Арсейнинг ўғли Эпимен, фитна уюштирилгани ҳақида Менандрнинг ўғли Хариклга айтиб беради. Харикл бу гапни Эпименнинг акаси бўлган Эврилохга айтади. Эврилох эса Александрнинг чодирига бориб, Лагонинг ўғли бўлган Птолемейга айтади. Птолемей эса ўз навбатида ҳамма гапни Александрга гапириб беради. Александр Эврилох кимнинг номларини тилга олган бўлса, ҳаммаларини қўлга олишни буюради. Қўлга олинганлар ўзлари уюштирган фитнани очиб ташлашади ва бошқаларнинг исмларини ҳам айтиб беришади.

Аристоклнинг айтишича, улар бундай махфий фитнани бошлаш фикри Каллисфендан чиққанлигини айтишади, Птолемей ҳам шу гапни айтади.

Кўпчилик эса бу бошқача бўлганини қайд этади. Яъни Александр Каллисфеннинг фитнадаги иштироки хусусидаги гапларга дарров ишонади, чунки Каллисфенни илгаридан ёмон кўрар, бунинг устига Гермолай унинг яқин кишиси эди.

Айримлар эса қуйидагиларни ёзишади: Гермолайни македонияликларнинг олдига олиб чиқишганда у ҳақиқатан ҳам фитна уюштирганини, бундай озод одамни камситишларига чидай олмаслигини айтади. Шундан сўнг у Филотани ноҳақ қамашганини ва отаси иккаласи қонунсиз ўлдирилганини айтади. Парменион, Клит ва бошқаларни ноҳақ ўлдиришганини, мидияликларнинг қийими ҳақида, тинимсиз бош эгишларини одат тусига киритмоқчи бўлаётганларини, Александрнинг тинимсиз май ичиб маст бўлишини ва ҳамма вақт маст бўлиб ухлашини гапириб беради. Гермолай буларгачидай олмай бошқа македонияликларни ҳам қутқармоқчи бўлганини айтади.

Йигилиш қатнашчилари Гермолай ва унинг дўстларини тошбўрон қилишади. Каллисфенни эса занжирбанд қилиб, аскарларнинг орқасидан олиб келишади. У касал бўлиб вафот этади. Лаго ўғли Птолемей айтишича, Каллисфенни қийнаб, дорга осиб қўйган.

Бу гап-сўзлар Александр даврида яшаган, муҳим воқеаларни ёзиб борган одамларнинг маълумотларидир. Лекин ҳамманинг фикри ҳар хил. Буларнинг ҳаммаси Клит фожиасидан сўнг содир бўлганди.

Қарангки, биз эъзозлаётган Ўрта Осиёнинг қадимги қутлуғ тупроғида атоқли файласуф Аристотелнинг невараси Каллисфен ҳам юрган. У

ҳақиқат излаб мана шу олис ўлкаларга не-не мақсадларда келгандир. Ўрта Осиёда кўрган-билган таассуротларини бобоси Аристотелга тўлиб-тошиб ҳикоя қилиб бериш орзусида бўлгандир.

Каллисфен ҳақида Плутархнинг берган маълумотлари ҳам қизиқарлидир. Плутарх Каллисфен билан Александр ўртасидаги муносабатга кенгроқ тўхталади.

«Клиг ўлимидан сўнг Александрнинг олдига абдерлик Анаксархни ва файласуф Каллисфенни олиб келишади. Каллисфен ўзининг қисқа ва майин нутқи билан шохни юмшатишга уринади. Анаксарх эса Александр олдига келиб: «Нахотки бутун дунё қараб турган шох Александр шу бўлса. Мана у, одамларга қонун ва адолатли бўлиш ўрнига, қонундан қўриқиб, қўл сингари ётибди. Сен биласанми, нима учун Зевс ёнига Адолат ва Тўғрилиқни ўтказган? Чунки подшо нима қилаётган бўлса, тўғри ва адолатли бўлиши керак». Бу гаплар Александрга бир оз таъсир қилиб, тинчлантиради. Лекин у подшони қонунга бўйсунмасликка, такаббурликка ундарди. Анаксарх Александрни Каллисфеннинг илгаридан ёмон кўришини билиб, шохга файласуфни ёмонлай бошлади. Айтишларича, бир кун базмда об-ҳаво ҳақида бахс юритишганда Каллисфен Грецияга қараганда Осиё совуқроқ деган фикрни айтади. Шунда Анаксарх унинг гапи нотўғрилигини билдирганда, Каллисфен унга: «Сен бу ер Грециядан совуқроқ» деган гапга қўшилишинг керак. У ерда сен эски кийимда юрган бўлсанг, бу ерда қават-қават кўрпанинг тагига кириб ётасан» — дейди. Шундан сўнг Анаксарх Каллисфенни янада ёмон кўра бошлади.

Бошқа софистлар ҳам Каллисфенни ёмон кўришарди. Лекин ёшлар унинг нотиклигига қойил қолишарди. Қариялар эса унинг тоза ва поклигига, ҳеч кимнинг ишига аралашмай ҳаёт кечиргани учун ҳурмат қилишарди. У ҳамма вақт ҳақиқатни гапирарди. Шох таклиф этган базмларга эса камдан-кам борарди. Бориб қолган тақдирда ҳам, ковоғини уюб, индамай ўтирарди. Бу билан у базм ўзига ёқмаганлигини кўрсатмоқчи бўларди. Шунинг учун Александр у ҳақда шундай деганди: «Ўзи учун доно бўлган одам, мен учун аҳмоқдир».

Ҳикоя қилишларича, бир базмда македонияликларга бағишланган нутқ сўзлашни Каллисфендан илтимос қилишибди. Ўз нутқида у македонияликларни шундай қўқларга қўтариб мақтабдики, базм қатнашчилари уни тик туриб эшитишибди, қарсақлар чалиб, гулчамбарлар тақишибди. Шунда Александр унга: «Яхши нарса ҳақида гапириш қийин эмас. Сен энди, ўзингнинг нотиклигингни кўрсатиб, македонияликларни айблаб нутқ сўзлагин. Улар ўз хатоларини билиб, келажакда янада яхши бўлсинлар», — дебди.

Каллисфеи дарҳол бошқача гапира бошлабди. У македонияликларни кўп ишларда айблабди. Унинг айтишича, греklar ўртасидаги

келишмовчилик Филиппнинг шон-шухрат қозониб, юқори кўтарилишига сабаб бўлган экан. Сўзини исботлаш учун шеър мисол келтирибди:

*Тартибсизлик бўлганда, аблаҳ
Одам шон-шухрат қозонади.*

Каллисфеннинг бу нутқидан кейин македонияликлар уни ёмон кўриб қолишади. Александр эса «Бу гаплари билан Каллисфен македонияликларни қанчалик ёмон кўришини амалда исботлаб берди», — деган экан.

Гермиппнинг гапига қараганда, Каллисфеннинг ўқувчиси бўлган Стреб ҳамма гапни, яъни базмда бўлган воқеаларни Аристотелга гапириб берган экан. Гермиппнинг қўшимча қилишича, Каллисфен Александрнинг ундан норози бўлганини кўриб, хонадан чиқиб кетиш олдида шохга қуйидаги гапни айтганди:

«Патрокл ўлди, сенга қараганда у ажойиб ўлик».

Аристотель ўз шогирдига баҳо бериб, Каллисфен ажойиб нотик, лекин ақлли одам эмас, деб айтган экан.

Каллисфен файласуфларга хос равишда ўз қадрини сақлаб, шох олдида тиз чўкмайди, шохга очик-ойдин гапирган ягона одам мана шу файласуф эди. Бу билан у греklarни шармандалиқдан қутқариб қолганди.

Гермолай фитнаси фош этилганда Каллисфенга тухмат ёғилади. Бундай иғво-бўхтонни Каллисфеннинг душманлари уюштиришган эди. Уларнинг айтишича, Гермолай бир куни Каллисфенга «энг машҳур бўлиш учун нима қилиш керак», — деб савол берган экан. Айтилган гапларга қараганда, Каллисфен Гермолайни кўрқмай иш тутишга ундаган экан. Шундай бўлишига қарамай, фитна қатнашчилари қийноқларга чидаб, Каллисфенни айбдор деб айтишмади. Александрнинг ўзи ҳам Кратер, Аттал ва Алкетта ёзган хатларида, қўлга олинган йигитлар ҳамма айбни ўз бўйинларига олиб, фитнанинг бошқа иштирокчилари йўқлигига ишонтирмоқчи бўлганларини ёзганди. Лекин кейинчалик Антипатрага ёзган хатида Александр ҳамма айбни Каллисфеннинг бўйнига қўяди:

«Фитнада қатнашган йигитларни македонияликлар тошбўрон қилишади. Софистга эса мен ўзим жазо бераман. Бундан ташқари фитначиларни қабул қилган одамни ҳам шундай жазо қутади».

Бу ерда Александр Аристотелни назарда тутиб ёзади. Чунки Каллисфен унинг қариндоши бўлиб, Гера исмли холасининг ўғли эди.

Айримларнинг айтишича, Александр Каллисфенни осиб ўлдиради, бошқалар эса уни қамоқда қасал бўлиб ўлган дейишади. Ҳаретнинг ҳикоя қилишича, Каллисфенни етти ой мобайнида соқчилар назоратида занжирбандликда ушлаб туришган. Улар Каллисфенни Аристотель иштирокида, қатта мажлисда суд қилишмоқчи бўлишган. Лекин айнан

шу кунларда Александр яраланиб, Хиндистон томон юришини бошлаган эди. Каллисфен камокда шишиб кетиб, битлаб ўлганди.

Айтишларича, Каллисфеннинг ҳам ўз «кундалиги» бор экан. У кўпгина халқларнинг, шунингдек, Ўрта Осиёнинг энг қадимги даврларига оид манбаларни йиғиб юрган. Бу ерда бўлиб ўтган воқеаларни, халқимизнинг урф-одатини, тили ва адабиётини, жуғрофияси ва тарихини, дини ва ҳаёт тарзини ўрганиб, биз учун бебаҳо саналмиш «кундалик»ни тўлдиради.

ЯКСАРТ БЎЙИДАГИ СКИФЛАР

Скифларни уришқоқ халқ бўлган, улар фақат ер талашиб бир-бири билан жанг қилган дейишимиз мутлако нотўғридир. Тўғри, қадим замонларда скифлар ерида урушлар кўп бўлган. Босқинчилар бу бой ўлкага тез-тез ҳужум қилиб уни талаб кетишган. Шундай пайтда, ташқи душман хавфи туғилганда, скиф қабилалари бир-бири билан бирикиб, елкадош бўлиб, босқинчиларга қарши шафқатсиз курашганлар.

Скифларнинг орасида ҳам ўз донишмандлари бўлган. Шу туфайли уларнинг довуғи антик замонлардаёқ узоқ Греция ва Рим ўлкаларига бориб етганди. Қадимги донишмандлар скифлар қабиласи номи-шаънини ерга уришмайди, шунингдек, камситиб, ҳақорат тошларини отмайди. Аксинча, скифларнинг жуда катта элат бўлганлигини айтишади. Скифларга бағишланган бундай илиқ сатрларни ўқиганда, бобокалонларимизни фахр хисси билан эслаймиз. Улар ўз қабиласига, юртига, она тупроғига содиқ қолиб, ватанпарвар деган номни шарафлаб ўтганлар.

Келинг, биз ўз бобокалонларимизга ортиқча баҳо бермайлик. Ақпли одам ўзини мақтамайди, деган нақл бор. Биз ўз аждоқларимизни мақтасак, гуёки ўзимизни бир қадар улуғлаган, юқорироқ поғонага кўтарган бўламиз. Аслида эса биз бу билан улуғлик шохсупасига кўтарилмаймиз, аксинча мақтанчоққа айланиб қоламиз. Шунинг учун ўзга халқларнинг донишмандларидан тинглаб кўрайлик. Уларнинг антик бобокалонларимиз ҳақида айтган фикрлари қандай? Айтайлик, олис Греция ва Рим тарихчилари бизнинг бобокалонларимизга қандай муносабатда бўлган?

Биз ўрта осийликлар бахтлимизки, ўз антик дунёмиз тарихи бор. Бобокалонларимиз аниқ саҳифалар қатидан нигоҳ ташлаб турибди. Энг муҳими, бизнинг антик дунёмизни авайлаб-асраб келган донишманд адиблар ҳам биз учун эъзозли. Албатта, узоқ Греция ва Римда туриб, Урта Осиёнинг антик даврлари ҳақида ёзиш қадимги адиблар учун анча мушкул иш бўлган. Ўзингиз тасаввур қилиб кўринг, кўрмаган, бормаган ўлканинг тарихини ёзиш ҳар қандай билимдон киши учун ҳам катта муаммодир. Шу нуқтаи назардан қараганимизда, Ўрта Осиёнинг антик

даврлари тасвирига оид грек ва Рим насрида айрим чалкаш фикрлар ҳам йўқ эмас. Бу нарсаси, айниқса, географик муҳит нуқтаи назардан олиб қаралганда, яққол кўзга ташланади. Ҳақиқатан ҳам Ўрта Осиё географияси антик адиблар учун анча оғир вазиятни келтириб чиқарган. Тарихимизни яхши билмагани сабабли географиямизни яхши талқин эта олмаган ҳоллар ҳам мавжуд бўлган. Жумладан, кўпгина асарларда Яксарт (Сир) дарёси Танаис (Дон) дарёси ўрнига олиб бориб қўйилган. Хисор тоғлари Мароқанд шахрининг ёнида тасвирланган. Хинддарёлари Гиркания ерларига боғлаб қўйилган. Тўғри, қадимги грек ва Рим насрида бундай чалкашликлар жуда кам. Энг муҳими, грек ва Рим тарихий насридан Ўрта Осиёнинг антик даврларига тегишли манбаларни ўрганамиз. Бундай ифода ёки тасвирлар халқимизнинг узоқ ўтмишига оид эканлигини юрагимиз сезиб туради. Бундай аниқ сатрларни ўқиб бобокалонларимизни дарров таниймиз. Уларнинг руҳи тирик эканлигидан беҳад қувонамиз. Шаҳарлар, дарёлар тарихини ўрганиб, тасаввуримизда янги бир кайфият пайдо бўлади. Антик замонлардаёқ дунёга донғи кетган скифлар авлоди бугун ҳаёт. Массает, шак(сак) каби қабилаларнинг давомчилари бугунги кунда ўз аждоқларининг руҳини пок сакламоқда. Зеро, қадим замоннинг тарихчилари ҳақиқатни ёзишга одатланган.

Қадимги грек ва Рим тарихчилари Ўрта Осиёнинг антик даврлари ҳақида шундай ибратли гапларни айтиб, бобокалонларимизни шу даражада юксакларга кўтариб мақтаганки, ҳали биз авлодлар улар айтган илиқ гапларнинг юздан бирини ҳам айта олганимиз йўқ.

Мана шундай қадим тарихимиз ҳақида сўз юритувчи, ҳақиқатгўй муаррихлардан бири сицилиялик Диодордир. Бу алломанинг таъкидлашича, скифлар асосан Аракс дарёси бўйларида Кавказгача ва Меотида кўлигача (ҳозирги Азов денгизигача) бўлган территорияда яшар эдилар. Улар асосан деҳқончилик билан шуғулланишарди. Кейинчалик улар Танаис (Дон) дарёсигача бўлган территорияни эгаллашади. Скифларда икки шохлик бўлиб, уларга пал ва нап деб аталувчи халқлар бўйсунар эди. Кейинчалик скифлар Нил дарёси ва океангача бўлган территорияни босиб олади. Шундай қилиб, скифлар аста-секин кўпайиб боради ва бунинг натижасида улар орасида саклар, массаетлар, аримасплар деган халқлар пайдо бўлади¹.

Скифлар фақат кўчманчилик билан шуғулланган таркок қабилалардан иборат эмас. Балки улар ўша антик замонлардаёқ бирикиб, бир-бири билан дўстлашиб, улкан кўшин атрофига уюшган. Ўзга шохликлар скифлар диёрига бостириб келиб, бу ердаги таркок қабилаларни тез-тез талаб, хонавайрон қилиб, уларнинг ғашига тегиб кетавергач, жажли чикқан скифлар қўл қовуштириб, юрт дарвозасини босқинчиларга очиб

¹ Диодор. Ўша асар, 229-бет.

бериб караб турмасдан, йирик-йирик давлатларни ҳам ўзларига бўйсундириб олишга қодир эканликларини кўрсатган. Ён-атрофдаги шохликларни босиб олиб, ўз чегарасини олис-олисларгача кенгайтириб борганлар. Бу ҳақда Юстиннинг «Помпей Трог эпитоми» асарида муҳим фактлар келтириб ўтилган. Бу асарда ёзилишича, мисрликлар айтадики, бизнинг еримиз унумдор, қадимда қабилалар унумдор ерларга жойлашиб олган, шу туфайли ер юзида энг қадимги халқ бизмиз, дейди. Скифлар айтадики, бизнинг ерларимиз денгиз сатҳидан анча баландликда. Шунинг учун ҳам биз қадимиймиз, дейди.

Скифлар билан мисрликлар ўртасида уларнинг келиб чиқишининг қадимийлиги тўғрисидаги узоқ вақтдан буён тортишув давом этиб келаётганига қарамасдан, скифларнинг қабиласи энг қадимий бўлган деб айтишади. Мисрнинг табиати ўртамеёна. Шунинг учун ҳам на киш совуғи, на ёзнинг жазирама иссиғи аҳолисига азоб берган эмас. Мисрда тупроқ унумдордир. Шунинг учун тўла асос билан айтиш мумкинки, қаерда қун кўриш осон бўлса, одамлар биринчи марта ўша ерда пайдо бўлишган. Скифларнинг фикрича, ўртамеёна об-ҳаво қадимийлик белгиси эмас эмиш. Скифлар яшаётган ўлканинг табиати Мисрга қараганда қаттиқ совуқ бўлганлиги сабабли, скифлар ҳам рухан, ҳам жисмонан тетик халқ эди. Бундан ташқари, агар дунёнинг ҳозирги қисмлари қачонлардир ягона бир бўлакни ташкил қилган бўлса, ер аввал сув билан қопланганми ёки унда олов ҳукмрон бўлганми? Чунки ундан бутун олам келиб чиққан, ҳар иккала ҳолда ҳам скифларнинг келиб чиқиши бўйича энг қадимийдир.

Ҳамма нарса бошда олов ҳолатида бўлган. Унинг аста-секин сўниши натижасида ер вужудга келган. Шунинг учун шимолдан бошқа ерларнинг ҳаммасида ҳам совуқлик билан иссиқлик ҳукмрон бўлган. Ахир, ҳозир ҳам ернинг ҳеч қайси қисмида шимолдагидек қаттиқсовуқлар бўлмайди. Мисрда эса, умуман бутун Шарқда об-ҳаво анча ўртамеёна ҳолатга келади. Бу ердаги халқлар ҳозир ҳам жазирама иссиқдан азоб чекади. Агар қачонлардир ер сув қаърида бўлган бўлса, унда албатта, сув пасайиши натижасида аввал ернинг энг баланд қисмлари сув юзасига чиққан, паст ерларда сув анчагача сақланиб қолган. Скифлар эса бошқа мамлакатларга қараганда шунчалик баландликда жойлашганки, ундан бошланадиган барча дарёлар ўз сувини Изотидга, кейин эса Понтий ва Миср денгизларига қуяди.

Скифлар ўлкаси шарққа караб ястанган бўлиб, бир тарафдан Понто — Рифей тоғлари билан ўралган, иккинчи тарафда эса Осиё ва Фасис дарёси. Скифларда ер ўзаро бўлиб олинмаган, чунки улар далаларда дехқончилик қилишмайди. Уларнинг на уйлари, на бошқа қурилиш иншоотлари, на доимий турар жойлари бор. Ўзлаштирилмаган чўл саҳроларида бир жойдан иккинчи жойга кўчиб, майда ва йирик мол

боқадилар. Улар хотин ва болаларини ёмғир ва қордан сақлаш учун оиласини терилар билан қопланган араваларда олиб юради. Ана шу аравалар уларга ҳам бошпана эди. Уларнинг назарида ўғирликдан оғирроқ жиноят йўқ. Улар бошқа кўпчилик халқлардан фарқли ўлароқ, олтин ва қумушни ҳам ёмон кўрардилар. Асосан сут ва асал истеъмол қиларди. Улар доимий совуқлардан изтироб чекишига қарамасдан, жундан тўқилган кийимлардан фойдаланишни билмас эдилар. Лекин ҳайвон гериларидан фойдаланардилар.

Скифлар уч марта Осиёга ҳукмронлик қилишга муваффақ бўладилар. Эрон подшоси Дорони скифлар ўз ерларидан шармандаларча қувиб юборадилар. Кирни бутун қўшини билан кириб ташлашади. Буюк Агександр Зопиронни ҳам бутун армияси билан бирга яксон қиладилар. Рим қуроли ҳақида улар эшитган бўлиб, ўзларида унинг кучини синаб кўрмаган эдилар.

Парфия ва Бактрия ҳокимликларига скифларнинг ўзлари асос солганлар. Миср подшоси Ведосие скифларга биринчи бўлиб уруш эълон қилганди. Мана шундай улкан скифлар элатининг бир бўлаги Яксарт дарёсининг қирғоқларида яшарди. Бу ўринда мана шу Яксарт бўйларидаги скифлар ҳақида қисман тўхталиб ўтамиз.

Маълумки, Яксарт дарёси қадимда ҳам худди ҳозиргидек Сўғдиёна билан Бактрия ерларини бир-бирига туташтириб туради. Дарёнинг юқори қисмида бактрияликлар, сақлар яшаса, қуйи қисмида сўғдлар, дақлар яшарди. Бир дарёдан сув ичгани учунми, ерлари бир-бири билан туташ бўлгани учунми, бу қабилалар бир-бирлари билан дўстлашиб, ииоқ яшашган, шунинг учун ҳам бу қабилалар Александр Македонскийга қарши бирлашиб жанг қиладилар. Аслида эса Бактрия ҳам, Сўғдиёна ҳам бир неча юз йиллардан буён улкан Ахмонийлар давлатининг бир қисми эди. Яксарт дарёси Осиёдаги дарёлар ичида энг йириги бўлмаса ҳам, унинг номи антик замонлардаёқ Хитой ерларидан Афинагача, Ҳинд дарёсидан Панта бўйларигача маълум эди. Бу дарё бўйида яшаётган скифлар асосан ўтроқ ҳолда ҳаёт кечириб, чорвачилик ва дехқончилик билан шуғулланишар эди. Улар ўз юртига душманлик кўзи билан қаровчи евуз кучларни яқин келтирмас, мабодо ёмон ниятида келганлари бўлса, бу ердан соғ-омон чиқиб кетолмасди. Бу ерда яшовчи скифлар жуда меҳмондўст, ҳақиқатгўй ва меҳнатсевар бўлишган. Дўстликни кадрлай билган. Уларнинг фикрича, дўстлик садоқат билан ўлчанган.

Скифлар жанг қилишни яхши билишган. От чоптиришда уларга тенг келадигани йўқэди. Шу билан бирга, бу ерда яшовчи бобоқалонларимиз мард ва жасур, улар орасида ўз донишмандлари ҳам бўлган. Уларнинг доно ва ҳақиқатгўйлигига Яксарт бўйларига келган ҳар қандай ёт киши қойил қолиб кетган.

Шу ўринда Курций Руф ўз асарида берган скифларнинг Александрга қарата айтган савол тариқасидаги фикрларини эслаш мақсадга

мувофикдир (Биринчи бобга қаранг). Мана шу скифларнинг қимматли ва ғоят фалсафий руҳдаги сўзлари орқали ҳам қадимда ота-боболаримизнинг қандай кишилар бўлганлигини билиб олишимиз қийин эмас.

Курций Руф скифлар ҳақида илиқ гапларни айтади. Адиб скиф донишмандлари Александрдан маънавий жихатдан устун эканлигини сўз ўйини орқали ифодалайди. Скиф элчилари шундай мураккаб саволлар билан мурожаат этадики, натижада Александр жавоб тополмай шошиб қолади. Александрининг чодирига скифларнинг 20 нафар элчиси ўз мақсадларини баён қилиш учун келади. Бу вақтда ҳамма нарса Яксарт дарёсидан ўтишга тайёрлаб қўйилганди. Уларни шоҳ чодирга киритиб, ўтиришга таклиф қилади. Улар шоҳдан кўзини узмасдилар. Шоҳнинг салобатсиз гавдаси эса ўзининг шон-шухратига мос эмасдай туюларди. Шундай қилиб, «Биз билдикки, — деб гап бошлайди улардан бири, — агар худо сенинг танангни очкўзлигинг билан баб-баравар қилиб ясаганида, сенинг танинг бутун ер юзини эгаллаган бўлур эди. Шунда бир қўлингни чўзсанг Шаркка, бошқаси Ғарбга етарди. Шунда ҳам барибир кўпроқ нарсаларни қўлга киритишни истаб, худолар дунёсини излар эдинг.

Курбинг етмаган жойларни ҳам эгаллашни хоҳлайсан. Европадан Осиёга, Осиёдан Европага қараб интиласан, бутуи одамзодни бўйсундирганингдан кейин ҳам жим турмай ўрмонлар, дарёлар, қорлар ва ёввойи ҳайвонлар билан жанг қилган бўлар эдинг. Яна нима? Биласанки, катта дарахтлар узоқ йиллар мобайнида пайдо бўлади, лекин уларни бирпасда чопиб ташлаш мумкин. Дарахтнинг баландлигига қарамасдан, мевасига кўз тиккан одам аҳмоқдир. Уларни оламан деб йиқилиб кетмагин тагин. Ҳатто шер ҳам бир замонларда қушчаларга ем бўлган. Занг ҳам темирни емириб юборади. Емирилмайдиган нарса йўқ.

Сен билан ўртамазда қаёқдан жанжал пайдо бўлди? Биз ҳеч қачон сенинг еринга оёқ босганимиз йўқ. Сен қаердан келдинг, кимсан ўзи? Биз ҳеч кимга хизмат қилишни ва буйруқ билан иш қилишни хоҳламаймиз.

Билгинки, биз скифларга ҳўкиз боқиш, омоч асраш, найза ва ўқ-ёйга эга бўлиш буюрилган. Уларни биз душманларга қарши ишлатамиз.

Меҳнат билан топганимизни дўстлар билан бирга баҳам кўраемиз. Худолар шарафига шароб қўямиз, ўқ-ёй билан узоқдан душманни қийратамиз, найза билан яқиндагисини. Мана шундай қилиб Сирия шохини енгиб, кейинчалик Эрон ва мидияликлар шохини ҳам даф қилиб, Мисрга йўл очиб олдик.

Сен бўлса, босқинчиларни қуваепман деб мактанасан, лекин аслида ўзинг босқинчилик қилаяпсан-ку. Мидияни эгалладинг, Сирияни босиб

олдинг. Эронни ушлаб турибсан, Бактрия ҳукмдорлигинда, Ҳиндистонни таладинг, энди бўлса очкўз қўлларингни бизга чўзаяпсан.

Сенга бойлик нимага керак, барибир тўймайсан. Бактрияни эгаллаш учун қанча ушланиб қолдинг. Энди бўлса, сўғдиёналиклар сенга қарши уруш бошлайди.

Сен қанчалик буюқ ва машҳур бўлганинг билан барибир ҳеч ким келгиндини ёқтирмайди.

Танаисдан ўтгандан кейин бизнинг улкан территориямизни кўрасан, скифларни қувиб ета олмайсан. Бизнинг камбағаллигимиз сенинг босқинчилик йўли билан орттирган бойлигингдан устун туради. Биз биламизки, скиф чўлларининг даҳшати, ҳатто грек мақолларида ҳам қайд қилинган.

Бизда айтадиларки, бахтнинг оёғи йўқ, унинг фақат қўли ва қаноти бор. Қўл чўзганинг билан ҳатто қанотини ҳам ушлатмайди. Агар сен худо бўлсанг, ўликларга ҳам яхшилик қил, одам бўлсанг одамлигингча қол. Сен агар жанг қилмасанг, уруш бошламасанг, ўзингга содиқдўстлар топасан. Энг кучли дўстлик бир-бирига хавф солмайдиган тинчликни истагувчилар ўртасида бўлади. Жаноб ҳукмдор билан қўл ўртасида дўстлик бўлиши мумкин эмас. Урушнинг қонунари тинчлик вақтида ҳам сақданиб қолади. Скифлар дўстликни қасамёд билан мустаҳкамлайди деб, ўйламагил, скифлар учун дўстлик содиқдик билан ўлчанади.

Фақат грекларгина ўзларини эҳтиёт қилиш учун битимга имзо чекадилар. Бизнинг динимиз эса содиқдикни талаб қилади. Ким одамларни ҳурмат қилмаса у худони алдаган бўлади.

Содиқликдан шубҳаланган дўстнинг ҳеч кимга кераги йўқ. Агар сен Бактрия билан тўқнашмаганингда, Танаис бизни ажратиб турмаганида сен Осиё билан Европанинг кўриқчисига айланиб қолардинг. Танаисдан кейин биз Фракияга борардик, у ёғи Македония эди. Биз сенинг икки империяннга ҳам қўшнимиз. Ўйлаб кўр-чи, биз сенга дўстми ёки душманми?»'

Шундай деб, скиф элчиси гапини тугатади. Шоҳ эса ҳар томонлама ўйлаб кўришини, уларнинг маслаҳатини инобатга олишини, бахтини синаб кўришини айтади. Элчиларни қўйиб юбориб, сўнгра жангчиларни қайиқларга чиқаради. Олд томонга қалқони бор жангчилар ҳимоя қилиш учун ўтқазилади. Улар кетидан ўқ отувчи машиналар, кейин эса эшкакчилар ўтиради. Шоҳнинг ўзи танлаб олган жангчилари билан биринчи бўлиб нариги қирғоқ томон сузиб кетади. У қирғоқда скифлар ҳимояга тайёрланарди.

Македонияликлар скифларни кўриб бир оз кўрқиб қолишади. Бунинг устига қайиқдар сув оқимида бардош беролмай зўрға сузарди.

' Курций Руф. Ўша асар, 284-бет.

Антик замонларда яшаган бобокалонларимиз хақида битилган ушбу саҳифаларнинг қиммати биз авлодлар учун йирик роман билан тенг десак ҳам муболаға қилмасмиз. Римлик бир адибнинг скифларга берган бундай юксак баҳоси, бугунги кунимизда фақат тарихий аҳамият касб этиб қолмасдан, балки маърифий тарбиявий жиҳатдан ҳам катта қимматга эга. Негаки, бугунги авлодлар аجدодларининг қанчалик фаросатли, доно ва тинчликсевар, айни чоғда ватанпарпар бўлганлигини, узоқ бир римлик адиб асари орқали билиб қалби ғурур ва ифтихор туйғуси билан тўлади. Бобокалонларимиз сингари тўғри сўз бўлишга, дўстлик ватинчиликни улуғлашга интилади. Бобокалонларимизга муносиб фарзанд бўлишга интилади.

Аждодларимизнинг хокипойини эъозлаш биз авлодларнинг муқаддас бурчидир. Дўстликка раҳна солиш, тинч-тоғувликни бузишга ҳаракат қилиш биз скиф авлодлари учун муносиб одат эмас.

Бу ўринда Курций Руф Яксарт дарёсини Танаис деб янглиш тилга олмоқда. Аслида бу воқеа Яксарт (Сир) дарёсининг бериги қирғоғида юз берган бўлиб, шу дарёнинг нариги қирғоғида яшовчи скифлар элчи бўлиб келганди. Курций Руф шу ўринда Сирдарёнинг икки қирғоғида яшовчи скифларга таъриф бермоқда. Ахир бир дарёнинг бериги қирғоғидаги қабилалар ғам-қулфатда қолиб, жабр-ситаҳ чекаётганда, дарёнинг нариги қирғоғидаги қабилалошлари, қариндош-уруғлари қараб турмайди-ку! Шунинг учун ҳам скиф элчилари Александрни огоҳ-лантиради.

Александр Яксарт дарёсини Осиё билан Европа ўртасидаги чегара деб тушуилади.

Тарихий манбаларнинг гувоҳлик беришича, Александр Яксарт дарёсининг нариги қирғоғидаги ўлкаларга юриш қилмаган. Аммо дарёнинг икки қирғоғида шиддатли жанглар бўлиб ўтган.

Айтишларича, грек-македон қўшинлари Марокандга келганда катта норозилик ғалаёни кўтарилиб, босқинчилар юртларига қайтиб кетмоқчи бўлган экап. Шох ўз жангчиларига Доро билан урушда ғалаба қозонсак, катта бойлик тўплаб ўз юртларингга қайтасизлар деб ваъда берган экан. Бугун эса Марокандга келган қўшин шохнинг ўз ваъдасида турмай, олис ўлкаларга бошлаб келгани учун ғалаён кўтаради. Шунда Александр норозилик кайфиятидаги қўшин олдида сўзга чиқиб, дунёнинг энг четига, Яксарт бўйларига бориш ниятида эканлигини айтади. Гўёки Яксарт дарёси бўйларида дунёнинг қопқоғи жойлашган эмиш. Бу қопқоқдан хоҳлаган киши осмонга чиқиш, хоҳлаганлар эса ер тагига тушиши мумкин экан. Бу дарё бўйларидаги ернинг тупроғи олтин эмиш. Сизлар бу олтиндан истаганча олиб ўз юртингизга катта ўлжа билан қайтасизлар, деб ишонтиради. Шохяна айтадики, Яксарт дарёсига яқин жойдан Эрон шоҳи Кир мухташам шаҳар қурган. Бу шаҳарнинг деворлари

олтин билан ўралган экан. Шунинг учун ҳам Яксарт бўйларига бориш фақатгина худонинг қароматига муяссар бўлган бахтли инсонларгагина насиб қилар эмиш.

Ҳақиқатан ҳам тарихий манбаларда айтилишича, Эрон шоҳи Кир эрамиздан илгариги VI асрда Яксарт дарёси бўйларида, Уратепага яқин жойда шаҳар қурган.

Шундай қилиб, улкан қўшин Александрнинг кетидан эргашиб Яксарт томон йўлга тушади. Не-не орзулар билан Яксарт бўйларида олтин, дур-жавоҳир терамиз деб келган жангчиларнинг хаёллари пуч бўлиб чиқади. Бироқ Александр ўзининг ўткир нутқи билан қўшинини жиловлаб олишга қодир эди.

Александр Яксарт дарёси бўйида узоқушланиб қолади. Бу ерда яшовчи скифларни бўйсундириш амри маҳол эди. Мустаҳкам деворлар билан ўралган шаҳарларни аҳли мардонавор ҳимоя қиларди.

Келинг яхшиси, Аррианнинг Александр билан скифларнинг Яксарт бўйларидаги жанги хақидаги тасвирга тўхталиб ўтайлик. Адибнинг ёзишича, бир неча кун ўтгач, Александрнинг олдида абийлар деб номланган скифларнинг элчиси келади. Гомер улар тўғрисида ўз поэмасида жуда адолатпарвар кишилар, адолатпарварлиги туфайли ҳеч кимга қарам эмас эдилар, деган эди. Шунингдек, шохнинг ҳузурига Европа скифларидан ҳам элчилар келади. Бу Европада яшайдиган энг катта скиф қабиласи бўлиб, Александр «дўстларидан» кимнидир дўстона алоқа ўрнатиш мақсадида улар қароргоҳига юборади. Бу элчиларнинг асосий мақсади скифлар ерининг табиати билан таиишиш, аҳолисининг кўп-озлигини, урф-одатлари ва жангга қандай қурол-яроғлар билан чиқишини билишдан иборат эди. Шу билан бирга, шох Танаис дарёси бўйларида янги шаҳарга асос солиш ва уни ўз номи билан аташга қарор қилади. Бу жойлар унга янги ўсадиган шаҳар учун жуда маъқул кўринганди. Скифлар хавфидан ўзини ҳимоя қилиши мумкин бўлиб, бу шаҳар мамлакат учун муҳим таянч нуқтаси вазифасини ўташга мўлжалланганди. Қирғоқларида яшовчи варварлар янги қурилаётган шаҳарнинг кўриқчилари бўлмиш македонияликларнинг жангчиларини қўлга тушириб, уларни роса қалтақлашади ва шаҳарнинг ичига ўз одамларини кўяди. Бу кўзғолонда Бессни қўлга олганда ёрдамлашган кўпгина сўғдиёналиклар ҳам қатнашганди. Улар ўз сафларига бактрияликларнинг ҳам бир қисмини кўшиб олишганди. Эҳтимол, улар хақиқатан ҳам Александрдан кўркишгандир, балки энг катта шаҳар ҳисобланган Зариасп шаҳрида ҳамма қўмондонларнинг тўпланиши хақидаги хабарни эшитиб шундай қилгандир. Уларнинг фикрича, саркардаларнинг бу катта йиғилиши ёмон ниятда чақирилган.

Бу хабарни эшитган Александр ҳар бир пиёда аскарга узун нарвонлар ясашни буюриб, ўзи эса бу ерга яқин бўлган Газо деб номланган шаҳар томон силжийди.

Айтишларича, варварлар шу атрофдан еттита шахарга кочиб келишган. Шох Кратерни шу шахарлардан энг каттаси хисобланган Киропилга юборади. Бу шахарга жуда кўп варварлар йиғилганди. Саркардага шахарга яқин бўлган жойдаги қалъани йўқ қилиш, атрофини қазиб чиқиш, тупроқ девор билан айлантириб чикиб, минораларнинг бир қисмини йўқотиш буюрилган эди. Шундай қилинган тақдирда шахар аҳолиси Кратер билан жанг қилишни ҳаёлидан чиқариб, бошқа шахарларга ёрдам бера олмасди. Шохнинг ўзи эса Газога яқинлашиб келар экан, шахарни ҳужум қилиб олишни мўлжаллаб, лойдан урилган паст деворларига олдиндан тайёрлаб қўйилган нарвонларни тираб қўйишни буюради.

Пиёда жангчилар ҳужумга отланаётганда камончилар, найзабозлар, ёғоч қурол билан тош отувчилар шахар химоячиларига зарба бериб туришарди. Шу билан бир вақтда, уларга қарата машиналардан ҳам ўқлар учиб борарди. Шиддат билан отилаётган ўқ ёмғири девор олдида турган химоячиларни шошилтириб, чекинишга мажбур этади. Македонияликлар бундай қулай фурсатдан фойдаланиб нарвонлар воситасида деворга кўтариладилар. Александр буйруғи билан шахардаги барча эркакларни ўлдирди. Аёллар, болалар ва бошқа нарсаларни ўлжа оладилар. Шу ердан у дарҳол иккинчи қўшни шахарга юришни бошлайди ва упи ҳам худди шу йўсинда шиддат билан қўлга олади, мағлубиятга учраганларни яна ўшандай машъум тақдир кутарди. Александр учинчи шахарни ҳам кейинги куни биринчи ҳужум биланоқ қўлга олади. Худди шу пайт шахарни талаётган отлик жангчиларини иккита қўшни шахарга юборади. У ерда ўзи етиб боргунча ҳеч кимни қўйиб юбормасликни буюради.

Ҳамма иш у ўйлагандек бўлиб чиқади.

Олинмаган шахар аҳолиси ёндирилган қўшни шахардан кўтарилаётган тутунни кўради. Уларнинг олдида қирғин-барот жангдан кутулиб қолганлар югуриб келишади. Кочқинларнинг бир гуруҳи отликларга тўқнаш келиб қоладилар ва уларнинг ҳаммаси чопиб ташланади.

Шундай даҳшатли ҳужум билан икки кун ичида бешта шахарни қўлга олган Александр Кир деб номланувчи энг катта шахарга юриш бошлайди. Бу шахар янада баланд девор билан ўралганди. Унга варварларнинг энг жанговарлари йиғилган бўлиб, шахарни олиш анча кийинчилик туғдиради. Александр шахар девори яқинига машиналарни келтиришни буюради. Бир маҳал шохнинг шахар ўртасидан ўтадиган, ёмғирдан сўнг тўлиб-тошиб оқадиган, лекин ҳозир бутунлай куриб қолган дарё ўзанига назари тушади. Шахар девори дарёнинг оқиб ўтиш жойини бутунлай тўсмаган эди. Жангчилар дарё ўзанидан эмақлаб ўтиб шахар ичкарисига киришлари мумкин эди. Александр ўзи билан бирга соқчилар, қиличбозлар, камончилар ватош отувчиларни олади. Варварлар бутун диққат-эътиборларини шахар ташқарисидаги машиналарга қаратиб,

ўзлари турган жойни мудофаа қилишарди. Шохэса ҳеч кимга сездирмасдан эҳтиёткорлик билан бир неча жангчи билан дарё ўзани бўйлаб шахарга кириб олади. Шу атрофдаги яқин дарвозани ичкарисидан бузиб, аскарларини шахарга киритадилар. Икки ўртада қақшатқич жанг бошланади. Александр боши ва бўйнидан каттик яраланади, Кратер ва бошқа кўплаб лашкарбошилар оғир яраланадилар. Шунга қарамай, варварларни жанг майдонидан сиқиб чиқара бошлайдилар. Нихоят, деворларни ҳам эгаллаб, химоячиларни чекинишга мажбур этадилар. 8000 га яқин шахар химоячилари илк ҳужумдаёқ ҳалок бўлади. Шахарда ҳаммаси бўлиб 15000 га яқин жангчи бўлиб, қолганлари қўрғон ичкарисига қочиб кетади. Сув танқислиги сабабли улар таслим бўлишга мажбур бўладилар. Александр йўлда келаётгандаёқ еттинчи шахарнинг ўз ихтиёри билан таслим бўлганини эшитади.

Птолемейнинг сўзларига қараганда, аҳоли ҳеч бир қаршилик кўрсатмайди. Аристокл эса шахар ҳужум билан олиниб, барча химоячилар ўлдирилганини айтиб ўтади.

Птолемейнинг айтишича, Александр одамларни жангчиларига бўлиб берган ва токи улар мамлакатдан чиқиб кетмагунларича кишанда ушлаб туриш буюрилган. Шундай қилиб, қўзғолон иштирокчиларидан ҳеч бир зот тирик қолмаслиги таъкидланган.

Шу пайт бу мудҳиш хабарни эшитган Осиё скифларининг катта қўшини Танаис дарёси соҳилларига етиб келади ва агар қўзғолончилар билан тўқнашув жиддий тус оладиган бўлса, македонликларга ҳужум қилишга ҳозирлик кўришга қарор қилишган.

Арриан ўз асарида яна бир қатор тарихий аҳамиятга молик бўлган воқеаларни берган. Бундай воқеалар ҳам ўқувчининг эътиборини беихтиёр ўзига тартади.

Александр отлик қўшинини маҳаллий халқлардан йиғилган отлар ҳисобига тўлдирди. Чунки унинг кўп отлари Кавказ тоғидан ошиб ўтиш ҳамда Окс дарёсининг нариги қирғоғига юриш қилганда ўлганди.

Аристоклнинг сўзига қараганда, Орсант деб аталмиш Танаис дарёсининг ирмоқлари ҳам Кавказ тоғидан оқиб келарди, бу дарё ҳам Гиркания денгизига қуйилади. Тарихшунос Геродот яна бошқа Танаис дарёси ҳақида ёзади. Бу скифларнинг саккизинчи дарёси бўлиб, у катта қўлдан оқиб чиқиб, янада каттароқ қўлга келиб қуйилади ва у Меотий қўли деб номланади.

Бу ўринда Арриан Танаис — Дон дарёсининг географик жойлашуви ҳақида маълум даражада ҳақиқатга яқин фикрларни айтган бўлса-да, аслида ҳикояси давомида Танаис — Дон дарёсини Яксарт — Сир дарёси билан битта деб тушунади. Бунинг боиси бор, албатта. Чунки грек-македонлар Яксарт — Сир дарёсини дунёнинг бир чети деб тушунишган. Дунёнинг энг чеккаси бўлгани учун ҳам Эрон шоҳи Кир (VI асрда)

Яксарт бўйларида Киропиль шаҳрини қурган. Тарихчилар ҳам бу дарёнинг нариги қирғоғида европалликлар яшашади деб тушунишган. Аслида Танаис — Дон дарёси бўйларига Александр бормаган эди.

Арриан ўз асарида Александр билан Яксарт дарёсининг нариги қирғоғидаги қабилалар ўртасида бўлиб ўтган шиддатли жанг тафсилотлари ҳақида ҳам қимматли фикрларни айтиб ўтади. Грек адибининг таъкидлашича, Александр скифларнинг дарё ёқасидан кетмаётганларини ва дарё орқали ўқ отаётганларини кўриб туради. Дарё унча кенг бўлмай, нариги қирғоқдагиларни бемалол кўриш мумкин эди. Бунинг устига, улар Александрга қараб варварларча мақтанишар, бақириб дағдаға қилишарди. Скифлар билан урушишга журъат эта олмайсан, бўлмаса скифлар билан осийлик варварлар ўртасидаги дўстликни сенга кўрсатиб кўямиз дея ўшқирившар, қичқирив сўқинившарди.

Ғазаби тошиб, титроқ ичида қолган шох дарёни кечиб ўтиб, уларга ҳужум қилишга қаттиқ тайёргарлик кўра бошлайди.

Дарёдан ўтишдан олдин худо шарафига қурбонлик келтирган эдилар, чунки ноҳуш воқеаларнинг содир бўлиши кутилди. Бу уни жуда жунбушга келтириб, саросимага солса-да, қирғоққа ўтиш ниятидан зўрға тўхтатиб қолади.

Скифлар уни жони-ҳолига қўймай ҳақоратларди. Александр яна қурбонлик келтириб, дарёдан ўтишга ҳозирлик кўраётганда, мунажжим унга фалокат хавф солаётганини айтади. Александр эса бутун Осиёни забт этиб, охир-оқибат скифларга қулга бўлгандан кўра ўлимни афзал билади.

Қачонлардир Ксеркснинг отаси Дарий шармандаю шармисор бўлиб, енгилгани уни қакшатқич жангга чорлайди.

Ҳамма нарса ўтиш учун тайёр эди, жангчилар бутунлай қуролланган ҳолда дарё ёқасида шай турарди. Машиналар скифларга қарата ўқ отиш учун ишорани қутардилар. Шу пайтда улардан баъзи бирлари яраланади, бирининг қалқон ва совутини ўктешиб ўтади ва кимдир отдан йиқилади. Узоқдан учиб келаётган ўқлар скифларни ҳам анча ташвишга солади. Кучли отишма чоғида уларнинг етакчиларидан бири ҳалок бўлади. Натижада скифлар қирғоқдан бирмунча узоқлаша бошлайдилар.

Скисларнинг сафи тарқалиб, ўзини йўқотиб қўйганини кўрган Александр қарнайлар шовқини остида дарёдан ўта бошлайди. У анча олдинда кетарди. Орқадан жангчилар келарди. У биринчи бўлиб қирғоққа камончи ва тош отувчиларнинг чиқишларини буюради. Улар отликлар дарёдан ўтиб олганларига қадар скифларни яқинлаштирмасдан қайтариб туришлари зарур эди. Ҳамма қирғоққа чиқиб бўлгач, у скифларга қарши аввал бир гуруҳ бегона ерликларни ва тўртта жангчисини юборади. Улар сарислар билан қуролланган эди. Скифлар уларни оғир яралайдилар ва чўл ичига изсиз яширинадилар. Александр чавандозлари билан Балақур

қўмондонлик қилаётган камончилар ва бошқа енгил қуролланган жангчиларни бошлаб боради.

Шохбарча отликтош отувчиларга яқинлашиб қолган скифлар устига бостириб боришни буйруқ қилади.

Ўзи эса шитоб билан отликларни бошлаб боради. Энди скифлар зич қатор бўлиб бораётган отликларни олдингидек ўраб олмасди. Бир вақтнинг ўзиде отликларнинг ҳужуми билан бирга чавандозлар билан аралашган енгил қуролланган жангчилар ҳам скифларни чекинишга мажбур этиб, уларга қайта ҳужум қилиш имконини бермасди.

Шу маҳал, скифлар тўдалари орасида парокандалик бошланиб, мингта яқини ўлдирилади. Қурбон бўлганлар орасида бошлиқлардан бири Сатрак ҳам бор эди. Шиддат билан таъкиб этиб бораётган македон жангчилари кучли иссиқдан азобланиб, ташналик азобида қолади. Александр йўлда учраган ифлос сувдан ичади. Унда оғир касаллик бошланади. Шу туфайли скифларни қувиб етишнинг иложи бўлмайди.

«Менинг ўйлашимча, — деб ёзади Арриан, — агар Александр касал бўлиб қолганида уларнинг барчасини қувиб бориб, қирив ташлаган бўларди».

Оғир аҳволга тушган шохни қароргоҳга қайтариб олиб келишади.

Тез вақтда Александрнинг олдига скифлар шохининг элчилари келиб, ўртада бўлиб ўтган воқеалар учун узр сўрашади. Чунки бутун скиф халқи эмас, балки қароқчи ва босқинчиларнинг галалари ҳаракат қилганди.

Александр скифлар шохига илтифотли сўзлар билан жавоб беради. У шохга ишонади, лекин унингча, душманга қарши курашни тўхтатмагани маъқул ва ҳозирги қалтис пайтда ҳаракатни тўхтатиш мақсадга мувофиқ эмас.

Арриан Яксарт бўйларида еттита шаҳар бўлганлигини қайд этади. Шу шаҳарлардан бири Газо (Ғазо) бўлса, иккинчиси Киропиль эканлигини таъкидлайди. Бу етти шаҳардан энг қаттаси Кир деб аталувчи шаҳар экан.

Явдат Илёсовнинг «Сўғдиёна» романида Яксарт бўйларида бўлиб ўтган воқеалар ўзининг гўзал бадиий ифодасини топган. Адиб Киропиль шаҳри ҳақида, Александр томонидан қурилган шаҳар хусусида тарихий ҳақиқатга яқин гапларни айтади. Айниқса, Яксарт дарёсининг икки қирғоғида Александр қўшини билан скифлар ўртасида бўлиб ўтган қирғин жанглар романда таъсирчан лавҳаларда тасвирланган.

Қайхисрав бунёд қилган Киропиль дунёнинг бир четига қурилган шаҳар эди, деб айтади қадимгилар. Александрнинг Киропиль шаҳрини ишғол этиши ниҳоятда қийин бўлади. Бу ҳақда И. Г. Драйзен ҳам ўзининг «Эллинизм тарихи» асарида айрим фактларни келтириб ўтади. «Александр шу ердан (Яксарт бўйларидан — Б. Ф.) битта шаҳар топдики, уларнинг

хар бирини бир неча миль масофа ажратиб турарди, улар чўлнинг четида жойлашган эди. Улар ичида Кир шаҳри энг мустаҳками бўлиб, анча кенг эди. Бу шаҳар вшюятнинг энг кўзга кўринган йирик қалъаси хисобланарди.

Кратерни Киропиль шаҳрига юбориб, уни ишғол этишни буюрган Александр Газо шаҳрига йўл олди, бу етти қалъанинг энг яқини эди¹.

Бу ўринда Киропиль — Кирэсхата шаҳри қаерга жойлашган эди, деган саволнинг туғилиши табиий. Бу ҳақда ҳам француз тарихчиси И. Г. Драйзеннинг «Эллинизм тарихи» асаридан шундай жавоб топамиз.

«Киропиль, — деб ёзади И. Г. Драйзен, — Аррианнинг фикрича, Яксарт бўйларида эмас, балки ёз ойларида қуриб қоладиган дарё бўйида жойлашган бўлган. Бундан кўринадики, бу шаҳар тоғлар этагида, чўлнинг четида жойлашган. Бу фикрни биз Оксу, Ўратепа дарёлари ҳақида айтолмаймиз, чунки улар қуримайди, асосий дарёгача етиб боришади, лекин Ўратепа тоғларидан ғарбда жойлашган, Оқ тоғлардан оқиб келадиган Жом дарёсига қараб оқадиган Зомин дарёси бор. Бу ерда дарё қуз ойларида қуриб қолади. Ибн-Гавкаль айтадики, Зомин шаҳри Осушон тоғининг этагида жойлашган ва унинг ёнида саҳролар бор. Менинг фикримча, мана шу Киропиль ёки Кирэсхата бўлиши керак, лекин буни Кир бунёд этмаган. Қуру шаҳри ҳинд эпосида ҳам бир неча марта тилга олинади. Пантонинг номини Яксарт атрофларида ҳам учратиш мумкин. Қуруметрда хиндлар ўртасида қирғин жанглари бўлиб ўтган. Масофа ва ернинг тузилишига кўра биз бу жойларни Қуруст деб айтолмаймиз. Қуруст Хўжакентдан 6 миль нарида жойлашган эди»².

Яксарт бўйларида Киропиль деган шаҳарнинг борлиги тарихий манбаларда аниқ кўрсатиб ўтилган. Бу ўринда Курций Руфнинг Яксарт бўйларида бўлиб ўтган воқеалар ва Киропиль шаҳри ҳақида айтган қимматли маълумотлари диққатга сазовордир. Адиб айтадики, шох Танаис³ қирғоғида қалъа-шаҳар қуриш учун жой танлайди. Лекин унинг қурилиши чўзилиб кетади, чунки сўғдиёналиқлар ва бактрияликлар чекинганди.

7000 отлик қўзғолон кўтаради. Уларга бошқалар ҳам қўшилади. Шунда шох Катенга Спитамен қўзғолонини бостиришни буюради.

Лекин қўзғолонни бошлаган ўзлари бўлгани учун, уларни чалғитишга уриндилар. Бу билан улар одамларни шохга қарши боришга мажбур қилади.

¹ Драйзен И.Г. История эллинизма. История Александра Македонского, том первый, М.: Типо-литография В. Ф. Рихтер, 1891, 246-бет.

² Драйзен И.Г. История эллинизма. Примечание к второй главе третьей книги. М.: Типо-литография Ф.Ф. Рихтер, 1891. 72—73-бетлар.

³ Курций Руф бу ўринда Яксартни Танаис деб атаб янглиш фикрни айтмоқда. Шу туфайли Танаис дарёси Яксарт эканлигини билсак ҳам муаллиф ишлатган иборани ўзгартиришига ҳаққимиз йўқ.

Александр уларнингсотқинлигини билиб Кратерга Киропиль шаҳрини камал қилишни буюради. Ўзи эса бошқа шаҳарни қуршаб олиб, катта ёшдаги одамларни қириб, шаҳарни вайрон қилади. Бу билан у бошқа қабилаларни қўрқитмоқчи эди. Лекин мемакенлар қабиласи қўрқмайди ва қуршовни синаб қўрмоқчи бўладилар.

Шох уларга 50 отлик юбориб, агар таслим бўлса шафқат қилишини, бўлмаса аямаслигини айтади.

Улар бунга розилигини билдириб отликларни яхши меҳмон қилиб, кечаси улар ухлаганида ҳаммасни қириб ташлайди.

Бундан ғазабланган Александр шаҳарни ўраб олади, лекин уни эгаллаш қийин эди. Шунинг учун Александр олдин Мелеагр ва Пердиккани камал қилади.

Аваллига шох Кир томонидан асос солинган бу шаҳарни аямокчи бўлди. Чунки унинг назарида Кир ва Семирамида энг одил шохлардан эди. Лекин шаҳарликларнинг жон-жаҳди билан қаршилик кўрсатиши уни ғазаблантиради ва шаҳарни вайрон қилишга буйруқ беради. Ҳеч бир шаҳар аҳли бундай қаршилик кўрсатмаган эди. Унинг остонасида буюк жангчиларидан ажрайди.

Шох шаҳар учун бўлган жангда яраланади. Буни кўрган жангчилар шохимиз ўлди деб, ваҳимага тушадилар.

Лекин шох ярадор бўлишига қарамай, ўрндан туриб, ғазаб билан жангни давом эттиради. Шаҳарни эгаллаб вайрон қилади. Шу ердан шох Менедемани 3000 пиёда ва 800 отлик аскар билан Марокандга юборади. Бу ерга қочиб ўтган Спитамен македониялик қўшинларни қувиб юбориб, ўзи шаҳар аҳолисини қўзғолон кўтаришга ундайди. Шу вақтда Александр Танаис қирғоқларига қайтиб, у ерларни девор билан ўраб олди.

Девор узунлиги 60 чакирим бўлиб, бу шаҳар ҳам Александрия деб аталади.

Шаҳар жуда тез қурилади, 17 кунда химоя деворидан ташқари, уйлар ҳам қуриб бўлинади.

Шаҳарга асирларни жойлаштирадилар. Уларнинг авлодлари ҳозиргача Александрни ҳурмат билан эшлашади.

Танаис дарёсининг нариги қирғоғидаги скифлар шохига бу шаҳар ёқмайди. Шунинг учун у укаси Картазисни бу шаҳарни йўқ қилиб, македонияликларни қувиб юбориш учун жўнатади.

Курций Руф асаридан олинган бу парча Яксарт дарёси яқинида Киропиль шаҳрининг бўлганлигидан далолат беради.

Беруний асарларида Эрон шохи Кир «Қуруш» деб аталган¹. Аллома асарининг бошқа бир ўрнида эса «Курс» деб номланган². «Шарк

¹ Беруний. Танланган асарлар, V т., Биринчи китоб, 197-бет.

² Беруний. Танланган асарлар, I т., 135-бет.

манбаларида, — деб ёзади олима Фозила Сулаймонова масалага тўғри ёндошиб, — «Кировуш» варианты ҳам учрайди. Геродотда келтирилган Кирнинг туғилиши, тарбияси ва тахтга эга бўлиши ҳақидаги афсонага кўра у чўпон оиласида тарбияланган ва номи шуни тасдиқлайди (Куруш қадимги Пахлавий тилида, «чўпон» демақдир). Фикримизча, «кумуш» ёки «курс» грекчасига Кирос шаклини олиб, бу тилга хос бўлган «Ос» кўшимчаси бошқа тилларда олиб ташланиб, «Кир» шакли ҳосил бўлган».

Бу ўринда олима Кир шахрининг бўлган-бўлмаганлигига изоҳ бераётгани йўқ. Балки Эрон шоҳи Кирнинг номига нисбат бериб ўтмоқда. Ф. Сулаймонованинг фикри биз учун шу жихатдан ҳам аҳамиятлики, қадимгилар Ўратепа яқинида Куруш номли шаҳар бўлганлигини таъкидлашади. Бизнингасосий мақсадимиз шундан иборатки, ҳақиқатан ҳам Яксарт бўйларида Киропиль шаҳри бўлганми, йўқми деган саволга жавоб топишдир.

Ҳақиқатан ҳам Яксарт дарёсига яқин жойда Кир шахрининг бўлганлигини таъкидлаб, француз тарихчиси И. Г. Драйзен шундай ёзади: «Хар ҳолда Александрнинг кўшинлари бу кескин вазиятда эҳтиёткорлик билан иш тутишлари керак эди. Лекин Кир шаҳри ва бошқа чегаравий жойлар мустақкам эмасди. Александр Александрия шаҳрини бунёд этиб, бу давлатнинг химоя системасини ўзгартирганди»¹.

Ёзувчи Я. Илёсов ўз романида бадий умуллашмага кенг ўрин берган. Албатта, тарихда бўлиб ўтган воқеаларнинг ипидан игнасиғача ҳаммасини бадий асарга киритишнинг иложи йўқ. Чунки ягона сюжет чизиги бир неча жойда, ҳатто турли вилоятларда бўлиб ўтган воқеаларни бир ерга жамлаб, ягона бадийлик «ипи»га тизиб тасвирлашни тақозо этади. Айниқса, тарихий романда ҳаётдаги воқеаларни бўяб, сюжет асосида кўрсатиш мумкин эмас. Тўғри, бундай асарларда тарихий ҳақиқат бадий тўқима билан умуллашган ҳолда берилади. Бадий тўқима ҳам худди тарихда бўлиб ўтган воқеалар сингари ишончли ва ҳаётий тарзда ифодалансагина асарнинг реалистик руҳи кучаяди. Тарихий асарларда бадий тўқима ҳам ҳаёт ҳақиқатига яқин бўлиши керак. Тарихий асарлар фақат тарих томонидан рўйхатланган воқеалардангина иборат бўлиб қолса, бундай асар ғоявий жихатдан саёз бўлади. Тарихий фактлар гўзал бадийлик билан жилоланса, ҳаяжонга соладигани тасвирлар билан тўлдирилсагина, эстетиктаъсир кучи юксак даражага кўтарилади. Ёзувчи тарихий воқеалар тасвирига эътибор бермай, бадий тўқимага эрк берса, фақат бадий тўқима асосида иш тутса ҳам тарихийлик ва ҳаққонийлик мувозанати бузилади. Биз албатта, бу ўринда асосан тарихий шахслар

¹ Драйзен И.Г. История эллинизма. Примечание к второй главе третьей книги. М.: Типо-литография В. Ф. Рихтер, 1891, 72—73-бетлар.

образи тасвирланган бадий асарларни назарда тутаямиз. Шу нуқтаи назардан олиб қараганимизда, ёзувчи Явдат Илёсов «Сўғдиёна» романида Сўғдиёнанинг антик даврларини тасвирлашни назарда тутган бўлса ҳам, асарда Александр — Искандар образина яратиш асосий планда туради. Романни ўқир эканмиз, узоқ ва олис Македониядан тортиб Осиёнинг энг чеккасидаги — Эсхатэ шахригача бўлган эгри-бугри, паст-баланд йўлларда «Буюк Илон» ҳаракати тасвирга олинади. Бу «Буюк Илон»нинг боши — Искандар. «Буюк Илон» ўзининг боши (Искандар)ни қайси томонга бурса, ўша томонга ҳаракатланиб бораверади. «Буюк Илон» дастлаб Сўғдиёнанинг пойтахти Марокандга келган эди, мана энди у Кирэсхата шаҳри томон йўналишни давом эттирмақда. Бу «Буюк Илон»ни бутун Сўғдиёна кузатарди. Фақат Сўғдиёнагина эмас, бутун жаҳон кузатарди. «Буюк Илон» ўзини зарарсиз деб ҳамма ёққа жар солса ҳам, унинг захари ёмон эди. У аждаҳо каби минг-минглаб кишиларни ўз домига тортиб борарди.

«Буюк Илон» Кирэсхатага борар экан, йўлда рўй берган жангда ўттиз минг тоғликдан саккиз мингтаси тирик қолди, холос. Қолган йигирма икки минг тоғликни ўз домига тортиб кетди.

Ёзувчи Искандар бошлик кўшинга «Буюк Илон» деб жуда топқирлик билан тасниф берган. Ҳақиқатан ҳам босқинчилар кўшини «Буюк Илон»ни эслатарди.

Искандар сўғдиёналикларнинг бош кўтариб чиқишидан, исённи бошлаб юборишидан қўрқарди. Агар бутун Сўғдиёна ва ҳатто Бактрия, бирлашиб Искандарга қарши курашса борми, кейин унинг барча умидлари чил-парчин бўлади. Шунинг учун ҳам у Мароканд халкига озор бермайди. Ҳатто жангчиларига «хўрознинг бошини берухсат олмасликни» буюради. Шаҳарни талон-тарож қилишни тақиқлайди. Кирэсхатага бориш учун керакли озиқ-овқатни ҳам савдогарлардан, шаҳар бозоридан олиб ғамлайди. Бирок отларига арпа ва ғалла олиш ҳеч кимнинг ҳаёлига келмаган. Шунинг учун ҳам Искандар йўлда тоғликлардан ғалла сотиб олишга қарор қилади. Бу ишга уқувли, устаси фарангЛаэртни юборади. Лаэрт Искандар берган олтинларни тоғликларга бериб, муомала қилиш ўрнига, уларни дўк-пўписа қилиб кўрқитиш орқали ғалла ғамлашга киришади. Бироктоғликлар Лаэртваунингбошқа ҳамроҳларини қалтаклаб, қишлоқдан ҳайдаб чиқарадилар. Ниҳоят, Искандар тоғликларни қириб ташлашни буюради. Икки ўртада шиддатли жанг бўлади. Ўттиз минг тоғликдан саккиз мингтаси омон қолади, холос. Ёзувчи тоғликларнинг ниҳоятда жасур ва ботирлигини шундай таърифлайди.

«Аммо тоғликлар билан жанг шу билан тугамади. Македонлар энди текис майдонга чиқишга улгурар-улгурмас ён томондаги юмалоқ тепа ортидан жанговар болталар билан қуролланган отликлар булутдай ёпирилиб келди. Бу шундай қутилмаганда рўй бердики, гетайралар

ўзларига келгунча тоғликлар уларнинг олдинги сафларини янчиб ташладилар. Қандайдир жасур йигит тишларини ғижирлатганча тўғри Искандар ёнига ёриб кирди-да, унинг боши узра ойболтасини ўйнатди. Искандар бакириб юборди ва қалкон билан ўзини тўсди. Тоғлик шундай зарб билан урган эдики, ойболта олтин қопламали қалконни парчалаб, бронза совутни ҳам кесиб ўтиб, тангри Амон ўғлининг чап елкасини қаттиқ яралади¹.

Айрим тарихий манбаларда Искандар Киропиль шахрини ишғол этиш чоғида яралангани қайд этилади. Бошқа бир манбаларда эса, Александрнинг Сўғдиёнада ҳақиқатан ҳам икки марта яраланиши тилга олинади.

Я. Илёсов ўз асарида Александрнинг ўта айёр, муғомбир, айнаи чоғда жуда тадбиркор бўлганлигини жонли картиналар орқали чизиб беради. Александр ўзини адолатпарвар, инсонпарвар қилиб кўрсатишга ҳаракат қилади. Бироқ тоғликлар билан бўлган жангда йигирма икки минг кишини қириб ташлайди. Александр тоғликларнинг ҳаммасини қириб ташлашни буюради: «Биттаси ҳам қолмасин... — шивирлади Искандар гезарган лаблари билан. — Биттаси ҳам қолмасин»².

Бу машъум воқеадан сўғдиёналиклар хабар топгач, кўзғолон кўтаришдан чўчийди. Бироқ ҳужум бошлаган ва фожиага йўлиққан ўсрушанлар деган овоза тарқалади. Александр айёрлик билан ўсрушанларнинг қўққисидан ҳужум қилгани ҳақида Спитаменга хабар қилади. Бу йўлда у Спитаменнинг ўз одами Варахрандан усталик билан фойдаланмоқчи бўлади. Бироқ Варахран тоғликлар билан бўлган жангнинг сабабини жуда яхши биларди.

Ҳақиқатан ҳам Мароканд билан Яксарт ўртасида тоғликлар билан оғиржангларбўлганлигини тарихий манбаларҳамтасдиқлайди. Б. Ғафуров бу ҳақда шундай ёзади: «Грек босқинчилари билан сўғд қабилаларининг тўқнашуви жангнинг биринчи эпизодлари Мароканд билан Киропиль ўртасидаги тоғларда Александрнинг юриши чоғида бўлиб ўтди»³.

Александр жуда катта қийинчиликлар билан қаршилиқни йўққилади. Бу юриш пайтида ерли халқнинг 25 минг аскарлари ўлдирилади. Грек-македон қўшинлари ҳам катта талафотлар кўради. Бу жангда Александр Македонский ҳам оғир ярадор бўлади.

Олимлар бу жангнинг Усман, Зомин тоғлари этақларида бўлганлигини тахмин қилишмоқда.

Муаллиф фақат шахарликларнинг эмас, балки Сўғдиёна қишлоқларида яшовчи халқларининг ҳам ниҳоятда матонатли ва жанговар бўлганлигини таъкидлайди.

Тоғликлар Александр қўшинларига тез-тез ҳужум қилиб турарди. Бу ўринда айниқса, Марокандга яқин жойдаги тоғликларнинг ҳужумини эслаш кифоя.

Тарқоқ ҳолда отларга хашак йиғиб юрган македонияликларга тоғдан тушиб келган босқинчилар тўсатдан ҳужум қилиб, анчасини ўлдириб, кўпини асирга олиб, тоққа чиқиб кетадилар. Тоғликлар 20000 киши эди. Уларга қарши жангда шоххам қатнашиб, ярадор бўлади. Жангчилар уни лагерга олиб борганини тоғликлар юқоридан кўриб турарди.

Эртаси кун тоғликлар шохга элчиларини юбориб, узр сўрашади. Шох уларга ярасини кўрсатади. Элчилар буни кўриб хайрон бўладида, ким унга найза отганини билиб, албатта ушлаб келишларини айтади. Чунки худога қарши курашиш мумкин эмас эди-да. Ниҳоят, шохнинг шон-шухратини эшитган қабила дарров бўйсунди ва шох уларни кечиради¹.

Кўшин йўлда давом этади. Жангчилар шохни қўлма-қўл кўтариб борардилар. Ҳатто жангчилар уни кўтариш учун талашарди.

Шох бу тортишувни бас қилиш учун, навбатма-навбат ҳамма кўтарсин, дейди.

Аррианинги «Александрнинг юриши» асарида ҳам тоғликлар ҳужуми ҳақида кизикарли лавҳаларни ўқиймиз. Бу ўринда Арриан Александрнинг яралангани ҳақида Курций Руф фикрига яқин тасвирни беради.

Бу ерда озиқ-овқат кидириб кетган ва ўтроқ бўлиб қолган айрим македонлар кейинчалик тоққа чиқиб кетган варварлар томонидан ўлдирилганди.

Улар 30 мингга яқин эди. Александр уларнинг устига бостириб боради. Македонлар бир неча марта тоққа чиқишга ҳаракат қилади. Лекин улар варварларнинг ўқлари остида орқага чекинишга мажбур бўладилар. Қўп одамлар ярадор бўлишади, ҳатто бир ёй ўқи Александрнинг курак суягини тешиб ўтиб, суягининг бир қисмини парчалаб юборади. Шунга қарамай тоғликлар қўлга олинади. Варварларнингбир қисмини македонлар шу ернинг ўзида қалтаклашади, уларнинг кўплари ўзларини қоядан пастга ташлаб ҳалок бўлади, 30000 кишидан 8000 киши омон қолади.

Плутарх ҳам Александрнинг яралангани ҳақида хабар беради. Унда таъкидлашича, Александр камондан отилган ўқ билан курак суягидан яраланган эди. Ўқ суякка шундай қаттиқ санчилган эдики, суяк синиб, ярми юзага чиқиб қолган эди. Иккинчи марта эса бўйнига тош тегиб яраланганди. Шундан кейин анчагача унинг кўз олди қоронғилашиб юради. Шунга қарамай, у ўзини авайламас, қийинчиликларга қарши турарди. Мана шу фактнинг ўзиёқ, Александрнинг Сўғдиёнада икки

¹ Илёсов Я. Сўғдиёна, 126-бет.

² Илёсов Я. Сўғдиёна, 126-бет.

³ Ғафуров Б. Таджики. М.: «Наука», 1972, 94-бет.

¹ Арриан. Ўша асар, 132-бет.

марта яраланганидан далолат беради. Бир марта Марокандан Яксарт томон кетаётганда тоғликларнинг хужуми туфайли курак суягидан яраланган бўлса, иккинчи марта Киропиль шахрини ишғол қилаётганда бўйнига тош парчаси тегиб яраланади. Бундан ташқари, Яксарт бўйларида бир кўлмак сувдан ичиб, қаттиқ ичбуруғ касаллигига йўликади.

Романда Кирэсхата шахри учун бўлган жанг тафсилотлари маҳорат билан чизиб берилган. Македон кўшинлари Марокандни эгаллагандан сўнг уруш тугайди деб ўйлашган эди. Чунки Александр ўз жангчиларини ишонтириб, Эрон шохлиги устидан ғалаба қозонсак бўлди, сўнгра уруш тугайди, бу бой давлатнинг барча бойликларини олиб, уй-уйларингга жўнайсизлар деган эди. Бироқ Эронни қўлга олгандан сўнг, Доронинг қотили Бесснинг изидан тушади. Нихоят, Осиёнинг анча ичкарасида жойлашган Мароканд шахрига ҳам келадилар, аммо уруш тугамайди. Александр энди Кирэсхата шахрини қўлга киритиш орзусида бўлади. Кир — Эсхата — дунёнинг бир чети. Бу шахарни Кир қурган. Нега энди Кир боргап жойга биз боролмаймиз, дейди. Искандарнинг жангчилари ўртасида турли хил миш-мишлар пайдо бўлади. Дунёнинг бир чети қандай бўлар экан, жангчиларда у ерларни кўриш орзуси пайдо бўлади. Жангчилар ҳеч иккиланмасдан Кирэсхатани кўришни орзу қиладилар. Ҳақиқатан ҳам улар бу шахарни дунёнинг бир чети бўлса керак, деб ҳаёл қилишган. Ўша вақтда одамларда дунёнинг чети-чеккаси ҳам бўлса керак, деган тушунчалар бор бўлган. Ер шарининг думалоқ-айлана шаклида эканлиги, унинг чети йўқдиги ўша пайтлар кимнинг ҳаёлига келибди, дейсиз.

Кирэсхата шахрини «дунёнинг қопқоғи» деб атайдилар. Гўё ер юзи ўзининг қопқоғига эга, бу қопқоқ дунёнинг энг чеккасига қурилган деган тасаввурлар пайдо бўлади. Александр Кир қурган бу шахарнинг ёнидан Александрия — Эсхата шахрини кўриш орзусида бўлади.

Кирэсхата тасвири Иван Ефремовнинг «Афиналик Таис» тарихий романида айниқса маҳорат билан чизиб берилган. Фикримизнинг далили учун романдан бир эпизодни келтириб ўтамыз.

Иван Ефремовнинг «Афиналик Таис» тарихий романида Ўрта Осиёнинг антик даврлари, айниқса, Яксарт бўйларида юз берган воқеалар берилган.

Романда Александр олижаноб қалб эгаси, инсонийлик ва дўстликни улуғловчи образ сифатида берилади.

Бу ҳолат, айниқса, Птолемей, Гефестион ва Таис билан бўлган диологиди яққол кўзга ташланади.

Я. Илёсовнинг «Сўғдиёна» романи билан Иван Ефремов асари ўртасидаги тасвирда анча катта фарқ бор. Я. Илёсов Александрнинг босқинчилиги, шафқатсиз, айёр ва айни чоғда тадбиркорлигини

белгиловчи томонига урғу берса, И. Ефремов унинг олижаноблиги, мардлиги ва бошқа ижобий характерларини тасвирлашга асосий эътиборни қаратади. Бироқ роман ўзининг тарихий илдизидан бир оз узокрок туради. «Афиналик Таис» романида Александр ҳарбий лашкарбоши образидан кўра кўпроқ кайфу сафога берилган, ўз ҳаётини кўпроқ жангу жадалларда эмас, балки Таис каби гўзаллар орасида ўтказадиган киши сифатида талқин этилади.

«Афиналик Таис» романида ҳам Птолемей, Гефестион каби тарихий образлар бор. Роксана ҳақида ҳам камрок бўлса-да, тасвирлар берилган. Шунингдек, тарихий жойлар номлари ҳам берилиб, тарихий фактлар ҳам келтирилади. Масалан, тарихий манбаларда, Қурций Руф, Арриан романларида Александрнинг Киропиль шахрини қўлга киритиш чоғида яраланиши ҳақида сўз боради. Юқоридаги эпизодда кўриб ўтганимиздек, Александр Киропиль шахрини қўлга киритиш чоғида қаттиқ яралангани кайд қилинади.

«Леонтискнинг жасади Эсхата шахрининг баланд деворлари ёнига қўйилган эди. Бу жойни македонияликлар «Нимфа—Таратон» ёки «Ўлим келинчаги» деб аташган.

Ёй жанглари натижасида жуда кўплаб қурбонлар бўлади. Александрнинг ўзи ҳам шу жангларнинг бирида болдир суягидан жароҳат олиб, анча вақтгача оксоқланиб юради. Бундан у жуда дарғазаб бўлиб, асабий бир ҳолга тушганди. У гоҳида ғазабини босолмай ҳовуридан тушиш учун скифлар билан шиддатли жангга киришиб кетарди.

Бир куни жангда унинг бошига тош тегиб, ўн икки кун кўзи яхши кўрмай юради. Шундан сўнг унинг хотираси анча хиралашиб қолади. Охири кунлар скифлар билан бўлган кетма-кет жанглар уни ҳолдан тойдиради. Александрия — Эсхата шахрига у замбилда қайтади. Бу ўлкаларга скиф қабилалари шу даражада кенг ёйилган эдики, ҳаттоки бир томони Куш деигизигача, «Ганаис, Эвкинский понтигача чўзилиб кетганди. Нихоят, Александр улар билан иттифоқтузишга қарор қилади.

Орадан неча юз йиллар ўтгандан кейин Александр Эсхата ўрнида гўзал бир шахар қад кўтаришини ким ўйлабди дейсиз?! Эндиликда бу шахарни «Тирози чаҳон», «Тинчлик келинчаги» деб аташади»¹.

Ўша даврларда Яксарт — Сирдарё бўйларини — Киропиль ва Искандария шахри жойлашган ўлкаларни «жаҳоннинг қопқоғи»² деб аташган.

Эсхата энг чеккадаги шахар дунёнинг бир чети, жаҳоннинг қопқоғи ўша ерда жойлашган деб ўйлаганлар. Бу жаҳон қопқоғидан осмонга чиқиш ёки ерга тушиш мумкин деб ҳаёл қилганлар. Бу ўлкаларга бориш

¹ Ефремов И. Таис Афинская. Орджоникидзе: Изд-во «Ир», 1985, 258-бет.

² Ўша асар, 291-бет.

бахтли инсонларгагина насиб қилади. Аммо шу билан бирга, инсонларни ўлим ҳам кутиб туради. Бу ёвузликка қарши курашиб, ўлим даҳшатини енгган кишигина бахтли бўлади, деган фикрлар ҳам туғилган. Шу туфайли бу улкан шахарни «Нимфа таратон» — «Ўлим келинчаги» («Невестой Смерти») деб аташган¹.

Я. Илёсов ҳам ўз романида, Александрнинг ўз жангчиларига Кирэсхата энг чеккадаги шаҳар бўлганлигини айтиб, бу чекка ўлкага қараб юришини давом эттирганини айтади.

Леонтиск ҳикоясини Таис бир неча марта эслайди. Бу ёш жангчи донишманд эди. У Александрга айтиб берган жанг усули скифлар томонидан қўлланилган бўлиб, бунинг натижасида енгилмас армиянинг Шарққа қилинган ҳаракати тўхтатиб қўйилган эди. «Дунё қопқоғи»дан Александр жанубга қараб бурилади. Песков дарёси бўйлаб юқорига «Дунё қопқоғи» ва Паропамисада номли нури чўққилар томон ҳаракат қилди.

Жасур, камтарин, орзуманд Леонтиск ҳаётдан кўз юмди. У оғир яралаайдиган сўнг уч кундан кейин ўлади. Гевестионни қақриб Таисга ўзининг охириг саломини, мулкани, олтин ва қимматбаҳо нарсаларини беради. Бир йилдан кейин Таиснинг топшириғи билан Леонтискнинг қариндошларини излаш бошланади ва уларга Леонтискдан қолган нарсалар инъом этилади.

Мана шу лавҳалардан ҳам кўриниб турибдики, дунёнинг қопқоғи, энг чеккадаги шаҳар деб ном олган Киропиль шаҳри дунёнинг бир чети эмас экан. Балки, шаҳар Сўғдиёнинг бир чети эди, холос. «Птолемей, — деб ёзади И. Драйзен, — Яксартнинг бурилган жойини Сўғдиёнинг чегараси деб кўрсатади»².

Киропиль қалъасини дунёнинг бир чети деб ўйлаб қаттиқ адашган грек-македон қўшинлари ўртасида норозилик кучаяди. Улар Александр бошлаган бу ҳарбий юришларнинг чеки йўқлигини англаб ета бошлайди. Шунинг учун ҳам улар олисда қолган ўз она диёри Греция ва Македонияга қайтиб кетмокчи бўладилар. Қўшиндаги бу норозилик кайфияти, аввалига Александрни шошириб қўяди. Сўнгра у турли хил айёрлик ва тadbиркорлик йўли билан бу норозиликнинг олдини олишнинг йўллари йўлайди. Я. Илёсовнинг «Сўғдиёна» романида бу эпизод ғоят ишонарли тарзда тасвирлаб берилган. Асарда бу воқеа Яксарт бўйларида бўлганлиги қайд этилади.

Грек-македон қўшинлари урушни тўхтатишни, уйларига, она юртларига қайтиб кетишларини подшоҳдан сўрайдилар. Шунчаки илтимос тарзида сўраб қолмасдан, қаттиқ талаб қиладилар ҳам.

«Ҳар ким ўз ичиди: «Етар! Уйга қайтамиз! Кани бу жоҳил бизга юришни давом эттиришга мажбур қилиб кўрсин-чи...» деб таъкидларди. Жангчилар шижоат билан бир-бирига жўр бўлиб қичқиришар, ҳеч кимдан кўркмасликларини, ўзлари ўзларини химоя қилишга қодир эканликларини намойиш қилиб, найзаларини қалқонларига дўқиллатиб уришар эди»¹.

Мана шу лавҳада салб юришлари, босқинчилик грек-македон жангчиларининг ҳам жонига тегиб кетганлиги яхши ифодаланган.

Кирэсхата дунёнинг энг чеккаси, дунёнинг қопқоғи деган афсоналар бекор бўлиб чиққандан кейин жангчилар ўзларини саробга тушиб қолгандек ҳис этадилар. Шунинг учун ҳам ўз юртларига қайтиб кетишни Александрдан қаттиқ туриб талаб қиладилар.

Александр ноқулай аҳволга тушиб қолади. Бундай оғир вазиятдан қутулиб чиқиш унга анча мушкулдек туюлади. Бутун қўшин йиғилган. Улар бараварига уйга кетишни талаб қилмоқдалар. Александрнинг эса ҳеч орқага қайтгиси йўқ. У салб юришларини яна давом эттириш, қирғин урушларни бошлаш ниятида. Ҳатто ўзининг бу ёвуз нияти амалга ошишида жангчилари очикдан-очикнорози эканлигини, уларда подшоҳга нисбатан нафрат ўти борлигини ҳам Александр яхши билади. Ёзувчи бунга Феаген номидан очикдан-очик подшоҳнинг юзига солади.

«Сен уруш бошламасдан олдин: «Қилган жиноятлари учун форслардан узил-кесил қасос олиш бизнинг бурчимиз» деган эдинг. Шундайми? Аммо қасос олиб бўлди-ку! Биз ўз ишимизни қилиб бўлдик. Душман енгилди, тумтарақай бўлиб кетди. Яна нима керак сенга? Бизни қаёққа олиб бормоқчисан? Шунча юриш қилганимиз етмайдими? Уйга қайтиш пайти келмадимми?»².

Шундан сўнг жангчилар яна «Уйга!» деб бараварига қичқиришади. Феагеннинг сўзлари жангчиларга қаттиқ таъсир қилади. Тўғриси, Феаген ҳақиқатни айтган эди. Романда Феаген образи ҳақиқат рамзи сифатида берилди. Феаген образи билан асарнинг бошидаёқ танишган эдик. У Александрнинг босқинчилик сиёсатига қарши чиққан, одамларнинг беҳуда ўлиб кетиши, талон-тарожлик қилиш адолатсизлик эканлигини Александрнинг юзига айтган эди. Шунда Александр ҳақиқатгўй Феагенни жанг майдоининг олдинги сафига қўяди ва унинг қирғин уруш чоғида душман оёғи остида ўлиб кетишига ишонади. Бирок, Феаген тақдир тақозосига кўра қирғин жангдан ҳам омон қолади. Шундан буён Феаген ўзининг Александрга қарши курашини тўхтатмайди.

Романда Александр ёвузлик, босқинчилик рамзи бўлса, Феаген ҳақиқат рамзи сифатида берилди. Аслида марафонлик бўлган бу

¹ Ўша асар, 257-бет.

² Драйзеи И. Г. История эллинизма. Том первый. Примечание к второй главе третьей книги. М.: Типо-литография В.Ф. Рихтера, 1891. 72-бет.

Илёсов Я. Сўғдиёна, 131-бет.

Ўша жойда, 132-бет.

хақиқатгўй жангчи, хақиқат ва адолат йўлида ўлимга ҳам тик боради. Ҳатто Александрни ёмон кўришини очикдан-очик юзига айтади:

«Ҳа, Александр, биз сени ёқтирмаймиз! — қаттиқ гапирди марафонлик. Палахмончининг сўзи македонлар ва бошқа қабила жангчиларининг бирдан аклини жойига келтирди. Эсанкираш уларни шу ондаёқ тарк этди. Нима учун кенгашга келганлари одамларнинг эсига тушди. — Нима учун? — давом этди сўзида Феаген. — Мана, оталар юртини тарк этганимизга беш йил бўлибди. Мана беш йилдирки, кекса оналаримизни кўрганимиз йўқ. Мана беш йилдирки, Дионис шарафига бўладиган кишки байрамларда янграйдиган қувноқ кўшиқларни эшитганимиз йўқ. Мана беш йилдирки, осиеликлар мамлакатига бошланган лаънати юриш ҳамон чўзилиб келяпти»¹.

Ёзувчи романда Феаген образина маҳорат билан яратган. Аслида Феаген асарда асосий образлардан бири эмас. Аммо Александр характерининг очиб берилишида Феаген образи муҳим ўрин тутди.

Ёзувчи бу икки образни бир-бирига қарама-қарши бўлган икки қутбда тасвирлайди. Бирида адолат, хақиқат, эзулик учқунини кўрса, иккинчисида салб юришларни шон-шараф деб билувчи боскинчилик, талон-тарожликни улуғворлик рамзи деб тушунади.

Ёзувчи Александр образини ҳам маҳорат билан чизгаи. У жангчиларни ўзига ишонтира олади. Умуман, у ҳамма вақт ўзига ҳам ишонади. Ҳатто огир жангларда ҳам ғалаба қозонишга ишонади. Шу туфайли ҳар бир қирғин урушдан ҳам ғалаба билан чиқади. Бунинг сабаби унинг ёшлигидан жанглар тарихини кўп ўқиганлиги, пахлавонлар ва баҳодир жангчилар ҳақида кўплаб ривоят ва афсоналар тинглаганлиги сабаб бўлса керак. Александр ўз даврининг саводли кишилардан бири ҳам эди. Филипп саройида Юнонистоннинг атокли донишмандлари қўлидан таълим олади. Эрампидан олдинги IV—III асрларда Юнонистонда нотиклик санъати анча ривожланган эди. Бу ҳолат Александрга ҳам таъсир этмаслиги мумкин эмас эди. Шу туфайли Я. Илёсовнинг романида ҳам Александр кучли нотиксифатида берилди. У ўзининг нутқи билан жангчиларини сеҳрлай оларди. Ўзини ва қўшинининг қудратини чамалаб олар, ҳар томонга чопарлар юбориб, «қудратли куч», «енғилмас қўшин» эканлигини жар солиб рақиблари юрагига ғулула, даҳшат соларди. Бугун ҳам у норозилик кайфиятида, исёнкор ҳолатидаги қўшин қаршисида шундай нутқ сўзлаб ҳаммани ўзига ишонтиради.

— Уйгами? — кинояли жилмайди Искандар. — Одам ўз ватанини эсдан чиқармагани яхши. Аммо... Мана, уйларингизга жуда кетгиларинг келяпти. Нима учун? Уйларингизда нима қутяпти? Нахот сизни ёруғлик

кўрмай ўсган ўша қора қулбаларингиз чорлаётган бўлса? Наҳотки эртадан-кечгача бир парча ерингизда терлаб-пишгингиз келса? Ёки ўлиб-тирилиб қилинган меҳнат эвазига ярим оч ҳолда яшашними? Унумли ери, серсув чашмалари бўлмаган, одамларига нонгина эмас, ҳатто шу остроб остида макон етмайдиган ғариб ўлка — бечора Эллада сизни нима билан қутиб олади?

Нима учун бугунги ўйлаб кўрмайсиз? Эслаб кўринг-чи: кўпларингиз ватанимизда ҳатто арпа нонга тўйганмидингиз? Мен сизларни шарққа бошлаб келганимдан бери эса мудом бугун нон емоқдасиз. Эслаб кўринг-чи: сиз ҳозир интизор бўлаётган ўз ватанингизда тузланган балиқдан бошқа бирор нарса кўрганмисиз? Бу ерда эса гўшт, ширин-шакар мева, ажойиб-ғаройиб сабзавотларни тановул қилмоқдасиз. Эслаб кўринг-чи: сиз шунчалик кетгингиз келаётган ўша Элладада эгнингиз бўз кўйлақдан бошқа нарсага ёлчиганми? Ҳозир эса ҳар қайсингизнинг устингизда майин тўқилган матодан ажойиб кийимлар... Ҳар бирингизнинг тўрвангизда озми-кўпми олтин жириглаб турибди. Буларнинг ҳаммасини берган ким? Александр, Филипп ўғли¹.

Ҳақиқатан ҳам Александрда ўзига ишониш ва ўзгаларни ҳам ишонтира олиш қобилияти бор эди.

Бундай туғма қобилият ва талантини у жангу жадалларга эмас, илм-фан йўлига бағишлаганда эди, балки дунёда кўп хайрли ишлар қилган бўлармиди. Афсуски, ўша давр, кўп замон талаби Александрдек зукко, фаросатли, қобилиятли кишиларни илм-фан йўлига эмас, қирғин урушлар оstonасига етаклаб борди. Александр талантли олим ва донишманд эмас, талантли саркарда бўлиб етишди. Кўлига қалам ёки ҳунар тешасини эмас, шамшир — қилич тутди.

Александр сеҳрли сўзлари билаи жангчиларини ўзига қанчалик асир этмасин, барибир, ватанга бўлган муҳаббат, ватанни қўмсаш, соғинч хисси жангчиларнинг исёнкорлик кайфиятини бўға олмайди. Александр ҳар қанча ваъдалар бермасин, жангчилари учун жаннат эшигини очишга кодир эканлигини сеҳрли сўзи билан айтмасин, барибир, жангчиларда ўз ватанига қайтиш истаги барқарорлигича қолаверади. Ниҳоят, чиройли сўзлар, ҳар қандай ваъз ва нутқлар ватанни қўмсаш туйғуси олдида ночор ва ожиз эканлигини сезган саркарда жангчиларини қўрқитиш, уларнинг юрагига даҳшат оловини пуркаш йўли билан қўшин олдида ғов бўлиш чораларини қидириб топади.

— Уйгами? — қайта сўради тангри Амон ўғли. Унинг лабларини ёвуз қулги қийшайтириб юборди. — Маъкул. Мен этагингиздан тутибтурганим йўқ. Кетаверинг! Кетаверинг, агар кета олсангиз! — Қулганча қўлини ёйиб, атрофни кўрсатди. — Лекин, болаларим, бир арзимас нарсани

унутиб қўйибсиз. Қўшин бугун дунёдан ажралган, шимол томонда, дарё остида учкур қалпокли скифлар жангга тўпланди. Шарқ томонда сизни гулдор дўппили скифлар кўзлари тўрт бўлиб кутмоқда. Ғарбий саҳролардан сизга кулоқчинли скифлар хавф солади. Жануб тоғликлари ҳамма сўқмоқларда девор бўлиб турибди. Спитамен исён қўтарди. Бақтр қўлдан кетди. Агар менга ишонмасангиз, чопарнинг сўзини эшитинг. Сизлар ҳамма интиладиган, аммо қайтиб кетиш камдан-кам насиб қиладиган бегона мамлакатда ёлғиз қолдингиз. Сиз ҳамма тушиб кетган сичқонга ўхшайсиз. Атрофингизда юз минглаб ёввойилар. Қани, қутулиб кетинг-чи'.

Шундан сунг Александр орқа ўгириб, тошга ўгириб олади. Кейин шундай сукунат чўкадики, гўё у танҳо қолгандек эди. Минглаб кишидан садо чиқмасди. Фақат қотиб қолган юзлар, лаблар ва қошлар орасидаги тугунларгина уларнинг ички туғёнини ифода этарди.

Ҳамма жангчилар саркарданинг сеҳрли сўзларига асир бўлиб қолсалар ҳам, марафонлик Феаген ишонмайди. Шу туфайли бу жасур жангчи Александрга тик қараб, «Сен... сен гуноҳкорсан!... Сен бизни қопқонга туширдинг!» — деб хитоб қилади. Бироқ Александр бундай оғир вазиятдан ҳам силлиққина қутулиб чиқади. Александр энди айёрлик, маккорлик йўлига ўтади:

«Александр сизни жаҳаннамдан тортиб олиши мумкин эди, аммо сиз ярамаслар итоат қилмай қўйдинглар? Сизларча меи энди ёмон бўлиб қолдимми? Майли, шундай бўла қолсин! Эшитинглар: мен ўзимни Спитамен ихтиёрига топшираман, агар ундан пул билан қутулишнинг иложи бўлса амаллаб уйга етиб оларман. Сизлар-чи... агар ўзларинг ўйлагандай доно бўлсанглар, кўнгилларингга келганини қилинглар. Хайр»².

Шундан сўнг жангчиларнинг юрагига ғулғула туша бошлайди. Подшоҳсиз уларнинг аҳволи нима кечади. Александр ўзининг шохли дубулғасини ечиб кета бошлайди. Сўнгра Дракил билан Лаэрт ўзларини унинг оёғи остига ташлаб, подшоҳ номига шараф-шонлар айта бошлайдилар. Шундай қилиб, Александр ўз қўшинини ипсиз боғлаб олади. Жангчилар Александрнинг асирга айланадилар. Ўз тақдирини умрбод подшоҳ қўлига топширадилар.

Бу лавҳада ёзувчи Александрнинг характерини маҳорат билан чизиб беради. Ёзувчи бу ўринда Александрга шунчаки характеристика бериб қолмасдан, кескин ситуациялар, конфликтлар орқали унинг ички оламини ҳам очиб беради.

Явдат Илёсов ўз романида Александрнинг ўта тадбиркор ва маҳоратли нотик эканлигини кўрсатади. Аслида ҳам Александр гапга чечан, ҳар

қандай саволларга ҳам жавоб топиб бера оладиган, уста нотикбўлганлиги тарихда таъкидланади. Шу жиҳатдан Александрнинг бир нутқининг тарихий асосларига тўхталиб ўтайлик. Бу нутқ ҳам Яксарт бўйларида ўз жангчиларига қарата айтилган эди.

Курций Руф ўз асарида Ўрта Осиё тасвирини берар экан, антик дунёнинг ўзига хос томонларини очишда ўша даврларда яшаб ўтган тарихий шахслар ҳаётини, уларнинг ўрнини ватутган ролини кўрсатишга алоҳида эътибор беради. Бу асарда давр ва инсон масаласи алоҳида ўрин тутди. Антик дунёда яшаб ўтган иисонларнинг рухий олами қандай бўлган, тафаккурининг кенглиги нималарга кодир эди деган савол тугилади. Айримларда эътироз пайдо бўлиб, ўша даврларда инсонлар ниҳоятда гўл, ҳар нарсага ишонувчан, қаяққа етакласангиз ўша ёққа кетаверадиган бўлгандир деб ўйлашлари мумкин.

Антик дунёда ҳам қатъий срикрили, ўзининг эрк ва ҳақини талаб қилувчи, яхшини ёмондан, адолатни ноҳақликдан ажрата олувчи инсонлар жуда кўп бўлган. Бу жиҳатдан Александр қўшинларининг ўз юртларига қайтиш ниятида, норозилик кайфиятида салб юришларидан ҳориганларида уларга рухий бардамлик бағишлаган Александрнинг нутқи орқали билиб олишимиз мумкин. Бу нутқ тарихий асосга эга бўлгани учун уни тўлиқ беришга ҳаракат қилдик.

Курций Руф парфянлар ерида греклар томонидан асос солинган Гекатомпилос деган машҳур шаҳар бўлганлигини ҳам қайд этади. Шунинг учун шох бир неча кун бу шаҳарда тўхтаб қолиб, ҳар жойдан озик-овқат жамлай бошлайди. Шу вақтда шох эришилган ғалабалар билан қаноатланиб Македонияга қайтар эмиш деган асоссиз миш-мишлар лашкарлар ўртасида тарқалади. Шунинг учун ҳам жангчилар чодирларга кириб, нарсаларини йиға бошлайди. Бундай миш-мишларнинг тарқалишига уйларига қўйиб юборилган грек жангчилари сабаб бўлади. Александр ҳар бир грек отлик аскарига 6 минг депарадан бериб, уларнинг айримларини уйларига жўнатган эди. Қолганлар ҳам ҳарбий хизмат тугади деб ўйлайди. Ҳали Ҳиндистонда, кейинчалик чекка Шарқ мамлакатларига бормоқчи бўлган шохбу аҳволдан ташвишга тушиб, ҳарбий бошлиқларни йиғади ва уларга қараб кўзида ёш билан шикоят қилади.

Курций Руф Александрнинг нутқини шундай беради: Шухратим энг юқорига қўтарилган бир вақтда, навбатдаги режаларимни амалга оширмай ватанга қайтиш мен учун ғалаба эмас, маълумиятдир. Худо бизнинг ғалабамизни кўролмасдан, шундай жасур одамлар қалбига ватанни соғиниш ҳиссиётини солиб қўйган, сиз жангчилар сал кейинроқ янада кўпроқ шон-шухрат билан ватанларингизга қайтишларингиз мумкин.

Шохнинг бу нутқидан таъсирланган саркардалар у билан дўст бўлишга, энг қийин ишларга ҳам тайёр бўлишга ва жангчиларни бўйсундиришга

¹ Илёсов Я. Сўғдиёна, 134-бет.

² Илёсов Я. Сўғдиёна, 135-бет.

тайёр эканлигини ваъда қилишади. Шоҳ уларга нисбатан янада яхши муомалада бўлишни ваъда беради. Жангчиларнинг ҳеч қачон руҳи тушмаган ва ортга қараб чекинмаган, ҳамма вақт шоҳ уларни руҳлантириб, мадад бериб турганди. Шунда шоҳ жангчиларнинг ҳамма вақт унинг сўзларига итоат этиб, кулоқ солишларини сўрайди. Йиғилган қўшинга қараб шоҳ яна шундай мурожаат қилади:

«Эслаб кўринг, жангчилар, сиз билан биз қанчадан-қанча буюк ишларни қилдик. Албатта шундан кейин ҳаммада, дам олиш истаги пайдо бўлади. Менингбошчилигимда Фракияни, Спартани, ахейцларни, пелопанесларни, Беотияни бўйсундирдик. Эсланг, ишни Геллеспонтда бошлаб, биз Карияни, Мидияни, Каппадокияни, Фракияни, Пафлагонияни, Памфилияни, Писидияни, Киликияни, Сирияни, Финикияни, Арменияни, Лидияни, Парфияни эгалладик. Бошқа саркардаларга қараганда мен кўпроқ мамлакатни босиб олдим, ҳатто уларнинг баъзиларини санаш жараёнида эсдан чиқарган бўлишим мумкин. Агар шунчалик тезкорлик билан босиб олинган жойларда бизнинг ҳокимиятимиз етарли даражада мустаҳкам бўлганига кўзим етганида, мени ҳам ҳеч ким бу ерда ушлаб туrolмас эди. Мен ҳам сизлар билан бирга ўз она юртимга қайтган бўлар эдим. Лекин биз ҳали янги империямизни мустаҳкамлашимиз лозим. Бу ердагиларни яхшиликбилан ўзимизга ўргатишимиз керак.

Ахир ҳар бир меванинг пишиши учун маълум фурсат керак-ку! Ишдан чиққан ҳар бир нарса вақт ўтиши билан ўз холига қайтади. Бу ҳаёт қонунидир!

Нима деб ўйлайсиз? Дини, тили бошқа қабилалар бизга осонлик билан бўйсунадими? Иложи бўлса, ҳали ҳам қаршилик кўрсатишгатайёр. Уларни сиз билан бизнинг фақат қуролимиз кўрkitиб турибди. Уларнинг биз томонга ўтиши учун узок вақт керак.

Сиз билан гаплашиб турибману, гўё бизга ҳамма нарса бўйсунгандай, лекин ҳали Гирканияни босиб олган Набарзан, шоҳни ўлдириб Бактрияни эгаллаб олган Бесс бизга хавф солиб турибди. Сўғдиёналиклар, дақлар, массагетлар, саклар, хиндистонликлар ҳали бўйсунгани йўқ. Улар ҳаммаси, албатта бизнинг қудратимизни кўриб бўйсундилар. Улар тезроқ бўйсунуши учун доимо кўрқувда ушлаб туришимиз керак. Шунинг учун биз бундай жойлардан асло воз кечмаймиз. Табиблар танадаги касалликни кўзғайдиган иллатни қолдирмагани каби, биз ҳам халақит берадиган барча тўсиқларни йўқ қилишимиз зарур.

Арзимас бир учкун катта оловга айланиши мумкин. Доро форслар устидан ҳукмдорликни мерос йўли билан эмас, балки Кир тахтини эгаллаб турган Багбаснинг бепарволиги туфайли қўлга киритди. Шунинг учун бўш тахтни эгаллаш Бесс учун қийин бўлмади. Биз хато қилган

бўлар эдик, агар тахтни шу ярамас Бесснинг қўлига олиб бериш учун Дорони енгсак. Наҳотки, сиз ана шундай ярамас одам улкан мамлакатга ҳукмдор бўлишини хоҳласангиз. Ўйлайманки, сиз Бесс Греция ва Геллеспонтни вайрон қилганлиги тўғрисидаги хабарни эшитгандан сўнг қурол олиб, унга қарши курашасиз. Агар шуни кутсак, анча кеч бўлар эди. Уни ҳозир айни вақтида яксон қилиш керак.

Бизнинг олдимизда яна тўрт кунлик юриш турибди. Сиз билан биз қанча дарёларни, тоғларни, қорларни енгиб ўтдик. Биз буюк ғалаба остонасида турибмиз. Бизнинг олдимизда яна ўз ҳукмдорларини ўлдирган Бесс каби қочоқларни енгиш турибди.

Бу олижаноб иш. Авлодларимизга қолдирган буюк ишларимиз ичида энг асосийси мана шу иш бўлиб қолади.

Бу иш амалга ошса форслар бизга итоат этиб, кулоқ солади ва биз ҳақиқат учун уруш қилаётганимизни, Бесснинг сотқин ва қотиллигини очаётганлигимизни ҳамма тушунади»¹.

Маълумки, Александр ёшлигида замонасининг улуғ донишмандлари қўлида таҳсил олган эди. Айниқса, Ғарб ва Шарқда улуғ файласуф деб ном таратган Аристотельтаълимоти Александрдунёқарашига кучли таъсир кўрсатади. Бу даврда Юнонистонда нотикпик санъати кучайиб кетган эди. Александрнинг юкоридаги нутқидан ҳам кўришиб турибдики, у ўзининг ўтқир нутқи билан жангчиларини ғалабага ундар ва шижоат-корликка чақирар, умидсиз бўлмасликка ундарди. Шунинг учун ҳам бу ўринда Александрнинг тарихий нутқини атай бериб ўтаёмиз.

Жангчилар шоҳнинг таъсирчан нутқини кўтаринки руҳ билан кутиб оладилар ва ҳамма нарсага тайёрмиз деб жавоб берадилар. Шоҳ улардаги шижоаткорлик ва шиддатни қайтармасдан, учинчи кун Парфия орқали Гиркания чегарасига етиб келади. Парфияни босқинчилардан химоя қилиш учун Кратерни Аминтанинг отряди ва яна 600 отлик, 600 ёйчилар билан қолдиради. Шу вақтда Александрнинг жангчилари Доро ўлди демак уруш тугади, деб уйларига қайтишни истаб қолади. Лекин Александр катта ийгилиш ўтказиб, ҳали олдинда кўп жанглар турганлигини тушунтиради ва уларни хизматни давом эттиришга кўндирди. Грек жангчиларидан иборат ёрдамчи қўшинга ҳар бирини тақдирлаб, жавоб беради. Шулар орасидан ўз хоҳиши билан хизматни давом эттиришга қолган жангчиларга яна ўн талантдан пул мукофоти беради. Ўзининг жангчиларига ҳам жуда кўплаб пул ва бошқа мукофотлар беради.

Танаис бактрияликларни европалик скифлардан ажратиб турарди. Шунингдек, у Осиё ва Европа ўртасидаги чегарадир.

Скифлар қабиласи Фракияга яқинроқ жойлашган бўлиб, сарматларнинг бир қисми билан туташиб кетганди.

¹ *Курций Руф*. Ўша асар, 201-бет.

Улар Истрнинг орқа томонида Бактрия билан чегарадош яна бир вилоятга эга эди. Осиёнинг энг чекка ши.молигача чўзилган бўлиб, у ёғи одамсиз ўрмонлар эди. Ҳаммасининг маданияти бир хил эди.

Бу ўринда Курций Руф таъкидлаганидек, Танаис — Дон дарёси ҳақиқатан ҳам Осиё билан Европа чегарасига жойлашган. Сарматларнинг бир қисми билан туташиб кетганлиги ҳақида тўхталганда эса, скифларнинг рус ерларига чегарадош бўлиб яшашини назарда тутмоқда. Скифлар жуда кенг ўлкани эгаллаб олган бўлиб, шимол томондан Сибирь ерларигача чўзилиб кетганди. Бу ўринда Курций Руф «одамсиз ўрмонлар» ҳақида гапирганда Сибирь ўлкасини назарда тутганлиги аён бир ҳақиқатдир.

Шоҳ дўстларини маслаҳатга чақиради. Уни энди душман эмас, балки ноқулай вазият чўчитарди. Бактрияликлар енгилди, скифлар уни ташвишлантира бошлайди. Ўзи эса отга мина олмайди, оёққа туриши кийин, буйруқ беришга ожиз бўлиб қолади.

Икки томонлама хавфдан ётиб қолгани учун худога илтижо қила бошлайди. Жангчилар ҳам унинг атайлаб шундай қилмаётганини билардилар.

Шоҳ энди одамлар орасидаги ҳар хил уйдирма ва миш-мишларга, олдиндан айтиб берувчи фолбинлар гапига ишона бошлайди. У Аристандрга хайвонни ўлдириб, унинг ички танасига қараб бундан буён нима бўлишини аниқлаш кераклигини буюради. Шоҳ чодирига соқчилардан ташқари Гефестион, Кратер ва Эригий ҳам таклиф қилинади.

«Бундай қийинчиликларни сиз билан биз биринчи кўришимиз эмас, — дейди Александр. — Агар биз скифларни енгмасак, орқага, бактрияликларга қайтамиз. Бу эса биз учун шармандалиқдир. Йўқ биз скифларга куч-қудратимизни кўрсатиб қўямиз, сўнгра хатто Европага юриш қиламиз. Табиати хилма-хил бўлган Осиёни Европа билан бирлаштирамиз. Агар биз бир оз кечиксак, скифлар орқа томонимизга ўтиб олади. Ахир фақат дарёни кечиб ўтишни биз эмас, улар ҳам билади. Шунда бизга қарши ҳамма оёққа туради; Такдир хатто енгилганларни ҳам уруш маҳоратига ўргатади. Агар скифлар дарёдан сузиб ўтишни билмаса, уларга бактрияликлар ўргатади. Ахир, улар бизнинг қандай сузганимизни кўрган эди-ку.

Хозиргача уларга фақат бир отряд келди, қолганларини қутаяпти. Агар биз урушни тўхтатиб ҳужум қилмасак, кейинроқ ҳимояланишга мажбур бўламиз. Менинг қарорим қатъий, ўйлайманки, ҳамма тушунди деб. Ярадор бўлганимдан буён (у бўйнидан яраланган эди) ўрнимдан тура олмаяпман. Агар сизлар менинг орқамдан юриб, айтганимни қилсаларингиз, шундагина мен соғайиб кетаман»¹.

¹ Курций Руф. Ўша асар, 277-бет.

Бирок, романни ўқир эканмиз, Александрга нисбатан нафрат ўти алангаланиб қолмасдан, балки унга нисбатан ачиниш ҳисси ҳам пайдо бўлади. Александр ўзи қутмаган ва сезмаган ҳолда қопқонга тушиб қолгандек эди. Четдан қараган кишига Александр мисоли сароб ичида қалқиб тургандек кўринади.

Ҳақиқатан ҳам улуғвор, шон-шараф йўли деб танлаган йўл, охири кўринмас жангу жадаллар, қирғин урушлар аслида сароб эди. Балки «улуғ йўл» деб танлаган жаҳонгирлик сиёсати аслида сароб эканлигини унинг ўзи ҳам хис қилмас, балки англаб етмас, тушунган тақдирда ҳам бу йўлдан қайтишнинг ҳеч иложи йўқдир. Шунинг учун ҳам у фақат олға томон интилишни орзу қилар, орқага қайтиш ҳаёлига ҳам келмасди. Ортга йўл энди йўқ эди.

Айниқса, Сўғдиёна Александр ўйлаганидек осойишта, одамлари кўйдек ювош бўлиб чиқмади. Александрнинг бу ўлкани осонгина босиб оламан, деган хом ҳаёллари чиппакка чикди. Скифлар грек-македон кўшинларига турли томондан ҳужум қилиб, уларни шошириб қўядилар. Хатто Александр қудратли Доро билан жанг қилганда ҳам бунчалик саросима ва таҳликага тушмаган эди. Тарихий манбаларда ҳам Александрнинг Сўғдиёнадаги ҳаёти жуда оғир кечганлиги қайд қилинган. Қайта-қайта талафот кўриши, икки марта оғир яраланиши Александрнинг асабини анча заифлаштириб қўйганди.

«Александр узоқ вақт ухлай олмайди. Унга безовталиқ азоб берарди. Сак-тиграҳаудларнинг бу қадар тез чекиниши ҳеч бир яхшиликдан дарак бермасди. Геродотнингҳикоя қилишича, скифларга алданган Эрон шоҳи Кайхусрав то ўзи пистирмага тушмагунча уларни саҳрода таъкиб қилиб юрган, сўнгра Кайхусравнинг бошини кесганлар. Бошқа бир форс, Доро Гуштасб ҳам қайсарлик билан скифлар ортидан қувиб юрган, сўнгра Қора денгиз бўйи чўлларидан зўр-базўр қутулиб чиққан»¹.

Ахир илоннинг ёғини ялаган, айёрликда ва тadbиркорликда ҳеч бир инсон зоти бас келолмайдиган Кир, Доролар ҳам мана шу Яксарт бўйларидан қайтиб кетмаганмиди? Скифлар бу номдор шоҳларни шармандали равишда мағлубиятга учратмаганмиди? Шундай қилиб, Александр кундан кунга ғамга ботиб, таҳлика остида ҳаёт кечири бошлайди. Ниҳоят у Эсхата деб ном олган бу ўлкадан тезроқ кетишга қарор қилади.

Тангри Амон ўғли бир қарорга келади: қайтиш керак. Уят бўлмайми? Нима бўлса, бўлсин. Бу ҳалок бўлгандан кўра яхшироқ-ку! Кимки кўчма маънода бошини йўқотса, тўғри маънода ҳам уни йўқотиши мумкин. Жароҳат, касаллик ва сувнинг ёмонлигини баҳона қиламиз... жангчилар

Илёсов Я. Сўғдиёна, 139-бет.

қайсарлик қилиб ўтирмас, шундоқ ҳам ҳаммаси орқага қайтишга ҳозир у нозир. Қайтиш керак.

Искандар оғир хўрсилади ва Птолемей Лагони чакиради¹.

Александр Яксарт² бўйларида узоқ турмади. Бу дарё бўйига Александр Эсхата³ шаҳрини тез фурсатда, ўн етти кун ичида қуриб битказди.

Александр ният қилган янги шаҳарни қуриш ишлари билан шуғулланарди: 20 кун ичида шаҳар деворлар билан ўралади ва у ерга эллинлик ёлланмаларни, яъни варварларнинг қўшинларини ва ҳарбий хизматга ярамай қолган македонлик жангчиларни жойлаштиради. У ўзининг одати бўйича худоларга қурбонлик қилиш билан бирга, гимнастика мусобақаларини ҳамда чавандозлар мусобақаси байрамларини ташкил этарди⁴.

Ана шу олис юртларда ўзи ҳақида хотира қолдириш мақсадида Александр Танаис дарёси бўйларида Александрия деб номланган шаҳарни қуради. Ўн етти кун ичида узунлиги олти минг қадам келадиган девор қад кўтарди. Бактрия ва Сўғдиёнада Александр етти шаҳар бунёд этиб, уларда ўз қўшинидан бир қисмини ва ишончли кишиларини қолдиради⁵.

Шундай қилиб, узоқ ердан келган греклар, римликлар, македонлар, мисрликлар ва бошқа ўнлаб ўзга халқ вакиллари учун Яксарт дарёси ва бу дарё бўйида яшовчи скифлар сирли бир олам бўлиб қолди. Аслида, бу дарёнинг Сир деб аталиши ҳам бежиз бўлмаса керак.

Курций Руф асарида Самарқанд атрофида бўлиб ўтган воқеалар ҳам қаламга олинади. Бу ердаги халқларнинг соддадил, айни чоқда мард бўлганлиги хикоя қилинади. Шу билан бирга, хикояда Политимет (Зарафшон) бўйларидаги шиддатли жанглар тарихи ҳақида ҳам қизиқарли лавҳалар битилгандир. Асарнинг мана шу саҳифаларини ўқир экансиз гўё Зарафшон билан бирга ҳаёлан мавжланиб оқасиз.

Курций Руф айниқса Яксарт (Сир) ва Политимет (Зарафшон) воҳасидаги қабилаларнинг жанговарлигига алоҳида эътибор билан қарайди.

Қайиқлар Яксарт дарёсининг қирғоғига яқинлашиб кела бошлайди, жангчилар эса қўллардаги қуролларни қирғоқ томон ота бошлашди, буни кўрган скифларнинг отлари қўрқиб чекина бошлайдилар. Кейин отликлар отряди скифлар сафига ёриб қиради, бошқа отрядлар ҳам жангга ҳозирлик кўришади. Шох эса жангчиларни тинмай рухлантирар, бўйнидан яраланганига қарамай ўзи ҳам жангда қатнашарди. Шундай қилиб, шохнинг ўзи ҳам жангда бўлгани учун жангчилар буйруқни

қутиб турмасдан ўзлари жанг қилар, бир-бирига мадад берар, ўз ҳаётини ўйламасдан скифлар устига бостириб борарди. Бундай ҳужумни кутмаган скифлар отларини орқага буриб қоча бошлайди, шох эса ҳолдан тойганига қарамасдан уларни қувишда давом этади. Ниҳоятда чарчаган шохлагерга қайтиб, жангчиларга кечгача скифларни қувишга буйруқ беради. Унинг жангчилари кекса Либер тошлар қўйиб белгилаб берган чегарадан ҳам ўтиб кетади. Ҳазабланган македонияликлар янада узоқроқ кетиб, ярим кечада душманнинг кўп қисмини енгиб қайтадилар. Улар 1800 та отни қўлга киритиб қайтиб келишганди. Македонияликларнинг талафоти 60 та отлик, 100 та пиёда жангчи ва мингта ярадорлардан иборат эди.

Бу шохона юриш бўйсунмаган Осиёни янада тинчлантириб қўяди. Маҳаллий халқ скифларнинг энгилмаслигига ишониларди. Бу гал улар македонияликларга тан беради. Шу сабабли саклар бўйсунмишга тайёр эканлиги ҳақидаги ваъда билан ўз элчиларини Александрнинг олдига юбордилар. Уларни бундай қилишга шохнинг одамийлигида эмас, балки энгилган скифларга нисбатан шохнинг одамийлигида эди. У ҳамма асирларни тўлов олмасдан қайтариб бериб, скифларнинг жасурлигини тан олади. Сак элчиларини хушмуомалалик билан қутиб олган шох, уларни кузатиб қўйиш учун Гевестионга ўхшаган, ҳатто ўзининг ёшлигига ўхшаб кетадиган ёшгина Эксципинни қўшиб юборади.

Шох бу сўзларни нимжон, мунгли овозда гапирарди. Ҳатто яқин турганлик ҳам унинг овозини зўраға эшитарди. Ҳамма шохнинг шошма-шошарлик билан қарор қабул қилишидан чўчирди. Айниқса, Эригий шохни бу йўлдан қайтармоқчи бўлар, агар шох дарёдан кечиб ўтса, буни худо ҳам кечирмаслигини, яна хавфли вазият вужудга келишини айттарди.

Шохнинг олдига кириш чоғида Эригий Аристандрни учратади. Аристандр унга агар дарёдан кечиб ўтса, бу иш яхшиликка олиб келмайди деганди. Бу гапни Эригий шохга етказди.

Шох Эригийни қароргоҳидан чиқармасдан, Аристандрни чакиради. Аристандр сирли фикрининг ошқора бўлганини сезиб, Ҳазабланади ва қароргоҳга тортиниброқ қиради. Александр унга қараб дейди: «Мен сенга ҳрзир шох эмас, балки бир оддий одамман. Сотқинлигинг учун Эригий ички сирларимизни билиб олади. Ўз фикрингни олдин менга айтмасдан, унга айтибсан. Ўзингни хушёрроқ тутишингни маслаҳат бераман. Менга айт-чи, яна нимани билдинг?» У бўлса қўрққанидан қалтираб турар, аввалига тили қалимага келмай, ниҳоят шохнинг кўп вақтини олмаслик учун шундай дейди:

«Мен сизга раҳмим келганидан, мағлубият эмас, олдингизда катта қийинчиликлар борлигини айтдим. Муваффақиятнинг ҳаммаси сизга боғлиқ, лекин соғлигингиз унча яхши эмас. Кучингиз етмайди, деб қўрқаман». «Менинг бахтимга ишонгин, худо менинг яна бошқа

¹ *Илёсов Я.* Сўғдиёна, 140-бет.

² Яксарт — бир қаладор, сарт — қаладор.

³ Александр Эсхата Хўжанд шаҳри яқинида.

⁴ *Арриан.* Ўша асар, 136-бет.

⁵ Курций Руф бу ўринда скифларни душман, босқинчилар деб атайди.

ишларимда ҳам мадакдор бўлади», деб шох Аристандрни кўйиб юборди. Дарёни кечиб ўтиш ҳақида бошқалар билан шох маслаҳатлашаётганида Аристандр қайтиб келиб шундай дейди: «Кушинлар ичида аҳвол яхши, илгари ишонмасам ҳам энди ғалабага ишончим комил».

БУКЕФАЛЬ

От ҳақида гап кетганда беихтиёр Букефаль ёдга тушади. Букефаль инсон зоти билан хайвонот олами ўртасидаги дўстлик рамзидир. От ҳақида тарихда кўплаб афсоналар яратилган. Аммо Букефаль ҳақида сўз юритиш ўзгача. Афсоналар зарварағини вақтинча ёпиб, ҳақиқат ва аниқ маълумотлар ҳақида сўз очиш маъқулроқдир.

Букефаль орқали хайвоннинг ҳам инсон зотига абадий дўст бўлиб қолиши мумкинлигига қадим замонлардаёқ ишонч ҳосил қилинган. Букефаль Александрнинг энг яхши кўрган оти. Айрим манбаларда Букефаль дейилган.

Александр ўз отига, от эса Александрга бир умр содиқ дўст бўлиб қолади. Букефаль йўқолиб қолганида ёки дардга чалинганда Александр қаттиқ қуюнади. Ўз навбатида бу от Александрни бир неча марта ўлим хавфидан қутқариб қолади.

Букефаль орқали биз хайвонларда ҳам ақл бўлишига ишонамиз. Фақат уларнинг тили ўзгача.

Жуда қадим замонлардаёқ, ҳали Александр Македонский Ўрта Осиёга бостириб келмасдан илгари, халқимиз отни ўзига тотем деб билган. Отнинг инсон зотига яқинлиги ва қавмлиги ҳақида «Авесто»да қизиқарли хикоятлар бор. Ҳатто маъбуда Митранинг ҳам от билан алоқаси бўлган экан¹.

Халқимизда қадимдан Ғирот, Ғиркўк, Бойчибор, Саман, Жийрон, Рахш деб аталган машҳур отлар бўлган. Қадимги ривоятларга кўра, шарқ халқларининг тенгсиз куч-қудратга эга бўлган паҳлавон Рустамнинг ҳам Рахш деган вафодор оти бўлган экан. Рахш кишнаганда оғзидан олов пурқалади. Рустам ўзининг Рахш номли отига миниб, девларга қарши курашган ва ғалаба қозонган. (*Брагинский И. С.* Из истории таджикской народной поэзии. М.: 1956, 131-бет).

«Дали» достонида ифодаланишича, Хасанхоннинг Ғирот номли садоқатли оти бўлган. Бу отни Ғиркўк деб ҳам аташган. (*Узбекская народная поэзия. Советский писатель. 1990, 410-бет*).

Мана шу фактларнинг ўзиёқ, инсонларнинг қадимда отни вафодор дўст деб билганликларидан далолат беради. От инсонларга дўст хисобланган. Узоғини яқин, оғирини енгил қилувчи кўмақдош саналган.

От яраланган эгасига ёрдам берган. Йирткич хайвонларнинг хужумига чап берган. Шунинг учун ҳам халқимиз отни қадимдан эъзозлаб, қадрлаб келган. Аммо узокзамонлардан то ҳозиргача ҳеч бир от Букефаль сингари улуғланмаган бўлса керак.

Александр Букефални албатта ҳар куни кўрарди. Ҳатто оғир касал ётганида ҳам отини бир марта бўлса-да кўришга шошиларди. Улар дўстлашганда иккаласи ҳам жуда ёш эди. Александр ўспирин, Букефаль эса тойчоқ. Бу икки дўстнинг илк бор танишуви ҳақида тарихда қизиқ ва қимматли фактлар сақланиб қолган. Айрим манбаларда Александр Букефаль билан тасодифан танишган, Букефаль қаердандир адашиб келиб қолган тойчоқ эди, дейилади. Бошқаларида Букефалнинг кечаси ёш шахзода Александр тушига кириб чиққани қайд этилади. Эрталаб уйғонса, худди тушида кўрган тойчоқ каби бир қулун унинг остонасига келиб турган эмиш. Яна бошқа манбаларга қараганда Букефаль шохФилиппнинг қадрланган зотдор биясидан туғилган эмиш. Бия Букефални туққану жон берган. Шундан сўнг бу қулунчани Александр ўзи боқиб парвариш қилади.

Букефаль билан Александрнинг илк бор танишуви ва кейинги дўстлиги ҳақида аниқ маълумотни Плутарх асаридан ўқиймиз.

Плутарх Александрнинг Букефаль номли чиройли оти ҳақида қизиқ воқеаларни айтиб беради. Унда хикоя қилинишича, фессалиялик Филеник, Филиппнинг олдига Букефални етаклаб олиб келиб, 13 талантга сотиш нияти борлигини билдиради. Шохга шу тойчоқни олишни таклиф қилади. Бу отни синаб кўриш учун кенг далага олиб чиқиб минишни илтимос қилади. Букефаль ёввойи ва ҳеч кимга бўйсунмайдиган от бўлиб чиқади. Филиппнинг хизматкорларидан ҳеч ким унинг олдига бориб, устига чиқа олмайди. Филиппнинг бундан жаҳли чиқиб, Букефални ҳеч ким бўйсундиrolмайди деган хулосага келиб, отни олиб кетишни буюради. Бу воқеанинг гувоҳи бўлган Александр: «Одамлар ўзларининг кўрқоклиги ва кўполлиги туфайли шундай отни қўлдан бой беришяпти», — дейди. Филипп олдин индамайди. Александр ўзининг гапини бир неча марта қайтаргандан сўнг Филипп унга шундай дейди: «Сен катталардан кўп биламан деб ўйлаб, от билан яхшироқ муомала қила олишингни исботламоқчи бўласан»¹.

Букефаль билан Александрнинг илк бор танишуви ҳақида франциялик Уйғониш даври адиби Франсуа Рабленинг «Гаргантюа ва Пантагрюэль» номли романида ҳам қизиқарли маълумот берилган. Унда хикоя қилинишича, Гронгузеа ўғли Пантагрюэлнинг қилган ишларига қойил қолиб, уни бир донишмандга бериш ниятида Филипп билан ўғли

Авесто. Баку: йзд-во АН Аз., 1965, 75-бет.

¹ Плутарх. Ўша асар, 426-бет.

Александр ўртасида бўлиб ўтган бир воқеани эсга солади. Гронгузеа ўғли Пантагрюэлнинг энагаларига қарата шундай хикоя қилади:

— Македония подшоси Филипп ўғли Александрнинг ақллигини қандай пайкаганини биласизларми? Кулоқ солинглар, айтиб берай.

Подшонинг бир хуркович оти бор экан, уни ҳеч ким миномас экан. Бу от юрак бетлаб минганларни майиб қилаверибди. Бировнинг бўйни синибди, бировнинг оёғи, бошқа бировнинг боши ёрилибди, биттасининг чакагини мажаклаб юборибди. Отчопарда Александр бир куни ўша от ўз соясидан хуркишини фаҳмлаб қолибди. Александр отга сакраб минибди-да, уни қуёш томонга, сояси орқада қоладиган қилиб чоптирибди. От хуркмабди, ёш чавандозга бўйсунибди. Филипп шунда ўғлининг ақллигини пайкаб, уни юнон файласуфлари орасида энг донишманди бўлган Арастуга шогирдликка берибди. Бугун эса, ўғлимнинг қанчалик ақллигини ва фаросатини кўриб турибсизлар, — дейди Гронгузеа. — Назаримда яхшилаб таълим берилса, ундан бир гап чиқадиганга ўхшайди. Шунинг учун мен бирорта донишмандни топиб ўғлимни ўқитмоқчиман¹.

Уйғониш даврининг адиби Француа Рабле «Гаргантюа ва Пантагрюэль» асарида келтириб ўтган ушбу эпизодни, яъни Александр билан Букефалнинг илк бор танишувига оид тафсилотни Явдот Илёсовнинг «Сўғдиёна» романида ҳам ўқишимиз мумкин. Бу икки романдаги эпизод ўртасида деярли фарқ бўлмай, улар бир-бирига жуда ўхшашдир. Фикримизнинг далили учун «Сўғдиёна» романига мурожаат этамиз:

«Бир куни Филиппга Букефальлақабли от келтиришади. Шаҳар девори ёнида уни синашаётган экан. Букефаль энг зўр чавандозларни ҳам устидан ағдариб ташлайверибди. Филипп дарғазаб бўлиб, уни олиб кетишни буюради. Александр эса шунда: «Эгарга ўтиришни эплай олмаганлари учун қандай ажойиб отни йўкотяптилар-а, кўрдингизми?» — дейди. Филипп баттарроқ дарғазаб бўлиб: «Ўз қўлингдан келмагандан кейин кексалар устидан кулма!» — дейди. «Рухсат бер, мен уни ўргатаман», — дейди Александр. Атрофда кулги кўтарилади. Ҳамма шахзода ҳазиллашяпти деб ўйлайди. «Марҳамат!» — дейди Филипп. Александр югуриб Букефаль ёнига келади-да, шарт юганидан ушлайди ва бошини қуёшга тесқари томон буради. Қараса, от ўз соясидан чўчиётган экан. Азаматимиз тулпорни силаб-сийпаб хотиржам қилади-да, бирдан устига сакрайди — хаш-паш дегунча от устига ўтиради. От типпа-тик бўлиб кетади, лекин Александр килт этмайди. Шунда Букефаль бирдан кўзғалиб, ўқдай учи кетади. Нима бўлганини биласизми? Тахт меросхўри тамом бўлди деб, энди уни тирик кўришдан умид узиб, Филипп ҳам, Олимпиада ҳам, бутун атрофдагилар ҳам йиғлашга тушишади. Нима

Рабле Ф. Гаргантюа ва Пантагрюэль. Т.: «Ёш гвардия», 1970, 16—17-бетлар.

бўлди деб ўйлайсиз, яшин урсин мени! Кечкурун Александр ҳеч нарса бўлмагандай от миниб қайтиб келади. Букефаль эса қўйдаи ювош тортиб қолганмиш. Қайси оддий одам боласи шундай ишга журъат қилади?»¹.

Бу икки эпизоддан кўриниб турибдики, Букефаль узоқ ўтмиш билан бизнинг замонамизни ўзига хос равишда боғлаб турибди. Букефаль ҳақида битилган бундай бадиий лавҳаларни жаҳон адабиётидан жуда кўплаб мисол қилиб келтириш мумкин. Бир от тарихи шу даражада кенги, биз унинг айрим қирраларига тўхталиб ўтамиз, холос.

Шундай қилиб, Александр билан Букефаль ўртасида дўстлик бошланади.

Одатда, ўзга шох ва шахзодалар отларига қарашмаган. Уларнинг махсус отбоқарлари бўлиб, кун бўйи отларнинг тарбияси билан машғул бўлган.

Филипп Букефални энг машхур отбоқарга топширади. Бирок Александр шахзода бўлишига қарамасдан кўпинча Букефални ўзи парвариш қиларди. Чўмилтирарди, артиб, тарашларди. Букефалда у чавандозликни ўрганади. От устида туриб ёй отишни ва қиличбозликни машққилади. Аста-секин у Букефалда қўшни вилоятларга бориш одатини чиқаради. Букефаль хурсанд бўлганидан икки оёғини кўтариб кишнарди. Шахзода ўз оти билан ҳеч хафалашгани йўқ. У хамиша Букефалга озор бермасликка тиришарди.

Александр шохлик тахтига ўтиргандан сўнг ҳам бошқа зотдор отларни қидирмайди. Александрнинг бир қанча тулпорлари бор эди. Лекин уларнинг ҳеч бири Букефалнинг ўрнини босолмайди. Машхурликда ҳар қандай зотдор отлардан ҳам қолишмайдиган Доронинг отини олиб келтиришаётганликлари ҳақида хабар келади. Александр Доронинг отини кўришни сабрсизлик билан кутганди. Ниҳоят, отни келтирадилар. Шох оти бўлса ҳам бир оз чарчаган, тиззасигача лой сачраганди. Александр унинг юганидан ушлаб, ёлларини силаб кўради. Баланд бўйли, узун от. Ранги кўнғир тусда, кейинги оёқларининг учи оқ. Александр бу отни сарқардаси Лаго ўғли Птолемейга инъом этади. Доронинг иккинчи оти ҳам худди биринчи оти сингари баланд бўйли, узун бўлиб, бироқ ранги оқ эди. Александр бу оқ саманни ва кейинги қора тўрикни ҳам отбоқарларга топширади. Александр Доро отларининг ниҳоятда гўзаллигини ва кўркамлигини мактайди, «аммо уларнинг ҳеч бири Букефаль каби ақ/ши эмас» дейди. Узоқ юришлар давомида Александр чарчаб қолмаслик учун Букефалга дам бериб, Дорондан қолган отларни ҳам минарди. Айниқса, Паруняни ишғол этиш чоғида бир ажойиб от қўлга тушганди. Кўпинча Александр мана шу отни минар, Букефални эса аярди.

Александр ўзга отларни минганда чарчар, ўзида толиқиш сезарди. Шунинг учун ҳам кўпинча Букефални миниб юришни яхши кўрарди.

Илёсов Я. Сўғдиёна. Т.: «Ёш гвардия» нашриёти, 1981, 18-бет.

Гиркания кумликлари Букефални анча холдан тойдириб қўяди. Чунки узоқ Македония иқлимига ва паст текисликларига ўрганган Букефаль Гиркания табиатига тезда ўргана олмайди.

Гирканларнинг отлари жуда илдам, ҳар қандай кумликлардан ҳам бемалол ўта оладиган чопкир отлар эди. Қддим замонлардан асосан йилқичилик билан шуғулланиб келган гирканларнинг кўркам отлари бор эдики, греклар ва македонияликлар уларга хайрат билан қарашарди. Гирканларни эса ўзга отлардан кўра кўпроқ Букефаль мафтун этади.

Қддим замонлардан отга ўч бўлган гирканлар Букефални кўлга тушириш пайида бўлади.

Букефалнинг йўқолиб қолганлиги тарихий факт, лекин унинг қандай йўқолганлиги ҳақида турли хил фикрлар бор. Уларнинг бирида айтилишича, Александр Окс дарёси бўйларига бориб қайтиш учун ўзга отларидан бирини миниб йўлга тушади. Яйловда Букефални ўтлатиб юрган отбоқар тун бўйи миужа қокмай холдан тойганлиги туфайли қаттиқ уйқуга кетади. Букефалнинг изидан тушиб пойлаб юрган гирканлар, уйқуга ётган отбоқарга сездирмасдан отни олиб кетиб қолади. Отбоқар уйгонсаки, Букефаль йўқ. Қароргоҳга кетган бўлса керак, арпа ейдиган вақти бўлди деб ўйлайди. Лекин шоҳ қароргоҳида ҳам Букефалдан дарак йўқ эди.

Александр баъзан Букефаль деб чақирса от кишнардди. Шу туфайли кўпчилик «Букефаль» деб бақирганча яқин атрофдаги ўрмон ва кишлокларни қидира бошлайди. Бироқ ҳеч қаерда Букефалнинг дараги топилмайди. Шунда кимдир Букефални гирканлар етаклаб кетаётганини ўз кўзи билан кўрганини айтади.

Александр тунда қароргоҳга қайтиб келса, ҳамманинг юз-кўзида ғамгинлик аломати. Бу ғамгинликнинг сабабини сўраганда, Букефалнинг йўқолганини айтишади. Шунда жаҳли чикқан Александр отбоқарни калтаклаб, оёғини осмонга қилиб осиб қўяди. Токи Букефаль топилмас экан, шундай осилиб туради, дейди.

Александр тун бўйи миужа қокмай, отбоқар ва жангчилари билан бирга Букефални қидиради. Кўлга тушган гирканларни жазолашганда, улар қўшни қабилаларнинг йигитлари ўғирлаганини айтишади. Александр уларга чопар юбориб, Букефални топиб беришларини, бўлмаса кишлокқа ўт қўйиб, қарию ёш ҳаммасини ўлимга маҳкум этажанини, агар яхшиликча Букефални қайтаришса, эвазига катта мукофот беражагини айтади.

Чошгоҳга яқин сой бўйида Букефалнинг кишнаган овози эшитилади. Шоҳ худди ёш боладек чопиб ўша томонга югура бошлайди. Кўрқувдан юраги ёрилгудек бўлиб, иккита гиркан йигити Букефални етаклаб келарди. Қдроргоҳга яқинлашгач, улар Букефални қўйиб юборишиб, кўрққанларидан орқаларига қоча бошлашди. Александр Птолемейга

гиркан йигитларини ушлашни буюради. Птолемей Доронинг отида жангчиларини олиб гиркан йигитлари томон от чоптириб кетади.

Букефаль тўғри Александрнинг олдига келиб, такрор ва такрор кишнайди-да, уни хидлай бошлайди. Шоҳкўркам отининг ёлини силаб, юзини бошига қўяди. Сўнгра тепалиқдаги сўрида оёғини осмонга қилиб осиб қўйилган отбоқарни бўшатишни буюради. Бироқ у ҳолсиз эди.

Птолёмей гиркан йигитларининг қўлига кишан солиб олиб келади. Шоҳ уларнинг қўлини бўшатишни буюради. Сўнгра иккаласига эллик талантдан тилло бериб, иккита тойчоқ ҳам инъом этади. Гиркан йигитлари шохдан бундай эҳсонни сира қутишмаганди. Юзларида бирдан шодлик аломатлари пайдо бўлиб, қайта-қайта шохга миннатдорчилик билдиришар, нимадир деб сўзлардилар. Шоҳ тилмоч орқали билдики, Букефални гирканлардан ҳеч ким мина олмабди. Шундай қилиб, озгина айрилиқдан сўнг шоҳ билан от ўртасида дўстлик яна давом этади.

Букефалнинг йўқолиб қолганлиги ҳақида тарихий манбаларда яна бир қанча материаллар мавжуд. Гарчи бу тарихий манбаларда Букефалнинг йўқолиб қолиш сабабларини турлича кўрсатсалар ҳам, лекин бу воқеанинг Гирканида рўй берганлигини ҳеч бир тарихчи инкор этмайди. Жумладан, Диодор ўзининг «Тарихий кутубхона» асарида шундай ёзади: Гирканиани бўйсундирганидан кейин Александр мардлар ерига ҳужум бошлайди. Лекин улар Александрга осонлик билан бўйсундишмайди. Икки тоғ ўртасидаги тор жойда 8000 минг қуролланган жангчиси билан македонликларни қутишар эди. Шоҳ Александр улар билан қаттиқ жанг қилиб, ниҳоят уларни ҳам енгади. Мана шу жангда шохнинг Букефаль номли энг яхши оти душман қўлига тушиб қолади. Букефаль жуда ақлли от бўлиб, фақат биргина отбоқарнинг айтганларини бажарар ва фақат Александрни ярим ётган холда миндириб олар эди. Шунинг учун Александр бу отнинг йўқолганидан ғазабланиб, душман томонга тилмочни жўнатиб, қуйидаги шартни айтади: «Агар душманлар менинг отимни қайтариб беришмаса уларнинг бутун мамлакатини вайрон қиламан ва одамларини кириб ташлайман». Бундай пўписадан қўққан душман унинг отини қайтариб беради ва 50 та элчиси орқали кечирим сўрайди, шоҳ уларга катта совғалар инъом қилади¹.

Курций Руф ҳам ўзининг «Александр Македонский тарихи» асарида Букефаль Гирканида йўқолганлигини ва шохнинг талаби билан отни қайтариб беришганлигини таъкидлаб шундай ёзади:

«Гиркания чегарасида талон-тарожлик билан кун кўрадиган мардлар қабиласи яшарди. Фақат уларгина шохга элчиларини юбормас, гўёки бўйсунишни хохламас эдилар. Шунинг учун шоҳ уларга қарши юриш қилди. У кечаси йўл юриб, эрталаб душман қароргоҳига келгач, жанг

бошланади. Бу жанга эмас, тўполонга ўхшарди. Душман тум-тарақай коча бошлайди.

Бу мамлакатга кириш кийинроқ эди, чунки йўлни тоғ чўққилари, калин ўрмонлар ва ўтиб бўлмас қоялар тўсиб турарди. Текис жойларни, эса душман янги усул билан тўсиб қўйган эди, яъни улар атайлаб калин дарахт шохларини бир-бирига боғлаб, йўлни бутунлай тўсиб қўйганди. Бирдан-бир йўли бу дарахтларни кесиб ўтиш, аммо бу амри маҳол иш эди.

Мамлакат аҳолиси ўрмонга яшириниб, ўзларини химоя қила бошлайдилар.

Александр пайт пойлаб уларнинг яширинган жойларини топади ва кўпини шафқатсиз кириб ташлайди. Сўнгра бу тўқайзорни ўраб олиб, ўтиш йўлини топишни ўз солдатларига буюради. Лекин бу жойни яхши билмаган кўпгина жангчилар асирга тушиб қолади. Ҳатто шохнинг Букефаль номли отини ҳам душманлар олиб кетиб қолишади. Александр бу отни бошқаларига караганда жуда яхши кўрарди. Бу от шохдан бошқа ҳеч кимни миндирмас, шох минаётганида чўккалаб олиб, унинг минишига ёрдам берарди. Мардларнинг бу қилмишларидан ғазабланган шох тезда отини қайтаришни, аксинча ҳаммасини кириб ташлашини таржимон орқали маълум қилади. Мардлар кўрққанидан отни қайтардилар. Шох анча қийинчилик билан уларни енгади ва бу қабилани ҳам Фрадат ҳукмдорлигига беради¹.

Курций Руф ўз асарига таъкидлаганидек, Плутарх ҳам Букефалнинг Гирканияда йўқолганлигини ва унинг яна топилганини таъкидлаб шундай ёзади:

«Александр энг яхши аскарларидан қўшин тўплаб, Гирканга жўнайди. У ерда шўрлиги билан бошқа денгизлардан ажралиб турган денгиз кўрфазини кўради. Ўзининг катталиги билан Понтудан қолишмайдиган бу кўрфаз ҳақида ҳеч нарса билолмайди. Шунинг учун шох буни Меотида ўлкаси деб ўйлайди. Александрнинг юришидан кўп йиллар илгари, Гиркан кўрфази ёки Каспий денгизи — Океаннинг тўрт кўрфазидан энг шимолдагиси ҳисобланган.

Ўша ерларда қандайдир золимлар отбоқарларга ҳужум қилиб, шохнинг оти Букефални ўғирлаб кетишган. Бу хабарни эшитган Александр каттик ғазабланади. Агар унга отни қайтариб олиб келишмаса, ҳаммани болалари ва хотинлари билан калтаклашини жарчига айтиб, эълон қилишни буюради. Унга отни топиб олиб келишганда Александр ҳаммасини сийлайди. Ҳатто Букефални ўғирлаганларга ҳам пул беради².

Александр тез-тез чавандозлик ўйинларини ўтказиб турарди. От устида қиличбозлик ва камон отишга ҳам қизиқарди. Бундай ўйинлар қизиқ

кетганда Александрнинг ўзи ҳам Букефални миниб, майдонга тушарди. Илдамликда Букефалга тенг келадиган от йўқ эди. Шох майдонга тушганда ҳамманинг кўзи кўпроқ Букефалда бўларди. Александр скифларнинг отда улоқ чопиш ўйинини ҳам ўрганиб олади. Бу ўйинни тез-тез ўтказиб турар, шу йўсинда, жангчиларини ҳарбий жанговарликка тайёрларди.

Тарихчиларнинг айтишига қараганда, Букефаль Александрдан бошқа ҳеч кимни устига миндирмаган. Унинг бир қизиқ одати бор эди. Ҳар сафар Александр минганда олдинги оёқларини юқорига кўтарган ҳолда кишнаб оларди. Александр Букефалнинг бу одатидан завқланарди. Шунинг учун ҳам шох каттиқхафа бўлган кунлари Букефални минмасди. Сабаби хафа бўлган дамларида Букефалнинг сакраши ва кишнаши ёқмасди. Ёшлигидан ўргатилган Букефаль бундай одатини ҳеч ташламасди.

Яксарт (Сир) бўйларида бўлган чавандозлик ўйинида Букефаль чопқир отларни ортда қолдириб, маррага биринчи бўлиб етиб келади. Ўшанда бу ўйинга европалик скифлардан элчи бўлиб келган оқсоқоллар ҳам қатнашганди. Улар Гиркания, Сўғдиёна, Бактрия маҳаллий халқи билан Букефалга суқбилан қараб, отни баҳолай бошлашади. Доро қўлида саркарда бўлиб ишлаган бир эронлик йигит Букефалга ўз қўлидаги чопқир отлардан ўнтасини беришини айтади. Қобулистонлик бир чавандоз ўнта яхши от сотиб олиш мумкин бўлган олтин беражагини айтади. Бироқ Александр дўстининг баҳоси йўқдигини, мабодо сотган тақдирда ҳам ўзидан бошқа ҳеч кимни миндирмаслигини айтиб, суқ билан тикилган кўзларнинг ховурини босади.

Александр Яксартнинг нариги қирғоқидаги скифларга ҳужум бошлаб, уларни чўлнинг анча ичкарисигача қувиб боради. Ўшанда жангга шохнинг ўзи тушганди. Қуёш жуда қиздирарди. Жанг қилиб чарчаганиданми юзларини сув билан ювилгандек тер босганди. Ҳатто сўгдларникига ўхшаш чопонининг елка томони ҳам жикқа тер билан намланганди. Шох шамолдай учиб бораётган Букефални чапга буриб, булоқ каби ер остида сизиб чиқиб, қўлмак ҳосил қилган сувдан ичади. Жангчилар анча олислаб кетганди. Уларнинг ортидан боришнинг хожати йўқлигини сезиб, қароргоҳга қайтади.

Бу ҳақда Плутарх шундай хабар беради: «Ичбуруғ касалига учраганда, — деб ёзади Плутарх Яксарт бўйларида ҳақиқатан ҳам Александрнинг ичбуруғ касалига чалинганини таъкидлаб, — холи йўқлигига қарамай, Яксарт дарёсини Танаис деб ўйлаб дарёдан сузиб ўтади. Қочаётган скифларнинг орқасидан отда (Бу ўринда ёзувчи Букефални назарда тутаяпти) 100 стадий бўлган масофагача қувиб боради¹. Ўшанда чодирга яқинлашиши билан шохнинг кўз олди қоронғулашиб, боши айланиб

йиқилади. Шохни шошилинч равишда чодирга олиб кирадилар. Александр бир хафтагача хушига келолмайди. Ҳамма шохимиз ўлиб қолди, деб ваҳимага тушади. Ўшанда Букефаль ҳам бир хафта ҳеч нарса емай қўйганди. Унинг кўзидан тинмай ёш оқиб турарди. Балки Букефаль ҳам Александр ичган сувдан ичганлиги сабабли касалликка чалингандир ёки эгасига қуюнганидан йиғлагандир. Шох кўзини очиши билан Букефални, сўрайди: ўзи эса зўрға гапирарди. Унинг сўзларини яқинда ўтирган киши ҳам базўр эшитарди. Шох оёғида базўр туриб, чодирдан чиқиши билан Букефаль кишнаб юборади. Шох Букефални шундай ясатадики, у Осиё отларидек янада гўзал бўлиб кетганди. Александр осиеликларнинг от ясатишини кўриб қойил қоларди. Ўзи эса Эронга келганда эронликларга ўхшаб, Гирканияга келганда гирканлардек, Сўғдиёнага келганда сўғлардек, Бактрияда эса бактрларга ўхшаб кийиниб оларди. Букефални эса маҳаллий қабилаларнинг отларидек қайта-қайта ясантарди. Эгари ва юганига тилло ва қумуш сувлари юритилган, узангиси соф тиллодан. Узоқ замонлардан буён ҳеч бир инсон Александр каби отни кадрлаб, эъозламаган бўлса керак. Ҳеч бир от Букефаль сингари қайта-қайта ясатилиб, безалмагандир. Ва ҳеч бир от Букефаль сингари ўз эгасига содиқ бўлмагандир.

Лекин ҳеч бир от Букефаль сингари жаҳонни кезиб чикмаган. Шунингдек, ҳеч бир от билан инсон ўртасидаги дўстлик Букефаль билан Александр ўртасидагидек мустаҳкам бўлмаса керак. Александр инсонларга отни эъозлашни ўргатади. Ўшанда ҳар бир жангчи ўз отини ясатиб, уни кадрлашга одатланади.

Шундан сўнг бу икки дўст Сўғдиёна, Бактрия ерларини айланиб, осмонўпар тоғларнинг дахшатли қояларидан эсон-омон ўтиб, қутуриб оққан дарёларни кечиб, Ҳиндистон томон равона бўлишади. Йўлда Букефални Александр деярли минмайди. Чунки, авваламбор йўл оғир эди. Тошли йўллар отларнинг туёғини эзиб юборарди. Кейин эса, Букефални аяшганиданми, уни доим етаклаб олишарди.

Фақат янги бир қабила ёки шаҳарга кириб борганда шох албатта Букефални миниб оларди. Бу воқеа Ҳиндистондаги Гидослей дарёси бўйида юз берганди. Ниҳоят, бу икки дўстнинг айрилиқ кунлари ҳам яқинлашиб келади. Букефаль чўзилиб ётарди. Александр унинг ёнига келиб, одатдагидек ёли аралаш қулоқларини, юзларини силай бошлади. Отнинг кўзлари жикка ёшга тўлганди. Шох отнинг зийнатланган юганидан ушлаб секин тортади. От бечора бошини кўтариб туришга ҳаракат қилади. Аммо жароҳат зарбиданми оёқларини қоқиб ётган жойида типирчилай бошлайди. Шох уни тинчителишга уриниб, бўйнидан ушлаб пастга тортмоқчи бўлганди, Букефаль бўлса «энди фойдаси йўқ» дегандек бошини кўтариб сўнгги бор Александрга тикилади-да, калласини зарб билан ерга уради. Шу йўсинда у бир неча бор бошини кўтариб ерга уради.

Александрнинг отга жуда раҳми келади. От ҳар сафар бошини кўтариб зарб билан ерга урганида шохнинг юрагига ханжар санчилтандек зиркираб кетарди. Гўё от билан эмас, энг яқин дўсти билан видолашаётгандек, шохнинг вужуди ларзага келади. Букефаль чекаётган бундай азобга Александр чидай олмай, кўзи жикка ёшга тўлиб, чодир томон кетади. Отбоқарлар, табиблар тун бўйи Букефалнинг ёнидан кетишмайди. Кун бўйи бу отнинг ёнига келиб-кетувчилар узилмайди. Гўё улар от билан эмас, машҳур бир саркарда билан видолашаётгандек эдилар. Видолашишга келувчилар Букефални мақтар, унинг шаънига илиқ гаплар айтар, энг яхши фазилатларини тилга олиб, унинг отлар ичида шох бўлганлигини ҳам қўшиб қўйишарди. Ниҳоят, жонивор умрининг охириг сонияси етиб келди. Шох кун бўйи Букефалнинг бошига тез-тез келиб турди. Ҳар келганда узоктурмасдан, юраги эзилганданми тезда қайтиб кетарди. Куёш ботиши олдидан шох яна Букефални йўқдаб келади. Бу охириг видолашув эди. Анчадан буён кимирламай ётган Букефаль орқа оёғини бир қоқиб, жон беради. Гўё куёш ҳам Букефаль билан бирга ер қаърига кириб бораётгандек эди шохнинг назарида. Шох Букефалга узоктиқилган кўзларини олиб, куёшга қаради. Куёш ер қаърига эмас, гўё олис Македониянинг нақ тепасига қўнаётгандек эди.

«Бунда бир сир бор. Букефаль ўлди-ю куёш ботди», — деб айтишарди келажакни олдиндан белгилаб берувчи қоҳинлар. Айтишларича, Александр вафодор отининг ўлимига беҳад қуйинган, ҳатто ўшандан сўнг ўзининг соғлиги ҳам унчалик яхши бўлмаган, ҳатто бу яхшилиқ белгиси эмас, деб башорат қиларди улар. Аммо бу шум таъбирни шохга айтишдан ҳамма чўчирди. Шох отнинг жасадига асло тегинмасликни, уни инсон каби эъозлаб дафн қилишни буюради. Сўнгра отнинг қабрини айлантриб, мухташам макбара қуришни, макбара атрофида шаҳар бунёд этишни айтади. Тезда шаҳар қурилиши тугатилиб, унга Букефаль деб ном берилади.

Букефалнинг ўлими ҳақида тарихчилар турли хил фикрларни айтишади.

Плутарх Букефалнинг кейинги тақдири ҳақида шундай ёзади:

«Пор билан бўлган дахшатли жанг Букефалнинг ҳаётини поймол қилади. Тарихчиларнинг айтишича, от яраланиб, уни даволашаётганларида ўлган. Онесикритнинг айтишича, от қариб, ўттиз йил яшаб ўлган. Александрга отнинг ўлими, худди яқин дўстининг ўлимидек таъсир қилади»¹.

Юстиннинг «Помпей Трог эпитоми» асарида таъкидланишича, Александр бу ўлкада икки шаҳар бунёд этади. Бу шаҳарлардан бирини у

¹ Плутарх. Ўша асар, 447-бет.

Ники, иккинчисини Букефальдеб атайди. Букефаль яхши кўрган отининг номи эди»¹.

Хакикатан ҳам Александр Букефаль ўлгандан сўнг Юстин айтиб ўтганидек, ўзи боқиб парвариш қилган ити номига ҳам шаҳар қуриб, уни Ники деб атайди. Плутарх ҳам бу фикрни тасдиқлаб, Ҳиндистондаги «Гидрослей дарёси бўйида шаҳар қуриб, уни Букефалий деб атайди. Айтишларича, Александр ўзи боққан Перита исмли ити ўлганда ҳам, унинг номи билан аталувчи шаҳар қурдирган»², — деб таъкидлайди улуғ тарихчи. Бу ўринда Юстин Александр итининг номини Ники деб атаса, Плутарх эса уни Перита деб таъкидламоқда.

Хулоса қилиб айтганда, Александр Македонский билан боғлиқ ҳар бир воқеа ўша пайтлардаёқ муҳим тарихий аҳамият касб этган. Нафақат шохнинг навқарлари, балки кейинги замонларнинг буюк олимлари, файласуфлари ҳам бу воқеаларга алоҳида эътибор билан қараганлар.

СПИТАМЕН

Дилимизга яқин бўлган яна бир шавкатли аждодимиз Спитамендир. Спитамен деганда бизнинг кўз ўнгимизга эл-юртнинг эркини, озодлигини ўйлаб халқни ватан ҳимоясига ундаган ватанпарвар баҳодир намоён бўлади. Антик даврлардаёқ ватанпарварликни юксак туйғу деб кўнглига туккан бу халқ халоскори қатта эрксеварлар қўшинни тўплаб, «енгилмас» деб ном олган Александр қўшинига бир неча бор қатқашаткич зарба беради. Ўзи ҳам қайта-қайта талафотлар кўрса ҳам яна курашни давом эттиради. Унинг бундай жасоратига ҳатто Александр ҳам қойил қолади.

Спитамен қагга журъат эгаси эди. У Александрнинг устидан ғалаба қозониш учун курашади. Александр унга бир неча бор одамларини юбориб, сулҳтузишга ҳаракат қилади. Сўғдиёнанинг ҳокимлигини ваъда қилади, бироқ Спитамен ўз халқига хиёнат қилишни истамайди.

Грек ва Рим тарихий насри намуналарида Спитаменнинг қайси шаҳар ёки қишлоқдан эканлиги аниққўрсатилмаган. У асосан Политиметдарёси бўйларида, Мароканд шаҳри атрофида кечган воқеалар тасвирида қўп тилга олинади.

Александр қўшинлари қанчадан-қанча ҳокимликларни қўлга киритган бўлса-да, ҳали ҳеч қачон Сўғдиёна ерларидагидек таҳликага тушмаган, қатта талафотлар бермаган эди. Спитамен ҳеч кимнинг ҳаёлига келмаган жойларда тасодифан пайдо бўлиб, қўққисдан ҳужум бошлар ёки душманни пистирмада туриб тузоққа илинтирарди. Унинг ўзига хос жанг тактикаси бор эди. Қиличбозликда унга тенг келадигани топилмасди.

Скифлар Спитаменга қатта қўшин беролмаслигини айтади. Чунки улар ўз қабилаларини ҳимоя қилиб қўшин тўплаётган эдилар. Бундан ташқари скифлар Александр билан ҳужум қилмаслик ҳақида шартнома тузишганди. Бу шартнома бузилса, Александрнинг қаҳри келиб, улар ерига бостириб келиши мумкинлигини айтади. Спитамен уларни бирлашишга, қатта қўшни бир жойга йиғишга, сўнгра Александрга зарба беришга чақиради. Бироқ скиф шоҳлари Спитаменга алоқани узмаслик учун кам сонли қўшин беради. Яна тайинлайдики, босқинчиларни қувиб чиқаришда Спитаменга улар ҳамма вақт мададкор бўлади. Шунингдек, Спитамен дўстлик ниятида ҳамма вақт скифлар элига келиши, мабодо ёлғиз қолса ёки ҳаёти таҳликага тушса, бошпана топиши мумкинлигини ҳам билдиришади. Скифлар шоҳи Спитаменнинг қўнглини кўтаришга ҳар қанча ҳаракат қилмасин, у яраланган бургутдай Сўғдиёнага руҳан тушқун ҳолда қайтади.

Курций Руфнинг таъкидлашича, греклар қадимдан скифлар ҳақида кўп нарсаларни билишган. Ҳатто «скиф чўллари ҳақида греклар кўплаб мақоллар битишган»¹.

Курций Руф Сўғдиёнага таъриф бериб, «сув етишмас, 400 стадийгача бўлган ерларда намлик йўқ эди. Жазирама чўл иссиғи ҳар томонга олов пурқарди»² — деб ёзади.

Бундай жазирама чўлларда юришга Спитамен ва унинг қўшини ўрганиб қолганди. Александр қўшинлари эса бундай чўл ерлардан юришга қийналарди. Кўпинча адашиб кетиб, Спитамен қўйган тузоққа илинарди. Спитамен очиқ жангга Александр қўшинига тенг келолмаслигини биларди. Чунки улар жуда пухта қуролланган, қирғин жангларни кўравериб, пишиб кетганди. Спитамен сафдошлари ичида эса ҳали бирон марта жанг кўрмаган, жангнинг даҳшатини сезмаган кишилар ҳам бор эди. Александр жангчилари бир хил қийинган, қулига бир хил жанг қуролларини салобат билан тутган бўлса, Спитамен жангчиларининг кўпчилиги жанда-жунда, йиртиқ-ямоқ қийимларини кийиб, айримлари қулига чўқмор, таёқ, теша, ўрок, паншаха кўтариб олишган эди. Шу туфайли Спитамен душманга қўққисдан ҳужум қилиб, чўл ичкарасига қочишни энг қулай усул деб биларди. Бир кун Яксарт чўлларида, бошқа қуни Бактрия томонларда, яна бир қуни Политимет бўйларида туриб душманга талафотлар келтирарди. Улар массагет, скиф, дак, сак, сўғдиё қабилалари билан мустаҳкам алоқалар боғлайди. Скифлар кейинчалик Спитаменни ўзларининг ҳақиқий халоскори деб билади ва унга неча бор қатта қўшин билан ёрдам бериб, ғалабага эришишида кўмакдош бўлади.

¹ Юстин. Ўша асар, 218-бет.

² Плутарх. Ўша асар, 447-бет.

¹ Курций Руф. Ўша асар, 283-бет.

² Курций Руф. Ўша асар, 263-бет.

Спитамен ҳеч бойлик йигмасди. Бойлик тўплашга қизикмасди ҳам. Қўлига мабодо катта ўлжалар тушиб қолгудек бўлса, уни жангчиларига берар ва жангда мадакдор бўлган қабила оқсоқолларига ҳадя этарди. Спитамен баъзан измига юрмай, соткинлик йўлига ўтган кишлок бекларининг хонадонларига ҳам бостириб кириб, бойликларини талаб кетарди. Шу туфайли Спитаменнинг дўстлари ҳам, душманлари ҳам кўпаяди.

У бир жойда муқим қароргоҳ қилишга ҳеч қўниқмаганди. Бундай қароргоҳнинг бўлишини хавфли деб биларди. Шу туфайли душманга мудом чап бериб юради. Уни тополмай сарсон-саргардон юрган душман устидан завкланиб куларди. Александр бутун Сўғдиёна, Бактрия, Гиркания билан эмас, ёлғиз Спитамен билан курашаётган эди. Шохнинг назарида Спитаменни бир амаллаб қўлга туширса ёки уни жангда ўлдирса бас, бу ёввойилар ўлкасида уруш тугайди. Ҳақиқатан ҳам шундай эди. Антик ўтмишдошимиз Спитамен жасур, ақлли, фаросатли, айни чоғда хушёр ва зийрак эди.

Грек ва Рим адиблари Спитамен ҳақида қизик воқеаларни баён қилади. Аррианнинг ёзишича, Спитамен Мароқанд қўрғонида қолдирилган македон қўшинларини чекинтириш ҳақидаги хабарни Яксарт бўйларида эшитади.

Александр Спитаменга Андромах, Менедем ва Каранини жўнатади. Унга қарши 60 га яқин чавандоз жангчиларини ва 800 ёлланма аскарни Каран қўмондонлигида юборади. Ёлланма пиёда аскарлардан эса 1500 га яқини ёрдамга жўнатилган эди. Лекин кейинги келган хабарлар шохни анча ташвишга солади. Менедем Спитаменни қуршаб олишга кетганди. Бундан сезган Спитамен қуршовда қолмаслик учун йўлга пистирма қўяди. Йўл ўрмон ичидан ўтган бўлиб, пистирма учун жуда қулай эди. У ерга дақлар яширинади. Улар душманга тўсатдан ҳужум қилиб отларга иккитадан қуролланган чавандозни миндиришади.

Македон жангчилари қанчадан-қанча жангларда бўлиб, бундай усулни ҳали кўришмаган эди. Бир отга миниб олган икки жангчи икки тарафлама ҳужум қиларди. Бундай усул душманни анча шошириб қўяди. Бундан ташқари, олдинги қатордаги жангга кирган жангчиларнинг орқасида қўлга тош ушлаб олган жангчилар ҳам бор эди. Улар орқадан туриб, ҳали жангга кирмасданок, душман устига тош ёғдиради.

Қўлига қилич тутган ёки найза отишга ҳозирланаётган душманнинг бошига тўхтовсиз тошлар бориб тегиб, уларни қип-қизил қонга бўяб ташлайди. Бу нарса жангга кирган сафдошларига ҳам анча фойда берар, уларнинг руҳини кўтарарди.

Икки ўртада шиддатли жанг бошланади. Македонликлар чекиниб, қайтадан жангга киришга қарор қилади. Бироқ орқа томонда Спитамен отликлари кўтиб турарди. Улар боягидек бир отга иккитадан миниб

олишганди. Қаҳр-ғазаби тўлиб-тошган спитаменчилар шундай даҳшат билан душман ҳужумини қайтарадиларки, улар бундай қаттиқ қаршилиққа ҳеч қачон дуч келмаган эди. Қўшин олдида келаётган Менедемнинг ҳам жангга кирмасданок бошига тош тегиб, юзидан қон оқа бошлайди. Шундай бўлса-да, саркарда сафдошларига панд бермаслик учун ўзини ўнглаб олиб, жангга киради.

Менедем ҳар томондан қуршаб олинганди. Жангчилари душманниқига қараганда оз бўлиб, тириклай қўлга тушгандан кўра ўлим афзалдир, деб жангни давом эттиради.

Унинг қучли оти бўлиб, душман орасига бир неча бор ёриб киради-да, анча талафотлар етказарди. Лекин дақлар қўпчилик бўлиб унга ташланиб, бир неча жойидан яралайди. Сўнгра у дўсти Гипсидга отини қолдириб, ўзи жон беради. Гипсид душманни ёриб ўтиб қочиши мумкин эди, лекин дўстини йўқотганидан ғазаби тошиб, ўч олмоқчи бўлиб, шиддатли жангга кирди. Бироқ у ҳам ҳалок бўлади.

Бу даҳшатли аҳволни кўрган тириклари эса тепалиққа чиқиб олади. Спитамен уларни ўраб олиб очликдан силласини қуритмоқчи бўлади. Жангда македонлардан 2000 пиёда ва 300 отлик аскар ҳалок бўлади. Бу мағлубиятни Александр бошқалардан сир тутиб, ким бу сирни очса, ўлимга маҳкум этилади, деб кўрकिлади.

Чарчаган шохўзини босиш учун дарё ёқасидаги маҳсус чодир томон кетади. Бу ерда ёлғиз ўзи чуқур ўйга толиб, кечаси билан мижжа қокмай скифлар ёққан гулханларга тикилиб, уларнинг тахминий сонини аниқларди. Энг ишонган, жасур жангчиси Менедемдан ажраб қолганига гоҳ қуйинарди, гоҳўзбошимчалик қилгани учун ғазаби келарди. Наҳотки Спитамен билан сулҳ тузиш ёки уни қўлга тушириш мумкин эмас, деган ўй тинчлик бермасди. Спитаменни бир ёкли қилмасдан Сўғдиёна ва Бактрияни тинчителиш мумкин эмаслигини у яхши биларди. Шох тезроқ Яксарт бўйларидаги можарони бостириб, бу ердаги урушга чек қўйиб, Спитаменнинг изидан тушишга қарор қилади. Тонг отиши билан шох қийиниб, қўшин олдида чиқади. Жангчилар шохни жуда ҳурмат қилар, уни кўргач, кўрқувни ва хавфни унутардилар. Улар кўзларида хурсандчилик ёши билан ҳар қандай жангга тайёр эканликларини айтадилар.

Александр тезлик билан паром тайёрлаб биринчи отлик ва пиёдаларни нариги қирғоққа ўтказишни тайинлайди. Қолган гапни ўзлари тушунган жангчилар уч қунда 12000 сол тайёрлашади.

Курций Руфнинг таъкидлашича, шундай қилиб шох 4 кунлик йўлдан кейин 2000 жангчисини ва Менедема бошчилигидаги 300 отлигини йўқотган жойга етиб келади. Уларнинг суяқларини йиғиб, қўмишга буюради. Ўлганларга миллий одагга кўра қурбонлик келтиради. Кратер ҳам етиб келиб, унга қўшилади.

Александр ўзининг ҳамма харбий кучларини кишлоқларни ёқишга, катта ёшдаги одамларни ўлдиришга жўнатади.

Сўғдиёнанинг кўп жойи чўллардан иборат мамлакат эди. Ҳақиқатан бу улкан давлат бўлиб, унинг ўртасидан Политимет деб аталувчи сув оқими ўтар, маълум жойга бориб, ер қаърига сингиб кетарди. Ер тагидаги дарёнинг оқими унинг овозидан билиниб турарди. Лекин унинг намлиги ёки буги билинмасди. Курций Руф дарёнинг ер тагидан оқиш ҳолати Гирканияда ҳам борлигини таъкидлаб ўтган эди. Биз бу ҳақда юқорида тўхталгандик.

Сўғдиёналик асирлар орасидан энг кучли, машҳур 30 тасини шохнинг ҳузурига олиб киришади. Шохуларни қатл этишга буюради. Бу буйрукни таржимон орқали тушунган асирлар ўлимдан кўркмасдан кўшиқ айтиб, ўйинга тушадилар.

Шох уларнинг жасурлигига, ўлимдан кўркмаслигига хайрат билан қараб, орқага қайтаради ва бунинг сабабини сўрайди.

Агар бизни бошқа шох қатл қилганда қайғули бўларди, лекин сиздай машҳур шохнинг қўлида ўлиш биз учун шарафдир, дейди улар. Шунда шох сўрайди: Агар сизларга ҳаёт бахш этсам, менга содиқ бўласизларми?

«Биз ҳеч қачон сизга душман бўлмаганмиз, фақат бунга уруш сабабчи, биз хамиша содиқ қоламмиз».

Зарафшон бўйларида яшовчи элат вакиллари шохга мана шундай деб жавоб берадилар. Яна улар Александрга содиқ эканликларини, уларнинг қалби ғараз ва ёвузликдан мустаснолигини айтиб, ўз ҳаётларини гаровга бериб, керак бўлганда Александр учун ўлимга тайёр эканликларини айтади. Улар ваъдаларининг устидан чиқиб, тўрттаси шохнинг шахсий соқчиси, қолганлари маҳаллий халқни бошқарувчи қилиб тайинланади. Бу ишларни содиқлик билан бажаришда ҳатто македонлардан ҳам қолишмайдилар.

Сўғдиёнада Пехолайни 3000 жангчи билан қолдириб, шох Бактрия томон кетади.

Аррианнингтаъкидлашича, Александр Сўғдиёна ерларини ишғол этиш билан банд бўлган бир пайтда, Спитамен 600 та массагетдан иборат отлик аскарлар билан Бактриядаги бир қалъага келади. На ҳокимлардан Фрурах, на соқчилар унинг бу ҳужумини кутмаган эди. Қалъа жангчиларини ўлдириб, македонлар саркардаси Фрурахни эса асирга олиб, қамаб қўйишади. Қалъани қўлга киритганлари учун мамнун бўлиб, Зариасп шахрига яқин келишади. Лекин шахарга ҳужум қилишга ботина олишмайди. Шунга қарамай, катта ўлжа билан орқаларига қайтишади.

Зариасп шахрида касал бўлган бир-иккита отлик аскарлар қолишганди. Улар билан Сосиклнинг ўгли Пейфон ва Кифадер Аристоник бирга эдилар. Скифларнинг ҳужуми ҳақида эшитиб, улар оёққа туради. 80 та ёлланган отликни олиб, массагетларнинг орқасидан қувишади. Ҳеч нарсани

ўйламасдан бепарвогина кетаётган скифларга ҳужум қилиб, улардан ўлжани тортиб олади ва бир-иккитасини ўлдиришади. Шундай тартибсизлик билан орқага қайтаётганида огохлантирувчи одамлари бўлмагани сабабли, Спитамен бошчилигидаги скифлар куршовида қолади. Бу ерда улар 7 дўстидан ва 60 та ёлланган отлик аскарларидан жудо бўлишади. Аркетонлик Кифадер ҳам шу ерда халок бўлади. Пейфон эса яраланади ва уни асирга олишади.

Пейфоннинг асирга тушгани Александрни анча ташвишга солади. Мунки Пейфон Александрнинг яхши кўрган жангчиларидан бири эди. У Александрнинг қўлига навқар бўлиб келганида жуда ёш эди.

Отаси Сосикл эса Филиппнинг машҳур саркардаларидан бири бўлиб, Александрни жуда яхши кўрар, баъзан овга бирга олиб чиқарди. Ов қилишда бу кекса жангчига тенг келадигани йўқ эди. Сосикл анча қариб, жангга ярамай қолса ҳам кексайганини сира тан олгиси келмас, худди ёш жангчилардек ўзини бардам тутарди. Кекса сафдоши шох Филиппнинг хурмати учунми, ёки Александрга ихлоси баландлигиданми, кўшинга эргашиб Персеполгача бирга келганди. Унинг нияти бир неча йиллардан буён Юнонистонга таҳдид солиб, тинчлик бермай юрган эронликларнинг мағлубиятини ўз кўзи билан кўриш эди. Персеполда Александрни катта ғалаба билан қутлагач, ёлғиз ўғли Пейфоннинг тақдирини Александрнинг қўлига топширади. Александрнинг ҳамма вақт ғалабага эришишига тилақдош бўлиб, ёш Пейфонга хушёр бўлишни, унинг соғ-омон қайтиб келишини Александрдан ўтиниб сўрайди, Шох кекса жангчи Сосиклни қимматбаҳо совға-саломлар бериб юртига қайтаради.

Пейфон ёш бўлишига қарамасдан довжурок эди. Қирғин жангларнинг олдида бўлишни Александрдан ўзи сўрарди. Пейфоннинг кўркмас ва ботирлигини сезган Александр уни кичкина бир ёрдамчи кўшинга бош қилиб қўйганди. Бироқ Сосиклни отаси қаби хурмат қилгани учун Пейфонни авайлашга ҳаракат қиларди. Пейфоннинг асирга тушганини эшитиб, шохнинг кўз ўнгига Сосикл келади. Кекса жангчининг кўзга суртган ёлғиз сразданини йўқотиш Александр учун катта жудодик эди. Бунинг устига Сосикл Пейфонни Александрга жангчи сифатида эмас, уни сифатида топширган эди. Александрнинг укаси бўлмагани учун Пейфонни ўзига уни қилиб олганди. Пейфон ҳам Александрни ўз оғасидек кўрарди. «Мен Филиппга хиёнат қилмадим, сен ҳам ўз шохинга садоқатли бўл, болам», — деган эди ўшанда Сосикл. Сосиклнинг бу гаплари эсига тушиб, Александр Пейфондек бир жангчисини эмас, ўз инисини йўқотгандек бўлганди. Пейфон эса отасининг ўғитлари учунми, Александрга бутун вужуди билан берилиб, садоқат билан хизмат қиларди.

Александр асирга тушган Пейфонни озод қилиш учун Птолемейни Спитаменнинг олдига элчи қилиб юборади. Птолемей шох берган бир

қанча совға-саломлар билан массагетлар қароргоҳига келганда, уларнинг оксоқоли Спитаменнинг скифлар билан Мароқанд тарафга кетганини айтиб, шоҳ берган совға-саломларни олади-да, яраланган саркарданинг тоғдаги бир қишлоқда қолганини айтади. Птолемей массагетлар оксоқоли берган тўртта йўл кўрсатувчи билан Пейфоннинг хузурига келади. Озиб-тўзиб кетган Пейфон яра азобида иситмаси баланд ётарди. Пейфонга тоғликлар душманлик кўзи билан қарамай, бу ҳам худонинг бир кимсаси-да, деб шифобахш гиёҳлар бериб туришганди. Аммо Пейфоннинг яраси совуқдан газак олиб, кундан-кун ахволи оғирлашаётган эди. Чап елкасига қилич оғир ботган, суякнинг синган жойи йиринг боғлаб кетганди.

Птолемей ўз сафдошининг ахволи ачинарли эканини кўриб, ўша кунни тундаёқ йўлга тушиб, кунни билан тўхтамасдан йўл юриб, эртаси кунни тунда шоҳ қароргоҳига етиб келади. Оғир йўл юриб келган бемор бутунлай қолдан тойган, шоҳ унинг қошига келганда нималардир деб алаҳсирарди. Александр энг машҳур табибларини чакириб, Пейфоннинг ярасига малҳам беришни буюради. Табиблар Пейфонга яраланган захотиёқ ёрдам берганларида даволаши мумкинлигини айтади. Энди эса бутунлай кеч бўлганди. Курак суягини олиб ташлашнинг ҳеч иложини тополмайди. Шу тахлитда ўн саккиз кун яра азобини тортиб, гоҳ ҳушига келиб, гоҳида беҳуш оламдан кўз юмади. Пейфон бир ҳушига келганда Спитаменнинг мардлиги ҳақида гапиради. Пейфонни қалтаклай бошлаган жангчиларга қарата Спитамен «яраланган кишига азоб бериш марднинг иши эмас. Ҳали ёш йигит экан, худо умр берса соғайиб кетар» деб, қишлоқоқсоқолигабеморга қарашни қаттиқтайинлабди. Спитаменнинг бундай мардлиги ҳақида эшитиб, шоҳ «худо унга ақлдан ҳам берган эканда» деб кўяди.

Пейфонни Яксарт дарёсининг ёқимли эпкинни уриб турган тепалик ён бағрига дафн қилишади. Александр бу машҳум хабарни отаси каби меҳрибон Сосиклга қандай етказишни билмай, ўйланиб қолади. Пейфон ўлгандан сўнг эса Амон шарафига қурбонлик келтиради.

Кратер бу вақтда Политимет дарёси бўйларида катта қўшин билан Спитаменга қарши юришни бошлаган эди. Массагетлар унинг келаётганини билиб, чўлга қараб қоча бошладилар. Кратер Спитамен отрядининг орқасидан чўлга кириб бормасданок етиб олади. Бу пайтда Спитаменда мингта массагетлардан ташкил топган отлик аскар бор эди. Македонияликлар ва скифлар ўртасида каттиқ жанг бўлади. Бу жангда македонияликлар ғалаба қозонишади. Скифларнинг 150 кишиси ҳалок бўлади. Қолганлари эса чўлнинг ичкарасига македонияликлар топа олмайдиган ерларга беркинишади.

Александр Сўғдиёна ва Бактрияда қолган душманларни йўқ қилиш учун қўшинини уч қисмга бўлади. Бир қисмига Гестеион, иккинчисига Кен, қолганларига ўзи бошчилик қилади. Бироқ ҳали босиб олинмаган

вилоятларда ҳам кўзғолонлар бўлиб туради. Шу вақтда бактрияликлар 800 отлик массагетлар билан бирикиб, атрофдаги қишлоқларни вайрон қиларди. Вилоят ҳукмдори Аттин уларга қарши 300 отлик аскарини юборади.

Массагетлар эса пистирма кўяди. Бир неча киши хайвонлар тўдасини хайдаб, ўрмондан чиқади. Ана шу хайвонлар тўдасига Аттин тартибсиз равишда ҳужум қилиб, пистирмага дуч келади ва анча талафот кўради.

Бу хабар дарров Кратерга етиб, у чавандозлари билан ёрдамга шошилади. Лекин массагетлар аллақачон бу ердан жўнаб қолишга улгурган эдилар. Шу билан вилоятда бир оз тинчланиш бўлади.

Бу хабарни Александрга етказишганда у дарғазаб бўлиб, шундай бақирадики, ўзини тута олмай Кенга найза санчиб олишига сал қолади. Кен эпчиллик қилиб ўзини четга олмаганида найза унинг қўкрагига санчиларди. Шоҳ отган найза зарб билан чодирга урилиб, уни тешиб чиқади.

Спитамен кейинги кунларда пистирма кўйишни кучайтиряпти. Пистирма унинг учун энг қулай йўл бўлиб қолди. Очиқ жангга чиқишга ботинолмаяпти. Ҳали шошмай турсин, Спитаменга мен ҳам шундай тузоқ кўяйки, қопқонга тушган бўридай типирчилаб қолади, деб ўйлайди шоҳ. Александр эҳтиётсизлик қилган Аттинни нафрат билан эса олади ва Кенга шундай деб буюради: «Мен ҳам Аттинни вилоят ҳокимлигидан олиб ташлайман. Неча марта айтдим унга, маҳаллий халқ одамлари билан алоқани мустаҳкамла, Спитамен қўшини орқасидан айгоқчиларни кўпайтир деб. У бўлса, Спитаменни осонгина қўлга тушираман деб ўйлайди. Қандай уят, қандай шармандалик бу. Улар энди пистирмани кучайтираверади, биз эсатузоққатушаверамиз. Кратер қаерда эди, Кратер! Ахир у Аттинга тажрибали жангчилардан кўшиб юбормайдими? Охири кунларда у қўлга киритган озгина ғалабалари билан талтайиб кетди. Ҳамма вақт скифларнинг ҳужумини кутиб туради, тузоққа илинади. Зудлик билан Кратерга бориб айт, Спитаменга қарши курашни кучайтирсин. Менга Спитаменнинг ё тириги, ёки ўлиги керак. Спитаменни бирёқлик қилмагунча сен ҳам, Кратер ҳам менинг хузуримга қайтиб келма».

У топширикни албатта бажаражагига сўз бериб, шоҳнинг чодирдан чиқади. Александр ҳали ҳам ўзининг ғазабини боса олмай, Спитамен ҳақида ўйлай кетади: «Наҳотки, Осиёнинг шундай чекка ўлкасида яшаётган ёввойилар орасида Спитамен каби тadbиркор, ақлли ўғлонлар бўлса. Ҳатто менинг ишонган, тажрибали саркардаларимни ҳам қалғитяпти у. Наҳотки, унинг қўшини шу даражада кўп бўлса, Бир қарайсиз, Бактриядаги жаиғда ҳам Спитамен бор, бир қарайсиз у Яксарт бўйларидаги скифлар билан бирга ҳужум бошлайди. Бир қарабсизки, Политимет бўйларига пистирма кўйган ёки Мароқандни биздан тортиб олган. Наҳотки, уни тутиб олишнинг иложи бўлмаса».

Александр Спитаменнинг оркасида энди ўзи боришга қарор қилади. Қачонлардан буён не-не қирғин жанглари кўрган атоқли саркардалари ҳам Спитаменни қўлга туширолмай қанчадан-қанча жангчиларнинг ҳаётига завоқ бўлди. «Менинг ҳам Спитамен каби жасур ва эпчил саркардам бўлганда эди, жангларга қатнашиб, яраланиб ўтирмаган бўлардим. Ўзлари қўшинни бошқараверардилар. Мен эса кўпроқ давлат ишлари билан машғул бўлардим». Александр ўзига-ўзи шундай деб, Спитаменнинг кетидан тушишга қарор қилади.

Спитамен ўзининг лашкарлари билан македонлар қўриқлаётган Македон қўрғонига бостириб кирадилар, улар қўққисдан ҳужум қилиб, душманнинг бир қисмини ўлдирди, қолганлари иложсиз қўрғонга чекинади.

Александр томонидан Марокандга юборилган отряд яқинлашайётганини Спитаменга етказишганда у қўрғонни қамал қилишни тўхтатиб, Сўғдиёнанинг шимолига қараб кетади. Фарнух ва унинг лашкарбошиси Спитаменни мамлакатдан бутунлай қувиб чиқариш учун Сўғдиёна чегарасигача боришади. Энди улар кўчманчи скифларнинг сиридан вокиф бўлганди. Спитамен яна 600 га яқин скиф чавандозни олиб, келаётган македонларга қарши ҳужумга ўтмоқчи бўлади. Скиф чўлига яқин бўлган текисликда туриб, душман ҳужумини кутишни ҳам, душманга ҳужум қилишни ҳам билмай ҳайрон бўлади. Скиф чавандозлари фақат пиёдалар атрофида от чоптиришар, уларга ўқ узишарди. Улар ҳеч бир талафот кўрмай, Фарнухнинг зич келаётган жаиғчиларидан қочиб кетади. Чунки уларнинг отлари илдам ва чарчашни билмасди. Андроманнинг отлари эса ҳамма вақт йўлда юрган, чўлда чопишга мослашмаган, бунинг устига, етарли озик-овқатга эга бўлмаган отликлари тобора ҳолдан тойиб борарди. Скифлар жанг қилаётганларга ҳам, чекинаётганларга ҳам шиддат билан ҳужум қиларди. Кўплар ўқдан яраланганди. Македонларнинг тўрт бурчакли пиёдалардан кўпроқ талафот кўришини сезган скифлар атрофи қалин ўрмон билан қопланган Политимет дарёси бўйларига чекинади.

Гиппарх Каран ва Андроманга ҳеч нарса демай, ўзининг отликлари билан дарёдан ўта бошлайди, пиёдалар эса ҳеч қандай буйруқ олмай отликлар ортидан кетади. Жангчилар пала-партиш тарзда кўрққанидан тик қирғоқлар бўйлаб дарёга туша бошлайдилар. Спитамен қўшинлари македонликларнинг муваффақиятсиз ҳаракатларини сезиб, отлик жангчилари билан дарёдан ўтиш жойидан иккига бўлиниб, душманга икки томонлама ҳужум бошлайди. Спитамен жангчилари македонликлардан тортиб олиган қуроллар билан қуролланган эди. Спитамен жангчиларини шиддатли жаиғга бошлайди. Политимет дарёсининг саёз ва хавфли жойларини яхши билган саркарда, душманга икки томонлама ҳужум усулини қўллайди. Эндигина дарёдан кечиб ўтаётган душман қўшинларига дарахтларнинг орасига яшириниб бирдан ҳужум қиладилар.

Спитаменчиларни ҳали анча узокда бўлса керак, деб ўйлаб бепарвогина келаётган Гиппарх уларнинг қўққисдан бошлаган ҳужумидан саросимага тушиб жангчиларига орқага қайтишни буюради. Орқа томонда эса аллақачон жанг бошланган эди. Икки ўртада шундай қаттиқ жанг бошланадики, спитаменчилар Гиппарх қўшинини битта ҳам қўймай қириб ташлайди. Ҳатто дарё ўртасидаги дарахтлар ўсиб турган ялангликка чиққан македончилар таслим бўлишларини айтишса ҳам у қириб ташлашга буйруқ беради. Гиппарх жангчиларидан икки киши қочаётганини кўрган Спитамен уларнинг кетидан қувиб бориб, бирини ёй ўқи билан йикитади, иккинчисини арқон ташлаб, эпчиллик билан отдан йикитиб, қўшини олдига судраб келди. Буталар орасидан судралиб келган жангчининг қоринлари ёрилиб, ичаклари чиқиб кетганди. Устидаги кийими дабдала бўлиб, кип-қизил қонга беланганди.

Жангчилар Спитаменнинг жасурлигига қойил қолишди. Бу жангда Спитамен шундай матонат кўрсатадики, Гиппархнинг энг мохир жангчиси Осруп билан яккама-якка олишувда, зарб билан уриб, рақибининг қўлидаги қиличини туширади. Сўнгра мардлик қилиб, унинг бўйнига қилич солишдан ўзини тутиб эғнидан ушлайди-да, худди улок чопган чавандоздек отини тезлаб кетади. Шу кетишда бир ҳамла билан Осрупга ёрдамга шошилган жангчининг қалласини олади. Сўнгра дўстларига ёрдамлашиш учун қирғоқ томон келаётганда Осрупни қаттақон харсанг тош устига отиб юборади. Харсанг тошга боши зарб билан урилган Осрупнинг оғзи-бурнидан қон келиб, жон беради. Бу воқеани кузатиб турган Гиппарх бу баҳодирнинг Спитамен эканлигини билиб, ўн чоғли отликлари билан у томон ташланади. Спитаменни химоя қилишга шошилган сафдошлари ёй билан ҳужумга ўтади. Гиппарх Спитамен билан узоқолишади. Спитаменнинг шундай қаҳр-ғазаби тўлиб-тошган эдики, қони қайнаб кетганидан отнинг устида тик туриб олади. Гиппарх Спитаменни йикитиш мақсадида отининг бўйнига қилич солади. От бир сакраб, йиқилади. Пиёда қолган Спитамен Гиппарх билан олиша бошлайди. Сўнгра эпчиллик билан Гиппархнинг ўнг оёғига қилич солади. Қилич Гиппарх отининг қорнини ҳам кесиб кетганди. Оғрик зарбидан сакраб кетган отнинг устидан Гиппарх ағнаб тушади. Бироқ чап оёғи узангида қолганди. От Гиппархни судраб буталар орасига қириб кетади. Гиппарх судрала-судрала чўпонлар қўрғонига етиб олиб, чўпонлар орқали Кратер билан боғланади. Саркардасининг ҳалокатга учраганини кўрган македонияликлар таслим бўлишга қарор қилишади. Таслим бўлган Гиппарх жангчиларни ичида тўртта сўғдиёналиклар ҳам бор эди. Соткинлик қилиб Александр томонига ўтган ва ерли халққа азоб бериб юрган бу ҳамюртларини ялиниб-ёлворишига қарамасдан, қулоқларини ва ўқ отишга ярамай қолишлари учун бармоқларини кесиб олиб, яланғоч холла қўйиб юборади. Анчадан буён қочиб, яшириниб юрган Спитамен

сафдошлари ғалаба гаштига мириқиб колгандек бўлади. Ғаму ғуссаларини унутган ҳолда сотқин ватандошларининг шармандали ҳолатига роса кулишади.

Бу хабарни эшитган Александр чуқур хаёлга ботади. Зудлик билан Андромахни хузурига чакириб, воқеанинг тафсилотини сўрайди. Андромах содир бўлган фожианинг тафсилотини тўлиқ баён қилиб беради. Эшитишича, Гиппарх ва Караннинг эҳтиётсизлиги кўшинни ҳалокатга олиб келганди. Александр ўзини тутолмай бакириб юборади. «Мен кўшинга ачинмайман, Гиппархга ачинаман, у қаттиқ яраланган» дейди шох Андромахга. Гиппарх анча кун ётиб, оқсоқланиб қолади. Александр уни Македонияга қайтариб юбормоқчи бўлганида «то ўлгунча Александр билан бирга бўлажанини, Спитамендан қасос олажанини» айтади. Бирок, Гиппарх оғир жангга ярамай, илгариги куч-ғайратини йўқотганини сезиб, кўнгли ярим бўлмаслиги учун садоқатини ҳисобга олиб, уни Паропамисадлар юртида барпо этилган Александрияга ҳоким қилиб тайинлайди. Аррианнинг таъкидлашича, Гиппарх Александрия шахрининг ҳокимлигини бажара олмагани учун ўз вазифасидан тезда олиб ташланади¹.

Александр Аминта кўмондонлик қилаётган бактрияликлар ва сўғдиёналиклардан иборат кўшинини Кенгатопширади. Кенга эса мабодо Спитамен пайдо бўлиб қолса, уни қуршовга олиб, қўлга тушириш учун кишни Сўғдиёнада ўтказиш буюрилади. Спитамен ва унинг одамлари македонияликларнинг ҳамма ёққа соқчилар қўйганини кўриб, ҳеч қаерга қоча олмасликларининг сезгач, Кенга қарши юриш бошламоқчи бўлишади. Улар бу жангда ғалаба қозонишларига ишончлари комил эди.

Сўғдиёна йўллари билан скиф-массагетларни ажратиб турувчи Ғазога келиб, 3000 та скиф отлиқларини ўз сафига олиб, Сўғдиёнага бостириб киришга кўндиришади. Бу скифлар ниҳоятда қашшоқяшашарди, шунинг учун ўзларининг бойлиқларини йўқотишдан кўрқадиган жойлари йўқ эди. Шунинг учун уларни бирон нарсага кўндириш осон эди. Кен Спитамен аскарлари билан келатганини эшитиб, унга қарши кўшин билан юради. Каттиқ жанг бўлади. Бу жангда македонияликлар ғалаба қозонишади. Спитамен кўшинидан 800 киши, Кеннинг эса 25 отлиқ аскар ва 12 пиеда аскар халок бўлади. Тирик қолган сўғдиёналиклар ва бактрияликлар таслим бўлишади. Скиф-массагетлар эса мағлубиятга учраб, бирга жанг қилган сўғдиёналикларни ва бактрияликларнинг араваларини бузиб, Спитамен билан чўлга қочишади. Лекин уларнинг чўлга юриш қилишини эшитганда, Спитаменнинг бошини олиб, Александрга юборишади ва шу билан шохни бу қабилалар уйига бостириб келиш ниятидан қайтаришмоқчи бўлишади.

Хотини Спитаменни ҳар қандай йўллар билан бўлса ҳам Александрдан кечирим сўраш лозимлигини, бундай қочиб юришлар жонига текканлигини айтади. Уларнинг учта фарзанди бўлиб, ҳеч бўлмаса фарзандларига раҳми келишини, акс ҳолда уларнинг ҳам халок бўлишини таъкидлайди.

Спитамен хотиним сотқинлик, бевафолик қияпти деб, бир сасрар уни ўлдирмоқчи ҳам бўлади.

Шундан сўнг хотинига қарамай, бошқалар билан юриб кетади.

Бундай салт юришлар жонигатеккач, яна хотинига нисбатан муҳаббати кучаяди.

Хотини унга чин юракдан тўғри маслаҳат берганини, энди нима бўлсаям қулоқ солишини ўтиниб сўрайди. Алданган Спитамен куннинг ярмида майхўрликни бошлайди ва жуда маст бўлади.

Спитамен қаттиқ ухлаб ётганла хотини унинг калласини олади.

Котил хотин Александр қароргоҳига келиб, бир муҳим хабар олиб келганлигини айтади.

Шунда шох бу аёлни ичкарига чакиради. Унинг уст-боши қонлигини кўриб, дастлаб кимдир зўрлаган бўлса керак, деб ўйлайди. Спитаменнинг боши аёл билан келган қулнинг қўлида эди. У Спитаменнинг калласини шохга кўрсатади.

Консиз, оппоққалла Спитаменники эканлигини дарров билиш қийин эди. Шунда қул бўлиб ўтган воқеани шохга айтади. Шох хаёлига ҳар хил фикрлар келади. Бошига кўп қулфатлар солган душманининг ўлдирлиши яхши-ю, лекин бу машъум қотилликка аёл киши, яна унинг вафодор хотини қандай ботинганини тушуниш қийин эди.

Аёл кишининг бундай ваҳшийлиги бошқаларга ўртак бўлмасин тағин, деган ўй-хаёл билан шох унинг қароргоҳдан чиқиб кетишини талаб қилади.

Спитаменнинг ўлганини эшитган дақлар унинг айғоқчиси Датаферни ушлаб бериб, ўзлари ҳам Александрга таслим бўладилар. Шох гуноҳкорларни қилмишига яраша жазолашни буюради.

Шундай қилиб, шох гирканлар ва мардларни тапурлар билан биргаликда Фратоферм ҳокимлигига беради. Арсак ўрнига драгларга ҳукмдор этиб, Стасанор тайинланади. Арсак эса Оксидат ўрнига Мидияга юборилади. Мазей ўлгандан кейин Вавилония Ситамен қўл остига ўтади.

Кўриб ўтганимиздек, Спитаменнинг ўлимига оид маълумотлар ҳар хил. Уларнинг бирида скиф-массагетлар томонидан ўлдирилган дейилса, бошқа бирида ўз хотини томонидан калласи кесилган деб таъкидланган. Бу икки тарихий фактнинг қайси бири тўғри эканлигига ишониш ўқувчи эътиборига ҳавола. Машҳур тарихчилар ҳам Спитаменнинг ўлими ҳақида юқорида баён қилинган икки воқеа тафсилотини ечолмай ҳали-ҳамон баҳс юритмоқдалар. Бу тадқиқотчиларнинг бири Спитаменнинг хотинини қарғасалар, бошқа бирлари сотқинлик йўлига ўтган скиф-массагет

¹ Арриан. Ўша асар, 153-бет.

тўдаларини лаънатлайдилар. Шуниси маълумки, Спитаменни ҳеч бир куч, ҳатто Александрдек тенгсиз куч-қудратга эга бўлган саркарда ҳам енголмайди. Спитаменга мардлик ва жасорат жангида ҳеч ким тенг келмайди. Унинг мардлиги ва матонатига Александрнинг ўзи ҳам қойил қолиб, тан беради. Спитамен Александрга ёввойи деб билган Ўрта Осиё қабилаларининг нималарга қодир эканлигини кўрсатиб кўяди. Ўз халқининг содиқ ва фидойи фарзанди бўлган Спитамен Ўрта Осиёдаги қабилалар жуда қашшоқ ва чор-ночор яшаса-да, маънавий жиҳатдан бой, руҳан бақувват эканлигини исботлайди. Ватанини, халқини севишни, ўз қишлоғини, шаҳарини, юртини ардоқлашини ўрта осиеликлардан ўрганиш кераклигини далиллайди. Александр шунча мамлакатларни, юртларни, ўлкаларни босиб олса ҳам, ўрта осиеликлар сингари жанговар ва жасур халқни кўрмаган эди. Александр Ўрта Осиёга қарши уруш эълон қилмайди. Улкан Аҳмонийлар ўлкасининг бу бир чекка ўлкасини жанг-жадалларсиз, тинчгина босиб оламан, худди сайёҳлардек бу ўлканинг жаннатмақои гўзалликларини томоша қилиб, катта бойликлар тўплаб, қўшинни ўрта осиелик ўғлонлар ҳисобига мустаҳкамлаб ҳинд сари йўл оламан, деб ўйлаган эди. Аммо Александрнинг Сўғдиёнада бирон қуни тинч ўтмайди.

Шундай қилиб, шарқнинг жасур, ватанпарвар ўғлони Спитаменнинг номи авлодлардан-авлодларга ўтиб келмоқда.

НАУТАК

Наутак қалъасининг номи антик замонлардаёқ узоқ элларга маълум эди. Олимлар бу қалъанинг Қарши шаҳрига яқин бўлганлигини таъкидлашади. Эҳтимол, бу қалъа Ургут билан Қаршй ўртасидаги баланд тоғларга жойлашган бўлиши мумкин. Александр Мароканд шаҳридан чиқиб, Наутак қалъасига борганлиги аниқ. Бошқа бир тарихий манбаларда эса Қарши шаҳрининг қадимги номи Наутак бўлган дейишади. Курций Руф бу қалъанинг ҳокими Сисимифр бўлган, деган фикрни айтса, Арриан қалъага Херион ҳокимлик қиларди, дейди. Курций Руфда бу қалъанинг номи Наутак деб тилга олинса, Арриан қалъа номини тилга олмайди. Бироқ ҳар иккала адиб ижодида ҳам қалъанинг жуда қийинчилик билан олинганлиги таъкидланади. Курций Руфнинг ёзишича, ниҳоят бақтрияликлар 700 одамини йўқотади. Улардан 300 таси асирга тушади. Лекин улар ҳам анойи эмасди — македонияликларга ҳужум қилиб, 80 тасини ўлдиради, 350 тасини эса ярадор қилиб ўч олишади.

Лекин барибир шох уларни иккинчи марта кечирди. Шох уларга ёрдам қилиш учун катта қўшин билан Наутак деб аталмиш жойга етиб келади. Буларнинг ҳркими Сисимифр бўлиб, у ўзининг онасидан иккита ўғил кўрганди. Уларда ота-она ўз боласи билан эр-хотинлик қилиши мумкин эди.

Сисимифр ўзининг юртдошларини қуроллантириб, вилоятга кирадиган қисқа жойни тўсиб туради. Бу жойнинг яқинидан тезоқар дарё ўтиб, орқа томонидан қоя тўсиб турарди. Шу ерда яшовчилар қоядан ўтарди, қоя тагидаги йўлнинг бошланиши ёруғ бўлиб, ички томони эса жуда қоронғи эди. Ер ости йўли фақат шу ерда яшовчиларга маълум бўлиб, бу йўл қоянинг орқа томонига олиб чиқарди. Наутакликлар бор кучлари билан дарани ҳар қанча ҳимоя қилмасинлар, Александр уларни шиддат билан енгиб, қояни эгаллаб олади.

Дарага олиб чиқувчи йўлни хайқириб оқувчи сертошқин дарё тўсиб турарди. Шох дарахтларни кесиб, йирик тошларни ташлаб бўлса ҳам дарёдан ўтишга муваффақ бўлади. Буни кўрган наутакликлар эсанкираб қолади. Шундай қилиб, шох уларни кўрқитиб таслим қилади. Сўнгра уларнинг қабиласига қавм бўлган, лекин кейинчалик Александрга тобе бўлиб қолган Оксиартни уларнинг бошлиги олдига элчи қилиб юбориб, қояни топширишларини талаб қилади. Қоя ҳимоячилари таслим бўлавермагач, кўрқитиш учун ўк-ёй отадиган машиналарини ишга туширади. Ортикча ҳимоя қилишга қурби етмай қолган ҳимоячилар қоя тепасига қараб қоча бошлашади. Оксиарт анча саросимага тушиб қолган Сисимифрни македонияликларга ишонишга қўндира бошлайди. Уларнинг Ҳиндистонга қараб мардонавор юришига халақит бермасликни, кимки уларнинг йўлига тўсқинлик қилса, ўзига-ўзи ўлимни сотиб олишини айтди. Сисимифрнинг ўзи таслим бўлишга тайёр эди, лекин унинг онаси (айни вақтда хотини) бировга таслим бўлишдан кўра, ўлимни афзал кўришини айтади. Шундай қилиб, Сисимифр ўз фикридан қайтиб, ўз тақдирини ўйламасдан, кўпроқ шухратини ўйлаб, қояни топширишга рози бўлмайди. Элчиларга зиён-заҳмат етказмасдан қўйиб юбориб, Сисимифр қалъани ҳимоя қилишни давом эттиради. Бироқ кейинроқ душман кучи билан ўз кучини солиштириб кўргандан кейин, аёл кишининг берган маслаҳати нотўғри эканлигини тушуниб, элчиларнинг талабини инкор этганига афсусланади.

Илғарироқ жўнаб кетган Оксиартнинг орқасидан Сисимифр онаси, болалари ва қариндошлари билан бирга йўлга тушади. Шох унга чопар юбориб бир оз кутиб туришини буюради ва тезда бу ерга етиб келади. Ҳокимлик қилиб турган жойларни унга қайтариб, агар Сисимифр шохга содиқ бўлиб қолса, қолган жойларни ҳам қайтариб беришини айтади¹.

Александрнинг талабига кўра, Сисимифр икки ўғлини харбий хизматга беради. Кейин пиёда қўшинни қолдириб, отликлари билан Александр яна юришда давом этади.

Курций Руф ва Арриан ифода этган мана шу икки тасвирда маълум даражада ўхшашликлар бор. Шу билан бирга биргаликда, бу икки адиб

¹ *Курций Руф*. Ўша асар, 309-бет.

ижодида маълум даражада фаркли томонларни ҳам кўрамиз. Бундай ўхшаш ва фаркли томонларни ўқувчининг ўзи англаб олиши осон бўлгани учун уларни бирма-бир шархлашга киришмадик.

Александр Сўғдиёнадаги ишларини тугатиб, тоғни забт этиб, паретақларга қарши юриш бошлайди. Айтишларича, тоғликлар қўлга киритиш мумкин бўлган Хориен деб номланган қояни ушлаб туришган экан. У ерга Хориен ва бошқа аслзодалар яширинганди. Тоғнинг баландлиги 20, эни 60 стадийга тенг эди. Қоя жуда тик бўлиб, унга фақатгина ноқулай ёлғизоёқйўлдан чиқиларди. Қояга фақат бир одамгина ҳеч нарса халақит бермаса, чиқа оларди. Қоянинг бир томонида¹ чуқур жарлик бўлиб, кимки қўшин билан қояга чиқмоқчи бўлса, жарликни кўмиб, ўзига текислик ҳосил қилиши керак эди.

Александр бу иш қанчалик қийин бўлмасин, жарликни кўмиб, қоя чўққисини забт этмоқчи бўлади. Унингча, ер юзида қўлга кирита олмайдиғап ҳеч бир жой йўқ эди. Александр тоғ ёнбағрида ўсиб ётган арчаларни кесиб, зина ясаб, жарликка туширишни буюради. Бу ишни кундуз куни Александрнинг ўзи бошқарарди. Тунда эса бу мушкул ишни шахсий соқчилари Пердик, Леоннат ва Лагонинг ўғли Птолемей давом эттиришарди. Қўшинни асосантўрт қисмга бўлишганди. Бир қисм Александр билан кундуз куни, қолган учтаси навбат билан тунда ишларди. Жарликда ишлаш жуда қийин бўлиб, кундуз куни фақат 20 тирсак жойгача зина қуришарди. Тунда эса бундан камроқ бўларди.

Аскарлар жарликка тушиб, темир таёқдарни қоянинг қия жойига қоқишарди. Таёқлар орасидаги масофа юкнинг оғирлигига мослаб ўлчанганди. Тўшаладиган шохларни мажнунтолнинг новдалари билан боғларди. Бу тўшалма кўприкни эслатарди. Шохлар бир-бири билан бириктирилгандан сўнг бу ерга тупроқ қуйиларди-да, орқадан текисланарди.

Қалъа химоячилари Александрнинг бу уринишларини фойдасиз деб ўйларди. Чунки қоя тепасида уларни ўқ-найзалардан химоя қилувчи осма бошпаналари бор эди. Бироқ Александр жангчиларининг ўқлари у ерга бора бошлаганда, химоячилар ўзларининг кучсиз бўлиб қолишганини сезишади. Хориен саросимага тушиб, Александр олдига Оксиартни элчи қилиб юборишини илтимос қилади. Александр Оксиартнинг элчи бўлиб у ерга боришига рухсат беради. Оксиарт Хориенга Александрнинг олижаноб, адолатли шох эканлигини, одамларга ишонишини айтиб, ўз кўзи билан кўриб, гувоҳ бўлган воқеалардан гапириб беради. Ниҳоят Хориенни таслим бўлиб, қалъани топширишга кўндиради. Хориен Оксиартнинг гапига қулоқ солиб, қариндошлари ва дўстлари билан Александрнинг олдига келади. Александр уни яхши кутиб олиб, Хориен билан дўстлашишга аҳд қилади. Лекин уни қўйиб юбормайди. Хориеннинг химоячилари олдига бориб, уни

топширишлари ҳақида буйруқ беришини айтади. Химоячилари қояни топширишга рози бўлишади. Александр 500 аскари билан биринчи бўлиб қояга чиқади. Хориенни эса қалъага ҳоким қилиб тайинлаб, яқин атрофидаги ерларни ҳам унинг ихтиёрига беради. Александрнинг қўшини қишда қийнала бошлайди. Қор қалин ёғиб, озик-овқатнинг етишмаслиги сезилиб турарди. Хориен шохнинг қўшинига 2 ойга етгулик қилиб, қалъада йиғилган озик-овқатларини, нон, вино ва фил гўштини беради. Шундан кейин у янада Александрнинг хурматини қозонади¹.

Александрнинг Хориен қалъасига қилган ҳужуми воқеасини Арриан худди шундай тасвирлайди. Хориен қалъасига ҳужум Курций Руф асарига сал бошқачароқ тасвирланган бўлса-да, ҳар иккала адиб ҳам бир хил тарихий манбалардан фойдаланганига гувоҳ бўламиз.

Бу икки асарда таъкидланган қоянинг номи Наутак бўлиб, унинг ҳокими Сисимифр эканига ишонч ҳосил қиламиз. Чунки Сисимифрнинг номи кейин ҳам тилга олинади. Яъни Александр Ҳиндистон томон юришни бошлаб, Бактрия тоғларидан ўтаётганда қаттиқ бўрон ва қор-ёмғир совуғига дуч келиб, қатта талафот кўради. Кўпгина жангчилар, бошпанатополмай совуқдан ўладилар. Қорамол ва қўйлар қирилиб кетади. От ва бошқа уловларнинг бир қисми ҳам нобуд бўлади. Бу мудҳиш хабарни эшитиб, Сисимифр дўсти Александрга ёрдам беришга шошилади. Ўшанда Сисимифр қўплаб қўй ва қорамоллар, от ва уловлар билан бирга 2000 туяни Александр жангчиларига бўлиб берганди. Сўнгра Александр саклар еридан қатта бойлик орттириб, 30000 бош молни Сисимифрга совға қилиб беради².

Мана шу фикрнинг ўзиёқ Наутак қалъасида Сисимифр бўлганлигини исботлайди. Тарихчилар Окс дарёсининг юқори оқимида Хориен қалъаси ҳам бўлганлигини таъкидлайдилар.

Кўриб ўтганимиздек, юқоридаги лавҳа тасвир жихатидан бир хилликка эга. Яъни қояни эгаллаш қийин бўлади. Бу ўринда қоянинг жойлашиши ва унга чиқиш йўллариининг мураккаблиги ҳақида ҳам бир хил маълумот берилган. Пастки жарликни дарахт шохлари билан тўлдирибгина қояга чиқиш мумкинлиги ҳам ҳар иккала асарда баён қилинган. Лекин қоянинг номини Курций Руф Наутак деб атаса, Арриан Хориен деб кўрсатади. Қалъанинг бирида Сисимифр ҳокимлик қилса, иккинчисида қалъа ҳокими Хориендир.

Кўпгина олимлар Наутак қалъаси билан Хориен қалъасини бир деб тушунишади. Археологлар Наутак қалъаси Қарши шаҳри яқинида эканлигини аниқлашган. Хориен қалъаси эса Окс дарёси бўйларида жойлашган бўлиб, ўша даврларда Сўғдиёнага қарар эди. Курций Руф

¹ Арриан. Ўша асар, 152-бет.

² Курций Руф. Ўша асар, 319-бет.

ва Флавий Арриан ҳам Хориен қалъаси Сўғдиёна ерларида жойлашганини айтади. Ҳозирги замон тадқиқотчилари Хориен қалъаси Бактрия ўлкасида жойлашган деган фикрни айтади. Бошқа бир тадқиқотчилар Хориен деган қалъанинг бўлмаганини, Хориен номли ҳокимнинг бўлганлигини таъкидлашади. Агар ҳақиқатан ҳам Наутак Қарши шаҳрининг қадимий номи бўлса, унда бу қалъа Курций Руф айтганидек Бактрияда эмас, балки Сўғдиёнада бўлиб чиқади.

Аррианнынги ёзишича, ўша йили киш анча оғир келиб, Александр Наутак шаҳрида кишлайди.

Шаҳар аҳли меҳмонни иззат-хурмат билан қарши олади. Илгари Александр бу шаҳарга келган, шаҳар ҳокими билан дўстлашганди. Шунинг учун ҳам шаҳар аҳлига зиён-заҳмат етказмасликни жангчиларига қаттиқ тайинлайди.

Шаҳарга сигмаган жангчиларга эса, яқин атрофдаги тоғ этагидан ҳар қандай совуқларни ҳам писанд қилмайдиган сўғдиёналикларнинг ўтовидан қуриб беради. Ўзи эса гўзал хотини Роксана билан киш ўтгунча ичкарида бўлади. Янги келин-куёвни кутлаб, бу ерга шаҳар кишилари тез-тез келиб туришарди.

Аввалига шаҳар аҳли Агександрдан қўрқиб, шохнинг қўчадан ўтиб қолганларини кўришса, эшикларини беркитиб, ичкарига яшириниб олишарди. Улар Александр халқнинг бор-будини талаб, хонавайрон қилади деб, ўйларди. Шунинг учун ҳам кўп кишилар, уйларини беркитиб, яшириниш учун қўшни вилоятларга кетиб қоладилар. Шаҳарликлар мотам тутгандек ғам-гуссага ботган эди.

Бироқ Александр шаҳар аҳлига озор етказмайди. Баъзан ерли халқдан биронта кишини учратиб қолса, сўғдиёналикларга хос саломлашарди. Наутак шаҳри Бактрияга яқин бўлгани учун бу ерда саклар ҳам кўп эди. Шунинг учун ҳам сак ва сўғдлар бир-бирининг тилига бемалол тушуна олар, шаҳар аҳли икки тилда ҳам сўзлашаверарди. Александр икки тилда сўзлашишга ҳаракат қиларди. Шаҳар аҳли аста-секин Александрга кўникиб қолади. Ҳатто улар шохнинг олдига ҳол-аҳвол сўраб ёки арз қилиб келишга одатланадилар. Александр иложи борица уларга ёрдам беришга ҳаракат қиларди.

Наутакликлар Оксиртнинг қизи бўлган Роксанани аввалдан яхши билишарди. Роксана шаҳарга чиқишдан дастлаб истиҳола қилган бўлса, кейинчалик кўникиб кетиб, Александр билан бемалол шаҳар айланадиган бўлади.

Шаҳар аҳли ўз дардини кўпроқ Роксанага айтар, у билан суҳбат қуради. Бир қуни бир хотин товуғини Александрнинг жангчилари ўғирлаб кетганини, товукни энг чеккадаги ўтовга олиб кирганини ўз кўзи билан кўрганини Роксананинг қулоғига етказди. Роксана бу хабарни шохга айтади. Александр бу воқеадан дарғазаб бўлиб, товук ўғрисини

топиб олади. Сўнгра шаҳар аҳли олдида уни роса қалтаклайди. Ҳатто товукнинг эгаси бўлган аёл, ўғри жангчининг айбидан кечганлигини айтса ҳам, шох ўз ҳукмини бекор қилмай жангчини қаттиқ жазолайди. Александрнинг қўшинлари ўртасидатартиб-интизом шундай қаттиқэди.

Худди шунга ўхшаш воқеа ўша йили Бактрияда ҳам рўй беради. Ҳиндистон томонга йўл олаётган Александр Бактриянинг энг чекка қишлоқларига кўнади. Шох яқин саркардалари билан қишлоқ оксоқолининг бошпанасида тунаб, қатта қўшин мевалари ғарқ пишган бир боғда қолади. Боғнинг бор-будидан айрилдим, энди боғда мева тугул, дарахтнинг шохи ҳам қолмаса керак, деб ўйлаган эди у. Эрталаб борсаки, дарахтларнинг ҳосили ўз жойида турибди, боққа умуман зиён етказилмаган. Боғнинг хўжайини хурсанд бўлганидан, жўнаётган лашкарларга пишган мевалардан улашади. Ўшанда қишлоқ аҳли Александрнинг қўшинида интизомнинг қучлилигига қойил қолишади.

Ҳақиқатан ҳам Александр қўшинида интизом жуда қучли бўлган. Александр айниқса ўғрилик қилган кишиларни жуда ёмон кўрган. Агар қўшинлари орасида ўғирлик қилган кишилар борлигини сезиб қолса, бундай ўғирларни бутун лашкар олдида оғир жазоларга тортган. Бурни ёки қулоғини кесиб ташлаган, оёғини осмонга қилиб осиб қўйган, ҳатто ўлим жазосига маҳкум этган. Шунингдек, қайси шаҳар ёки қалъага бориб қўнса ҳам тунаш учунми ёки қишлаш учунми, «Бўри ўз овулига тегмайди» деб қўярди. Шу туфайли Александр наутакликларга зиён-заҳмат етказмайди.

Киш давомида Александр Наутакда айш-ишрат суриш билан кифояланиб қолмайди. Балки у жангчилари билан ҳарбий машқлар ўтказар, ҳарбий интизомга тайёрлар, чавандозлик ўйинларини қилар, маҳаллий халқ ҳофизларини чақириб келиб қўшиқлар айттирар эди. У кўпинча янги жанг режаларини тузар, Македонияга мактуб йўллар, қарвонларни жўнатиб турарди. Македония билан Ўрта Осиё ўртасида қарвон тўхтовсиз қатнаб турарди. Қарвон ёки янги қуч етиб келган қун Александрнинг қайфияти анча кўтарилиб, беҳад севинарди. Тезда қарвон бошлигини ёки саркардани ҳузурига чорлаб, ўз юрти ҳақида сўраб-суриштирарди. Қарвонни Македонияга жўнатаётганда эса, бироз хомуш бўлиб қоларди. Келган ёки кетган қарвонни албатта кутиб олар ёки қузатарди.

Бундан ташқари, Александр Наутак шаҳрида қишлаганида босиб олган ўлкаларнинг тарихи ва жуғрофияси билан ҳам танишади. Қўл остидаги ҳокимликларни қайтадан кўриб чиқади. Бу ўлкаларга ёрдамчи қўшин юборади ёки қўшин сўрайди. Озгина қалтис йўл тутган саркардаларни алмаштиради ёки жазолаб, янгиларини тайинлайди. Шу ўринда Аррианнынги қуйидаги фикрларини келтириб ўтишимиз мумкин:

Кен Наутакка, Александрнинг олдига жўнайдди. Бундан ташқари бу ерга Кратер одамлари билан Фратаферн, ҳоким Парфий ва Стасанар, арийларнинг ҳокими келишади. Улар Александрнинг буйруғини бажариб келишганди. Қиш срасли бўлгани учун Александр қўшинларини Наутак шаҳри ёнида дам олиш учун жойлаштиради. Фратефернни у мардлар ва тапурлар олдига бир неча марта чакирилишига карамай, ўзини кўрсатмай юрган ҳоким Автофрататни олиб келиш учун юборади. Стасанарни драгларга ҳоким қилиб юборади. Мидияликларга ҳоким қилиб Атропатни тайинлайди, чунки илгариги ҳоким Оксидат унга қарши нимадир уюштираётганлиги ҳақида эшитади. Стаменни эса Вавилон гипархи Мазейнинг ўлимини эшитиб, Вавилонга юборади. Сопол, Эпокилл ва Менидни Македонияга қўшин олиб келиш учун юборади¹.

Шундай қилиб, қиш давомида Наутак билан Александрнинг қўли етган дунёнинг барча ўлкалари ўртасида борди-келди, серкатнов йўллар бошланади. Наутаккаузоқэллардан савдогарлар келиб қўнади. Карвонлар тўхтайдди. Улар билан бирга турли мамлакатларнинг донишманд ва фозиллари ҳам келиб кетар, Бактрия ва Сўғдиёнанинг илму донишлари билан мулоқотда бўлар, учрашув кечалари уюштирарди. Александр даврида Наутак шаҳри карвонлар, савдогарлар, донишмандлар, ажнабийлар тўхтайдиган жойга айланади. Шаҳар ҳаёти иктисодий ва маданий жиҳатдан анча юксалади. Балки шу воқеалар сабабдир, Қарши шаҳри ўтмишда Ўрта Осиёдаги энг йирик шаҳарлардан бири бўлиб, иктисодий ва маданий жиҳатдан анча юксак эди. Кейинчалик шу шаҳардан мўғул истилочиларига илк бор зарба берилади. Эркесевар сарбардорлар ҳаракати пайдо бўлади. Шу ерда Амур Темур туғилиб, улғаяди.

Шундай қилиб, Александр эрта баҳорда Наутак шаҳридан Бактрияга қараб йўл олади.

Жанглarda Александр ўзини ҳамиша хавф-хатарлар остига қўяди. Натижада, бир неча марта оғир яраланади. Қўшин эса иклимнинг ёмонлигидан ва озик-овқатнинг етишмаганлигидан қийналар эди. Александр ўз тақдирини кўполлик билан енгмоқчи бўлса, душманини мардлик билан енгмоқчи бўларди. Унинг айтишича, мардлар учун тўсқинлик, кўрқоклар учун эса ҳеч ерда таянч бўлмас экан. Айтишларича, Александр анча вақтгача Сисимифр мудофаа қилган қояни қамал қилиб туради. Жангчиларнинг руҳи тушгандагина Александр Оксиартдан Сисимифр ботир ёки кўрқок одамлигини сўрайди. Оксиарт эса Сисимифрнинг энг кўрқок одам эканлигини айтади. Шунда Александр: «Биз қояни босиб олишимиз мумкин, чунки унинг чўққиси мустаҳкам эмас», — дейди. Александр қояни Сисимифрни кўрқитиб забт этади.

¹ *Арриан. Ҳша асар, 151-бет.*

Иккинчи марта эса, Александр қўшини бошқа бир қояни босиб олмоқчи бўлганда олдинга ёшларни юборади. Булар орасида Александр исмли йигит ҳам бор эди. Александр унга: «Сенинг исминг сени мард бўлишга ундайди», — дейди. Лекин шу йигитнинг жангда ҳалок бўлганини эшитиб, қаттиқ хафа бўлди.

СЎҒД ТОҒИ

Бу воқеаларнинг Сўғдиёнада бўлиб ўтганлигини тарихчилар қайд қилишади. Сўғд тоғидаги бу қалъанинг Сўғдиёнанинг энг чеккасига жойлашганини ва охириги қалъа бўлиб, қолган қалъаларнинг ҳаммаси қўлга олинганини Арриан ўзининг «Александрнинг юриши» асарида келтириб ўтади. Бироқ қалъанинг номи тарихий асарларда тилга олинмайди. Арриан қалъанинг ҳокими Оксиарт эди деса, Курций Руф Аримаз бўлганлигини тилга олади. Мухими шундаки, ҳар иккала қалъадаги ҳужум тасвири бир хил ифодага эга. Сўғдиёналик Оксиарт қалъа ҳокимлари Сисимифр ва Херионга Александр томонидан элчи қилиб юборилган эди. Қалъада эса, Аррианнинг таъкидлашича, Оксиартнинг хотини ва қизлари яширинган бўлади. Бундан бир англашилмовчилик келиб чиқади. Александрнинг яқин кишиси сифатида Наутак ҳокимига элчи бўлиб борган Оксиарт нега хотини ва қизларини Сўғд тоғидаги қалъага жойлаштиради? Иккинчидан, бу нарса Сўғд тоғи Наутак қалъасига яқин эканлигидан ҳам далолат беради.

Бобокалонларимизнинг руҳини ёд этувчи яна бир тарихий жой Сўғд қалъасидир. Бу қалъанинг қаерга жойлашганини тадқиқотчилар аниқ айтишмайди. Уларнинг айримлари бу қалъани Наутак билан чалкаштиради. Бошқа бирлари бу қалъа Окс дарёси бўйларидаги баланд тоғларида жойлашган эди дейишади. Арриан қалъа Сўғд тоғига жойлашганини ёзади. Муаллифнинг бу ўринда қайси тоғни назарда тутаётгани аниқ эмас.

Александр тоққа яқинлашганда, осма кўприк ва деворларни кўради. Улар бу йўл орқали озик-овқатларини ташиб келишганди, қалин қор ёққанди. Бу қор македонияликларнинг юришига ҳалақит берарди. Тоғликларни эса сув босиш хавфи бор эди. Шунга карамай, Александр бу ерни босиб олишга қарор қилади. Тоғликларнинг мағрур гапирган сўзлари Александрга қаттиқ ботиб, жахлини чиқаради. У сўғдиёналикларга музокара ўтказишни таклиф қилади. Агар улар шу ерни топширишса уйларига соғ қайтишларини ваъда беради. Улар Александрнинг устидан қулиб, бу тоғни забт этиш учун қанотли аскарлар кидириб топишни маслаҳат беришади. Бусиз эса қалъани эгаллашни ўйламасликларини айтишади. Шунда Александр қимки тоққа биринчи бўлиб чикса, муқофотга 12 талант олишини, иккинчи бўлиб чикқан одам иккинчи муқофотни, учинчиси — учинчини ва ҳоказо, охириги

чикқан одам эса охирги мукофотни — 300 драхмни олиши мумкинлигини эълон қилишни буюради. Бу эълон жангга шайланиб турган македонияликларни янада рухлантириб юборади.

Куршов пайтида тоққа чиқиб ўрганган 300 га яқин аскар йиғилади. Улар темир таёқлар тайёрлашади. Бу таёқлар қор музга айланган жойларда ўтишга ёрдам берарди. Таёқларга мустаҳкам тўқилган, узилмайдиган арқон боғлашади. Кечга яқин эса тоғнинг душман кўриқламаган томонига етиб келишади ва таёқлар ёрдамида бирин-кетин тоққа чиқа бошлашади. Йўл-йўлакай 30 га яқин одам ҳалок бўлди. Қорга кўмилиб кетганликлари сабабли, уларнинг жасадларини ҳам топиб бўлмайди. Қолганлар эрта тонгда тоғ чўққисини забт этишади. Тоғ тепасидан марра эгалланганини билдириб, рўмолчаларини силкита бошлашади.

Александр дарров жарчини чақириб, душман соқчиларига, қанотли аскарлар топилганини ва улар тоғ чўққисини забт этишганини айтишини буюради. Жарчи бу гапларни душман соқчиларига етказди ва тоғ устида турган одамларни кўрсатади.

Ҳимоячилар бундай бўлишини қутмаган эди. Улар тоғ қуролланган одамлар билан забт этилган деб ўйлаб, таслим бўлишади. Фарқи шундаки Арриан бу қалъада асирга олинганлар орасида Роксана ҳам бор эди дейди. Арриан асаридаги Сўғд тоғининг ишғол этилиши ҳақидаги бу тасвир Курций Руф асарида ҳам берилган. Бу икки тасвир бир-бирига кўп жиҳатдан ўхшашдир. Курций Русс шундай шарҳлайди:

Шоҳ қолган вилоятларни ҳам забт этган, фақатгина 30 000 жангчиси бўлган сўғдиёналик Аримаз эгаллаб турган биттагина қоя қолган эди. Улар қоя тепасида 2 йилга етадиган озик-овқат ғамлаб олишганди.

Қоя ҳамма томондан тик бўлиб, фақатгина чиқиш учун битта тор йўлакча бор эди. Қоя ярмида қоронғи ғор бўлиб, ундан сув оқиб турарди.

Шоҳаввалига бу жойни эгаллаш қийин деб ўйлаб кетмоқчи бўлганди, лекин барибир табиатни ўзига бўйсундириш ниятида қалъани забт этишга қарор қилади.

Шоҳ Артабазнинг ўғли Кофни Аримазга элчи қилиб юборади. Қоср Аримазга қалъани топшириш кераклигини айтади. Бунга жавобан Аримаз шохнинг устидан мазах қилиб, Александр учишни билса, қалъани қўлга олиши мумкин деб қулади. Бу сўзларни эшитган шох дарғазаб бўлиб, маслаҳатчиларини чақиради ва кенгашда македонияликлар ҳамма нарсага, ҳатто учишга ҳам қодирлигини яқин кунларда Аримазга кўрсатишини эълон қилади.

Шоҳ саркардаларни йиғиб кенгаш ўтказар экан, уларга қараб шундай дейди: «Хар қайсингиз 300 тадан энг чаккон, эпчил, қояларга чиқа оладиган йигитлардан олиб келинг!»

Сизлар билан энгилмас шаҳарларни, ўтиб бўлмас тоғ чўққиларини, Ҳиндистон совуқларини энгдик. Мен сизларга ўрناق бўлдим, сизлар эса жасорат кўрсатдингиз.

Қаршингизда турган қояга фақат битта чиқиш йўли бор. Унинг бир томони аскарлар томонидан кўрикланиб, қолган томони кўриқланмайди. Уни ҳар томонлама чуқур ўрганиб чиқиб, энг қулай чиқиш йўлини топасиз. Табиатда энгиб бўлмас тепалик бўлмайди. Ўзгалар забт эта олмаган Осипни ҳам забт этдик.

Тепаликка чикқанлар оқ мато кўтариб менга белги беришсин. Мен қолган қучим билан қалъадагиларни қалғитиб тураман. Ким биринчи бўлиб қояга чиқса, 10 талант, кейингиси 9 талант ва қолганлар ҳам шунчадан мукофот олади, улар фақат мукофот учун эмас, балки менинг буйруғимни бажаришлари шарт».

Қояга чиқувчилар қалъани эгаллагандай завқбилан шохнинг ҳукмини эшитиб, кейин темир ушлагичлар тақиб тайёргарлик кўра бошлайди. Шоҳ уларга энг қулай чиқиш жойини кўрсатади. Икки кунлик овқат олиб қояга чиқувчилар қилич ва найза билан қуролланиб юқорига чиқа бошлайдилар.

Улар аввалига хушёрлик билан бир-бирига ёрдамлашиб, арқонлар ёрдамида кун бўйи юқорига қараб кўтарила бошлайди.

Нотўғри қадам қўйганлар пастга тушиб кетар, бундай даҳшатли ҳолат бошқаларни ваҳимага соларди. Барибир оғир тўсиқларни энгиб тепага чиқиб борар, ҳолдан тойган жангчилар уйқуга кетарди. Улар эрталаб душман жойлашган қалъани излай бошлайдилар. Ниҳоят, улар пастликда ғордан чиқаётган тутунни кўришади.

Улар келишилган сигнални бериб, ўз сафдошларини санаб кўрсалар, қояга чиқиш жараёнида 32 киши ҳалок бўлибди.

Шоҳ диққат-эътибор билан эрталабдан кечгача қояни кузатарди. Йигитлартақдири уни ўйлантирарди. Эртаси кун шохнинг ўзи биринчи бўлиб сигнални кўриб, Кофни зудлик билан чақириб, қалъадагилар ҳузурига таслим бўлишларини айтиш учун юборади. Мабодо улар таслим бўлмаса, қоядаги йигитларни кўрсат деб тайинлайди.

Шунда Коф унга қояга чиқиб олган йигитларни кўрсатади ва македонияликлар уча олади, деб унинг устидан қулади.

Македонияликлар лагеридан труба овозлари, жангчиларнинг бақирини эшитилади.

Қалъа ҳимоячилари саросимага тушиб, қояга чикқанлар оз эканлигини ҳам сезмай таслим бўлишади.

Шундан сўнг улар Кофни тезда орқага қайтариб, ўзларининг 30 элчисини ҳам қояни топшириш ва бу ердан талафот кўрмай чиқиб кетиш учун руҳсат сўрашга шохнинг олдига юбордилар.

Шоҳ қояга чикқан йигитлари оз эканлигини билса ҳам Аримазнинг биринчи жавобидан ғазабланиб, бундай шартномага рози бўлмай, уларнинг бутунлай таслим бўлишини талаб қилади. Бунга эшитган Аримаз ўзининг энг яқин одамлари билан Александрнинг олдига тушиб келади.

Александр эса уларнинг хаммасини боғлаб қояга осиб қўяди. Қўлга киритилган ҳамма ўлжа совға тариқасида янги шаҳарлар аҳолисига бўлиб берилади. Шундан сўнг Артабаз қояга ва вилоятга ҳоким қилиб тайинланади¹.

Ўрта Осиёнинг антик даврлари тасвирланган асарларда айнан бир-бирининг такрори бўлган кўплаб лавҳаларга дуч келамиз. Бу ҳолат айниқса, Курций Руфнинг «Александр Македонский тарихи», Аррианнинг «Александрнинг юриши» асарларида яққол кўзга ташланади. Курций Руф асаридан юқорида келтирилган парчага Арриан асаридан келтирилган лавҳа жуда яқин туради. Бу ўринда биз ўқувчига тушунарли бўлсин учун атайлаб ҳар иккала асардан бир хил тасвирни келтирдик.

РОКСАНА

Донишманд адиблар Александр Филипп ўғли умрининг охириги сонияси ҳақида жуда таъсирли, ўқувчини ҳаяжонга солувчи, киши вужудини ларзага келтирувчи саҳифалар битишган. Бу лавҳаларни ўқиб, бор-йўғи ўттиз уч йил умр кўрган македониялик Александр билан видолашар эканмиз, шу қисқа умри давомида қанчадан-қанча ишларни қилиб улгурганига ҳайрат билан қараймиз. Гох қирғин-барот жанг билан, гоҳсулхтузиб, гоҳида эсадўстлик йўли билан қанчадан-қанча ўлкаларни босиб олмади, дейсиз. У бизнинг ўрта осиелик бобокалонларимиз бошига не-не қулфатлар, қанчадан-қанча қирғинликлар келтирган бўлса-да, навкирон ёшида оламдан қўз юмганига ачинамиз. Замона зайлига қўра бизнинг қадим юртимизда у дастлаб қирғин урушлар қилган бўлса-да, охириги дамларда аждоқларимиз билан дўстлашади. Бу дўстлик ипини абадий мустаҳкам боғлаш учун у гўзал Роксанага ҳукм йўли билан эмас, қўнгил йўли билан қонуний уйланади. Аммо икки китъа подшоҳини ўзига асир этган Роксананинг ҳам умри қисқа бўлди. Ундан фарзанд қолмади. Жаҳон донишмандлари Александр ҳақида сўз юритганда, албатта, Роксанани ҳам тилга олишади. Александрнинг онаси Олимпиада ҳам, сарой аҳллари ҳам, Роксанани ҳеч камситмади, осиелик ёввойи қиз деб унинг шаънини ерга урмади. Бутун Македония, юнонлар, Александр қўшинида хизмат қилган халқларнинг лашкарлари Роксанани улуғлар, унинг номини эъзозларди.

Худо сингари ўзини муқаддас билган Александр Роксанага хиёнат қилмади. Осиё шоҳларидек ўнлаб гўзалларни хотин қилиб олиш ҳуқуқига эга бўлган Александр ёлғиз қонуний хотини Роксанага содиқ қолади. Александр жуда кўплаб элларни, элатларни ўзига бўйсундирган бўлса-да, ёлғиз Роксананинг ишқи билан яшади. Чунки Роксана дунёда тенгсиз

¹ Курций Руф. Ўша асар, 293-бет.

гўзал эди. Шоҳнинг садоқатли саркардаси Лаго ўғли Птолемей сўзи билан айтганда, у бутун Осиёни кезиб бундай гўзални хали учратмаганини айтганди.

Роксанани гўзаллик маъбудаси Афродитага тенг қўямиз. Дунё халқлари Афродитани қанчалик танисалар, Роксана номини ҳам шунчалик яхши биладилар. Дарҳақиқат, Александрни ўйлаганимизда энг аввало Роксана кўз ўнгимизга келади.

Сўғд тоғида асирга асосан аёллар ва болалар олинган бўлиб, уларнинг орасида Оксиартнинг хотини ва болалари бор эди. Оксиартнинг Роксана деган бўйи етган қизи бор эди.

Жангчилар Доронинг хотинидан кейин бундай гўзал қизни ҳеч қаерда, хаттоки бутун Осиёда қўрмаганликларини айтишади. Александр қизни қўриб, севиб қолади. Унга ўз асирга эмас, балки хотинига муомала қилгандай гапира бошлайди.

Оксиарт болаларининг ва хотинининг асир тушиб қолганини, айниқса қизи Роксананинг Александрга ёқиб қолганини эшитиб, қўрқувдан ўзини босиб олиб, шоҳнинг ҳузурига келади, Александр унинг ҳурматини жойига қўйиб кутиб олади. Шундан сўнг шоҳ ўз қайнотасига Сўғдиёнанинг ҳокимлигини топширади. Шундай қилиб, Юнонистон ва Македония билан Сўғдиёна ўртасида яқин қариндошлик ипи боғланади. Александр бошлаб берган уйланиш ва никоҳ қилиш удумини унинг бошқа кўпгина жангчилари давом эттиради. Александр Ҳиндистонга борганда ҳам унинг кўпгина жангчилари маҳаллий қизларга уйланиб қолиб кетади. Сўғдиёна, Гиркания, Бақтрия ўғлонлари эса узоқ Александрияга ҳайдаб кетилиб, ўша юртларда қолиб кетади. «Мен бу ерда Александрни айбламайман, балки қўллаб-қувватлайман, — дейди Арриан ўз асаридан, — чунки у қанчадан-қанча мулозамат қилган Доронинг гўзал хотини олдида ҳам бош эгмаганди. Бу аёлга у ҳурмат ва ачиниш билан муомала қилади. Бу билан у ёш бўлишига қарамай, ўзини тута олишини кўрсатади»¹.

Ҳикоя қилишларича, Доронинг хотинига қўйилган соқчи қочиб кетиб, Доронинг ҳузурига боради. Собик садоқатли жангчисини кўрган захоти Доро хотини ва болаларининг тақдири ҳақида сўрай бошлайди. Шунда соқчи хаммаларининг соғ-саломат эканликларини, улар ўзларини худди уйларидагидек ҳис қилаётганликларини, хотини унга содиқ қолганини айтади. Доро хотинининг содиқ қолганини, Александр уларга азоб бермаётганлиги, зулм ўтказмаётганлигини эшитгач қўнгли жойига тушади. Шунда соқчи қасам ичиб: «Шоҳ! Хотинингни сен қандай ҳурмат қилган бўлсанг, Александр ҳам шундай ҳурмат қилмоқда. Александр жуда олижаноб, айниқса, хотинлар олдида ўзини тута оладиган яхши

¹ Арриан. Ўша асар, 151-бет.

одамдир»¹, дейди. Шунда Доро икки кўлини кўкка кўтариб, дуо қила бошлайди: «Зевс—жаҳонгир! Сен ердаги шохларнинг ҳаётини кўргансан. Менга форс ва мидияликлар устидан ҳукмронликни сақлаб қолишга ёрдам бер! Агар мени Осиё подшоси қилиб қолдиргинг келмаса, менинг ўрнимни Александрдан бошқа ҳеч кимга бермагил!» Шундан сўнг кўп ўтмай, Доро ўзининг энг яқин саркардаси Бесс томонидан хиёнаткорона ўлдирилади. Унинг яна қайтадан Осиё подшоси бўлиш орзуси рўёбга чиқмайди.

Александр Доронинг хотин ва болаларига илтифот кўрсатади. Ўзини эса, иззат-икром билан дафн қилади.

Плутарх Александр Роксана қалъани ишгол этиш чоғида асир олинганлиги ҳақида ҳеч нарса демай, балки бу гўзал қизни бир базмда яхши кўриб қолганлигини айтади.

Бир куни базмда Александр гўзал қиз Роксанани кўриб, севиб қолади. Роксана билан турмуш қуриши эса, уни варварлар билан янада яқинлаштиради. Варварлар ҳам Александрга ишониб, уни янада ҳурмат қила бошлайдилар².

Курций Руф таъкидлашчи, Оксиарт гўзал кизи Роксанани Александрга ўзи инъом этади³.

Шоҳ таниқли ҳоким Оксиарт бошқараётган вилоятга келганда у дарров бўйсунди. Шунда шоҳ унга давлатини қайтариб бериб, 2 ўғлини ҳарбий хизматга беришини талаб қилади. Оксиарт хушомад қилиб ҳатто учинчи ўғлини ҳам беради. У дабдабали майхўрлик зиёсрати уюштириб унга шохни ҳам таклиф қилади.

Майхўрлик авжига чиққанади Оксиарт 30 қизни олиб киришларини буюради. Улар ичида Роксана исмли кизи ҳам бор эди. Қизлар ичида энг гўзали Роксана бўлиб, у ҳатто шохни ҳам ўзига жалб қилади. Александр Роксана паст табақадан бўлишига қарамай, унга уйланмоқчи эканлигини, бу эса сросс ва македонияликлар давлатини янада мустаҳкамлашга ёрдам беришини айтади. Ахир, Александрнинг авлоди бўлган Ахилл ҳам гўзал асирга уйланган-ку!

Бу сўзларни Роксананинг отаси хурсанд бўлиб эшитади. Дарҳол шу ердаёқ нон синдирадилар. Бу маҳаллий халқ одати бўлиб, шунчаки, кичик бир нарсага қаноат қилиш белгиси саналиб никоҳдан ўтган деган маънони англатарди.

Шундай қилиб, давлатни бошқарадиган меросхўр ўғил туғиб бериши учун Осиё ва Европа шоҳи бу қизга уйланади. Олдинига унинг дўстлари бундай воқеадан уялиб юришади, лекин кейинчалик кўникиб кетишади.

¹ *Арриан*. Ўша асар, 151 -бет.

² *Плутарх*. Ўша асар, 430-бет.

³ *Курций Руф*. Ўша асар, 319-бет.

Айрим тарихчилар Александрнинг Барсина исмли гўзали бўлганлигини, ундан Геркулес исмли ўғли ҳам борлигини таъкидлашади. Бу ҳақда Юстиннинг «Помпей Трог эпитоми» асарида кенгрок маълумот берилган¹.

Айтишларича, Александр айш-ишрат кунларида Барсинани таклиф қилар экан. Бироқ Барсина Александрнинг қонунсиз хотини бўлган дейишади. Яъни асираси, хуштори бўлган экан. Ҳатто атрофидаги яқин кишилари шохнинг Барсинага уйланишини таклиф қилган эканлар. Барсина Александрдан бир-икки ёш катта бўлган. Бошқа манбаларда эса, Барсина дастлаб Птолемейнинг хуштори бўлганлиги қайд қилинади. Бир базми жамшида пюх бу гўзал билан пинҳона учрашиб қолиб, сўнгра уни ўзининг асираси қилиб олган экан. Птолемей эса Барсина билан шох ўртасида сирли яқинлик борлигини сезгандан сўнг, бу гўзал билан орани очиқ қилади.

Александр эса ёши ўзидан катта бўлгани учунми, ёки илгари ким биландир алоқаси борлигини сезгани учунми, Барсинага уйланишни рад этади. Шунинг учун ҳам Барсина қонунсиз хотини бўлганлиги сабабли шохнинг ўлиmidан сўнг Геркулес тож-тахт даъвогари бўлолмади.

Таъкидлашларича, Геркулес аслида Александрдан бўлмай, Барсинанинг қандайдир бир ўйнашидан бўлган экан. Бу сирни фақатгина Барсина билар экан. Ҳатто у бир базмда ичкиликбозлик кучайиб кетиб, яқинларидан бирига бу сирни очиб, оғзидан гуллаб қўйган. Александр билан ораларини мустаҳкамлаш учун Геркулес ундан бўлганлигини айтиб, шохни қувонтиришга ҳаракат қилган. Бироқ кўпчилик бу сирдан хабардор бўлиб, Геркулес шохнинг ўғли эмаслиги ва Барсина унинг ноқонуний хотини бўлганлигини ҳисобга олиб, Александрнинг ўлиmidан сўнг Геркулесни ҳатто йўқлашмайди ҳам.

Нихоят, қуролланган саркарда ва сарой оқсоқоллари маълум бир тартиб ўрнатиш учун салтанатга йиғиладилар Пердикк Александрнинг Роксанадан яқин орада туғилдиган боласини кутишни таклиф қилади. Агар ўғил туғилса, уни отасининг вориси қилиб тайинлашни маълум қилади. Мелеагр эса бу муаммони хал қилишни кечиктирмасликка, подшонинг ҳозир ҳаёт бўлган ворисларидан фойдаланишни маслаҳат беради. У Пергамеда Александрнинг Барсина деган хотинидан туғилган Геркулес исмли ўғли борлигини таъкидлайди. Лагерда эса Александрнинг укаси Арридей борлигини, унинг кўнгилчанлигини таъкидлаб, жон-жон деб ўз подшоси каби қабул қилажагини эслатади. Птолемей Арридейни подшо сифатида тан олмасдан, унинг оғир касаллигини эслатиб ўтиб, Александрга энг яқин амалдорлардан шох сайлашни таклиф қилади.

¹ *Юстин*. Эпитома Помпея Трога. «Вестник древней истории», 1954, № 3, 209-бет.

Пердикк таклифи устун келиб, унга кўпчилик қўшилади. Шундай қилиб, Роксананинг туғишини кутишга, агар ўғил туғилса, унга устозлик қилишни Леонат, Пердикк, Кратер ва Антипартга топширишга қарор қиладилар. Ҳамма ана шу устозларга сўзсиз бўйсунушга қасам ичишади¹.

Роксана ўғил қўради. Лекин кўп ўтмай Роксана ҳам, унинг ўғли ҳам жаллодлар қўлида нобуд бўлади.

Бошқа бир манбада келтирилишича, Роксана хомиладор бўлиб ой-куни яқиилашганда, Александр ўлиб қолади. Роксана Александрнинг жасади олдига келиб, ўзгина тутолмай энтикиб-энтикиб йиғлайди-да, сўнгра эрининг жасадини кучиб, сочларини ёйиб, юзларини тирнаб, телбаларча ўрнадан туради. Александр худди тирик одамдек, кўзлари ярим очик ҳолда ётарди. Осиёлик шоҳона кийим Александрга жуда ярашиб турарди. Олтин суви юритилган камарига олтин дастали ханжар тақиб қўйилган эди. Роксана ханжарни шиддат билан олиб, кўкрагига санчади-да, Александрнинг устига қўлаб тушади. Бу воқеа кўз илғамас даражадатез рўй берганди. Ҳеч ким Роксанага ёрдам беришгаулгурмайди. У аллақачон ўлган эди. Йиғилганлар Роксананинг ўлимига беҳад ачинишади. Муҳаббатсиз содикдик фақат афсоналардагина бўлганлигини айтишади.

«ОСИЁ ШОҲИ»НИНГ ОДАТЛАРИ

Ўрта осиеликлар Александрни фақат нафрат билан эслаб қолмайди, балки унинг бошқа босқинчилардан фарқли ижобий томонлари ҳам бўлганлигини тан олишади. Бу унинг энг аввало бизнинг энг қадимий маданиятимизни йўқ қилишга уринмаганлигида, қадимий урф-одатларимизни тиклаб, уни қабул қилганида кўринади. Жумладан, ўрта осиеликларнинг урф-одатини ўрганиб, уни қабул қилади. Маҳаллий халқтидини ўрганади ва шу тилда сўзлашади. Маҳаллий халқ маданиятига катта эътибор ва ҳурмат билан қарайди. Ўз жангчиларини ҳам ўрта осиеликларнинг тилини, урф-одатини, маданиятини ўрганишга даъват этади. Бунинг учун махсус буйруқ чиқаради. Шунингдек, ўз тили ва маданиятини ўрганишни ҳам маҳаллий халқдан мажбуран талаб қилмайди.

Александрга шарқона либос жуда ярашарди. Македонларнинг кийимида у худди ёш болага ўхшаб қоларди. Осиёликлар кийимида эса янада виқорли салобатли бўлиб кўринади. Шунинг учун у кишлок ва шаҳарларни айланганда ҳам фақат македониялик кўриқчилар билангина эмас, балки ёнига маҳаллий халқнинг ўзига содиқ ўғлонларидан ҳам

¹ Юстин. Эпитома Помпея Трога. «Вестник древней истории», 1954, № 3, 223—224-бетлар.

олиб юра бошлайди. Александрнинг юз-кўзлари ҳам осиеликларга ўхшарди. Айниқса, шарқ либосини кийганда уни осиелик йигитлардан ажратиб бўлмасди. Осиёлик шоҳдарга хос бошидаги тожи уни фарқлаб турарди.

Александр фақат шарқ либосини кийиш билан кифояланиб қолмасдан, ерли халқнинг мавсумий байрамларида, худо йўлига қурбонликлар келтирган маросим кунларида ҳам, ҳатто тўйларда, шодиёна давраларда ҳам қатнашади. Ерли халқнинг тилини тўлик ўрганишга улгурмаса ҳам, у кундалик муомалада кўлланиладиган сўзларни билиб олганди.

Александрда яна бир шундай ижобий характер бор эдики, бирон нарсага муҳтож бўлиб келган ерли халқ вакилларига албатта ёрдам берарди. Агар айб иш қилиб қўйган бирор киши шоҳнинг ҳузурига келтирилганда, у ўз айбини бўйнига олиб, кечирим сўраса, айбдорнинг гупохидан кечиб юборарди.

Мабодо биронта грек ёки макеДон ерли халқнинг кизларига уйланиб қолса, тўйни ўтказиб берар, тўй шодиёнасида ўзи ҳам қатнашарди.

Кўпгина тадқиқотчилар, Александрнинг осиеликлар урф-одатини қабул қилганига шубҳа билан қарайди. Александрнинг фақат салбий томонларини талкин қилишга, уни фақат қора қилиб кўрсатишга ҳаракат қилишади.

Осиёга, жумладан Ўрта Осиёга бостириб келган ҳеч бир босқинчи Александр каби ерли халқнинг маданиятига хайрихоҳлик билан қараб, урф-одатини қабул қилишга киришган эмас. Масалан, араб босқинчилиги (VII аср) даврида, ўша давргача бўлган маданий бойлигимиз оёқ ости қилинган эди. Жумладан, сўгд ёзуви йўқолади, нодир китоблар ёқиб юборилади, энг қадимги зардуштийлар дини тақиқланади. Урф-одатларимиз унуттирилади. Араблар ерли халққа ўз маданиятини сингдиради, ўз ёзувини жорий қилади, динини қабул қилдиради. Ўзининг урф-одатини ўргатади. Халқимиз энди араб ёзувини ўрганиб, дини ва урф-одатини қабул қилиб, илм-фан ривожлана бошлаганда XIII асрга келиб, Чингизхон яна маданиятимизнинг ноёб намуналарини ёқишга киришади. Донишмандларимизни ваҳшийларча ўлдиради. Мактабларни ёқади. Илм-фаннинг ривожига болта уради. Барча соҳада ваҳшийлик авжига чиқади, халқимиз бошига офат ёғилади. Бу ўринда К. Маркснинг ушбу фикрини келтириб ўтиш мақсадга мувофиқдир:

«Яхшиямки, Чингизхон истилочилиги узокдавом этмади. Амир Темур унинг охирги сулоласига зарба берди.

Араб истилочилиги эса сўгд ёзувидаги барча асарларни, у қандай томонга, қайси соҳага қаратилган бўлишига қарамасдан, ёқишга ҳукм қилди. Умуман, қадимги сўгд ёзуви туширилган буюмлар ҳам, идиш ва тангалар ҳам йўқ қилинади.

Сўғд ёзувини қўллаган кишилар қаттиқ жазога тортилди». Шу жиҳатдан олиб қараганимизда, Александр Македонскийнинг сиёсатида бундай ваҳшийликлар бўлмаган. Маҳаллий халқ ёзуви, маданияти, урф-одатига умуман даҳл қилинмаган. Аксинча, ерли халқнинг маданиятини янада ривожлантириш таъкидланган. Шу ижобий томони билан Александр ўзидан илгариги ўтган ёки ўзидан кейинги босқинчи шоҳлардан кескин фарқ қилади. Бу нарса айниқса босиб олинган ўлкалардаги ерли халқ маданиятига муносабатда яққол кўзга ташланади. Масаланинг мана шу томонларини ҳисобга олиб, гарчи у бизнинг ўлкамизга бостириб қирган бўлса ҳам, бутунлай қоралайверишимиз тўғри эмас.

Курций Руфнинг таъкидлашича, Александр Осиё шоҳи бўлиб олгандан сўнг Осиё шоҳларига хос димоғдорликка берилади, уларни тиз чўкишга мажбур этади. Ундаги бундай салбий ҳислатларни ҳазм этолмаймиз. Курций Руф ёзганидек, Александр Парфия ерларига қайтиб келар экан, ўзини эркинроқ ҳис қила бошлади, шунинг учун ҳар гал шоҳларга хос димоғдорлик ва такаббурилик билан иш тутлади.

Урф-одати, кийимлари, энди ўзининг буюклигига мос бўлмайдиган қолганлигини ўйлаб, Эрон шоҳлари кийимини кияди ва худо каби ўзини буюк тутлади.

Ҳатто у енгилган халқларни энди Эрон шоҳлари каби тиз чўкишга мажбур қилади. Форсларнинг урф-одатларини қабул қилиб, форс шоҳлари каби димоғдорлик ва виқорлик билан тахтда ўтиришни ўрганайди¹.

Европага юбориладиган хатларга ўз узуги билан, Осиёга юбориладиган номаларга эса Доронинг узуги билан муҳр босар, икки одам тақдирини эгаллашга уринади.

Сўнгра у ўз дўстлари ва ҳатто саркардаларини ҳам форслар кийимини кийишга мажбур эта бошлайди. Унинг саройида Дороникига ўхшаш 360 та ёлланган аёллар бўлиб, уларни ахталанган хизматкорлар қўриқлаб юришарди.

Александрдаги бундай кескин ўзгариш кекса жангчиларнинг норозилигини ошириб қаттикташвишга соларди. Айниқса, Филиппнинг эски сафдошлари «ғалаба қилиб қайтага кўп нарсани йўқотдик», деб куюниб кўярди. Кекса жангчилар бир-бирига «Енгилганлар урф-одатига ўрганиб қолиб, улар кийимида қандай қилиб уйимизга қайтамиз. Шоҳ эса буюк македон ҳукмдоридан Доронинг бир ҳокимига айланди, у кўпроқ енган эмас, енгилган одамга ўхшайди», деб сўз отарди. Шоҳ уларни ҳасра қилиб қўйганини сезиб, қўнғилларини олиш учун қимматбаҳо совғалар беради, лекин бу нарса уларнинг қўнғилига таскин беролмасди. Жангчиларнинг хомуш ҳаракати, норозилик кайфияти кўзғолонлар келтириб чиқармаслиги учун уларни уруш билан чалғитишни маъқул деб билади. Чунки Бесс шоҳона тарзда ўзини Артаксеркс деб

атаб, зудлик билан атрофига скифларни ва Танаис дарёси бўйича яшовчи барча элатларни йиға бошлаганди.

Плутарх ҳам Александрнинг маҳаллий халқ кийимини кийиб, урф-одатини қабул қилганлигини таърифлайди. Александр Гирканиядан қўшини билан Парфияга келади. Бу ерда у биринчи марта, македонияликларни янги урф-одатларга ўрганиш учун ерли халқнинг кийимини кияди. Лекин бу либос унга ғалати туюлади. Шунинг учун у шундай кийим танлайдики, бу либос ҳам мидияликларни, ҳам эронликларнинг кийимини эслатарди. Александр бу либосини маҳаллий кишилар билан учрашганда ёки уйда дўстлари билан суҳбатлашганда киярди. Лекин кейинчалик уни бу кийимда бирон жойга борганда, элчиларни қабул қилганда, ҳам кўриш мумкин эди. Македонияликларга Александрни бу кийимда кўриш азоб эди. Лекин унинг ҳамма нарсага одил кўз билан қараши, уларни мурувват қилиб, муомала қилишга мажбур этарди¹.

Шундай қилиб, шоҳ маҳаллий урф-одатларга мослашиб яшай бошлайди. Унинг фикрича, маҳаллий аҳоли билан яқин алоқа қилибгина улар устидан ҳукмронликни ўрнатса бўлади. Бу нарса унга узок сафарга отланганда ҳам керак эди. Шу мақсадда у ўттиз минг ўғил болани олиб, уларга тарбиячиларни бириктиради. Улар бу болаларга грек ёзуви ва тилини ҳамда македонияликларнинг қуролларини ўргатишлари керак эди².

Диодор ҳам Александрнинг шарқ урф-одатини қабул қилишини таъкидлаб ёзадики, Александр энг кучли рақибини ҳам эронликлар урф-одатига кўра рози қилдим ва энди менга тенг келадиган ҳукмдор бўлмаса керак, деб ўйлайди. Эрон шоҳларига хос бўлган шоҳона ҳаётни бошлайди. Саройбон қилиб кўпроқ осийликларни танлайди. Улар орасида Доронинг акаси Оксарф ҳам бор эди.

Шундай қилиб, Александр форсларнинг ҳам урф-одатларини қабул қила бошлади. Ҳатто отларни ҳам форсларга ўхшаб безайди. Бу эса кўпгина македонлик жангчиларга ёқмас эди. Шунда Александр ҳар хил совғалар бериб, уларнинг овозини ўчиради³.

Айрим тадқиқотчилар Александрнинг ерли халқ урф-одатини қабул қилиши эзгулик мақсадида эмас, балки ёвузлик ва босқинчилик йўлидаги бир ғилос эди, деб ёзадилар. Бу ерли халқни бўйсундириш ва жиловлаб олишнинг қулай усули эди.

Ҳақиқатан ҳам Александрда шундай мақсад бўлган, лекин ерли халқнинг маданиятини оёқ ости қилмай, уни эътироф этишга интилишнинг ўзи муҳимдир.

¹ Плутарх. Ўша жойда, 429-бет.

² Ўша жойда.

³ Диодор. Ўша асар, 109-бет.

Яна бир муҳим томони шундаки, Александр босиб олган вилоятларга маҳаллий халқ вакилларидан, масалан, Сўғдиёна ерларига Оксиарт, Сисимифр, Херманларни ҳоким қилиб тайинланган. Бу одат ҳам ўзга босқинчиларда бўлмаган. Балки шунинг учундир, шарқ халқлари Александр Македонскийни Искандар Зулқарнайн қиёфасида тасаввур қилишган.

Биз яқингинагача Александр Македонскийни ижобий шахс қиёфасида кўриб келардик. Уни Искандар каби адолатли ва инсофли шох деб билардик. Александр билан Искандар қиёфасини бир деб билардик. Уларнинг ички ва ташқи кўриниши бир-бирининг акси деб ўйлардик. Александр деганда Искандарни, Искандар деганда Александрни тасаввур этардик.

Грек ва Рим насри билан яқиндан танишганимиздан сўнг Александр ҳақидаги ижобий тасаввурларимиз бутунлай ўзгарди. Александрни ўзлари улуглаган ва бошқаларнинг ҳам улуглашини башорат қилган Курций Руф, Арриан, Плутарх, Диодор, Помпей Трог, Юстин каби қадимги дунёнинг донишманд адиблари Александрнинг салбий қиёфасини, унинг ваҳшийлик ва ёвузликдан иборат ҳаракатларини ҳам ҳаққоний кўрсатиб берадилар. Чунки бу улуг ёзувчилар тарихни сохта тасвирлар билан бўяб кўрсатишии гуноҳ деб билганлар. Александр ҳар қанча улуг бўлмасин, уни фақат мактаб, ижобий томонларинигина кўрсатишни маъқул кўрмаганлар. Биз грек ва Рим тарихий насрини ўқиб, Александр билан Искандар ўртасида бир-бирига қарама-қарши бўлган катта тарихий ҳақиқат ва бадий талқин борлигини кўрдик. Чунки бу улуг адиблар инсоният олдидаги, келажак олдидаги ижодкор бурчиини, масъулиятини чуқур ҳис қилгандир. Биз уларни ҳақиқатни ёзгани учун ҳам улуглаймиз. Антик дунёмизни бизга ҳаётий тарзда, реал ҳолда қайтариб берганликлари учун ҳам грек ва Рим адиблари қадрлидир. Грек ва Рим тарихий насри эса худди шарқ классик адабиёти каби дилимизга яқиндир.

Грек ва Рим тарихий насрини катта наҳрга қиёс қилсак, ушбу ёзганларимиз унинг моҳиятини англаш йўлидаги ишларининг бир томчисидир.

Қадимги грек ва Рим тарихий насрини ўрганиб, Ўрта Осиёнинг антик даврлари ҳақида кўплаб йирик илмий тадқиқотлар яратиш мумкин.

ГЕФЕСТИОН ВА КРАТЕР

Гефестион номи хали кўпчиликка номаълум бўлса керак. Хусусан ўрта осиеликлар ўзларининг бу антик ўтмишдошлари билан яқиндан таниш эмасдилар. Узоқ Македониядан келган бу донишмандсифат саркарда ўрта осиеликларнинг миллий урф-одатларига, турмуш тарзига хайрат билан қарайди. Бу ердаги скиф, массагет, шак, дак

кабилаларининг урф-одати унга жуда ёқиб қолганди. Ҳатто Александрни ҳам маҳаллий халқнинг урф-одатини қабул қилишга ундаган ҳам Гефестиондир. «Ҳақиқий Осиё шохининг урф-одатини билибгина қолмай, уни ўзига қабул қилиши керак», дерди у ҳар сафар Александрга. Ҳатто унинг ўзи ҳам шох билан бирга осиеликларнинг урф-одатини қабул қилади. Осиёликларниқига ўхшаш кийимларни кийиб шох билан ёнма-ён юради.

Маълумки, қадимда осиеликларнинг кийими бир-бирига жуда ўхшаш бўлган. Бу нарса, энг аввало, Осиё иқлими билан боғлиқ эди. Ҳозир ҳам Осиёдаги кўпгина халқларнинг миллий кийиниши бир-бирига яқин десак янглишмаймиз. Гефестион антик бобоклонларимизнинг фақат миллий кийимини кийиш билан чекланиб қолмай, уларнинг тилини ҳам ўрганишга киришади. Маҳаллий халқ вакиллари билан дўстлашади. Бу борада Александрга ўзининг қимматли маслаҳатларини бериб, улкан давлатни мустаҳкамлаш учун маҳаллий халққа ҳуда-беҳуда тазйиқ ўтказа бериш бефойда эканлигини, иложи борича бу ердаги қишлоқ ва шаҳар аҳолиси билан дўстлик алоқаларини ўрнатишни таклиф қилади. Шох Гефестионнинг бу доно гапларини қабул қилиб, ўзининг байрам тантаналарига айрим маҳаллий қабила оқсоқолларини ҳам таклиф эта бошлайди. Гефестиондаги бундай инсоний фазилатни сезган бобоклонларимиз уни ўзларининг энг яқин кишиларидек қабул қила бошлайди. Кейинчалик Гефестион қишлоқма-қишлоқ юриб, хонадонларда меҳмон бўлади. Шох томонидан айрим имтиёзларни олиб беришга ҳаракат қилади.

Гефестион Александр билан Роксананиннг тўй тантанасида осиеликларга хос ўйнайди.

Гефестионга қарама-қарши кутбда турувчи Кратер эса, бутунлай бошқа одам. У маҳаллий халқни кўпроқ жазолаш ва қаттиқ тазйиқ ўтказиш тарафдори бўлиб, маҳаллий халқни эзиб, урф-одатини оёқ ости қилишни истайди. Ҳатто Александрни ҳам бу йўлдан қайтариб, маҳаллий халқнинг урф-одатини зинҳор қабул қилмасликка чакиради. Қишлоқларга ўт қўйиб, шаҳарларни вайрон қилишни таклиф қилади. Фақат зулм важабрлаш йўли билангина давлатни мустаҳкамлаш мумкин, деб айтади. Ҳатто Александр гўзал Роксанага уйланганда тўй тантанасини ўтказишни рад этади. Европалик Александрдай буюк шохнинг осиелик бир ёввойи қизга уйланиши ўта шармандалик, чидам бўлмас даражада уят иш деб билади. Ҳатто бу тўй тантанасига қатнашмай, кетиб қолади. У маҳаллий халқ вакилларининг арз-додларига қулоқ солмас, ҳатто ҳақ гапни айтганларида ҳам жеркиб берар, керак бўлганда қалтақлаб, оғир жазоларга тортар, беғуноҳ кишиларга ҳам жабр-ситама ўтказишга ҳаракат қиларди.

Муаррих алломалар Гефестион ва Кратер ҳақида қизиқарли лавҳаларни битишган. Мана шу тарихий далиллар орқали ҳам Гефестион ва Кратерга

хос хусусиятларни англаб олиш мумкин. Шу ўринда Плутархнинг икки зотга берган таърифини келтириб ўтиш ўринлидир. Плутархнинг таъкидлашича, Александрнинг яқин дўсти Гефестион унинг варварлар билан яхши муомалада бўлганини қўллаб-қувватласа, Кратер ватанига содик қолиб иш кўраётганини билиб, жуда хурсанд бўлади. Шоҳ варварлар билан Гефестион, грек ва македонияликлар билан эса Кратер орқали иш кўради. Бу дўстларнинг биринчисини дилдан яхши кўриб, иккинчисини хурмат қиларди. Гефестион Александрнинг дўсти бўлса, Кратер — шоҳнинг дўсти деб атардилар¹. Шу боисдан Кратер билан Гефестион пинхона бир-бирларини ёмон кўришарди, баъзида эса улар ўртасида жанжал ҳам чиқарди. Шунинг учун ҳам байрам тантаналарида бир даврада шароб ичмас, Гефестион борган тантанага Кратер, Кратер келган тантанага эса Гефестион ташриф буюрмасди. Александр бу икки кадрдон дўстни яраштириб қўйишга бир неча бор уринади. Ҳатто улар энди аччиқ-чучук гапларга бормаслигини айтиб шоҳга сўз берадилар. Шоҳ икки дўсти билан шароб ичиб, орадан гина-қудуратли гаплар ўтган бўлса унутишга даъват этади. Ўшанда эрталабгача шароб ичиб, дўстликни тиклаган кадрдонлар орадан бир неча кунни ўтгач, яна бир-бирига кесатиб гапиришни бошлайди. Зевс шарафига уюштирилган тантананада Гефестион сўз олиб, ерли халқнинг урф-одатини мактаб, шоҳнинг эгнидаги осиеликлар кийими жуда ярашганлигини айтиди, йиғилганларни шоҳдан ибрат олишга чакиради. Шунда Кратер кесатиб, Гефестионнинг ота уруғи аслида осиеликлардан бўлганлигини гапириб қўяди. Гефестион бундай аччиқтаънани кўтаролмай, қўлидаги шаробни Кратернинг юзига сепиб юборишига сал қолади. Бироқ Зевснинг хурмати, тантанасини бузишдан ўзини зўрға тўхтатиб қолади.

Шундан сўнг шоҳнинг бу икки дўсти ўртасидаги нифоқ тобора кескинлашиб бориб, бир-бирига душманлик кайфияти билан қарай бошлайди. Александрнинг уларни яраштириш йўлида қилган барча уринишлари зое кетади.

Ҳатто Кратер мухолифи Гефестионни ўлдириш пайига тушиб, пинхона фитна уюштириб юради. Бироқбу фитнани амалга оширишнинг ҳеч қулай фурсатини тополмайди. Бунинг устига, Ҳиндистонга бораётганда улар бир-биридан анча узоклашиб кетади. Бу вақтда Гефестионнинг мавкеи анча ошиб, катта қўшинга саркарда бўлганди.

Хўш, Гефестион билан Кратер ўртасидаги кескин зиддият охири-оқибат нима билан тугайди? Бу ҳақда Плутарх қизиқ бир воқеани келтириб ўтади.

Ҳиндистонда улар ўртасида чиққан жанжал бир-бирларига, қилич яланғочлашгача бориб етади. Дўстлари уларни айириб қўйдилар. Шу

пайт отда етиб келган Александр Гефестионни қойиб беради. Ҳамманинг олдида уни аҳмоқ деб атаб, агар Александр унга шафқат қилмаса, у сариқ чақали қимса бўлиб қолишини, бу ҳақда ўйлаб кўришини маслаҳат беради. Кратерни ҳам қаттиқ ҳақоратлайди. Сўнгра иккаласини ҳам хонасига олиб бориб, яраштиради. Амон номи билан онт ичиб айтадики, одамлар ичида иккаласини ҳаммадан ортиқ кўради. Агар яна уларнинг уришиб қолганини эшитса, ё иккаласини ҳам ўлдиради, ёки жанжални қим биринчи бошлаган бўлса ўшани. Айтишларига қараганда, шундан сўнг улар бир-бирига хатто оғир ботадиған гап айтишмай, иноқ бўлиб кетишган¹.

Александр, Гефестион ва Кратер ўртасидаги муносабатни шарҳлаб Диодор ҳам қизиқарли бир диллини келтириб ўтади. У ўзининг «Тарихий кутубхона» асарида таъкидлашича, Александр Гефестионни ўзининг энг яқин дўсти деб ҳисоблар ва уни жуда яхши кўрар эди. Кратер ҳам Александрнинг энг яқин дўсти эди.

Лекин Александр кўпроқ Гефестионни яхши кўрар эди. Бу ҳақда Александр шундай дейди: Кратер шоҳни севса, Гефестион Александрни севар эди².

Бу ўринда Плутарх билан Диодорнинг Александр, Гефестион ва Кратернинг муносабатлари ҳусусида айтган фикрларида маълум даражада ўхшаш томонлар бор. Мухими шундаки, бу икки антик аллома ҳам бу шахснинг ўртасидаги муносабатларни тўғри шарҳлаб беришган.

Александрнинг ҳарбий юриши ҳусусида тўхталганда, шу нарсани ҳам таъкидлаб ўтиш керакки, унинг қўшинлари орасида инсофли Гефестион, Каллисфен сингари беҳуда қон тўкмаслик, истило қилинган ерларда халққа жабр-зулм ўтказмаслик учун курашувчи кишилар ҳам бўлган. Шоҳни адолатга чакирувчи, маҳаллий халқ билан иложи борича сулҳтузиб, тинчлик йўли билан иттифоқтузиш тарафдорлари ҳам бўлган. Балки шу туфайлидир, ҳатто кескин қаршилик кўрсатган қалъа ва қабилаларнинг ҳокимлигини ҳам Сисимифр, Артабаз, Оксиярт каби маҳаллий халқ кишиларига қайтариб беради. Шунинг учун ҳам уларнинг ҳаммасини қонхўр, ўта солим кишилар бўлган дейишимиз тўғри эмас.

Александр Гефестионга жуда ишонади ва уни кадрлайди. Шунинг учун ҳам қўшинни иккига бўлиб, уларнинг бирига Аминторнинг ўғли Гефестионни, иккинчи қисмига эса Дрониднинг ўғли Клитни саркарда қилиб қўяди. Бундай юксак унвон ва катта ишончга камдан-кам саркардалар эришарди.

Диодорнинг таъкидлашича, Александр Гефестионнинг ўлимидан жуда қаттиқ қайғуга тушади. Уни дафн қилиш маросимини жуда яхшилаб ўтказди. Бутун Осиё бўйича қимматбаҳо безакларни йиғдириб унинг

¹ Плутарх. Ўша асар, 437-бет.

² Диодор. Ўша асар, 127-бет.

кабрига қўйдиради ва қабр атрофини 10 стадий кеигликдаги девор билан ўрайди ва шу ерга бир қанча пальма дарахтини экади. Бутун Осиё бўйича мотам эълон қилади.

Гефестионни фақат осиеликларгина эмас, ҳатто олис Македония ва грецияликлар ҳам яхши кўрарди. Чунки бу донишмандсифат инсон осиеликларни кадрлаб, уларнинг урф-одатини улуғлагани ҳолда, македонияликларни ҳам жуда яхши кўрарди. Мисрнинг қутлуг тупроғини, она юртини соғинганлигини изҳор этиб, ватандошларига мактублар йўлларди. Гефестион қайси қабила ёки элатдан бўлмасин, инсон зотига яхшилик қилишни ўйларди. Шунинг учун ҳам Гефестионнинг ўлими ҳақидаги хабарни эшитиб, Македония ва мисрликлар чуқур қайғуга тушадилар. Узок ўлкаларда туриб, замондошлари Гефестион шарафига мотам тутадилар. Ҳатто унинг номини абадийлаштириш учун курашадилар. Бу ўринда Аррианнинг «Александрнинг юриши» асарида битилган қуйидаги ифодалар диққатга сазовордир:

Бу пайтда Александр сувда ҳам кўп машғулотлар ўтказди. Аскарлар сувда ўзаро куч синашади. Ғолибларга гулчамбарлар беришарди.

Александр олдида Амон юборган Феорлар келишади. Улар Александр билан Гефестионнинг Амонни ёд этиб, уни унутиб юбормаслик кераклигини маслаҳат бериш учун келишганини айтишади. Бундан ташқари, Амон Гефестионга қахрамонлик келтирадиган қурбонлик зарурлигини айтиш учун юборилганини ҳам айтишади. Александр бунга рози бўлиб, Гефестионни қахрамонлардай қўққа кўтаради.

Мисрда кўп ноҳақликлар қилган, озғин одам Клеменга у ёзма буйруқ жўнатади. Клемен қуйидагича хат ёзиб, Александрга жўнатади. «Александрияда Гефестионга атаб минора қуриш керак Минора Форос ороли ва шаҳар ўртасида қурилса, миноралар ичида энг чиройлиси бўларди. Уни Гефестион номи билан аталиб, номи минорага ўйиб ёзилиши керак» Унинг бу таклифи яхши, ҳеч нарса деб бўлмайти. Лекин хатнинг давомини ўқиб чиққандан кейин, катта бир мамлакатнинг шоҳи ёзган бундай гапларга қўшила олмайман, дейди Арриан. Хатнинг давомини куйидагича: «Агар мен Гефестионга атаб қурилган ибодатхонанинг яхшилигига ишонч ҳосил қилсам, унга қурбонликлар келтириляётганини билсам, сенинг барча қилган ёмонликларингни кечираман ва келажакда сен нимаики қилсанг, мендан ёмонлик кўрмайсан»¹.

Курций Руф ҳам шундай кичик-кичик воқеалар баёнига кенг эътироф берган.

¹ Арриан. Ўша асар, 232-бет.

БАКТРИЯ ТОМОНЛАРДА

Арриан ўз асарида Гиркания, Марғиёна, Сўғдиёнада бўлиб ўтган воқеаларга алоҳида-алоҳида изоҳ беради. Бу ўлкаларнинг табиати, у ерларда яшовчи қабилаларнинг яшаш шароити ҳақида қизиқарли лавҳалар келтиради. Айниқса, тарихий воқеалар тафсилоти кўпроқ баён этилади. Бактрияда бўлиб ўтган воқеаларга тўхталар экан, яна бир қатор воқеаларнинг тафсилотларини сўзлаб беради. Бу ўринда, айниқса, Бактрия ўлкасида юз берган воқеалар ҳақида ҳикоя қилувчи айрим фактларни келтириб ўтиш жоиздир.

Курций Руф Бактрия табиатини шундай тасвирлайди:

«Бактриянинг табиати бой ва хилма-хил эди. Баъзи жойларда яхши ҳосил берувчи дарахтлар ва узумзорлар бўлиб, қолган жойларда суғорилиб буғдой экиларди ва яйловлари ҳам бор эди.

Лекин кўп қисми одамсиз, ҳосилсиз қумли жой эди. Понтадан эсан шамол қумларни у ёқдан бу ёққа тўзғитиб, кичик тепаликлар ҳосил қилар ва йўлларни ёпиб қўярди.

Шунинг учун бу ерлардан ўтувчилар ўз йўлини юлдузлар орқали аниқлар эди. Кундуздан кўра кечаси юриш осонроқ эди. Ҳосилдор ерларда одамлар зич бўлиб, отлар ҳам кўп эди. Шунинг учун Бактрияда 30000 отлик бор эди.

Бу вилоятнинг пойтахти Бактр бўлиб, у Парапамис ёнбағрида жойлашган. Унинг яқинида Бактр дарёси оқарди. Шу дарёнинг номи вилоятга ва унинг пойтахтига қўйилганди»¹.

Курций Руфнинг ёзишича, Бактрия вилоятининг ҳокимлиги Артабазга топширилиб, бу ерда катта қўшинни юклари билан қолдирилади².

Арриан ҳам Бактриянинг ҳокими Артабаз бўлганлигини таъкидлайди. Бироқ кейинчалик Александр Артабазни Бактрия ҳокимлигидан олиб ташлайди. Буни Артабазнинг ўзи илтимос қилиб, анча қариб қолганини айтади. Артабазнинг ўрнига Бактрияга Николайнинг ўғли Аминтани ҳоким қилиб тайинлайди³.

Александр Бактрияга қараб юради. Кратернинг 600 аскарини билан Полиперзонт, Аттал ва Алкетни Катан ва Аветанга қарши юборади. Улар Паретак ерида ҳеч бош эгмаган мардонавор халқ эдилар. Икки ўртада қаттиқ жанг бўлади. Бу жангда Кратернинг аскарлари ғолиб чиқишади. Катан жангда ҳалок бўлади. Асирга тушган Австанни

¹ Курций Руф. Ўша асар, 263-бет.

² Курций Руф. Ўша асар, 263-бет.

³ Арриан. Ўша асар, 148-бет.

Александрнинг олдига олиб келишади. Душманнинг 120 отлик аскар ва бир ярим минг пиёда аскар халок бўлади. Кўзғолонни бостириб, Кратер қўшини билан Бактрияга қараб юради. Бактрияда эса Каллисфен ва унинг йигитлари билан қаттиқ тўқнашув бўлиб ўтади.

Бахорнинг охири кунларида Александр катта қўшин билан Бактриядан хиндларга қарши юради. Бактриядан у Аминтани 3500 отлик аскар ва 10000 пиёда аскар билан қолдиради. Ун кун деганда Кавказдан ўтиб, ўзи Бактрияга биринчи юришида паропамисадлар ерида барпо этган Александрия шаҳрига келди.

Александр Драпсакка етиб келгач, қўшинларига дам олдириб, сўнгра уни Бактриядан Аорн шаҳрига томон бошлаб кетади. Бактриядан энг катта шаҳар Аорн эди. Қолган шаҳарларни у йўл-йўлакай қўлга киритганди. Аорнда, Крелалда Андрокловнинг ўғли Архелей бошчилигидаги қўшинни қолдиради. Ҳеч қандай қаршиликсиз таслим бўлган бактрияликлар устидан Артабазни ҳоким қилиб қўяди.

Артабаз анча кексайиб қолган нуроний чол бўлгани учун кейинчалик Александр уни Бактрия ҳокимлигидан озод қилади. Бироқ унга бўлган ҳурмати йўқотмайди.

Аррианнинг ёзишича, Александр Бактрияга биринчи бор юришида паропамисадлар ерида барпо этилган Александрия шаҳрига келади. Александрия шаҳрининг ҳокими бу пайт Гиппарх эди¹.

Мана шу фикрдан ҳам кўриниб турибдики, паропамисадлар Бактрияга яқин жойлашганди. Арриан ҳам паропамисадларни Бактрияга чегарадош эди, дейди. Арриан берган тасвир ўша «Искандар қўл» атрофидаги табиат тасвирини эса солади.

Курций Руф ҳам Александрнинг паропамисадлар ерига келганлигини, бу ерлар Бактрияга яқин жойлашган бўлиб, ниҳоятда совуқ эканлигини таъкидлайди. Бу ҳақда адиб шундай бир тасвирни беради.

Александр катта қўшин билан унча ривожланмаган ва заиф паропамисадлар қабиласига бостириб боради. Уларнинг мамлакати шимол томонда, совуқўлкада жойлашган бўлиб, ғарбда Бактрия билан, жанубда Хинд денгизи билан чегарадош эди. Паропамисадлар уйларини асосан ғиштдан қурган бўлиб, у ерларда, ҳатто тоғда ҳам ўрмон йўқ эди. Уйлар пастдан юқорига қараб торайиб қурилар эди. Узум ва дарахтлар совуқдан зўрға сакланарди. Тўхтовсиз совуқ бўлгани учун қор эримасди. Осмонни ҳар доим қора қўланка қоплаб олгандай эди.

Бу ерга қирган қўшинлар албатта совуқдан, очликдан, чарчоқдан қолдан кетарди. Қўплар совуқдан ўлар, оёқларини совуқ уради, кўзлари касал бўларди. Совуқда қотиб қолганларни ўртоклари иситар, уларни

¹ Арриан. Ўша асар, 153-бет.

ҳаракатланишга мажбур қилишарди. Ким душман ҳужрасига киришга улгурса, дарров ўзига келарди.

Ҳеч қачон келгиндиларни кўрмаган ерли аҳоли қуролланган одамларни кўрганида, кўркканларидан уларга бор нарсаларини бера бошлайди, фақат ўлдирмасаларинг бўлди деб айтишади.

Шоҳ қўшинни пиёда айланар, совуқдан етиб қолганларга ёрдам берарди. Ниҳоят, яхшироқ жойга етиб келиб, етарлича озиқ-овқат олдилар².

Диодор ҳам паропамисадлар ерининг ниҳоятда совуқ бўлганлигини, одамларнинг асосан қишлоқларда яшашини таъкидлаб, Курций Руфнинг тасвирини яқин ифодани беради ва шундай ёзади:

«Александр эса шу вақтда паропамисадлар қабиласи томон юриш қилади. Бу ерлар жуда совуқ бўлиб, одамларнинг асосий қисми қишлоқларда яшар эдилар. Улар уйларини ўзлари хом ғиштдан қурган эдилар. Совуқ жуда қаттиқ бўлгани учун, бир неча ойлик озиқ-овқатни йиғиб олиб уйларидан чикмай ўтирар эди. Мана шундай қийинчиликка қарамасдан, Александр бу ерларни ҳам эгаллайди, лекин совуқ туфайли кўп одамини йўқотади².

Грек ва Рим тарихий насрида Бактрия ва паропамисадларга яқин бўлган Аримасплар ўлкаси ҳақида ҳам ҳикоя қилинган. Аримасплар ўлкасида яшовчи қабилаларни эвергетлар деб ҳам аташган. Бу ўлка бизнинг тахминимизча, Исикқўл атрофида, ҳозирги Қирғизистон ерларида бўлса керак. Арриан эвергетлар ҳақида шундай ёзади:

«Бундан ташқари, у қўшинини икки қисмга бўлади. Чунки жуда катта бўлган отлик қўшинга қўмондонлик қилишни бир кишига, ҳатто энг яқин кишиси бўлса ҳам бергиси келмасди. Шунинг учун у қадимда аримасплар, энди эса эвергет деб номланган халқнинг олдига келади. Улар Камбизнинг ўғли Кирга, скифлар устига қилган юришида ёрдам беришганди. Александр Кирга ёрдам берганларга иззат-эҳтиром билан мурожаат қилади. Уларни Элладанинг энг яхши одамлари билан алоқада бўлишларини истайди. Ҳаётлари энди бадавийлар ҳаётига ўхшамаслигига ишонч ҳосил қилгач, уларга хоҳаганларича ер бўлиб беради. Бу ерда у Аполлонга қурбонлик келтиради. Шахсий соқчиси Деметрийни эса уюштирилаётган фитна қатнашчиси сифатида асирга олади. Сўнгра унинг ўрнига Лагонинг ўғли Птолемейни шахсий соқчи қилиб тайинлайди³.

¹ Курций Руф. Ўша асар, 259-бет.

² Диодор. Ўша асар, 114-бет.

³ Арриан. Ўша асар, 128-бет.

Диодор ҳам Аррианнинг мана шу фикрига яқин гапни айтиб, аримасплар ёки эвергет деб аталган қабила ва улар жойлашган ўлка ҳақида шундай таъриф беради:

«Шундан кейин шох Александр Аримасп томон юриш қилади. Аримасп илгари Эвергета деб ҳам аталган. Бунинг сабаби қуйидагича: Эрон шоҳи Кир ўз қўшини билан мана шу ерда очликка дучор бўлади. Аримаспликлар Кирни бу очликдан сақлаб қолади. Шунда Кир уларни Эвергетлар деб атайди. Шундай қилиб Александр ўз қўшини билан мана шу ерга етиб келади ва яхши кутиб олинганлиги учун уларга жуда катта бойлик ва совгалар беради. Улар билан қўшни бўлган Гедросянликларни ҳам муносиб тақдирлайди. Шу икки халққа Тиридатни бошлиқ қилиб тайинлайди»¹.

Арриан ҳам Бактрия ва паропамисадлар ўлкасига яқин чегарадош ерларда аримасплар ўлкасида эвергет қабиласининг яшашини айтиб, уларга яқин жойда Арохозийлар деган мамлакат бўлганлигини маълум қилади. Эҳтимол, бу ўлка Афғонистонга яқиндир. Курций Руфнинг таъкидлашича:

Александр арийлар ўлкасига ҳоким тайинлаб, қолган ишларини тугатиб, аримасплар мамлакатига юриш бошлайди. Уларнинг янги номи Эвергетлар бўлиб, улар бир пайтлар Кир қўшинига озик-овқат ва жой берганди.

Бу вилоятга Александр бешинчи куни етиб келади. Сатибарзон Бесс томонидан ўтганидан кейин яна арийлар ерига босиб кирганини билган шоҳ у томонга Каран, Эригий, Артабаз ва Андроник билан бирга 6000 грек пиёдасини ва 600 отликни юборади. Шохнинг ўзи эса 60 кун ичида эвергетлар қабиласида тартиб ўрнатиб, Кирга содиқ бўлгани учун катта мукофот беради.

Уларга Амединани бошлиқ қилиб қўйиб, ўзи эса Понтий денгизигача чўзилган арахозийлар мамлакатини ишғол қилади. У ерда бир вақтлар Парменион бошлиқ бўлган қўшин билан учрашади. Булар 6000 македониялик, 200 юкори табақали, 5000 грек, 600 отлик қўшин эди.

Арахозийларга шохнинг ёрдамчиси Менон ҳоким қилиб тайинланади. Ҳимоя учун 4000 пиёда ва 600 отлик аскар қолдирилди»².

ҲИНДИСТОНГА ЮРИШ

Александр Осиёнинг энг гўзал ўлкаларини босиб олади. Булар Эрон, Мидия, Парфия, Марғиёна, Гиркания, Каспий бўйлари, Сўғдиёна, Бактрия ва Ҳоказо. Александр бу ўлкаларга келишни болаликданоқ орзу қиларди. Айниқса, скифлар ҳақидаги ривоятлар, қаттиқ ҳаяжонга

¹ Диодор. Ўша асар, 115-бет.

² Курций Руф. Ўша асар, 257-бет.

солувчи тафсилотлар, чуқур ўйга толдирувчи воқеалар бўлғуси шохнинг қалбини ўзига сеҳрлаб олганди. Бу афсона ва тасодифларга бой ўлкаларни кўриш орзуси ҳақиқатга айланиб, не-не машаққатлардан сўнг, яна бир бошқа орзу оғушида узоқ ўйга толарди. Бу Ҳинд ўлкасини ишғол этиш орзуси эди. Ҳинд диёри ўзининг қалин ўрмонлари, тўлқинланиб оқувчи дарёлари, улкан илонлари, шифобахш гиёҳдари, жанговар филларию бебаҳо зебу зийнатлари билан дунёга машҳур эди. Ўзининг афсоналардагидек гўзал табиати билан Александр қалбини мафтун этганди. Аммо узоқ Ҳиндистонга туя, от, хачир, эшак каби уловлар билан етиш амри маҳол эди. Бунинг устига осмонўпар тоғлардан, эшилиб оқувчи дарёлардан ўтиш ва довул, бўрон, шамол хатарларини таҳлика остида енгиб, манзилга етиш осон иш эмас. Шундай бўлса-да, Александр Ҳиндистонни қўлга киритиш орзусидан воз кечмайди. Ахир, бутун дунёга ҳукмрон бўлиш унинг бирдан бир орзуси. Ахир, хали у ҳеч ким етолмаган шон-шуҳрат эгаси бўлишни ёшлигидан ўйларди. Бундай орзунинг сўнгиси хали Ҳиндистон эмас. Бирок, Ҳиндистон улкан мамлакат. Уни қўлга киритса, қолган майда ўлкалар ўз ихтиёрлари билан таслим бўлиши турган гап. Бирок, хали бу узоқ ўлкага етиш кийин эди.

Ҳиндистон томон юриш давом этар экан, бу юришда кўпгина ўрта осиеликлар ҳам иштирок этганди. Уларнинг кўпи мана шу оғир йўл машаққатларини тортиб, Ҳиндистонга етмасданоқ нобуд бўлганди. Адиблар бу оғир йўл машаққатлари ҳақида қизиқ-қизиқ хикоятлар битишган.

Курций Руф асарида Ҳиндистон томон юриш шундай таърифланади. Тошлоқ йўл бўлгани учун отлар туёғи оғриб, бир-биридан орқада қола бошлайди. Борган сари отликлар сафи камайиб боради.

Лекин шох, отларини алмаштириб бўлса-да, қочокларни қувишда давом этади. Ҳатто атоқли жангчилар орқада қолади. Лисимахнингукаси Филипп жуда қобилиятли эди. У оғир қуролланганига карамай шохдан орқада қолмасди. Тўсатдан ўрмонда рўй берган оғир жангда Александрни душман ҳамласидан ўз гавдаси билан Ҳимоя қилиб қолади.

Шунда жанг тугаши билан Филипп дармонсизланиб, дарахтга суянганича ҳушидан кетади.

Буни кўрган шоҳ унга ёрдамга етиб боради. Шох уни қўлига олиши билан Филипп жон беради.

Бу воқеадан хафа бўлиб турганида яна бир нохуш хабар етиб келади, яъни энг жасур сафдоши Эригий ҳам ўлганди. Шу ерда икки қахрамонни ҳам иззат-икром билан кўмишади. Бу воқеа Ҳисор тоғларидан ўгаётганда рўй берганди. Тоғ ораси қалин ўрмон эди. Тоғликлар тўсатдан ҳужум

Курций Руф. Ўша асар, 309-бет.

килиб, икки ўртада шиддатли жанг бошланади. Александр ҳам жангга киришиб кетади. Ён томондан найза кўтариб Александрга ташланган тоғликни Филипп чопиб ташлайди. Филипп маҳоратли жангчи бўлиб, шоҳ уни яхши кўради. Ўшанда Александр Филиппнинг бир йўла тўртта тоғлик билан олишаётганини кўрган бўлса ҳам қайтишнинг мавриди эмасди. Чунки шоҳтоғликларни таъкиб этиб борарди. Ниҳоят, саркарда Эригий етиб келиб, шоҳ таъкиб этиб бораётган тоғликларни қувишда давом этади. Александр орқага қайтиб, Филипп жанг қилаётган ўрмон оралиғига келади. Филипп ҳали тарик эди. У энтика-энтика келиб дарахтга суянади. Буни кўрган Александр зудлик билан у томон юради. Филиппнинг оғзидан лахта-лахта қон оқарди. Шоҳ унинг эгилган бошини кўтаради. У нимадир демоқчи бўладию жон беради. Филиппнинг қўлидаги қонли ёй ерга тушади. Александр сезадик, бу ёй ўқи жангчисининг кўкрагига санчилган бўлиб, афтидан уни ўзи суғуриб олган. Шоҳ жангчисининг жасадини кўтариб, юра бошлайди. Бир зумда уларни жангчилар ўраб олишади. Филиппнинг жасадини қўлма-қўл кўтаришиб, ўрмоннинг сийрак жойига олиб келишади. Ҳалок бўлганлар анчагина эди. Уларнинг ҳаммасини бир жойга йигишади. Шу маҳал саркарда Эригийнинг яралангани ҳақида хабар келади. Александр ўн беш чоғли жангчилари билан Эригий томон чопиб кетади. Бироқ сафдошлари Эригийнинг ҳам жасадини ўрмон ичидан кўтариб келишади. Эригийни Филиппнинг ёнига қўйишади. Видолашув маросимида Александр таъсирли ва ҳаяжонли нутқ сўзлайди. Бу нутқ жангчиларни сергакликка ва хушёрликка чақирарди. Видолашув маросими шундай тантана билан ўтадики, ўлганлар номи шарафланиб, уларнинг руҳини эъзозлаб мадҳиялар ўқилади. Бу икки саркарданинг ва бошқа фидойиларнинг номларини «Эфемерида»га ёзиб қўйиш муаррихларга тайинланади. Бу маросим жангчиларнинг руҳини анча кўтаради. Бундай улғу юриш чоғида кимда-ким фидойи бўлса, шундай иззат-икром билан дафн қилинажаги таъкидланади. Ҳатто, Александр ўлганларнинг руҳини шод қилиш учун мавридини топиб, уларнинг яқинларига ва оилаларига ёрдам беражани ваъда қилади. Бошқа бир манбаларда эса Филипп бу жангда ўлмагани, енгил яралагани қайд этилади. Ҳатто у Ҳиндистонда бўлган жангларда катта жасоратлар кўрсатади. Шунинг учун ҳам, Плутархнинг таъкидлашича, Филипп Ҳиндистондаги энг катта вилоятларнинг бирига ҳоким килиб тайинланади¹.

Бу ўринда Плутархнинг фикрига қўшилиш ўринлидир. Чунки у Александрнинг ўз қўли билан ёзган мактубдан фойдаланган.

¹ Плутарх. Ўша асар, 440-бет.

Шундай қилиб, улкан қўшин тобора Ҳиндистон томон яқинлашиб борарди. Ҳисор тоғларининг баланд чўккилари оша тақдир тақозоси билан узоқ эларга кетаётган Ўрта Осиёнинг марғиён, гиркан, хорасм, массагет, сак, скиф, шак қабилаларининг баходир ўғлонлари орқаларига ўгирилиб қараб, ўз юртларининг жамолини сўнгги бор кўраётгандек фироқ дардининг оғирлигидан ўртаниб, кўзларига беихтиёр ёш қуйилиб келарди. Ҳисор тоғларидан ўтгач, тоғ этагида катта базм кечаси бошланади. Қўшиннинг руҳи баланд эди.

Арриан асарида Александрнинг Ҳиндистонга жўнаш сафари шундай ифодаланади. Бу воқеа Бактрия ерларининг охириги чегараларида бўлиб ўтганди.

Александр қўшинига ён-атрофдан одамлар келиб қўшилади. Хизматга яроксиз бўлган аскарларни эса шу ерда қолдириб, дўстларидан бири бўлган Никонорга шаҳарни ободонлаштиришни топширади. Тириесни Кофен дарёсигача бўлган ерга ҳоким қилиб тайинлайди. Никея шаҳрида катта тантана билан Афинага қурбонлик келтиргандан сўнг, Кофен дарёсига қараб юради. Бу ерда у Таксилга уни кутиб олиш учун одам юборади. Таксил ва бошқа аслзодалар унинг олдига чиқишади. Бундан ташқари шоҳга фил совға қилмоқчи эканликларини айтишади. Уларда 25 тага яқин фил бор эди.

Шунда у қўшинини иккига бўлади: Гефестион ва Пердикга Горгиянинг қўшинини бериб, Инду дарёси бўйида жойлашган певкелаотлар ерига жўнатади. Клит ва Милеаграга қолган отлик ва ёлланма отлик аскарларни беради. Александр уларга йўлида учраган барча ерларни босиб олишни, Инду дарёсига етганда дарёдан ўтиш учун ҳамма нарсани тайёрлашни буюрди. Улар билан бирга Таксил ҳам ўз қўшинини олиб жўнаганди¹.

Курций Руф асарида Ҳиндистонга юриш сафари шундай тасвирланади.

Курций Руф Александрнинг ўз қўшинига нисбатан ўта қаттиққўл ва айни чоғда меҳрибон бўлганлигини айтади. Бир лавҳада Александр дўл ва ёмғир бўлишига қарамасдан, оғир йўл машаққатларини енгиб бўлса ҳам матонат билан олға юришни даъват этса, бошқа бир саҳифада шоҳ ўз жангчиларига ниҳоятда ғамхўр бўлиб, уларга яхшилиқлар қилганлигига гувоҳ бўламли.

Ҳамма ҳокимликларни жойига қўйиб, уч ойлик қишдан чиқиб, Александр Ғабаза вилоятига қараб йўл олади. Биринчи куни юриш осойишта ўтади, кейингиси сал ёмонроқ бўлиб, учинчи куни осмонда чақмоқ чақиб, жангчиларга халақит беради. Тўхтовсиз момақалди роқ ва чақмоқ юришни жуда қийинлаштириб юборади.

¹ Арриан. Ўша асар, 232-бет.

Бирданига дўл аралаш кучли ёмғир ёғади. Жангчилар олдинга қўлидаги қуроллари ва асбоб-анжомлари билан ўзларини химоя қилишга киришади. Бироқ кучли бўрон бошланиб, улар катта талафот қўра бошлайдилар. Холдан тойган жангчилар дара бўйлаб тарқалиб кетади. Қўплари дарахтгаги яширинади. Холсизликдан қўплари ҳалок бўлади. Чарчаган жангчилар вақтинча бўлса-да, бир оз ором олиш зарур эди. Бўрон ёмғир аралаш тобора кучаярди.

Фақат шох бу қулфатни мардонавор енгиб, жангчиларга ёрдам берар, йиқилганларни турғизарди. У узокдан чиқаётган тутунни кўриб, бошқаларга таскин беради.

Шохдан кўрққанидан жангчилар бор кучларини йиғиб йўлда давом этардилар. Ниҳоят, улар совукдан сақланиш чорасини топади. Ўрмондаги дарахтларни кесиб ёқа бошлайди. Бутун ўрмон бўйлаб гулханлар ёқилади. Жангчилар совукдан қотган баданларини иситар, айримлари ўрмон чеккасидаги уйларга кириб совукдан сақланишар, қолганлари ҳам нам ерга чодир қурардилар. Совуқ бир оз пасайиб, табиий офатдан 200 жангчи ҳалок бўлганди. Қўплари дарахтларга суяниб турган жойларида котиб қолгандилар.

Тасодифан бир македониялик жангчи қўлида қуроли билан оёғида зўрға турган холда шох қароргоҳига етиб келади. Исиниб ўтирган шох, қалтираб ҳушидан кетаётган жангчини ўз жойига ўтказди.

У анча вақт ўзига келолмай, қаерга ва ким ўтказганини билмай ўтирарди. Ҳушига келганида бирдан сапчиб ўрнидан туриб, шохнинг жойида эканлигини билиб хижолат чекади. Шунда шох унга қараб: «энди англаяпсанми, форс шохидан қўра менинг қўл остимда яшаш яхшироқлигини. У ерда шох ўрнига ўтирган одам қатл этилади». Шунда шох эртаси қуни ўз дўстларини, ҳарбий бошлиқларини чақириб, ҳамма йўқотилган нарсалар тикланган деб, эълон қилишларини буюради. Шундан сўнг шох 6 кунлик озик-овқат тайёрлаб олишларини, сакларга қарши юришни мўлжаллаб бу мамлакатни талон-тарож қилади.

Курций Руф ўз асарига Александрнинг Ҳиндистон сафарига ҳам кенг ўрин ажратган¹. Парфия, Мидия, Гиркания, Сўғдиёна, Бактрия ерларида бўлиб, ўзини улкан Македония ва улкан Ахмонийлар давлатининг шоҳи деб атаган Александр ҳам адолат, ҳам жаҳолат ёрлиғига эга бўлиб, Ҳиндистон томон от солади.

Шу орада шох Ҳиндистонга, ундан кейин эса океанга боришни мўлжаллайди. Орқа томони хавф-хатарсиз бўлиши учун ҳамма вилоятларни гаровга қўйиб, жанг қилиши учун уларга 30000 йигитни олиб келишни буюрди. Қўшиннинг орқа томонида қолган саркардалар Гефестон ва Катен босқинчилик билан шуғулланиб, катта бойлик

тўплашга, ўзларининг кучини мустаҳкамлашга киришади. Ҳатто Александр туган сиёсатга қарши иш юритади. Бу хабарни эшитган Александр даргазаб бўлиб, Ҳиндистон сафарига кетаётганда бундай сотқинларни йўқ қилиш лозимлигини ўйлади. Кратерни катта қўшин билан сотқинларни ушлаб келишга юборади. Гефестон қўлга тушади, Катен эса жангда ҳалок бўлади.

Ҳамма нарсани хал қилган Александр энди Ҳиндистон билан бўладиган уруш ҳақида ўйлай бошлайди. Бу мамлакат ўзининг олтин ва жавохирлари билан дунёга машҳур эди. Одамларнинг айтишича, у ерда ҳамма нарса олтин ва фил суяги каби ярқирар эди. Бундай бой ўлкага Александр жангчиларининг руҳини кўтариб боришни ўйларди. Шундай қилиб, улардан қолишмаслик учун Александр ҳам қалқонларини кумушдан, отларининг эгар-жабдуқларини олтиндан ясаб урушга тайёрланади. Унинг 12 000 қуролланган лашкари урушга отланганди.

Илгари ўйлаб қўйган ниятини амалга ошириш учун у ўзини худолар сафига қўшмоқчи бўлди.

Уни фақат Юпитернинг ўғли дебгина қолмасдан, балки энди ҳамма ишониши керак деб айтади. Шунинг учун ҳам энди македонияликлар форслар одатига қўра унга эгилиб таъзим қилишларини буюради. Сабаби, шох хушомадгўйларни жуда ёқтирар эди. Бу нарса шох обрўсини янада кўтариш ўрнига, унга путур етказа бошлайди. Одамлар икки юзламачи бўлиб қолишганди.

Бу нарсада македонияликлардан қўра кўпроқ греклар айбдор эди. Қандайдир шоир Агис ва ўта ёлғончи Клеон шохнинг энг яқин одами бўлиб олиб, уни кўкларга кўтариб мактаб, ҳатто Геркулес, Либер, Касторлардан ҳам юқори қўйиб, шохнинг бошини айлантитарди¹.

Шундай қилиб, бундай хушомадлардан боши кўкка етган Александр дабдабали байрам тантанасини қилиб, унга грекларни ҳам, ҳатто машҳур маҳаллий кишиларни ҳам таклиф қилади. Бундай байрам кечалари катта дабдаба билан ўтарди. Ташриф буюрганлар бирин-кетин эгилиб келиб шохнинг этагини ўпарди-да, лавозимига муносиб ўрпини эгалларди. Бундай байрам тантаналарида шохнинг раъйига қарши биронтаси ҳам, ҳатто уруғлари ҳам гап айтолмасди. Агар мабодо биронта қатнашчи заррача ножўяликка йўл қўйса, ё кейинги тантанага таклиф этилмасди, ёйинки ўша қуниёқ жазога тортиларди. Шохга хушомад қилишни хохламаган, унга эгилиб, этагидан ўпмайдиган кишилар тантанага келмасди. Бундай кишилар шохнинг янги одатига қарши деб ҳисобланиб, албатта жазога тортиларди. Айниқса, македонияликлар бу янги одатни аввалига жирканиб қабул қилишади. Кейинчалик улар ҳам хушомадгўйликни ўрганиб олишади. Хушомадгўй ва лаганбардорларнинг ошиғи олчи бўлиб

¹ Курций Руф. Уша асар, 317-бет.

¹ Курций Руф. Уша асар, 319-бет.

чиқади. Шундай қилиб, шоҳ қароргоҳида хушомадгўйлик авжига чиқади. Бундай тантанали кечаларда шоир Агис билан мадхиябоз нотик Клеон албатта иштирок этарди. Бу икки бадиҳагўйнинг мактов сўзлари шоҳнинг қулоғига ёқиб тушарди. Улар ўзларининг баландпарвоз сўзлари билан Александрни улуғлар, такрор-такрор эгилиб, қўлидан, этагидан ўпар, худога илтижо қилгандек оёғига бош уриб, кўзида ёш хўнг-хўнг йиғларди. Бу икки бадиҳагўйга қўшилиб, йиғилганлар ҳам кўзларига ёш олиб, илтижо қилар ва сигинарди. Бундай тантаналар баъзан тонггача давом этарди. Хушомад ва мактов сўзлардан боши осмонга етган шоҳ ўзига ёққан кишиларни қароргоҳида олиб қолиб, бир хонада тунарди. Бундай ишончли кишилар ичида осиеликлар ҳам бор эди. Александр фақат македонияликлар ва грекларгагина эмас, балки қўл остидаги барча халқлардан ҳам ишончли одамлар топиб, уларга ҳам яқин муносабатда бўла бошлайди. Кўпинча эронликлар билан форсий тилда, сўғдиёналиклар билан эса сўғд тилида гаплашарди. Қайси ўлкага борса ўша ўлканинг урф-одатиини, тилини ўрганишга ҳаракат қиларди. Зардуштийлик дини туғи остида яшаётган осиеликларнинг тили ва урф-одати бир-бирига жуда яқин эди. Осие подшоси бўлгандан сўнг бу ердаги халқларнинг тили ва урф-одатини ўрганишни зарур деб билади. Ҳатто саркардалари ва машҳур кишиларини ҳам маҳаллий халқнинг тили ва урф-одатини ўрганишга ундайди. Александрга, айниқса шарқ музыкаси, осиелик гўзалларнинг рақслари, хофизларнинг қўшиқлари жуда ёқарди. Шунинг учун ҳам байрам тантаналарида кўпроқ осиеликларнинг қўй ва рақслари ижро этиларди. Сўғдиёнада бошланган тантана Бактриядан тортиб Хиндистонгача деярли хар кеча давом этарди. Тантанага ташриф буюрганлар қандай эгилиб келиб кўришган бўлсалар, тантана тугагач яна шундай эгилиб шоҳ билан хайрлашарди. Аста-секин бундай Осие удумига европаликлар ҳам кўниқиб қолишади. Йўлда уларга Африкан исмли хинд саркардаси 20000 кўшини ва 15 та фили билан қарши чиқади. Ачехандр уни ҳам ўзига бўйсундиради. Шундай қилиб, шоҳ Трианканторга етиб келади ва шу ерда ўз кўшини билан 30 кун дам олади, худо йўлига қурбонлик қилади. Бу ерларда илгариги шоҳ Таксил ўрнига унинг ўғли Мофис ҳукмдорлик қилар эди. Александр билан унинг орасида 30 стадий масофа бор эди. Мофис Александрга сездирмасдан ва тўсатдан ҳужум қилиш учун жангга тайёрлана бошлайди.

Александр унинг бу айёрлигини, урушмайман деб алдаганини сезиб қолади ва кўшиннинг бир қисмини унга қарши юборади. Вазиятни тушунган Мофис ҳеч қандай жангсиз Александрга таслим бўлади. Александр эса Мофисни ҳокимлик лавозимида қолдиради ва кейинчалик у билан ишончли иттифокдош бўлиб қолади. Александр Евмисарни ҳам ўзига бўйсундиради ва унинг энг яхши ҳосилдор ерларини эгаллаб олади. Лекин бу ерларда ўта захарли илонлар кўп бўлиб, улар чаккан одам

ўша захотиёқ ўлар эди. Шунинг учун македониялик жангчилар кечаси билан ухлолмай, ўзларини илонлардан қўриқлаб чиқар эди. Шундан кейин Александр яна бир қанча шаҳарларни ишғол қилади ва кафара деб аталувчи халқлар яшайдиган жойга келади. Бу халқ одатига қўра, агар эри ўлса унга қўшиб тириклайин хотинини ҳам ёқиб юборишар эди.

Бу урф-одатнинг пайдо бўлишига бир хотиннинг ўз эрига захар бериб ўлдириши сабаб бўлган экан.

Александр Хиндистон ва унга яқин ўлкаларда яна бир қанча вилоятларни ўзига бўйсундиради. Бир қанча бинолар бунёд этади. Бирок ҳали урушни тўхтатиш, олис Македонияга қайтиш хаёлига келмасди, Кейин у адрестларни, катсанларни, пресиларни, гангаридларни ўзига бўйсундиради. У икки юз минг пиёда ва йигирма минг отлик аскар билан ўзига қарши чиққан софитларга қарши жангга отланади. Бирок саноксиз жанглар, оғир йўл машаққатларидан ҳолдан тойган аскарлар кўзлари ёшга тўлиб, поёнсиз юришларга ва қирғин урушга нукта қўйишни, ўз жангчиларининг кексайиб қолганини айтиб, ватанларига қайтишни илтижо қилиб сўрай бошлайдилар. Александрга жангчиларидан бири сочининг оқини, бири орттирган яраларини, бировлар ўзининг ҳолдан тойиб уруш жонига текканини кўрсата бошлайдилар. Александр бу халқ нолаларидан ҳаяжонга келиб, ўз ғалабаларига чек қўйиш мақсадида одатдаги қароргоҳидан фарқ қилувчи мухташам қароргоҳ қуришни буюради. Бу қурилиш шундай бўлиши керакэдики, удушманга кўрқув, авлодларга хайрат келтириши керак эди. Жангчилар чексиз қувонч ва ғайрат билан бу иморатни бунёд этадилар. Кейин улар душманни яксон қилиб, тантана билан бу қароргоҳга қайтадилар.

Бу жойдан Александр Ацезина дарёсигача етиб келиб, Океан томон сузиб кетади. Бу ерда яшовчи агенсонлар ва сиблар ҳам таслим бўлади. У кемаларга тушиб бу ердан мандра ва судрақлар тарафга йўл олади. Бу халқлар унга қарши 80 000 пиёда ва 60 000 отликдан иборат кўшинини қарши қўядилар. Жангда қолиб чиққан Александр ўз кўшини билан шаҳарга яқинлашади. Шаҳар қалъасига биринчи бўлиб кўтарилганда у ерда ҳеч ким кўринмасди. Шаҳар аҳолиси ташлаб чиқиб кетган бўлса керак, деб навқарларсиз ёлғиз ўзи шаҳар майдонига сакраб тушади. Александрнинг якка ўзи қирганлигини кўрган душманлар шовқин кўтариб, хар тарафдан уни ўраб ола бошлайдилар. Улар Александрнинг калласини танасидан жудо қилиб, бир йўла бутун дунёда урушга чек қўйиб, қўплаб халқлар учун қасос олишни кўзда тутган эди. Аммо Александр бир ўзи душман оломонига қарши қахрамонларча курашади¹.

¹ Юстин. Ўша асар, 218—222-бетлар.

Александр кўшини билан Нисе шахрига етиб келганда, қаршилиқ қилмай иззат-икром билан кутиб олган шахар аҳолисига шафқат қилади. Кейин у ўз кўшини билан муқаддас тоғни қуришга йўл олади. У ердан Дедаб тоғларига, Клеофида подшоҳлигига томон отланади. Клеофида бутун салтанатини, бойликларини ўз ихтиёри билан инъом этади. Бу билан у ўз подшоҳлигини саклаб қолади. Ҳатто туғилган ўғлига Александр деб исм қўяди. Шундан сўнг Александр Ҳиндистон подшолигини эгаллайди.

Ҳиндистон узра юриш қилганда баланд ва ўтиш қийин бўлган қояларга дуч келади. Бу паст-баланд қоялар орасида кўплаб қабилалар жойлашган эди. Ҳатто қаттиқ ер кимирлаб, Геркулесга бу қояларни эгаллашда халақит берган.

Геркулесдан ҳам устун келиш мақсадида у барча хавф ва қийинчиликларни енгиб, бу жойдаги ҳамма қабилаларни бўйсундиради¹.

Бу ҳақда қуйида батафсил тўхталишга ҳаракат қиламиз. Қадимий китоблардан келтирилган турли хил маълумотларни бир-бирига қиёслаймиз.

ПОР БИЛАН ЖАНГ

Ҳиндистондаги қирғин урушлар ичида энг оғири подшоҳ Пор билан бўлган жанг эди. Бу ўлкадаги шоҳликлар ичида ҳам Пор подшоҳлиги кучли эди. Пор шоҳаншоҳ саналиб, ўзга майда шоҳликлар унга хирож тўлаб турарди. Пор ҳам ҳеч бир урушда мағлуб бўлмаганди. Яккама-якка жангда ҳам унга тенг келадиган саркарда топилмаган. Шунинг учун ҳам у тенгсиз куч-қудратга эга деган улғу номга муяссар бўлганди. Пор ҳукмронлиги даврида Ҳиндистон улкан давлатга айланади. Александр сингари Пор ҳам шиддатли жангларга кириб кетарди. Ҳар томони ўтқир тиглар билан химоя қилинган жанговар филга миниб, бир қўлига қалқон, иккинчи қўлига узун найза тутиб жанг қиларди. Ўзининг бахайбат гавдаси билан фил устида тик туриб, кўшинини жангга ундар, бутун овози билан ҳайқириб, лашкарни жангга соларди. Айниқса, узокдан туриб камонда ёй отишга уста эди.

Қадимги муаррих адиблар Пор ҳақида, унинг жанглардаги матонати ҳақида кўп қизиқ воқеаларни ёзишган. Айниқса, унинг Александр билан жанги тарихнинг ёрқин саҳифасига айланган. Саркардалари Александр ҳақида турли хил гапларни айтишиб, Порни сергакликка чақирмоқчи бўлганда ҳам, у пинагини бузмайди. Ҳеч бўлмаганда Александр билан яккама-якка жангда ғолиб чиқишига ишонади. У кўпгина жангларда кўшиннинг беҳуда қирилиб кетмаслиги учун шоҳларни яккама-якка олишувга чақирган. Айниқса, унинг уришқоқ филлари жанг қилишга яхши ўргатилганди. Шу туйғайли у Александрда филлар камлигини,

¹ Юстин. Уша асар, 217-бет.

кўшини эса ўзиникидан бир неча баробар озлигини эшитиб, албатта ғалаба қозонишига ишонади.

Тарихий асарларда Пор билан Александр жанги ҳақида ҳар хил маълумотлар берилади. Уларнинг айримлари бир-бирини тасдиқласа, бошқалари бутунлай ўзгачадир.

Полиэннинг «Ҳарбий хийлалар» асарида ҳам Александр билан Пор жанги ҳақида қисқача маълумот берилган. Унда айтилишича, Пор билан бўлган жангда Александр отлик аскарларнинг бир қисмини ўнг қанотда қолдириб, орқасидан химоя қўяди. Чап қанотига эса пиёда билан филларни қўяди. Ундан сўнг орқасидан химоя учун жангчиларни қўяди. Пор эса ҳамма кўшинни бир жойга йиғиб, ҳар жойга филлар қўйиб, қалъасимон позицияни эгаллайди. Лекин унинг бу қалъаси заиф бўлиб, Александр осонгина тўла ғалабага эришади¹.

Александрнинг хинд шоҳи Пор билан жанги ҳақида жуда кўплаб хикоятлар яратилган. Шулардан айримларига эътиборингизни жалб қиламиз. Улардан бири қадимги хинд эпоси «Калила ва Димна», иккинчиси «Шоҳнома»да берилган хикоятлардир.

Александр билан хинд шоҳи Пор ўртасида бўлиб ўтган жанг лавҳалари Плутарх ижодида ҳам алоҳида ўрин эгаллаган. Унда хикоя қилинишича, Пор билан бўлиб ўтган жанг ҳақида Александр ўз мактубларида баён қилади. Плутарх асарларининг тарихий аҳамияти шундаки, у ўз асарини тарихий қундалиқлар ва айниқса Александрнинг Македонияга йўллаган мактублари асосида ёзади.

Александрнинг ўз мактубларида ёзишича, икки қарама-қарши кўшин ўртасидан Гидасп дарёси оқиб ўтган. Пор филларни олдинга чиқариб, кечиб ўтадиган жойни назорат қилиб турган.

Александр эса, варварларнинг ўрганиши учун қароргоҳида ҳар қуни шовқин кўтаришни буюради. Бир қуни сокин ва ойсиз тунда, Александр пиёда ва отлик аскарларни олиб, душмандан узокка кетиб, бир оролга жойлашади. Шу пайт қароргоҳ устида момақалдинок бўлиб, чакмоқ чақиб, жала қуяди ва қаттиқ шамол эсади. Александрнинг кўз олдида бир нечта жангчисини чакмоқ куйдириб ўлдиради. Лекин шунга қарамай, Александр қарши қирғоққача сузиб ўтмоқчи бўлади. Гидаст дарёсида қаттиқ тўлқинлар кўтарилди. Ҳаммаёқ сирпанчиқ бўлгани учун оёқда туриш қийин эди. Тўлқинлар эса қирғоққа яқинлашгани қўймас эди. Онесикритнинг берган маълумотларига кўра, Александр ўша пайтда: «Э афиналиклар, сизларга манзур бўлиш учун қандай қийинчиликларга дуч келганимни билсаларинг эди», — деб хитоб қилибди. Улар қайиқларини қолдириб, қўлларида қурол билан қирғоққа сузиб ўтишади.

Полиэн. Ўша асар, 214-бет.

Киргокка чиқиб олгач, Александр пиёда аскарларини орта қолдириб, отлик аскарлар билан йигирма стадий олдинга ўтиб кетади. Александр, агар душман отлик аскарларини олдинга чиқарса, уларни осон енгишини, агар пиёда аскарлари олдин бўлса, унинг пиёда аскарлари вақтида етиб келишини тахмин қилади. Бу тахминларнинг биринчиси тўғри чиқади. Минг отлик ва олтмиш ҳарбий аравадан иборат бўлган қўшин унга қарши чиқади. Биринчи жангда у ғалаба қозонади. Барча ҳарбий араваларни қўлга олади. Бу жангда тўрт юз отлик аскар ҳалок бўлади, қолганлар эса қочиб чекинишади. Пор Александр қўшинини дарёдан кечиб ўтган деб ўйлаб, бор қўшинини тўплаб, унга қарши юради. Турган жойида эса, қолган македонияликларнинг кечиб ўтишига халакит бериш учун унча катта бўлмаган қўшинни қолдиради. Филларни қўриб қўриқиб кетган Александр Кенга ўнг тарафдан ҳужум қилишни буюрди. Ўзи эса чап тарафга ўтади. Икки тарафдан ҳужумни кутмаган душман, олдин иккиланиб қолади, кейин филларнинг панасига ўтиб, у ердан тўп-тўп бўлиб яна ҳужумга ўтишади. Шунинг учун жанг дам олишлар билан давом этади. Жангнинг саккизинчи соатида душман энгилади. Бу жангнинг сабабчиси бўлган одамнинг хатларида шундай деб ёзилган эди. Кўпгина тарихчиларнинг ёзишига қараганда, Порнинг бўйи 4 чўзим (локоть — чўзим, бир чўзим 0,5 метр чамасидаги узунлик ўлчови) ва бир пядь (пядь — ўлчов бирлиги бўлиб, бош бармоқ билан қўрсаткич бармоқ оралиғидаги масофа) бўлгани учун остидаги фил баҳайбат бўлишига қарамай, жуда катта қўринар эди. Бу фил жангда хўжайинига катта ёрдам беради. Шоҳ ўз кучини йиғайтганда, фил уни душман ўқларидан химоя қилиб туради. Лекин хўжайинининг санчилган найзалардан мадори кетаётганини сезиб, Пор йиқилиб тушмаслиги учун, секин тиз чўкиб, хартуми билан найзаларни сўғура бошлайди.

Порни асирга олишганда Александр у билан қандай муомала қилиш кераклигини сўрайди. Шунда Пор «шоҳларга қилинадиган муомала» деб жавоб беради. Александр Порни бир вилоятга ҳоким қилиб тайинлайди. У хўжайинлик қилган ерларни ўзига қолдириб, унга ҳеч кимга бўйсунмайдиган хиндларни ҳам беради¹.

Александр билан Пор ўртасидаги жанг тафсилотлари Диодорнинг «Тарихий кутубхона» асарида бирмунча батафсил ёритиб берилган. Фикримизнинг далили учун Диодорнинг асарида тўхталиб ўтаемиз.

Александр Ҳиндистон шоҳи Порга қарши уруш бошлайди. Порнинг 50000 пиёда аскари, 3000 отлик аскари, 1000 та араваси ва 130 та фили бор эди. Шунга қарамасдан у қўшниси бўлган Евмисар шоҳини ҳам ёрдамга чақиради. Буни сезган Александр Евмисар етиб келгунга қадар Порга қарши уруш бошлайди. Пор ўз қўшинини жангга қуйидагича тайёрлайди: Отлик аскарларни чекка томонга, филларни олдинга,

уларнинг атрофига эса оғир қуролланган жангчиларини қўяди. Александр ҳам шароитга қараб, ўз қўшинини жангга тайёрлайди. Жанг бошланади. Порнинг филлари македониялик жангчиларнинг кўпини эзиб ташлайди. Шунда Александр филларга қарши ўқ отадиган тўлғамаларини ишга солади. Шундан кейин филлар ўз эгаларига бўйсунмай, ўз одамларини босиб-янчиб орқага қоча бошлайди. Пор эса 130 филдан 40 тасинигина ўзини химоя қилиш учун зўрға ушлаб қолади. Порнинг ўзи ҳам жуда кучли бўлиб, найза отиш бўйича унга ҳеч ким тенг келмас эди. Шунда Александр Порга қарши бир қанча найзачиларни юборади. Пор улар билан жаиг қилади ва ниҳоят жуда кўп жойидан яраланиб, филнинг устидан йиқилиб тушади. Буни кўрган хиндлар орқага қоча бошлайди. Шундай қилиб, бу ерда ҳам Александр буюк ғалабани қўлга киритади. Бу жангда хиндлар томонидан 12000 одам ҳалок бўлади. Улар орасида Порнинг икки ўғли ва буюк саркардалари бор эди. 9000 одами эса асирга тушади, македонияликлар эса 300 та отлик ва 700 та пиёда аскарини йўқотади.

Юстиннинг «Помпей Трог эпитоми» асарида ҳам Александрнинг Пор билан бўлган жанги ҳақида қизиқарли лавҳалар битилган.

Александр ҳам Пор каби танти эди. Ярланиб қолган Порга озор бермасдан, асир олиб, кейинчалик уни бутунлай озод қилади ва хатто унга ҳокимлик инъом этади. Бу ҳақда шундай ёзилади:

Ҳинд шоҳлари ичида ўзининг тенгсиз жисмоний кучи ва олижаноблиги билан донг чиқарган Пор исмли шоҳ бор эди. У олдиндан Александрнинг қудратли қўшини ҳақидаги хабарни эшитиб, у билан бўлажак урушга тайёрлана бошлайди. Жанг бошланганидан кейин, Пор Александрни яккама-якка олишувга таклиф қилади. Александр дарҳол жангга ташланади, аммо биринчи тўқнашувдаёқ унинг оти яраланади ва у йиқилиб тушади. Шунда уни навкарлари қутқариб қолади.

Оғир жароҳатланган Пор асирга олинади. Александр катта жасорат эгаси бўлган Порни ҳурмат қилиб, уни асирликдан озод этади¹.

Юстин «Помпей Трог эпитоми» асарида таъкидлаб ўтган Александр билан хинд шоҳи Пор ўртасидаги бўлиб ўтган жангнинг батафсил баёнини хинд халқининг қадимий эпоси «Калила ва Димна»да ва шарқ классик адабиётининг ёрқин намунаси бўлмиш Фирдавсийнинг «Шоҳнома»сида ҳам учратамиз.

«Калила ва Димна» Александр Македонскийнинг Ҳиндистонга юришидан кейинги даврларда яратилган. Унда Искандарнинг тадбиркор ва хийлакор эканлиги ҳикоя қилинади. Жуда кўп ривоятлар Искандарнинг ҳарбий хийлалари ҳақида ҳикоя қилади. Искандарнинг энгилмаслиги унинг тенгсиз куч-қудратга эгаллигидагина эмас, балки тадбиркорлигида эди. Чунки, Искандар оз сонли қўшин билан ҳам

¹ Плутарх. Ўша асар, 439—440-бетлар.

¹ Диодор. Ўша асар, 122—123-бет.

ўзидан бир неча бор устун рақибини мағлубиятга учратган. Александр Македонский ўзидан бир неча бор ҳарбий устунликка эга Эрон шоҳи Доро, Ҳинд шоҳи Пор қўшинларини мағлубиятга учратади ва бошқа мамлакатларни ҳам тадбиркорлик ва ҳийла йўли билан қўлга олади. Сулҳ тузади, кенгашади, катта-катта ваъдалар беради.

Ҳинд халқининг оғзаки ижодиёти таъсирида вужудга келган бу асар тез фурсатда кўпгина тилларга таржима қилиниб, ўзга халқларнинг ҳам сеvimли асарига айланади. Жумладан, Фирдавсийнинг «Шохнома»сидаги кўпгина дostonларнинг юзага келишида ва айрим лавҳаларнинг яратилишида ҳам «Калила ва Димна»нинг таъсири борлигини сезамиз. Бу ўринда «Калила ва Димна»да берилган Искандар Зулқарнайн ҳақидаги ҳикоят билан «Шохнома»да келтирилган бир ҳикоятни бир-бирига муқоясa қилиб қўришимиз мумкин.

Искандар Зулқарнайн Хитой томон қўшин суради. Бунинг учун энг аввал ҳинд мамлакатини забт этиш зарур эди. Искандар ҳинд подшоҳини ўзига бўйсундирмоқчи, ўз дини ва ҳукмронлигини унга қабул эттирмоқчи бўлади. Бу вақтда Ҳиндистонда Форек номли кучли, ботир, енгилмас ва тадбирли бир киши ҳукмронлик қиларди,

У Искандар Зулқарнайннинг бостириб келаётганидан хабар топгач, урушга тайёргарлик кўра бошлайди. Уруш учун лозим бўлган бутун тадбирларни ишлатади. Паҳлавонларни чақириб, жангга ҳозирлик қўришни амр этади. Қисқа муддат ичида жанговар фил тўдалари, махсус ҳужумга ўргатилган йирткич ҳайвонлар, тамға бостирилган отлар, учли найзалар, ўткир қиличлар, ярқироқ қалқонлар ҳозирлайдилар.

Юнонлар Форек турган жойга яқинлашганда ҳиндларнинг шу маҳалгача мисли қўрилмаган лак-лак отлиқаскарлари ҳақида Искандарга хабар етказадилар. Буни эшитган Искандар жангнинг мағлубият билан тугаши мумкинлигидан чўчийди. У ҳийлакор ва шафқатсиз бўлиш билан бирга, сезгир ва тадбирли одам эди. У аскарлар қароргоҳи атрофида хандақ қаздириб, шу ерда маълум вақтга қадар сабр қилиб туриш, ҳинд шоҳига қарши қандай жанг этиш ҳақида кенгаш қуришга қарор қилади. У мунажжимларни чақиртириб, ҳинд подшоҳига ҳужум қилиш, уни енгилмас учун қайси кун яхши эканлигини аниқлашни амр этади. Мунажжимлар шоҳнинг буйруғини бажо келтириб, ҳайрли кун ва соатни белгилаб берадилар. Искандарнинг шундай бир одати бор эди: қайси шаҳарни забт этса, у ердаги турли соҳада шуҳрат қозонган мохир усталарни ўзи билан олиб кетар эди. У ўшандай усталарга мисдан ичи бўш от ва суворийлар ясанглар, бу отлар филдираклар устига ўрнатилган бўлсин ва итарганда тез суръат билан ҳаракат этсин, деб буйруқ беради. Топшириқ бажарилганидан кейин отларнинг ичини нефть ва гугурт, билан тўлдириб, суворийларга жанг қийимларини қийгизишни ва уларнинг ҳаммасини қўшиннинг марказ қисмига жойлаштиришни, икки томоннинг қўшинлари тўқнашганда отларга ўт ёқиб, қўйиб юборишни

амр этади. Токи душманнинг филлари кизиб кетган суворийларга ҳужум қилганда хартумлари қўйиб, қочишга мажбур бўлсинлар.

У усталарга бу ишларни тез бажаришни буюради. Усталар жадаллик билан иш бошлайдилар. Мунажжимлар белгилаган кунтобора яқинлашиб келарди. Зулқарнайн ўз элчиларини ҳинд подшоҳининг ёнига юбориб, таслим бўлишни таклиф этади. Лекин жавобан Форек: «Зулқарнайн азалий душманимдир, унга қарши қатъий қаршилиқ кўрсатаман», деб жавоб қайтаради.

Зулқарнайн Форекнинг бу қарорини эшитгандан сўнг суворийлар билан ҳужум бошлайди. Форек уларга қарши филларни жанг майдонига чиқаради. Искандарнинг саркардалари мис суворийларни олға сурадилар. Филлар ҳамлага ўтиб, ўз хартумлари билан мис суворийларга ёпишадилар. Хартумлари қўйгандан кейин филлар устидаги аскарларни йиқитиб, оёқлари билан топтаб, ҳеч нарсага қарамай қоча бошлайдилар. Бу ҳолни кўрган Форек ҳам орқасига қарамай қочади. Унинг қўшини ҳар томонга тўзиб кетади. Искандарнинг аскарлари эса қувлаб бориб, уларни қира бошлайди. Шу вақт Искандар қичкиради:

— Эй ҳинд подшоҳи, кел, мен билан олиш, ўз қўшининг, одамларингга раҳм қил. Уларни ўлим гирдобига ташлама. Фалокат рўй берганда қўшинни ташлаб қочмоқлик шоҳларга ярашмайди. Шохўзининг бутун куч ва қувватини ишга солиб, уларни мудоффаа этмоғи, уларнинг нажоти учун ўз жонидан кечмоғи лозим. Шох ўзининг мол-дунёси ва ҳаётини уларга фидо қилмоғи керак. Қўшинни қўйиб, менинг қошимга майдонга чик, ким кимни ўлдирса, ўша хушбахт бўлади.

Форек Зулқарнайннинг бу сўзларини эшитгач, бахтини синамоқ ва ғолиб келмоқ орзуси билан унга рўбарў бўлади. Ҳар иккала ҳукмдор бир неча соат от устида қилич ўйнатадилар, лекин ҳеч бири устун кела олмайди. Искандар толиқиб, бошқа нажот йўли йўқлигини билгандан кейин шундай бир наъра тортадики, унинг зарбидан еру қўқ ларзага келади. Форек аскарларим бошига бирор фалокат тушди шекилли, нега бу наъра тортаяпти деб орқасига қайрилиб қарайди. Искандар шу пайтда уни бир зарб билан ерга қулатади. Ўз шоҳларининг бошига тушган бу фалокатни кўрган ҳиндлар ҳужумга ўтадилар, ўз шоҳлари билан бирга ўлимни шараф ҳисоблаб, қизғин жанг бошлайдилар. Искандар эса бонг уриб, агар таслим бўлсалар, уларга мурувват қилишини айтади ва шундан кейин улар устидан ғалаба қозонишга муваффақ бўлади¹,

Худди мана шу ҳикоятга айнан ўхшаш эпизодни биз «Шохнома»даги «Искандарнинг Фур жангига қўшин торгани» бобида ҳам учратамиз. «Шохнома»да ҳикоя қилинишича, ҳинд шоҳи Фур Искандар номасига жавоб ёзиб, итоат этиш ҳақидаги таклифни рад этади. Ҳинд шоҳининг жавобидан Искандар дарғазаб бўлиб, жангга шайланади.

¹ Калила ва Димна. Т.: Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти 1977, 10-бет.

*Кўшин тортиб борди ҳинд Фури сари,
Дарёдай оқарди шоҳнинг аскарари.
Сипоҳ кўшиларди ўнгдан, ҳам сўлдан
Олға силжишарди мингларча йўлдан¹.*

Бироқ айғокчилар Фурнинг ўргатилган жанговар филлари борлигини маълум қилади. Бу филларга на отлик ва на пиёда сипоҳлар қурол билан бас келолмасди. Фурнинг дахшатли уришқоқ филлари хақидаги хабарни эшитса ҳам Искандар саросимага тушиб қолмасдан, тадбиркорлик билан ҳарбий хийла ишлатиш йўлига ўтади.

*Румий доналарга деди шаҳриёр,
Мумдан фил жасатиинг этингиз тайёр.
Ўйланг аҳли дониш ва аҳли ҳалим,
Бунинг чорасини топа олар ким?²*

Донишмандлар бир-бири билан маслаҳатлашиб, мисдан ясама от ихтиро этишга қарор қиладилар. Уч мингта темирчи ва моҳир усталарни йиғиб, зудлик билан ишга киришиб кетадилар. Тез фурсатда мингта темир от тайёр бўлади. Бу отларнинг устига ясама темир жангчилар миндирилади. Бу отлар турли рангда эди.

*Темирдан ясашиб от шулфоз,
Миндирди темирдан миигта чавандоз.
Тизолди минг гавҳар, тўриқ ва жийрон,
Бундоқ темир сипоҳ кўрмаган жаҳон³.*

Нихоят, Фур билан Искандар кўшинлари ўртасида жанг фурсати яқинлашади. Ясама отларнинг ичига нефть солиниб, олов ёқилади. Оёқларига гилдираклар ўрнатилган ясама отликжангчилар жанг майдони томон ҳаракат қиладилар. Ҳиндлар ҳам уришқоқфилларини ишга солади. Уришқоқ филлар отлик жангчиларни хартуми билан уриб йиқитиб, оёғи билан янчиб ташлашга одатланган эди. Бироқ, бу сафар Искандарнинг ясама отлик жангчиларига ҳужум қилган ҳинд филларининг хартуми куйиб, ўлжасини мағлуб қила олмасдан, дарғазаб бўлиб, орқага қоча бошлайдилар.

*Олов етганидан ҳар фил хартумига
Филбоннинг тиқилди жони ҳалқумига,
Барча ҳинд лашкари қочди изига,
Филлар тизгин бермас эга измига⁴.*

¹ *Фирдавсий*. Шоҳнома. Т.: Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1976, 396-бет.

² *Фирдавсий*. Ўша асар, 400-бет.

³ *Фирдавсий*. Ўша асар, 400—401-бетлар.

⁴ *Фирдавсий*. Ўша асар, 403-бет.

Бу ҳолни кузатиб, ҳужумга шайланиб турган Искандар лашкарлари ғанимларнинг кетидан шиддат билан жангга кириб кетади. Ўз сипоҳларининг тум-тарақай қочаётганини кўрган Фур лашкарларини икки тоғ орасига тўплаб, оғир жангга қиради. Икки ўртада қирғин-барот жанг бошланади. Сон-саноксиз бегуноҳ сипоҳларнинг беҳуда ўлиб кетаётганини сезган Искандар Фурга элчи юбориб, яккама-якка жангга таклиф этади.

Фур мардлик жангига чиқишга рози бўлади. Ва дейди: «Бу таклиф мақбулдир менга, лашкарсиз курашни кўрсатгум сенга!»¹ «Калила ва Димна»да ифодаланганидек, Фурнинг назарида Искандар нозикдай ғоят «оти-ю қуроли ожиз»дек кўринади. Бироқ «Шоҳнома»да Искандар ҳинд шохини хийла йўли билан енгмайди. Балки «Фур сари гангиганда шох», сипоҳлар «Дахшатли бир нидо кўтаради». Бу садодан Фурнинг «дили даргоҳ бўлиб» саросимага тушиб қолади. Шунда «Калила ва Димна»да таъкидлаганидек, «Шоҳнома»да ҳам Искандар ҳинд шохининг «Бошини шарт кесди-да бўйнига қадар».

Шундан сўнг ҳинд сипоҳлари қиличини ташлаб, Искандарга итоат этадилар. Бир-бирига ғаним бўлган икки ўлка лашкари ўртасида дўстлик иттифоқи барпо этилади.

*Ҳинднинг лашкаридан кетди-ю нифоқ,
Бунда қарор топди дўстлик, иттифоқ.*

«Шоҳнома»да Искандарнинг мардлиги, матонати юксак пафос билан тараннум этилади. Бу мардлик Фур билан бўлган жангда ва айниқса ҳинд шохини яккама-якка жангга таклиф қилиш лавҳасида кўзга яққол ташланади. Тарихда бундай мардлик жанглари жуда кўп бўлган. Бегуноҳ сипоҳларнинг ўлиб кетишини истамаган мард саркардалар жонларини гаҳликага қўйиб, очиқ жангга кирганлар.

*Искандар дедики: «Аё, эй, номдор,
Беҳуда бу жангдан не манфаат бор.
Йиртқичга ем бўлиб кетмоқда инсон,
От наъли остида беҳад истиҳон».*

«Калила ва Димна»да қайд этилганидек, «Шоҳнома»да ҳам Искандар ҳинд шохлигини Савург деган ҳинд ўғлонига топширади. «Калила ва Димна»да эса ҳинд шохлигига тайинланган янги подшоҳнинг номи келтириб ўтилмаган. Бу асарда «Шоҳнома»дагидан тахтни ҳинд ўғлонига, яъни Искандар ўз саркардаларидан ишончли бир кишисига инъом этади. Бу ҳақда «Калила ва Димна»да шундай дейилади.

Искандар ҳиндлар мамлакатини қўлга киритиб, ишончли одамларидан бирини уларга шох қилиб тайинлайди. Ўзи эса лозим бўлган тадбир-

¹ *Фирдавсий*. Ўша асар, 405-бет.

чораларни кўриб, ўз ҳокимиятини яхшилаб ўрнатгунга қадар Хиндистонда қолади. Сўнгра ўзининг бошқа мақсадларини амалга ошириш учун сафарга жўнайди.

Александр билан хинд шоҳи Пор — Фурек ўртасидаги жанг тарихий факт бўлиб, бу ҳақда Плутарх ўз асарида юкоридагидай маълумотлар беради.

ФИЛИПП

Плутарх асарида Александрнинг ёшлиги ҳақида ҳам қизиқарли лавҳалар баён қилинган.

Александрнинг насл-насаби ҳақида ортиқча тортишувлар қилиб ўтиришига ҳаракат бўлмаса керак. Ота томондан авлоди Каранга боғланиб Гераклдан, она томондан эса Неоптолемага боғланиб Эакидлар авлодидан дейишади. Айтишларича, Филипп ҳам ўсмир бола бўлиб, айнаи кучга тўлган пайтида Олимпиада ота-онасини йўқотган ёш қизча бўлган. Филипп бу гўзал қизчани севиб қолиб, акаси Ариббнинг розилиги билан унга уйланади.

Ўша тун келин билан куёвнинг никоҳи қолдирилади. Олимпиаданинг хаёлида момақалдирок бўлиб, чакмоқ унинг корнига урибди, бу зарбадан қаттиқаланга пайдо бўлган, аланга учқунлари ҳар тарафга сачраб, сўнгра сўнган.

Орадан бир оз вақт ўтгач, тўйдан кейин Филипп бир туш кўради. Тушида бир муҳр кўради. Бу муҳрда ўйилган шернинг расми бор экан. Туш таъбирини айтувчилар буни шундай изоҳлашади. Филипп эр-хотин ҳуқуқларини янада қаттиқ ҳимоя қилиши керак. Теймеслик Аристандр эса Олимпиада ҳомилдорлигини, яқин орада довьюрак, шерсифат ўғил кўришини айтди. Яна бир сас(ар) эса тушида ухлаб ётган Олимпиада ёнида чўзилиб ётган илонни кўради. Айтишларича, Филипп буни кўргандан кейин хотинига бўлган муносабатларини ўзгартиради, хотини билан тунлари ҳам бирга- бўлади. Бунинг бир қанча сабаблари бор эди. Филипп мудом Олимпиададан шубҳаланиб юрарди. Олимпиада уни сеҳрлаб қўйишидан ёки бирон бир захарли ичимлик ичириб қўйишидан кўрқарди. Бу ҳақда яна бошқа бир хикоя бор. Қадимдан ўша мамлакатнинг аёллари Дионис шарафига очилган даргоҳларга келиб туришган. Бундай аёлларни клоденка ва мималлонкалар деб аташган. Уларнингурф-одатлари Гемоса тоғ ёнбағрида яшайдиган фракийлар ва эндонийлар урф-одатига ўхшарди. Олимпиада бошқаларга қараганда рашкчирок эди, бундан ташқари хатти-ҳаракатларининг ғалатилиги билан бошқалардан ажралиб турарди. Масалан, тантанали йиғинларда у эркак ва аёлларни кўрқитадиган қатта-қатта илонларни олиб келар, улар саватдан ўрмалаб чиқиб, атрофдаги одамларни кўрқитишларини мириқиб томоша қиларди.

Орадан бир оз вақт ўтгандан кейин Филипп мегаполитаниялик Херонни Дельфига юборади. Херон Филиппга Аполлондан совға олиб келади. Бу совғани Филипп худо Амонга қурбонлик қилиб, уни бошқа худолардан юкори қўйиши керак эди. Яна айтишларига қараганда Филипп эшик тирқишидан, хотини билан ухлаб ётган илон қиёфасидаги худони пойлаётганда бир кўзидан айрилган, Эростофеннинг берган маълумотларига қараганда Олимпиада Александрни сафарга кузатаётганида, унга туғилишининг сирини айтиб беради ва наслини улуғлаш учун барча кучларини сарф қилишини сўрайди. Бошқа тарихчиларнинг айтишларича, Олимпиада, аксинча, бу изоҳларни рад этиб, «Қачон Александр мени Гера олдида уялтирмай, тинч кўяр экан?» деб нола қилар экан.

Александр гекатомбеон ойининг олтинчи куни туғилган. Айнан шу куни Артемида Эфискаянинг ибодатхонаси ёқилган эди.

«Помпей Трог эпитоми» асарида Филипп ҳақида ҳам қизиқарли лавҳаларни ўқиймиз.

Ўзларининг алданганлигини тушунган фокидияликлар кўрқувдан биринчилар қаторида қуроллана бошлайдилар. Аммо урушга тайёрланиш имконияти бой берилганди. Филипп эса, агарда улар таслим бўлмаса, ҳаммасини қирибташлагга қарор қилганди. Шахсий манфаатини кўзлаб, иложсизликдан улар таслим бўладилар. Урушмаслик тўғрисидаги шартнома ишончсиз бўлиб, ҳамма жойда талон-тарож, ўлдириш бошланиб кетади: болаларни ота-оналаридан, хотинларни эрларидан жудо қила бошлайдилар. Ўз подшолигига қайтгач, Филипп худди чўпонлар ўз мол-отарларини гоҳ ёзги, гоҳ кишки яйловларга кўчирганидек, ўз билганича одамларни бир жойдан иккинчи жойга кўчира бошлайди.

Баъзи бир халқларни Филипп душманга тўсиқ қилиш мақсадида айни чегара яқинига жойлаштиради. Бошқаларни эса ўз подшоҳлигининг энг чекка ўлкаларига, асирга тушиб қамайиб қолган халқларнинг аҳолисини тўлдириш учун жойлаштиради. Шундай қилиб, у кўп сонли қабила ва халқларни бирлаштириб, ягона подшоҳлик яратади. Филипп Македониядаги ишларини тартибга солиб, айёрлик билан бошқа қўшни халқлар ерларини эгаллайди. Бу йўлда у ҳатто ўз қариндошларини ҳам аямайди.

Филипп Грецияга кириб келиб, бир неча шаҳарларни талон-тарож қилганидан кейин унинг очкўзлиги янада ошиб кетади. Шунинг учун у бутун Греция билан уруш бошлашга қарор қилади. У аввал машхур Византия шаҳрини эгаллаб, уни ўзининг ҳарбий базасига айлантирмоқчи бўлади. Шу мақсадда у Византия шаҳрини ҳамма тарафдан ўраб, қамал қилади. Биринчи марта бу шаҳар спартан подшоси Павсиний томонидан қўлга киритилган бўлиб, етти йил унинг тасарруфида бўлади, кейинчалик

Византияда гоҳ македонияликлар, гоҳ афиналиклар ҳукмронлик қила бошлайди. Византияликлар ташқаридан ёрдам кутмасдан, ўзлари озодлик учун каттиқтуриб курашадилар. Узоқдавом этган камалдан сўнг Филипп хазинаси бўшайди. У денгизда қароқчилик қилиб бойлик орттира бошлайди. Масалан, у 170 кемани тутиб, ундаги юкларни сотади. Кейин Филипп ўз қўшинининг бир қисмини камалдан олиб чиқиб, кўп шаҳарларни қўлга киритади. Ҳарбий маҳоратни ва жанг машқини ўргатиш мақсадида Филипп 18 ёшдаги ўғли Александрни ёнига чақиртириб олади. Филипп скифлар ўлкасига йўл олади. Ўша пайтда Атей скифлар подшоси эди. Истрианлар билан бўлган урушдан сўнг қийин аҳволга тушиб қолган Атей аполлонлар орқали Филиппдан ёрдам сўрайди. Эвазига эса уни ўғил қилиб олишга ва Скиф подшолигининг тахт вориси бўлишни ваъда қилганди. Айти пайтда истриан подшоси вафот этиб, скифлар уруш хавфидан халос бўладилар. Шунинг учун Атей македонларни қўйиб юбора туриб дейди:

Филиппга у ундан ҳеч қандай ёрдам сўрамаганлигини айтишни буюради. Чунки скифлар македон химоясига, Атей эса тахт ворисига муҳтож эмаслигини, чунки унинг ўғли тирик эканлигини айтишни буюради. Буни эшитган Филипп Атейга ўз элчиларини юбориб, Византияни камал қилишга кетган харажатларни қоплайдиган бойлик сўрайди. Агарда у рад қилмаса, урушни тўхтатажани айтишни буюради. Аммо Атей Скифия ўлкасининг шароити ноқулайлигини, тупроғининг унумсизлигини баҳона қилиб пул тўлашдан воз кечади. Бунга жавобан Филипп Византия қамалини тўхтатиб, скифларга қарши юриш бошлайди. Скифлар ҳам сон жиҳатдан, ҳам довюрликда македонлардан устун келишига қарамасдан, Филиппнинг айёрлиги туфайли мағлуб бўладилар. Йигирма мингга яқин аёл ва болалар асирга олинади.

Филипп скифлар еридан қайтаётганда, ўз ўлкасидан ўтказмаслик мақсадида трибаллар унинг йўлини тўсади ва ўлканинг бир қисмини беришни талаб қилишади. Бу жанжалда Филипп сонидан яраланади. Филиппни ўлганга чиқарган македонлар ўлжани бой беришади. Аммо Филипп тузалиши билан узоқ вақтдан бери ўйлаб келган афиналикларга қарши урушни бошлаб юборади.

Филипп бутун Грецияни босиб олмаса тинчимаслигига қўзи етгач, кўпчилик давлатлар афиналиклар билан иттифоқузадилар. Сон жиҳатдан кўп бўлишига қарамасдан, афиналиклар ғалабани бой берадилар.

Грециядан ёрдам келгунча, Филипп қизи Клеопатра ва Эпир подшоси қилиб тайинланган Александрнинг тўйини ўтказди. Тўй подшоларга хос бекиёс дабдаба билан ўтказилади. Тўй маросимларида ажойиб томошалар ҳам бўлади. Филипп бу ажойиб томошаларни навкарларнинг иштирокисиз икки Александр — ўғли ва куёви билан ўтказмоқчи бўлади.

Бундан фойдаланган Павсиний исмли македонларнинг олий табақасига мансуб йигит Филиппга қулай фурсатда найза санчади.

Павсиний Александрнинг онаси Олимпиада томонидан ёлланган деб ўйлашади. Александрнинг ўзи ҳам отасига котиллик тайёрланганлигидан хабари йўқ эди. Александр ўғай онадан туғилган акаси ўзига душман бўлишидан кўпроқ хавфсирарди. Шу масалада у аввал Аттал билан, кейин эса отаси билан жанжаллашган, хатто жанжал шу даражага бориб етгандики, Филипп қиличини яланғочлаб Александрни ўлдирмоқчи бўлганда дўстлари подшоҳни тўхтатиб қолишганди. Шу сабабли Александр акаси билан бирга аввал онаси тарафдан тоғаси Эпирникига, у ердан эса Иллирий подшоси хузурига кетган эдилар. Олимпиада ўз акаси Александрни (Эпир подшоси) Филиппга қарши урушга ундарди. Агарда Филипп Александрни куёв қилмаганида, у ўз мақсадига эришган бўларди. Павсинийни бу ёвуз котилликка ундаган ана шу Александр ва Олимпиада деб тахмин қиладилар. Айтишларича, Олимпиада котилнинг қочиши учун от ҳам тайёрлаб қўйганди.

Подшонинг ўлимидан хабар топган Олимпиада кўмиш маросимига шошилган бўлиб, ўша кун кечасиёқ осишга ҳукм қилинган Павсинийнинг бўйнига олтин гулчамбар осди. Кейин эса Олимпиада Клеопатрани ўзини-ўзи осишга мажбур қилади.

Йигирма беш йил подшолик қилган Филипп қирқ етти ёшида оламдан кўз юмади. Александрдан кейин подшолик қилган Арридей унинг Ларрисанлик раққосадан қолган ўғли эди. Ҳар хил бошқа никоҳлардан унинг яна кўп ўғиллари бор эди. Бу ўғилларининг баъзи бирлари ўз ўлими билан, бошқалари эса бировлар томонидан оламдан кўз юмади. Филипп маишатбозликдан кўпроққуролни яхши кўрар, улкан бойликлар унга уруш қилиш учун воситагина эди, холос. У ўз ишининг устаси, нотиксифатида сўзга чечан бўлган. Унинг бу хислатлари ўғли Александрга ўтганди. У нотикликда хатто отасидан ҳам ўзиб кетади. Ота ва ўғил урушда ғалаба қилишнинг турли хил усулини билади. Александр урушни очикчасига олиб борар, Филипп эса ҳар хил ҳарбий хийлалардан фойдаланарди. Ота ва ўғил винони яхши кўришар, аммо мастликда улар ўзларини ҳар хил тутишарди. Отаси одатда ичкиликбозликдан тўғри душманга зарба бериш учун отланса, Александр ўз амалдорларига ташланарди. Филипп дўстлари ичида ўзини подшоҳлардек тутмас, Александр эса дўстлари ичида ҳам подшо бўлиб қолишни истарди. Отаси ўзини яхши кўришларини хохласа, ўғли ундан кўркишларини хохларди. Ана шу хислатларни мужассам қилган отаси дунёга ҳукмрон бўлишга асос солган бўлса, ўғли бу шавкатли ишни охирига етказди¹.

¹ Юстин. «Вестник древней истории», 1954, № 3, 201-бет.

Александр Тирга кириб борар экан, у ердагиларнинг норозилигини эшитиб, ғазабланади, катта кўшинни оролга тушириб, уруш бошлади. Тирликлар қанчалик жасорат кўрсатишмасин, сотқинлар борлиги туфайли ғалабани бой беришади.

Шундан сўнг Александр жангсиз Родос, Миср ва Киликияни эгаллайди. Кейин Александр уни келажакда нима қутаётганлигини худодан илтижо қилиш учун Амон ёнига йўл олади. Чунки онаси Олимпиада ўз эри Филиппга Александр ундан эмас, улкан илондан бўлганлигини айтган эди. Филиппнинг ўзи ҳам Александр унинг ўғли эмаслигини очиқтан олганди. Шунинг учун ҳам Филипп хотини билан ажрашганди. Александр ўзини худо тарафидан яратилганлигини исботлаш, онасини оклан! ниятида ибодатхонага боради. Александр ибодатхонага кириши биланок, кохинлар уни Амоннинг ўғли деб қарши олишади. Шу ондан бошлаб у Амонни ўз отаси деб тан олади. Кейин отасининг ўлими учун етарли қасос олганлиги ёки олмаганлиги ҳақида сўрайди. Унга отаси худо бўлганлиги туфайла уни ҳеч ким ўлдириши ёки унинг ўзи ўлиши мумкин эмаслигини билдиришади. Подшо Филипп ўлими учун эса у олган қасос етарли эканлигини айтишади. Унинг учинчи саволига барча урушларда ғалаба қозонишини ва бутун дунёни бўйсундиришини маълум қилишади. Амон ибодатхонасидан қайтгач, Александр Александрия шахрига асос солади ва уни Миср пойтахти деб эълон қилишни буюради.

Александрнинг ёшлигидан шон-шухратга берилганлиги, кўпроқжанг-жадаллар билан ном чиқарганлиги ҳақида Плутарх кизикарли мисолларни келтириб ўтади. Адибнинг таъкидлашича, Александр ҳатто шухрати ортиб, кўп ўлкаларни босиб олишда катта муваффақиятларга эришаётган ўз отаси Филиппга ҳам рашк билан қараган. Отам ҳамма ўлкаларни босиб олаверса, менга нима қолади, деган экан у.

Плутарх ўз қахрамони Александрнинг характери, унинг ёшлигидан шон-шухратга берилганлиги, жангу жадалларга қизиқувчан, зийрак ва тадбиркор бўлиб ўсганлиги ҳақида ҳам тўхталади.

Филипп сафарда эканлигида Македонияга келган Эрон элчиларини, ўзини йўқотмай барча қонун-қоидаларга амал қилган ҳолда Александрнинг ўзи кутиб олади. Александр ўзини тутиши билан элчиларни хайратда қолдиради. У элчиларга биронта ҳам болаларга хос савол бермай, балки йўлдаги қийинчиликлар, Эронга қандай йўллар билан бориш мумкинлигини, Эрон шоҳи жангда ўзини қандай тутишлари, эронликлар қандай кучга эга эканликлари ҳақида сўраб-суриштиради. Элчилар, донғи кетган Филиппнинг обрўси бу бола олдида бора-бора тушади деган хулосага келишди.

Александрнинг ташқи кўринишини ҳайкалтарош Лисипп аниқ кўрсата олган. Лисипп ўз ҳайкалларида Александр киёфасининг чизикларини шундай аниқ кўрсатиб берганки, кейинги ҳайкалтарошлар унинг ишларига асосланиб ижод қилишган. Бўйнинг сал чапга эгилганлиги, кўзларининг маънодор боқиши унинг асосий белгилари эди.

Апеллес Александрнинг суратини чизаётганда, терисининг рангини тўлқок қилиб бўяйди. Айтишларига қараганда, Александрнинг терисининг ранги, бошқалардан оқлиги билан ажралиб турган. Александрнинг бадани яхши хид таратган. Бунинг сабаби, танасининг ҳарорати кучли бўлган. Теофрастнинг айтишича, унинг бадани ҳамма вақт қизиб турган, яъни ҳарорати баланд. Бундай хидлар, асосан қуруқ ва иссиқ мамлакатларда яшовчи одамлар баданидан хид таралиши кузатишган. Қуёши уларнинг баданларидаги намликни қуришиб, хидланишга йўл қўймаган. Баданнинг бундай юқори ҳарорати Александрнинг тез маст бўлишига ва жаждининг бирдан чиқишига сабаб бўлган.

Бундан ташқари, Александр болалигида ўзини тута билиши билан ажралиб турган. У ёшига нисбатан ўзини жиддий ва бошқалардан баланд тутарди. Отаси Филиппга ўхшаб, у тўғри келган жойда шухрат қозонилапа уринмасди. Филипп ҳамма вақт қилган ғалабалари билан мақтанар, Олимпияда эса сурати акс этган тангалар чиқарилишини истарди.

Бир кун сарой уламолари Александрдан сўрашибди: «Олимпия ўйинларида қатнашишни хоҳлайсизми?» Александр эса: «Ҳа, агар менинг мусобақадорларим шоҳлар бўлишса», — деб жавоб берибди.

Александр тез югурса ҳам, енгил атлетикани ёқтирмасди. У кўпинча овга тааллуқди бўлган ва таёқ билан жанг қилиш мусобақаларини ўтказар эди. Ғолиб чиққанга мукофот ҳеч қачон берилмасди.

Ҳар сасрар Филипп фалончи шаҳарни босиб олибди деган хабар келганда, Александр буни эшитиб жуда хафа бўлар, ўртоқларига: «Болалар, отам бу аҳволда ҳамма шаҳарларни босиб олади. Менга эса сизлар билан ҳеч нарса қолмайди ва шухрат қозонадиган ҳеч бир иш қила олмаймиз», — дерди. Александр бойлик ва кайф-сафо қилишга интилмай, қахрамонлик кўрсатишга, доимо шухрат қозонишга интиларди. Шунинг учун у отамдан қанча кўп нарса олсам, ўзим мустақил бирон-бир иш қилишга улгурмайман, деб ўйларди. Македониянинг донғи кўтарилган сари Александр барча қахрамонликлар, унғача қилиб бўлинишидан кўрқар, ҳокимиятни ўз қўлига олмоқчи бўларди. У ҳокимиятни бойлик, зеб-зийнат билан бошқаришни эмас, балки жангу жадаллар, қирғин урушлар орқали шухрат қозонишни хоҳларди¹.

¹ Юстин, Ўша асар, 397-бет.

АЛЕКСАНДРНИНГ ВАФОТИ

Антик даврларда (эрамиздан олдинги 329—327 йиллар) Александр Македонский Ўрта Осиёга бостириб келган. Бизнинг ҳозирги қутлуг заминимиздан қачонлардир от чоптириб ўтган. Бобокалонларимиз билан гоҳтўкнашиб, қилич ва найзажангини бошлаган, гоҳида эса дўстлашиб, ишонч нигоҳи билан тикилишган. Қонли жанглар тафсилотини ҳам, дўстлик риштасини ҳам тарих саҳифасига кўчиришни буюрган. Замона зайли билан Урта Осиёга келиб қолган Александр баъзан қонли ва даҳшатли урушларни қўмсаб, баъзан тинчлик ва дўстликни истаб, Ҳиндистон томон от суриб кетган бўлса-да, унинг кейинги тақдири бизнинг эътиборимизни ўзига тортади. Айниқса, Александрнинг ўлими воқеаси муҳимдир. Александрнинг ўлимига ўша даврларда ҳам ҳеч ким ишонмаган. Ҳали ҳам орадан неча асрлар ўтган бўлса-да, унинг ўлганига ҳеч ким ишонмайди. Бу ҳақда тарихчилар қизиқ-қизиқ тафсилотларни баён қилади.

Ҳар бир китобхон Александрнинг ўлими сабабларини билгиси келади. Бор-йўғи ўттиз уч баҳорни кўрган, айни кучга тўлган, навқирон ёшига етган, бақувват йигитнинг ўлимига нима сабаб бўлганлигини билгиси келади. Александрнинг ўлими воқеаси ҳали-ҳамон жумбоқдир. Орадан йигирма уч аср ўтган бўлса ҳам олимлар бу сирли воқеанинг сабабларини суриштиришдан тўхтаганларича йўқ.

Бор-йўғи ўттиз уч баҳорни кўриб, икки қитъа шоҳи деган улуғ ёрликқа муяссар бўлган навқирон йигитнинг ўлимига, гарчи у босқинчи бўлса-да, ачиниш билан қараймиз. Бу ёшда шундай улуғ ёрликқа дунёда ҳеч ким муяссар бўлган эмас. Балки шунинг учун ҳам уни Буюк Александр деб аташарди.

Ҳақиқатан ҳам ҳеч ким етолмаган юксакликка эришиш буюклик нишонаси эди. Александр мана шундай буюкликнинг эгаси бўлди.

Давр ўтди, замонлар ўтди, асрлар асрлар занжирга уланиб, йигирма уч ҳалқа ҳосил қилди. Орадан не-не буюклар ўтди.

Қилич тутиб буюкман деганларнинг сўзи заиср бўлса, сўздан буюк бўлганларнинг қилич тутмоққа қурби етмайди. Чунки қилич ва сўз мутлақо бир-бирига қарама-қарши бўлган икки қутб бўлиб, камдан-кам инсонларда бу икки жиҳат мужассам бўлган.

Бу ўринда биз тилга олган қилич — жаҳолат, сўз — ақл дир. Александрда бу жиҳатларнинг ҳар иккиси ҳам мужассамдир. У қўлига қилич тутди (жаҳолат), сўз (ақл) билан иш қилди. Шунинг учун ҳам у буюк эди.

Инсоният ҳамон Александрдан буюкликни кидирмоқда. Ундаги буюкликни билишга интилмоқда. Икки қитъанинг шоҳи бўлишнинг ўзигина буюклик белгиси бўлиб қолмайди.

Замонлар ўтди... Александрдай бўлишни орзу қилганлар қанчадан-қанча бўлди. Александрдай жаҳонгир бўлишга интилганлар ҳам бўлди. Аммо уларнинг ҳеч бирига Александрдай буюклик насиб этмади. Ҳозир ҳам Александрдай буюк бўлишни орзу қилганлар жаҳонро йўқ эмас. Шунинг учундир Александр номини эшитган киши унинг ҳақида тобора кўпроқ нарса билгиси келади. Ўттиз уч ёшида ўлганини эшитган киши эса, у ҳар қанча босқинчи бўлмасин, ачиниб эслайди. Орадан йигирма уч аср ўтган бўлса-да, одамлар ҳамон Александрнинг қисқа умр кўрганига куйинадилар. Балки шунинг учундир унинг барча гуноҳларидан ўтиб, яхши ном билан эслашади.

Одатимизга кўра ҳар қандай ёмон одам ўлганида ҳам дафн маросимига тўпланганларга, бир киши ўлган одамнинг номини тилга олиб, «палончи қандай одам эди» дейилади. Шунда қабристонга йиғилганлар гарчи ўлган киши ёмон одам бўлсада, «худо раҳматига олгур, яхши одам эди», «яхши одам эди», «худо раҳматлик эди» деб эсланади. Бу ёруғ дунёда ҳар қанча гуноҳ ишлар қилган бўлса-да, ўлгандан сўнг ёмон сўзлар билан ҳақорат қилинмайди. Айниқса, ўлган кишининг қабрини кавлаб, мурдасига озор бериш энг оғир гуноҳ.

«Қуръон»да улуғ бир ҳикмат бор. Яъни, одамзод тириклигида неки хатоликка йўл қўяр экан, бу энг аввало атрофидаги инсонларнинг хатоси саналур. Негаки, бировнинг ножўя ишини кўриб, кўрмасликка олган, унга хатосини тузатишда ёрдам бермагани учун томошабин бўлган одам кўпроқ гуноҳга ботар экан.

Шунинг учун ўлган кишиларни ёмонотлик қилган киши ҳам гуноҳга ботар экан. Негаки, биз уни тириклигида хато йўлдан қайтара олмадик. Шу туфайли боболаримиз ўлган кишининг тириклигида қилган ишлари ҳақида гап очмоқчи бўлса, «раҳматлик» деб эсланади. Ҳатто ёмон кўрган кишиси, душманининг ҳам қабрида тинч ётишини сўраб дуо қилишади.

Масалага шу нуқтаи назардан ёндошганимизда, биз юқорида Александр Македонский билан Ўрта Осиё бўйлаб юрганимизда, унинг кўп хатолари, нотўғри ҳаракатлари ҳақида гапирган бўлсак-да, энди ижобий хислатлари ҳақида сўз юритмоқдамиз. Александрдай мард ўғлоннинг ўлими сабаблари ҳаммани ўйлантиради.

Аррианнинг таъкидлашича, Александрнинг санокди кунлари қолган эди. Аристобул келажакни айтиб берган.

Кунлардан бир кун Александр Филоксен ва Минандр денгизи бўйларидан — Певкестдан олиб келинган ва македонияликлар қўшинида хизмат қилаётган форс жангчиларини қисмларга бўлиш билан банд эди. Унинг сув ичкиси келиб, тахтини бўш қолдириб, ташқарига чиқади.

Тахтнинг икки тарафида Александрнинг дўстлари ўтирадиган кумуш ложалар жойлашганди. Қандайдир бир одам, тахт ва ложанинг бўшлигини

кўради. У евнуклардан бошқа ҳеч ким йўқлигига ишонч ҳосил қилиб, тахтга ўтиради. Евнуклар уни тахтдан туширишмайди, балки форсларнинг одати бўйича, кийимларини йиртиб, жуда катта кулфат бўлгандай, ўзларининг кўкраклари ва юзларига ура бошлашади. Бу нарсани Александрга етказишганда, у ўша одамни қийнаб, кимлигини, қайси бир гуруҳга мансуб эканлигини билишни буюради. Шунда у тахтга шунчаки ўтирганини, ҳеч қандай фитналарда қатнашмаганини айтади. Одамлар бу нарса яхшиликка олиб келмаслигини гапиришади.

Бу воқеадан кейин бир-икки кун ўтгач, Александр жанглarda кўпроқ ғалабага эришиш мақсадида худоларга қурбонликлар келтиради. Бу ишда худолар мадакдор бўлишларини илтижо қилади. Шундан сўнг, у дўстлари билан дабдабали базм бошлайди. Базм ярим кечагача давом этади. Айтишларича, Александр қўшинига қурбонликка келтирган хайвон гўштлари ва вино таркатган. Базмдан кейин Медий Александрни ўзининг базмига таклиф қилди. Александр Медий билан базмда алламахалгача ўтиради. Сўнгра ювиниб, ётиб ухлайди. Эртаси куни Медий билан тушлик қилиб, яна ярим кечагача вино ичиб базмни давом эттиради. Базм тугагач, ювиниб, яна ётиб ухлайди. Чунки уни безгак тута бошлаганди. Пиёда аскарлар 4 кун, денгиз флоти эса 5 кундан кейин жўнаши керак эди. Александрни тўшаги билан денгиз бўйига олиб боришади. Бу ердан кемага чиқади. Эртаси куни ювиниб, Алтар(махсус жой)да яна қурбонликлар сўяди. Кейин хонасида Медий билан гаплашиб ётади. Қўмондонлар тонг отиши билан унинг ҳузурига келишлари керак эди. Александр бир оз тамадди қилиб бўлгач, уни хонасига олиб боришади. Уни кечаси билан безгак тутиб чиқади. Эртаси куни ювиниб, қурбонлик келтиради. Неарх ва бошқа қўмондонларга 3 кундан кейин сузиб кетишга тайёр туриш буюрилганди. Эртаси куни яна ювингач, қурбонлик келтиради. Лекин безгак тўхтамасди. Шунга қарамай, қўмондонларни чақириб, кетишгатайёр бўлиб туришлари ҳақида буйрукберади. Кечқурун у ювингандан сўнг, ўзини ёмон сеза бошлайди. Эртаси куни уни ховуз ёнида жойлашган хонага олиб ўтишади. Бу ерда у яна қурбонликлар келтиради. Эртаси куни ўзини жуда ёмон сезса ҳам, қурбонликлар келтиради, сўнгра саркардалар қўшни хонада бўлишларини, Килитарх ва Пентакосиархлар эшик олдида туришларини буюради. Александрнинг ахvoli жудаям оғирлашади. Шунинг учун уни саройга олиб ўтишади. У олдига кирган қўмондонларни танийди. Лекин овози чикмагани сабабли уларга ҳеч нарса дея олмайди. Ҳикоя қилишларича, жангчилар уни кўрмоқчи бўлишади. Айримлари унинг тириклигини, айримлари эса Александр ўлганини, шахсий соқчилари жасадни яшираётганликларини эшитиб, шунга ишонч ҳосил қилишмоқчи бўлишади. Александр ўзини кўргани кирган ҳар бир жангчининг қўлини қисарди. Пифон, Аггал,

Демофонт, Певкест, Клеомон, Менад, Селевк Серапис ибодатхонасида тунаб худодан Александрни ибодатхонага олиб ўтишса, унга яхши бўлиш-бўлмаслигини билмоқчи бўлишади. Худодан келган овоз Александр жойида қолса, унга яхши бўлишини айтади. Дўстлари Александрга бу гапларни етказишади. Александр, худди ўлим унга энг яхши нарса бўлиб туюлаётгандай вафот этади.

Ўлими олдидан дўстлари Александрдан «Подшоликни сен кимга қолдирасан» деб сўрашса, у «Энг яхшига» деб жавоб берибди. Яна: «Сезаяпман, қабрим устида қаттиқ тортишув бўлади», — деб қўшимча қилибди.

Айтишларига қараганда, Александр Антипатр юборган захардан ўлган. Антипатрга бу захарни жияни Каллисфеннинг фожиавий қисматини эшитган Аристотель тайёрлаб берган.

Александрга захарни Касандрнинг кичик укаси Иоллай берган. Иоллай шохнинг вино қуовчи соқчиси бўлган. Шохни захарлашнинг боиси ўлимидан олдин Александр уни хафа қилган экан.

Бошқа бировлар бу ишга Иоллайнинг дўсти Медий ҳам аралашганини айтишади. Медий Александрни шунинг учун базмга таклиф этади. Александр винони ичиб, бикинида санчиқ пайдо бўлганини сезади ва базмдан кетади. Кимдир Александр ўлимини сезиб, Евфратга ўзини ташламоқчи бўлганини, ўзини худолар авлодидан чиқиб, яна худоларга қайтиб бормоқчи бўлганини айтади. Хотини Роксана буни кўриб, уни тўхтатади. Александр унга бошқа қайтиб келмайдиган шараф, худо бўлиш шарафидан махрум қилганлигини хафа бўлиб айтади¹.

Шохнинг ўлими ҳақидаги қуйидаги фикрлар ҳам эътиборлидир.

Ҳамма вақт бирон-бир ташвишда юрган Александр худога ишонмай қолади. Саройда эса қурбонлик қиладиган одамлар кўпайиб қолган эди.

Гефестионгатегишли бўлган мотамни Александр бекор қилади. Шундан сўнг у яна диний маросимларда қатнаша бошлайди. Бир куни Неархни қабул қилганидан сўнг у ётиш олдидан одатдагидек ванна қабул қилиб, дам олмақчи бўлиб турганда Медий келиб, базмга таклиф қилади. Александр у ерда куни билан, эртасига ҳам кечгача ичимлик ичади. Кечга бориб эса уни безгак туттади. Айтишларича, Александр базмда Геракл қадахидан ичган. Шундан сўнг орқасида найза санчилгандек оғриқ сезган.

Аристебулнинг айтишига қараганда, безгак пайти Александр қаттиқ чанқаб, кўп вино ичиб қўйган. Шундан сўнг у алахсирай бошлаган ва Десия ойининг ўттизинчи куни вафот этган.

¹ *Арриан. Уша асар, 235-бет.*

Десия ойининг ўн саккизинчи куни ҳаммомда у каттиқ чарчаганини сезиб, ухлаб қолади. Эртаси куни уйғониб, ювиниб, ётоқхонасида Медий билан суяк ўйнаб ютқазади. Тунда уни безгак қийнайди. Йигирманчи куни ҳаммомда, ваннада ётиб, Неархнинг Улуғ денгиздан сузиб ўтганлиги хақидаги хикоясини тинглайди. Йигирма биринчи кунни ҳам у шундай ўтқазади. Иситмаси кўтарилади, кечаси ўзини ёмон сезади. Эртаси куни билан яна безгак тутади. Катта чўмилиш хонасига олиб ўтишганда, кўмондонлари билан сухбат ўтқазади. Энг юқори кўмондонларга саройда қолишни буюради. Таксиарк ва Пентакосиархларга эса тунни яқин ўртада ўтказишларини айтади. Йигирма бешичи куни уни саройнинг бошқа хонасига олиб ўтишади. Безгак безовта қилишига қарамай, у бир оз ухлаб олади. Олдига кўмондонлар келишганда Александр уларга бир сўз айтолмайди. Бу ҳол йигирма олтинчи куни ҳам такрорланади. Македонияликлар шохни ўлган деб, саройга киритишларини сўрашади. Уларнинг илтимосларини бажаришади. Шунда улар бирин-кетин шох ётган жойдан ўтишади. Шу куни Пинтон билан Селевк Серапис ибодатхонасига юборилган эдилар. Улар худодан Александрни ибодатхонага олиб келиш керак ёки керак эмаслигини сўрашади. Худо Александрни жойида қолдиришни буюради. Йигирма саккизинчи куни кечқурун Александр вафот этади¹.

Ўшанда Александрни захарлашгани ҳеч кимнинг хаёлига ҳам келмайди. Айтишларича, беш йилдан сўнг Олимпиада ҳар хил миш-миш гапларга ишониб, кўпгина саркардаларни ўлдириб юборади. Александрга захар берган деб, Иоллайнинг қабрини қаздириб, унинг қолган суякларини сочиб ташлашни буюради. Гагиотемиднинг айтишича, захар Антипатрининг буйруғи билан берилган. Антипатрани эса Аристотель юборган.

Захар ролини Нопакр яқинида жойлашган бир қоядан оқиб тушадиган муздай сув бажарган. Томчилаб оққан бу сувни синаш учун эшакнинг қулоғига йиғишган. Муздайлигидан идишларни ёриб юборадиган бу суюқликни бошқа идишда сақлаб бўлмаган. Кўпгина ёзувчилар бу гапларни уйдирма деб айтишган. Уларнинг айтишларича, Александр захарланмаган. Чунки у кўп кун бетоб ётиб, бу вақт ичида захарланишнинг белгиси пайдо бўлмаган. Бунга Александрнинг танаси исбот бўлиши мумкин.

Ўша вақтда Роксана хомиладор бўлиб, македонияликларнинг ҳурматига сазовор бўлган эди. Жудаям рашкчи бўлгани учун у Статирни ёмон кўрарди. Роксана Статир ва унинг синглисини ўзига жалб қилиб,

иккаласини ҳам ўлдириб, жасадларини қудуққа ташлайди. Бу ишда унга Пердикк ёрдам беради. Александр ўлгандан сўнг, Пердикк Арридейни олиб юргани учун катта мансабга эга бўлади. Арридей ёшлигидан калта фаҳмлиги билан ажралиб турарди. У Филиппнинг ўғли бўлиб, онаси Филинна эди. Айтишларича, болалигида жуда ақдли бўлган Арридейни Олимпиада турли хил йўллар билан ақлдан оздириб қўйган.

Александрнинг руҳий дунёси жуда мураккаб эди. Дунё ёзувчилари томонидан Александр хақида ўнлаб романлар яратилган бўлса-да, бу сўз усталарининг ҳеч бири унинг характерини тўлиқ ёритиб бера олган эмас.

Бу ўринда Плутархнинг Александрга хос бўлган айрим хислатларини келтирганига эътиборни қаратишимиз мумкин. Александр бахонасида ўнлаб кундаликлар, мемуар ва тарихий асарлар, хат ва архив сақлан-маларидаги ўчмас ва ўлмас саҳифалар билан танишиш шарафига, халқимиз тарихини ўрганиш бахтига эгамиз.

Фикримизча, Александр хақида ёзилган ҳамма бадиий ва илмий асарлар шох архиви сақланмасидаги «Кундалик» ва тарихий хатлар мевасидир. Афсуски, «Кундалик»лардан кўп саҳифалар йўқолиб кетган, хатларнинг эса ҳаммасини ўқиш бизга насиб этмади. Шунингдек, бу архивда Александрнинг ўз қўли билан ёзган мактублари ҳам сақланади. Масалан, бир хатида у Киликияга қочган Селевка номли қулни кидириб топишни буюради. Яна бир хатида Кратернинг қули бўлган Никонни ушлагани учун Певкестга миннатдорчилик билдиради. Александр Мегабизга ибодатхонада паноҳ топган қул хақида ёзади. У Мегабизга қулни ибодатхонадан алдаб чиқариб ушлашни, ибодатхонада эса унга тегмасликни маслаҳат беради. Айтишларига қараганда, Александр жиноятчиларни ўлим жазосига ҳукм қилиб, суд хайъати қарорни ўқишганда эшитмаслик учун қўли билан қулоғини бекитган. Бунинг сабаби, ўзини адолатли, беғараз қилиб кўрсатишга ҳаракат қилган. Кейинчалик унинг хақида миш-мишлар пайдо бўла бошлайди. Агар бу гап-сўзлардан бирортаси Александрнинг қулоғига етиб боргудек бўлса, шафқатсизлик қилган. Чунки унга подшоликдан кўра шон-шуҳрат азизроқ эди¹.

Александрнинг ўлими сабаблари билан бирга, ундан сўнг юз берган воқеалар ҳам қизиқарлидир.

Табиийки, Александрнинг ўлимидан сўнг унинг қўл остидаги ҳокимликларда тож-тахт учун кураш, жангу жадаллар, ички урушлар кучайиб кетади. Александрнинг тахтига қўлаб шохлар бирип-кп ш

² Плутарх. Ўша асар, 449-бет.

¹ Плутарх. Ўша асар, 446-бет.

келиб ўтиради. Лекин уларнинг биронтаси ҳам Александрнинг ўрнини босолмайди.

Бундай жангу жадаллар, ички низоларнинг кучайиб кетганлиги, тожу тахт учун талашилар хақида Диодорнинг ёзганлари хақиқатга яқиндир. Адибнинг таъкидлашича, Александрнинг ўлимидан кейин ўрнига ўғли бўлмагани туфайли тахт учун талашилар бошланади. Пиёда аскарлар Филиппнинг ўғли Арридейни шоҳ қилиб тайинлайди. Пердикга эса унинг ёрдамчиси этиб тайинланади. Чунки Александр Пердикга ўлими олдидан ўз узугини берган эди. Шундай қилиб, Пердикк Арридейдан кейинги ҳукмдор бўлиб олиб, ҳамма саркардаларни йиғди ва босиб олган бутун ерларни уларга бўлиб беради: Мисрни Птолемейга, Сирияни Митиленскийга, Киликияни Филоотага, Мидияни Пифонга, Пафлагония ва Каппадокияни Евменга, Памфилияни Антигенга, Карияни Касандрага, Лидияни Мелеоннатга, Фригияни Леоннатга беради. Қора денгиз бўйлари билан бирга Фракияга Лисимахни, Македония ва унга қўшни ҳудудларга Антипатрни ҳукмдор қилиб тайинлайди. Кавказдаги Паропамисадни Бактрия шоҳи Оксартга топширади. Бир вақтлари Александр Оксартнинг кизи Роксанага уйланган эди. Солия, Ария ва Дрангианни Стасанорга, Бактрия ва Сўғдиёнани Филиппга, Парфия ва Гирканияни Фратафернга, Мидияни Атропатга, Вавилонияни Архонта ва ниҳоят Месопотамияни Аркесилайга топширади.

Александр жасади ортилган аравани безаш Арридейга топширилади. Бир вақтлари Александр Гестеион хотирасини абадийлаштириш учун жуда катта, маблағ ажратган эди. Пердикк эса катта йиғилишда македонияликлар билан келишган ҳолда мана шу маблағнинг бир қисмини Александр хотирасини абадийлаштиришга қарор қилади. Жуда кўп жойларда, жумладан, Африкадан то Испаниягача ва ундан Сицилиягача бўлган масофада Александрга атаб жуда кўплаб ибодатхоналар қурдиради. Европадан Осиёгаодамларни қўчириб келиш, Осиёдан Европага олиб бориш учун дарёларга портлар қуриб, дарё ва денгиз йўллари ишга туширади. Европа ва Осиё халқлари ўртасидаги ҳамкорликни ривожлантиради.

Пердикк Эронга қарши урушга кириб, унинг бир қанча шаҳарларини вайрон қилади. Кейин эса исаврянларга ҳужум қилади. Исаврянлар эса Пердиккга таслим бўлмасдан ўзларига ва шаҳарга ўт қўядилар. Пердикк ўз жангчиларига ёнаётган шаҳарни ўчириб, ундаги бор бойликни талон-тарож қилишни буюради.

Пердиккнинг иккита хотини бўлиб, улардан бири Никея, яъни Антипатрнинг кизи, иккинчиси эса Филиппнинг кизи, яъни Александрнинг туғишган опаси Клеопатра эди. У Клеопатрани катта лавозимни эгаллаш учун олган эди. Буни Антипатрнинг дўсти Антигон

фос қилмоқчи бўлади. Пердикк эса Антигонни таъқиб қила бошлайди. Туядевор деб аталувчи қалъага Птолемей ўз жангчилари билан жойлашиб олган эди. Пердикк бу қалъани эгаллаш учун жанг бошлайди. Филлар, отлик аскарлар ва бошқа кучлари билан қалъа томон юра бошлайди. Қалъага чиқиш осон эмас эди. Анча одамлари йўқотади. Шунга қарамай, қалъани шиддатли ҳужум билан эгалламоқчи бўлади. Птолемей жангчилари ҳам бўш келмас эди. Натижада, иккала томондан ҳам жуда кўп жангчи ҳалок бўлади. Пердикк кун бўйи қалъани қуршовга олар ва кеч бўлганда чарчаб ўз жойига қайтар эди. Қалъани эгаллаш қийин эди. Шунда Пердикк Нил дарёсидан кечиб ўтишга қарор қилади. Италияликлар ўз ватанлари хавф остида қолганини эшитиб, Менон бошчилигида қўшиннинг бир қисмини Фессалияда қолдириб, Ватанини озод қилиш учун орқага қайтади. Шу пайтдан фойдаланиб Македония қўмондони Полисперхант Фессалияга қиради. Душманни енгиб, улар бошлиғи Менонни ўлдириб, Фессалияни яна илгариги ҳолатига қайтаради. Арридей ва Пифои ўз қўшинларининг бир қисмини Нил дарёсида қолдириб, Пгрипарадис шаҳрига етиб келади. Бу шаҳарчага Арридейнинг хотини Евридий ҳукмронлик қиларди. Лекин македонияликларга Евридий ёқмасди.

Шунинг учун улар Антипатрни ўзларига бошлиқ қилиб қўрсатишганди. Антипатр эса Киликияни Филоксинга, Месопотамия ва Арвелитидани Амфимахга, Вавилонияни Селевкага, Суслани Антионга қайтадан бўлиб чиқади.

Шундай қилиб, Александрдан бизга антик ўтмишимизни ёритувчи ёрқин саҳифалар қолди. Биз бу саҳифаларнинг айримларини варақлаб, уларда бобоқалонларимизнинг қиёфасини кўрдик, холос. Хали бундай тирик саҳифаларнинг қанчаси қадим ўтмишимиз хақида сўз очувчи ҳикоятларни ўз бағрига олган. Уларни ёритиш эса янги авлод ишидир.

ХУЛОСА

Антик даврларда атокли саркардалар, шоҳ ва шахзодалар жангу жадалларни, жаҳонгирликни буюклик намунаси деб билишган. Қиргин-барот урушларда ғолиблик саркарда ва шоҳлар учун улуғлик келтирган. Бу йўлда беҳисоб инсонларнинг қурбон бўлиши билан ҳеч ким кизикмаган, балки жангларда музаффар бўлиш шону шавкат ҳисобланган. Шунинг учун ҳам ўтмишда қабилалар, эллар ва элатлар, мамлакатлар ўртасида жуда кўплаб урушлар бўлиб турган. Шоҳлар Искандардай жаҳонгир бўлиш орзусида бўлишган.

Тўғри, Александр Македонский биз учун босқинчи. Чунки унинг юртимизга бостириб келганлиги тарихий асарларда изоҳланган. Биз учун Александр шахси билан биргаликда ўша даврлар — Ўрта Осиё тарихини ўрганиш муҳим аҳамиятга эгадир. Бундай таҳлил жараёнида бизга грек ва Рим тарихий асарлари яқиндан ёрдам беради.

Александр жуда чиройли, жамоатчи, эпчил, ҳақиқатни севадиган, мард киши эди. У жангу жадалларни севар ва худоларга сиғинарди. Жисмонан бакуват, мактовларга ҳеч қачон тўймасди. Воқеаларни олдиндан кўра билиш қобилиятига эга эди. Қандай йўл тутиш кераклигини жуда яхши биларди. У жангчиларни қандай қилиб сафга териш ва қуроллантириш ҳамда бошқа ҳарбий анжомлар билан таъминлашни ўрнига қўярди. Ҳеч ким унчалик жангчиларнинг руҳини кўтара олмасди, ўзининг ботирлиги билан ҳар қандай кўрқувни енгарди. У ҳамманинг кўз ўнгида қатъиятлик билан ҳаракат қиларди. Ҳеч ким унчалик душманни айланиб ўта олмас ва уларнинг ҳаракатларини олдиндан кўра билмас ва унга хавф сола олмасди. У ҳеч қачон келишув ва шартномаларни бузмасди. У ҳеч кимни алдамасди ва ўзини лақиллатишига йўл қўймасди. Ўзининг бойлигини ҳаммага сахийлик билан инъом этарди.

Аристократнинг айтишича, у базмларни вино учун эмас, дўстлари учун ўтказарди. Александрнинг ўзи эса кам ичарди¹.

Аррианнынг ушбу сўзларида Александрни ижобий баҳолашга анчагина мойиллик бор бўлса-да, ўқувчини чуқур ўйлашга, антик замонамизга қадам қўйган бу икки китъа шоҳи ҳақида мушоҳада юритишга мажбур этади.

Бу ўринда Юстиннинг «Помпей Трог эпитоми» асарида баён қилинган Александрнинг ўлими ва ундан кейинги қучайиб кетган ички зиддиятлар

¹ Арриан. Ўша асар, 236-бет.

ҳақидаги мулоҳазаларни келтириб ўтиш мақсадга мувофиқдир. «Помпей Трог эпитоми» асарида келтириб ўтилган ушбу эпизод «Александрнинг юриши» асарининг сўнгги саҳифаларига кўп жихатдан ўхшаш кетса-да, айрим жихатлари билан ундан тамоман ажралиб туради. Бу ўхшаш ва фаркли томонларни ўқувчининг ўзи англаб олиши осон бўлганлиги учун унга ортиқча изоҳ беришга ҳожат йўқ.

Ўлимидан тўрт кун олдин Александр умрининг охиригача сониеси яқинлигини англайди. Закидлар авлодининг кўпчилиги ўттиз ёшгача вафот этганлигини эслайди. Александрни шаҳардаги энг баланд жойга олиб чиқадилар. У ҳамма жангчиларига ўзини кўришга рухсат бериб, ўнг қўлини ўпишга узатади. Атрофда ҳамманинг йиғлашига қарамасдан, у бир томчи ҳам кўз ёши чиқармайди. Аксинча, уларни тинчлантирар, баъзиларига маслаҳатлар беради. Унинг иродаси фақат душмани олдидагина эмас, ҳатто ўлим олдида ҳам шунчалик қатъий эди. Жангчилари билан видолашиб, дўстларидан ўзига ўхшаш шоҳ топа олишларини айтади. Ҳамма жим қолади. У ўз жасадини Амон ибодатхонасига дафн қилишни буюради. Унинг оламдан кўз юмаётганлигини сезган дўстлари, давлат вориси қилиб кимни тайинлаш лозимлигини сўрашади. У энг лойиқ кишини деб жавоб қилади. Олтинчи кун Александр тилдан қолади ва узугини ечиб Пердикга беради. Бу билан у авжига чиқаётган ўзаро низога чек қўяди. Шундай қилиб тахт вориси сайланади.

Александр 33 ёшга тўлмади оламдан кўз юмди. Бу ўз руҳининг улканлиги туфайли одамзод табиатидан юқори турган бир инсон эди. Унинг онаси Олимпиада қадимдан донг чиқарган авлодидан эди. Александр туғилиши арафасида унинг буюклигини билдирувчи белгилар пайдо бўлган. Чунки у туғилганда, кун бўйи сарой томида икки бургут кўниб турганди, улар икки китъа — Европа ва Осиё ҳокимлигига ишора эди. Худди шу кун унинг отаси икки ғалаба — Иллирия уруши ва Олимпиада ўйинлари ҳақида хушхабарлар олганди. Бу белгилар чақалокқа келажакда бутун мамлакатлар устидан ғалаба қилишини олдиндан айтиб беради. Бола фанларни тиришқоқлик билан ўрганади. 5 йил мобайнида ёш Александрга буюк файласуф Аристотель устозлик қилади.

Ҳокимиятни қўлга олгач, Александр ўзини бутун дунё подшоҳи деб эълон қилади. Ўз қўшини ичида шунчалик қатта ишонч қозонган эдики, у бор жойда қўшини ҳатто қуролсиз бўлса ҳам душмандан кўрқмасди. Шунинг учун ҳам жаҳонда у енгмаган на бир душман, у олмаган на бир шаҳар, у бўйсундирмаган на бир халқ йўқ эди. Ниҳоят у ўз яқинларининг сотқинлиги туфайли вафот этади.

Буюк Александрнинг бевақт ўлимидан кейин бутун Вавилонда қайғули сукут ҳукм сура бошлади. Чунки тобе бўлган қабилалар уни фақат енгилмас, қудратли қуч деб атаб қолмасдан, балки ўлмас деб ҳисоблашар, боқий умрга даъвогар деб ўйлашар, шунинг учун ўлимига ҳеч ишонмасди.

Унинг ҳақиқатан ҳам ўлганлигини билган халқ уни ота сифатида эслашади. Лекин энг дахшатлиси, саркардалар подшоҳликка талашиб, тож-тахт учун жанглар авж олади. Пиёда аскарлар бойлик ва олтинга хуруж қилишиб, беҳисоб қотилликлар бошланади.

Александр вафотидан кейин, унинг айрим сафдошлари қанчалик хурсанд бўлсалар ҳам ўзларини илгаригидек тўла хавфсизликда сезмас эдилар, чунки уларнинг ҳаммаси бир нарсага, тахтга интиларди. Улар жангчиларининг қотиллик қилиб қўйишидан, сотқинлик ва хиёнатга қўл уришларидан хавфсирай бошлашади.

Шарқ халқларининг тили, урф-одаги, яшаш тарзи, маданияти бир-бирига жуда яқин ва ўхшашдир. Бу яқинлик ва ўхшашлик энг аввало дин ва тарихий ўтмиш билан чамбарчас боғлиқ.

Географик шароити бир-бири билан боғланиб кетган шарқ халқларининг дини ҳам қадимдан бир бўлган. Бу нарса ислом дини пайдо бўлгандан кейин вужудга келгани йўқ. Муслмон дини ёйилмасдан ўн асрдан кўпроқ вақт илгарийёқ зардуштийлик динига сиғиниб келган. Жамшид, Ахурамазда, Ахриман, Гойа Моретан, Нахит, Хубби каби энг қадимий илохий кучларга сиғингани Шарқ халқларининг ўтмишда ҳам қисмати бир-бири билан чамбарчас боғланиб кетганлигидан далолат беради.

Шарқ халқларининг қадимий ўтмишига назар ташлар эканмиз, бу бепоён ўлкада асосан икки тилда, форс ва туркий тилларида сўзлашувчи қабилалар яшаганига гувоҳ бўламиз. Узоқ асрлар давомида бу икки тил ўртасида ҳам шу даражада яқинлик вужудга келдики, бир тил иккинчи тилдан кириб келган сўзлар ҳисобига бойиди.

Шарқ халқлари ўртасида ирқий яқинлик ҳам мавжуд. Бу ирқий яқинлик Ахмонийлар давлати, Александр Македонский юриши ва араб истилочилиги даврида жуда кучайиб кетди.

Бундай яқинлик ва ўхшашлик адабиётда ҳам ўз аксини топганлиги шубҳасиздир. Жумладан, Шарқ халқларининг энг қадимий илохий кучлари саналмиш Каюмарс, Жамшид образларини яратиш Эрон адабиётидан тортиб ўзбек адабиётига, хинд адабиётидан тортиб Озарбайжон адабиётига катта анъанага айланиб қолган. Бундай анъанани Хисрав, Искандар, Лайли, Мажнун, Фарход, Ширин, Баҳром, Рустам ва ҳоказо юзлаб образлар мисолида кўришимиз мумкин.

Шарқ адабиётда узоқ асрлардан буён давом этиб келаётган бундай анъана мавзу ва сюжет, тасвир ва ғоявий йўналишларда ҳам яққол кўзга ташланади. Масалан, Лайли ва Мажнун, Фарход ва Ширин, Искандар, Юсуф, Зулайхо, Баҳром образлари билан боғлиқ бўлган асарларнинг мавзуи ва сюжетига, тасвир ва ғоявий йўналишларида кўп жихатдан ўхшашликни кўрамиз. Бундай анъанавий йўналиш фақат классик адабиётга тегишли бўлиб қолмай, балки оғзаки адабиётда ҳам ўзига хос равишда давом этиб келган. Хатто Шарқ оғзаки ижодиётида

шундай асарлар борки, бир халқ яратган асар иккинчи халқ фольклорига асарга ҳам тематик, ҳам сюжет жихатидан ва образларига кўра жуда бир-бирига ўхшаш бўлади. Айни чоғда фольклордаги бундай анъанавий йўналиш классик адабиётга ва аксинча ўз таъсирини ўтказиб келган.

Шарқхалқлари фольклори ва классик адабиётдаги бундай анъанавий йўналишнинг аҳамияти каттадир. Шарқ халқлари адабиётига хос бўлган адабий алоқа ва адабий таъсир масалаларини ўрганишнинг аҳамияти ҳақида жуда кўплаб илмий тадқиқот ишлари юзага келган. Бу тадқиқот ишлари билан яқиндан танишар эканмиз, Шарқ маданияти, тарихи ва адабиётини ўрганишга катта кизиқиш анча илгарийёқ пайдо бўлганлигини кўрамиз.

Қадимдан Эрон, Греция, Македония, Миср, Парфия, Мидия, Гиркания, Сўғдиёна, Бактрия, хатто хинд ва римликлар ўртасида мустақам дўстлик алоқалари мавжуд бўлган.

Узоқ Юнон ўлкаси билан Ўрта Осиё халқлари ўртасида қадим-қадим замонлардаёқ алоқа бўлганлигини аниқ фактлар орқали ҳам исбот этишимиз мумкин. Жумладан, фессалияликларнинг қадимий ёдномаси бўлган «Эллада қахрамонлари» асарида амазонкалар ҳақида хикоя қилинади¹, муаррих адиб Юстиннинг фикрича, амазонкалар скиф авлодларидан бўлган экан².

Улуғ юнон трагедиянависи Эсхилнинг (эрамиздан илгариги VI асрда яшаб ўтган) фикрича, инсон зотига олов ҳада этмоқчи бўлган Прометей ҳукмдор Зевснинг қаҳрига учраб, скифлар ўлкасидаги қояга занжирбанд қилинади³.

Эрамиздан аввалги VI — V асрдаёқ бўлиб ўтган Эрон-Юнон уруши чоғида узоқ Юнон ўлкасидан бакналик бутун бир элат Бактрияга, Милет ўлкасидаги бранхидлар ва эвергет қабилалари Сўғдиёнага Эрон шоҳи Кир томонидан бадарға қилинган эди.

Бу ҳақда Курций Руф ўзининг «Александр Македонский тарихи» асарида Сўғдиёнада яшаётган грекларнинг браихид қабиласи ҳақида шундай бир кизикарли лавҳани бериб ўтади. Шундан сўнг Александр бранхидлар яшаётган шаҳарга етиб боради. Бранхидлар шоҳни яхши кутиб олиб, дарров унга бўйсунди. Милетликлар илгаридан бранхидларнинг сотқинлиги учун ёмон кўришар эди. Шунинг учун шоҳ бранхидлар тақдирини ҳал қилишни уларга топширди.

Милетликлар бу жумбокни ҳал қила олмасди, шунда шоҳ ўзи ҳал қилиш учун киришиб, шаҳарни ўраб олади-да, битта ҳам одам қолдирмай

¹ Эллада қахрамонлари. Т.: «Ёш гвардия», 1976, 134—136-бетлар.

² Юстин. Эпитома Помпея Трога. «Вестник древней истории», 1964, № 2, 211-бет.

³ Эсхил. Занжирбанд Прометей. Т.: Ф. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1978, М-беп

кириб ташлайди. Ҳатто шаҳар девори ҳам ер билан теп-текис қилиниб, дарахтлар ҳам кўпориб ташланади, токи бу ерда бирон-бир дарахт кўкармаслиги ва ҳаёт бўлмаслиги учун шундай қилади.

Не-не замонлар ўтди. Инсониятнинг руҳий оламида бошқача бир кайфият — урушни қоралаш ҳукмрон бўлди. Урушнинг инсоният бошига қирғин келтирувчи офат эканлиги, ҳаммага аён бўлиб қолди. Эндиликда жаҳонга ҳукмрон бўлиш учун уруш оловини ёкиш орзусининг сароб эканлигини тушундик. Қурол билан жаҳонгир бўлиш сиёсати пуч бўлиб чиқди. Аммо бугунги замонамизда инсонлар қалам билан, сўз билан дунёга машҳур бўлиш орзусида яшамоқда. Кўлларига қилич ўрнига қалам тутди. Қаламтиғи қилич домидан ўткирроқ бўлиб чиқди. Ҳозирги кунда қалам ва сўз жанги шу даражада кучайиб кетдики, ҳеч шубҳасиз бу «жанг»да ғолиб бўлиш шон-шавкат белгиси саналади. Шу туфайли қадимда бўлиб ўтган урушлар тарихини ўрганишимизда фақат бугунги кунимиз юксаклигидан туриб ўрганиб қолмасдан, ҳозирги замоннинг тош-тарозисига қўйиб ўлчамасдан, балки ўша замоннинг қонунийларидан келиб чиқиб баҳолашимиз ҳам маъқулдир. Биз урушлар тарихини ўрганар эканмиз, бугунги кунда урушнинг қанчалик дахшатли эканлигини чуқурроқ ҳис қиламиз.

Антик ўтмишимизни Александр билан ўлкамизга келган Диодот, Эвмон, Аристокл, Птолемей, Клитарх каби ўнлаб тарихчилар ижоди орқали биламиз, Спитамен, Датаферн, Катен каби ватанпарварларни ҳам мана шу тарихчи ижодкорлар орқали таниймиз. Гўзал Роксана ҳақида қимматли маълумотларни ҳам мана шу тарихчилар ижодидан ўрганамиз. Оксидарт, Сисимифр каби юртдошларимиз билан юз кўришамиз. Эҳтимол, уларнинг исмлари сал бошқачароқ туркий ёки форсий тилларда бўлгандир. Грек ва македонлар тилида шундай талаффуз қилингандир. Биз учун энг муҳими Ўрта Осиёда шундай буюк халқ, улуғ элатлар яшаганки, Александрдай тенгсиз шоҳ улар билан келишиб, маслахатлашиб иш тутган. Бизга бундай бебаҳо маълумотларни грек ва Римнинг ҳақиқатгўй ва юксак қалбга эга бўлган ижодкорлари берди. Ўрта Осиёнинг ўтмишида ҳам улуғ тарихчилар ўтган. Лекин уларнинг ҳеч бири Александр даври ва ундан илгариги замонлар ҳақида аниқ маълумотлар берган эмас. Ёки берган бўлса-да, бизга етиб келмаган. Араблар бостириб келгангача бўлган даврлар ҳақида чуқур маълумотга эга эмасмиз. Қарангки, ватанпарвар юртдошимиз Ҳаким ибн Ҳаким Муқанна ҳақида анчагина манбалар етиб келган. Аммо Спитаменнинг ватанпарварлиги бизга қоронғу эди.

Ярим афсонавий ва тарихий ҳақиқатга эга бўлган Тўмарис ва Широқ ҳақидаги ривоятлар ҳам бизга маълум эмас эди. Шу жиҳатдан ҳам энг қадимги даврларимиз ҳақида чуқур маълумотлар берувчи грек ва Рим тарихий асарлари ғоят қадридлидир. Уларни ўрганмасдан туриб Ўрта

Осиёнинг антик даврлари ҳақида фикр юритиш бир ёқламаликка олиб келади.

Ўрта Осиёнинг ҳақиқий антик даври энг аввало грек ва Рим тарихий насрида ёритиб берилди. Бунинг икки босқичи бор. Биринчиси, Александр Македонский давригача бўлган узоқ тарихий босқич билан характерланади. Бу даврда Юнонистон билан бевосита мустаҳкам алоқа мавжуд эди. Эрон-Юнон уруши ва ундан илгариги даврлардаёқ милет, бранхид каби грек элатлари турли хил сабабларга кўра Ўрта Осиёда яшай бошлади. Бундан ташқари, грек адиби Геродот бизнинг қадимги дунёмиз ҳақида қизиқ хикоятлар ёзиб қолдирган эди.

Иккинчи босқич, Александр Македонский даври билан изоҳланади. Бу даврда кўплаб юнон тарихчи адиблари Ўрта Осиёга келиб, бу ўлкадан олган таассуротлари асосида «Кундалик»лар, мемуар асарлар ёза бошлади. Ўрта Осиёнинг антик даврларини чуқур ва муфассал ўрганишимизда Александр Македонский даври қимматли маълумотлар беради.

Ўрта Осиё билан Юнонистон қадим-қадимдан маданий ва иқтисодий алоқа боғлаб келган. Грек тарихчилари Геродот, Ксенофонт ва Фукидид замонларидан илгариеқузвий боғланиш мавжуд эди. Эрон-Юнон урушида кўпгина туркий қабилалар фарзандлари ҳам иштирок этган эди. Уруш туфайли юртдошларимиз узоқ Юнон ўлкасида қолиб кетган. Уларнинг кўпчилиги Юнон гўзалларига уйланиб, тақдир тақозосига кўра ўша узоқ ўлкаларда умргузаронлик қилган.

Александрнинг устози Аристотель Арасту номи билан ўрта осиеликларга яқиндан таниш. Бу алломани — Арастуни халқимиз ўзининг қадимий файласуфи деб билади. Бу ҳақда ёзилган Бертельс Е.Э.¹, Миллер Г.А.², Омерович Б.Я.³ ишлари билан яқиндан танишсак, шарқнинг атоқли файласуф донишманди Абу Наср Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Тархон ал-Форобий (870 йил) яшаб ўтган даврлардаёқ (Сирдарё бўйларида) Аристотель номи шарқда маълум ва машҳурлигидан хабардор бўлаемиз.

Ал-Форобий Эрон, Ирок, Бағдод, Миср, Дамашқ каби Юнонистонга яқин мамлакатларда бўлиб, грек донишмандлари Аристотель ва Платон таълимоти билан яқиндан танишади. Фаробийдан илгариеқ араб донишмандлари ижоди орқали Аристотель таълимоти билан танишиш бошланган эди. Александр Македонский юришидан сўнг то араб истилочилигигача Юнонистон билан Ўрта Осиё ўртасида ҳар томонлама

¹ Бертельс Е. Э. Избр. Трудм. «Суфизм и суфийская литература» М.: «Наука», 1965, 523-бет.

² Миллер Г.А. Примечания в кн. Аристотель и античная литература. М.: «Наука» 1978, 99-бет.

³ Омерович Б.Я. Отшт и традиции создания арабоязмчннй философской терминологии. — 6 кн. Ал-Фороби, Логические трактатм. Алма-Ата: 1975, 604-бет.

алока ривожланган эди. Ўша вақтлардаёқ Аристотелнинг номи ўрта осиеликларга маълум бўла бошлаган эди. Шу нуқтаи назардан олиб қараганимизда, Греция билан Ўрта Осие тарихи ўртасида маълум даражада умумийлик бор. Бу тарихни ўрганиш кўп жиҳатдан аҳамиятлидир. Алишер Навоий Искандарга қарши курашган Эрон шоҳи Доро кўшинлари орасида юртдошларимиз борлигини бежиз тилга олиб ўтмаган эди.

*Боронғор анга хайли Маширқ зами,
Самарқанддин токи сарҳадди Чин.
Яна юз минг ўзбек муғул бирла зам,
Юз эллик минг ул сори қалмоқ ҳам¹.*

Ахмонийлар давлатининг йирик элатларидан бўлган ўзбеклар, туркманлар, тожиклар, қирғизлар, қозоқлар ва бошқа кўплаб қўшни элларнинг аждодлари Александр Македонский кўшинларига қарши шиддат билан жангга кирадilar.[^]

Хулосапи яқунлар эканмиз, Ўрта Осие антик тарихини ёритишда грек ва Рим тарихий асарлардан олинган парчаларни айнан келтиришга ҳаракат қилганимизга эътиборингизни қаратмоқчимиз. Албатта, ҳар бир асар муаллифи айрим воқеаларни турлича талкии этишган, баъзи географик жойлар номларини, тарихий шахслар исмларини чалкаштиришган. Шу боис бир оз такрордай туюлса ҳам айрим воқеаларга бағишланган турли асарлардан парчалар келтирдик. Мақсадимиз бундан қарийб йигирма беш аср илгари бўлиб ўтган воқеаларни ўша давр кишилари ёки сал кейинроқ яшаган ижодкорларнинг асарлари орқали кўз ўнгингизда гавдалантириш эди. Агар кўз ўнгингизда юртимизнинг антик даврига оид воқеаларни гавдалантира олган бўлсак, қалбингизда халқимизнинг бой ўтмишига қизиқиш уйғотган бўлсак, ўзимизни бахтиёр сезардик.

¹ Алишер Навоий. Сади Искандарий. Т.: Ғ. Ғулом номдаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1986, 312-бст.

ЛНТИК ДАВРЛАРГА ОИД ҚИСҚАЧА ИЗОҲЛИ ЛУҒАТ

АБИЙЛАР — скифлар авлодидан. Гомер абийлар ҳақида шундай деган; «Улар адолатпарвар эдилар. Ҳақиқатгўй бўлгани учун ўзгаларга қарам эмас эдилар». Абийлар асосан Яксартдарёси бўйларида яшашган.

АВЕТАНА — полиперхонт қабиласининг чавандози. Аттал бошлиқ кўшин билан тўқнашувда фавқуллода асир тушиб қолиб, Александрнинг олдига олиб келинади. Бактриялик.

АВЕСТО — «Зент-Авесто» деб ҳам аталиб, зардуштийликнинг муқаддас китоби — Балх шаҳрида яратилган. Баъзи манбаларда милоддан илгариги X—IX асрлар дейилса, бошқа бирларида милоддан илгариги VI аср дейилади. Бу китобнинг асосчиси Спитама Зарадуштир, асли Мидиянинг Рага шаҳридан бўлган.

АГИС — арғивиялик бўлиб Александрнинг шоири. У Ўрта Осиега келиб, Александрни кўқларга кўтариб мақтаб, ҳатто маъбуд Геркулесдан ҳам юкори кўйиб шеърлар ўқийди.

АКЕСИЙ — Панжобдан оқиб ўтувчи дарё.

АЛБАНЛАР — қадимда Кавказда яшаган элат.

АЛЕКСАНДР БОСИБ ОЛГАН ЕРЛАР - Кария, Лидия, Каппадокия, Филея, Пифлогония, Панфилия, Писидия, Киликия, Сирия, Эрон, Финикия, Мидия, Парфия, Гиркания, Сўгдиёна, Бактрия, Хинд ва бошқа кўплаб вилоятлар.

АЛЕКСАНДР КОВАЗСКИЯ — Кобул шаҳри яқинида қурилган шаҳар.

АЛЕКСАНДР МАКЕДОНСКИЙ - милодидан илгариги 356–323 йилларда яшаган. Шоҳлик даври 336–323 йиллар. 330–327 йилларда Ўрта Осиеда бўлган.

АЛЕКСАНДР ЭСХАТА — олимларнинг айтишича, Бекобод билан Хўжанд ўртасида — Яксарт дарёси бўйида Александр томонидан қурилган шаҳар. Бу шаҳар ўн етти кунда — тез фурсатда битказилади. Унинг девори узунлиги 60 стадий эди.

АМЕДИН — Доронинг энг яқин кишиси. Кейинчалик у Ачександрга садокатини кўрсатгач, шоҳ унга ишониб, аримасплар юртига ҳоким қилиб тайинлайди. Амедин ўз даврининг саводли кишиларидан бўлиб, Доро Кодомоннинг қўлида воқеаларни ёзиб юрувчи тарихчи ҳам бўлган.

АМИНТА — Александрнинг жангчиси. Филиппнинг кадрони, Николай ўғли. Шоҳга қарши уоштирилган фитна қатнашчиси сифатида айбланиб камалади. Бироксудда ўзини оқлагани учун шоҳуни кечиради.

АМИНТА — Александр жангчиси. Аминта иккита бўлган. Кейинчалик уни қариб қолган Артабаз ўрнига Бактрияга ҳоким қилиб тайинлайди.

АМБИЙЦЛАР — скиф авлодларидан. Сўғдиёнадаги қабила. Кир ўлимидан сўнг Ахмонийлар давлатига бўйсунидан бош тортадилар. Улар ўзларини химоя қила оладиган жанговар халқ эди.

АМАЗОНКАЛАР — левкосирларга ва қолхидаларга қўшни яшашади. Каспий денгиз томонга чўзилган кенг текисликларга жойлашган бўлиб, скиф ерларининг бир қисмига эгаллик қилишади. Амазонкалар асосан Гирканиа билан чегарадош Фермодонта дарёси бўйларида яшайди. Амазонкаларнинг кийими баданларини тўлиқ ёпмас эди. Ҳамма вақт чап (ўнг) кўкраги очик туради. Кийимлари тизасидан пастга тушмайди. Ёй отишда қулай бўлиши учун амазонкаларнинг чап (ўнг) сийнасининг беши кесиб ташланган эди. Амазонкалар скиф авлодларидан. Амазонкалар асосан бир томонда Фосис, иккинчи томонда Фермодонта дарёси бўйларида яшашган. Эрамиздан илгариги 329 йилда амазонкалар шоҳи ниҳоятда гўзал ва жасур аёл Фалестрис эди. Эрамиздан илгариги XIII асрда эса уларнинг шоҳи Пенфесилия бўлган. Ундан ҳам илгарироқ эса амазонкалар шоҳи Антиопа бўлган. Александрнинг олдига амазонкалар шоҳи Фалестрис келганми, йўқми, жаҳон олимлари ўртасида ҳамон мунозара давом этмоқда. Поликлит, Онесикрит, Анкегин, Истр, Курций Руф, Диодор Сицилийский, Флавий Арриан амазонкалар шоҳи Александрнинг ҳузурига ҳақиқатан ҳам келганлигини тасдиқлайди. Харек, Птолемей, Антиклид, Филон Фивинский, теагеллик Филипп, Гекатей Эритрийский, Филипп Холкидский, Дурид Самосскийлар бу воқеанинг уйдирма эканлигини қайд қилишади.

АНАКСАРХ — Александрнинг маслаҳатгўй донишманди. У Александрни Геракл авлодидан деб улуғлайди, Каллисфенни камсити. Анаксарх саройдаги нотиклардан бўлиб, уни македониялик жангчилар ёқтирмайди. Чунки, у Александрни худо сиигари улуғлайди ва унга тиз чўкишни тарғиб қилади. Сўғдиёнага келган.

АНДРОМАХА — Александрнинг отлик қўшини саркардаси. Спитаменга қарши курашган.

АНДРОМЕНА — Александр жангчиси. Сўғдиёнада ўлган.

АНТИГОНА — пиндалик гўзал аёл. Филотанинг хуштори. Ҳусни жамоли чиройли эди. Лекин ниҳоятда маккор бўлган. Филога ҳар сафар у билан учрашганда, кайфи ошиб қолиб, Александрни ёмонларди. Кейинчалик бу аёл Кратернинг айғоқчисига айланади ва Филотанинг ўлимига сабабчи бўлади. Ўрта Осиёда саркардалар билан хушдорлик қилиб юрарди.

АНТИКЛЕЙ — Феокрикнинг ўғли. Гермоллийнинг дўсти. Александрга қарши уюштирилган фитна қатнашчиси. Ўрта Осиёда қатл этилади.

АНТИПАТРА — Сирия ҳокими Асклеподорнинг ўғли. Александрга қарши уюштирилган фитна қатнашчиси. У шохчодир қўриқчиси. Ўрта Осиёда қатл этилади.

АОРН — Бактриядаги қатта шаҳар.

АРАХОЗИЙЛАР — Понтий денгизига чўзилган Мидияга туташ кенг ўлка. Бу ерда Пермонион бошлиқ бўлган қўшин турарди. Кейинчалик бу ўлкага Александрнинг яқин қўриқчиларидан бири Менон ҳоким қилиб тайинланади.

АРАХОТЛАР — Сўғдиёнадаги қабила. Арохотларнинг қабиладошлари — Ўрта Осиёнинг турли ерларида яшашади.

АРИССПАМ — қабила, Сўғдиёнада яшаган.

АРИМАЗ — Сўғд қалъасининг ҳокими. У Александрга бўйсунидан бош тортади. Александр жангчиларининг қаноти бўлса қалъага чиқа олади, бўлмаса йўқ, дейди. Қалъани қўлга олгач, Александр Аримаз ва унинг яқинларини боғлаб, қояга осиб қўяди.

АРИМАСПЛАР — Арияга қўшни ўлка. Аримаспларни кейинчалик эвергетлар деб ҳам аташган. Аримасплар бир вақтлар Кир қўшинига озик-овқат ва жой беришган. Бу ерда Александр 60 кун бўлади. Кирга ёрдам бергани учун уларни астойдил ҳурмат қилади. Шох Амединни ҳоким қилиб тайинлайди. Кир даврида Ўрта Осиёга келиб қолишган дейишади.

АРИСТАНДР — мунажжим. Александрга воқеани олдиндан башорат қилиб беради. У хайвонларни сўйиб, ички танасига қараб нима бўлишини олдиндан айтиб беради.

АРИСТОБУЛ — Александрнинг энг яқин кишиси. У асосан иншоот ва кўприк қуриш ишлари билан шуғулланади. Ўрта Осиё таассуротлари ҳақида кундалик ёзган.

АРИЯ — Бактриядаги қабила.

АРИАН — Квинт Энний Флавий Арриан эрамизнинг 95—175 йилларида яшаб ўтган грек тарихчиси. Унинг «Александрнинг юриши» асарида Ўрта Осиё тасвирига кенг эътибор берилган.

АРСАК — Аррианнинг таъкидлашича, Арсак арийлар ҳокими. Александрда шубҳа туғилгач, Арсакни қамокка олади. Курций Руфнинг фикрича эса у Мидияга Оксидатнинг ўрнига ҳоким қилиб тайинланади.

АРТАБАЗ — Александрнинг ишончли кишиси. У Мароқандда ҳокимлик қилади. У қариб қолганлиги туфайли ҳокимликни Александрга эмақдош акаси Клитга топширади. Айрим манбаларда Артабаз Гирканиа ҳокими бўлган дейилади. Курций Руфнинг фикрича, Артабаз Бактрия ҳокими бўлган. У тўққизта ўғлини Александр қўлига хизматга беради. Артабаз Эрон шоҳи Ох даврида қувғин қилиниб, Филипп олдида борганлигини эшитган Александр уни ҳурмат қилади.

АРТАТАК — Бактриядаги шаҳар. Бу шаҳарни Александрнинг саркардаси Кратер бир неча кун камал қилади. Сўнгра шаҳарликлар Александрдан кечирим сўрагач, шох уларни кечириб, ҳеч бир озор бермайди.

АРТАКСЕРКС II - Эрон шоҳи (404-359 йиллар).

АРТАКСЕРКС III - Эрон шоҳи (358-339 йиллар). Бу шохни Ох деб ҳам аташган.

АТТАЛ — Александрнинг саркардаси, у Бактрияда доимий қолади. Аррианнинг таъкидлашича, Аттал Сўғдиёнада бўлган жангда ўлади. Александрдан кейин подшоҳлик қилади.

АТТЕМИН — корофонлик бўлиб, Клитнинг дўсти эди. У Ўрта Осиёдан келган. Клитнинг ўлими куни Марокандда эди.

АТТИН — Александрнинг ишончли кишиси. Бактрия ҳокими қилиб тайинланади. Массagetлар қўйган пистирмага дуч келиб анчаталафот кўради.

АРХЕЛАЙ — Александрнинг саркардаси. Архелай Андроковнинг ўгли. У шох чодирни кўрикчиси. Кейинчалик Бактриядаги катта шаҳар Аорнда жойлашган қўшинга кўмондонлик ҳам қилади.

АРХЕПОЛИС — Александрнинг хизматкори. У шохга қарши уюштирилган фитна қатнашчиси сифатида Ўрта Осиёда ўлдирилади.

АФОБЕТА — Александрнинг жангчиси. У шохга қарши фитнага қатнашгани учун ўлдирилади. Жасади Ўрта Осиёда қолган.

АФФАРИЙ — Александрнинг яқин кишиси, фавкуллда махфий ишлар билан шуғулланган. Энг муҳим топшириқлар унинг зиммасига юклатилади. Оғир жиноятчилар унинг қўлида сакданади. У Ўрта Осиёда бўлган.

АХИЙЛИКЛАР — греклар. Осиёликлар Юнонистон деб атаган Грецияни европаликлар Ахейя деб атаган.

АХУРАМАЗДА— ёруғлик, яхшилик, эзгулик маъбудаси. У инсонларга Қуёш олиб келган. Ахурамазда биринчи бўлиб Даинтя — Аму дарёсини бунёд этади.

БАГОАС — Гиркания шаҳридаги Доро саройида яшовчи кербоз ва хусндор ўспирин. Багоасни Доро жуда яхши кўради. У Александрга ҳам ёқиб қолади.

БАЗОИР^ Сўғдиёнадаги ов қилиш учун қулай бўлган жой. Бу ерда қалин ўрмон бўлиб, йирткич ҳайвон ва паррандалар кўп эди. Александрга бир йўлбарс ташланади. Шохбир уришдаёқйўлбарсни ўлдиради. Базоир ҳар ҳолда Мароканд шаҳрига яқин жойда жойлашган. Чунки шох овдан Марокандга қайтади. Айримлар Базоирни Ҳиндистонда жойлашган дейди. Бу нотўғри.

БАЛАКР — Александр саркардаси. У камончилар отрядига раҳбарлик қилади. Яксарт дарёси бўйларида скифларга қарши бўлган шиддатли жангда алоҳида матонат кўрсатади.

БАРЗАЕНТ — франглар қабиласининг ҳокими. У Дорога уюштирилган суиқасдда қатнашган эди. Кейинчалик Александрдан кўрқиб Ҳиндистон томонга жўнаб қолади.

БАРСИНА — Александрнинг ноқонуний гўзал хотини бўлиб, пергамлик эди. Александрнинг Барсинадан Геркулес исми ўли ҳам бўлган. Вақтинча Македонияни қўлга олган Кассандр Барсинани хоинларча ўлдиради.

БАКТРА — Бактриянинг пойтахти.

БАКТРИЯ^ Окс дарёсининг бошланғич қисмидаги ерлар. Унинг пойтахти Бактр шаҳри бўлган. Бу ерда Бактр дарёси ҳам оққан.

БЕСС -^Бактрия ҳокими, Ахмонийлар шоҳи Дорони ўлдириб, унинг узуги ва тожини олади. Сўнгра ўзини «Осиё шоҳи» — Артаксеркс деб эълон қилади. Уни тутиб олиб яланғоч ҳолда Александрнинг олдига олиб боришади. Бессни Доро ўлган жойда қатл этишади.

БОРИСФЕН - Днепр дарёси.

БОЛОН — Александрнинг саркардаси. У камбағал оиланинг фарзанди. Александрнинг саркардалари ичида камбағал оиладан чиққанлари кам эди. Бироқ Болон ниҳоятда довирак ва маҳоратли жангчи бўлгани учун ҳам Александр уни қўшинга бош қилиб тайинлайди. Жангчилар уни жуда севади,

БРАНХИДЛАР^ Эгей денгизи бўйида яшовчи грек қабиласи. Кир даврида Сўғдиёнага кўчиб келади. Александр бу қабилани қириб ташлайди. Сабаби улар рухонийлар қабиласи Милет ибодатхонасинингбойлиги бўлган соф олтиндан ясалган худолар ҳайкаллари кўмиб қўйилган жойдан топиб Кирга берадилар. Шундан сўнг ионияликлар бранхидларни сотқин деб кун беришмайди. Улар Сўғдиёнага кўчиб келишга мажбур бўлишади.

БУКЕФАЛЬ (Буцефаль) — Александрнинг энг яхши оти. У Александрдан бошқа ҳеч қимми миндирмас эди. Шох минаётганида эса, бу от чўккалаб олар эди. Букефални Гирканияда яшовчи мардлар олиб кетиб қолади. Мардлар қалин ўрмонга яшириниб олади. Бу ердан юриш жуда қийин эди. Чунки қалин дарахтларнинг шоҳи бир-бирига боғлаб қўйилганди. Шохўзининг бу вафодор отига Ҳиндистоннинг Гидаспа дарёси қирғоғидан Букефал номли шаҳар кўради.

ВАРВАРЛАР — бу сўзнинг лугавий маъноси римликлар тили билан айтганда «ажнабий» демакдир, грек-македонлар ўрта осийликларни варварлар деб аташган. Греклар ажнабий тилда сўзлашувчиларни варварлар дейишган.

ВИФИНИ — Кичик Осиёнинг шимоли-ғарбидаги ўлка.

ВИЗАНТИЯ — Кора денгиз (Босфор) бўйи. Ҳозирги Константинополь шаҳри атрофи.

ГАБЛАР^ - массagetлар билан қўшни ерларда яшовчи қабила. Габларни скифлар авлодидан дейишади.

ГАВРОСЛАР^ Сўғдиёнадаги қабила. Уструшан томонда.

ГАВГАМЕЛ — Гавгамел жанги. Александр Македонский ўзининг олти миш минг армияси билан Доро Кодомоннинг ярим миллион армияси устидан ғалаба қозонади.

ГАДИРЛАР — Меотинский денгизи кирғокдариди яшовчи кабилалар.

ГАЗА (ҒазоX^Яксартга яқин жойдаги, Сўғдиёнада жойлашган шаҳар. Г. И. Драйзен Ғазо шаҳрини Жиззах дейди. Фаластинда ҳам Ғазо шаҳри бор. Ғазаба (Ғазаба) шаҳри Наутак (Қарши) шаҳрига яқин жойда ҳам бўлган.

ГЕГЕЛИАХ — Шох Филиппнинг қўлида жанг қилган. Пермонионнинг энг яқин дўсти. Бироқ Александрни «Худонинг ўғлиман» дегани учун ёқтирмайди. «Ўз отасини тан олмаган шохдан яхшилик кутиб бўлмайди», дейди.

ГЕКАТОМПИЛ — қадимда Парфиянинг маркази бўлган, Кейинчалик уни Тус шаҳри деб ҳам аташган. Юз дарбозали шаҳар.

ГЕЛЛАНИКА — Клитнинг опаси. Александрнинг тарбиячиси. Унинг укаси Клит Марокандда Александр томонидан ўлдирилади. Дирониднинг кизи бўлган. Айрим манбаларда Ланика деб ҳам аталади.

ГЕРАКЛ — аргивянлик бўлиб, македонияликларнинг улуг маъбудиди. Александрни ҳам Геракл авлодидан деб аташган. Филипп ҳам Геракл ва Зак авлодидан бўлган, дейишади. Филипп аслида аргослик бўлиб, кейинчалик Македонияга келган дейишади.

ГЕРКУЛЕС — Александрнинг Барсина деган жазманидан бўлган ўғли. Ноконуний бўлгани учун уни Александрнинг ўрнига подшоҳ қилиб сайлашмайди. Геркулес ўн тўрт ёшида Кассандр томонидан хоинларча ўлдирилади.

ГЕРОДОТ — милодгача 484—425 йилларда яшаб ўтган гректарихчи адиби. Унинг дунёга машҳур «Тўққиз китоб тарихи» китоби бор. Бу асариди у Ўрта Осиёдаги кабилалар ҳақида кенг маълумот беради.

ГЕРМОЛАЙ — Юнонистондаги илми кишилардан бири. Сополоднинг ўғли. Александрга қарши уюштирилган фитна қатнашчиси. Фалсафани яхши кўради. Шунинг учун ҳам Каллисфен билан яқин алоқада эди. У Сўғдиёнада ўлдирилади.

ГЕФЕСТИОН — Александрнинг дўсти. У шохнинг осиеликлар урф-одатларини қабул қилганлигини қувватлайди. Сўғдиёнага келган Филиппнинг яқин кишиси Аминторанинг ўғли. Махаллий халқни ҳурмат қилади. Ўрта осиеликлар Гефестион билан дўстлашади.

ГИПСИД — Менедемнинг дўсти. Александрнинг жангчиси. Политимет (Зарафшон) дарёси бўйида Менедем билан ёнма-ён туриб Спитамен билан бўлган шиддатли жангда ҳалок бўлади.

ГИРКАН ДЕНГИЗИ — денгизни баъзи бир тарихий манбаларда Каспий деб ҳам аташади. Каспий денгизининг Гирканиа ерларига туташ томонини Гиркан денгизи деб аташган.

ГОМЕР — қадимги юнон шоири. Гомер шеърлари 34 дostonни ўз ичига олади. Бу дostonлар ичида «Илиада» ва «Одиссея» энг йиригидир. Шоир бу дostonларида скифлар ҳақида маълумотлар берган.

ГОРГИЙ — Александрнинг саркардаси, у Бактрияда доимий қолади.

ГРАНИК — Александр Эрон шoхи Дoро устидан биринчи марта мана шу дарё бўйида ғалаба қозонган.

ГУРГАН — Гирканиадаги Журжон номли дарё ва шаҳар.

ДАЙЛАР — Каспий денгизи бўйларида яшовчи скиф кабилаларидан.

ДАКЛАР — скиф кабилаларидан.

ДАТАФЕРН!¹ Спитаменнинг яқин дўсти. Александрга қарши курашади. Сўғдиёналик Спитамен ўлгандан сўнг, даклар уни Александрга ушлаб беради. ШохДатаферн ва унинг дўстларини қатл этади.

ДАФНА — лавр дарахти. Ғалаба ёки шухрат деган рамзий маънога эга. Дафна япроғи ва новдаларидан қадимги юнонлар гулчамбарлар ясаб, қувончли кунларда, ғалабага эришган кунлари бўйинларига осиб юришган.

ДЕМЕТРИЙ — Филиппнинг яқин кишиси. Пифонактнинг ўғли. Александрнинг дўсти. Шохнинг хушомадгўйи ва айғoқчиси. Сўғдиёнага келган.

ДЕМЕТРИЙ — Александрнинг шахсий кўриқчиси. Шохга қарши фитнага қатнашиб, ўлимга маҳкум қилинади.

ДЕМЕТРИЙ — Пифонантнинг ўғли, унинг лақаби Фидон бўлиб, Александрнинг энг яқин кишиси эди. У кесатиб гапирар, ҳазил-мутойибани яхши кўрарди. Бир зиёфатда ҳамма Александр узатган қадаҳдаги шаробдан ичиб, шохнинг қўлини ўпишади. Аммо Каллисфен шаробдан ичади-ю, шохнинг қўлидан ўпмайди. Шунда Деметрий ҳазиллашиб, Каллисфеннинг шох қўлидан ўпмаётганини айтади. Ҳазил зилга айланиб, шох Каллисфенни ёмон кўриб қолади. Деметрий Ўрта Осиёга келган.

ДЕМОКРАТ — асли афиналик бўлиб, Гирканиада яшаган. Айрим манбаларда у Бактрияда яшаган дейилади. У Филипп билан учрашган, Артабаз билан Грециядан келган эди. У македонияликлардан кўп жабр кўргани учун ҳам Александрга бўйсунушдан бош тортиб, ўзига-ўзи қилич санчиб ўлдирди.

ДИМН — Александрнинг жангчиси. Александр билан овга чиқарди. Ов қилишга жуда ишқибоз бўлган. Димн овда тўнғизга найза санчиб, Александрни ўлжасидан маҳрум этади. Жаҳли чиққан шох Димннинг отини тортиб олиб, калтаклашни буюради. Бундай ноҳақжазодан норози бўлган Димн Александрга қарши фитна уюштиради. Фитна фош бўлиб, ўзини-ўзи қилич билан ўлдирди. Унинг жасади Сўғдиёнада қолади.

ДИОДОР СИЦИЛИЙСКИЙ — Юнон тарихчиси, адиби. Машҳур «Тарихий кутубхона» асарининг муаллифи. Милoddан илгариги 90—21 йилларда яшаб ўтган.

ДИОКЕН — Александрнинг жангчиси. Шохга қарши уюштирилган фитна иштирокчиси сифатида айбланиб, ўлдирилади.

ДИОНИС — фиваликлар маъбудиди бўлиб, македонияликларга унчалик алоқаси йўқ эмиш. Кейинчалик бутун Эллин вилоятига қарам ўлкалар ҳам Дионис шарафини нишонлашга одатланади.

ДОРО ГУШТАСП - Эрон шoхи (521-485 милoddан олдин).

ДОРО КОДОМОН — милоддан илгариги 336—330 йилларда Эрон шохи бўлган. Доро Кодомон халокатга учрагандан сўнг, 230 кун яшайди. Кейин Бесс бошчилигидаги яқин кишиси томонидан ўлдирилади.

ДРАНГЛАР — Аррианнинг таъкидлашича Сўғдиёнадаги қабила. Уструшанлар томонда. Курций Руф дранглари Бактрияда яшаган дейди. Бошқа манбаларда дранглари скифларга яқин эди, дейилади. Дранглари юртида Эрон шохининг саройи бўлган.

ДРАПСАК — Окс дарёсига яқин жойлашган катта қишлоқ.

ЖАМШИД — афсонавий адолатли подшоҳ. Йима деб ҳам аталади. «Авесто»да ёзилишича, Йима — нур тарқатувчи сиймодир. У чорвани кўпайтиради.

ЗАРДУШТИЙЛИК — Спитами Зарадуштр томонидан Балхда асос солинган, муқаддас дин. У «Авесто»ни ҳам шу шаҳарда ёзган эди.

ЗАРИАСПАХ — Яксарт дарёси бўйидаги шаҳар. Бошқа бир манбаларда Балх шаҳрининг қадимий номи бўлган дейилади.

ЗЕВС — юнонлар бош маъбудиди. Маъбудлар султони. Олимп тоғининг ҳукмдори. Зевс шарафига атаб Ўрта Осиёда кўп қурбонликлар келтирилган.

ЗИОБЭТ — Гирканиядан оқувчи дарёнинг номи. Бу дарё 3000 стадийгача ернинг тагидан оқади. Унинг кенглиги 13 стадий.

ИЛИАДА — Гомер достонининг номи. Скифлар ҳақида маълумотлар бор. Юнонлар қадимги Трояни Илион деб атаганлар. «Илиада» — «Илионнома». Илион — Троя шаҳри, ҳозирги Туркия ерларида жойлашган шаҳар.

ИОЛЛАЙ — Александрнинг жангчиси. У шохга қарши фитна қатнашчиси сифатида айбланиб ўлдирилади.

ИСТАХР — Эрондаги бу шаҳардан «Авесто»нинг ўн икки минг қорамол терисига битилган ўн икки миллион мисрадан иборат нусхаси топилган.

ИСТР — Дунай дарёси.

КАЛЛИСФЕН — Аристотелнинг Гера исми ҳоласининг ўғли, Александр билан бир мактабда таълим олган, доно файласуф. У Ўрта Осиёга келган ва шу ерда фитна иштирокчиси сифатида айбланиб, қатл этилади. Каллисфенни македонияликлар ва греклар яхши кўришган.

КАМБИЗ — Эрон шоҳи (милоддан илгариги 530—522 йиллар).

КАРАН — Александрнинг саркардаси. У Спитаменга қарши курашган.

КАРТАЗИС — скифлар авлодидан. Фикримизча, ҳозирги Тошкент ўрнидаги вилоят шохининг укаси. У катта кўшин билан Яксарт дарёси бўйига қурилган Александр Эсхата шаҳрини вайрон қилиш ва Александр кўшинларига зарба бериш учун акаси (скифлар шоҳи) топшириғига биноан юборилади.

КАТАН — полиперхонт қабиласининг жасур ўғлони.

КАТЕН — Спитаменнинг дўсти, Александрга қарши курашади. Сўғдиёналик. Кейинчалик у Кратер билан бўлган жангда ҳалок бўлади.

КАЮМАРС — Гайа Маретан (Мартон) — Гавомард — бука, сифат ерда пайдо бўлган биринчи одам. Эзгулик — ишонч, ғалаба маъбудиди ^

КЕБАЛИН — Никомахнинг акаси. Уюштирилган фитна ҳақида аввал Пермонионнинг ўғли Филоотага, сўнгра Метронга хабар беради.

КЕН — Александрнинг саркардаси. У Филотанинг синглиси — Пермонионнинг қизига уйланган.

КИР — Эрон шоҳи (милоддин илгариги 658—530 йиллар). Массаетлар ерига 529 йилда бостириб келади.

КИРЕН — Кавказ тоғи этагидаги қишлоқ. Киренликлар сифий ва терсбинт ўсимлигини ниҳоятда эъзозлашади. Чунки бу ўсимлик доривор. Киренликлар сифий ўсимлигини алоҳида тўсиқларда ўстиришади.

КИРОПИЛЬ (Кирополь) — ҳозирги Ўратепа яқинида Эрон шоҳи Кир томонидан қурилган (милоддан илгариги V аср) шаҳар ^/

КЛЕОН — сицилиялик бўлиб, Александрнинг энг яқин кишиси эди. У Ўрта Осиё ва Ҳиндистон сафарида шоҳ билан бирга юради. Ўта хушомадгўй, Александрни худолардан устун қўйиб, кўқларга кўтариб мактайди. Тўғри сўзли одамларни ёқтирмайди. Кўпроқ иғво қилиб, шохнинг ёмон кўрган одамларини бадном қилади.

КЛИТ — Филиппнинг яқин кишиси. Дирониднинг ўғли. Клит Александрнинг эмакдоши эди. Шох унинг опаси Гелланикани эмиб улғайган эди. Клитта Марокандхоқимлигини беради. Зевс шарафига уюштирилган зиёфатда Клитнинг сўзларидан ғазабланган шох Марокандда унга найза санчиб ўлдирди.

КОБАР — мидиялик сеҳргар, илмли, саводхон киши. У Бесснинг мактанчоқлигини юзига солиб, қаттиқтанбеҳберади. Дорони ўлдириб, ўзини «Осиё шоҳи» деб эълон қилган Бесснинг раъйига қарши чиққанда, Кобарни ўлдирмоқчи бўлади. У қочиб кетади. У Сўғдиёна, Гирканиа, Бактрияда кўп бўлган.

КОЛХИДАЛАР — Кавказ тоғлари этагида, Каспий бўйларида яшовчи қабилалар, харосмикларга тез-тез ҳужум қилиб, хавф туғдириб турган.

КОЛХОВЧ-Т^ХОРАЗМИКЛАР билан чегарадош яшовчи қабила. Амазонкаларга ҳам қўшни бўлган.

КОФ — Артабазнинг ўғли. У Александрнинг қўлида хизмат қилади. Сўғдиёнага Аримазнинг олдида Александрнинг топшириғи билан элчи бўлиб боради.

КРАТЕР — Александрнинг ишонган саркардаси. У Киропиль шаҳрини истило қилишда яраланади.

КСЕНИПП — Сўғдиёнанинг шимол томонини шундай аташган.

КСЕНОДОХ — кардийлик бўлиб, Клитнинг дўсти. Клитнинг ўлими қупи Марокандда эди. Клит уюштирган зиёфатга бош-қош бўлади.

КСЕНОФОНТ — милоддан илгариги 400—433 йилларда яшаб ўтган грек тарихчиси, адиби. «Анабасис» асарининг муаллифи.

КСЕРКС — Эрон шоҳи (милоддан илгариги 486—465 йиллар).

КУРЦИЙ РУФ — Квинт Курций Руф Рим тарихчи адиби. Эрамизнинг 6—78 йилларида яшаб ўтган. Унинг машҳур «Александр Македонский тарихи» асарида Ўрта Осиё тасвирига кенг ўрин берилган.

ЛАКОНЛИКЛАР — Гирканияда яшовчи грек қабиласи. Шоҳ Филипп даврида Артабаз билан бирга Гирканияга келиб қолган. Баъзи бир манбаларда Гирканияга эмас, Бактрияга келган дейилади.

ЛЕВКОСИРЛАР — холивлардан бирмунча узокрок, денгизнинг бошқа соҳилида яшовчи қабилалар.

ЛЕОННАТ — Александрнинг шахсий қўриқчиси. Сўғдиёнадаги Хорсон қабиласини забт этишда маҳорат кўрсатган. У шоҳга осийликлар сингари тазим қилишни ёқлаб чиқади.

ЛЕОННОТ — Олимпиаданинг қариндоши, у Филипп саройидаги мактабга раҳбарлик қилади. Унча саводли бўлмаса ҳам Олимпиаданинг қариндоши бўлгани учун уни ҳамма ҳурмат қилади.

ЛИВИЙ — Меотинский денгизи қирғоқларида яшовчи қабилалар.

ЛИНКЕСТ — Филиппни ўлдириш учун фитнада қатнашган. Фитна фош бўлгач, Эронга қараб қочади. Александр уни тутиб олиб, уч йил кишанда сақлайди. Сўнгра Ўрта Осиёда қатл этади.

ЛИСИМАХ — акарнанлик бўлиб, ўз даврининг донишмандларидан эди. У Филипп саройида ёш Александрга таълим берганди. У ўзини — Феникс, Александрни — Ахилл, Филиппни эса Пелем деб атади. Шунинг учун ҳам унинг обрўси катта эди.

ЛИСИМАХ — машҳур овчи. У Александр билан бирга Ўрта Осиёда ов қилади. Сирияда ов қилаётганида, бир йўлбарс унинг чап елкасини ғажиб ташлайди.

ЛИСИПП — Филипп саройидаги машҳур хайкалтарош. Александрнинг устози. Александр ундан расм чизишни ва хайкал ясашни ўрганади. Ўрта Осиёга келган, шоҳ уни ҳурмат қиларди.

МАКЕДОНИЯ — Эпир ва Фракия ўртасида жойлашган ўлка.

МАНАП — Александр томонидан Гирканияга ҳоким қилиб тайинланади. Манап Эрон шоҳи Охдавида қувғин қилиниб, шоҳ Филипп ҳузурига келган эди.

МАРОҚАНД — Сўғдиёнанинг пойтахти. Ҳозирги Самарқанд — Семизкент, Семурғ кент — Семиз қанд. Курций Руф таъкидлашича, шаҳарнинг айланаси 70 стадий бўлган экан. Бу тахминан 12 километрга тенг.

МАРДЛАР — Гирканияда яшовчи қабила. Бу қабила асосан қароқчилик ва талончилик билан кун кечиради. Мардлар Александрга бўйсуннишдан бош

тортади. Лекин шоҳуларни зўрлик билан бўйсундиради. Мардлар ўлкасининг ҳокимлигини яқин кишиси Фредотга беради. Бошқа манбаларда эса мардлар Бактрияга чегарадош эди дейилади. Умуман, Ўрта Осиёда мардлар деган қабилаларнинг борлигига ишонамиз. Ҳатто мардлар қабиласи Сўғдиёнада ҳам бор эди, дейишади.

МАРҒИЁНА — ҳозирги Мари шаҳри атрофидаги ҳокимлик. Мурғам дарёси бўйлари. Парфия билан Сўғдиёна ўртасида жойлашган.

МЕЛЕАГР — Александрнинг саркардаси, у Бактрияда доимий қолади.

МЕНЕДЕМ — Александрнинг саркардаси, у Спитаменга қарши курашган. Политимет (Зарафшон) дарёси бўйидаги жангда Спитамен билан курашда ҳалок бўлади.

МЕНИД — Александрнинг ишончли саркардаси. У Македониядан 3000 пиёда ва 1000 та отлик жангчини Сўғдиёнага ёрдамга олиб келади.

МЕОТИНСКИЙ (денгиз) — Орол денгизи, Оксана кўли деб ҳам юритилган. Бошқа манбалар энг қадимда Орол денгизи бўлмаганлигини таъкидлайди. У Каспий билан қўшилиб кетган. Айрим манбаларда Азов денгизи ҳам дейишади^ч/

МЕТРОН — қурол-аслаҳа омборининг мудири эди. Александрнинг яқин кишиси. У Ўрта Осиёнинг жуда кўплаб қишлоқ ва шаҳарларида бўлган.

МИЛЕТЛАР — Эгей денгизи бўйида яшовчи қабилалардан бўлиб, Кир даврида Бактрияга келиб қолганди. Александр уларни яхши кўрмайди.

МИРРИХ — қирғин урушлар ва музаффарлик маъбудаси (Ўрта Осиё)^

МИТР /- Қўёш ва ёруғлик маъбудаси. Митра Яксарт — Сирдарё бўйларида яшириниб юрган.

МОМАКЕНЛАР ч/— Яксарт бўйларида яшовчи қабилалар.

МОССИНЛАР — Каспий денгизи томонда яшовчи қабила. Манбаларда скиф авлодидан дейилади.

НАБАРЗОН — Доронинг яқин кишиси. Кейинчалик Доро ундан шубҳаланиб, оғир жазога тортмоқчи бўлади. Доро ўлимидан сўнг Александрга хат ёзади. Унинг хатида Александр билан дўстлашиш нияти борлиги айтилади. Кейинчалик У Гиркания шаҳридаги Доро саройига келган Александрни иззат-икром билан қарши олади. Шунда кербоз бола Багоас илтимосига кўра, Александр Набарзоннинг айбини кечиради. Бошқа манбаларда эса Набарзонни Сотибарзон бўлган, у Александрга қарши курашган дейилади. Бу нотўғри.

НАУТАК ^- баъзи манбаларда Қарши шаҳри яқинида бўлган дейилса, бошқа бирида Шаҳрисабз ўрнидаги қалъа эди, дейилади.

НИКАНОР — Филиппнинг энг ишончли ва жасур саркардаси. Пермонионнинг ўғли. Александрнинг саркардаси. Филотанинг укаси. Унинг Бактрияга қираверишда бирданига ўлиб қолиши Александрни анча қайғуга солади. Шоҳ Никанорни иззат-икром билан дафн этишни буюради.

НИКОМАХ — Димннинг дўсти. Александрнинг жангчиси. У шоҳга қарши фитнада қатнашиб, Сўғдиёнада ўлим жазосига тортилади.

НИЛОКСЕН — Сатирнинг ўғли, Александрнинг саркардаси, асосан у Кавказни қўриқлайди.

НИФИШТ — Эрондаги улкан тоғ. Александр мана шу тоққа олиб чиқиб «Авесто»ни ёкишни буюради.

НОХИТ — файз-барака, ободончилик маъбудаси (Эрон, Ўрта Осиё).

ОАР — Волга дарёси, Итиль (Эдил-Идил) деб ҳам аталган.

ОДИССЕЯ — Гомер достонининг номи. Бу достонда скифлар ҳақида муҳим гаплар айтилган. «Одиссея» достон қахрамони Одиссей номи билан аталади. Одиссей ҳатто скифлар билан учрашган экан.

ОКС — Амударё, унинг эни 6 стадий. У Гиркан денгизига қуйилади. Александр қўшини беш кунда бу дарёдан зўрға ўтиб олади. Осиёликлар бу дарёни Жайхун дейишган.

ОКСАРФ — Эрон шоҳи Доро Кодомоннинг ўғай укаси. Доро ҳалокатга учрагач, Александр қўл остида хизмат қилади. Александр унга алоҳида ҳурмат билан муносабатда бўлади. У акаси Дорони ўлдирган Бесни қатл этади.

ОКСИАН — Орол денгизи деб тахмин қилишади. Баъзи бир манбаларда Оролни Гиркан денгизи бўлса керак деб ҳам тахмин қилишади.

ОКСИАРТ — Роксананинг отаси. Александр унга Сўғдиёна ҳокимлигини қайтариб беради. У ухта ўғлини Александр қўлига ҳарбий хизматга беради.

ОКСИДАТ — Александрнинг яқин кишиси. У Мидия ҳокими эди. Кейинчалик у ҳокимликдан бўшатилиб, ўрнига Арсак тайинланади.

ОХ — Марғиёнадаги дарёнинг номи.

ПАРЕТАК — қабиланинг номи. Хориен қалъасидаги қабила дейишади. Сўғдиёна билан Бактрия чегарасида жойлашган. Бу қабила жуда катта бўлиб, қалъа атрофида қишлоқлар жуда ҳам зич жойлашган эди.

ПАРМЕНИОН — Филотанинг отаси, Филиппнинг атоқли саркардаси. Александрнинг кекса маслаҳатгўйи. Кейинчалик Александрга қарши ўғли Филота бошлаган фитнада қўли бор деб айбланиб, ўлдирилади.

ПАРОПОМИСАД — ғарбда Бактрия, жанубда эса Ҳинд ўлкаси билан чегарадош. Бу ерда уйлар ғиштдан қурилган эди. Уларда ўрмон бўлмай, ҳатто ёзда ҳам тоғ чўққиларидаги қор эримас, анчагина совуқ ўлка. Александрнинг жангчилари совуққа чидай олмай касал бўла бошлайди. Бу ердаги халқ ҳеч қачон босқинчиларни кўрмаган, ҳатто жанг қилишни ҳам яхши билмасди. Паропамисадлар ҳозирги афғонларнинг ўтмишдошлари эканлигини далиллар тасдиқлайди. Александр бу ерда шаҳар қуради. (Александр Кавказская) Окс дарёсидан ўтгач, Александр биринчи бўлиб шу ерга келган эди. Бу ердаги шаҳарга ҳоким қилиб Гиппархни қолдирган эди. Ҳозирги Кобул шаҳрига яқин жой.

ПАРФИЯ — асосан скиф қабилалари яшовчи ўлка. Ҳозирги Туркманистоннинг Эронга чегарадош ерлари. Бу ерларда, тапурлар ҳам яшаган.

ПЕВ КОЛАЙ — Александрнинг саркардаси. У 3000 пиёда жангчи билан Сўғдиёнада қолиб кетади.

ПЕЙФОН — отаси Сосик Филиппнинг яқин кишиси бўлган. Александрнинг саркардаси. Пейфонни скифлар яралаб, асирга олишади. Пейфонни Яксарт дарёси ёқасига дафн қилишади.

ПЕЛЛА — Македониянинг қадимги пойтахти. Милоддан илгариги 332 йилда пойтахт Александрия шаҳрига кўчирилган.

ПЕНДА — Александрнинг ишончли кишиси. У Ўрта Осиёнинг шимол томонида яшовчи скифларга элчи бўлиб боради.

ПЕРДИКК — Александрнинг шахсий қўриқчиси. Хориен қалъасини забт этишда қатнашган.

ПЛУТАРХ — милонинг 46—127 йилларида яшаб ўтган грек адиби. У ўзининг 50 та ҳаётномаси билан машҳурдир. «Александр» асарида Ўрта Осиё тасвирига кенг ўрин берган.

ПОЛИДАМЕНТ — жуда хушомадгўй жангчилардан. Унинг хушомадгўйлиги, айниқса, Пермонионга жуда ёққан. Александр бундай одамдан фойдаланиб, уни Мидияга юборади. У Пермонионни ўлдириб, қалласини Александрга олиб келади.

ПОЛИПЕРХОНТ.Л — Бактриядаги жанговар ва жасур қабила. Улар Александрга осонликча таслим бўлишмайди. Ё ўлим ёки ғалаба, деган шиорга амал қилишган.

ПОЛИТИМЕТ — Зарафшон дарёси. Курций Руфнинг таъкидлашича, дарёнинг бир ўзани ернинг тагига кириб кетади-да, анча узокдан чиқади. Фикримизча, бу ҳозирги Булунғур районидаги Роват хўжани эслатади. Политимет — юнонча зарли, олтин оқизувчи деган маънода.

ПОЛИЭН — «Ҳарбий хийлалар» асарининг муаллифи. Бу китобда Ўрта Осиё тасвирига тўхталади. Эрамиздан илгариги II асрда яшаб ўтган грек ёзувчиси.

ПОМПЕЙ ТРОГ — эрамиздан илгариги I асрда яшаб ўтган Рим тарихчи адиби. Унинг «Филипп тарихи» асарида Ўрта Осиёга бағишланган ажойиб саҳифалар бор.

ПОНТ — Эвксинский. Ҳозирги Кора денгиз.

ПРОЕКС — Александрнинг ишончли кишиси, Кавказ ҳокими қилиб тайинланади. Грек-македонлар Афғон тоғларини Кавказ деб аташади. Аслида эса Кавказга боришмаган.

ПРОМЕТЕЙ — Юнон маъбудаси. У инсон зотига яхшилик қиламан деб, Олимп тоғидан олов ўғирлагани учун Кавказ тоғидаги қояга занжирбанд қилиб

қўйилади. Бу баланд тоғнинг ён бағрида скифлар яшарди. Прометейнинг қоядаги жасадини амазонкалар ҳам қўрган, деган хикоялар бор.

ПТОЛЕМЕЙ — Лагоннинг ўғли, Александрнинг шахсий қўриқчиси, у Ўрта Осиёнинг қадим даври ҳақида «Кундалик» ёзган. Кейинчалик қариган чоғида мемуар ёзишга киришади. Аммо тугата олмайди.

РИДАГН — Гирканиядан оқиб ўтувчи дарёнинг номи. Ҳатто Зиобат дарёси ҳам Ридагнга келиб қўшилади.

РИМ — Италиянинг пойтахти. Эрамиздан илгариги 31 йилда Акциум яқинидаги қирғин жангда Октавиан Антоний қўшинлари устидан галаба қозонганидан сўнг, Буюк Рим империяси барпо этилади. Рим эрамиздан илгариги IV—III асрлардаёқўз мустақиллигини қўлга киритган эди. Октавиан Александрдан қолган ёдгорликларни ва Александрия шаҳрини вайрон қилмайди.

РОКСАНА — Оксиартнинг кизи. Аррианнингтаъкидлашича, Роксана Сўд тоғидан топилган қизларнинг энг гўзали эди. Бошқа манбаларда у Киропил шаҳридан топилади дейилади. Охирги умри Александрия шаҳрида ўтади. Айтишларича, унинг ўғли ҳам бўлган. Вақтинча Македонияни қўлга олган Кассандр Роксана ва унинг 9 ёшли ўғлини хоинларча ўлдиради. Роксана каби қўплаб қизларимизнинг хоки узоқ Македонияда қолиб кетган. Роксана эрамиздан илгариги 346 йилда Наутак (Қарши) шаҳрида туғилиб, 315 йилда Амфиполда фожиали ўлдирилган.

РУМИЙ — осиеликлар грекларни ва грек тилида сўзлашувчиларни румийлар — юнонлар деб аташган.

РУСТАМ — қадимги Ўрта Осиё, Эрон халқлари орзу қилган паҳлавон. У инсон зотини девлар хужумидан қутқаради. Унинг Рахш номли оти кишнаганида олов пуркайди.

САТИБАРЗОН — Бесснинг саркардаси. Айримлар Сўғдиёнадан, бошқалар Бактриядан дейди. Эригий билан бўлган яккама-якка жангда найза тегиб ўлади. „САТРАК — Яксарт бўйларида яшовчи скифларнинг чавандоз жангчиси. У от устида кетаётиб ёй отишга уста эди.

СЕЛЕВК — Александрнинг машҳур жангчиси. Айтишларича, у Спитаменнинг қизи Апимага уйланиб, Сўғдиёнада қолиб кетади.

х-СИЛЬФИЙ — Афғонистон ва Сўғдиёна тоғида ўсувчи хушманзара ва хушбўй ўсимлик.

СИММИЯ — Александр жангчиси, Сўғдиёнада ўлган.

СИСИГАМБИР - Доронинг онаси.

..СИСИМИФР — Наутак ҳокими. У ўз онасига уйланиб, ундан икки ўғил қўради. У дастлаб онаси — хотинининг гапига кириб, шаҳарни Александрга топширишдан бош тортади. Кейин эса Александр билан сулҳузиб, дўстлашади. Ҳатто икки ўғлини шохга хизматга беради.

СИТАМЕН — Вавилония ҳокими. Александрнинг ишончли кишиси.

СОСТРАТ — Амитнинг ўғли, Гермолайнинг дўсти, шохга қарши уюштирилган фитнада катнашиб, қатл этилади.

СПИТАМЕН — Александрга қарши курашган сўғдиёналик ватанпарвар. Айримлар уни Бактриядан бўлган дейишади. Бироқ уни Сўғдиёна воқеаларида кўпроқ учратамиз. Мароканд ва Политимет бўйларида юради. Бир манбада хотини қалласини олиб Александрга олиб борган дейилса, иккинчи манбада массагетлар ўлдирган дейилади. Спитамен — спенто мойньо — ҳаракатчан рух, муқаддас рух. Бошқа бир изох: Спитамен — қуёш демақдир. «Авесто»ни яратган Спитамен ҳам Қуёш деган маънони аниқлатган.

СТАСАНАР — арийлар ҳокими. Александрнинг буйруғи билан Наутак шаҳрига келади. Дастлаб у Арсакнинг ўрнига Арияга ҳоким қилиб тайинланган эди. Айримлар драглар ҳокими эди, дейди.

СТРАБОН — ўн етти китобдан иборат «География» асарининг муаллифи. Ўрта Осиёнинг қадим давлари ҳақида муҳим маълумотлар беради. Милоддан илгариги 64 йилда туғилиб, милоднинг 25 йилида вафот этади.

СУЗ — Эрон шохининг кишки саройи жойлашган шаҳар.

СЎҒДИЁНА — Окс билан Яксарт дарёлари оралиғига жойлашган ўлка. Унинг пойтахти Мароканд эди.

СЎҒД ҚАЛЬАСИ — бу қалъага 30000 сўғд жангчилари озиқ-овқат тўплаб чиқиб олган эди. Александр қалъани эгаллашда жуда қийналади. Бу қалъага чиқиш мушқул — баландлиги 30 стадий, айлаиасига эни 150 стадий эди.

ТАВРИКА — ҳозирги Қрим ороллари. Таврид деб ҳам аташган.

ТАВР ТОҒИ — Коппадониядан бошланиб, Кликия денгизи сохиллари бўйлаб, бир томони Арманистонгача чўзилиб кетган. Бу баланд тоғдан турли томонга оқувчи бир неча дарё ирмоқлари бошланиб, улар Қизил, Каспий, Гирканиа ва Понт денгизига қуйилади. Бу тоғда эни 210 стадий, баландлиги 4 стадий келадиган бир қоя бўлиб, қадимги ривоятларга қўра, Прометей шу қояга занжирбанд қилинган экан. Бу тоғ Киликия билан Памфилия ўлкасини ажратиб туради.

ТАКСИЛ — Кофена дарёси бўйларидаги халқларнинг ҳокими. Хиндистонгача бўлган кенг ўлкалар Таксилга қарам эди. Таксил Александрни иззат-ҳурмат билан қарши олиб, 25 та фил совға қилади.

ТАНАИС — Дон дарёси. Айрим манбаларда Танаид ҳам дейилган. Танаис - Яксарт — Сир билан чалқаштирилган ҳоллар ҳам бўлган.

ТАПУРЛАР — Гирканиадаги қатта қабиланинг номи. Улар жуда жанговар бўлишган. Александр бу ерга келиб, тапурлар билан яқиндан иттифоқтузади. Тапурларнинг бир қисми Парфияда ҳам яшаган. Бошқа манбаларда эса тапурлар Каспий денгизи бўйида яшовчи дербинлар билан гирканларга қўшни бўлиб яшаган дейилган.

ТЕРЕБИНТ — Кавказ тоғида учровчи хушбўй ва тўйимли ўсимлик. Айниқса қўйлар учун тўйимли озуқа. Киренликлар теребинт ўсимлигини ўстириш билан шуғулланганлар.

ТИРИЕСПА — Бактриядан Кофен дарёсигача бўлган кенг ўлкаларга ҳоким қилиб тайинланади. Александрнинг ишончли дўсти.

ТҶМАРИС — массагетлар қабиласининг маликаси. У Эрон шоҳи Кирга қарши курашиб, ғалаба қозонади. Геродотнинг «Тарих» асарида Тўмарис ҳақида хикоят бор.

ФАИДА — аттикалик аёл. Персепол шаҳрида Александр уюштирган зиёс(ат чоғида маст бўлиб қолади. Сўнгра Ксеркс саройига олов қўйиб юборади. Чунки Ксеркс бир вақтлар аттикаликларга азоб берган эди.

ФАЛЕСТРИС — амазонкалар шоҳи. Малика Кавказ билан Фозис дарёси оралиғидаги халққа ҳукмронлик қилади. Фалестрис Александр хузурига 300 аёл билан келади. Фалестрис фарзанд қўриш истаги борлигини, ўғил бўлса қолдириб, қиз бўлса ўзи билан бирга олиб кетиш истаги борлигини айтади. Александр аёл кишининг истагини қондиришга рози бўлади ва у бу ерда 13 кун қолиб кетади.

ФАРАНГИ — европаликларни шундай аташган.

ФАРАСМАН — Хорасмп (Хоразм) шоҳи. Курций Руфнингтаъкидлашича, Хорасмп шоҳи Фротаферн бўлган. У массагет ва дак қабилаларини ҳам бирлаштиради.

ФАРНУХ — ликийлик. Александрнинг қўмондони. У авлиёлар наслига мансуб. Сўғд ва бактр тилларини яхши билган. Спитаменга қарши курашади.

ФАСИС — Кавказдаги Рион дарёси. Бу дарё бўйларида қолхидалар қабиласи яшаган. Қолхидалар ниҳоятда уришқоқ ва жанговар бўлган. Қадим замонлардаёқ афиналиклар Қора денгиз орқали қолхидалар юртига тез-тез келиб туришган. Қолхидалар билан скифлар ўртасида яқин қўшничилик алоқалари бўлган. Бир вақтлар қолхидаларга амазонкалар ҳам қўшни бўлган.

ФЕССАЛИЯ — Греция шимолидаги вилоят. Фессалияликлар Окс дарёси бўйидаги ватанларига қайтиб кетишни Александрдан талаб қиладилар. Шоҳ жангга яроқсиз бўлиб қолган фессалияликларнинг бир қисмини ватанларига жўнатиб юборади.

ФИВА — Мисрдаги қирқдарбозали гўзал шаҳар. Мисрликлар Апе деб ҳам аташган.

ФИЛОТ — фракиялик Карсиднинг ўғли. Гермалайнинг дўсти, у ҳам Александрга қарши фитна қатнашчиси.

ФИЛОТА — Парменионнинг ўғли, Александрнинг саркардаси, у ҳам бошқа бир фитна қатнашчиси сифатида Александр томонидан эрамиздан аввалги 330 йил кузида Сўғдиёнада ўлдирилади.

ФИЛИШТ — Македония подшоҳи. Эрамиздан илгариги 382—336 йиллар. Александрнинг отаси. 359—336 йиллар шохлик қилган.

ФИЛИПП — Александрнинг машҳур овчиси Лисимахнинг укаси. Бактрия ўрмонида бўлган жангда Александрни душман ҳужумидан ўз гавдаси билан ҳимоя қилиб қолади. У дармонсизланиб дарахтга суяниб қолади. Алексаидр келиб қўлга олиши билан жон беради.

ФИЛИПП — Пангей тоғи этакларига Филипп томонидан қурилган шаҳар. Александр ҳам отасидан ўрганиб, Ўрта Осиёда бир қанча шаҳар қуради.

ФРАТАФЕРН — Парфия ҳокими. У арияликларга қарши курашади. Бошқа бир манбаларда эса, Александр Фратафернга Гиркания ҳокимлиги билан бирга Бактриядаги мард ва тапур ҳокимликларини ҳам беради, дейилади.

ФРЕДАТ — тапурлар қабиласининг бошлиғи. У Александр билан яқин муносабатда бўлади. Шунинг учун ҳам шох уни яна ўз қабиласига бош қилиб қўяди.

ФРУРАРХ — Александрнинг Бактриядаги саркардаси. У Спитамен томонидан асир олинади.

ФУРИЯ — Грециянинг Италияга чегарадош бўлган жойда жойлашган шаҳар. Фурияликлар ҳам Александр қўшинлари билан Ўрта Осиёга келган эди.

ХАРЕТ — Александрнинг қотиби, тарихий воқеаларни ёзиб боради. Шох фармонларини асосан Харет ёзарди. Ўрта Осиёга келган.

ХАРИКЛ — Менандрнинг ўғли. У Эпимендан шохга қарши уюштирилган фитна тафсилотини эшитади.

ХОЛИВЛАР — массагетларга қўшни, Каспий денгизи томонида яшовчи қабилалар.

ХОРИЕН — Сўғдиёнадаги қалъа. Унинг баландлиги 20 стадий бўлган. Айланаси эса 60 стадий келади. Агротри баланд тоғлар билан ўралган бўлиб, фақат бир томонидан унга чиқиш учун торгина йўлак бўлган.

ХОРИЕН — Қалъа ҳокими. Хориен қалъаси ҳам унинг номига қўйилган. Кейинчалик Александр билан иттифоқ тузади. У дастлаб Александрга бўйсунушдан бош тортади.

ШИРОҚ — шак қабиласидан, оддий чўпон. Полиэннинг «Харбий хийлалар» асарида Широққакида хикоят бор. У Эрон шоҳи Доронинг қўшинига ёлғиз ўзи курашиб, енгади.

ЭВРИЛОХ — Эпименнинг акаси, Ареейнинг ўғли, У Харикидан фитна тафсилотларини эшитиб, шохга хабар қилади.

ЭВКИНСКИЙ — Қораденгиз. Илгарилари Қора денгизни Эвкинский — меҳмондўст денгиз дейишган. Кейинчалик меҳмонни яхши кўрмайдиган денгиз деб ҳам аташа бошлайдилар.

ЭКБОТАН — Доро ўлдирилган жой. Бесс ҳам ўша ерда қатл этилади. Эрон шохининг ёзги саройи жойлашган шаҳар. Бу шаҳар Мидияда жойлашган.

ЭПИКТЕТ — грек олими. 50— 133 йилларда яшаб ўтган. 112— 116 йилларда Ўрта Осиёнинг қадим тарихи ҳақида қимматли маълумотлар ёзиб қолдирган. Флавий Аррианга таълим берган.

ЭПИМЕН — Арсейнинг ўғли, Гермолайнинг дўсти. У шохга уюштирилган фитнес катнашчиси.

ЭРИГИЙ — Александрнинг саркардаси. Яккама-якка жангда Сатибарзонга найза санчиб ўлдиради. Курций Руфнинг айтишича, Эригий Бактрия ўрмонларида бўлган шиддатли жангда ўлади. Александр уни иззат-икром билан дафн этади.

ЭФЕМЕРИДА £- «Шох журнали» шундай номланган. Александр бўлган воқеаларни «Эфемерида»га ёзиб боришни буюрган. Бу журналда Ўрта Осиёнинг қадим тарихи ҳақида муҳим маълумотлар бўлган.

ЮСТИН — эрамининг II—III асрларида яшаб ўтган Рим тарихчиси. У Помпий Трогнинг «Филипп тарихи» асарини қайта ишлаган.

ЯКСАРТ — Сирдарёни юнонлар Яксарт дейишган. Айримлар Яксарт — бир қалладор дегани дейишади. Бошқа бировлар фақат сартлар яшайдиган ўлка деган маънода, дейдилар.

ХУМО — бахт, қисмат ва тинчлик маъбудасиг

АНТИК ЎЛЧОВЛАР

УЗУПЛИК ЎЛЧОВЛАРИ

фут		0,3083 м
Локоть		0,4624 м
Оргия		1,850 м
Локтей	—	2,5 м
Плефр		30,085 м
Стадий	-	184,98 м

СҮЮКЛИК ЎЛЧОВЛАРИ

Хус		3,283 л
Мвтрвт	-	39,39 л
Медими	—	52,53 л

ПУЛ ҲИСОБИ

Талант	24 сўм 25 тийин (олтин ҳисобида, баъзи манбаларда I талант — 25,248 кг соф олтинга тенг дейилган).
Драхм	2,5 тийин (олтин ҳисобида).

ОЙЛАР ҲИСОБИ

Гскатомбсон		июнь охири, июль
Мстагитнион	—	август
Босдромион	—	сентябрь
Пиакепсион	—	октябрь
Мсмактерион	—	ноябрь
Посиодеон	—	декабрь
Апдестерион	—	февраль
Элафеболион	—	март
Мунихион	—	апрель
Фаргемеон	—	май
Скирофорион	—	июнь

МаквДОНИЯЛИКларда йил кузда бошланган. 19 сентябрдан 16 октябрь оралиғида,

Артсмисий	—	9 ой
Дммсий	—	10 ой
Дий	—	3 ой

Бу антик ўлчовлар ўзгаришларга учраб турган.

МУНДАРИЖА

КИРИШ.....	3
I БОБ. КАДИМГИ ЁДНОМАЛАР	
Геродот.....	25
«Скифлар».....	34
Квинт Курций Руф.....	41
«Александр Македонский тарихи».....	44
Плутарх.....	58
«Кўшалок ҳаётномалар».....	61
Арриан.....	69
«Александрнинг юриши».....	78
Диодор.....	98
Полиэн.....	108
«Ҳарбий қийлалар».....	112
Страбон.....	129
«География».....	137
Помпей Трог ва Юстин.....	153
«Тарихий кундалиқлар».....	166
Халқ ижоди дурдонаси.....	173
«Авесто».....	192
II БОБ. АНТИК ДУНЁ ВОҚЕАЛАРИ	
Амазонкалар.....	230
Прометей занжирбанд қилинган қоя.....	244
Олтин жунли терилар ўлкаси.....	249
Гиркания.....	255
Фитна.....	264
Окс.....	278
Овда.....	280
Сотибарзон.....	281
Доронинг ҳалокати.....	284
Бесснинг ўлими.....	290
Мароқанд.....	294
Клит фожиаси.....	307
Каллисфен.....	315

Яксарт бўйидаги скифлар.....	1 <
Букефаль.....	158
Спитамен.....	168
Наутак.....	180
Суғдтоғи.....	187
Роксана.....	190
«Осиё шоҳи»нинг одатлари.....	394
Гефестион ва Кратер.....	! > М
Бактрия томонларда.....	403
Ҳиндистонга юриш.....	406
Пор билан жанг.....	414
Филипп.....	422
Александрнинг вафоти.....	428
ХУЛОСА.....	
Антик даврларга оид қисқача изоҳли луғат.....	443
Антик ўлчовлар.....	461

Файзулла Бойназаров

ҚАДИМГИ ДУНЁ ТАРИХИ

*Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги томонидан
олий ўқув юртлири учун дарслик сифатида тавсия этилган*

Ўзбек тилида

А. Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2004

Нашр учун масъул *Н.А. Халилов*
Мухаррир *Асрор Мўминов*
Мусаввир *Темур Саъдулла*
Тех. мухаррир *Валентгин Веремеюк*
Мусаххих *Зиёда Каримова*
Сахисраловчи *Хусан Сафаралиев*

ИБ № 498

Босишга рухсат этилди 29.01.04 й. Бичими 60x84 1/16. Шартли босма табағи 29,0
Нашр табағи 29,0. Алади 1500 нусхада. Баҳоси шартнома асосида.
Буюртма № А-5432

Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, Тошкент—129, Навоий
кўчаси, 30-уй. Шартнома № 60/03.

V [(нччистоп Матбуот ва ахборот агентлигининг Тошкент матбаа комбипатида чоғ]
этилди. Тошкент, 700129, Навоий кўчаси, 30-уй.

Файзулла Бойназаров 1952 йилда Ғаллаорол туманида зиёли оиласида туғилган. Самарқандда олий таълим олгандан сўнг, Москва Давлат университетида икки бор амалий иш тажрибасини ошириб келган. 1979 йилда Тошкентда номзодлик, 1991 йилда докторлик диссертациясини ёқлаган. Филология фанлари доктори. 1992 йилдан Жиззах Давлат педагогика институти профессори, кафедра мудири, Antique world халқаро илмий академиясининг академиги, вице-президенти. Тарихимизга оид юзлаб илмий мақолалари ва «Антик дунё», «Ўрта Осиёнинг антик даври», «Қадимги дунё тарихи», «Қадимги давр тарихи» каби китоблари нашр этилган.

Маъзкур «Қадимги дунё тарихи» китоби олимнинг чорак асрлик илмий изланишлари самараси бўлиб, унда юртимиз тарихига оид аниқ манбаларга асосланган қизиқарли маълумотлар баён этилган.

